

वसन्त

इदं सत्यं सर्वेषां भूतानां मध्यम्य सत्यं सर्वेषां भूतानि यः सत्यं
यमस्मिन्सत्ये तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यथायमव्याप्तं सत्येस्तेजोमयोऽमृत-
पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं प्रत्येदं सर्वम्.

वसन्ति

सत्यान् प्रमदितव्यम् । धर्मान् प्रमदितव्यम् । कुशलान् प्रा-
भूत्य न प्रमदितव्यम् । स्वाध्यायप्रवचनाभ्यां न प्रमदितव्यम् ।

वसन्ति

वर्ष ४, अंक १.

[भाषित]

भाष, सं. १, १६१

तन्नी—प्रेक्षित आनन्दक जापुभाध धु. मे. मे. मे. मे. मे.

द्वितीयः.

(वसन्त—ओडि.)

नरनिधं भवेत्ते

(न. स. लुवाभाध अमीयं ५२५.)

पुण्यदिल—(२) वियोजिनी यशोधरा

(न. स. नरनिधनव जोगानाध. पी. मे. सी. मे.)

रुनेशनं अरुणे केम सुकलः ?

(स. स. ' आल हरिण. ')

जुनराती वेदणी.

(स. स. नरनिधनव जोगानाध. पी. मे. सी. मे.)

नरमी हरिणन नरानन को. मे. मे.

(वसन्त—ओडि.)

(૧) લાઇબ્રેરીઓ, (૨) સમાજો, (૩) વિદ્યાર્થીઓ, (૪) સ્ત્રીઓ, (૫) મુજરાતી કોફી
ખાના ભારતરો, (૬) તળાવીઓ તથા (૭) માસિક રૂ. ૧૫ સુધીના સર્વ પગારદારો
માટે વર્ષ એકના રૂ. ૨-૦-૦ (પોસ્ટેજ સાથે)

ઉછરતી-લાઇબ્રેરીઓને ખાસ બંદીસઃ નવી સ્થપાતી (એટલે કે એક વર્ષ અ-દરની)
લાઇબ્રેરીઓને એકાદ પ્રતિષ્ઠિત ગૃહસ્થના સર્ટિફિકેટ ઉપરથી આ પત્ર બંદીસ તરીકે મોકલવામાં
આવશે. માત્ર પોસ્ટેજ ખર્ચના આર્થ માત્ર મોકલવા કૃપા કરવી.

અન્ય સર્વ માટે વર્ષ એકના રૂ. ૨-૮-૦ (પોસ્ટેજ સાથે)

ફોટો નકલના

રૂ. ૮-૪-૦

મળવાનું ઠેકાણું—અનંદસંસ્કર બાપુભાઈ કુવ.

વમત આદિસ—અમદાવાદ

કેડે છોકરૂં અને ગામે શોધ્યું!

આપુ તાવ' ખીમારીપી બેભર બ.યો ઝકટરોના બીલ મુકવતાં માયાની દાસો
મસાઈ ગઈ, તો બી જોયો ને તેવોજ. નહી દોસે લુખ કે રાતે ઉપ, અને તાવ તો જી
કાની વળગી તે નીકળાં નીડે નહો. એક દીવમ ખીજણે પડ્યો પડ્યો વિચાર કઈ છું કે
યા ખુદ શું આગની સુધારાની કુન્યામાં આવી ખીમારીના કાંઈ ઉપાય જ નથી, શું તમીખી
વીધા એક નિષ્ક્રિયતા જ છે? એવામાં નીદ દેવી સેવક ઉપર પ્રસન્ન થઈ અને સેવક સ્વ-
ખાના મુકકમાં સેદલ કરવા લાગ્યો. મેં અને ઉપમાં જ ગયે જગલ ભટકતા જોયો, જ્યાં ખી
જાઉં ત્યાં બસ એક જ દેખાવ નજરે પડે તે શું હશે? તે ઝાડોને મથાણે મળેલો એક
સોનેરી દરકતે લખાયેલો વખતો હતો કે જોનીપર ઉપર લખેલા સળેદો મારા વાંચવ માં આ-
વતા કે "કેડે છોકરૂં ને ગામે શોધ્યું!" આ સ્વખાનો મીનીંગ શું? ઝકટરને પુછ્યું તો
કેડેજે એ તો તારા ગનના ધખારા દેસતોને પુછ્યું તો કેડેજે એ ખીમારીનો ઉપાય નજ-
રની સામે છે ને કાંય દવાદારના પછડા મારે છે? દવા બંધ કર અને ગમે તે મુજો મુંગો
ખાઈ પીને ફરી ફરીને મજલ કર પણ ખાઈ શું? એનું કપાળ! રૂચી હોય તો ખવાય
ને? અને ગુણમાં જોર હોય તો ફરાય ને? એક દલાડે ધરમાંની શીશીઓ જેતાં મારી
નજરે ખાટલીવાળા એગ્યુ મીક્ષર પડ્યું. હા એ જો પીયું તો કદાચ કાયદો ચાપ એવું
વીચારી તરતજ એક ભાગ લીધો કે થોડીવારમાં ફાપરો થયો હોય એમ લાગ્યું એમ ઉ-
પર સાપરી ભાગો પીતાં એક ખાતલી ખેલી કીધી, અને પછી જ પેસા ખુવામની તાસીર
મમળ્યો. માટે ભાઈઓ! મારો કાજલો ચાંગી દુઃખના વખતમાં ખાટલીવાળા એગ્યુ મીક્ષર
દુન્યા એગ્યુ પીલસને સુલતા ના, નહી તો અંતેખી દાડી દુહીનેખી તેને પાદ તો કરતું પડશે.
કોલેરાનો સરવેથી સરસ અને ફોન એકલો છતાજ ખાતલીવાળાની કુંના કોલેરા છે ઉપલી
તરો સોનાના મુગની દવા દરેક ઠેકાણે રૂ. ૧ માં મળશે—એકલા બનાવનાર.

ઝકટર હો. લી. ખાતલીવાળા.

વરલી દાદર મુંબઈ.

વસન્ત.

इदं सत्यं सर्वेषां भूतानां मध्यस्य सत्यस्य सर्वाणि भूतानि मधु यश्चा-
यमस्मिन्सत्ये तेजोमयोऽमृतमयः पुद्गलो यश्चायमध्यात्मं सात्यस्तजोमयोऽमृतमयः
पुद्गलोऽयमेव न योऽयमाग्नेदममृतमिदं ग्रहोदं सर्वम्

उपनिषद्.

સત્યાન્ન પ્રમદિતવ્યમ્ । ધર્મોઽન્ન પ્રમદિતવ્યમ્ । કુરાલાઽન્ન પ્રમદિતવ્યમ્
મૂલ્યે ન પ્રમદિતવ્યમ્ । સ્વાધ્યાયપ્રવચનામ્પ્યાં ન પ્રમદિતવ્યમ્ ।

उपनिषद्.

વર્ષ ૪, અંક ૧.

[માસિક]

માધ, સંવત ૧૯૬૨.

દિગ્દર્શન.

હિન્દુખાતાના મન્ત્રી મિ. ઓર્ટિક હાલમાં આપણને કેટલીક ધારી-અણધારી મેચ
બનવી છે. તિબેટ સાથે સર ફ્રેંક યંગદગ્જન્ટે જે તદનામ કંઈ તે-
પ્રાસંગિક. માંની અમુક શરતો પોતાના હુકમ વિરુદ્ધ હતી એમ જણાવ્યું છે અને એ
ઉપર ચીનસરકારની મંજૂરી લેવા માટે કેટલોક ફરફાર કર્યા છે. એમાંની
એક શરત સુખી ખીણનો પંચોતેર વર્ષનો કબજો ગળીને આપણું નુકસાન બરી
આપવા બાબતની હતી. પંચોતેરને ગદસે ત્રણ વર્ષ કરતાં અને એ દરમિયાન
૨૫ લાખ રૂપિયા વસુલ થાય એટલે જસ-એમ મિ. ઓર્ટિકનો હાથ છે. અને આ બા-
બતમાં યંગદગ્જન્ટે તેમજ અગ્રેની હિન્દી સરકારને એણે વિરુદ્ધ વર્તન માટે બહેર
હપકા આપ્યા છે, અને એને અંગે એણે જણાવ્યું છે કે હિન્દુસ્તાનની મરદદના પ્રશ્નો
તે માત્ર હિન્દુસ્તાનના નથી, પણ મકળાં શ્રિદિશ સામ્રાજ્યના છે, અને તેથી આ બાબ-
તમાં હિન્દી સરકારે રજતન્નપને ન આવડું. અગ્રેના વર્તમાનપત્રો આ બહેર હપકા મે
મિ. ઓર્ટિક ઉપર મુસ્તે થયાં છે. પણ આપણે તો એનું નિખાલસપણું જોઈ સહ ચર્ચાનું
છે. મિ. ઓર્ટિકના હાથની પાછળ કેઈક બારે રાજકીય મુશીબત રહેલી જણાય છે જેને
પરિણામે એમને પૂર્વાપ્ત ફરફાર કરવાની ફરજ પડી હોય એમ લાગે છે. પરંતુ આ સ-
ર્વમાં આપણને સંતોષનું કારણ એટલું જ છે કે હિન્દુ ખાતાના મન્ત્રીને મુખે હિન્દુસ્તા-
નની મરદદમાં માત્ર હિન્દુસ્તાન જ નહિ પણ આખી શ્રિદિશ સમ્મનનનું ડિન રહેલું છે

એમ કહ્યુંલાત યદ્યપિ આ દલીલને આધારે જ કોન્ગ્રેસ માગણી કરે છે કે સરહદની લઘા-
ઇએના ખર્ચમાં ઇંગ્લંડે ભાગ આપવો જોઈએ. નહિ તો મિ. બ્રોડ્રિકના ઠરાવનું પરિણામ
હિન્દુસ્તાનને એ થાય કે આ સ્વારીના સઘળા ખર્ચ સાટે એને તો પંચોતેર લાખને બ-
દલે માત્ર પચીસ લાખ જ મળે! અર્થાત્ કે બ્રિટિશ સલ્તનતના હિત ખાતર જ કાંઈ
થાય એમાં ઇંગ્લંડે ભાગ આપવો જોઈએ, એમ મિ. બ્રોડ્રિકના ઠરાવમાંથી ન્યાયદષ્ટિએ
સ્વતઃ દર્શિત થાય છે. ઇંગ્લંડનું સૌથી મોટું પત્ર-‘લંડન ટાઈમ્સ’—એના તા. ૩ ફેબ્રુ-
આરીના અંકમાં હિન્દુસ્તાન ખાતાની હકીકતમાં નીચે પ્રમાણે શબ્દો પ્રસિદ્ધ થયા છે:

“The Indian newspapers strongly and unitedly support the action of the
Indian Government in regard to Tibet, and protest against the saddling of
India with the entire cost of the Mission, especially in view of Mr. Brodrick's
despatch emphasizing the Imperial interest involved in the question.”

વળી, બ્રિટિશ સલ્તનતના લશ્કરનો અને પરરાજ્ય સાથે યુદ્ધનો પ્રશ્ન હિન્દુસ્તાનની
સરહદ આમળ આવી હોય છે એમ સંવેપરિસત્તાને મુખે જણાવવામાં આવ્યું છે. તો અ-
મને લાગે છે કે કોન્ગ્રેસ તરફથી ઇંગ્લંડમાં ભાષણ કરવા માટે જે ગૃહરથી જવાના છે
તેઓ આ પ્રશ્નને મોટો કરી મૂકે અને આમળ પાડે તો સારું. આ સ્થૂળ દષ્ટિએ પણ
અદલ્લત કરી શકાય એવો પ્રશ્ન છે, અને એ ઉપર બ્રિટિશ પ્રજાનું લક્ષ વધારે રહેલાઈથી
દેરી શક્યાનો સંભવ છે. કેટલાક રાજ્યપુરુષોનો એવો મત છે કે હિન્દુસ્તાનની તીજો-
રીને ઇંગ્લંડની તીજોરીથી સ્વતન્ત્ર રાખવી એમાં જ હિન્દુનો લાભ રહેલો છે. આ કહેવું
ખરાબર છે, પરંતુ લૉડ સૉલ્સબરિના અભિપ્રાયનુસાર વેસ્ટમિનસ્ટરને સૂચના કરી હતી
તે પ્રમાણે, આવે પ્રસંગે ઇંગ્લંડ અને ઇન્ડિયા સરકાર પંચ નીમીને નિર્ણય કરાવી લે, તો
પછી આક્રમક રીતે પણ માનું પરિણામ ઉપજવાનો સંભવ નથી.

* * * * *

વળી હાલમાં મિ. બ્રોડ્રિકે ‘ઈમ્પીરિયલ ઇન્ડસ્ટ્રીઝ કલચ’ માં હિન્દુસ્તાનના વેપારની
મહત્તાનો ઉપોદ્ધાત કરીને, અહીંના લોકમાં ‘દર પાંચમાં ત્રણ ખેતી ઉપર જીવે છે’ અને
બીજા દુનિરાની ખોટ છે એ ખાતે અસન્તોષ બતાવ્યો; એમાં સન્તોષની રેખા માત્ર એ-
ટલી બતાવી કે છેલ્લાં દસ વર્ષમાં દુનિરા ઉપર નિર્માણ કરનારની સંખ્યામાં ૪૦૦,૦૦૦ થી
વધીને ૮૦૦,૦૦૦-એટલો વધારો થયો છે. હિન્દુસ્તાનમાં કરવા જેવા સુધારામાં એમણે
ત્રણ ગણાવ્યા: (૧) કેળવણીમાં સુધારો કરવો અને દુનિરા ઉદ્યોગની કેળવણી વધા-
રવી; (૨) મ્યુનિસિપલ સુધારાના ખર્ચ માટે ગ્રાંટવધુ કરવી; અને (૩) લોક ઉપર જે ક-
રનો ભોજો છે તે ઘટાડવો.

આ સુધારાની વાત આપણે કાંઈ નવી સાંભળતા નથી: હવે તો કોનું સુખ એ
આની પણ આપને મળે એટલું ઇચ્છીએ છીએ.

* * * * *

સુધારો' શબ્દ અમને બહુ શંકામાં નાંખે છે. જે એકની દૃષ્ટિએ સુધારો તે બીજાની દૃષ્ટિએ કેટલીક વાર કુધારો જ હોય છે. આ છેક સાધારણ અને બાલિશ સ્તરમાં લૌકિક કર્જનના 'સુધારો'ઓએ પ્રજાના અર્થ પૂર્ણ છે. અને કેળવણીમાં સુધારો એટલે 'યુનિવર્સિટી એક્ટ'ની સેનેટ અને સિન્ડિકેટ?—એમ સદાજ પ્રશ્ન બીડી આવે છે. હિન્દુસ્તાનનો વેપાર વધારવાની વાત ચાલે છે ત્યાં અમને શંકા થાય છે કે આ વેપાર તે આંદેશના વતનીઓનો કે અંગ્રેજના અંગ્રેજ વેપારીઓનો? આ શંકાનું કારણ એટલુંજ કે હમણાં થોડાક વખત ઉપર લૌકિક કર્જને અંગ્રેજના અંગ્રેજ વેપારીઓની પ્રવૃત્તિમાં—ઝોંકારમાં અખિલ બ્રહ્માંડ હતું—આ દેશનું સમગ્ર દિલ સમાએણું જાહેર કર્યું છે, અને મિ. ઑર્ડિફ આગળ આજ-કાલ અંગ્રેજના અંગ્રેજ ચાલવાળા ઉપરિચિત છે. આ ચાલવાળાઓએ ઈંગ્લેંડમાં ચાલ ઉપર જે જઠાત વધારવામાં આવી છે તે સ્કામે પોકાર ઉઠાવ્યો હતો, પણ મિ. ઑર્ડિફ તરફથી તેઓ નિષ્ફળ ગયા છે. લોકશીયર હિન્દુસ્તાનમાં વિભાજીતી કાપડ ઉપર લેવાતી જઠાત ઘટાડાવી શકે, અને વિસ્ટી અંગ્રેજ નીચજતા માત્ર ઉપર જઠાત મુકાવી શકે—પણ અંગ્રેજી ઈંગ્લેંડમાં જતા માત્ર ઉપર ઈંગ્લેંડ જઠાત લે તે ઘટાડવાની કોની શક્તિ છે? મિ. ઑર્ડિફ પૂર્વેના ભાષણમાં ઈંગ્લેંડ અને હિન્દુસ્તાન એક બીજાને ખાસ આનુકૂળતા કરી આપે એવી સૂચના કરી હતી. મિ. ઑર્ડિફનો મુદ્દો એવો હતો કે 'ઈંગ્લેંડ અને હિન્દુસ્તાનના આર્થિક ક્ષેત્રના ગાંઠો એકઠા રહેલા છે,' અને તેથી આજકાલ મિ. એમ્પરલેન્ડને ઉપારેલા આર્થિક મદદપ્રશ્નનો નીવેરો કરતી વખતે હિન્દુસ્તાનનું આર્થિક ક્ષેત્ર ધ્યાનમાં રાખવું જ જોઈશે. પણ આ આર્થિક ક્ષેત્ર કોને કેવું એ મોટો પ્રશ્ન છે, અને એજ સુધાનો પ્રશ્ન છે, અને એમાં મિ. ઑર્ડિફનું ક્ષેત્રનું કારણ એ છે કે 'હિન્દુસ્તાન ઈંગ્લેંડના માવનુ દાસ કરતાં પણ વધારે સાફ જાગર—' a still better market for English goods ' શી રીતે ચર્ચ શકે? લૌકિક મેકાલેએ હિન્દુસ્તાનને પાશ્ચાત્ય કેળવણી આપવાની ભગ્નામણ કરતી વખતે આ મોટી દલીલ રજુ કરી હતી કે—પાશ્ચાત્ય કેળવણી મળશે તો લોકો વિભાજીતી માત્રનો વિશેષ ઉપયોગ કરતા થશે. છેમાં પચાસ વર્ષના આપણા કેળવણીના અને વિભાજીતી આપાતના દત્તિકાએ લૌકિક મેકાલેની ભવિષ્યવાણી ખરી પાડી છે—પણ એમના વખતમાં ઉપરિચિત ન થએલું એવું એક નવું સત્ય હવે બહાર આવ્યું છે ને એ કે લોક પાસે પૈસો હશે તો જ તેઓ કોઈપણ માત્ર ખરીદી શકશે.

મિ. ઑર્ડિફે તો અંગ્રેજના અંગ્રેજ ચાલવાળાઓને જવાબ આપ્યો કે—તમારે શરિયાદ કરવાનું કાંઈ જ કારણ નથી. સને ૧૮૬૬ માં ઈંગ્લેંડમાં ૯૬ ટકા જેટલો ચાલ ચીનથી આવતો, તેને બદલે હવે ૬૦ ટકા જેટલો હિન્દુસ્તાનમાંથી, ૩૧ ટકા સિંદલદીપથી, અને માત્ર ચાર પાંચ ટકા ચીનથી આવે છે એ થોડું નથી. ચાલની માણસ દીક વાપરમાં વધારો થતો અટક્યો છે તેનું કારણ એટલું જ છે કે હવે એ વાપરની પસાકાણ આવી ગઈ છે,

એમો-હવે વિશેષ વધારો સમાઈ શકે એમ નથી*—અંગ્રેજાન્ડર-પણુ જ્યારે બધા દેશ છૂટી રહ્યા, અને કાંઈ છૂટવાનું બાકી ન રહ્યું, ત્યારે એને અટકવું પડ્યું હતું! પરન્તુ 'લંડન ટાઇમ્સ' ના "Indian Affairs" ઉપરના આર્ટિકલ લખનાર ગૃહસ્થે આ ચાહવાળાઓની બહુ હિમાયત કરી છે. તા. ૩ જુલાઈના અંકમાં એ જણાવે છે કે ગયા એપ્રિલમાં ચાહની નફાતમાં ઇંગ્લેન્ડે જે જે પેન્સનો વધારો કર્યો છે તેમાંની એક કે દોઢ પેનિ ચાહવાળાઓ (producer) ઉપર પડે છે, અને 'બાકીની જુજ નફાત જ વાપરનાર (consumer) ઉપર પડે છે; બીજું, સરકારની રૂપા નાણા સંબંધી નીતિથી—કૃત્રિમ રીતે રૂપીઆની કિંમત વધારી છે તેથી—ચાહની વાવણી કરનાર કંપનીઓ ઉપર ૩૦ થી ૫૦ ટકા નેટલો આડકતરો કર પડે છે એમ, મક્કહીએ તો ચાલે. ("The old feeling of the producer regarding the new currency policy has again been revived, and the planters urge that the policy which has been the salvation of India has imposed an export tax of 30 to 50 per cent upon tea, while silver-using China receives a bounty to this extent in favour of her tea.") આ બંને પ્રતિપાદન બહુ મહત્વનાં છે. પરદેશી માલ ઉપર નફાત નાખવા વિરુદ્ધ 'ફ્રી-ટ્રેડ' એટલે અપ્રતિબદ્ધવ્યાપારના હિમાયતીઓનું એમ કહેવું છે કે આપી નફાત પરિણામે માલ વાપરનાર ઉપર જ પડે છે; અને આ દલીલને આધારે, સ્વાર્થને પરાર્થરૂપે મૂકી જાણનાર અંગ્રેજ વેપારીઓ અંગ્રેજ પરદેશી માલ ઉપર નફાત નાખવાની વિરુદ્ધ જામી રહ્યા છે. પણ ચાહની વાવણી કરનારા અંગ્રેજોનો અનુભવ ની. જરિટસ રાનડેની 'Protection' એટલે કે નફાતની નીતિની બલામણને ટેકા આપે છે. વળી આમાં ખાસ ધ્યાન ખેંચે એવું એ છે કે જે દેશમાં એ તરેહનો માલ પેદા થઈ શકતો હોય ત્યાં પરદેશી માલ ઉપરની નફાત પરદેસ ઉપર પડે એમાં આશ્ચર્ય નહિ, પણ આ દાખલામાં તો ઇંગ્લેન્ડમાં ચાહ પેદા થતો નથી છતાં ચાહ ઉપરની નફાત ઇંગ્લેન્ડની પ્રજા ઉપર ન પડતાં અંગ્રેજી ચાહની કંપનીઓ ઉપર પડે છે—અર્થાત્ કે આપણે પરદેશી માલ ઉપર નફાત નાંખીએ તો તેવો માલ આપણે ત્યાં થતો ન હોવાથી એ નફાત પરિણામે આપણા ઉપર જ પડે એમ કાંઈ નથી: પ્રકૃતમાં, જેમ ચીનાઈ અને હિન્દુસ્તાની ચાહની હરીફાઈથી એ નફાત ધણીખરી ચાહવાળાઓને ખમવી પડે છે, અને ઇંગ્લેન્ડને

* મિ. ડ્રોપ્પિંકે જુદા જુદા દેસના ચાહની વાપરતા આંકડા રાંક્યા હતા એ જાણવા જેવા છે.

વર્ષમાં માણસ દીઠ ચાહનો ઉપયોગ.

હોલાંડ ૧.૪૮ પાઉન્ડ.

યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ ૧.૦૯ "

રૂશિયા ૦.૯૩ "

જર્મની ૦.૧૨ "

ફ્રાન્સ ૦.૦૬ "

ઈંગ્લેન્ડ ૬.૦૦ "

નુકસાન થતું નથી, તેમ આપણે ત્યાં પરદેશી માલ ઉપર જકાત નાંખવાથી ઇંગ્લંડ અને જર્મની કે જાપાન અને જાવે વચ્ચે હરીફાઈ ચાલશે અને એવું નુકસાન એ દેશોને ખમવું પડશે, હિન્દુસ્તાનને એથી નુકસાન નથી; ઉલટી એટલી જકાતની ઉપજ વધારે થશે, અને હિન્દુસ્તાન દેશી કારીગરીને એટલું ઉત્તેજન મળશે. આ વાત સામાન્ય રૂપે હિન્દુસ્તાનની આર્થિક નીતિના વિચારમાં યાદ રાખવા જેવી છે. બીજી મુદ્દાની વાત 'ટ્રાઇમ્સ'ના લેખમાં એ જાણી કે સરકારનો રૂપિયા સંબંધી દરાવ બીજાને ગમે તેટલો લાભકારક હશે, પણ ચાહી વાવણી કરનાર કંપનીઓને તો એ કરરૂપ થઇ પડે છે. 'ચાહ'ને બદલે 'ધઇ' રાખ્દો મૂક્યો તો આખું વાક્ય હિન્દુસ્તાનના ગરીબ ખેડૂત-જેને મિ. ઓલ્ફ્રિક 'the very poorest of the poor' કહે છે—એમને સંપૂર્ણ લાગુ પડે છે. ઇંગ્લંડના મ્હોટામાં મ્હોટા પૈસામાં 'ચાહવાળાનાં દુ:ખો' ('The Trials of the Teaplanter') ને અંગે આ મહાત્મ આગળ કરવામાં આવ્યો છે, પણ મિ. ગોખલેના ઈલાખણ ઉપર એ જ પ્રતિષ્ઠિત પા ઇંગ્લંડની પ્રજાનું ધ્યાન ખેંચશે ?

* * * * *

ખેતરું નામ પૂસા ખાતે બરાએથી 'Board of Agriculture' ની સાબાનું સ્મરણ કરાવે છે. એમાં પ્રથમ તો આપને વર્ષે એ મંડળે શું કામ કરવું એનો વિચાર કરવામાં આવ્યો. હિન્દુસ્તાન સમસ્ત ખાતે તથા દરેક ઇલાકા ખાતે સુખ્ય સુખ્ય ચાણાં ફાવવામાં આવ્યાં. વાવણા ઇલાકામાં હાલ છ ચાણાં છે, બીજાં એ માટે જગ્યા પસન્દ થઇ ચૂકી છે, અને બીજાં ત્રણ નવાં કાઢવાનાં હયાં; વાવણી કેવી રીતે બદલતા રહેવું, ખાતર શું શું નાખવું બી કેવાં વાપરવાં, પરદેશી બી અજમાવી લેવાં, જુદી જુદી જાત એકઠી કરવી, મોલ્ડે રોગ આવે છે તેનાં કારણ અને ઇલાજ તક્કી કરવાં, નવાં ખેતીનાં ઓળર ઉપયોગમાં લેવાં—ઇલાકા બાબતના પ્રયોગો કરવામાં આવશે. આ પ્રયોગો માટે હાલ આપણા ઇલાકામાં છ ચાણાં છે—સરત, નરિયાદ, ધારવાડ, ખીરપુરખાસ, જળગાંવ, અને છારોડી. ખાસ મહત્વનો ફાવ એ યથો કે પ્રયોગી ક્ષેત્ર (Experimental farms) ઉપરાંત દરેક ચાણાને અંગે ડેમોસ્ટ્રેશન ક્ષેત્રો (Demonstration farms) રાખવાં, જેથી લોકને નવી પદ્ધતિના લાભ નજરોનજર જણાય; અને આ પ્રદર્શનક્ષેત્રો એક જ ટુકાણે કાયમ ન રાખતાં જુદે જુદે ટુકાણે ફરતાં રાખવાં ઢોર કેમ ઉછેરવાં અને સુધારવાં એની આપણા ખેડૂતોને બતાવર ખબર નથી, માટે એ બાબત પણ પ્રયોગો કરી એનાં પરિણામ તેઓને પ્રસક્ષ કરી બતાવવાં. તથા માખણ બનાવવાની અને ડબ્બામાં ભરવાની વગેરે રીત સમજાવવી. બજાદથી ખેંચાતા ચામડાના કોસને બદલે તેલનો

ફૂ આ લાવણુનો સાર આ લખતા પહેલાં અન્ને વીસમી ડેન્વેસના અવલોકનમાં આવી ગયો છે. એ અવલોકન લખતી વખતે અમારી સમક્ષ એ ભાવણુ તહોલું, અને માત્ર અમારા સ્મરણને આધારે એ લખવું પડ્યું છે. ત્યારપછી 'ઇન્ડિયા' પત્રમાં એ સવિસ્તર આવ્યું છે. એની જોડે અમારો સારોદાર સરખાવી લેવાનો અમને વખત મળ્યો નથી. પણ આશા છે કે અમારું સ્મરણ યથાર્થ હશે. છતાં કાંઇ ભૂલ હોય તો તે વાચકે પરી લેવી. અને એ માટે સંવર્ણી જગજગદારી મિ. ગોખલેની ન ગણતાં અમારી ગણવી.

સાંચો અને પંપ વાપરવાથી કેટલો ફાયદો પડે છે વગેરે ખેતીનાં ઓળખ સંબંધી વિવિધ હકીકત લોકની નજરે લાવવી. ઇન્ફિયન રેનો પ્રયોગ જારી રાખવો અને અત્રેનું રસુધારવાની વિવિધ રીતો અજમાવવી. છેવટે, સાંચી મહત્ત્વનો ઠરાવ એ થયો કે કૃષિ સંબંધી 'Agricultural Ledger' બહાર પડતું હતું તેને બદલે લોકને વધારે ઉપયોગી થાય એવું એક 'Agricultural Journal'—શરૂઆતમાં ત્રૈમાસિક—બહાર પાડવું. દેશી ભાષા-ઓમાં કૃષિ સંબંધી ન્દાનાં ન્દાનાં ખાનીઓ બહાર પાડવાં, એમાં વિવિધ મતેનું વિવેચન કરી ખેડૂતને ગુચવાણમાં નાંખવાને બદલે એક સાદી રીત બતાવવી. વળી, અન્ય વર્તમાન-પત્રોમાં વખતો વખત કેટલીક જગેરે હકીકત આપતા રહેવું. અને જો કે હલમાં પૂસા તરફથી કૃષિશાસ્ત્રના કેળવણીના શિક્ષકો આખા દેશને પૂરા પાડી શકાય એમ નથી, તો પણ સરકારના કેળવણી સંબંધી ઠરાવને અનુસાર એ કેળવણી વિસ્તારવાનાં સ્થાનિક કૃષિ ખાતા તરફથી પ્રયત્નો કરવામાં આવશે. દૂકામાં—આ સભાએ પોતાના કર્તવ્યની ઉત્તમ ભાવના આલેખી છે, અને તે સંપૂર્ણ રીતે અને ખરી રીતે અમલમાં અપે તો આ ખાતાનો અને એ ખાતું સ્થાપનાર લૉર્ડ કૉર્નેનો આ દેશની પ્રજા ઉપર હમેશનો ઉપકાર રહેશે. લૉર્ડ કૉર્નેની સમજણમાં ગમે તેટલી ભૂલ હશે—અને છે—પણ એની આ દેશના ખેડૂત વર્ગ માટે ખરી લાગણી છે એમાં અમને સંશય નથી; અને અમને ડાગે છે કે હિન્દુસ્તાનની પર રાજ્ય સાથેની નીતિમાં કેટલીક સુધીયતો અને એને પરિણામે કેટલુંક આવશ્યક ખર્ચ એમની દૃષ્ટિ આગળ ઉપરિચિત ન હોત તો હિન્દુસ્તાનના ખેડૂતનો બોલો ઉતારવા એ હાઈકે પ્રયત્ન કરત. અને આ રથજે એટલું જાણાવવું જોઈએ કે ઉત્તમોત્તમ કૃષિશાસ્ત્રીઓના મત પ્રમાણે પણ હિન્દુસ્તાનનો ખેડૂત એની કળામાં કુશળ છે—અને ખરી સુશીલ ત સારી ખેતી માટે જોઈતાં નાણાંની છે.

*

*

*

*

*

મુજાદ્દમાં પ્રદર્શન બરાબરું તે વખતે સરદાર બળવંતરાવ નાવુના પ્રમુખપણા નીચે દક્ષિણના ખેડૂતોની એક સભા મળી હતી, અને તેમાં સરકારને નીચે પ્રમાણે ચિનંતિ કરવાનું કહ્યું હતું:—

- (૧) દરેક તાલુકા ગામમાં સરકારે ખેતીનાં અમુક ઓળખો હાજર રાખવો, અને તે ખેડૂતને તગણીના નાણાંમાંથી ખરીદવા દેવાં.
- (૨) હલકે ભાવે બી આપવું.
- (૩) ખાતરનાં ગાદાં ઉપર 'ટાલ' (રસ્તાનો કર) ન લેવો.
- (૪) ખેતીનાં ઓળખ બનાવવા માટે જંગલમાંથી લાકડાં મફત લેવા દેવાં.
- (૫) ઠારને માટે મફત ગાયર રાખવાં.
- (૬) ખંધ અને કુવા બાંધવા માટે પત્થર મફત આપવા.

ન્યાં પાણીની તંગી હોય ત્યાં ઢોરને માટે ન્હાની તળાવડીઓ અને હવાડાઓ બાંધવાં.

ખેડાણજમીન પાસેનાં જંગલ કાપી નાંખવાં.

કૃષિશાસ્ત્રના ગ્રેડ્યુએટો અને જાણુ માણસો (Expert) ને તાલુકામાં ફરીને શિક્ષણ આપવા માટે સર્કલ ઇન્સ્પેક્ટર અને ડિસ્ટ્રિક્ટ ઇન્સ્પેક્ટર તરીકે નીમવા.

દેશી બાપામાં ખેતીને લગતાં ચોપાનીઆં અને પાનીઆં છાપવાં, અને તે મ્યુનિસિપેલિટી, ડિસ્ટ્રિક્ટ લોકલ બોર્ડ, ડિસ્ટ્રિક્ટ ઇન્સ્પેક્ટર, સર્કલ ઇન્સ્પેક્ટર, અને પટેલો મારફત પ્રુકળ વહેંચવાં.

ગામડાંની નિશાબોમાં કૃષિશાસ્ત્રનું રાષ્ટ્રીય વિચારાત્મક અને આનુભવિક પ્રયોગાત્મક શિક્ષણ આપવું.

સરકાર તરફથી તાલુકાગામમાં સારા આખલાઓ અને પાડાઓ રાખીને એ દ્વારા ઢોર સુધારવાની લોકને અનુકૂળતા કરી આપવી.

ઉપરના કરાવે આપણા પ્રાન્તને પણ ધણે ભાગે લાગુ પડી શકે છે.

[વસન્ત—ઓક્ટોસ.]

નરસિંહ મહેતા.

(ભક્ત તરીકેનું તહેમનું પ્રચલિત જીવન.)

અખિલ જ્ઞાતાંમાં એક તું શ્રીહરિ જૂજવે રૂપ અનંત ભાસે;

દેહમાં દેવ તું, તેજમાં તત્ત્વ તું, જનમાં જન્મ યદ્યં વેદ વાસે.

અખિલ૦

પવન તું પાણી તું ભૂમિ 'તું ભૂમરા, વૃક્ષ યદ્યં પૃથ્વી રહો આકાશે;

વિવિધ રચના કરી અનેક રસ આખવા, સિવ યદ્યં જીવ યયો એજ આશે.

અખિલ૦

વેદ તો એમ વહે, શ્રુતિ સ્મૃતિ સાખ દે, કનક કુંડળ વિષે બેદ નહોયે;

ધાર યદિયા પછી નામ રૂપ જૂજવાં, અંત્ય તો હેમનું હેમ હોયે.

અખિલ૦

વૃક્ષમાં ખીજ તું ખીજમાં વૃક્ષ તું, જોડ પદ્મતરે એજ પાસે;

ભણે નરસૈયો એ મન તણી શી રચના, પ્રીત કરે પ્રેમથી પ્રગટ ધારે.

અખિલ૦

હન્નિયાતીત પરમાત્માની શક્તિના સૂક્ષ્માંશને પણ અનુભવવા પામર મનુષ્ય સર્વથા અસમર્થ છે. માટે જ માનુષ્યહિસત્વ તહેનું માત્ર અસ્તિત્વ સ્વીકારી, એના સ્વરૂપની અસદૃશતાથી ઉદ્ભવેલ આશ્ચર્યમાં વિસ્ત્રમ્ભે છે.

આશ્ચર્યવત્ પદ્યતિ કશ્ચિદેનમ્ ।

આશ્ચર્યવત્ વદતિ તથૈવ ચાન્યઃ ॥

આશ્ચર્યવત્ ચૈનમન્યઃ શૃણોતિ ।

શ્રુત્વાપ્યેનં વેદ ન ચૈવ કશ્ચિત્ ॥

એ અલક્ષ્ય જ્ઞાને લક્ષ્ય કરવા ' એની આશ્ચર્યશાલિ ભવ્યતાના નિદિધ્યાસનમાં જ નેરંતર વસતું એ જ્ઞાનમાર્ગનો પક્ષ છે; ' અને એ પરમાત્માની લક્ષ્ય વિભૂતિ તથા એના અનેક વિહારને લક્ષ્ય કરી ' એની ભવ્યતાને બદલે ત્હેના મધુર સૌન્દર્યપર તથા ત્હેની અજેયતાને બદલે ત્હેના પ્રત્યક્ષ પ્રેમ ઉપર હૃદય સ્થાપી એની સાથે પ્રેમ જોડવો એ ભક્તિ-માર્ગનો પક્ષ છે. ' લક્ષ્ય વિભુના વિહાર અનેક છે; અને તેમાં જ ભક્તિ બહુમાર્ગિણી અને બહુરૂપિણી છે. ત્હેમાંથી જે માર્ગ જે રૂપે ભક્તિ પમાય તે ભક્તિથી ભક્તિનું પરમ સાધ્ય લક્ષ્ય રૂપ પમાય છે. આ જ્ઞાનપક્ષ અને ભક્તિપક્ષ ' ઉભય અંશોનો વિરોધ ટાળી ઉભયને હૃદયમાં અવકાશ આપવો, એ પરમાત્માભિમુખ હૃદયની ઉચ્ચમાં ઉચ્ચ-લગભગ અપ્રાપ્ય જેવી-સ્થિતિ છે. અને આ જે અંશમાંથી એકને પ્રાધાન્ય મળી નહિં એ મનુષ્યહૃદયનું સ્વાભાવિક વલણ છે. પરંતુ આ બંને અંશ સ્વીકારી ' જતાં દરેકમાં મન રહેતું ' તે પરિણામે અનિષ્ટ છે.

ઉક્ત બેઉ પક્ષમાંના ગમે તે પક્ષથી પોતાના ઉપાસ્ય લક્ષ્યનો સાક્ષાત્કાર કરનાર

મહાત્મા જાતે જીવનમુક્ત થાય છે. અને 'યદપિ તે મહાન હૃદયો જગત્તા વિપ્રમય દુઃખઃ પ્રવાહમાં વિવરતાં છતાં પણ પરમાત્મને અનુભવે છે, એટલું જ નહિ પણ એવાં ઉત્કટ પરમાત્મપ્રેમવાળાં હૃદયો સંસાર તટ છલકાટમાં જ પરમાત્મસેવકો આપણને અનુભવ કરાવી શકે છે. અને એવા તાત્કાલિક પૃથ્વીથી અસંખ્ય ચોજન દૂર હોઈને પણ આપણી સંસારસમુદ્રની ન્હાની ન્હાની જીવનનૌકાઓને એમના હૃદય રથાન તરફ દોરે છે.'

ત્રિશુલાત્મક શ્રીવિષ્ણુના પદનખમાંથી નીકળેલી આ સંસારગંગાના પ્રવાહમાં અનેક જીવજીવિંગો ખેંચાય છે. તેના હૃદય નીચ અનેક પ્રપંચોના પ્રવાહમાં આકર્ષાતી જીવ-સૃષ્ટિમાંની પ્રત્યેક વ્યક્તિઓની સમાન સ્થિતિ નથી. કંઈ પવિત્ર આત્માઓ તેના શિરોભાગે સ્થિત હોય છે. કોઈ મધ્યસ્થિત હોય છે; અને અશ્વેષ્ય પ્રાકૃત જીવો મલિન માયાના પ્રા-પચિક પંથોમાં ઝકઝક પરવશ થઈ પરમાત્માથી વિમુખ થતા પ્રવાહ તળે ઘસડાયાં જાય છે. આ પથ પર પ્રવાસે નીકળેલા પણ પરમાત્મપ્રેમરસમાં અવગાહન કરેલા, અજ્ઞેય જ્ઞાને ક્ષય કરી સંસારગંગાના પ્રવાહપર તરતા ને પરમાત્માભિમુખ થતા પવિત્ર જ્યોતિર્-અંગો આ પ્રવાહપતિત સૃષ્ટિને તેમજ અનુકંષાથી, પોતાને થતા જ્ઞાનસાક્ષાત્કારના અવ-જ્ઞાનીય જાળી જાળી કરાવવા તથા તેનાં ત્રાસદાયક પારમાર્થિક દુઃખોમાંથી ઉદ્ધારવા માંગે રહે છે. પ્રણાલિકાઓ પાડે છે. સારે કંઈક પવિત્ર આત્માઓ ક્ષય પરમાત્મપ્રેમની સન્નિ-ધર્મિ રૂપે, અધોમુખ થતા મલિન પ્રવાહમાં અનુકરણીય દૃષ્ટાંત રૂપે ખની રહે છે. આ આકર્ષકશક્તિ પવિત્ર પ્રેમશક્તિઓ પોતાની આસપાસના દ્વાર મલિન જગમાં પ્રેમ ને ભક્તિ અંશની નિર્ભંગી નાંખી પવિત્ર સૃષ્ટિ રચે છે; ને તેમાં અનેક પામર જીવોને કૃપાળુકારી સુહૃદ્સત્ત્વથી આકર્ષે છે. અને એ આકૃષ્ટ સૃષ્ટિની અલક્ષ્ય પવિત્ર ભાવનાઓને જગાડે છે. તથા પોતાની પ્રેમભક્તિની પાંખપર એસાડી સંસારગંગાના શિરોભાગે ચઢવા મયાશક્તિ ઉઠે છે. આપણી ગુર્જર સૃષ્ટિની પવિત્ર પ્રેમભાવના જગ્યાડતા, પ્રેમશક્તિની પાંખપર આ-પણને સંકેત હડતા, અને પ્રેમલક્ષણા ભક્તિનો સાક્ષાત્કાર કરાવતા એક પવિત્રાત્માનું શુણ-કીર્તન કરવા આજે આપણે એકઠા થયા છીએ.

એ મહાત્માનો વિશુદ્ધ હૃદયદીપ આપણી પ્રાકૃત સૃષ્ટિમાં અખંડ જ્યોતિષી પ્રકાશ છે અને પ્રકાશજ્ઞે. તથા માયાના ગાદ તિમિરમાં, પથરાયેલી પ્રાપચિક જાળોમાં અને રાગદ્વેષના ખડકોની વચ્ચે પરમાત્મપ્રેમનો વિશુદ્ધ માર્ગ દર્શિતોચર કરે છે અને કરશે. એના પ્રેમાળ હૃદયને ગુર્જર સાહિત્યે સુકુટમણિમાં સ્થાન આપ્યું છે; અને સુજ્ઞાતનાં આંખાલટફ આંખુરોનાં ચિત્તામાં તેનાં પ્રભાવિયાં સિયર નિવાસ કરી રહ્યાં છે. અનેક પ્રવાહપતિત દુઃખી જીવોને તેનાં ભક્તિપદો આજ્ઞાસન આપે છે. અને એની પાસે જતાં પ્રત્યેક અસં-મૃત હૃદયોની વિશુદ્ધ પણ ચામુખ ભાવનાઓને સંસ્કારી હૃદયોધી ભજૂત કરે છે. રાત્રિના અધકારનો નાશ કરી માંગસિક હાથ જડવલ સુખ સૃષ્ટિમાં ચેતન મુકી સૂર્યનાં દર્શન કરાવે છે; લમ એ મહાનુભાવનાં પવિત્ર પ્રેમનો અજ્ઞાનતિમિરને હણી પરમાત્માનાં વ્યાપક પ્રેમ ને શક્તિને પ્રમુદ્ધવત્ કરાવે છે. એ ભક્તારાજ, નરસિંહને જન્મ દેઈ ગરવી સુજ્ઞાતે ગારવ વધાર્યું છે.

ગિરનારની પવિત્ર છાયામાં જીવનનૌકા ભાગ્યદીપ વિપાસકત મંડગિકની; સત્તામાં શુદ્ધ-

સંસારના પ્રચંડ પ્રહારે વીંધાયેલ હૃદયે ઉચ્ચ તપ આદ્યું. અને જલ ત્યાગી સાત ઉપવાસ કીધા. અતે ભક્તની દૃઢ શ્રદ્ધાએ શંકર વરપ્રદાન માટે પ્રત્યક્ષ થયા. 'સદસતતુ' મહેને જ્ઞાન નથી, જે ઉત્તમ હોય તે આપો' એમ મહેતાએ ચરણકમલમાં પડી માગ્યું. શ્રી વિષ્ણુના પરમ ભક્ત શંકરે પરમાત્મા સાથેના અબેદપ્રેમની કીડા-રાસલીલા-ખતા-વવા નરસિંહને ગોપીના વેપથી દારિકા સાથે લીધા. ત્યાં એનાં દિવ્ય ચક્ષુ ખુલ્યાં ને પર-માત્માનો અનન્ય પ્રેમ નિરીક્ષ્યો. ભક્ત હૃદયોના પ્રેમની પરાકાષ્ઠા પ્રત્યક્ષ કરી; અને એ દિવ્ય પ્રકાશ પોતાના હૃદયમાં ઝોતપ્રોત થતો અનુભવ્યો. કુસ્ત્રેવમાં ચિરાદસ્વરૂપને પ્રત્યક્ષ કરતા અર્જુનને વિભુની સંહારક શક્તિ જોઈ ભય ઉત્પન્ન થયો ને શાંતિ માટે સામ્ય ચતુ-ર્ભુજ દર્શનની પ્રાર્થના કરવી પડી. તેને સટે નરસિંહથી સર્વ વ્યાપી પ્રેમ મૂર્તિ પ્રત્યક્ષ થઈ. 'ક્ષત દદિગોચર થયું'. અને પરિશુદ્ધ શાંત થયેલા હૃદયમાં આરાધા થતી સંભળાઈ:

“ રમે લોકાચાર મન માંહે ગણુતો, મસ્તક સાટે મુક્તિ;

રાધા-કૃષ્ણનો વિહાર ગાળે, જુએ તેવી ભક્તિ. ”

ભક્તરાજે સ્થૂલ ચર્મચક્ષુ ઉઘાડી જોયું, તો સંસારના સર્વ સ્થૂલ આંસમાં પણ પરમ પ્રેમસ્વરૂપ ચિરાન્તેહું જોવાયું. જલ સ્થલ આકાશ વાયુ ને સર્વ વ્યવહારમાં તે દિવ્ય તેજ :પુંજનો પ્રકાશ સ્ફુરતો દેખાયો. એમણે ગોપીભાવે ગાયું :

“ તું મારે આંદલીયે ચોંટયો, સારા મુરતમાં શામળીઓ;

* * * * *

ખાદીએ જોઈ ત્યારે અડકીને ઉભો, બારીએ જોઈ ત્યારે ખેડો રે;

શેરીએ જોઈ ત્યારે સન્મુખ આવે, વહાણો અમૃત પેં અતિ મીઠોરે. તું મારે

જમતાં જોઈ ત્યારે જોડે ખેડો, મુતો જોઈ ત્યારે સેજડીએ રે;

વન્દાવનને મારગ જતાં, આવીને મળ્યો બેલડીએ રે. ” તું, મારે

બ્રહ્મસાક્ષાત્કાર કરેલ હૃદયને જમત જમત રૂપે ભાસતું જ નથી. એને સર્વત્ર વ્યોતિત :પુંજ જ સ્વયં પ્રકાશતો માલમ પડે છે. બ્રહ્મૈવેદમમૃતં, પુરસ્તાત્ બ્રહ્મ પશ્ચાત્ બ્રહ્મ દક્ષિણતઃચોત્તરેણ । અધઃપોર્વં ચ પ્રસૂતં બ્રહ્મૈવેદં ચિથ્વામિદં ઇરિષ્મ ॥ આ અનુભવ દૃઢ થતાં એ સંસિદ્ધ મહાત્માઓને પોતાની જાતને માટે કશું કરવાનું રહેતું નથી. જોડે જાતે કૃતકૃત્ય થયા સતાં લોકસંમદને માટે આમરણુ તેઓ પ્રવૃત્તિ કરે છે. પણ તે કલ્યાણકારી બુદ્ધિસત્ત્વથી હોઈ કલામક્તિરહિત નિષ્કામ પ્રવૃત્તિ હોય છે. પણ ભક્ત-રાજ આ અપ્રાપ્ત સિધ્ધિ પ્રાપ્ત કરી ભક્તિથી મળતા પરમ શમની ઝાંખી કરાવવા સંસાર તરફ વળ્યા.

જુનાગઢ આવી વૈરાગ્યજનની ને જીવનસાક્ષ્યની કારણજન બાબીના ચરણમાં સિધ્ધિભાવે માટાંગ નમ્યા :

“ તમને ગોરાણી મેં પ્રમાણી, હુંને કશું કહેણ વચન;
દરિ દર બંને મુજને મળ્યા, તે બાબી તમારું પુન્ય. ”

*

* .

*

“ અરે માત તુજ વચને કરી, હું પામ્યો વૈકુંઠનાથ,
મૂર્ખ મુજને કલો બાબી, ચઢી સગળી રીસ;
અપવાસ સાતે હવું દર્શન, પ્રગટ હિમવાઇસ. ”

“ બાબી હું મારે ગોરાણીજી, તારે પુન્યે ભક્તિ માણીજી;
બીજો ગુર નથી મારે આજીજી, તુજથી પામ્યો ભક્તિરાજીજી. ”

હવે આ છપ્પન્યુક્ત મહાત્માએ સંસારનાં કષ્ટાં પહેર્યા; ને કાકાના ધરમાં જ જૂદો શુદ્ધચાત્રમ માંડ્યો. અનુગુણ દંપતી જ સંસારની પુરા સરજતાથી વદન કરી શકે છે. આ પુરુષમાં જોઈશું રસગુણનું વૈષમ્ય તેટલું જીવનસદચારમાં દૈર્ઘ્યરૂપ. રસચ્છેદ્યથી મનચ્છેદ્ય હૃદયથી અબેદબાવ થયો એટલે દંપતીના ધર્મસદચારનું દાર્દ છે. આ વિગુણ દંપતીનો સહચાર આપાં સુંદર સ્વરૂપમાં ક્યાંથી પરિભ્રમે ! વ્યવહારકાશતરીની પતિથી હૃદયબેલી અનેક સાંસારિક વિટંબનાઓએ માણેકબાદને જેટ કસાઓ; પિયરમાં આશ્રય શોધાઓ; અને પતિના નિર્ભગ સહચારથી ભક્ત હૃદયને મ્હેણાં ટૂંકાના પ્રદાર કરાવ્યા. છતાં પરમાત્મપ્રેમના અનુભવી શુદ્ધ હૃદયપટ પર મજિન વ્યવહારનો ઘણો જોડો નહિ. ને ભક્તિના આવેશે મહેતાજીને વ્યવહારાભિમુખ કીધા નહિ.

આવી વિષમ સ્થિતિમાં ૨૪ મે વર્ષ પુનર્દશન થયાં. પણ પરમ ભક્તને વ્યવહાર બેડીમાં નહિ પૂરવાની હૃદયરચનાએ ને પુત્રને સ્વરૂપ સમય સંસારની દવા લેવણથી પાછો બોજાવી લીધો.

નાતન્વતની બત્રીશીમાં ચવાતા વેરાગી ભાઈથી પુરુષોત્તમ પોતાને કમંડી સમજાવા લાગ્યો. ને મહેતાને ત્યાં બસતા સાધુમંત્રના અખાડાએ પિત્રાહતા હૃદયમાં કતલદળીજી રાખ્યું. આ કસેશથી ભક્તિમાં વિદ્ય આપતાં ધારી, મહેતાે રચાન ફેરવ્યું. મન્નેવડી દરવાજે કોઈ સાધુની ઝુપડી પાસે પોતાનો ચોરો ને અખાડો રચાવ્યાં. સાંસારિક મુખોપબોગનાં દલાવાથી વિમુખ રહેલાં માણેકબાદ કંટાળ્યાં, પિયર મવાં, પાછાં આખ્યાં અને સંવત ૧૪૯૫ માં કુંવરબાઈને ને ૧૪૯૬ માં શામળદાસને જન્મ આપ્યો. કૃષ્ણવિહારનાં કથનમંત્રનમાં મગ્ન આ ભક્તના કુટુંબની અજપૂર્ણ તપાસ લેતાં ને રાવ મંડગિકની વૈષ્ણવી માતાદાસ વિશ્વંબર એમને અન્ન પૂરું પાડતો.

કાળક્રમે કુંવરબાઈ લગ્ન વયે પહોંચ્યાં. માણેકબાઈ પુત્રીના ભવિષ્ય મારે ગબરાવા લાગ્યાં. ને ઘરથી બિરક્ત રહેતા પતિને સમજાવવા બગીરથ પ્રવત્ન કીધો. છતાં સાધુસંગી પિત્રાગીને રાગી કરી શકી નહિ. અત્યે કાળકળના હૃદયે પિયરનો આશ્રય શોધ્યો. આ અશ્રદ્ધાશુ પરાયણી હૃદયને મહેતાએ બોધ્યું :

(ચોપાઈ—આખાદશજના જેવી.)

આચ્ચો રમ્ય રમંતો વંસંત, ધાર્યાં ધરણીએ વસન હસંત;
આંત્રે ઝલે મોર રૂપેરી,—રાણી યશોધરા શોકધેરી.

બેઠી ઉવાનસરિતાને તીર, દીપે કાચચું નિર્મળ નીર;
પૂર્વે પીત્યા સુખના સમામાં, અહિં પ્રિય બે રહી સ્થામરહામાં

પદ્મકાશખચિત છે કિનાર, હેવા જળદર્પણ મોઝાર,
નિરખતાં નિજ પ્રતિબિમ્બે, મધુર અધર અધર જે સુમ્બે,

ગૂંચ્યા કરચું કર વર્ણો નિરખે, જળબિમ્બિત જોડું હરખે;
હેલી ઉવાનસરિતાને કંઠ, બેઠી યશોધરા સોતકંઠ.

આંસુડે નેનપુટતેજ લીધાં, ગાલ સુકુમાર ક્ષામ જ કીધા;
અધઃપાદતણી રમ્ય રેખ, શોકાનળથી સુકાઈ છેક.

દિવ્ય કાન્તિ કેશતણી રૂખી, એકવેણીધરા રાણીં ભભી;
બાંધ્યા સંસ્કરહીન સુકેશ, હાજે વિધવાજનનો વેશ.

ચેત શોકનું વસન જ જડું, નાંખ્યું ઉર ઉપરે જે આડું;
નહિં મેખલામણિજન્ધ ત્હેને, હાંડ્યાં ભૂપણ સધળાં હેણે.

ગુણી પ્રિયનાં પૂર્વાશ્રમમાં પ્રેમાહ્વાનો ઉઠી સંજ્ઞમમાં
પળતા ચપળ ચરણુ જેહરણુશા, પાટલપાંખડીં પેર જે પડતા,

તેહ ન્હાનકદ્દરે સુરંખ, આજ ચરણુ ધવા મન્દ છેક;
દુઃખભારે અસંગતિ જાય, રાણી યશોધરા ક્ષીણકાય.

અરણ્યોદયકેરી જ્યોતે, રજનીતણીં શાન્તિ ઉદ્દ્યોતે,
ધેરા તિમિર મહિર્થો નિકળતાં જે'વાં રવિકિરણો ઝળહળતાં,

હંચાં પૂર્વે હતાં જે લોચન, જ્યોતિર્હીન થયાં આ ક્ષણુ;
પ્રેમદીપ હોવાયા એ આજે, પૂર્વે દીપ્તિ ન ત્હેમાં વિરાજે.

પદ્મ રેશમ સરીખાં દગિયાં, નેનબિમ્બ ઉપર જઈ પડિયાં;
અક્ષયહીન લોચન એ ભમંત, નવ નિરખે વિલસંત વસંત.

એક કરમાંહિં મૌકિતકલામ ધારી સિદ્ધાર્ધની અભિરામ;
ગુપ્તી સંધરીં જેહ જાતનથી, જેહ રાતે એ પળિયો ભયનથી.—

અહા વિગમય શ્હેવી એ સત્ય, અશ્રુપૂર્ણ દિનોતણીં માત;
પ્રેમપાત્ર ઉપર બન્યો ફર, પૂર્વે કો દોડો પ્રેમશર ?

હેવી નિદ્રિયતા પ્રેમકેરી, કળી કોણ સકે જા અનેરી ?
ધદહવનખન્ધન માંહિ, પ્રેમ પૂરવો રુચ્યો હેને નાદિ:—

અન્યકર—અંગુલીએ વળગ્યો, હાંડિ દિવ્ય સૌન્દર્ય જગમ્યો;
નિજ મુન ન્દાનકડો અસેતો, ચાપણ સિદ્ધાર્થનાથની એ તો:

નામ રાહુલ જે'નું રસાગ્ર, વર્ષ માતતણો દિવ્ય બાગ;
દર્શનરિયો નિજ માતની સોડે પગ પદ્મિનિયે દાખડ દોડે.

રમ્ય વિષ પડયું ચોપાસે, નિરખે પૂંટતી કળી મધુમાસે;
પાસે આનન્દ રાહુલ કુમાર, જે'ને દહડે નદિ' દુઃખમાર.

આમ કમલિનીઓને કિનાર, મન્દ ભમતાં ગ્રાણી ને કુમાર;
રાતાં ખૂસાં મીનને જળમાં, નાંખીને તાન્દુલ કુર્ત્તલમાં,

દુઃખલીન રાહુલ હસે કોડે, નિરખી મત્સ્ય જે જળમાં દોડે;
રાણી ખિત નયનધીનિદાગે, વેગે ભોંડી વસાકા તે કાગે;

નાંખી નિઃશ્વાસ દીનવચનની, વિનવે વિદગને રાહુલજનની;—
“ અહો ભુવન ભમંતાં વિદંભ, નમ ગતિ ગગને છે અર્બગ:

હદી જઈ ચડો અંકરમાત, જદિ' છપ્યા રથા મુજ નાથ: •
કહેને યશોધરાના પ્રણામ, પાછી વિનવીને વદને આમ:—

‘ સુખવા શબ્દ એક તમ મુખનો, લેવાહવા લાખુરપદમુખનો,
મરજોન્મુખ એવતી છે દાસી ’,—કહેને એટલું જો નબવાસી.”

(વંદન.)

આમ નિસાસા નાંખતી ગ્રાણી ઠરે હુઆર,
ને રમતો મુદમય કુંવર, તદાં અદ્ભુત ખન્ધું તે ચાર ફે.

(વિષમ દર્શિત.)

તેદ વારે રાજદારે યકો આવી હોડની,
કા અંગના સુખરંગના સદેશ લાવી દોડધી:—

“ રાણીશા! એ રાણીશા! આપ્યા નર્વીન કો આપણા
પુરમાંદિ' દશિબુદ્ધારથી એ વશિક દરિતનપુર તખા:

ત્રિપુપ ને ભાલુક હેવાં નામ 'એ ધનવાનનાં,
મર્જત સાગરકંઠથી અનિ ફેર આપ્યા એ જણા:

વત્સ પ્રિયકર આપણ્યાં અદ્ભુત જરીનાં ચિતનાં,
સુને રસેલાં ચંદ્ર, ને પિત્તજ-કેટોરા કારમા,

ખંડ-હરિતદન્તના તેજન ઔપધ વનતણાં,
 ફેંટ પંખિયો વર્ણો અવનવાં ભંડાર દૂર જ દેશના,
 લાવિયા, પણ એક સર્વે રતનને અંખાવતી,
 લાવ્યા અમોલી એક વાર્તા રાણી ! તમ મન ભાવતી !

ભાગ લાગી એહની તુજ નાયની, અમ રાજની,
 આ ભૂમિકેરી બધી આશાતણા એ સિરતાજની;
 નિરખિયો સિદ્ધાર્થ નજરોનજર એ બેપારિયે,
 ને પૂજિયો ચરણે ઢળી અભિવન્દિયો સિર નામીને;

ભાખિયું હુંતું ભવિષ્ય તે-અનુસાર બનિયો રાજ એ,
 રાનીતણે શુરુ ભુવનવન્દ્ય પવિત્ર આદ્યુત આજ એ;
 છુદ્ધ બનિયો મધુર વચને ને અગાધ દયાશુભે,
 જન તારતો ઉદ્ધારતો અદિ આવતો વણિકો ભણે."

(વલ્લુ.) નાય આવતો સાંભળી, હરખે ઘેલી નાર
 ઝટ જીતી તારી વગાડતી, હસતી તેણી વાર રે.

(ગરબી) * તેણીવારે જીતી નાર હરખે ઘેલી રે,
 તેનજાગિનુંતી દારમ પાંપણ રેલી રે;
 રક્ત જોછળતું આનન્દમેર શું રમગમમાં રે,
 જોવી જોછે ગંગાસેર પોંગળો દિમનગમાં રે.

જોલી વચન જ એ તરકાળ બર ઉડેડે રે,
 " ઝટ બોલાવો આ દાર વણિક એ જાને રે;
 મુજ શ્રવણ તપિત અત્યન્ત ઘયા છે આજે રે,
 આણ્યો દેમણે મુજ જે ઉદ્ધન તેદ-પાન કાળે રે

નવ અન્તઃપુરમાં લાવો બક્ષા બેપારી રે,
 વળી આટલું દેમને દેવાવો જે વાન લદમારી રે;
 જો દરરો સામેસામી એ બેપારી રે,
 તો રાણી તમપર રાચી અનિય લદમારી રે

બરડે સોનંચે પૂર વળી રત્નભારે રે,
નવ મળશે લે અણમૂલ રાજબંધારે રે;
અને ચાલે સદુ સાહેલી વધામણી આપું રે,
મુલ હદયે અણુત્ત હર્ષદેલી કદી ને તે માપું રે.

(૧૯૫.) હર્ષ અને આભાર મુલ લે કદી માપ્યા બપ,
તો હેવાં આપું હનામમાં રત્ન અગોક્ષાં આદિ રે.

નરસિંહરાય ભોળાનાથ.

સ્નેહનાં ફરણાં કેમ સુકાણાં ?

અચાનક આમ આ સાથી સુકાણાં સોદનાં જરણાં ?
પીનારાં પ્રેમનાં વારિ વૃષિત આવુર છે દરણાં !
મુદુ ને નીચ ગારામાં મુશોભિત આ કિનારામાં,
વગ્રેણાં એ બિચારાંનાં મુકાશે દર્ભનાં નરણાં !
ગિરિપર ખીણુ કે રણમાં વગ્રેણાં એ સદા વનમાં;
નથી સહવાસી એ જાનનાં બિચારાં ક્યાં જશે દરણાં !
સરિતાનીર સુકાણાં નદી નિજ સ્થાન સુકાણાં,
તૃપાથી કંઠ કૃધાણા શરે આકુલ રોકકાણાં !
નિરન્તર નીર દેનારાં કુઃખી આ પ્રેમ પીનારાં:
સુકાણાં દેમ દત્તારાં બદલ પાપાણુ રે જરણાં !

ચાલ દરિય.

ગુજરાતી જોડણી.

કાર્તિકના વસન્તના અંકમાં રા. કમળાશંકરે મ્હારી આ વિષયની છેલ્લી ચર્ચાનો પ્રત્યુત્તર આપ્યો છે. તે વિશે જાન રાખવું ધાર્યું હતું. પરંતુ દંકમાં જે ચાર પ્રશ્નો વિશે ખુલાસો આવશ્યક લાગે છે.

રા. કમળાશંકરે જે કે આ લખાણમાં પ્રથમ પુરૂષ બહુવચનમાં જ વાપર્યો છે તે પછી જે બહુવચન તન્ત્રીપદના અંગુળ હોવું અસંભવિત છે,—તેથી હેમના નામનું જ મહણ નીચેના લખાણમાં કરવામાં બાધ નહિ આવે એમ માનું છું.

મને રા. કમળાશંકરની વિદ્વતા વિશે સંપૂર્ણ માન છે, તેમ જ હેમના સદ્ગુણો તરફ પણ તે જ શક્તિથી નજર હતું. આ કારણથી મ્હારા લખાણમાં જે માનવચિત્તો ભંગ કરનારા અંશો હેમણે કહ્યા છે તેથી ખેદ થાય છે. દાહ પણ રીતે જે માનવચિત્તને વિરોધી હોય મ્હારો હતો જ નહિ, માટે અભર્યાદ આરોપ હેમને મ્હારા લખાણમાં જણાયો છે તે કાર્ષ્ણિક ગેરસમજવું કળ હશે એમ માનું છું.

હવે પ્રસ્તુત વિષય ઉપર આનું છું.

૪. ‘વિશે’ કે ‘વિષે’—ઇત્યાદિની બાજતમાં રા. કમળાશંકર હેવું ધોરણ બાંધે છે કે તદ્દભવ શબ્દોમાં “મળ જણાવું હોય ને રૂપમાં સદજ જ ફેરફાર હોય ત્યાં મળને અવલોકનવાને બદલે મધ્યસ્થને અવલોકનવું હમને તો યુક્ત લાગતું નથી.” પરંતુ જે ધોરણને વળગીયું તો ‘વધ’ ને બદલે ‘વધુ’, ‘દહિ’ (‘દહિ’) ને બદલે ‘દધિ’, ‘પડું’ ને બદલે ‘પતડું’, ‘તજું’ ને બદલે ‘તજડું’—ઇત્યાદિ રૂપો છટ ગૂંચવ્યાં પડશે. આ પરિણામની વિચિત્રતા સ્પષ્ટ જ છે.

૫. ઇકાર ઉકારના ઉચ્ચારની અસ્પષ્ટતા—રા. કમળાશંકર કહે છે કે ‘ફૂતરો’ મ્હેં દીર્ઘ ઉકારવાળો બતાવ્યો છે અને કવિ નર્મદે કોશમાં ‘ફૂતરો’ ઋસ્વ ઉકારનો લખ્યો છે. અને સદજ અવલોકનથી જણાવાની વાત મ્હેં કહી હતી જે ઉપરથી એઓ કહે છે કે કવિ નર્મદને સદજ અવલોકનનો અભાવ હોવો જોઈએ. પરંતુ એમ નથી. રા. કમળાશંકરે ચોતે આપેલા કવિ નર્મદના કોશના ઉત્તાર ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે ‘ફેટલાક ઉચ્ચારણ દીર્ઘ માને છે અને ફેટલાક ઋસ્વ માને છે’ એમ કહેવાની સાથે જ નર્મદે કવિ આ વિષયમાં મતબેદનું અસ્તિત્વ સ્વીકારે છે. તો અવલોકનશક્તિની ખામીનો પ્રશ્ન આવતો જ નથી. તેમ જ કોઈ પણ સ્થળમાં અવલોકનની બૃહદ ન થાય હોવા હક કોઈ પણ મત્વે જન કરશે જ નહિ.

* આ અંક રા. કમળાશંકરના વસન્તમાંના લખાણમાં જે છે તે રાખ્યો છે જ્યાં તે તે સ્થળ તરત જડી આવે.

૬. શાન્ત અકાર—

ઉપયોગ—એ પ્રયોગ પારસીઓ કરેછે તે વિશે રા. કમળાશંકરની નિદાનકલના સર્વાંશે ઘટિત નથી જણાતી. ‘ઉપયોગ’ માં પદ્મરમાંના અના અસ્વરિત ઉચ્ચારનું સ્વરૂપ અને ‘ધ્યો’ એમ સંયુક્ત ઉચ્ચારનું સ્વરૂપ જુદાં જુદાં છે.

પદ્યમાં શબ્દો આવતાં થતા શ્રવણની કસોટી વિશે રા. કમળાશંકરની અનાસ્થા સમગ્રી સકાતી નથી. એ કસોટી નહિ’ તો બીજી તત્ત્વદર્શક કસોટી કેઈ? “પદ્યમાં માત્રાને અનુસરીને બોલવું પડેછે” —એ વાત વાંધા તરીકે એઓ લાવેછે. પરંતુ એ વાંધો નહિ’ પણ મ્હારી દલીલનો આધાર જ છે. એ માત્રાનું બીજું શું? સ્વરનું અસ્તિત્વ અને લઘુ ગુરુત્વ—તે જ. આ વિચારવાથી આ કસોટીનું સત્યત્વ જણાશે.

‘ઋસ્વદીર્ઘસંયુક્તવર્ણસંબન્ધ’ —આ શબ્દમાંના ‘શાન્ત’ અકારો ‘વિશે મ્હે’ આશ્રયે બતાવ્યું હતું. તે વિશે રા. કમળાશંકર બચાવ કરેછે કે સંસ્કૃત શબ્દોનો ગુજરાતી બાપામાં ઉચ્ચાર કેવો છે તે વિશે હેમનું લખાણ હતું. પરંતુ શબ્દ સંસ્કૃત અને ઉચ્ચાર ગુજરાતી એ સ્થિતિ જ અસંભવવાળી છે. (તત્સમ શબ્દ માટે જ આ મ્હારું કહેવું છે તે બૂઝવું ના જોઈયે.) એ રીતે તો લખણપિયા ઉચ્ચાર કરનારો કોઈ કહેશે કે આખો ને આખો સંસ્કૃત શ્લોક ગુજરાતી ઉચ્ચારથી બોલુંધું—માટે હેમાં ઉચ્ચારોમાં સખસન જણાય તો તે સખસન નથી!

તેમ જ ભગવાન પાણિનિનો વર્ણસમાખ્યાય રા. કમળાશંકર અથલ બહિતથી બજેછે તો પછી સ્વરની શાન્તતા સંસ્કૃતમાં સ્વપ્ને પણ જણાઈ નથી, તો હેમણે એ મત સ્વીકારતાં જરાક સંકોચ પામવો જોઈયે.

પરંતુ આ ‘શાન્ત’ અકારના ખરા સ્વરૂપ વિશે હું જે કહી ચૂક્યોછું તે મુદ્દાને રા. કમળાશંકરે સ્પર્શ પણ કર્યો નથી. તે એ કે—અકાર શાન્ત, અનુચ્ચરિત, નથી, પણ unaccounted, અસ્વરિત, છે. આ સત્યબીજ ધ્યાનમાં રાખવાથી બધા ભમનો નાશ થવાનો સંભવ છે.

૭. અનુસ્વારનો ઉચ્ચાર—

“ ‘અક’ દત્યાદિ લખો કે ‘અંક’ દત્યાદિ લખો પણ અનુસ્વારનો ઉચ્ચાર પગર મહેનતે ખરા જ થવાનો.” —એ મ્હારું કહેવું રા. કમળાશંકરને સત્ય નથી લાગતું; અને હેના સમર્થનમાં પોતે ‘વાંછના’, ‘લાંછન’ જેવા શબ્દોનો ઉચ્ચાર પોતે અનુસ્વારનો થઈ જવાની વાત લખેછે. પરંતુ મ્હારા ઉપરના વામનું સ્પષ્ટ તાત્પર્ય ઋસ્વ સ્વર પછી આવતા અનુસ્વાર માટે છે, એ મ્હારો તરત પછી આવતો પેરેમાક વાંચાથી સબજ

જણાય એમ છે. હ્રસ્વ સ્વર પછીનો અનુસ્વાર સ્વભાવતઃ જોરદાર ઉચ્ચારાશે, અને બેદનું સ્થળ તો દીર્ઘ સ્વર પછીના અનુસ્વારને પ્રસંગે જ છે અને ત્યાં વિપયવિભાગનું ધોરણ એ છે કે તત્સમ શબ્દોમાં જોરદાર ઉચ્ચાર છે અને તદ્ભવમાં પોચો ઉચ્ચાર છે. આ વાત 'રા.' ક્રમજાણકરના ધ્યાનમાંથી અશી ગઈ હશે એમ જ ઉદારતાથી માનવું દીક છે. જોરદાર તથા પોચા અનુસ્વારનાં જુદાં જુદાં ચિહ્નો યોજવાની વિરુદ્ધ હું છું જ નહિં. પણ, જાણે વિરુદ્ધ હોઈ એમ રા. ક્રમજાણકરના આ લખાણનો ભાસ થવાનો ભય છે.

૯. પ્રાન્તિક ઉચ્ચારભેદ—

રા. ક્રમજાણકર લખે છે કે પ્રાન્તિક શબ્દ એટલે એકદેશી, સર્વદેશી નહિં તે, એમ હેમનો હેતુ હતો; મુરતમાં પ્રચરિત નહિં તે પ્રાન્તિક એમ નહોતું. પણ હેમના મૂળના લખાણમાંનો એક તો સ્પષ્ટ હોય જ હતો કે મુરતમાં પ્રચરિત નહિં માટે પ્રાન્તિક.

અસ્તુ; પરંતુ હાલના હેમના પ્રથમદર્શને વિશિષ્ટ સ્વરૂપના મતમાં પણ મૂળનો એક તો ગ્રમ રહે છે જ. એ લખે છે “અમે પ્હેળા ઉચ્ચારો ‘ઊક’ ‘રીત’ ‘આંખ’, વગેરે શબ્દોમાં પકારસહિત ચરોતર જેવા ઉચ્ચારો સકાર વિશેષ આવે હેવા અમદાવાદ જેવા ઉચ્ચારો તેમ જ સકાર વિશેષ આવે હેવા મુરત તરફના ઉચ્ચારો—એ સર્વને પ્રાન્તિક જ ગણિયે છિયે.” આ વચન તપાસતાં જણાશે કે મુરતમાં પ્રચરિત સકારવાળા ઉચ્ચાર (સું, આવસે, આવીસ, વગેરે જેવા) તે જ એઓ પ્રાન્તિક ગણે છે; અને ગોળ (ખાવાનો પદાર્થ), ચોપડી, વેર (દ્રિપ), છેલ (કાંકડો),—છલાદિમાં પ્હેળાને બદલે સાંકડો એકાર એકાર મુરતના કેટલાક વર્ગમાં યોદ્યાય છે ત્હેને પ્રાન્તિક હજી પણ પોતે નથી ગણતા. આ ઉપરથી સદજ જણાય છે કે પ્રાન્તિક=એકદેશી એમ હેમણે અતાવેલો અર્થ એ બરોબર પાળતા નથી.

૧૦-૧૧. ચ, છ, જ, ઝ ના તેમ જ ડ, ઢ, ઘ, બ, અને હ ના બળને ઉચ્ચાર; તથા ‘અમે’ ‘અમારું’ આ સંજન્યે ‘કર્ણદોષ’ વિશેજે હું બોલ્યો છું તે હેમના પોતાના પ્રથમના લખાણમાંના—‘પછી હમારો કર્ણદોષ હોય તો કોણ જાણે’—એ વચનને આધારે જ. માટે હેમાં મર્યાદાના સાગનું હેમને દર્શન થયું છે તે ભ્રમ જ છે. તેમ જ ‘અનિ-ચ્છા’ શબ્દ ‘મ્હે’ વાપર્યો છે ત્હેમાં પણ કોઈ રીત્યનો આરોપ હરિષ્ઠ હતો જ નહિં. મનુષ્ય માત્ર બહુધા પોતાના મતની વિરુદ્ધ ઉદાહરણો તરફ નજર નાંખવામાં અનિચ્છાથી વતં-છે એ અજબયું નથી. અસ્તુ. રા. ક્રમજાણકર કહે છે કે જુલાઈ ૧૯૦૪ ના શાળાપત્રમાં લખતા પ્હેલાં હેમણે કેટલાક કેળવણીના ગૃહસ્થોનો (અમદાવાદી શિક્ષકોનો) અભિપ્રાય લીધો હતો અને તે લોકોએ કહ્યું ‘તું કે હેવા એ ઉચ્ચાર નથી સાંભળ્યા. ‘પછી હમારો કર્ણદોષ હોય તો કોણ જાણે’—એમ રા. ક્રમજાણકરે જુલાઈના લખાણમાં કહેલું અને આ હમણાં કહે છે તે વાતનો ઇશારો પણ ત્હેમાં નહોતો, તેથી આ બાબતમાં પ્રથમથી જ તપાસ કરવાને એઓ માવધ હતા તે મ્હારા જાણવામાં નાહોય તો ક્ષન્તવ્ય ગણાશે.

પરંતુ હેમણે પ્રથમથી જ તેમ પછીથી પણ કરેલી તપાસ યોગ્ય રીતે અને સર્વોશે ક્ષિત પાત્રોમાં થઈ છે કે નહિં તે વિશે સંદેહ રહેવાને કારણ છે. એ બાબતમાં તપાસ શી તરેહની અને શી મર્યાદામાં કરવી તે હું પ્રસંગ આવ્યે સવિસ્તર જણાવવાની

આમાં રાખું છું. હાથે તો એટલું જ કહેવું બસ છે કે હેમણે કરેલી અપૂર્ણ અને એક-દેશી તપાસવું પરિણામ હેમણે જણાવ્યું છે તે ઉપરથી પણ સ્પષ્ટ જણાશે કે બબ્બે ઉચ્ચારો થાય છે ખરા; પરંતુ દ્વિત સિદ્ધાન્ત એમાં એમ આણે છે કે હેમના કદ ઉચ્ચારથી ભિન્ન ઉચ્ચારો તે આખ્ય શોધમાં છે, અથવા તો શિષ્ટ વર્ગના લોકો હંમે ઉચ્ચાર કરતા હોય તો તેટલે અંશે શિષ્ટ લોકો પણ આખ્ય ગણવા ! આથી એટલું તો જણાય છે કે શિષ્ટ વર્ગમાં બે ઉચ્ચાર નથી થતા એ તો ખોટું જ. પરીક્ષાની આ પદ્ધતિ આપો, આપ જ ભૂલ્યબરેલી છે. વધારે કહેવાની જરૂર નથી.

‘ બગવાન પાણિનિએ આનો નિશ્ચિત કયાં છે તે કહે જ નહિ’ એમ રા. કમળાશંકરની શ્રદ્ધા છે; અને ૫૨ે તો અશુદ્ધ ઉચ્ચાર જ ગણવા. આ વચન સંસ્કૃત ભાષા માટે જ નિયન્ત્રિત રાખે તો કોઈ પણ વાંધો નહિ’ લે. પરંતુ પ્રાકૃત અને ગુજરાતી, મરાઠી, વગેરે આધુનિક ભાષાઓમાં પણ એ સિદ્ધાન્તનો વ્યાપાર કરીને અતિવ્યાપ્તિ કરે, તો ઉપાડી રીતે દોષ આવશે. કાળાન્તરે ઉચ્ચારો નવા થયા માટે હવે ‘ અશુદ્ધતા ’ ની ધ્યાન લગાવી દેવી એ કેવળ ભૂલ્યબરેલું છે. વ્યાકરણદિના નિયમનો ભંગ થાય તો જ અશુદ્ધતા આવે. રા. કમળાશંકરનો મત પકડી રહીશું તો તો મરાઠી ભાષામાં તો જ્ઞાલળે, માજ્ઞા, જાતો, - ઇત્યાદિમાં અવગેના અક્ષરોના ઉચ્ચાર, શુદ્ધતાસ્થ નહિ’ પણ ચરોતરી ઉચ્ચાર જેવા થાય છે તે સર્વ અશુદ્ધતાથી ક્ષણિક થઈ જશે ! તેમ જ ગુજરાતીમાં સર્વે ‘હું’, ‘હવે’, ‘હસતું’ ઇત્યાદિમાં હકારનો ઉચ્ચાર લઘુપ્રયત્ન નિર્વિવાદ થાય છે તે પણ અશુદ્ધતા પાપમાં પડશે !

રા. કમળાશંકર લઘુપ્રયત્ન ગુરુપ્રયત્ન એમ ઉચ્ચારના બેદર રચીકારતા નથી તો ભગ્ન. પણ તેથી વસ્તુરિપિતિ બદલાવાની નથી. કાશ્ય તો કોઈ એમ કહેશે કે હમે ગુણાળી અને કુલગુણાળી કે મોનિયો, દેવા દંગના બેદ રચીકારતા નથી; અથવા તો સુરમાં તીમ કામળ, કે તીમતર. એને કામળતર હેવા બેદ રચીકારતા નથી. તેથી કાંઈ પ્રકૃતિમાંથી તેવું અસ્તિત્વ લૂપ્ત નહિ’ થઈ જાય. આમ કહેવનું કારણ એ છે કે આખ્ય, આખ્ય, ઇત્યાદિ રૂપ ગમે તો અનિષ્ટ ગણે; પણ તેથી લઘુપ્રયત્ન અને ગુરુપ્રયત્ન એ ઉચ્ચારોનો નાશ થવાનો નથી. કેમકે રા. કમળાશંકર પણ પાપરે ને રચીકારે હેવાં. રૂપોમાં લઘુપ્રયત્ન યકાર હકાર વગેરે આવે જ છે. ઉદા-આખ્યો, ગયો, લખ્યું; બોખ્યું-ઇત્યાદિમાં યકાર તેમ જ, ઉપર કહી ગયો છું તેમ, ‘હું’, ‘હવે’, ‘હસતું’, ‘હરખ’, ઇત્યાદિમાં હકાર લઘુપ્રયત્ન જ છે. ગુરુપ્રયત્ન હોય તો તો ‘સખ્ય’ (=મિત્રતા) માં થાય છે તદ્દેવો ઉચ્ચાર ‘લખ્યું’ માં થઈને લખાનો અક્ષર ચરકાઈને ગુરુ જ બોલાઈ જાય, અને ‘હું’ વગેરેનો ઉચ્ચાર

૧. અશાન્ત અને શાન્ત અક્ષર હેવો બેદ રા. કમળાશંકર રચીકારે છે; અને હમાં વળી એટલી સૂક્ષ્મતા આણી છે કે ‘ હસ્તદીર્ઘસંયુક્તપર્યુસમન્ય ’ જેવા રાખદમાં - સ્વ, યે, વગેરેમાંના અક્ષર કરતાં અન્તે આવેલા ન્યમાંનો અક્ષર વિશેષ શાન્ત છે એમ તારતમ્ય કારે છે; તો આભાષિક રીતે આશા એમ સ્થાય કે લઘુપ્રયત્ન અને ગુરુપ્રયત્ન યકાર જેવા સ્પષ્ટ અને સ્વીકારાયલા બેદનો આમ ઉપરટપડિયો અને એકદમ અનાદર હેમને હાયે ના થયો’ લેખ્યે.

‘હર્ષ’ વગેરેમાંના હકાર જેવા જ હ વાળો થાય. તેમ જ ‘બુવો’, ‘જવ’, ઇત્યાદિમાંનો વકાર પણ સ્વતઃ લઘુપ્રયત્ન જ છે. આ લઘુપ્રયત્ન ચકાર, હકાર, વકાર, ઉપરનાં સર્વમાન્ય રૂપોમાં, સુરતમાં પણ આવેછે (લખ્યું, બોલ્યું, હું, હસ્યું, બુવો-ઇત્યાદિમાં) તેથી, “સુરત તરફ કોઇ પણ વર્ણના એ ઉચ્ચાર છે જ નહિ” એ રા. ક્રમળાશંકરનું વચન જરાક સાદસ ભરેલું લાગેછે. એટલું જ નહિ પણ હકારના એ ઉચ્ચાર સંસ્કૃતમાં પણ છે, તે ‘ષીઙ્યતિ’ અને ‘હ્યતે’ એ બેમાંના હકારના ઉચ્ચાર સરખાવાથી જણાશે; પ્રથમનામાં મૂર્ધન્યતર છે અને બીજામાં માત્ર મૂર્ધન્ય છે. આ બતાવતાં ભગવાન પાણિનિના રચાનનિર્ણય બેઠે વિરોધ આવતો હોય તો હેમની તથા રા. ક્રમળાશંકરની ક્ષમા માગું છું.*

રા. ક્રમળાશંકર કહેછે “લઘુપ્રયત્ન હકાર સ્વીકારે અને લેખનપદ્ધતિથી દર્શાવી શકે નહિ” તો ‘અમે’ લખો કે ‘હમે’ લખો એ બંનેનું ફળ સરખું જ છે.” આ સમજાવતું નથી ‘અમે’ લખવાથી આરબમાં શીખનારાં બાળકો વગેરે હકારરહિતઃ જ અને અત્યાસ્તવિક્ક ઉચ્ચાર કરેછે એ અનુભવસિદ્ધ છે. અને ‘હમે’ લખીશું તો હકાર છે એ તો તરત જ જણાઈ આવશે; તો ફક્તબેદ ઉચ્ચારબેદમાં પ્રત્યક્ષ જ છે. હકારનો ઉચ્ચાર ‘હમે’ વગેરેમાં ચિહ્નને અભાવે-શુરુપ્રયત્ન જેવો લાંકો કરશે એ ભય સર્વથા વધાર્યું નથી. ‘હું’, ‘હવે’ ઇત્યાદિ ઉપર બતાવેલાં રૂપોમાં આપણે કોઇ શુરુપ્રયત્ન ઉચ્ચાર નથી કરતા તો ‘હમે’ વગેરેમાં શા માટે કરવાં બેઠ્યે? અને તેમ છતાં પણ લેખનચિહ્નથી દર્શાવવું નહિ એમ પણ આગ્રહ નથી. કોઇ પણ રીતે વસ્તુસ્થિતિ સ્વીકારાય અને ભ્રમજનક બેઠણી ના થાય એ જ ઉદ્દેશ છે.

૧૨. ‘અહમે’ ‘અહમાઈ’—આ રીતે રૂપો લખવા માટે કવિનર્મદને શાળાપત્રના તન્ત્રીના કોષ અને તાલનમાંથી બચ્યા બાબત મ્હેં જે લખેલું તેથી રા. ક્રમળાશંકરને ઉલટો ભાસ થયો લાગેછે. પરંતુ હેમણે પોતાના પ્રથમના લખાણમાં એમ કહેલું કે હેવા લખનારને બેઠને રા. નવલરાગ કહેછે તેમ, પંડિતો ખડખડ હસે એટલું જ નહિ પણ કોષે ભરાઈને તાલન કરવાને તત્પર થાય, તે ઉપરથી મ્હેં એટલો પ્રાસંગિક અને સદજ વિનોદ કર્યો હતો. બાકી હેમાં મ્હારો મત શો છે તે વિશે સંદેહને સ્થાન પણ નથી આવતું, તેમ કોઇ રીતે રા. ક્રમળાશંકરની મર્યાદા ન જાળવીને અપમાન કરવાનો પણ હેતુ નથી જણાતો, એ સર્વ વિનોદપ્રિય જનોને સમજાશે. છતાં રા. ક્રમળાશંકરને અપમાન લાગ્યું હોય તો ક્ષમા માગું છું; અને મ્હારા સ્વભાવ, ઉદ્દેશ, વગેરે વિશે હેમણે જે વ્યર્થ તર્ક આપ્યાછે તે માટે કંઈ પણ ફરિયાદ કર્યા વિના આ લેખ આટલેથી જ અંત કરવો ઉચિત ગણું છું.

અમદાવાદ
તા, ૩૧-૧-૦૫

નરસિંહરાવ ભોળાનાથ.

* સંતિ, દંતઃ એમ પ્રયોગ કરનારા કેટલાક આધુનિક સંસ્કૃત વિદ્વાનોને રા. ક્રમળાશંકરે માત્ર અપાણિનીય કહાણે, અશુદ્ધ પ્રયોગ કરનારા નથી કહ્યા; તો આ પ્રસંગનો મ્હારો અપરાધ એ વિદ્વાનોથી વધારે ઘોર નહિ ગણાય એમ આશા છે.

વીસમી ઇન્ડિયન નેશનલ કોન્ગ્રેસ.

'Here are the voice and brain of the country. Here, before me, are gathered the representative citizens of a great nation. Yours is a position which no failure in your projects and no neglect of your advice can nullify.'

—Sir H. Cotton.

હિન્દી નેશનલ કોન્ગ્રેસના ઇતિહાસમાં એ મંજૂની હેઠી બેઠક અનેક રીતે નોંધ લેવા લાયક થઈ છે. આ વર્ષે કોન્ગ્રેસ પોતાના કર્તવ્ય સંબંધી શા નિર્ણય ઉપર આવે છે, એના ઉદ્ગારના અન્તરમાં સત્યપરાયણતા અને સ્વદેશભક્તિનો આત્મા ઝગમગે છે કે એ તે માત્ર વર્ષમાં ત્રણ દિવસ થતો નિર્ણય વાણીવિલાસ જ છે, આ બાબુવાને ચારે તરફ એના મિત્રો અને અમિત્રો કિત્તુક થઈ રહ્યા હતા. જેમ એક પાસે સર શ્રીરાજચાહ મહેતા જેવા વીર બડતોને એના વિજય માટે પૂર્ણ—હૃદયના અસ્તિત્વ જોટલી—ખાતરી હતી, તેમ બીજી પાસે એના અનિશ્ચિન્તકો એનો અવસાનકાળ જોવાને તત્પર હતા. આ બે વર્ગની વચમાં મોટો વર્ગ શકાયરત હતો કે—રેખેને આ વખતે કોન્ગ્રેસ એ એક જીવન અને સંપીમાં અવયવોવાળો દેહ સિદ્ધ થવાને બદલે, દૂર દૂરના મન્દ અને ઊંડા સન્ધો કાઢતું—પૂર્વે ઉત્સાહી નેતાઓએ ભરી રાખેલી ધ્વનિમાળા નિર્ણય રીતે ઉચ્ચારતું—એક જીવ અને બેસદ્દે દ્વેનોઆદ તો નહિ નીવડે ? પરિણામે આ સંકટ તદ્દન ખોટી પડી છે, અને આ વખતનો મેળાવડો અપૂર્વ કસોટીમાંથી બહુ ફોલમન્દી સાથે પસાર થયો છે.

એમાં થએલાં બાબુઓને અક્ષરશઃ પ્રસિદ્ધ કરવાનું કામ દૈનિક અને સાપ્તાહિક વર્તમાનપત્રોનું છે અને એ કામ તેઓએ સારી રીતે બજાવ્યું છે. માસિકનું કામ એ બાબુઓમાંથી કાલમ મહત્વના મુદ્દા તારવી કાઢી એ ઉપર પ્રગળું લક્ષ ઠેરવવાનું તથા એ સંબંધમાં વિશેષ શાન્તિથી વિવેચન કરવાનું છે. તદ્દનુસાર આ સ્થળે મુખ્ય બાબુઓના અગ્રણતા મુદ્દા, મૂળનું પૌરોષ્ય છોડી દઈ, વિવેચનને અનુકૂળ પડતા સ્વરૂપમાં નોંધીશું, અને તે ઉપર સ્થળે સ્થળે યથાવકાશ વિવેચન કરતા જઈશું.

કોન્ગ્રેસની આ બેઠકમાં થએલાં બાબુઓ પૈકી ચિરકાળ સ્મરણમાં રહે એવાં ત્રણુ—

(૧) સ્વાગતકમિટીના અગ્રણી તરીકે સર શ્રીરાજચાહ મહેતાનો ઉપોદ્ધાત;

(૨) પ્રમુખ સર હેત્રી કોટનનું માર્ગદર્શન;

(૩) એક કસાવ રજૂ કરતી વખતે, હિન્દુસ્તાનની આબાદી પરત્વે ઓનરબલ પ્રો. ગોખલેનું વિવેચન.

સર શ્રીરોજશાહ મહેતા—જેમની વક્રત્વશક્તિ વિશે એ મત હોવાનો સંભવ જ નથી—તેઓ આ વખતે, પ્રસંગના ઝારવને માન આપી તથા કોન્ગ્રેસના સંયોગ પરિ નાયક તરીકે પોતાની પૂર્ણ જવાબદારી સમજી, પોતાનું બાપણું આગળથી લખી લાવ્યા હતાં. બાપણું લખેલું હોવા છતાં, દેખાવમાં કે અસરમાં કંઈ જ ન્યૂનતા આવી ન હતી; ઉલટું એથી પ્રસંગની ગંભીરતા અધિક પ્રતીત થતી હતી, અને ભાષાની તથા વિચારની પ્રાદતા પણ ખરેખર મહાદેવ ગોવિન્દ રાનડેનું સ્મરણ કરાવે એવી હતી.

મહાદેવ ગોવિન્દ રાનડેના બાપણા સાથે સર શ્રીરોજશાહના બાપણું સામ્ય, માત્ર ભાષાની અને વિચારની પ્રાદતામાં જ ન હતું. પૂર્વે રાનડેએ આપણને જેમ સંસારસુધારાનું તત્ત્વમાન ભરપૂર હલાપણથી ભરેલા સપ્તેકમાં આપ્યું છે, તેમ આ વખતે રાજકીય સુધારાનું તત્ત્વ-જ્ઞાન સર શ્રીરોજશાહે આપ્યું. સર શ્રીરોજશાહનો ઉદ્દેશ એક તરફ કોન્ગ્રેસના મન્દ મિત્રાને અને બીજી તરફ સરકારને રાજકીય દિલચાલ પરત્વે કેટલીક સ્પષ્ટ સમજણ પાડી દેવાનો હતો. આ કાર્ય કરવામાં એમણે કોન્ગ્રેસનો અર્થ, એનું સ્વરૂપ, એની આયસ્યકતા ઇત્યાદિ વિશે ઘણું તાત્ત્વિક અને ઉચ્ચ ભૂમિકાનું વિવેચન કર્યું, અને અમને લાગે છે કે જેઓ પ્રતિ આ વિવેચન ઉદ્દિષ્ટ હતું તેઓ આ સંબંધી યોગ્ય વિચાર કરે તો સર શ્રીરોજશાહના પ્રતિપાદનમાં એમને પૂર્ણ સત્ય સમજાયા વિના રહે નહિ.

કોન્ગ્રેસના મિત્રામાં હાલમાં ઘણું ટેકાણું મન્દતા જેવામાં આવે છે: (૧) તેઓમાંના કેટલાક કોન્ગ્રેસના ખર્ચને ઉગ્રક ખર્ચ ગણે છે; (૨) કેટલાક કોન્ગ્રેસને ત્રણ દિવસ કરાવ પસાર કરી સ્વચ્છ વર્ષ પડી રહેનાર કહી નિન્દે છે અને કોન્ગ્રેસે આજ સુધીમાં કંઈ કર્યું નથી એમ પણ ઘણીવાર કહે છે; (૩) કેટલાક રાજકીય દિલચાલ કરતાં આર્થિક-ઉદ્યોગ દુનર સંબંધી-દિલચાલને વિશેષ મહત્ત્વ આપે છે, અને કેટલીકવાર ત્યાં સુધી વધીને કહી નાંખે છે કે “ છતાંએલી પ્રજાને વળી હક કેવા ? ” સર્વને સર શ્રીરોજશાહ નીચે મુજબ જવાબ આપે છે:—

(૧) કોન્ગ્રેસ ઉગ્રક નથી. જમીન મફત લેવામાં આવે છે, મંડપ માદરપાટ અને વળીએનો ઉલો કરવામાં આવે છે, અને પ્રતિનિધિઓને લસ્કરી હાવણીમાં જવી અધવડો વેડવી પડે તેવી અધવડો વેશવવામાં આવે છે—છતાં, કોન્ગ્રેસ ખડુ ખર્ચ કરે છે એમ કહેવું તે તો—જરા મ્હોં ગળું કરી, એ ત્રણ ખોટાં ઘરેણાં પહેરી, પેટભર ઢોલ શરણાઈ વગાડી મન ખુશ કરનાર આપણા ખેડૂતને સરકાર ઉગ્રક કહે છે એના જેવું જ છે.

(૨) કોન્ગ્રેસનું કામ પ્રજાનાં મુખ્ય દુઃખો સંબંધે જુદા જુદા પ્રાન્તના લોકોએ મળી એ સંબંધી સામાન્ય કરાવ જાહેર કરવાનું છે. લોકને રાજકીય દિલચાલમાં આપું વર્ષ ભાગ લેતા રાખવા, એમને પોતાનાં દુઃખોનું યથાર્થિયન બાન કરાવવું, વખતોવખત રાજકીય પ્રશ્નો ઉપર સક્તિ ચર્ચા કરવી ઇત્યાદિ આખા વર્ષનું કામ તે કોન્ગ્રેસનું નથી, પણ સ્થાનિક મંડળોનું અને વર્તમાનપત્રોનું છે.

(૩) ઔદ્યોગિક દિલ્લયાલ સ્થાને કાંઈ જ વાંધા નથી, પણ એટલું વાસરું જોઈતું નથી કે ઔદ્યોગિક પ્રદર્શનોને જન્મ આપનાર કોંગ્રેસ જ છે, અને હુન્નર ઉદ્યોગને જ્ઞાને ઔદ્યોગિક પ્રવૃત્તિઓને આગળ મૂકી રાજકીય દિલ્લયાલને મન્દ પાડવી એ રાજકીય દિલ્લયાલને દબાવી દેવા છત્વંતાર કોંગ્રેસના શત્રુઓથી હેતરાઈ એમની સુકિતને કાવવા દેવા જેવું થાય છે.

ઉપરની ત્રણે બાબતમાં સર ફ્રીડરિકશાહનું કહેવું સંગીન છે, કોંગ્રેસના ખર્ચ માટે શ્રિયાદ કરનારાઓમાં, કોંગ્રેસના અસ્તિત્વમાં દેશના ઐક્યનો અને સ્વદેશભક્તિનો જે ગંભીર ભાવ સમાએશે છે એવું મહત્ત્વ સમજવા જેટલી તાર્કિક દૃષ્ટિ અને કલ્પનાશક્તિ નથી. 'રાધમ્સ ઓફ દિનિયા' જેવું પત્ર—જેને આ દૃષ્ટિ અને કલ્પના ઉભય છે, પણ જેને કોઈક અનિર્વાચ્ય કારણસર કોંગ્રેસ ગમતી નથી, એ પણ કબૂલ કરે છે કે—

“Whatever one may think of some of the methods of the Indian National Congress, it must be admitted that it has been successful in bringing together several hundred men from several parts of the country once a year at some important town for some purpose other than religious. Of recent years, representatives from the Punjab have not been attending meetings of the Congress. Nevertheless, it is difficult to name any gathering, except some of those held on religious occasions in places regarded as holy by the Hindus, where one comes across so many varieties of dress and feature as the National Congress. This, in itself, is no small thing to have achieved in a country of so many social differences reaching sometimes to antipathy.”

—The Times of India.

વળી આ ખર્ચ સંબંધી જુમમાં વિશેષ આશ્ચર્યકરક વાત એ છે કે જેઓ આ ખર્ચમાં ભાગ્યે જ જોઈએ તેટલો વા કાંઈ પણ ભાગ લેછે તેઓ આ રીકા કરવામાં સૌથી આગળ પડતા હોય છે અને આ શ્રિયાદનો ઉત્તર આપવાની ધરજ સર ફ્રીડરિકશાહ-જે-ઓને પ્રકૃત વિષયમાં અસાધારણ દ્રવ્યત્યાગ કરનાર તરીકે સર્વ કોઈ જાણે છે—એમને માથે પડે છે ! જ્યાં સુધી સર ફ્રીડરિકશાહના પ્રમાણમાં આપણે કાંઈ પણ આ ખર્ચનો ભાર વહન નથી કર્યો ત્યાં સુધી આ શ્રિયાદ આપણે મુખે શોભે છે !

(૨) કોંગ્રેસના કર્તવ્ય સંબંધે સર ફ્રીડરિકશાહે બાંધેલી મર્યાદા અમને યોગ્ય લાગે છે. સ્થાનિક મંડળો—જિલ્લા મંડળો—ની આવશ્યકતા છે, છતાં એને કોંગ્રેસનાં અંગ તરીકે ન સ્થાપતાં સ્વતન્ત્ર મંડળો રાખવાં એ સલાહભરેલું છે. આ વિષે અમે પૂર્વે જે વખતક સંવિસ્તર ચર્ચા કરી છે. આ વખતે પાર્થમેન્ટની નવી સુદૃષ્ટિને પ્રસંગે છગ્લાંડમાં દિનિયાં દુઃખો સંબંધી બાપજો આપવા માટે યોગ્ય પ્રસ્થાનો મોકલવાનો હરાવ પસાર કરી, કોંગ્રેસે પોતાના કર્તવ્યપ્રદેશનો વિસ્તાર કર્યો દેખાય છે. મિ. તિલકે આ હરાવ જાડુ દટતા અને

નિશ્ચયની લાગણી સાથે રજુ કર્યો હતો, અને એના સમર્થનમાં જણાવ્યું હતું કે ઈંગ્લંડમાં આપણા અગ્રણીઓએ એક કાયમ 'પોલિટિકલ મિશન' સ્થાપ્યું નેહએ: ટિંગેટમાં 'મિશન' ગયું હતું તેવું—'લરકરી મિશન'—નહિ, પણ ખ્રિસ્તી પાદરીઓનું 'મિશન' હોય છે એવું 'મિશન.' મિ. તિલકના આ આગ્રહમાં ઘણું સત્ય છે, પણ હાલમાં તો આમને લાગે છે કે કોઈક કોઈક વખતે વક્તાઓ મોકલીને, અને ખ્રિસ્તી કમિટીને વધારે જાગૃત અને પ્રયત્ન કરીને જેટલું જાની શકે તેટલું કરીને જ મન્તોપ માનવો પડશે.

સર શ્રીરોઝસાહેબે આ જાગૃતમાં કાંઈ જ વાંધો નથી, પણ તેઓ હજી કોંગ્રેસને બહુ કર્તવ્યનો વિસ્તાર સહન કરી શકે એવી માનતા નથી, અને હાલ ચાલતી રીતે હાપણ અને દૃઢતાથી ચાલોની હિન્દી સરકાર પાસે આપણી ફરિયાદો રજુ કરતા રહેવામાં હજી એમને બહુ અર્થ લાગે છે. આજ સુધીમાં કોંગ્રેસે શું શું કાર્ય સિદ્ધ કર્યું અને શા શા મારે હજી મથ્યા કરવાનું છે એ જણાવતાં સર શ્રીરોઝસાહેબે જતાવ્યું કે—(૧) ધારાસભાનો વિસ્તાર અને લોકના પ્રતિનિધિઓને ધારાસભા માટે પસંદ કરવાનો દૃઢ એ કોંગ્રેસની સાથી પહેલી હતેલ: (૨) હિન્દુસ્તાનના ખર્ચ સંબંધી તપાસ કરવા વેદ્યી કમિશન નીમાયું; (૩) શિવિસ સર્વિસની પરીક્ષા ઈંગ્લંડમાં અને હિન્દુસ્તાનમાં એકી વખતે લેવાય, જેથી એના ઉમેદવારો અગ્રે રહી પરીક્ષા આપી શકે—એવી મિ. પોલસની દરખાસ્ત હાઉસ ઓફ કોમન્સમાં પસાર થઈ—જે કે પછીથી અગ્રેની સરકારે એને અમલમાં આવવા દીધી નથી; (૪) સરકારી નોકરીઓમાં દેશીઓને કેટલે બાગ આપવો દ્વારા સંબંધમાં વિચાર કરવા માટે પબ્લિક સર્વિસ કમિશન નીમાયું, અને એ કમિશને આપણા લાભની કેટલીક ભલામણો કરી તથા આપણા હક્કના કેટલાક સામાન્ય નિયમો પણ જતાવ્યા—જેમાંથી સરકાર હવે દેશી અને યુરોપિઅન અગ્રણીદારોની ત્રીસ વર્ષ ઉપરની અને હાલની સંખ્યાના જૂથથાપ ખવડાવે એવા આંકડા ટાંકીને ખરી વળ્ય છે; (૫) લોકની ગરીબાઈ, અને ખેડૂતોની દેવાદાર રિયલિટી તરફ કોંગ્રેસે વારંવાર સરકારનું લક્ષ જોવ્યું છે, અને ખેડૂતો માટે નાણાંની પેદીઓ કાઢવાની સખ્ત ભલામણ કરી હતી. એ પેદીઓ હવે જોવી તેવી અડધા મને સરકાર કાઢવાનો ચત્ત કરે છે, અને દુષ્કાળના મહા પ્રશ્ન વિશે વિચાર કરવાની 'ઈન્ડિયન ફ્રેમિંગ યુનિયન' દ્વારા એમને જે વિનંતિ કરવામાં આવી છે એ સ્વીકારવાનો ચત્ત કરવા જેવો છે; (૬) ન્યાય અને અમલદારી છૂટાં પાડવાની એટલે કે હાલમાં ફોજદારી અને વસુલાતી બંને કામ એક જ માણસને—કમેકટરને—કરવાની સત્તાઓ છે એ જે સત્તા છૂટી પાડવાની આપણી માગણી ઉત્તમ છે એ લોર્ડ ડફરિન જેવાએ પણ કબૂલ કર્યું છે, અને હવે માત્ર એમ કરતાં ખર્ચ વધી જાય એટલે જ વાંધો લેવામાં આવે છે; (૭) પોલિસ ખાતામાં મુધારો થવો નેહએ એ માગણી પણ કોંગ્રેસની ઘણી જૂની છે—આખરે પોલિસ કમિશન નીમાયું પણ એનો રિપોર્ટ સરકારે લોકસમક્ષ પ્રસિદ્ધ કર્યો નથી; (૮) મીસ ઉપરનો કર ઘટાડવાની અને થોડી પેદાશ ઉપરથી ઇન્કમટેક્સ દાદી મોટી પેદાશ ઉપર જ નાંખવાની પ્રથમ સૂચના કોંગ્રેસ જ કરી હતી; (૯) આજકાલ, આંધોગિક કેળવણીનો પ્રશ્ન ઉપાડવાનો દૃઢ ધ્યેય રચેથી થતો નેવામાં આવે છે, પણ ખરૂં જોતાં એનું માન કોંગ્રેસને જ ધટે છે. ખેતી ઉપર જીવનાર વર્ગનું દારિદ્ર્ય

નેઈ, તેઓને બીજા દુનરો ખુલા કરી આપવાની જરૂર કોન્ગ્રેસે બહુ કાળથી નેઈ હતી, અને તદ્દનુસાર યોગ્ય ઔદ્યોગિક શિક્ષણ આપવા માટે સરકારને એણે વારંવાર કહેલું છે. ઔદ્યોગિક પ્રદર્શનો ભરવા માંડ્યાં તે પછુ કોન્ગ્રેસે જ.

આ ઉપરાંત--કોન્ગ્રેસે, સરકારનાં ખાટાં પગલાં ઉપર ટીકા કરનાર પ્રયત્ન લોકમત જમાવીને, કેટલું અનિષ્ટ થતું અટકાવ્યું છે એ પણ ભૂલ્યું નેઈતું નથી.

સર શ્રીરોજશાહ મહેતાનું આ અભિમાન સર્વથા વાજબી છે. કોન્ગ્રેસના પ્રયત્નને લઈને હિન્દના હિતના કેટલાક પ્રશ્નો અસાધારણ પ્રકૃતતા પામ્યા છે, સરકાર અને પ્રમુખ પક્ષ વચ્ચે એ પૂર નેસથી ચર્ચાય છે--કેટલાક સરકારે, કોન્ગ્રેસની પ્રતિષ્ઠા સ્વીકાર્યા વિના પણ, જણે પોતાની મેળે જ ઉપારી લીધા છે, કેટલાકમાં કમિશનો નીમાઈ ઈસવો થયા છે અને એને અસાધ્ય અમલમાં મુકાવવા માટે જ શ્રમ કરવા બાકી રહ્યા છે. કોઈ કહેશે કે સરકારે જે કાંઈ કર્યું છે એ કોન્ગ્રેસના કહેવાથી નથી કર્યું, પણ સ્વતંત્ર રીતે પોતાના જ વિચારથી કર્યું છે--પરંતુ આનો ઉત્તર એટલો જ કે આમ કહેનારાઓને અંગ્રેજ લોકના સ્વભાવની જ માહિતી નથી: માગે તે જ આપ્યું, અને વ્યાં મુધી માગે નહિ ત્યાં મુધી કાંઈ દુઃખ હશે જ નહિ એમ માની લેવાની એ લોકની સામાન્ય ટેવ છે; તેમ જ, જે સરકારને આ દુઃખો પ્રથમથી જાણીતાં જ હતાં તે એથી તે ઉલટું કોન્ગ્રેસની માગણી કેવી વાજબી હતી એ સિદ્ધ થાય છે: જીણાં જીણાં, કોઈની પણ નજરે ન ચડેલાં એવાં દુઃખો ગાવાં એ કોન્ગ્રેસનું કામ નથી-મોટાં મોટાં દુઃખો જે આખા દેશને હમી રહ્યાં છે એ ઉચ્ચ સ્તરે સરકારને સંભળાવવાં એ જ એની રજૂ છે. ટુંકમાં, આજ પર્વત સરકારના ટેબલ ઉપર પડેલા લોકઉદ્ધારના વિચારો કોન્ગ્રેસે ઉપરિચિત કરેલા મહાપ્રશ્નોના મંજૂરની બદાર જાહેર શંકા નથી એ કોન્ગ્રેસના વિચારની યથાથતા અને પુખ્તતા સ્પષ્ટ છે.

(૩) જેઓ રાજકીય હિતચાત્ર પાતી મૂકી ઔદ્યોગિક પ્રવૃત્તિઓ તરફ યજવા માગે છે, એમને આ વિષયમાં કોન્ગ્રેસે કરેલી જરૂરિયાત એ મહેતાનો પૂરનો ઉત્તર છે. વિશેષમાં એટલું યાદ રાખવાનું છે કે આર્થિક પ્રશ્નો રાજકીય પ્રશ્નો જેડે છેક આન્તર સંબંધથી ગુલાએલા છે, અને રાજકીય અનુકૂલતા વિના આર્થિક મુશીબતો દૂર થવી અશક્ય છે.

હવે આપણે સર શ્રીરોજશાહ મહેતાના જાણણના સરકાર પ્રતિ ઉદ્દેશોનાં બાગ ઉપર આવીએ.

(૧) સરકાર તરફથી ઘણીવાર એમ કહેવામાં આવે છે કે કોન્ગ્રેસ સામાન્ય લોકના પ્રતિનિધિ રૂપ નથી. આનો ઉત્તર સર શ્રીરોજશાહે યથાર્થ આપ્યો છે કે--

"At the end of the year we all meet together from different parts of the country, representatives of the people, not selected, it is true, by any authoritative or scientific process but still representatives in all the various ways in which virtual representation works itself out in the early stages of its pro-

gressive development, representatives who are of the people and in immediate touch and contact with them, representatives realizing in themselves the wants, the wishes, the sentiments, the aspirations of the people, representatives whose education has qualified them to ponder over grave questions of policy and principle in their application to the administration and Government of this country in all their complex relations of a foreign rule, representatives into whom education has instilled an earnest, devoted, and enlightened loyalty to the British Crown and a keen solicitude for the safety and permanence of the British Empire in which, they are firmly persuaded, lie implanted the roots of the welfare, the prosperity and the good Government of this country, I say, we Delegates, representatives of the people, meet together at the end of the year to give voice to the public opinion of the country taking shape and formulating throughout the year, to present our Petition of Rights, our Grand Remonstrance, our appeal and our prayer for a firm and unfaltering grasp of a policy of wisdom and righteousness, for the reversal of retrograde measures inconsistent with such a policy and for the adoption of means steadily ensuring the gradual development of free political progress"

'Broadening slowly down from precedent to precedent.'

લૉર્ડ હારિંગના વખત સુધી સરકારને કોંગ્રેસ અને લોકમત વચ્ચેનો સંબંધ સમન્વય નહોતો એમાં આશ્ચર્ય નથી; પણ આજ, સરકારે સ્થાપેલી લોકમત પ્રદર્શિત કરવાની વ્યવસ્થામાં હમેશાં એક સરળી રીતે કોંગ્રેસના અગ્રણીઓ ન લોકના પ્રતિનિધિ તરીકે ચૂંટાતા આવે, અને તે છતાં સરકાર એમ કહે કે કોંગ્રેસ તે લોકસામાન્ય તરફથી બોલતી નથી, એ થોડું આશ્ચર્યજનક નથી. હિન્દુસ્તાનમાં ચાર ધારાસભાઓ છે, એમાંની દોઢમાં એક પણ એવો પ્રજાનો પ્રતિનિધિ છે કે જે કોંગ્રેસનો પણ સભાસદ નથી! મહેતા, ગોખલે, ગોકળદાસ, સેતલવાડ, સુરેન્દ્રનાથ, મદનમોહન, આનન્દાચાર્ય ઇત્યાદિ બહુ બહુ દલાલો એમની નજર આગળ રાતદિવસ ઉપરિચિત છે છતાં સરકારપક્ષ તરફથી આવી બૂલ કેમ થાય છે એ સમજાતું નથી. વળી, કોંગ્રેસની માગણીઓમાં ગરીબ લોકના હિત માટેની કેટલી બધી છે—બધે સર્વે સાક્ષાત્ કે પરંપરાએ ગરીબના હિતની જ છે—તે છતાં કોંગ્રેસને ગરીબ લોકમતની પ્રકાશક ન ગણવી એ બહુ શોચનીય દુઃસમદ છે.

(૨) લૉર્ડ કર્ઝન અંગ્રેજ પ્રજામાં સરકાર અને પ્રજા એવા બે પક્ષો ન પડે એમ પ્રયત્ન છે અને અંગ્રેજ રાજ્યકર્તાઓના ઇરાદા ઉત્તમ છે એમ માની લેવાની પ્રવૃત્તિને વિનંતિ કરે છે. લૉર્ડ કર્ઝને હૃદયના બાવચી આ સલાહ આપી છે, અને તે માટે એમનો ઉપકાર માનવો ધટે છે. પણ એના ઉત્તરમાં સર ફ્રીડરિકશાહ બહુ ઔચિત્ય સાથે નિવેદન કરે છે કે દરેક રાજ્યના રાજકીય બંધારણમાં રાજ અને પ્રજા એવા બે પક્ષ આવશ્યક છે. પ્રજાને પોતાના હિતના વિચાર સ્વતન્ત્ર રીતે કરવાની જરૂર નથી એમ કહેવું એ તો અંગ્રેજ નવલકથાકાર ડિકન્સે 'ગરીબના બેલી' સર જૉન બોલિંગ મુખમાં

જે શબ્દો મૂક્યા છે તેના જેવું છે. સર જૉન બોલિ કહે છે કે “ ભાઈ, તારે બધું મને જ સોંપી દેવું. તારા તરફથી વિચાર કરવાની મહેનત પણ હું જ લઉં. તારું હિત શેમાં રહેલું છે એ હું જાણું છું. હું તારો હમેશા પિતા છું એમ સમજજો. તારે માટે સર્વે પ્ર-ભુએ એજ નિર્માણ કરી રાખેલું છે. મનુષ્ય જે કંઈ કરી શકે તે હું કરું છું. હું ગરીબના બેઠી અને માખાપ તરીકેની સર્વ દ્રવ્ય બખતું છું.....એને માનસિક કેળવણી આપવામાં હું એના મનમાં હમેશાં એક ઉપદેશ એ દસાવું છું કે એના વર્ગના માણસોએ પોતાની જાતને સર્વથા મ્હારે અધીન કરી દેવી. એવા લોકોએ પોતા વિષે કંઈ જ ખટપટ રાખવી નહિ.” આ સલાહ મનુષ્યને અધમ બનાવી દેનારી છે, અને એમાં મનુષ્યજાતિની અભિ-વૃદ્ધિના સર્વ નિયમોની અવગણના થાય છે. રાજકીય હિલચાલ હમેશાં યવાની ને યવાની જ: સવાલ એટલો જ છે કે આપણી દ્રવિયાદોનો ઉચ્ચાર સરખો ન દાઢતાં એને મનમાં ને મનમાં ગોંધી રાખવાનો યત્ન કરવો કે એને ખુલા અજવાળામાં મૂકવી. સર ફ્રીરાજ-શાહ આ બીજો માર્ગ પસંદ કરે છે—એ જ કોંગ્રેસનો માર્ગ છે, અને એ જ રાજ પ્રજા ઉભયને શ્રેયસ્કર છે. પ્રથમ માર્ગનાં કેવાં ભયંકર અને અનિષ્ટ પરિણામો આવે છે એ ઇતિહાસ વાંચનારાઓને અજણ્યાં નથી.

હોરડે ક્રૉન અંગ્રેજ લોકના ઉત્તમ હેતુઓ વિષે વિશ્વાસ રાખવાનું કહે છે, એના જવાબમાં સર ફ્રીરાજશાહ એવી જ તરેહનો કોંગ્રેસમંડળ માટે વિશ્વાસ માગી લે છે. સરકારને કોંગ્રેસમંડળની વફાદારી માટે ખાતરી આવે છે, અને આ વફાદારી તે શુદ્ધ-મીની નથી પણ સર વિશ્વમ દીવૉર્નર જેવા એંગ્લો ઇન્ડિયન અને સિવિલિયન-રને હિન્દુ-સ્તાનનાં રાજ્ય માટે આલેખેલી ભાવનાને શોભે એવી સ્વતન્ત્ર વફાદારી છે, એમ પૂર્ણ આત્મમાન સાથે જોડાયેલી નિખાલસતા અને દૃઢતા પૂરેકે નિવેદન કરે છે.

આ પ્રમાણે કોંગ્રેસના સ્વરૂપનું રાજ્ય પ્રૈત્ત ઉભયે મનન કરતાં લાયક નિરૂપણ કરી, સર ફ્રીરાજશાહે પોતાનું બાપણ નીચેના સળળ ઉદ્દેશોધનથી સમાપ્ત કર્યું:—

“ Let us then be up and doing
With a heart for any fate,
Still achieving, still pursuing
Learn to labour and to wait.”

૨.

પ્રમુખ સર હેન્રી કૉટનનું બાપણ જુદા જ પ્રકારનું હતું. ભાષા સારી પ્રાસાદિક અને શાન્ત ઉત્સાહવાળી હતી, અને વિપ્લવચર્યા વર્તમાનના સાધ્ય કરતાં ભવિષ્યના ઉચ્ચગ્રાહને વિશેષ અવલંબનારી હતી. એમના બાપણના એક ભાગમાં એમણે હિન્દુસ્તાન અને બ્રિટિશ પાર્લ્યમેન્ટના સંબંધનું નિરૂપણ કર્યું, અને બીજા ભાગમાં અંગ્રેજ રાજ્યકર્તાઓએ હિન્દુસ્તાનનું રાજ્ય કેવા ધોરણથી કરવું જોઈએ એ ભવિષ્યમાં લાંબી દૃષ્ટિ નાંખીને બતાવ્યું. પ્રથમ

ભાગમાં, હિન્દુસ્તાને પાર્શ્વમેન્ટના મત ઉપર અસર કરવાની જરૂર અને એ અસર શી રીતે કરવી એનો માર્ગ દર્શાવ્યો. પાર્શ્વમેન્ટ હમેશાં અત્યંત અંગ્રેજ અમલદારો ઉપર જ વિશ્વાસ રાખીને આવશે, પણ અંગ્રેજો રાજ્યવહીવટ સુધરવાને માટે સેક્રેટરિ ઓફ સ્ટેટ સારો નીમાવાની જરૂર છે—અને તે ‘લિબરલ’ હોવો જોઈએ. અર્થાત કે સર હેન્રી કૉટનના માનવા પ્રમાણે લિબરલ પક્ષના જય સાથે આપણું કષ્ટાણુ જોડાશે છે, અને તે જય થવાનો પ્રસંગ હવે પાસે આવ્યો છે માટે એ પ્રસંગે ઈંગ્લંડમાં હિન્દુસ્તાનના હિત સંબંધી બાપણો કરી ત્યાંની પ્રગતિ આપણી માગણીઓ તરફ ધ્યાન ખેંચવું સર હેન્રી કૉટનની આ સૂચનાનો ઉત્તરાર્થ અમને માન્ય છે, પણ લિબરલ પક્ષ ઉપર બહુ આશા બાંધવાની બાબતમાં અમે એમની સાથે મળી સકતા નથી. આ સંબંધી અમે ગયા અંગ્રેજીમાં થોડુંક વિવેચન કર્યું છે. વિશેષમાં અંગ્રેજ એટલું ઉમેરીએ છીએ કે—રશિયાના હમણાં બહાર પડેલા પોકળપણાને લીધે હાલ તુરતમાં લડાઈની સામગ્રી તૈયાર કરવાની કદાચ ઓછી જરૂર જણાય અને એને પરિણામે કદાચ આપણું લશ્કરી ખર્ચ ઘટે વા વધતું અટકે—પણ તેનો મશ, અમે લિબરલ પક્ષને આપી સફીશું નહિ, લશ્કરી ખર્ચની બાબતમાં જેમ એક તરફ અમને કન્ઝર્વેટિવ વાઇસરૉય લૉર્ડ લિટનનું સ્મરણ છે તેમ બીજી તરફ લિબરલ વાઇસરૉય લૉર્ડ એલ્ફિન્ગનું પણ છે—જેમ લૉર્ડ કૉર્ફનની ટિબેટની સ્વારી અમે યાદ રાખીશું, તેમ અફઘાનીસ્તાનની સરહદ ઉપર સીધી અને આડકતરી રીતે એણે કેટલું ખર્ચ ખર્ચ્યું છે એ વાત પણ નિષ્પક્ષપાત રીતે વિચારતાં અમે ભૂલીશું નહિ. તેમ લિબરલ સેક્રેટરિ સર હેન્રી ફાઉલરની કારકીર્દી પણ હજી અમારા સ્મરણ બહાર ગઈ નથી. આઘટ ઍડ્વૉર્ડ રૉસેસ્ટન અને રિપન—લિબરલ પક્ષના બધા દોષો ધોઈ નાંખવાને બસ છે, પણ એ ઉપકાર લિબરલ પક્ષનો નથી, એ મહાપુરુષોનો છે. અમે હિન્દુસ્તાનના લોક વર્ગના કરતાં મહાપુરુષનું માહાત્મ્ય વધારે સમજીએ છીએ, અને પ્રકૃત વિષયમાં પણ એવા જ મહાપુરુષો ઉપર આધાર રાખીએ છીએ. બેશક, કોઈ મહાપુરુષ આવશે અને અમારો ઉદ્ધાર કરી જશે એમ આશા રાખી હાય જોઈને એસા રહેવાનું નથી; સર હેન્રી કૉટન ઈંગ્લંડમાં જે નાદ કરવાનું કહે છે એ સર્વથા ખરું છે, અને અમે આશા રાખીએ છીએ કે એ નાદ કોઈ પણ મહાપુરુષને કાને પડશે—પછી તે લિબરલ હો વા કન્ઝર્વેટિવ હો, સાચું મનુષ્ય હવે ઉભય પક્ષમાં છે—અને પરિણામે, હિન્દુસ્તાનની રાજ્યનીતિ ‘નીતિ’ ના પવિત્ર નામને વધારે ચોગ્ય થશે.

હિન્દુસ્તાનનો રાજ્યવહીવટ કેવા ધોરણે થવો જોઈએ એ વિષે બોલતાં સર હેન્રી કૉટને બહુ દૂર ભવિષ્યમાં દૃષ્ટિ નાંખી અને કૉનેડા ઍસ્ટ્રેલિયા વગેરે દેશોની (સંસ્થાનો) ની માફક હિન્દુસ્તાનનું રાજ્ય—‘United States of India’—હિન્દુસ્તાનનાં સંયુક્ત રાજ્યો—પણ એક સંસદ મહારાજ્યના રવતન્ત્ર અવધવ તરીકે (‘as a federated portion of the dominion of the great British Empire’) બિરાજે એ ઉચ્ચ આદનો અધિક પરિચય કરવાનો ઉપદેશ કર્યો. કેટલાકને આ દૃષ્ટિ ગગતચુખ્તી લાગશે; પણ આ વધી સર હેન્રીના લક્ષ બહાર નહોતો, અને એનો ઉત્તર એમણે એ ત્રણ વાક્યમાં પૂરતો આપી દીધો છે:

"Changes may, and should, be gradual, but they must come, and we should prepare ourselves for their realization. Statesmanship consists in foreseeing, and we are all of us the better for the exercise of forethought. Familiarize yourselves, therefore, with a conception of India's future, which gathers, as it grows, and attracts into the political evolution all other great problems of economic and social reform which are awaiting solution."

આ ઉચ્ચ ભાવના રાજ્ય પ્રજા ઉભયને માટે છે--વળી, રાજકીય વિકાસમાં સાંસારિક અને આર્થિક સુધારાઓનો સમાવેશ કરવાનો છે, તેઓનો લોપ કરવાનો નથી પણ રાજકીય ભાવનાથી એમને રંગવાના છે--સર હેન્દ્રીના વાક્યનું આ મર્મ પણ ખડું લક્ષમાં રાખવા જેવું છે.

આપણા ઇલાકાના પ્રાચીન ગબ્દર્નર માર્કન્ટસ્ટુઅર્ટ એલ્ફિન્સ્ટન, અને લૅર્ડ રિપનના વખતના હિન્દુસ્તાનના આર્થિક મંત્રી અને હાલના ઇન્ડિયાના હાઉસ લૅર્ડ કોમર-એ બે રાજ્યપુરોના રાજ્દો ટાંકી સર હેન્દ્રી બતાવે છે કે 'હિન્દુસ્તાન જેવા વિશાળ રાજ્યમાં સમજી વહીવટ મુદીમર પરદેશીઓ બાતે જ કરે એ સ્થિતિ કાયમ કસપી શકાય એવી જ નથી; 'પ્રજામાં લોકમતનું બળ દિવસે દિવસે વધતું જાય છે; આગળ દોડીને સુધારો કરવો બધાંકર છે, પણ લોકમતથી પછાડી રહેવું એ એ કરતાં પણ વધારે નાંધકર છે.'

'સ્થાનિક સ્વરાજ્યની સત્તા'--એને સર હેન્દ્રી કૉટન સર્વ રાજકીય સુધારાનું કેન્દ્ર માને છે. અને વિશેષ માગણીઓમાં નીચેની બાબતો ખાસ કરીને સૂચવે છે: (૧) હિન્દુસ્તાનનું ધન પરદેશ ખેત્રમાં જતું અટકાવવા માટે દેશી ઉદ્યોગો ખીલવવાની જરૂર, પણ તેમાં દેશી મૂડી જ રોકવી; (૨) સિવિલ સર્વિસનું બન્ધારણ ફેરવવું: અમલદારોની વારંવાર થતી ફેરબદલી નુકશાનકારક છે. લોકની રીતબાતના માહિતગાર તે તે પ્રાન્તના વતનીઓને તે તે પ્રાન્તમાં જગ્યાઓ આપવી. ન્યાયખાનામાં અંગ્રેજ અમલદારોને કાચી ઉમ્મર અને યોગ્ય અનુભવનો અભાવ છતાં બારે જવાબદારીનું કામ સોંપવામાં આવે છે: તેમ ન કરતાં, યોગ્યતાવાળા અમલદારો નીમવા, અને વળાધાર વતનીઓને--હિન્દુસ્તાનમાં જમીનદાર અને શેડીઆ વર્ગનું માન છે માટે એ વર્ગના માણસોને--ઉપયોગમાં લેવા, તથા વસુલાતી અને ફોજદારી કામ એક જ અમલદારના હાથમાં ન રાખવી; (૩) હિન્દુસ્તાનના ખર્ચની બાબતમાં પ્રજાને કાજુ આપવો, જેથી ટ્રિબેટની સ્વારીના જેવું ખોટું ખર્ચ અને પાપ થતું અટકે; અને (૪) ટ્રાન્સવાલમાં અંગ્રેજોને હાથે હિન્દુસ્તાનના વતનીઓના વાજખી હકને જે નુકશાન થવા દેવામાં આવે છે તે ન થાય એવો અન્દોગસ્ત કરાવવો; અને (૫) જંગાળોના કડકા કરી નાંખવાની યોજના ચાલે છે તે અંધ પાડવી.

હિન્દુસ્તાનના ઉદ્યોગ ખીલવવામાં પરદેશી મૂડી વાપરવી કે કેમ અને વાપરવી તો તે કેવી રીતે એ એક મોટો પ્રશ્ન છે અને એમાં આર્થિક અને રાજકીય ઉભય દૃષ્ટિબિન્દુઓ મેળવીને નિર્ણય કરવાનો છે. પણ તેમ કરવા જતાં અત્રે ખડું લંબાણ થઈ

જન્ય અને ટુંકામાં જતાવતાં આવેા ગંભીર પ્રશ્ન જાણતા પામે, તેથી એ સંબંધી સવિસ્તર ચર્ચા અમે એક છૂટા પ્રશ્ન તરીકે કરીશું. સર હેન્રી કૉટનની જમીનદારીને ન્યાયની સત્તા આપવાની સૂચના ઉપર વિચાર કરતાં અમને લાગે છે કે જંગાળમાં એ પસન્દ પડે કે નહિ એ વિષે અભિપ્રાય આપવાનું અમે માથે નહિ લઇએ પણ આ પ્રાન્ત માટે તો એટલું કહી શકીએ કે એ યોજના હાલમાં સારી નીવડવાનો સંભવ નથી: એટલું ચઇ શકે કે લોકજ્ઞ બોડીને ન્યાયખાતાની કેટલીક સત્તા અપાય, અને એ માર્ગે સ્થાનિક સ્વરાજ્ય માટે કેળવણી મળે એટલું જ નહિ પણ ન્યાયખાતું ધણું ખર્ચાળ વિકટ અને અટપટું થઈ ગયું છે તે સોંધું સરળ અને સીધું થાય. આ લાભ થોડો નથી. અને આ જાળતમાં ગ્રામપંચાયતના ધોરણ ઉપર થોડીક વ્યવહાર માગણી થાય તો તેને સરકાર તરફથી કાંઇક સત્કાર મળવાનો પણ સંભવ છે.

સર હેન્રી કૉટને બાપણના અન્તભાગમાં—

"Skill, care, and forethought are needed: enthusiasm tempered by prudence in the construction of the edifice, liberality and largeness of conception in the design."

—આ એક વાક્યમાં પોતાના સર્વ વક્તવ્યનું સૂત્ર રચી આપ્યું: કૉંગ્રેસના કાર્યમાં આ તુર્ય સંભાળ અને અગમદશિની જરૂર જતાવી, મકાન ચણવામાં ઉચ્છૃંખસ ઉત્સાહ ઉપર ધક્કાપણનો અંકુશ મૂકવા સૂચવ્યું, અને તે સાથે એ મકાનનો નકશો દોરવામાં—ભવિષ્યના આદર્શ—વિશાળ અને મોટા દૃષ્ટિ રાખવા કહ્યું. હવે, રામમોહનરાય, દયાનન્દ સરસ્વતી

આ ઉચ્ચત્રાહ આ વખતે કૉંગ્રેસે કરેલા એ નવા ઇરાવોમાં ખાસ પ્રતીત થાય છે. એક દેશ એવો કરવામાં આવ્યો કે હિન્દુસ્તાનેના પ્રધાનનો પગાર બ્રિટિશ તીજેરી ઉપર નાંખવો, અને એનું દારણ સ્પષ્ટ રીતે જતાવવામાં આવ્યું કે—આ માત્ર ખર્ચ ધરાડવાના ઉદ્દેશથી નથી કિન્તુ એમ કરવામાં એક મોટા રાજકીય હકનો લાભ સમાવેલો છે: બ્રિટિશ તીજેરી ઉપર જે ખર્ચ પડે છે તે વિષે પાર્લમેન્ટમાં પ્રશ્ન ઉભો કરી શકાય છે અને એ સંબંધમાં એવો વહીવટ છે કે એ પ્રશ્ન રજત ખર્ચ કરવું કે ન કરવું એટલામાં જ અટકી રહેતો નથી પણ એ જ્ઞાને હિન્દુસ્તાનના પ્રધાનની સમસ્ત રાજકીય નીતિ સંબંધી ચર્ચા ઉપાડી શકાય છે. બીજા એક ઇરાવ એવો પસાર થયો કે આ દેશને પાર્લમેન્ટમાં પોતાના પ્રતિનિધિઓ મોકલવાનો હક આપવો જોઈએ. આના દારણમાં પરિત મદનમોહન માલવીયે યુક્તિપુરઃસર જણાવ્યું કે હિન્દુસ્તાનનું બજેટ પાર્લમેન્ટમાં રજુ થાય છે તે વખતે અંગ્રેજ મેમ્બરો યોગ્ય જ હાજર રહે છે, અને એમ થાય તેમાં નવાઈ પણ નહિ, એમને સ્વાભાવિક રીતે આપણા સુખદુઃખ માટે ઝાંઝી કાળજી હોય, અને એમને પોતાનું કામ પણ ધણું હોય છે—માટે આપણા લોકને આપણા સાક્ષાત્ પ્રતિનિધિ તરીકે લેવા જોઈએ. અમને આ બંને ઇરાવો ખુબ દૂર દૂર ભવિષ્યના—અને સ્પષ્ટ શબ્દમાં બોલીએ તો હવાઈ—લાગે છે, અને કદાચ કૉંગ્રેસ થોડા વખતમાં એ પડતા મૂકે તો આ ખર્ચ પણ નહિ.

ક્રિસ્તોદય પાલ, તેજગ અને રાનડેનું સ્મરણ કરાવી, એ સ્વદેશભક્તોની સ્મૃતિ
“તમારા હૃદયમાં ઉત્સાહ અને બળ પ્રેરે” એમ આશીર્વાદ દઈ, ઇન્ડિયન કોન્ગ્રેસ નામ એ
સંબંધી ગીતોની પ્રકૃતિઓ ઠાંકી બાપુ સમાપ્ત કર્યું:—

“ We live in deeds, not years, in thoughts, not breaths;
In feelings, not in figures in a dial;
We should count life by heart-throbs. He most lives
Who thinks most, feels the noblest, acts the best.”

૩.

ગીતનું મહત્ત્વનું બાપુ આંદોલન ઓદિસર ગોખલેનું. એ વિદ્વાને હિન્દુસ્તાનના ઉપજ
ખર્ચ—અને સિલકના આંકડા ઉપર બાર હજાર માણસને અડધા દલાક સ્ત્રાવ્ય મન્ત્રી રા-
ખ્યાં ! આંકડા જેવી શુષ્ક બાબત—જેમાં સરવાળા બાદબાકીનું કામ પણ પોતે બાપુમાં
કરતા જતા હતા—છતાં, સીધી સ્વચ્છ અને દૃઢ ભાષા, મુગ્ધવચિત દલીલ, જેમાં ન એક પણ
છિદ્ર કે જેનો પ્રતિપક્ષી લાભ લઈ શકે, ન એક એવું પગલું કે જે જોતાને જાતે પૂરી લેવાની
તસ્દી પડે, ન એક સંપદ નકામો કે ન એક ઉક્તિ નિરાધાર, અને તે સાથે મધુર પણ
પુરુષતોથી ભરેલો કંઠ—એ સર્વને લઈ, આખો મંડપ અણે ચિત્રવત આલેખાઈ રહ્યો હતો!

મિ. ગોખલેના બાપુને મુઠો એવો હતો કે છેલ્લાં પાંચ વર્ષથી ખર્ચ કરતાં ઉપજ વધારે
જણાય છે અને તેથી સરકારની તીજેરીમાં વધારો (surplus) પડે છે, પરંતુ એ
વધારો લોકની સ્થિતિ મુશ્કેલીથી પડ્યો છે એમ સમજવાનું નથી. સરકારે લોકના રૂપાના
રૂપીઆ પાડવા બંધ કર્યા અને પાઉંડના પ્રમાણમાં રૂપીઆનો બાવ દુનિમ રીતે ઉઘો ચઢાવી
વિધાયતમાં પાઉંડરૂપે ભરવાની રકમમાં જગાવ કર્યો, એ કારણથી હાલમાં વધારો પડે છે.
એ વધારો રૂપીઆનો બાવ ચલાવવાથી ઉત્પન્ન થયો છે, એવું નુકસાન રૂપીઆના આકા-
રમાં વીધેલી ભરનાર ખેડૂત વર્ગ ઉપર પડે છે અને તેથી આ વધારો સરકારે પોતાના ખી-
સામાં ભરી ન રાખતાં ખેડૂતવર્ગને ફાયદો થાય એવી રીતે વાપરવો જોઈએ.

હવે આ વાત મિ. ગોખલેએ કેવી રીતે પ્રતિપાદન કરી એ હંકમાં જતાં જો.

છેલ્લાં ૭ વર્ષમાં હિન્દી સરકારની તીજેરીમાં લગભગ ૩૦ કરોડ રૂપીઆનો વધારો પડ્યો
છે. તે પહેલાંનાં વીસ વર્ષ લઈએ છીએ તો તેમાં કુલ ૧૭૬ કરોડનો વધારો અને ૧૮૬

* વાચકને સ્મરણ હશે કે આ પ્રકૃતિઓ અગ્રે વસંતના ગયા ના અંકમાં
છેવટના ૫૪ ઉપર ઠાંકી હતી. આ લેખની એક કુટુંબમાં પાછલા વસંતના અંકમાં
જે ચર્ચા જેવાનું લખ્યું હતું તે વસંતમાં અંકમાં મળશે.

+ જે પ્રયત્નરૂપે હું અત્યારે કરું છું એ મેં તે વખતે કર્યું નહોતું. આખું બાપુ એક
અખંડ પદાર્થ હતો, અને મને લાગે છે કે ઉપરનું પ્રયત્નરૂપે કરી મિ. ગોખલેના બાપુને મેં
કંઈક અન્યાય કર્યો છે.

કરોડની ખોટ એટલે એકંદર ૨ કરોડની ખોટ નજરે પડે છે. આ ફરકારતું શું કારણ ? છેલ્લાં ૭ વર્ષમાં પહેલાં કરતાં લોકની સમૃદ્ધિ વધી હોય એમ માનવાને જરા પણ કારણ નથી, તેમ ખર્ચમાં પણ ઘટાડો કરવામાં આવ્યો નથી: ઉલટું, આ ૭ વર્ષના પહેલા ભાગમાં લોક અસાધારણ દુઝાળથી પીડાયા હતા, અને ખીજા ભાગમાં ખર્ચ પણ અનેક દારે વધ્યું છે. ત્યારે આ વધારાનું કારણ કાંઈક જુદું જ હોવું જોઈએ. વિચાર કરતાં જણાય છે કે સરકારે વિલાયતની હુંડીના સંબંધમાં જે ઠરાવ કર્યો છે તેનું આ ઘણું ભાગે પરિણામ છે. જ્યારે રૂપીઆની પાઉંડના પ્રમાણમાં કિંમત ગગડી ગઈ અને ૧૩ પેન્સનો રૂપીઓ યઈ ગયો, તે વખતે સરકારને, વિલાયતમાં ગેન્શન તથા વ્યાજ વગેરે પાઉંડમાં ભરવાનું હોવાથી, વધારે રૂપીઆ એ ખાતે ખર્ચવા પડતા. ૧૮૮૫ ના અરસામાં, ૧૫ કરોડ રૂપીઆની ઉપજમાંથી ૨૫-૨૬ કરોડ વિલાયતમાં ભરવા પડતા, તેને બદલે ૧૩ પેન્સનો રૂપીઓ થતાં, ૩૧ કરોડ ભરવા પડ્યા. સરકારે ત્યારથી હિન્દુસ્તાનની તીજેરી ઉપરનું આ દુઃખ ટાળવા લોકના રૂપાના રૂપીઆ પાડવા બંધ કર્યાં, રૂપીઆનો ભાવ ચઢાવ્યો અને ૧૬ પેન્સનો રૂપીઓ ઠરાવ્યો. આ ઠરાવને લીધે, ૩૧ કરોડ રૂ. ને બદલે ૨૫૫ કરોડ રૂપીઆ મોકલવાની જરૂર રહી. આ રીતે સરકારે દર વર્ષે લગભગ ૬ કરોડ રૂપીઆનો ખચાવ કર્યો. વળી આ અરસામાં એવું બન્યું કે જેમ એક તરફ રૂપીઓ ગગડી ગયો હતો તેમ તે સાથે અરીજીની ઉપજ પણ ૧૦-૮-૭ અને છેવટે પાંચ કરોડ ઉપર આવી રહી હતી. આ બે મુશીબતમાંથી જેમ સરકારે એકનો કૃત્રિમ રીતે અંત આણ્યો, તેમ ખીજા સ્વાભાવિક રીતે ઘટી—ચીનના લોકોએ અધીણ વધારે ખરીદ કર્યું અને અધીણ ખાતાની ઉપજ ટૂંક કરોડ સુધી પહોંચી. એટલે આ ખાતામાં ૨ કરોડનો વધારો ગણીએ તો ચાલે. આમાંથી સરકારે એક એક કરોડ મીલના કરના અને ઇન્કમ ટેક્સ ખાતાના ઘટાડા—એટલે વાર્ષિક ૬ કરોડનો વધારો પડ્યો.

જકાતખાતાની ઉપજમાં થોડોક વધારો થયો છે—પણ એથી ખુશી થવા જેવું નથી: કારણ કે પરદેશી માલ જેટલો વધારે આવે છે તેટલો પૈસો દેશમાંથી વધારે તણાઈ જાય છે, અને એ કાર્યમાં રેલવે મદદ કરે છે—આ અરસામાં રેલવેમાં જે વધારો થયો છે એણે દેશના ખૂણા ખોલવામાં પણ પરદેશી માલ પહોંચતો કર્યો છે અને એથી એની કિંમતનાં નાણાં પરદેશ ખેંચાઈ જાય છે.

જેમ દુધાર પાડીને બતાવીએ તો—

જ

ઉ

૧) કરોડ રૂ. વિલાયતની હુંડીમાં
ઓછા ભરવાના તે.	૧) કરોડ રૂ. મીલના કરમાં ઘટાડો
કર્યો તેના ઓછા.
૨) કરોડ રૂ. અધીણ ખાતાની
ઉપજમાં વધારો.	૧) કરોડ રૂ. ઇન્કમ ટેક્સની હદ
રૂ. ૫૦૦ થી ઉપાડી રૂ. ૧૦૦૦
ની કરી તેના ઓછા.
	૬ કરોડ રૂ. નો વાર્ષિક વધારો.

છેલાં ૭ વર્ષમાં હિન્દુસ્તાનનો ખેડૂત વર્ગ એટલો બધો નુકશાનમાં આવી ગયો, છે કે 'હિન્દુસ્તાનની આબાદી વધે છે' એવું પ્રતિષ્ઠાન વ્હાઇસરૉય જેવા મ્હોટા હોદ્દાના માણસને કરવાનો પણ અધિકાર નથી. મિ. રાન્ડે—'જેની પાસેથી', મિ. ગોખલે કહે છે કે 'મે' આ વિષયનો શોખ સોળ વર્ષથી પ્રાપ્ત કર્યો છે'—એઓએ, ડેવિડ પ્યાર્મરે આ દેશના લોકની વાર્ષિક ઉપજનો જે આંકડો કાઢેલો છે એમાંથી, મજબૂતને જે ખાધાખંચ આપવું પડે છે તેથી સહજ વધારે પણ જેલના કેદીના ખર્ચ કરતાં, એકાં એટલું ખર્ચ બાદ કાપીને, વાર્ષિક ખચતનો આંકડો કાઢ્યો હતો: આ હિસાબે દર વર્ષે ૮ કરોડ રૂપીઆ બચે, તેમાં વળી બે કરોડ રૂપીઆ બૂલચૂકના ઉમેરી લઈ ૧૦ કરોડ રૂપીઆનો આંકડો લીધો હતો. એટલે આ હિસાબે ૭ વર્ષમાં વધારેમાં વધારે ૬૦ કરોડ રૂપીઆ બચ્યા ગણીએ; પરંતુ તે સ્કામે દુકાળકમિશનની ગણતરી પ્રમાણે ગયા દુકાળથી ૩૦૦ કરોડ રૂપીઆનું ખેડૂતવર્ગને નુકશાન થયું છે. એટલે પરિણામે, છેલાં ૭ વર્ષમાં દેશ ૨૪૦ કરોડ રૂપીઆ નેટલો વિશેષ ગરીબ થયો.

ખેડૂતવર્ગ માથે એક તરફથી રૂપીઆની કિંમત ચઢાવી દીધાનું દુઃખ છે,* અને બીજી તરફથી દુકાળે ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે બારે નુકશાન કર્યું છે—આવી સ્થિતિમાં, સરકારી તીન્નેરીમાં વધારે પડે અને એ વર્ગના કરમાં ઘટાડો ન થાય, તથા એમના લાભના મુધારા ન થાય એ બહુ અણધરું છે. મિ. એ. કેનેર (સરકારના એક પ્રતિષ્ઠિત આંકડાશાસ્ત્રી) એમણે સઘળા વીધોદી ૩૩ ટકા એટલે કે ૬૬ ઉતારી નાંખવાની સૂચના કરી હતી. મિ. ગોખલે, બીજા ટેકણે નહિ તો ફક્ત દુકાળવાળા પ્રદેશમાં, વીધોદી ઘટાડવાની ખાસ વિનંતિ કરે છે, અને તે સાથે મીઠાનો 'કર પણ હજી એણે કરવા કહે છે. ઉપજખર્ચે ખાતાના મન્નીએ વર્ષ દહાડે મીઠાના ત્રણ ચાર આના ખેડૂતને ઓછા થવાથી એને શો મ્હોટો ફેર પડવાનો હતો એમ મિ. ગોખલેની સૂચનાને ઉઠાવી હતી. પણ જેને આ દેશના ખેડૂતની સ્થિતિની ખબર નથી એ જ આવો ઉપદાસ કરી શકે. મિ. ગોખલે જમીનની મહેસૂલ અને મીઠાના કરમાં ઘટાડો કરવા ઉપરાંત, એક એક કરોડ રૂપીઆ હુન્નરકેળવણી ખાતે, નવી શોધ ખાતે, અને પ્લેગ નિમિત્તે મ્યુનિસિપલિટીઓને થએલા દેવા ખાતે ખર્ચવા ભલામણ કરે છે. લૉર્ડ નૉર્થચૂકના વખતમાં ૧૩૬ કરોડ રૂ. તીન્નેરીમાં રોકડ રહેતા, તેને બદલે હાલ ૨૭ કરોડ રહે છે એટલું બહુ રોકડ નાણું રાખી મૂકવાની શી જરૂર છે? એમ સરકારને ઘેર બહુ વધારાનું નાણું ન રાખતાં, લોકનો બોજો

* દિ. બ. ઈ.મ. બાલાલભાઈએ મિ. ગોખલેના ઠરાવને અનુમોદન આપતાં જણાવ્યું હતું કે રૂપીઆની કિંમત વધારી એનો અર્થ એ થયો કે (૧) ૭ આનાનું ૩ ચાર આનાનું ઘટાડું અને તેથી ખેડૂતને રૂના વેચાણમાં નુકશાન થયું; (૨) ઘણે ભાગે ખેડૂત દેવાદાર, અને એ દેવું રૂપીઆનું હોવાથી, દેવાનો બોજો દોઢ ગણો ઘટી ગયો; (૩) સરકારનું બરણું પણ જાણે દોઢું જ થયું; અને (૪) ખેડૂતે જે ચોક્કસ ધણું બચાવી રૂપું લીધું હશે એની કિંમત દોઢ રૂપીઆનો રૂપીઆ એટલી ઘટી ગઈ. આમ ખેડૂતને ચાર ભાગે નુકશાન થયું.

લવાજમ,

(૧) લાઇબ્રેરીઓ, (૨) સભાઓ, (૩) વિદ્યાર્થીઓ, (૪) સ્ત્રીઓ, (૫) યુવતીઓ તથા માસ્તરો, (૬) તળાટીઓ તથા (૭) માસિક રૂ. ૧૫ સુધીના સર્વ પંચાંગદારો માટે વર્ષ એકના રૂ. ૨-૦-૦ (પોસ્ટેજ સાથે)

ઉછરતી લાઇબ્રેરીઓને ખાસ બક્ષીસ: નવી રચનાતી (એટલે કે એક વર્ષ અનુગતી) લાઇબ્રેરીઓને એક પ્રતિષ્ઠિત ગૃહસ્થના સર્ટિફિકેટ ઉપરથી આ પત્ર બક્ષીસ તરીકે મોકલવામાં આવશે. માત્ર પોસ્ટેજ ખર્ચના આના ચાર મોકલના રૂપા કરવી.

અન્ય સર્વ માટે વર્ષ એકના રૂ. ૨-૮-૦ (પોસ્ટેજ સાથે)

છૂટક નકલના

રૂ. ૮-૪-૦

અળખાનું ઠેકાણું—આનન્દશંકર બાપુભાઈ ધ્રુવ.

વસન્ત ઓફિસ—અમદાવાદ

કોઈ છે માયનો પુત જેને આખા હિન્દુસ્થાનમાં
તાવની દવા માટે એક્સીબીશનમાંથી બળે
ચાંદો મેળવ્યા હોય !

ખાતલીવાલા એમ્યુનિફાયર તથા ખાતલીવાલા એમ્યુનિફાઈમની તરફથી નકલો માયને, પણ જો તે ફોલ્ડ તો ખાતલીવાલાની છે. પુષ્કળ તાવના દવામાંથી માત્ર ડાકતર ખાતલીવાલા એકલા આવેલા, પણ ચાંદ મેળવી બળે ચાંદની ફોલ્ડ મેળવવા પામ્યા છે. માટે બનુઓ તથા ગૃહસ્થો તાવનું નામ આવ્યું કે તરતજ ખાતલીવાલા એમ્યુનિફાઈ અથવા ખાતલીવાલા એમ્યુનિફાયરને યાદ કરજો. તેમજ મારવાનું માર કામ નથી. સખત રહે. મની તાવ એનાથી સારી યશો નહી પણ તરફથી જ્ઞાતની તથા ઉપરાંત ન મ પ્રકાશના રહેમના પુષ્કળ કેસો એનાથી સારા થયા છે, કીમત રૂ. ૧)

ખાતલીવાલાની અગતીરીસ શક્તીની ગોળાઓના મારે મોટે વખાણ કરવા ગમતું નથી. પણ જો તમને બ તક્તીવાલા એમ્યુનિફાયર તથા પિદ્ધાર બરોશો હોય તો તેવો બ બરોશો ખાતલીવાલાની અગતીરીસ શક્તીની ગોળાઓપર ગમજો. ધજો અગતીવામ દીધાથી ઉત્પન્ન થતી યાત્ર, મનની ઉછરતી, ક્રીકે એટલે, નાગરદી, શરીરને નમકાર્થ, ઉન્નમાં ધાતવું જતું, ખરીની શરવાત, પાચન શક્તિની નજાઈ, તથા માથુએને લગુ પડતાં નમકાર્થના ખીજ પશુક રોગો માટે ખાતલીવાલાની અગતીરીસ શક્તીની ગોળાઓ અમરકારક છે. કીમત રૂ. ૧૧

કોલેરાનો અકસીર ઉપાય ખાતલીવાલાની કું. કોલેરાલ છે. કી. રૂ. ૧

એકલા બનાવનાર, ડાકતર હો. લી. ખાતલીવાલા.

ઠેકાણું પરલીનું દવાખાનું તથા સરવે ઠેકાણું મલશે.

વસન્ત.

इदं सत्यं सर्वेषां भूतानां मध्यस्य सत्यस्य सर्वाणि भूतानि मधु यथा-
यमस्मिन्सत्ये तेजोमयोऽमृतमयः पुराणो यथायमभ्यासं सात्यस्तंजोमयोऽमृतमयः
पुराणोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं प्रलेदं सर्वम्

उपनिषद्.

સત્યાન્ન પ્રમદિતવ્યમ્ । ધર્માન્ન પ્રમદિતવ્યમ્ । કુશલાન્ન પ્રમદિતવ્યમ્ ।
મૂલે ન પ્રમદિતવ્યમ્ । સ્વાધ્યાયપ્રયત્નનામ્યાં ન પ્રમદિતવ્યમ્ ।

उपनिषद्.

વર્ષ ૪, અંક ૨.

[માસિક]

ફાલ્ગુન, સંવત ૧૯૬૧.

રસમુંદરી અને તત્વાનંદ સ્વામી.

૧. પ્રાસ્તાવિક.

આપ દેશની અસ્તદિશને ઉભો ધારગિરિ માપે;
ઉચ્ચ સાનુગણ્ય મુખે ધનપટ, ચરણ ઉદયિમાં ન્દામે. ૧.

કાળા ધન ગિરિકેસરમા આખા નબમાં પથરાયે;
પ્રતિગિમ્મ તેનું આચારે ઉદયિ-ઉદને ચામે. ૨.

ક્ષિતિજ તણા કોનરમાં ઉંડી આરિક વસ્તી રહેતી;
સ્વામિમા તેની આં ને શું ઉદયિઉદમાં રહેતી ? ૩.

ઉપર મેધ કાળાશું કાળા સાનુ આય નાંડિ, ને
કાળા ઉદયિ ઉપર કાળો નિજ કાળા પાથરી દે છે. ૪.

આપ દેશની અસ્તદિશ આ સ્વામિમાથી ક્ષવાઈ
દશે દિશ વર્ગી રહો રતન સંગ દેશ આ ધાર. ૫.

ગર્જન ઉદધિ ભયંકર કરતો; જાણે જંગલોં પ્રાણી
રોતાં આક્રિંક-રાત્રે, તે સ્વર હોય આવીયો ચાલી ! ૬.

મેઘ ગર્જના કરતા વર્ષ્યા આખોં રાત ઉદધિમાં !
તડિત અસિંધોં ચીર્ણું પટ તિમિરનું તે પશુ-એ ઉદધિમાં ! ૭.

કાળા ન્યમ દો-દૈત્યતણી મુખમુદ્રા ફાટતી ખાવા
દીન કંવને, ને કાળા વપુવચ ઓઠ ઉઘડતા રાતા;— ૮.

તેમ ઘોંઘળોંનો પ્રકાશ પડતાં ઉઘડ્યું ઉદધિમુખ ભાસે;
પ્રતિબિમ્બિત નભનો કરોં આસ જ જાંધ થયું ઝટ જાતે ! ૯.

એ ભયટ્ટસિમે નોલગિરિના ઉચ્ચ સાનુપર ખેસી,
આયં થતિ આનન્દ ખોંતો, ઓનન્દરૂપ હર દેખી, ૧૦.

આંખ ઉઘાડી અધદારમાં સળગ્યું જોતોં હર-જ્યોતિ;
સમુદ્રભાર તજે શુકિતમાં જોગ જોંડાયું મોતી. ૧૧.

વહોં વહી રજનિ ના યાદી,
ધૂંમવહરી-સર્ખોં ઉભરાતી
ધનધોર તિમિરની રાગિ;
હતોં હિરણ્મયની ચાંપી,
દોંદી ધરતી તેવી કાંપી;
નવ પ્રલયકાળની પેઠ
ખગખખ મહોદધિ દેઠ !

તે સમે ઉચ્ચગિરિસિંહ જીવે થતિ શાંત જ્યોતિ નિજ, જાણે
ધનકજ સસી ધનપોંડે અગોચર પ્રભા અગોચર હોયે. ૧૨.

વહોં વહી રજનિ ગણે યાદી,
ધૂંમ-વસહરીને ચોંટોં નાંખી
ચળકતી ત્રિશિખ-તરવારિ-
ગર્ખોં પ્રભા રવિનોં પાંજાની,
જ્યાં ઉદધિ-ચીમ દેખાતી.
ધરોં ધવળ દંતપર ઉચ્ચ
ખગોળજો સહ ચુચ,
દિગ્ગજ ધરી દિગ્ગન્ત

રહો બ્યાપી બોમખર્ષન્ત . . .
 ઓચિન્ત્યુ સોહની માંત્ર . . .
 રૂપ પ્રકટ થાય વારાદી—
 સર્વ મહોદધિ નિઃસીમ
 સદસા થઈ ગયો ઉદિત—
 દિગન્ત થઈ દિગન્ત
 રહો બ્યાપી બોમખર્ષન્ત,
 ધરો ક્ષીણ દંતપર ઉચ્ચ
 ગિરિ ધાર તજે સક મુચ્ચ !
 બહુ તુફાનો ને બહુ સ્થામ
 કેા દેસ અતુલ જળવાન
 વળગીયો ન દોષ સરીર
 કરો મહાપુરુષો સ્વીર,
 ત્યમ વારિકાવની માંલ
 નીલિમા તરે ચોપાસ !
 નમ બુંદ મજાનું ઉચે,
 સજગનું ખુલ્લેથી ખુલે !
 નજમાંદો લાગી રહો આગ !
 ધન બાઝસમ આશર.
 ધરો વીંજાના ચોપાસ !
 ઉદયિમાં આવી એ આમ !
 ઉદયિ કે અસિ નમન્યાપી !
 નગ ધરે અચળ એ પ્રાંતિ.

તે ન સમે રચિરિરખરુક્ત રસોદરમાં નમેલી
 અધર ઉતરી ઉર્લો રંગીલો કેા ચનચાપ સમી ન નમેલી ! ૧૩.

નવપલ્લવ વેલી પરથી
 સરો પડે કુસુમ જલુરગી;
 તરુમુકુટમણિસમ રાજ
 શિખો રહે દલાપ પ્રસારી
 બરો નલથી જગમાં તાન,
 સરો પડે દલાપથી લાંબ
 મણિ અને દનદન્ય રંગ
 ધરનારુ પિચ, તણે સંગ.

તે કુસુમ સમી તે પિચસંમી સરો પડી રસ-રસમાંથી
 વતિસન્મુખ અદર લદકોળ નારી જેવી મુકુરમાં બાનિ. ૧૪.

શુભનયન યતિસામે ઉંઘી-વિલાસ રમતી આજાંઁ
બાળ સૌંઝવવા-ધારી હોય જ્યમ કરતી કૃતિમ આજા; ૧૫.

જ્યોતનયનની કીકોસમી શરકતી ચપળ દેખાતી,
અદર નાયતી, અદર હસતી, અદર ગાનજ ગાતી. ૧૬.

ઉદધિતરંગ તમે પ્રતિબિમ્બછે કરી રિમત દરો એહું,
લોય નાચતું; વિલાસિનીરિમત વિલાસિનીના જેવું. ૧૭.

વણ વીણા, વણ તાર, વીણાની મધુરતા ધરનારું;
મુખાતું ગાન કથરવર કોટિલકષ્ણેકણ વસનારું. ૧૮.

મધૂરપિચ્છ ધરી-ધરી ધનધનુના-રંગો અદલાબદલી
ધારી ધારી ફરવે વચ્ચે પરી મરી પડે કરચલી. ૧૯.

નદી ખેડું પણ પીટણુ એને સનેજ અંગે છુંડું;
આગનું મુન્દરપણું પડ બેઠી જગતજોયને હુંડણું! ૨૦.

રસમુન્દરીની મુન્દરતા જગ જેતું ઉધાડી આંખે;
રસમુન્દરીના રસ ભોગવતું જગન મોંએલી આંખે. ૨૧.

તત્પાનંદ યનિબણી ધીરે ધીરે સરતી એ આજા
બાતુઅંક બણી સંકમતી જ્યમ હોય શુકની તારા. ૨૨.

મુકતપક્ષના મધ્યભાગના ચન્દ્રમયી લલના એ
મલકતી લમતી લઈ પરી સરતી યનિ ગિરિ-બણી રસ સાથે. ૨૩.

જ્યમ મહોદધિપર ઉંઘા
મલકતી ગૌર ધરી બૂઝા,
જ્યમ સૂર્યની હેમકોનારી
દાણુ પ્રાચીનુએ રૂંદે રાણ,

તેમ મલકતી તેમ રાજતી યનિની પાસે આવી
ધડીવાર ચનયન નાયતી ધણું મધુર મધુર રદો ગાઈ. ૨૪.

મોદન માયા ગાતી દોષ લમ અવજમોદ જગ પીતું,
દિવ્ય જ્ઞાનને ખમ મંડળીએ ઝીલી દરો દિય લીધું. ૨૫.

- પ્રાતસમે ઉઠતી નરસદિ એ ગાનની કોમળતા—
થકો સિંચાતી; શુણ્ણતા કવિજન મોહધુટકા બરતા. ૨૬.
- રસસુન્દરીની ગાનભજમાં કવિગણ સહ લપટાયા,
ઝરતું ગાન નબથી તે હૃદયે લખી લેવા લલયાયા. ૨૭.
- ધોધ પાણીના કંઈ કંઈ પડતા, કંઈ કંઈ નહીંયો બહેતી—
રસસુન્દરી એવાં કંઈ વાલે ગાન-ઉતારી રૂહેતી. ૨૮.
- શશિવદનીની પ્રભા ચન્દ્રિકાસમી કોમળ ફેલાતી—
કવિલેખનની કીકો વીંશે તે કવિતા બની ઉભરાતી. ૨૯.
- શશિવદનીના ઉદયસમે અંસાર-ઉદયિ શુરનાં;
દસમાં રૂહેનારાં અપસમ ફેરબરતી વીંશે અગ્રગનાં. ૩૦.
- એ સહ જોતો જોતો લેણે ગ્રન્થનેન સંન્યાસી
બોલ્યો નહોં, બોલાવી ન શપી, ન ફાપી દારોં નહોં નારી. ૩૧.
- બોલે નહોં તેને બોલાવે પ્રભા એવી સુન્દરીયે
નતન ધરવા માંડી, શિવને હંતવા નયમ મોહનોયે. ૩૨.
- રસમય કોમળ દેખાતી ધોમી ધોમી તરંગનો રેખા
છાતી ફેલાઈ ચાલતી ઉદયિપર ખડક ન તોડી દેવા, ૩૩.
- તેમ આમી બહુ નવીન ગંતિ ધરી ચાલી ગર્ભોર બાળા—
રસ-અંગારાપર ગાનની સળગાવી ગર્ભોર જવાળા. ૩૪.
- ગર્ભોર જગત બની ગયું ઘડોંમાં, સમુદ્ર ગર્ભોર ગાળે;
કવિહરનિધિમાં રસનૌકામાં ચડી ગર્ભોરતા ચાલે. ૩૫.
- અંખનાદ ગર્ભોર રસનો ઝટ ચડી ગયો આકાશે !
ગર્ભોર રસતું પશ્ચિ-યતિકર તે સહ શુણ્ણવા માંડે. ૩૬.
- ગર્ભોર જવાળા મધ્ય ઉભો એ ગર્ભોર રંખ વગાડે !
નૌકાના રહેડ ચરણની કોમળ અશુભિ વડે ચલાવે ! ૩૭.
- પતિપાશિની ચચ્ચ ઉધાડતી રસરણુપદની યરી;
ઉત્તર દેવા ઉત્તર લેવા ફેલાડતી વાણી મહેરી. ૩૮.

- રસમુન્દરી— “ઓ પથિક, જગતના ! રહે ઉભો ધેડીવાર ! મુજ મુજ ગાયા—
“તુંજ ઉરે વસે ને ફૂલે તેની હું રાધા.” ૩૯.
- તત્વાનંદ— “હું તત્ત્વ પોતો પ્રત્યંગ, તત્ત્વમય સ્થિર-ઉર સંન્યાસી;
શું બદ્ધે ? મટે ન તું મારી થયે વિલાસી.” ૪૦.
- રસ— “હું રસ પીતી રસમયી વિશ્વમાં વહેતી
“હું તત્ત્વકેરવાંમિતી ઉરે તુંજ રહેતી ! ૪૧
- “ઓ મને મારી રહેનાર ! તુંજ ઉર માંહો મારી બધો ચોળી !
“નહો શકે બેઠે સ્વાકાર આંખ તુંજ બોળી.” ૪૨.
- તત્વા— “ઓ માયામયો પુતળી ! લક્ષ્ય શું ધરી વ્યંગ્ય શું બોલે ?
“નહો અંધ મુજ વૈરાગ્ય વાત તુંજ તોળે.” ૪૩.
- રસ— “રસ-ઝળકોળ્યો સંસાર ! રસ જ સંસાર તણા ઉરમાંહે !
“રસ-ઝળકોળ્યો પુરુષાર્થ ! રસ જ પુરુષાર્થ તણા પટ માહે ! ૪૪.
- “રસરંગ્યા તંતુ જ્ઞાન-તણા ! રસ વણે જ્ઞાનના તંતુ !
“એ રસસરિતામાં રહી હવતા સક જગતના જંતુ. ૪૫.
- “હું રસસરિતા ! જ્ઞાનધરા તું જગત હવતું રાખે;
“રસાળ મુજથી ચતાં તું હિપવન, જગત બોગને આપે. ૪૬.
- “હું થઈ તુંજપર પ્રસન્ન હિતરૂં મૂર્તિમતી જાનો આને,
“શરીસર્મી હિતરી તુંજ ઉરવીચિ વોરો નાયવા કાને.” ૪૭.
- તત્વા— “મુજ સ્વપ્રસન્ન જ ચિત્ત નહો તુંજ પ્રીતતણે કણ ધચ્છે;
“મુજ ચિંતામણિ એ સ્વપૂર્ણ સક રીતે ! ૪૮.
- “આનન્દ-પુતાશની લાં જ સજ્જો સક દિશા બરે નિજ તેજે
“તું સમાઈ ત્યાં દ્રોપસમી જશે, મુજ, રહેજે !” ૪૯.
- રસ— “જે રવિતેજે જાંઝવાં વળે તે તેજ-ભિન્ન ના દેખે
“તુંજ ઉર, તે હું રવિભિન્ન આપી મુજ મેળે ! ૫૦
- “જરો ચોળ નેત્ર, નોંલ કાચ ધરી, કરો, પછી જોનો મુજ સામું !
“ધનું સૌમ્ય તેજ, મુજ રૂપ પાસ તુંજ લાવું ! ૫૧.

“દે પ્રકા ! ત્યુ જ પ્રભાત, પામો વિદ્યાસ, ઓઠ ઉધારે !

“મુજ કોમળ કિરણપ્રસાદ-હૃદ-નૃવંતરે !

૫૨.

“મુજ પ્રેતો પ્રમોદનો લલરી, પૂત્ર-પાંખડી-રમણી-લહારી,

“તુજ પરાગમન્ધ વહો, રહે વિદ્યામાં વાહી !”

૫૩.

તત્વા— “ઓ આયામયો ! મુજ તેજતણા સ્વિતલ્યુ, બાન ધરવારી !

“તું અસંસ્કારો અગળા ૮૮, બાળ-હર-ધારી,

૫૪.

“તહો દે તું વારિવિદ્યાસ, ધાર વિરામ સ્થિરતા કાંઈ,

“મોઝો બાલ નેત્ર ઉધાર હલની જારી,

૫૫.

“હું આપું તારમન્ન, તેયો હરતન્ન સિધર કર તારું,

“કર જ્ઞાનવિભૂતયો હર સતેજ જ મજા !

૫૬.

૬૫— “નહો જુવે તું ને નહો શુભે ! જ્ઞાન હરમાંહો નમ્રાણું બીડ્યું !

“મણિ રજો ખાસુમાં છુપો ! કોઈપર અન્ધ પોપચું બીડ્યું,

૫૭.

“મણિ ! રસરવિધી તું પ્રકાશ ! કીકો ! લે-સ્પર્શ કિરણ મ્હારાના !

“કીકો ! એક તોય તું મહે હૈન-આકાર જગત આખાના !

૫૮.

તત્વા— “નહો જોડ ! શુભે નહો ! જ્ઞાન સદા-હરમોરો સુરે નિજ કાજે !

“રસબર્ણા સમુદ્રનો હોમયકો વડવામિ નહો હોમાયે !

૫૯.

“રસોનિધિ સિરે જવંત અરે, એ જવાંત નર્મોન્મુખે લાગે !

“મુજ પ્રભા ભમકતી આજ, કરી વચ તને, કીકો તુજ માંહે,

૬૦.

“ધર-વૃથા ત તું આ વાદ ! વિશ્વં તત્ત્વ ભેદો મ્હે અંત્યું !

“રસતત્ત્વ કરું હું બાળ્ય; તુંથી એવું ન ખમાશે વીત્યું !

૭૦.

૬૨— “રસ રેલાતો જગાજ વીરો; યુરોપ છોતે રસજ્યોષો,

“રસ પીયે નહી આ દેશ આગમું જન્યો; નહો એ ખીલ્યો,

૭૧.

“નહો દેખાયે અંહો તોય ભક્તિરસ હોડા સાધુને છોતે,

“દસ અવતરોયા અવતાર ભક્તિરસતથા; સીખ એ લીજો,

૭૨.

તત્વા— “મુજ હરમાં આર્તુ આજ વૃથા ચોંદ બરે ! જ્ઞાનહોન જારી !

હું પ્રપું સર્વોત્તમ ! જોડો ! “તુજ કાણ એવું દોરી !”

૭૩.

“રત્નિપ્રભાબધું આકાંક્ષે ત્યાં તું, મનગાપ, બેઠું આ કાલે !

“નહીં જોઉં હું તો, જોનાર કોણ જગમાંહીં ? જગત ક્યાં ?—જો તે. ૭૪.

“તું દંષ્ટા, તું દશ્ય; જોઈં લઈં વાઝીં ! હવે તું નકામી !”

“લઈં લીધું તત્ત્વ અનુભવું ! હવે, નહીં જોઉં—શુંલું નહીં-કાંઈ. ૭૫.

“નથી પુરો થયો ઉદગાર ત્યાં જ ઉઠીં રહ્યો પ્રતિધ્વનિ તેનો,

“ગિરિગદ્ગર ગાછ રચા, અમુકે યોર મચ્યો મર્જનનો. ૭૬.

ધ્વનિ પ્રતિધ્વનિ નથી થયા પુરો ત્યાં નેત્ર મતિનું બીંદાયું,

એ બીંદાયું નથી ત્યાં જતિસમુદે નવું સત્ત્વ કો જામ્યું. ૭૭.

ત્યાં સમાધિ પળમાં, લાગ્યો,

ચિન્મયિ સદોદિત જાગ્યો,

ખજા મણિ પરનો વેરાયો,

મંસાર પડ્યો ભુરાયો.

આનન્દઅશ્રુતી ધાર ટપકી રહી મતિ-નેત્રથી બહાર,

શસન્નન્દરી તે રહી જોઈ કળા નથી ધરી કરતી નવું માત. ૭૮.

ઉઠીં રચાં હંસ શુક્ર જોના,

મતિ-અશ્રુ પીયે બનીં પેલાં,

ત્યમ એજ અશ્રુ જોઈ, અશ્રુ એવાંજ સારતી બાળા,

નીરનિધિપર તે ટપકતાં હો અવનવા તરંગની માળા. ૭૯.

(અપૂર્ણ.)

ગોવર્ધનરામ માધવરામ ત્રિપાઠી.

‘ક્રમાવલી વિધવા’નો ન્યાય.

(એક અન્યાયી આક્ષેપનો પરિહાર.)

“ મિ. નરસિંહરાવે કરેલાં ‘વિધવાવિલાપ’ કાવ્યો જેટલાં હમારા જોવામાં આવ્યાં છે તેટલાં બાલવિધવા કે પ્રાદ વિધવા મનોવિકાર કે બેચેનતા કે ગમે તેવી રીતે પતિત થઈ સગનાં થયેલી અને તેને પછી લોકબલ વગેરેથી બાળહરવા કે બાળત્યાગ દ્વારા થયેલાં શિક્ષા, પરિતાપ, શોક વગેરેની હાલિ ચીતરવામાં આવેલી તે ન વિધવાનાં કાવ્ય છે; અને તેની સાથે તે વિધવાઓનાં કૃત્યો અને હુઃખમય સ્થિતિ માટે દિલસોછ અને દયાના ધ્વનિ કે સ્પષ્ટ બહામણ કરવામાં આવેલી છે. એક પતિતપુર દયાના નમૂના તરીકે મિ. નરસિંહરાવનું છવનચરિત્ર હીક બહુપ, પણ એ વિધવાવિલાપો કાંઈ પ્રભુ આગળ સદ્ગુણી અને સતી સ્ત્રીઓનાં, ચિત્રો ખસા કરતાં નથી. તેમ ન પતિત વિધવાઓ તરફની દિલસોછ તે માણસને નીતિશીલ તરફ દોરનાર થઈ પડે તેમ છે.”

“મિ. નરસિંહરાવના વિધવાવિલાપમાં તો પતિત વિધવા પ્રત્યે દયાળુ અનુરાગ થાય, એ વૃત્તિ દુકાળમાં ચોરી કરનારને છૂટ આપવા જેવો કાચો ઘડવાનો અર્થ સારે છે.”

રા. આણંદશંકર તથા રા. રમણભાઈ હંમણે નવી વાંચનમાળામાં કરેલા જેવા સુધારા વંધારા સંબંધી “Notes” પ્રસિદ્ધ કરી હતી તે ઉપર એક માસિકપત્રના તન્ત્રી એ ઉપર પ્રમાણે ટીકા કરી હતી. આ વાંચને કેટલોક વખત થયો, પણ એ માસિકમાં હાલ તુરત ન એ ચર્ચા ફરી ઉપરિધન કરવામાં આવી છે, તથા પ્રથમ કરેલા આક્ષેપમાં રા. નરસિંહરાવનાં કાવ્યોને વિશે લોકને નીતિ સંબંધી અને રસ સંબંધી બ્રાન્તિ ઉપગમ્યે હંમેશાં સામાન્ય આકારનાં વચન છે, તેથી તેનું પરીક્ષણ કરવું હજી પણ અકાંક્ષ નથી.

ઉપરના ઉત્તારાઓમાં ‘વિધવાવિલાપ કાવ્યો’ એ અર્થહીન વચનમાં વિધવા સંબંધી બધાં કાવ્યોનો એક ન વર્ગમાં સમાવેશ કર્યો છે તે સ્પષ્ટ પ્રો. આણંદશંકરે તા. ૨૩ મી એક્ટોબર ૧૯૦૪ ના ‘ગુજરાતી’ પત્રમાં એક પત્ર લખ્યો છે તેથી જણાય છે ન. વિધવા સંબંધી કાવ્યો કુસુમમાળા તથા હૃદયવીણામાં આવેલાં છે તેમાંથી ‘વિધવાનો વિલાપ’ (કુસુમમાળા ખીજ આવૃત્તિ પૃ. ૩૮ થી ૪૩) એ કાવ્ય તો પતિત વિધવા સંબંધી નથી ન, એ તે કાવ્યો વાંચી જોવાથી સ્પષ્ટ જણાય છે.

આકાશનાં કાવ્યો પતિત વિધવાની હૃદયવૃત્તિ, સ્થિતિ વગેરેનાં છે, એ ખરું; પરંતુ એ કાવ્યોને ઉપરની ટીકા ન્યાય આપે છે કે કેમ તે જોવાનું છે.

પ્રથમ તો એક અન્યાય એ ન છે કે પતિત વિધવાઓનાં કૃત્યો તરફ દિલસોછ એ કાવ્યોમાં ગતાવાહ છે એ આરોપ મૂકાય છે. કાંઈ પણ નિબંધપાત વાંચનાર તરત

નેઈ સકશે કે વિધવાનાં પાપમય કૃત્યોને કોઈ રીતે પ્રશંસાપાત્ર કે દંધાપાત્ર ગણ્યાં નથી, પરંતુ એ કૃત્યો તે પાપ છે એમ સ્પષ્ટ રૂપે પણ બતાવેલું છે.

“રે ઘેલો ! પાપ તુજ ચોર સ્વરૂપ ધારી”

“રે મૂરખા ! સરિત આ રૂધિરે ભરી છે,
ને સ્નામતા તુજ હદે જોઈ જે કરી છે,
તે નાહિં ધોઈ સકશે કદિ એ પ્રયાસે,
ને ! પાપ નેતું તુજને રહું અટકાસે.”

“શો પાપસંચય કરે અલિ અત બાળ ?

ધત્વાદિ વચનો આ વાતની સાક્ષી આપે છે.

ખીલું ‘દુઝાળમાં ચોરી કરનારને છૂટ આપવા’ નેતું થાય છે—એમ કહેવામાં પણ અસત્ય દર્શન આવે છે. ‘છૂટ આપવી’ એટલે ચોરી કરવા દેવી એમ અર્થ હોય તો તો સ્પષ્ટ છે કે વિધવાને અનાચાર કરવા દેવો હેતો આશય ઉપરનાં એક પણ કાન્યમાં નથી. અથવા ‘સજા ન કરવી’ એમ અર્થ હોય તો એ કૃત્યોની સજા દેખનાં હૃદયોમાં અનુતાપ, દુઃખ વગેરેને રૂપે થયેલી સ્પષ્ટ બતાવી છે; અને તે સમતે કોઈ પણ રીતે અન્યાયમય બતાવી નથી. હેવી છૂટ તો વિધવાવિવાહતા પ્રતિબંધ આપેલી જણાય છે; કેમકે એ પ્રતિબંધને પરિણામે જે જે પાપકૃત્ય થાય છે તે માટે કોઈ પણ પ્રકારનું ‘સાસન’ એ પ્રતિબંધક વર્ગ તરફથી તો નથી જ. હેવાં પાપ કૃત્યો થાય તો શું ? પણ પુનર્નિવાહનો પ્રતિબંધ ના તોણ—એ વૃત્તિ જ એ કૃત્યોને છૂટ આપનારી છે.

પરંતુ વધારે મહત્વનો સવાલ એ છે કે આ કાન્યોમાં પતિત વિધવા તરફ જે અનુ-ક્રમ્પાટ્તિ સૂચવાઈ છે તે માણસને “નીતિશૈથિલ્ય તરફ જ દોરનાર ઘઈ પડે છે.” એમ છે કે કેમ ? આ પ્રશ્નો ઉત્તર આપવા માટે “નીતિશૈથિલ્ય” તરફ દોરનાર એ વચનનો અર્થ તથા હેવાં કાન્યો ક્રિયા પ્રકારનાં હોઈ સકે તે તપાસવાની જરૂર છે. “નીતિશૈથિલ્ય તરફ દોરનાર”—એ વચનનો એટલો જ અર્થ તો ઉદ્દિષ્ટ નહિં જ હોય કે હેવા શૈથિલ્ય તરફ માણસનું માત્ર ધ્યાન ખેંચનાર; કેમકે તેટલું કરીને અટકનારી રચનામાં સ્વરૂપ તો હોય નહિં આવે; કોઈ ઉપદેશકને ઉપદેશ કરવો હોય તો નિષિદ્ધ માર્ગ તરફ ના જવું એમ કહેવા માટે નિષિદ્ધ માર્ગ શો તે કજ્ઞા વિના અથવા તે તરફ ધ્યાન ખેંચ્યા વિના છૂટકો જ નહિં. માટે એ વચનનો અર્થ હેવો જ જણાય છે કે વાચકને નીતિમાં શિથિલ બનાવનાર, નીતિની શિથિલતાને દષ્ટરૂપે બતાવનાર.

હવે હાવાં કાવ્યાદિક નીચેના વર્ગમાં આવી સકે—

- (૧) સાક્ષાત્ અનીતિને કદ્દ તરીકે જ વર્ણવનાર.
- (૨) અનીતિ અનિષ્ટ છે એમ ઉદેશ છતાં અનીતિનું વર્ણન જેમાં હેતુ આપ્યું હોય કે તેથી ઉદેશ ખરો દર્શાઈ જઈને અનીતિનું ચિત્ર આકર્ષક થઈ જતું હોય.
- (૩) અનીતિના હોય છતાં પણ, માત્ર ધર્મના બાહ્ય સ્વરૂપના આશયે કરીને, અનીતિમાન મનુષ્યનું કલ્યાણ થયેલું બતાવનાર.

હામાં પ્રથમ વર્ગની રચનાઓ તો પ્રત્યક્ષ રીતે જ નિન્દ્ય અને ત્યાગ દરવા હાલક છે. ખાચરનાં કેટલાંક નિર્લજ્જ કાવ્યો, તેમજ કપિ નર્મદની તહેવી જ અથવા તેથી પેણ વધારે નિર્લજ્જ કાવ્યોનો વગેરે રચનાઓ, મરુત સાહિત્યમાં આવેલાં કેટલાંક નિર્લજ્જ શુભારનાં કાવ્યો, દયારામભાઈનાં શુભારનાં કેટલાંક કાવ્યો—આ સર્વ આ વર્ગમાં આવી સકશે. હેમાં વિશેષે કરીને બહાં રસાભાસનો પ્રસંગ હશે,—અર્થાત્ પરકીયા નામિકા હશે, એટલે સ્પષ્ટ રીતે કહેતાં વ્યભિચાર વર્ણનવિષય થયો હશે (અને તે રસમૂલ્લ હોય એમ), ત્યાં તો નિન્દ્યતા સખતર થશે.

બીજા વર્ગમાં હેવાં કાવ્યાદિક આવશે કે જેમાં અનીતિનો પરાજય અને નીતિનો વિજય પરિણામે થયેલો બતાવવાનો ઉદેશ છતાં, અનીતિનો કાણિક જય, જગતની પ્રથમ કોષે અન્યાયમય સ્થિતિને લીધે, વર્ણવેલો હોય; અથવા એ વિજયપરાજય ખરા બતાવવાના છતાં અનીતિનું વર્ણન કરવામાં જે સમતોલનશક્તિ વાપરવી જોઈએ તો તેનું ઉદ્ધાધન અપાથી અનીતિનાં ચિત્ર ઉત્કટ રૂપે, અતિ બળવેગમાં મુકાયાં હોય. કન્નેરાદુઃખદર્શક નારકો જેવી રચનાઓ આજથી ત્રીસ વર્ષની પહેલાં અને તે શુભારમાં આપણા યુગદાતી સાહિત્યમાં ઉભરાઈ જતી હતી તે આ વર્ગમાં આવી સકે. તેમ જ સામજીકબદલી વાર્તાઓમાંની કેટલીક—અથવા ઘણીખરી—નો સમાવેશ પણ, હેમાં પરિણામે નીતિનો ઉત્કર્ષ ઉદિષ્ટ કોણકોંઈ વાર છતાં પણ, આ વર્ગમાં મશે. અંગ્રેજીમાં Reynolds ની વાર્તાઓ પણ આ વર્ગની છે.

ત્રીજા વર્ગમાં તો આપણાં પુરાણાદિકમાં કેટલીક અર્થવાદવચનરૂપે આવેલી કહાણીઓ છે તે આવેછે; ઉદા—વેસ્યાએ જીવનભર અનીતિનું આચરણ કર્યા છતાં, માત્ર મરતી વખત પોતાના માનીતા પોપટનું નામ વિષ્ણુ હોવાથી એ વિષ્ણુ પોપટનું નામ સંભાર્યા કર્યું, તેથી તે મોક્ષ પામી—કલ્યાણ હામાં અર્થવાદ હોવાનો ખ્યાલ કરવામાં આવેછે; એટલે કે વિષ્ણુના નામના મહિમાનો ઉત્કર્ષ તોતરૂપે બતાવ્યો એ જ ઉદેશ છે; અનીતિ કરતો એમ હેતુ નથી; તે માટે જ હાવી કથાઓ વિષ્ણુનામનો મહિમા સજી રીતે બતાવવાને અર્થે રચાયલી. આમ કહેવામાં આવેછે. પરંતુ ઉપાદે છે, કે હામાં

અર્થહીન નામ,—અરે જુદા અર્થનું નામ,—માત્ર મહિમાને શિખરે ચઢાવાય છે અને અનીતિનું પાપ હોની આગળ બલહીન સ્પષ્ટ રીતે જણાવાય છે; તો પાપનું આ રીતે સહજ પ્રક્ષાલન થઈ જતું બતાવ્યાથી, પાપની નિન્દતા આગેઆપ થઈ છે. પાપના પશ્ચાત્તાપને પરિણામે મોક્ષ થયો એમ બતાવ્યું હોત તો તો પાપપુણ્યની યોજનાના સ્વરૂપને ક્ષતિ ના આવત.

હવે, ઉપર કહેલાં વિધવા સંબંધી કાવ્યો આ ત્રણમાંથી એકે વર્ગમાં આવી સકે છે કે કેમ તે જોઈએ.

‘અળસાશુ’ નામના પુસ્તકમાં એ સર્વ કાવ્યોનો એકત્ર સંગ્રહ છે, તે નીચે પ્રમાણે છે:—

(૧) ફરી પડેલી બાળવિધવા.	(૨) વિધવાગાલાશ્રમની પાસે.
(૩) કુલમણિદાસીનો શાપ.	(૪) કમાવડી વિધવા અને હેનું માંદું બાળક.
(૫) કાગાડમાંની વિધવા.	(૬) વિધવાનો વિસાપ.

હામાંથી નં. ૧ ના કાવ્ય વિશે તો ગ્રે. આલુદસાંકરે બતાવ્યું જ છે—અને તે બાળકને પણ જણાય એમ છે કે એ તો પતિત વિધવા સંબંધનું નથી. નં. ૨ નું કાવ્ય પણ, સ્પષ્ટ રીતે, વિધવા સંબંધી નથી—પતિત કે અપતિત. બાકી ચાર કાવ્ય રહ્યાં. હેમાંથી નં. ૫ નું કાવ્ય પણ લગભગ કાઠી નાંખવામાં બહુ બાધ નહિ આવે. કેમકે હેમાં વિધવાનું પતિનપણું તે કેવળ ગૌણ અને પ્રાસંગિક ચિત્રરેખા છે, પ્રધાન તત્ત્વ તો સ્પષ્ટ રીતે મૃત્યુના તાર્કિક સ્વરૂપનું છે (અજ્ઞાત હેમાં એ વિધવાના હૃદયમાં પોતાના મરણાન્મુખ બાળક સંબંધે ઉભરાતા બાવની છાયાઓ પૂરી છે ખરી; પણ તે મુખ્ય વાત નથી); એટલે હેના પતિતપણા તરફ દિલસોજનો પ્રશ્ન ઉત્પન્ન થતો નથી. તોપણ—

“આ દહણને ઉઝડ કરી જેણે મૂક્યું” રે બાઈ,

કાંઠાબરેલાં કંઠવાં વાળ્યાં ઝાંખરાં

માંદિ”

એ વચન વિધવાના મુખમાં મૂકેલું છે તે શું સૂચવે છે? હેના પાતક તરફ કવિની દિલસોજ તો નહિ જ. કેમકે એ કૃત્યનું પરિણામ કંટકરૂપ અને કટુરૂપ ઉત્પન્ન કરનારું બતાવ્યું છે, અર્થાત્ હેને પાપરૂપ જ બતાવ્યું છે. તો પાપાચરણને કાઠ પણ રીતે પ્રસાપાત્ર નથી બતાવ્યું ત્હારે નીતિચૈયિત્ય તરફ દોરવાનો દોષ ક્યાં આવ્યો? ઉલટું પાપને પાપરૂપ જ જોયું છે, એટલું જ નહિ પણ હેનાં પરિણામ કંટકરૂપ હેખાણાં છે. તેથી તો એ પાપાચરણને ત્યાજ્ય જ સૂચવ્યું છે.

૧૦૪૫જી.— “અને, પેલા કપટિયે પૂર્ણો
મસિનકીટ એક મુજમાં ઊડો,
અને કોરતો નિરન્તર એ
યરો દગ્ધ નાથને ચરણે.”

એ આ પતિત વિધવાના હૃદયના ઊણાણમાંથી નિકળેલા સખ્દોનું રહસ્ય જોઈશું. પાપરૂપ મસિનકીટ, હેનું નિરન્તર કોરતું, અર્થાત્ સતત અનુતાપની પીડા,—આ સ્થિતિ કોઈ પણ રીતે હેની થયેલી ભૂલ્યને ઇષ્ટરૂપે જતાવેછે ? નહિ. જ. અલબત્ત, પરંમદયાળુ ‘નાથને ચરણે’ એ કીટ દગ્ધ યરો, અર્થાત્ પથાતાપના અમિસંક્રમણથી આખર વિ-
શુદ્ધ યરો તો એ પાપકીટ ભસ્મસાત્. યરો એ ઇચ્છા સત્યધર્મનાં તરવોથી લગારે વિરોધિની નથી. આશા છે કે પૂર્વોક્ત દીકા કરનાર ગૃહસ્થ કેટલાક હઠવાદી ક્રિશ્ચનોની પેઠે ‘Eternal punishment’ કાયમની નરકકાન્ડાણાનો સ્વીકાર નહિ કરતા હોય.

આ કાવ્યમાં પતન સંજન્યે આ ઉપર કહેલાં એ જ વચનમાં ઇશ્વારા છે. બાકી પ્રધાન તત્ત્વ તો જૂદું જ છે. માટે એ કાવ્યને આટલેથી જ બાતલ કરી મૂકી દઈશું. એટલું જરાક ધ્યાનમાં લઈશું કે ‘કપટી’ પુરુષને ધીમે રહીને અનુલક્ષણ કર્યું છે તે ઉપરથી સમવાયું છે કે એ પાત થયો છે તે કેવળ પશુવૃત્તિ જેવી કામવાસનાને પરિણામે નહિ, પણ હેવી પશુવૃત્તિ જેવી કામવાસનાથી પ્રેરાયલા વધારે તીવ્રપાપવાળા પુરુષે તેને લમતું વચન આપીને છેતરવાને પરિણામે. આ સ્વરૂપની વિશેષ પરીક્ષા આગળ કરીશું.

હવે ત્યારે ત્રણ કાવ્ય રહ્યાં, નં. ૧, ૩, અને ૪. એ સર્વમાં સામાન્ય અંશ એ છે કે પાપાચરણનો પ્રધાન અને પ્રેરક ભાગ વિધવાનો નહિ; પરંતુ હેને રસાવનાર પુરુષનો જ છે. અને તે કપટથી, પુણ્યકૃતિનું—લમરૂપ પુણ્યકૃતિનું—વચન આપવાના કપટથી. ‘કાશગૃહમાંની વિધવા’ના સંજન્યમાં લમનના વચનનો તરત જણાઈ આવે હેનો ઉદ્દેશ નથી;—“મોહમદ જ પાછોને મુજ શીલ ચોર્યું નેદણે” એ વચનમાં જે છે તેટલું જ છે. પણ હેમાં માત્ર ક્ષણિક કામવાસનાનો મોહ ઉદિષ્ટ નથી; પરંતુ પુરુષના ઉપર જતાવેલા સ્વરૂપના કપટની જ, જરાક દૂરતમ, સૂચના છે. અને એમ કદી કહો કે હેમાં જરાક શૈથિલ્ય, સંયમનું શૈથિલ્ય, વિશેષ જ જણાવાયું છે, તો હેની સાથે એ પણ યાદ રાખવાનું છે કે હેના પાપનો ભાર પણ હેના હૃદય ઉપર, ખીન્ન કાવ્યોમાંની વિધવાઓ કરતાં વધારે છે;—

“હાય ! તોપણ, યદયિ કર મુજ રુધિરથી મંથો અકિયા,
ગાદા રુધિરથી તદયિ છે મુજ હૃદય વિમ્મ કલકિ આ.”

નિર્દોષ સિથનું ખૂન પોતે સાક્ષાત્ નથી કર્યું; પરંતુ, પોતાના અનાચારના પરિણામે

આટલા સ્વરૂપાન્વેષણ પછી કોણ કહેશે કે હામાં નીતિશૈધિસ્થનું સગાર પણ ઉત્તેજન થવાનું થાય છે ?

“ભૂંગે લઈને માનપરેહ પૂઠ મુજ લીધી રે;

હેણ પાઈ મ્હે તો તેહ વિપ્રમુધા પીધી રે.”

એમ વચન વિધવાના મુખમાં મૂક્યાં છે તહેમાં ‘વિપ્રમુધા’ શબ્દનો ઉદ્દેશ એમ કપટ-મય વચનથી સમજાવવો સંબંધની પ્રતિજ્ઞાનો ભાસ ‘મુધા’ શબ્દમાં કાંઈક સમાવવાનો છે, તેમ સંબંધનો ભાગ કરી જે તત્કાળ મુખને મુધાસ્પર્શ ગણ્યું તે વાસ્તવિક રીતે અને પરિણામદ્વારા પણ વિપરસ્પર્શ જ દેખાડવાનો વિશેષ છે. તેમ જ;

‘મુજ આત્મને ભૂંગે કેવો દીધો દંસ ભૂડો રે !

નવ ભૂસાય કહિ એ હંવો મૂંઝો મણુ ઉડો રે.”

એમ એ સુવર્તીને ઇવનપર્યન્તનું હૃદયસંદેશ વળગ્યું છે તે પણ હેના પાપાચરણને દુઃખજનક બનાવી નીતિશૈધિસ્થને ઉત્તેજન આપવાની ચિરુદ્ધ જ અસર કરે છે.

(અપૂર્ણ.)

સહકૃત્ય ન્યાયદંષ્ટિ.

પશ્ચિમના સુધારાનો દાવો.

આજનો વિષય પશ્ચિમના સુધારાનો દાવો એ છે તે વિષય ઉપર જે કંઈ ચર્ચા થશે તે આપણને અત્યંત લાભદારી છે એવો મને પૂરું વિશ્વાસ છે.

સુધારો એ શબ્દ મેં 'Civilization' ને માટે વાપર્યો છે. આપ જાણો છો કે આજની આગળ પડતી પ્રજાઓની સ્વદેશ તથા પરદેશ સંબંધી પ્રવૃત્તિઓમાં સુધારો (Civilization) એ જ ઉદ્દેશ છે. અને આ પ્રવૃત્તિઓનું કેન્દ્રસ્થાન યુરોપનો પશ્ચિમ ભાગ હોવાથી એને ' પશ્ચિમનો સુધારો ' એવું નામ આપવામાં આવ્યું છે. આ સુધારાના વાવેટા નીચે અનેક તરેહની સંસ્થાઓ, યોજનાઓ, અને સંગઠનો ચારે તરફથી આપણને મળે છે. અને તેના સંસર્ગમાં આપણને આપણા પોતાના ' સુધારો ' માટે વધારે ને વધારે ચિંતા થતી હોય એમ જણાય છે. એ પ્રસંગમાં એ સુધારાનું સ્વરૂપ સમજવાનો મત્ત કરવો એ અપ્રાસંગિક નહિ ગણાય એવી આશા છે.

આપના જાણવામાં છે કે પશ્ચિમના તત્ત્વચિંતકોની પ્રવૃત્તિમાં સમાજવિદ્યા (Sociology) એ આજ કેટલાંક વર્ષ થયાં સંવેપરિ સ્થાન ભોગવે છે. એના છેલ્લામાં છેલ્લા સિદ્ધાન્ત એ છે કે " હિસ્ટ્રી ધર્મના ઉદયની સાથે પ્રચાર પામેલો ' સુધારો ' એક અથવા બીજા સ્વરૂપમાં આપણા જગતને વશ કરશે; અને તે દિગ્વિજયમાં પશ્ચિમની ગેરી કોમો ને આજકાલ સર્વ વાતે આગળ વધેલી છે તે હમેશાં આગળ રહેશે. "

સમાજવિદ્યાનો આ સિદ્ધાન્ત પશ્ચિમના દેશોને સ્વાભાવિક રીતે જ ખુલ્લો મોઢો લાગે છે, અને કેટલીક પ્રજાઓ તે તેને અચળ સત્ત્વ તરીકે સ્વીકારે છે. તેઓ એટલે સુધી જાંવા રાખે છે કે આ સિદ્ધાન્ત કંઈ પશ્ચિમના દેશોની ઇચ્છાનુ પ્રતિબિમ્બ નથી, પણ સમાજવિદ્યાને અંગે સિદ્ધ થયેલા સિદ્ધાન્તોનું અનિવાર્ય ફલ છે. આનો કંઈક વિચાર કરવો એ આપણું આ સમયમાં અત્યૂંક ફરતજ છે એમ આપ અંગીકાર કરશો જ.

સમાજવિદ્યાની ઉત્પત્તિ.

આ સમાજવિદ્યાનો પ્રવર્તક ફ્રેન્ચ તત્ત્વચિંતક કોમ્ત નામે ચાલતા વિક્રમશતકના આરંભમાં યર્ધ ગયો. તેમણે જીવનવિદ્યા (Biology) તથા જુદી જુદી પ્રજાઓના ઇતિહાસના ધોરણ ઉપરથી મનુષ્યના સંબંધમાં સમાજવિદ્યા (Sociology) એ નામે એક નવું શાસ્ત્ર ઉદ્ભાવ્યું. એ મહાત્માની કક્ષણ એવી હતી કે મનુષ્યવિચારની ત્રણ મહોટી ભૂમિકાઓ છે: (૧.) Theological નેને આપણે આધિદેવિક એવું નામ આપીશું; (૨.) Metaphysical નેને આપણે આધ્યાત્મિક એવું નામ આપીએ; અને (૩) Positive નેને ઉપરની સંતાઓને મળતી આધિભૌતિક ભૂમિકા એવી સંતા આપી શકાય. મનુષ્યસ્વભાવમાં દસ્ય પદાર્થની ઉત્પત્તિ રિચિતિ વિગેરેના વિચારમાં પહેલો ખુલાસો ' દેવની ઇચ્છા ' એવો થાય છે. તેનાથી અસંતુષ્ટ થઈ મનુષ્ય જ્યારે વિશેષ વિચાર કરે છે ત્યારે એના તે પદાર્થમાં

રહેલું 'અતીન્દ્રિય સંત' એવો ખુલાસો મળે છે, એ આધ્યાત્મિક ભૂમિકા અને તેનાથી પણ જ્યારે અસંતોષ થાય છે, ત્યારે મનુષ્યસ્વભાવ પરાપૂર્વતા ઇતિહાસમાં સિદ્ધ (કલ્પિત નહિ) પણ સિદ્ધ વસ્તુસ્થિતિમાં તેનો ખુલાસો શોધવા યત્ન કરે છે, અને અનુભવના સાધનથી અસુક અસુક સંયોગોમાં અસુક અસુક સ્થિતિ પ્રાપ્ત થાય છે એવા નિયમો ઉપજાવે છે. મનુષ્યવિચારની આ સ્થિતિને આપણે આધિભૌતિક ભૂમિકા એવું નામ આપ્યું છે.

આ ભૂમિકાઓ ઉત્તરોત્તર ચડતી છે. મનુષ્યસમાજની નીચામાં નીચી જાતો દરેક જનાવમાં કોઈ દેવનો હાથ જુએ છે. તેથી આમળ વધેલી પ્રજાઓ દેવના હાથની કલ્પનાથી સંતોષ ન માનતાં તે પ્રદાર્યમાં રમત: રહેલી કોઈ અતીન્દ્રિય શક્તિમાં તેનો ખુલાસો શોધે છે. પરંતુ તેથી પણ આમળ વધેલી પ્રજા તે પ્રદાર્યની વિશેષ શોધ કરી કાર્યકારણભાવની સાંકળો શોધી કઢાડે છે, અને ઇતિહાસદષ્ટિથી અવલોકન કરી ભવિષ્યને માટે નિયમો બાંધે છે. આધિદૈવિક ભૂમિકા પહેલી, આધિભૌતિક-અથવા ઐતિહાસિક છેલ્લી, અને આધ્યાત્મિક તે એ બે વચ્ચેના સંક્રમણની ભૂમિકા. આ પ્રમાણે મનુષ્યના મનની ઉત્તમ મધ્યમ અને કનિષ્ઠ એ ત્રણ ભૂમિકાની કલ્પના એ કૌમતના દર્શનનું પહેલું અને સાક્ષાત્તિક પગથીડું.

આ સિદ્ધાન્ત પ્રમાણે સમાજની સ્થિતિ ઉપર વિચાર કરતાં કૌમતને માલમ પડ્યું કે મનુષ્યવ્યક્તિ અથવા સમાજની ચઢતી-પડતી, સુખ-દુઃખ વિગેરે કોઈ દેવની મરજીને વશ થઇને રહે છે એ માન્યું એ જાળક સમજણની નિશાની છે. તે ચઢતી પડતીમાં સંસારના સ્વભાવનું જ એ કાર્ય છે એવી કલ્પના કરવી એ આધ્યાત્મિક ભૂમિકા પણ ખરા દર્શનની સંક્રાન્તિની ભૂમિકા છે. તે ચઢતી પડતી અને સુખ દુઃખના ખુલાસારૂપે દેવની મરજી કે વસ્તુસ્વભાવ જેવા અપ્રલક્ષ અને અનિશ્ચિત ખુલાસાથી સંતુષ્ટ ન રહેતાં ઐતિહાસિક અવલોકનથી તે ચઢતી પડતી અને સુખ દુઃખના ખરા કારણો શાં છે અર્થાત્ કે એ શેને અનુસરે છે, અને એમની ઉત્પત્તિ વર્જેના શા નિયમો છે એ શોધી કઢાડવાની તેને જરૂર જણાઈ. જનસમાજની ચઢતીપડતી અને સુખદુઃખના નિયમોની વિધાને તેણે સમાજવિદ્યા (Sociology) એવું નામ આપ્યું, અને તેમાં જીવવિદ્યા (Biology) અને ઇતિહાસ (History) ની મદદ લીધી.

આ રીતે જીવવિદ્યા અને ઇતિહાસની મદદથી સમાજના ઉત્કર્ષ-અપકર્ષના નિયમો શોધી કઢાડવાની વિધાનો આરંભ થયો. જે પ્રમાણે ખગોળ ભૂગોળ રસાયન વિગેરે સ્પષ્ટ અનુભવનાં શાસ્ત્રોમાં વિશેષ દાખલાથી સામાન્ય નિયમોનું ઉદ્ઘાટન અને સામાન્ય નિયમોથી વિશેષની પ્રતીતિ થાય છે તેજ પ્રમાણે ખાજીના ઇતિહાસદ્વારા સમાજની ગતિ (movement) નાં ધોરણો શોધી કઢાડી તે અનુભવથી ભવિષ્યમાં સમાજની ગતિ દારવી એ સમાજવિદ્યાનો (Sociology) ઉદ્દેશ, અને તે વિધાની રચનાની રીત છે. પ્રલક્ષ અનુભવ અને પ્રલક્ષમાં ઉતારી શકાય તેટલા પૂરતાં અનુમાન-ઉપમાનનો જ સ્વીકાર કરવાથી કૌમતના આ દર્શનને પ્રલક્ષ-અનુભવ-વાદ પણ કહી શકાય. જનસમાજ જેવા

‘કુદરત-મુદ્દિ’ વાળા પદાર્થના ઉત્કર્ષઅપકર્ષના નિયમો બીજાં પ્રાણીઓના ઉત્કર્ષઅપકર્ષના ઉપમાનથી અને ઇતિહાસની મદદથી શોધી કઢાડવાની શરૂઆત કરવાનું અને તે રીતે સમાજવિદ્યાને અને તેને-ઉપયોગી રાખ્યનીતિ વિગેરે શાંત્રીને અતુલવના સંગીન થયા ઉપર મૂકવાનું માન કોમતને મળે છે. ઇશ્વરની મરજીથી, અમુક અમુક પ્રજાઓ ચ્હડી પડી એ ખુલાસા હવે ગ્રાહ્ય નથી થતા પરંતુ પૂર્વની પ્રજાઓનાં જીવનો અને જીવનોનાં પરિણામોનું અવલોકન કરી સિદ્ધ કરેલા નિયમોથી જ પ્રજાઓની સ્થિતિ રીતિ તપાસવાનો અને તે સંબંધે ખુલાસા અને ભવિષ્યના નિર્ણયો થવાનો આરંભક્રમ અભારે જોવામાં આવે છે. આ રીતે એક તરફથી વ્યક્તિ અને સમાજના સંબંધનો પ્રકાર નક્કી કરવાનું અને બીજી તરફથી ભૂત ભવિષ્ય અને વર્તમાન સમાજનો ઉત્તરોત્તર સંબંધ નક્કી કરવાનું કામ તે સમાજવિદ્યાનું ખાસ કામ થયું.

આમાં ‘જીવવિદ્યા’ (Biology) એ મુખ્ય વિચારો પૂરા પાડ્યા. બીજાં પ્રાણીની પેઠે મનુષ્યની પ્રવૃત્તિ પણ સમાજની પ્રવૃત્તિની અપેક્ષાએ ઘડાય છે, અને વ્યક્તિઓના જીવનના જે હેતુઓ અને નિયમો આપણને અતુલ્ય અને અવલોકનથી સમજાય છે તેજ હેતુઓ અને નિયમોથી સમાજની પ્રવૃત્તિ પણ સમજી શકાશે, એ એક વિચાર; અને વ્યક્તિથી ભિન્ન પાડીને વિચાર કરતાં સમાજ-આખો સમાજ-જેમાં મનુષ્ય માત્રનો આત્મભાવ થાય છે, તે પણ એક વ્યક્તિની પેઠે ‘અસ્તિ જાયતે’ વિગેરે વિકારવાળો માત્રમ પડે છે એ બીજો વિચાર. આ બે મુખ્ય સિદ્ધાન્તો ઉપર સમાજવિદ્યાની રચના છે. અને તે ઉપરથી સમાજવિદ્યાનો પ્રથમ સિદ્ધાન્ત એ થાય છે કે “માનવસમાજ એ એક જીવનું અવયવી શરીર છે, અને વ્યક્તિઓ તે જીવતા શરીરના અવયવો છે; આ અવયવો વચ્ચે અન્યોન્યાશ્રય, પોષણની આવશ્યકતા, આસપાસની સ્થિતિની અનુકૂલતા વિગેરે શરીરના જીવન-મરણના સર્વ ધર્મો સમાજ અને તેના અવયવોને પણ લાગુ પડે છે.”

જીવવિદ્યા (Biology) ઉપરથી સમાજને અવયવી શરીર માનીને અને અવયવની પ્રવૃત્તિથી સમાજની પ્રવૃત્તિ અને ફલ સિદ્ધ થતાં, અવયવની પ્રવૃત્તિ ઉપર સ્વાભાવિક લક્ષ્ય નય છે. અને તેથી ઉદ્ભવે આખા સમાજને એક શરીર માન્યાથી આખા શરીરને સુખે દરેક અવયવને સુખ અને તેને દુઃખે દુઃખ એ સિદ્ધાન્ત સ્વાભાવિક રીતે જ ઉપજી આવે છે. શરીરના દરેક અવયવે આખા શરીરની સ્થિતિ અને પોષણ સાર કામ કરવું જોઈએ, અને તે પ્રમાણે ન થાય તેનું પરિણામ તે અવયવને પોતાને તેમ જ આખા શરીરને સોસવું પડે છે, તે જ ઉપમાનથી સમાજશરીરના અવયવો રૂપ વ્યક્તિઓ અને કોમોના અન્યોન્ય સંબંધ અને ફરજો પણ ફક્ત થાય છે.

સમાજશાસ્ત્રની આ ઉત્પત્તિ અને આ ધોરણ. હજી આપણા વિષય ઉપર આવતા પહેલાં એક બીજી કહંપના “ઉપર આપણે આવેલું પડેશે. ડાર્વિન અને ડાર્વિનિઝમ એ શબ્દોથી આપે વાકેફ છો. જગતમાં અનેક તરેહની સૃષ્ટિ છે, તે સૃષ્ટિ શી રીતે ઉત્પન્ન થઈ તેની એક કહંપના એવી ઉદ્ભવની કે તમામ જીવવાળી સૃષ્ટિ કરે કરે કરીને ઉત્પન્ન થઈ છે. નાનામાં નાની લીખમાંથી ચઢતાં ચઢતાં કરોડો વર્ષના અરસામાં જીવની ‘સૃષ્ટિ’ મનુષ્ય

જેવા પ્રાણી સુધી પહોંચી છે અને તે કમની કલ્પના પાછળથી એવી કરવામાં આવી છે કે “ સત્તા (જીવવા) સાર-વિગ્રહ અને એકની પ્રતિષ્ઠા, યાને જીવવા માટે મારામારી અને લાયકનો અભાવ ” (Struggle for existence and survival of the fittest) એ નિયમથી ઉત્તરોત્તર ઉત્કર્ષ થતો આવ્યો છે. અને તે જ નિયમથી એક નાનામાં નાની અને સાદામાં સાદી હીબથી માંડીને અનેક શુભધર્મના સંઘટ્ટવાળું શરીર ઉત્પન્ન થયું છે. ‘ મારામારી અને લાયકાત ’ ની આ કલ્પના તે ઉત્કર્ષની કુચી મનાઈ, અને તે કુચીથી સમાજવિદ્યાનું તાણું ઉઘાડવાનો પ્રયત્ન હાલમાં બેન્જામિન કિડનામે એક પ્રખ્યાત સમાજશાસ્ત્રી અંગ્રેજે કર્યો છે.

હવે આપણે સમાજવિદ્યાના બેન્જામિન કિડના સિદ્ધાન્તોના બે મૂલ્યુત સિદ્ધાન્તો સમજવા સુધી પહોંચ્યા.

૧. જનસમાજ એ એક શરીર છે. વ્યક્તિઓ તે શરીરનાં અવયવને રચાને છે.

૨. તે શરીરના ઉત્કર્ષમાં વ્યક્તિઓ અથવા વ્યક્તિસમૂહોમાં વિગ્રહ અને લાયકાતની કલ્પના એ કુચી છે.—

હવે કિડના ખામ સિદ્ધાન્તો ઉપર આવીએ.

કિડના સિદ્ધાન્તો.

સમાજવિદ્યાની મુનિત્રણીમાં ક્રાંતિ પહેલા, હર્બર્ટ સ્પેન્સર બીજા, અને બેન્જામીન કિડ ત્રીજા છે. આપણે જોયું કે સમાજના ઉત્કર્ષના નિયમો ઇતિહાસમાંથી કહાડવામાં આવે છે, અને ઇતિહાસની સમજણમાં મતભેદ થવાથી તે વિદ્યાના સિદ્ધાન્તોમાં તરાવત પડે છે. મારા વિષયના આ ભાગમાં કિડના સિદ્ધાન્તો જેમ જેમ હું કહેતો જઈશ તેમ તેમ તે તેના પૂર્વાચાર્યોથી ક્યાં ક્યાં અને કેવી રીતે જૂદો પડે છે તે મારા વિષયની સમજણ સારૂ જરૂર હશે ત્યાં હુંકામાં જતાવવા પત્ન કરીશ.

૧. બીસ યા દબાણ અને કસોટી (Stress and strain) એ ઉત્કર્ષનું મુખ્ય નિમિત્ત કારણ છે.

એક તરફથી જ્યારે પશ્ચિમના ‘ સુધારા ’ ને એક તમુના તરીકે આપણી આગળ ધરવામાં આવે છે ત્યારે તે સુધારા સંબંધે વધારે ને વધારે અસંતોષ દર્શાવાતો જાય છે. અને હકીકતી—જેનું નામ સાયન્સને લોકપ્રિય કરનાર તરીકે સુપ્રસિદ્ધ છે તે એટલે સુધી કહે છે કે—

“હાલના ‘મુધારા’ મનો સારમાં સારો ‘મુધારો’ પણ હવે ભાવના અને સ્થિતિ-તાના મુલ્ય વિનાનો જણાય છે. હું એટલે સુધી અભિપ્રાય આપવામાં આવેલા ખાતો નથી કે જે મનુષ્યકુટુંબના મોટા ભાગની સ્થિતિમાં કંઈ પણ ફેરફાર થવાની આશા ન હોય, જે જ્ઞાનના વધારાથી, તેને પરિણામે કુદરત ઉપર મલેલી વધારેને વધારે સત્તાથી, અને હાથમાં આવેલી દિનપરદિન વધતી જતી લક્ષ્મીથી, તંગી અને તેની પાછળ આવતી શરીરની અને અંતઃકરણની અવનતિમાં કંઈ પણ ફેરફાર ન થતો હોય, તો આ આખી વસ્તુસ્થિતિનો નાશ કરે ; એવા કોઈ માયાળુ ધૂમકેતુના આગમનને હું એક દષ્ટિ પૂર્ણાહુતિ તરીકે આવકાર આપીશ.”

આ રાખ્દોમાં ગંભીર અસંતોષ અને તેનાં કારણો તોરદાર ભાષામાં ન જૂલાય તેવી રીતે જણાવવામાં આવ્યાં છે. અને પ્રો. હફરલીનો દરજ્જો જોઈ આ વિચારને કિંદુ માન આપે છે. પશ્ચિમના મુધારાએ ઇશુખ્રિસ્તના છેલ્લા સંક્રમાં લોકને સ્વતંત્ર કર્યા અને લોક જ રાજ છે એ સિદ્ધાન્ત ઉપર રાજ્યવંત્રો રૂપમાં પણ અત્યારે સ્થિતિ એવી આવી છે કે એ ‘રાજ’ ભૂખે મરે છે. આ વિષમતાને કિંદુ સમાજવિદ્યામાં અત્યંત મહત્વનો સવાલ માને છે.

કિંદુના મત પ્રમાણે સમાજવિદ્યા હજી સુધી સંગીન પાયા ઉપર નથી મૂકાઈ તેવું આ પરિણામ છે. જનસમૂહના સંજ્ઞામાં નિષ્કિંચનતાનો જે સવાલ ઉત્પન્ન થયો છે—અર્થાત્ કે ભૂખે મરતા લોકને કેમ જસાવવા,—એનો વાસ્તવિક રીતે હજી સુધી કોઈને પણ ઉત્તર મળ્યો નથી. કિંદુ એમાંથી ‘ધર્મ’ જ ઉદ્ધાર કરશે એમ માને છે. તે કહે છે કે મનુષ્યનો ઉત્કર્ષ સિદ્ધ કરવા સાર મનુષ્યે પોતાનો સ્વાર્થ સમાજના સ્વાર્થને મુકાવશે ગોળુ કરવો જોઈએ. અને તે પ્રમાણે પોતાનો સ્વાર્થ ગોળુ કરવામાં મનુષ્યપ્યુદ્ધિ (Reason) કદાપિ મદદ કરવાની નથી. ‘ધર્મભાવના’ જ હજી સુધી તેમાં મદદ કરતી આવી છે અને તેજ હમેશાં કરશે. અને જનસમાજની નિષ્કિંચનતાના સવાલમાં પણ સમાનતા (Equality) અને સ્વતંત્રતા (Liberty) ના સિદ્ધાન્તો નહિ પણ ધર્મવૃત્તિ જ છેવટનાં પગલાં સૂચવશે.

(અપૂર્ણ.)

ઉત્તમસાલ કેશવસાલ ત્રિવેદી.

‘ભગવાન્ પાણિનિ’ અને ગુજરાતી ભાષાની વર્ણવ્યવસ્થા.

રા. કમળાશંકરે મહારા લખાણને આપેલા પ્રત્યુત્તર વિશે મહેં કરેલી ચર્ચા વસન્તના અંકમાં આવી ગઈ છે. હેમાં એક એ વાતો ફેલેલી રહી ગયેલી નોંધવાની રજા લઉં છું.

‘ભગવાન્ પાણિનિ’ની સ્થાન-વ્યવસ્થા અને વર્ણસમાખ્યાને નામે રા. કમળાશંકર મહેં બંતાવેલા ‘ઉચ્ચારસંકર’* સ્વીકારતા નથી; અને હેમાં લઘુચ્ચારણુ યકાર તથા વકારનો પણ સમાવેશ કરે છે. પરંતુ ઈ. સ. ૧૮૮૮ માં પ્રસિદ્ધ કરેલા મહારા જોડણીના પુસ્તકને પૃ. ૨૬ મેં ટૂંકનોટમાં મહેં બતાવ્યું છે કે આ લઘુચ્ચારણુ યકાર તથા વકાર પાણિનિના સમયમાં પણ બાલ્યુલવાળે, અને અષ્ટાધ્યાયીના સૂત્ર ૮-૩-૧૮ નો નિર્દેશ પણ કરેલો છે. તે ઉપર રા. કમળાશંકરનું લક્ષ ગયેલું નહિં હોય એમ લાગે છે. તેથી હેતું પુનરુજ્જવન કરવું આવશ્યક છે.

§ બ્યોર્લિયુપ્રયત્નતરઃ સાકટાયનસ્ય

૮—૩—૧૮

આમ સૂત્ર છે, અને આ ઉચ્ચારનું લક્ષણ ભદ્રોજિ દીક્ષિતે આ પ્રમાણે આપ્યું છે:—

વસ્યોચ્ચારણે નિહવાપ્રોપામ્રમવ્યમૂલાનાં શૈથિલ્યં સ લઘુચ્ચારણઃ

હાનો અર્થ તે વખતના જોડણીના પુસ્તકને પૃષ્ઠ ૨૬ મેં (૧) અંકવાળા પૃથ્વીશ્વરમાં બતાવ્યો જ છે કે—જેના ઉચ્ચારમાં જીબના અથ, ઉપાથ, મધ્ય, અને મૂળનું શિથિલ-પણું—અર્થાત્ સમગ્ર જીબનું શિથિલપણું તે લઘુપ્રયત્નતર અથવા લઘુચ્ચારણુ.

* એક વર્ણના અનેક ઉચ્ચારને આગ સંકરનું નામ રા. કમળાશંકરે આ માટે આપ્યું હશે તે સમજાતું નથી. એ વસ્તુઓ હેવી ભળી જાય કે જોતજોત ચર્ચાને છૂટે નહિં, તેના ફળને અથવા તે સ્થિતિને સંકર કહી સકાય, એ વાત હેમનાથી અજાણી ના હોવી જોઈએ. પરંતુ ‘વર્ણસંકર’ શબ્દ જેમ તિરસ્કારપાત્ર છે તેમ આ ઉચ્ચારભેદને તિરસ્કારપાત્ર બનાવવાનો હેતુ હોય તો કોણુ જાણે. પણ તે માટે જે શબ્દ વાપર્યો છે તે વાસ્તવિક સ્થિતિ નથી બતાવતો. અને ભાષામાં સંકર તો અનેક રીતે થાય છે;—અહરવ ઇ અથવા ઉ, અ હરવ ઇ અથવા ઉ જેડે યથાક્રમ ભળીને આ દીર્ઘ ઈ અને દીર્ઘ ઊ થાય છે; અ અથવા આ અને ઈ મળીને એ, અ અથવા આ અને ઉ મળીને ઓ થાય છે; એ તો ઉચ્ચારસંકર ફેલેલો. તે સંકરથી ‘ભગવાન્ પાણિનિ’નું પણ શુદ્ધિતાન આઘાત પામ્યું નથી.

§ સિદ્ધાન્ત કૌમુદી, સ્વાદિસન્ધિ પ્રકરણુ, આરંભથી સાતમું સૂત્ર.

‘ભગવાન પાણિનિ’એ જે સ્થાનો નક્કી કર્યા છે તે જ સ્થાનો હોઈ સકે—એ દૃઢ સિદ્ધાન્તનું ખોટાપણું તો હું ખતાવી ચૂક્યો છું. † હેમાં એટલું ઉમેરવું બંધ છે કે રા. ક્રમગણાંકરને મતે તો ચક્રારાદિકના પ્રાકૃત ઉચ્ચાર સ્વીકારનારી મરાઠી ભાષા અશુદ્ધ અને આશ્ચર્યજનક નથી! અને તે બોલનારા ડૉ. ભાંડારકર, ઓન. બિ. રાનડે, તેલંગ વગેરે સર્વે પડિતો આશ્ચર્ય થઈ નથી! વળી જૂની પ્રાકૃત ભાષાઓમાં તો ચવર્ગના અક્ષરોનો ઉચ્ચાર પ્રાકૃત (ચરોતર જેવો જ) માન્ય છે. ડૉ. ભાંડારકર કને જે વખત રા. ક્રમગણાંકર તેમ જ હું સંસ્કૃત નાટકો શીખતા હતા તે વખતે હેમાં આવેલો પ્રાકૃત ભાગ વંચાવતી વખત ડૉ. ભાંડારકરે તો હેવા જ ઉચ્ચાર ચંવર્ગના હંમને શીખવ્યા હતા. આ ઉપરથી એટલું જ કહેવાનું છે કે સ્થાનાદિક ‘ભગવાન પાણિનિ’એ નિર્માણ કરેલાં અચલ જ રહે એ દૃઢ સિદ્ધાન્ત અપારતવિક છે.

તેં તો જૂદી વાત છે. પરંતુ લઘુપ્રયત્ન ચક્રારાદિકમાં સ્થાન બદલવાનો પ્રયત્ન જ નથી; પ્રયત્નનો તત્વાંશ પણ બદલાતો નથી; માત્ર પ્રયત્નમાં દૃઢતા મટી શિથિલતા આવે છે—એટલી જ વાત છે, એટલે ઉચ્ચારના બળમાં જ વિકાર આવે છે.

“શુન્દરાતીમાં સંસ્કૃતનો જ વર્ણસમાખ્યાય છે તો અક્ષરોચ્ચાર પણ શુદ્ધ તો હેવા જ હોવા જોઈએ.”—આ વચનનો પૂર્વાર્થ બહુધા સત્ય સ્થિતિ ખતાવતો ગણિયે (જે કે જાકાર જે વૈદિક સંસ્કૃત શિવાય બીજો નથી જણાતો, તે આવીને એ વચનને વિશિષ્ટ બતાવે છે), તોપણ આ દલીલમાં તો Putting the cart before the horse, ગાડી આગળ ને ઘોડો પાછળ બેઠવો,—હેવો વ્યવસ્થાવિપર્યાસ આવે છે. સંસ્કૃતને અનુસરીને લક્ષણશાસ્ત્ર હોય, લક્ષણને અનુસરીને લક્ષ્ય ના હોય,—અર્થાત્ ભાષાને અનુસરીને વ્યાકરણ હોય, વ્યાકરણને અનુસરીને ભાષા ના હોય,—એ તત્ત્વ રા. ક્રમગણાંકરના ધ્યાનમાંથી આ સ્થળે ખરી જતું હોય એમ જણાય છે. કેમ કે ચવર્ગના અક્ષરોનું સ્થાન શુદ્ધ તાલબ્ય એમ પ્રથમ કલ્પી લઈ બળાકારે તે એક જ ઉચ્ચાર સ્વીકારવા જેવું થાય છે. અને વાસ્તવિક વ્યવહારમાં સંસ્કૃત તથા પ્રાકૃત બે ઉચ્ચાર છે તો તે લક્ષ્ય ઉપરથી બે ઉચ્ચારનો નિયમ તારવી કાઢવો જોઈએ તેમ કરાતું નથી. આ સ્થિતિ જૂતા પ્રકારના કેટલાક શાસ્ત્રીઓને સંભવે, પણ રા. ક્રમગણાંકર જેવા પાશ્ચાત્ય સંસ્કાર પામેલા પિદ્ધાન્તે વિશે તો જરાક નવાઈ જોવી છે. અને આપણા શાસ્ત્રીઓમાં પણ જે સંસ્કારી છે તેઓ તો સાચું તત્ત્વ જ સમજે છે ને સ્વીકારે છે. પરંતુ રા. ક્રમગણાંકરને અન્યાય આપવો ના જોઈએ. અનુસ્વારનો પોંચો ઉચ્ચાર (પાંચપુ, સંપપુ) ઇત્યાદિમાં છે તે) રા. ક્રમગણાંકર સ્વીકારે જ છે. અને આ પોંચો ઉચ્ચાર કેવળ પ્રાકૃત જ હોઈ પાણિનિની વ્યવસ્થા બહારનો જ છે. માટે વાજબી પરિણામ તો એ જ આવતું જોઈએ કે પાણિનિની વ્યવસ્થા અચલ માનવાની કક્ષના છોડી દઈ ચક્રારાદિકના બળે ઉચ્ચાર જે આવે છે તે સ્વીકારી તદનુસાર લક્ષણ બાંધવું જોઈએ. એમ તો નહિ જ કહેવાય કે

ભંગવાન પાણિનિના નિયમ હેમના ત્રિકાલદર્શકિણને લીધે વર્તમાન અને અનન્ત ભાવિકાળ-
માં વ્યાપી રહેનારા છે. પાણિનના સમયમાં અને તે સમીપ સમયમાં જ વાર્તિકકારે
ન્યૂનતાની પૂર્તિ વગેરે કરી ફેરફાર કર્યા હતા, તો અનેક સૈદ્ધાંત પ્રવર્તનારી આધુનિક
ભાષા ઉપર પ્રાચીન વ્યવસ્થાની સર્વોચ્ચ વ્યાપકતાનો હક નહિ જ કરાય.

. આટલો ખુલાસો આ પ્રશ્નો ઉપર પૂર્ણ પ્રકાશ પાડશે. વધારે ચર્ચાની જરૂર જ
નથી. આટલું પણ લખવાની ફરજ એટલા માટે છે કે 'ભંગવાન પાણિનિ'ના નામથી
સામાન્ય વર્ગ ભડકી જાય એમ લાય છે.

અમદાવાદ.

તા. ૧૦-૩-૦૫.

નરસિંહરાવ લોળાનાથ.

જન્મભૂમિનું જયમંગલ.

જયમંગલ પ્રિય જન્મભૂમિનું ગળવીયે:—	ધ્રુવ.
ભગીરથ સમ વિરલ વીર, ભારતી સુભટ સુધીર,	
ઉરસમુદ્રને હિમાલયે ઉછાળીયે—	જય.
જનનીઅંક ઝૂલીયે, ઝવની રંગ ઝીલીયે,	
આત્મખળ-ઉન્નસથી બધું ઉન્નથીયે—	જય.
સહ અર્થ સજ્જ થાઓ, વિજય વાવડો ઉઠાઓ,	
વીરધર્મથી ધરા સદા ધુન્નવીયે—	જય.
સત્વથી સત્વવાય સ્વત્વ: સમજ એ ધર્મ પ્રવૃત્ત,	
ધૂમીયે ઝૂમી, જંગ તો મચાવીયે—	જય.
ભૂતળ ફોડી ફેડીયે, હડી જડો ઉખેડીયે,	
દોર ને દમામ દેશને જમાવીયે—	જય.
રિયતિ સમય સ્વીકારીયે, પ્રતિષ્ઠિત થોજીયે,	
જાતને સ્વદેશ કાજ કાં ન હોમીયે?	જય.
માતૃ દીન દુભાય છે, સપુત ! પીડા પીછાનીયે,	
દુધ દીપાવીયે, ઉમગને વધાવીયે—	જય.
દેશસેવના સ્વધર્મ, અન્ય ન કર્તવ્ય કર્મ,	
આત્મભાવથી બધું પ્રભુમય પીછાનીયે—	જય.

લલિત-ત્વસ્તિભલ.

જાપાની ધર્મ અને નીતિ.^૧

૧.

ઉગતાને અર્ધે આપવાના વલણમાં જનરવભાવના ખુલાખતિયાપણું પાડું છે, તેને ત્યજીને નોંધશું તો એ વલણનો ઉપયોગ સમજાશે, કાર્યકારણના સંબંધો રૂપી અકાશથી ગંધાપલી ચાત્રસાંકળો સામાન્ય વર્ગ સમજી શકતો નથી. પણ વિનય અને અને કીર્તિ ઉત્તિ અને સચોટ કાર્યસિદ્ધિ આખું જગત જુએ છે અને વખાણે છે, અને તે મેળવનારનું અવલોકન તથા અનુકરણ ઉમંગથી કરે છે. સ્પષ્ટિરચના પણ એવી છે કે ખરો સ્થાપિ વિનય પ્રૌઢ શુભોના આગ્રહી અનુદીક્ષન વગર મળતો નથી. એટલે વિનયને પૂજનાર ધર્મ અને નીતિનો ઉપાસક બને છે, અને એ ઉપાસનામાં નેટનો પુરુષાર્થ વપરાય છે તેટલી માનવ ઉત્તિ સધાય છે. જાપાનીએએ એક પછી એક આગળ આગળ ટગલાં બંધી છે, અને રૂપા જેવા મોટાં રાજ્યને તેઓએ હરાવ્યું એ એમનો ઉદ્દેશો વિનય બનતા મદા જનાવ અને બજવાઈ રહેલાં બંધ નાટકની પકિતમાં છે. એટલે સત્તરમા સૈકાના આરંભમાં સ્પેઇનના મદારાજ્યને હરાવ્યું તેથી જેમ હોલંડ તરફ, અરબના અને આગળીયમા સૈકાના આરંભમાં ક્રાન્સના મદારાજ્યને હરાવ્યું તેથી જેમ ઇંગ્લંડ તરફ, અને ૧૮૭૦ માં ક્રાન્સને હરાવી પોતાનું ઐક્ય સાધ્યું તેથી જેમ જર્મની તરફ જગતની દૃષ્ટિ વળી, તેમ આ વીસમા સૈકાના આરંભમાં દુનિયાનાં મદારાજ્યોમાં ચોથે દરજે ગણાતા રૂસ્સાને હરાવનાર જાપાન તરફ આખું જગત ધારી ધારીને જુએ એ કુદરતી છે. અને એ દૃષ્ટિ પણ છે. દરેક યુગમાં અમુક પ્રજા મદારથી ગણાય છે. અને માનવ સંસ્કૃતિ-વિશાસનો નાયક બને છે. આ પદ મેળવવામાં રાજ્યનો વિસ્તાર, વસતિની મોટી સંખ્યા, કે રથસ માંસલતા માત્ર આવશ્યક નથી; નહીં તો એથન્સ, સ્પાર્ટા, પેનિસ, ગ્રીસીયા, અને હોલંડ જેવાં જ્ઞાનાં રાજ્યોને એ પદ મળત જ નહીં; ધર્મ અને નીતિજલમાંથી જ રથસ બસ પ્રગટે છે, પ્રસારે છે, અને વિનયી તથા જગજાહેર બને છે. વિનય અને કીર્તિનો રણધ્વજ ખરાં પૌરુષથી જ ઉપાગય છે. અને જાપાની પૌરુષના મનનથી માનવ પૌરુષને આ સદીમાં ધણું ધણું શીખવતું છે. એ પૌરુષ કેડું છે, કેવા નીતિજલથી પોપાઈ રહ્યું છે, જાપાનની ત્વરિત અને અતર્ક્ય દેખાતી ઉત્તિ ક્યાં ખીજમાંથી કુટી વિસ્તાર પામી છે, એ સવાલો હાલ દુનિયામાં સર્વત્ર વિચારાય છે, અને સર્વત્ર હૃદયોને ઉરકેરી રવા છે, તથા દહતા અને સંક્રમણને નવી રિયાઓમાં આકર્ષી રતા છે. આપણે અહીં પણ એ મનન એ મંથન એ આકર્ષણ ચર મધ ચૂંક્યાં છે. પણ ખીજા શુધેરલા

૧. તા. ૨૬-૨-૦૫ ની સાર્વિક રાજકોટમાં કરેલું જાહેર બાણ.

૨. પહેલે દરજે ઇંગ્લંડ, બીજે જર્મની, ત્રીજે યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સ, ચોથે રૂસા, અને પાંચમે ક્રાન્સ.

દેશો કરતાં આપણી જાપાન વિષેની માહિતી બહુ ઓછી છે તે વધારી સર્વત્ર ફેલાવી શકાય નહીં ત્યાં સુધી જાપાનની ઉત્તરિતું રહસ્ય આપણે જાણી શકીએ નહીં, કે ખીજ દેશો જાપાનના દાખલા ઉપરથી જે લાભ મેળવશે તે આપણે મેળવી શકવાના નથી.

આપણામાંના ઘણા એમ માને છે કે જાપાને યુરોપીય વિદ્યાઓ અને કલાઓ પોતાની કરી લીધી છે એ જ એની હાલની ઉત્તરિતું કારણ છે. અને આ અભિપ્રાય ઉપરથી તેઓ એવો સાર કહાડે છે કે આપણે પણ યુરોપીય શાસ્ત્રો અને કલાઓ સંપૂર્ણ રીતે લેવા તનમનધનથી મથવું જોઈએ. આપણે યુરોપીય 'સાયન્સ' અને હુન્નરો આપણાં કરી લેવાં જોઈએ એ વાત ખરી છે. જાપાને તે પોતાનાં કરી લીધાં છે, અને એ જ્ઞાનવિકાસ એની ઉત્તરિતમાં સાધનભૂત થયો છે એ પણ સ્પષ્ટ છે. પરંતુ જાપાની ઉત્તરિતું સૌથી મોટું કારણ એ નથી. જાપાની જ્ઞાનવિકાસ અને એના સર્વદેશી વિજયનું ખરૂં અને મોટામાં મોટું કારણ તેનું નીતિબલ અને ધર્મબલ છે. આપણી પોતાની અધોગતિનું કારણ આપણાં પુરાતન નીતિબલ અને ધર્મબલ ફીણ થયાં છે. એ જ છે.

વળી ઘણે સ્થલે જાપાની ઉદયના બનાવને એશિયાખંડ અને વિશેષે કરીને હિંદને ઉર્મંગમાં આવવાનું કારણ ગણવામાં આવે છે, તે એવા વિચારથી કે જાપાની પ્રાંત એશિયાખંડમાં વસનારી અને તેણે પોતાના ધર્મ અને નીતિરીતિના કેટલાક અંશ મૂલ્ય હિંદ પાસેથી મેળવેલાં છે. જાપાન એશિયામાં જ છે, અને બૌદ્ધધર્મ હિંદમાં જન્મી જાપાન સુધી પહોંચ્યો એ સુપ્રસિદ્ધ છે. આટલા ઉપરથી આપણને જાપાનીઓ માટે સહભાવ અને આત્મીયભાવ થાય એ કંઈ ખોટું નથી. પરંતુ એશિયાની એક પ્રજાનો ઉદય થઈ ચૂક્યો તે માટે ખીજ પ્રજાઓનો પણ સમીપ આવ્યો છે, અને જાપાને સૈકાં ઓ પૂર્વે આપણો પ્રસારેલો બૌદ્ધધર્મ સ્વીકાર્યો, તે માટે જાણ પણ જાપાની ધર્મ અને નીતિબલ આપણાં જેવાં અને આપણાં જેટલાં છે, એવા એવા તર્ક આપણાં અજાન અને આજસને લીધે જ આપણને સૂઝે છે, અને તે આપણી ઉત્તરિતના સાધક નહીં પણ પાધક છે. એશિયાની ખીજ પ્રજાઓ જે દરજે જાપાનના જેવી થશે, આપણું પોતાનું નીતિબલ જાપાનના જેટલું ખીલશે, ત્યારે જ એશિયાનો કે આપણો ઉદય સમીપ આવશે.

૨.

હિંદુ ધર્મની ઉત્તરક્રિયામાં ત્રણ વાત મુખ્ય છે: દાન, આત્માનું અમરત્વ, અને કુટુંબનું ઐક્ય. આમાંની પહેલી બે આજના વિષયને માટે ખપતી નથી. આપણી ઉત્તરક્રિયાના ત્રીજા અંગ વિષે આપણે સૌ જાણીએ છીએ કે પૂર્વજોના પિંડમાં મરનારોના પિંડ મેળવી દેવામાં આવે છે; અને એ પ્રમાણે દરેક મોત થતાં કુટુંબના પૂર્વજો સાથે હયાત કુટુંબીઓને સાંકળનારી ઐક્યની દોરીમાં એક નવી ગાંઠ ઉમેરાય છે, અને કુટુંબ-

સત્ર અખંડ વણાતું અને ગંઠાતું ચાસ્યું આવે છે. એકેનું જનસમાજ વિષેનું મહાવાક્ય કહે છે કે જનસમાજ હાલ હયાત સ્ત્રીપુરુષોનો જ બનેલો નથી, પરંતુ આગલા જમાનાઓ સાથે અને હવે પછી થનારા જમાનાઓ સાથે અખંડ સંલગ્ન રહેવામાં જ માણસજાતની સંસ્કૃતિ અને ઉત્થતિ છે. પૂર્વજોને દેવ ગણીને પૂજવાનો ધર્મ ઇતિહાસના આદિ કાલમાં સર્વત્ર માણસ પડે છે, પણ સુધરેલી પ્રજાઓમાં માત્ર ચીનજાપાનમાં એ આજ સુધી સ્પષ્ટ રૂપે પ્રવર્તે છે.

જાપાનમાં એ ધર્મમાલાનો મેર જાપાની રાજ્યકુટુંબના પૂર્વજોની અને તેમાં મુખ્યત્વે કરીને રાજ્યકુટુંબને સ્થાપનારી દેવી અમતેરાસુ ઓમિ કામીની પૂજા છે.

3. "Society is indeed a contract. Subordinate contracts for objects of more occasional interest may be dissolved at pleasure—but the State ought not to be considered as nothing better than a partnership agreement in a trade of pepper and coffee, calico or tobacco, or some other such low concern to be taken up for a little temporary interest and to be dissolved by the façcy of the parties. It is to be looked on with other reverence; because it is not a partnership in things subservient only to the gross animal existence of a temporary and perishable nature. It is a partnership in all science; a partnership in all art, a partnership in every virtue, and in all perfection. As the ends of such a partnership cannot be attained in many generations, it becomes a partnership not only between those who are living, but between those who are living, those who are dead, and those who are to be born. Each contract of each particular state is but a clause in the great primal contract of eternal society, linking the lower with the higher natures, connecting the visible and the invisible world, according to a fixed compact sanctioned by the inviolable oath which holds all physical and all moral natures, each in its appointed place—"

Burke: *Reflections on the French Revolution.*

૪. "સ્વર્ગ-તેજોમય-મહા-બળ્ય-દેવી" એને "સૂર્યદેવી" પણ કહે છે. જાપાની પુરાણો પ્રમાણે પ્રથમ ત્રણ સ્વર્ગજૂ દેવો હતા. એમના પછી બે સ્વર્ગજૂ દેવો થયા. એ પાંચ સ્વર્ગીય દેવો પછી બે દેવો અને પાંચ સ્વર્ગીય દેવો થયાં. તેમાં છેલ્લું દેવ-હજાનાગિ (પુલ્કિંગ) અને હજાનામિ (સ્ત્રીલિંગ) એ દેવે સ્વર્ગીય દેવોની આત્માથી જાપાનના ટાપુઓ ઉત્પન્ન કર્યાં. અમિદેવનો પ્રસવ થતાં હજાનામિનો દેહ પડ્યો. એ પાતાલમાં ઉતરી. હજાનાગિ પાછળ ગયો. જાપાની સૃષ્ટિપુરાણના આ ભાગમાં અનેકાનેક દેવની ઉત્પત્તિ વર્ણવી છે. પાતાલમાં સ્પર્શની અશુદ્ધિ ધોતાં પણ હજાનાગિના પત્તાવયવાદિમાંથી અનેક દેવ ઉત્પન્ન થયા. એણે પોતાની યશી આંખ ધોઇ ત્યારે તેમાંથી આ અમતેરાસુ-ઓ-મિ-કામી દેવી ઉત્પન્ન થઈ. તેણીને હજાનાગિએ પોતાની બન્ધ માત્રા ખેંચાવી અને કહ્યું, "સ્વર્ગના બળ્ય મેદાનોમાં તું રાજ્ય કર."

ઇસેપ્રાંતમાં આ દેવીનું મુખ્ય મંદિર આખા જાપાનનું સૌથી મોટું ધામ છે. તેમાં એ દેવીએ અમનો ઓશિયોમી-નો-મિકોટો નામના જાપાનના રાજવંશના સ્થાપનારને આપેલી આરસીની સ્થાપના છે. એ આરસી આપતી વખતે દેવીએ કહેલું હતું કે આ આરસીને મારો આત્મા ગણુજો અને “સ્વર્ગીય દેવો”ને પૂજતો હોય તેમ એને પૂજો. રાજમહેલમાં એ આરસીના નમૂનાની ખીજ આરસી છે, તેની પછી એ પ્રમાણે અને એ જ ભાવથી પૂજા થાય છે. ઇસેના મંદિરમાંથી દરેક જાપાની ઘરમાં દરસાલ તૈમા એટલે પ્રસાદરોપ મોકલવામાં આવે છે, અને તેની દરેક ગૃહમંદિરમાં સ્થાપના થઈ તેની જ પૂજા થાય છે.

જાપાની ધર્મમાલાનો ખીજો મણકો રાજ્યકુટુંબના ખીજા પૂર્વજોની પૂજા છે. જાપાનીઓ બધા મળીને અગિયાર મોટા વાર્ષિક ઉત્સવો પાળે છે. તેમાંથી નવમાં મુખ્ય ક્રિયા આ પૂજાની છે. એ ઉત્સવ બેસતા વર્ષના છે. એક હયાત રાજધિરાજના પિતાની સંવત્સરીનો છે, એ જાનેવારીની વીશમી તારીખે જ પળાય છે. ફેબ્રુવારીની અગિયારમી તારીખે પહેલા રાજધિરાજનો અભિષેક થયો અને રાષ્ટ્ર મંડાલું તેની સાલગરેહનો ઉત્સવ આવે છે. એ પહેલા રાજધિરાજ નિમ્નુ તેજોની સંવત્સરીનો ઉત્સવ એપ્રિલની ત્રીજી તારીખે પળાય છે. ખીજા ચાર ઉત્સવ ચારે ઋતુનાં ફલપ્રલ ધરાવવાના છે.

૫. જાપાનના ‘મુખ્ય ટાપુ’ (“Main Island”) માં એક પ્રાંત. એ પ્રાંતને ‘સિશિયુ’ પણ કહે છે.

૬. સૂર્યદેવીના ભાઈ-ઈઝાનાગિની નાસિકામાંથી ઉત્પન્ન થયેલા—“બહાદુર-વેગવાન આવેશયુક્ત-બલ્યતા” દેવે આકરણાધર નાગને માર્યો તે પછી જાપાનના મુખ્ય ટાપુમાં રાજ્ય સ્થાપવા સ્વર્ગીય દેવોએ આને મોકલ્યો. એને નિનિગીનો-મિકોટો પણ કહે છે. એ સૂર્યદેવીના પૌત્ર હતો. એની સાથે ખીજા છને મોકલવામાં આવ્યા અને એને આરસીની સાથે મણિમાલા અને “બલ્યતા” દેવે નાગની પૂછડીમાંથી કઢાડેલી “ઉહિબ-જીજ વશીકરણ”-મહા તરવાર પણ આપવામાં આવી હતી. એ આરસી ધાતુની બનાવેલી હતી.

આનો પ્રપૌત્ર તે જાપાનનો પહેલો રાજધિરાજ નિમ્નુ તેજો.

૭. જાપાની પુરાણો પ્રમાણે નિમ્નુ તેજો ઈ. પૂ. ૬૬૦ ની સાલમાં ગાદીએ આવ્યો; અને એકસો સત્તાવીશ વર્ષની ઉંમરે ઈ. પૂ. ૫૮૫ માં તેનો દેહ પડ્યો. આં સુધી એણે રાજ્ય કર્યું.

જાપાનના પહેલા સોળ રાજધિરાજોએ મળીને ઈ. પૂ. ૬૬૦ થી ઈ. સ. ૪૦૦ સુધી એટલે એક હજાર અને સાઠ વર્ષ રાજ્ય કર્યું, અને તેમાંના તેરસાથી એકસોત્રિંતા-જાથ વર્ષ સુધીની મોટી ઉંમરે પહોંચીને મુવા.

રાજ્યકુટુંબ સ્થાપનારી દેવી અને રાજ્યકુટુંબના પૂર્વજોની પૂજા ઉપરાંત જાપાનીઓ પોતપોતાના ગોત્રના આદિ પુરુષોને, પોતપોતાની જન્મભૂમિના માનતા દેવોને, અને પોતાના કુટુંબના પૂર્વજોને પૂજે છે. જાપાની કુટુંબનું કે આખા જાપાની રાજ્યનું કંઈ પણ અગત્યનું કાર્ય આ પ્રકારના ધર્મને લગતી ક્રિયા વગર થતું નથી. હાલના મિકાડોએ પોતાની પ્રજાને યુરોપીય ઢબના રાજ્યબંધારણની અને પ્રતિનિધિ મંડલોની બેઠકરી તે ફેલુવારીની અગિયારમી તારીખે એટલે જાપાની રાષ્ટ્રના આરંભની સાલગરેહને દિવસે કરવામાં આવી. દરેક રાજધિરાજના રાજ્યારોહણ અને અભિષેકની ક્રિયામાં સુખ્યસ્વે કરીને રાજ્યકુટુંબ સ્થાપનાર દેવી અને રાજ્યકુટુંબના પૂર્વજોની પૂજા કરવામાં આવે છે, તેમને પોતાની કૃપા ચાલુ રાજવાની પ્રાર્થના કરવામાં આવે છે, અને ગાદીએ બેસનાર નવો મિકાડો “તમારાં ફરમાનો પાળીશ અને પ્રજા પાસે પળાવીશ” એ મતલબના શપથ તેમની સમક્ષ જ લે છે. દરેક વર્ષના આરંભમાં પ્રથમ રાજ્યકાર્ય એ પૂજનું છે; અને તેની સાથે મિકાડોના પ્રધાનો તેની આગળ ધસે પ્રાંતના મંદિરનો હેવાલ રજૂ કરે છે. વિમલનો આરંભ કે સુલેહનો સ્વીકાર કે કોઈ પરરાજ્ય સાથે તહ કે એનું કંઈ પણ મોટું રાજ્યકાર્ય એ મંદિરને નિવેદન કરવામાં આવે છે. અને દરેક જાપાનીના ખાનગી જીવનમાં ગોત્રદેવો સ્થલદેવો અને પૂર્વજોની પૂજા ડમલે ડમલે આવે છે. ખાસ પૂજની કે એવી બીજી ધર્મક્રિયા ન કરે સારે પણ ઘણીવાર તેના આચાર વિચાર આ ધર્મ ભાવેનાથી રંગાયલા જણાઈ આવે છે. કોઈ જાપાની જીવાનને ભણવા માટે યુરોપ જવું હોય કે ધંધા માટે અમેરિકા જવું હોય, કોઈ જાપાની સિપાહને મોખરે જતા લશ્કરમાં સામેલ થવાનું હોય કે કોઈ જાપાની અમલદાર કે વેપારીને નોકરી કે ધંધાને અર્થે પરદેશ જવાનું હોય, સારે તે અવસ્ય પોતાના પૂર્વજોની કબરોની નજા કરી આવે છે, અને આ માટે ગમે તેટલી અગવડ વેઠવી પડે તે ગણ્યારતો નથી. મૃત્યુ, લમ, દાક-વિધાન, વગેરે પ્રસંગોમાં બીજી પ્રજાઓની માફક જાપાનીઓમાં પણ સુખ્ય ભાગ ધર્મક્રિયાઓનો હોય એ કુદરતી છે, એટલે એ વિશે વિસ્તાર કરવાની જરૂર નથી.

૩.

આ ક્રિયાઓ, ઉત્સવો, ભાવનાઓ આદિમાં ખરી ધર્મભાવના ક્યાં છે અને કેટલે અંશે છે, એ સવાલ લઈને હવે આપણે જાપાની જીવન ફિલસૂફી અને નીતિ તરફ વળીએ. આપણા જૈન-સંધનો એક સુચ્છ આરસની પ્રતિભાઓમાં—

જાપાની. ઇતિહાસનું “કાજકી” નામનું જીનામાં જીવું પુરાણ ચાળીશમે રાજધિરાજ તેમજ (ઇ. સ. ૬૭૩-૬૮૬) ના હુકમથી રચાયું; એટલે એ તારીખ પહેલાંનો જાપાની ઇતિહાસ વિશ્વનીય ન જ ગણાય. પહેલા જિમ્મુથી ગણતાં હાલના મિકાડો મુસુહીતો એકસોએકવીશમા છે.

૮. રાજધિરાજ.

૯. સિપાહ=સોલ્ડર: સિપાહ=પોલિસનો-સિપાહ.

યા નિશા સર્વભૂતાનાં તસ્યાં જાગર્તિ સંવમી ।^{૧૦}

યસ્યાં જાગ્રતિ ભૂતાનિ સા નિશા પદ્યતો મુનેઃ ॥

એ મહાવાક્યમાં આપેલો ખરો મુનિ કોણુ તેનો આદર્શ જુવે છે. એટલે કે બાહ્ય જગત અને તેની પ્રેરણાઓ તરફ શિક્ષા જેવા જડ બનવું એને જ તેઓ આત્માની આંતરદષ્ટિ ઉઘડવાનું અનન્ય દ્વાર માને છે, અને પ્રતિભાઓના મનનને એ આદર્શ ઠસાવી સિદ્ધ કરવાનું મોટું સાધન ગણે છે. જાપાની મંદિરોમાં દેવી, દેવ, કે પૂજ્ય સત્ત્વને સ્થલે આરસીઓ જ માલુમ પડે છે. નિર્મલ આરસીને જાપાનીઓ સ્વસ્થ આત્માનું રૂપ ગણે છે, અને માને છે કે સ્વસ્થ આત્મા ઈશ્વરનું પ્રતિબિંબ જીણે છે. વળી તેઓ માને છે કે એવા આત્માની વૃત્તિઓમાં અશુદ્ધિ હોઈ જ શકતી નથી. આ બાબત તેઓ દુધ્યંતના જેવીજ દૃઢતાથી માને છે.

મતાં હિ સંદેહપયેષુ વસ્તુષુ

પ્રમાણમંતઃકરણપ્રવૃત્તયઃ ॥

દુધ્યંતના આ સૂત્રનો પ્રસંગ તો યાદ હશે. શકુંતલાને જોઈ તેની સાથે લગ્ન કરવાની પોતાની ઈચ્છા થાય છે ત્યાં મનને સંદેહ થાય છે કે એ બ્રાહ્મણની કન્યા તો નહીં હોય; પણ તુરંત એ પોતાના સંદેહનું નિવારણ કરે છે કે—

“ચહે જ એને મુજ આર્ય ચિત્ત આ

માટે ખરે ક્ષત્રિયપત્નીયોગ્ય એઃ

પડે નયહાં સજ્જનને જ સંશય,

પ્રમાણુ ત્યાં એની જ ચિત્તવૃત્તિઓ.”^{૧૧}

એટલે જાપાનીઓ ગ્રીક ફિલસૂફ સોક્રેટિસના ‘ જાન જ સહજુ છે, ’ ‘ જાનીવું આચરણ જ સદાચરણ છે, ’ એ મહાવાક્યને સ્વીકારે છે, અને આત્માને સ્વસ્થ કરવો, કાચના જેવો નિર્મલ કરવો, અને તેનું જ્ઞાન મેળવવું એને—વેદાંતની પરિભાષામાં બોલીએ તો સ્વરૂપાનુસન્ધાનને અને ગ્રીક ફિલસૂફની પરિભાષામાં બોલીએ તો “નો ધાધ સેલ્ફ”^{૧૨}ને—ધર્મનું તેમ જ નીતિનું (કહો કે પરમ પુરુષાર્થનું) દ્વાર માને છે.

૧૦. “જે (પ્રદેશ) પ્રાણી માત્રની નિશા છે (પ્રાણી માત્રને જેમાં અંધાઈ જણાય છે, અને જેમાં તેઓ ઉઘે છે) તેમાં ઇંદ્રિયો અને મનને વશ રાખવા સમર્થ થયેલો પુરુષ જાગે છે (પ્રકાશ જુવે છે અને પ્રવૃત્તિ કરે છે). જેમાં પ્રાણી માત્ર જાગે છે તે આ દેખતા પુરુષની નિશા છે. ભગવદ્ગીતા, અધ્યાય ૨, શ્લોક ૬૯.

૧૧. અભિજ્ઞાનશાંકુતલ નાટક, અંક ૧, શ્લોક ૨૨.

૧૨. Know Thyself.

પણ જાપાની ધર્મ એ દાર જતાવીને જ કૃતકૃત્ય થાય છે. પ્લેટોનું ભાવનાસ્વર્ગ^{૧૩} કે હિંદુધર્મનું માનસશાસ્ત્ર^{૧૪} કે ખ્રિસ્તી ધર્મની માનવ આત્માની અધમતાપ્રતીતિ^{૧૫} એમાં નથી. જાપાની ધર્મ તેનાં બાલકને એટલું જ બોધે છે કે,

“તું ત્હારા પંડને ઓળખ. આંતરદષ્ટિ કર. જો ત્હારા હૃદયમાં ગાદીનશીન દેવ છે જો સર્વ ફરમાવે છે, અને દરેક વાતનો છેવટનો ચુકાદો આપે છે. એની આજુ માન. ત્હારે ખીજા કોઇ નિયામકની જરૂર નથી. વળી તું ક્યાંથી આવ્યો? ત્હાં મૂલ કોણ? ત્હારાં માળાપ. એમનું મૂલ—એમનાં માળાપ. એ પ્રમાણે જો કે ત્હારી આગળ યઈ ગયેલા ત્હારા સર્વ પૂર્વજોનાં ઋણમાં તું છે. એ ઋણ સદૈવ ધ્યાનમાં રાખ. વળી જો કે તું વર્તમાનમાં ક્યાં છે? એક સુવ્યવસ્થિત રાજ્યનું તું અંગ છે. એ રાજ્ય ત્હાં અને ત્હારાં હિત સાધે છે. એની રક્ષા વગર તું જન્મ પણ ન પામત. એનાં પાલન વગર તું મોટા થવા જ ન પામત. અને એની હુંફમાં જ ત્હારાં સંતાન “જન્મ પામી મોટાં યઈ શકશે. માટે તું એ ત્હારા સ્વામિ અને રાજ્યને ભૂલીશ નહીં, જેને વડે જ સુમેલ શાંતિ, કાયદાસર નિયમન, અને હિતસાધક વ્યવસ્થા પ્રવર્તે છે. હુંકામાં, અંતર્દીપનું અનુસરણ, માતૃપિતા અને પૂર્વજોની ભક્તિ, અને રાજ તથા રાજ્ય તરફ વફાદારી એ જ ત્હારો ધર્મ છે.”

(અપૂર્ણ.)

બળવન્તરાય કલ્યાણરાય ઠાકોર.

નરસિંહ મહેતો.

(અનુસંધાન ચટ ૧૧ થી)

બંને આમંત્રિત અતિથીએને પરણાવી મહેતો ઋણસુંકત થયા. ભંડતાધીન પ્રભુનો પ્રભાવ જોઈ માણુકબાઈ પણ પતિપરાયણ થયાં. રસનો વિનિમય કરવાનો પ્રસંગ આવતાં જ સંવત ૧૫૦૮ માં નરસિંહ ધરભંગ થયા. આપતિનાં ઘરમાં મોજાએ શામળદાસને નમાયો કીધો. ભક્તિપરાયણ ભક્તરાજ જંગળનો પાશ છૂટતો જોઈ આંનદની રેલમાં ગાઈ ગયા :

“ બહુ થયું ભાગી જંગળ, સુખે ભણ્યું શ્રી-ગોપાળ, ”

સંપત્તિવિપત્તિના ખેલનો સૂત્રધાર ધ્રુવ છે. મનુષ્ય એને અન્યથા કરવા અસમર્થ છે. પ્રકૃત મનુષ્ય સંપત્તિ વિપત્તિના પ્રવાહમાં ખેંચાઈ હર્ષશોકયુક્ત થાય છે ને હર્ષમાં છટી જઈ વિવેકહીન થાય છે કે શોકમાં દબાઈ વિધિનો વાંક દાઢી શાપ દે છે. ભક્તરાજના જવા ઉચ્ચ હૃદયો સંપત્તિવિપત્તિની પાછળ પરમાત્માની કલ્યાણ સુદ્ધિ જોઈ શ્રેયસ્કર માર્ગ શોધી શાંત ચિત્તે બહુ સહે છે. લક્ષ્યરૂપમાંથી મળેલી કર્મજન્ય સંપત્તિવિપત્તિ અસને સુખ-દુઃખ દે છે તે પ્રાપ્તને અસર નથી કરતી એમ નથી. પણ એક બળતું ઝળતું અસંતુષ્ટ હૃદય ભાગ્યારીથી સહે છે ને બીજું શાંતિથી સહી લેમાંથી પણ સારભૂત આંશ શોધે છે એ અનુભવી હૃદય આપણને બોધે છે કે:—

ટાળ્યાં કોઈનાં નહિ ટળે રઘુનાથનાં જડિયાં—સુખદુઃખ૦

આપત્તિની કસોટીપર કસાતા હૃદયનું નિરીક્ષણ હજી બાકી હોયની શું તેમ થોડીજ સુદૃઢતા અનાથ વિધવાને મૂકીને શામળદાસ સ્વર્ગે ગયો. ગુણવાન વિધવાએ પવિત્ર શિષ્યા બની ભક્તિધીન રહી નરસિંહની ચરણસેવા કરી જીવનરોપ ગાળ્યો.

ચિંતાની ઘટમાળ પર ફરતા નરસિંહને હજી સ્થિર બેસવાનું નહતું. અનેક પ્રસંગો એની ભક્તિને વિદ્વંસક થતા આવતા હતા. શામળદાસ વિવાહ કરી વિદાય થતી વખતે હૃદયથી દબાતી રંક કુંવરબાઈને શ્રીકૃષ્ણે વચન આપ્યું હતું કે ત્હને પણ ત્હારા પિતાને ત્હારા પરમભક્ત તરફનો સંપૂર્ણ લ્હાવો લેવડાવીશ. એ સમય આવી પહોંચ્યો. શ્રીરંગ મહેતાનો મત્ર આવ્યો ને મહેતે જાણ્યું કે રંકપુત્રી કુંવરબાઈને સીમંત આવ્યું છે. ને તે શુભ પ્રસંગ સાચવવા ગયા વિના ચાલશે નહિ. નહિ તો નમાઈ પુત્રીને હીણું લાગશે. કાગળ વાંચી વૈકુંઠનાથને સ્મર્યા :

“ મામેરૂં પુત્રીનું-કર્યું ઘરમાં-નથી બદામ;

ત્રિકમજ ત્રેવડમાં રહેજો-દ્રવ્યતાણું છે કામજ: ”

વિરાગીના ટોળા સાથે ને ભક્તના ચણાદારથી. ગોપીચંદન તુલસી છાપાં ને તિલકની સામગ્રી લઈ પુત્રનું મોમેઈ બરવા મહેતા ચાલ્યા ને વેવાઈને મળ્યા. મહેતાના બાહ્ય આચારથી હસતા વેવાઈ પક્ષે વદનસહાર કીધો. સ્ત્રીઓએ હાસ્ય કીધું.

“ આ સાથ સરવે કેવો કુટોડો, બાઈ પરમેશ્વર એને હુકડોડો.

કુંવરબાઈનું બાગ્યું દુઃખ, x x x
આ બળદ બુઝો મહેતા તણ, બગાઈ શબ્દ કરે છે ધણા;
મંડપમાં વગાડશે ચંગ, નાગરી નાતમાં રહેશે ઢંગ.
એ ગાંઠડી વળગણીએ સટકે, તાલજોડાં બાંધ્યાં પકડે;
બુઝો કાઠતુલસીના ભારો, હવે મામેરાનો શો ઉધારો ?
આ શંખ મહેતાજી કુંકરો, છાખમાં તુલસીદલ ચૂકરો;
આ વેરાગી હરિગુણ ગાયો, એટલે મામેઈ પૂરૂં ચાયો. ”

પિતાના આગમનવર્તમાન સાંભળી ઉત્સુક પુત્રી મળવા દોડ્યાં. અને નણ્ણીનાં મ મેવેષક વાઝો સાંભળ્યા ન સાંભળ્યા ક્યાં. પિતાએ નમાઈ રંકપુત્રીને છાતી સરસી ચાંપી. ઉચ્ચતર પ્રસંગનો લ્હાવો મ્હાણવા ઉત્ક્રાંતિ હદને પિતાને સામગ્રીહીન જોયા. નિર્ધન પિતા અવસર શું સાચવશે ? એ ચિન્તામિત્રે દર્પનો ધ્વસ કીધો. માતા વિના પુત્રીપર પિતાનું હેત તો એવું જ, એમ ઓહું આપ્યું. ને રડતી પુત્રીએ સાધુ પિતાના હૃદયને નિર્દય વાદ્યપ્રહારથી વીંધ્યું.

“ કેમ કરી લગ્ન રહેશે તાત, હું શું ન સુઈ મરતે માત;
માય વિના સુનો સંસાર, માય વિના તે શો અવતાર.
જો બાળકની માતા ગઈ મરી, બાપની સગાઈ સાથે કિતરી;
જેવું આયમતા રવિનું તેજ, જળ વિષુ જેવું તણે મજ.
ટોળાવછોઈ જેવી મૃગત્રી, મા વિના દીકરી એકલી;
લવણ વિના જેવું શીકું અજ, મા વિના એવું બાપનું મન.
ઘડો ધૂત્યે રજળે દીકરી, મા વિના એવી દીકરી;
કીકી વિના જેવું લોચન, મા વિના એવું બાપનું મન.
ગોળ વિના મોલો કંસાર, માતા વિના સુનો સંસાર;
શિદ કરવા આવ્યા ઉપદાસ, સાથે વેરાગી પચાસ.
શંખ તાળ ને માળા ચંગ, એ.તે મોસાણું કરવાના ઢંગ;
ન હોય તો પિતા જાઓ પાછા કરી. x x ”

નિઃશ્વાસ ચૂકતી પુત્રીને સંજળ નયને પિતાએ આશ્વાસન આપ્યું ને હરિપર અચ્ચસ વિશ્વાસ રાખવા સમજાવી. પહેરામણીની સવિસ્તર હકીકત મગાવી. કુંવરબાઈએ સાંભળે વિનવ્યાં. ભારેખમ બની વડસાસુએ મ્હોટો કાગળ ચિતરાવ્યો ને અપરિમિત મામણી માગી ને નણ્ણીએ રોપમાં એ પત્થર પણુ-લખાવ્યા ! બિચારી કુંવરબાઈ તો હેબકાઈ ગઈ.

“ડોશીએ ઘાટ વાળ્યો રે, ડોશીએ ઘાટ વાળ્યો રે;
વટસાસુ વેરણુ યઈ મ્હારી, હરખ હજ્યાનો ટાળ્યો રે. ડોશીએ
મીઠાવચની થોડામોલી, હીરે હરિચણુ ગાતીરે;
પરમારથી યઈ પત્ર લખાણું મનમાં મોટી કાંતી.” ડોશીએ

લખેશરીથી પૂરી ન પડે એવી માગણી પિતાના ચરણમાં મૂકી પુત્રી રડી પડી પોતાની જાતપર તિરસ્કાર ફેટ્યો. “સાધુ પિતાને મહાદુઃખ દેવા મારે સીમંત શાને આવ્યું રે” હરિહરિ! “પિતાજી! તમે ખાજ પધારો એહો રહે ઇજત નેશો રો” કહી વિનવતી દાંમણી પુત્રીને મહેતે ધેરે આપ્યું.

“શામળાઓ અવસર નહિ ભૂલે, તું કાં આંસુડાં ઢાળે;
દમોદર કાંઈ નથી દોહલો, નહિ કરગે કાંડે. ડોશીએ રડું કીધું રે;
કુંવરબાઈ તમે ઘેર પધારો, આપણું એમાં શું નશોરે;
ને મામેરું હરિ નહિ કરે તો, ઉપદાસ એનો ધારો. ડોશીએ
પાંચાલીનાં પટકુળ પૂર્ણ નવસેને નવાણું રે;
તે રીતે મામેરું કરશે, તું યાવ દેને વહાણું. ડોશીએ
વિશ્વાસ હૃદયામાં રાખો તમે, છો વૈષ્ણવની બાળરે;
આપણું એ પ્રતિપાસન કરશે શામળાઓ ગોપાળ.” ડોશીએ

પુત્રીને કંઈક ધીરજ આવી ને શાંત થઈ ઘેર ગઈ જમવાની વેળા. થઈ ન્હાઈ ઘોઈ છબીલી નાગરી નાત મહેતાની મસ્કરી કરતી પાટલાપર બેઠી. નરસિંહને નહાવા માટે અત્યુજોદક વેવાણે મૂક્યું:

“તલકદા જેગ તાતી ઉકાળી સુધન્યાને તળવારે;
તેમ વેવાણે પાણી ઉકાળ્યું મહેતાને છળવા—”

મહેતે ઠંડું પાણી માગ્યું: તો મળક કરતી કુંવરબાઈની જેઠાણી સુંખ મરડી બોલી બેઠી:

“માગ્યા મ્હે વરસે મહેતાજી અમ પાંસે શું મંગિરે”

વૈષ્ણવની આ રીતે થતી ચેલએ વિજુની આંખ વકરી. દીન હૃદયે મહેતે મહાર આલાપ્યો તત્કાળ પરિશ્રલે ધન ગ્રેયો, અન્ને-ધટા જવાઈને મૂશળ ધાર તટિ યઈ. જૂડતા અસાનીઓ પાયે પડ્યા ને કામા યાચી સેા શાંત થતાં ઠગ નાગરોએ માથ માસતું ભાવડું ધાર્યું.

મોસાળાનું મુહૂર્ત આવી પહોંચ્યું. મંડપમાં તાલ ચઢી મહેતા આવ્યા ને ચારે વણું નર્મહાસ્ય કીધું. ધન ચોવન મદમાં છડેલી સ્ત્રીઓ મોસાળાના આ ઠંગ જોઈ રહી. મહેતે કાગળ જાળમાં મૂકી. વનમાળીને રમવા, મંડપમાં કંઈ કંઈ હા મસ્કરીઓ ચાલી, કંઈ કંઈ

ચેષ્ટાઓ થઈ. તેપર ભક્ત હૃદયનું દુર્લભ્ય જ, હતું. એમણે એકચિત્તે પરમાત્માને આરાધ્યા અનેક ભક્તોનાં સંકટ કાપ્યાં કહી જતાવ્યાં, ને સગળ નેત્રે વહારે ધાવા વિનંત્યા. વૈષ્ણવને મતો ઉપહાસ મળે છે ધારી, પૈકુંદપતિ વહારે ધાયેલ આત્માનીનાં અભિમાન ઉતારવા વેપારીરૂપે આવી સવિસ્તર, મગ્નેર્વ પુરુષ. ચક્તિ. યથેલ અગ્રાનીઓએ પરમ ભક્ત હૃદયનો પ્રભાવ અનુભવ્યો ને ચરણે પડી દામાવાચના કીધી. આઘાપિ પર્યંત પરમ ભક્તોનાં, કષ્ટ કાપવા અનેક ચમત્કારી બનાવે બન્યા છે. આસ્તિક હૃદયો ત્હેમાં ભક્તાધીનનો હાથ જુએ છે. નાસ્તિકો એ ચમત્કારોને, ભૌતિક વિરાન શાસ્ત્રની કસોટીપર કસે છે ને પોતાની ક્ષુદ્ર બુદ્ધિને તે ગ્રાણ છે કે નહિ ને જુએ છે. ને પોતાને બુદ્ધિગ્રાણ ન જાણાય તો કડિપત વાત માની એમાં સંકાશીલ દૃષ્ટિ કરે છે. અસ્તુ મગ્ને તેમ હેલ.

ચુસ્ત શૈવ માર્ગી નાગરી નાતે હજુ આ વૈષ્ણવનો ખીછો છોદયો નહિ. દારિકાની હુંડી લખી આપે એવા શેઠને ખેળગતા તીરથવાશીઓને કોઈ દેશે નરસિંહનું ધર જતાવ્યું હુંડીની આગે જાત્રાળુઓ મહેતાને મંદિર આવ્યા—

“ નીચાં મંદિર નિષ્ઠ જુના ને માંહે ચકલીના માળા;

વૈષ્ણવ આવી ઉતર્યા મહેતા તળી ધર્મશાળા.

ત્યાં તિલક તુલસી ને ચંગ જોલે શબ્દધૂન રહી મુદંગ;

પામે પ્રસાદ મહેતાને મંદિર સાધુ ગયે બહુ રંગ.

લૂગા જૂલા અટૂલા અપંગ અધ ને બધિર;

પડ્યા તે ખાય શમદસીયા મહેતા તણે મંદિર.

ગોપીચંદન તિલક તુલસી શ્રીરામકૃષ્ણને ગાયે;

શબ્દ ઉડે સોહામણા શ્રીરામલીલા બણાયે.

એ ચરિત્ર દશ અવતારનાં એકમાં તુલસીનાં વન;

એક દહેરૂં દીસે દમોદરનું ત્યાં નરમઝઝો કરે કીરતન.”

વૈષ્ણવ આ ધર્મશાળામાં આવી ઉતર્યા મહેતા આસન આપી પૂજા કીધી ને હરિ-પ્રસાદ તથા માળા સમર્પણ કર્યાં. આતિથ્યેય ગ્રહણ કરી રૂ. ૭૦૦ નરસિંહના ચંદણમાં મૂકી જાત્રાની સરલતા માટે દારિકાની હુંડી નમ્ર બાવે માગી. વિભાંસણમાં પડી વૈષ્ણવની દરકત ટાળવા દૃઢ વિશ્વાસે શામળશાપર હુંડી લખી આપી. માત્રાજી નિશ્ચિન્ત થઈ દારામતી ગયા. તીર્થ યાત્રા કરી હુંડી જતાવવા ચહેરમાં શામળશાને શોધ્યા. પણ હોય તો મળે ને? કંઠાયા બણી વૈષ્ણવો નિરાશ થયા. ‘ધણું આશર્યા. પણ શામળશા દારિકામાં ન મળે. પાછું જુનાગઢ જવા વિચારી બગનાશ યાત્રાજીઓ રસ્તે પડ્યા. પરમ ભક્તરાજની આખર જશે બણી વિશ્વાત્મા શામળશા બની’ આવી મળ્યા. ને બર વસ્તીમાં રૂ. ૭૦૦ ગણી આપી અંતર્ધાન થયા. લક્ષ્મીનાજ કિપાસક વૈષ્ણવોએ જગદીશને પહેલા ન જાણ્યા. પછી વિભાંસતા જુનાગઢ આવી નરસિંહને ચરણે પડ્યા.

આ રીતે અનેક બણીના સમયે-શ્રદ્ધાવાન ભક્ત વિપત્તિથી શ્રદ્ધાવડે કિર્ગ્યા. સંત-

મહાજ્ઞાનામાં નાચતાં ને ભક્તિમાં લીને મહેતાના ચિંતાના શ્રાદ્ધનો સંમો સમવાધો ને બ્રહ્મ-
ભોજન કરાવોયું. તથા એકદા તુષાતુર ભક્તને ભક્તિયોગ સાંધતાં સ્ત્રીવેષે પાણી પથું
ભક્તાધીને પાચું. પરંતુ પરમ ભક્તની આધ્યાત્મિક શક્તિનો પ્રકાશ દેવગી દુનિયાની ધ્રુવડ
દૃષ્ટિ નિહાળી શકી નહિ. ને હજી મહેતાને વિપત્તિમાં તાવ્યાં કરેલી હતી.

અત્યારે તો મહેતાના વંશજ હોવાનું અભિમાન ધરાવનારી નાગરી નાતની એ
વખતે ભક્તની પગવણી અસીમ હતી. એની દેખી દૃષ્ટિને નવીન મિયં મળ્યું. ગિરિતલે-
ટીએ દામોદરકુંડમાં સ્નાનાયે જતા ભક્તના ચરણમાં પડી ટેડ લોકોએ પોતાને આંગણે
હરિકીર્તન કરવા આવવા વિનવ્યા. બાહ્યભલિન કર્માચારી નીચ જાતિનું આંતર શૈય
સાની પુરે જોયું. ને ઉદરનિર્વાહાયે અસૌચ બાહ્યાર પાળતી જાતિમાં પરમાત્મપ્રેમ
જોઈ વૈષ્ણવે ગોમૂત લીંપી તુલશીદલ મૂકી જમીન પવિત્ર કરી રાખવા સૂચવી હા પાડી.
સમદૃષ્ટિવાન પ્રભુને આંગણે નથી પક્ષાપક્ષી કે નથી ઉચ્ચનીચનો ભેદ.

તો પરમાત્માના હૃદયરૂપ ભક્તજનો એવો વિષમ ભેદ કેમ ગણે? સંસાર રાગદેવ-
થી જ સામામાં ન્યૂનાધિકતા દેખે છે. સાધુજનો એવી ગણના સામાના શુભપ્રમાણથી
અને પોતાના ધર્મપ્રમાણથી કરે છે. દાંભિક દુનિયાની દૃષ્ટિ આ જાતિને નીચ વર્ણની
ધારી પોતાના કરતાં પ્રભુથી એને વિદૂર ધારે છે. વસ્તુતઃ આ વિદૂરતાને સ્થૂલ પંચભૌ-
તિક શરીર સાથે સંબંધ નથી, પણ આધ્યાત્મિક શક્તિઓ સાથે છે. સ્વભાવસંતુષ્ટ સં-
સિદ્ધ મહાત્માઓના પવિત્ર હૃદયના સૌંદર્યનું પ્રતિબિંબ જૂતમાત્રમાં ગંધુલપરેષન સ્ફુરે છે.
એને ઘસુઘેવ કુટુમ્બકમ્ છે. મહેતા નિત્યકર્મ આટોપી તંત્રવાદ વગાડતા ને પર-
માત્માનું શુભકથન કરતાં ઢેડને ત્યાં રાત્રિયે ગયા. ને ભજન કીર્તન કરી પરમાત્મપ્રેમ
રસમાં વૈષ્ણવને ન્દવરાવ્યા. તાલમૃદંગ જગવતા ભક્ત પ્રાતઃકાળે ઘર તરફ વળ્યા. ત્યાં
શિવ મંદિર જતા નાગરોએ મહેતાના આ દંગ જોઈ ગેજ હાસ્ય ને એટા કીધાં. મૂર્ખ
પ્રતિ મૌન ગ્રહણ કરી ચાલ્યા જતા મહેતાને પવિત્રાચારી (!) નાગરે મ્હોડે ચઢી કહ્યું:
'નાત જાત ને સ્થાન જોયા વિના અંધ બની સ્વાંચ્છયે આમ વત્તોહો એ શું? ઉત્તમ
જાતિઅભિમાનથી તો મનની નિરંકુશતાને નિયંત્રિત કરો.' કૃતકૃત્ય ત્યાગીએ શાંત
ચિત્તે પ્રતિઉત્તર વાળ્યો—

“એવા રે અમો એવા રે એવા તમે કહોછો વળી તેવા રે;
ભક્તિ કરતાં એ બધ કહેશો તો કરશું દામોદરની સેવારે. એવા
જેનું મન જે સાથે બંધાણું પહેલું હતું ધર રાતરે;
હવે થયું છે હરિરસમાતું ઘેર-ઘેર હાડિ છે ગાતું રે. એવા
સધળા સાથમાં હું એક જૂડા જૂડાથી વળી જૂડા રે;
તમારે મન માને તે કહેજો સ્નેહ લાગ્યો છે મને ઉડા રે. એવા
કર્મ ધર્મની વાત છે જેટલી તે મુજને નવ ભાવે રે;
સધળા પદારથ જે થકી પામે મારા પ્રભુની તોત્રે નાવે રે. એવા
હજવા કર્મનો હું નરસૈયો મુજને તો વૈષ્ણવ વ્હાલા રે;
હરિજનથી જે અંતર ગણશે તેના દામદ દેરા દાલા રે.” એવા

... નાગરી નાતનો સગી-હોયો કોધ-આવાં વચનોથી શાંત થયો નહિ. ને જાનને વટલેલ ગણી નાતગદાર મુખા બંધિમાંની વિચરે જાગતી તરી ગણી બંધન સંતો-આપા પણ સ્વભામાં પ્રત્યક્ષ થયેલ પરમાત્માના આજ્ઞાનુવર્તી બની નાતમાં જમવા ગયા. બંધ જાન ગણી નાતે દૂર ખેસાડયા ને કૃષ્ણકીર્તન કરનાર પર નિરસ્પારવણિ થઈ. પ્રભુ ગણે શું થયું કે પ્રત્યેક નામર પોતાની આસપાસ દેડને બેડેલો જોઈ ચમકી હડયો. સમિતત હૃદયો કૃષ્ણકોપને સમન્વાં ને બંધનજાળને પામે પડયાં દહે મહેતા જાતિસંબંધે છોડી દીધો.

હુનિયાએ મુશીબ હૃદયનો પીછો હજી ઓળ્યો નહિ. મહેતા છેઠી કસોટી પર કસાયા ને પરિણામે વિશુદ્ધ સુવર્ણનો સુવર્ણ જગતે જોયો. જનસમક્ષિની નીતિભાવનાને પોતાના અપભ્રંશથી બંધારે છે એવો ગંભીર આરોપ ઝીસતી પ્રજાએ કોઢેટીસપર મૂક્યો હતો. મહેતાજી પણ એવા ગંભીર આરોપથી મુન્દરાંરે ધસડાયા. શિવ વિષ્ણુને ખારમો મંદ્રમા હોયતી શું? એમ શંકામર્ગી જાતોએ આ વિષ્ણુવ “હરિકીર્તનને મિથે સંતના અખાલ મુખી શ્રી પુરુષની નીતિમાં બગાડો કરે છે.” એવો ગંભીર આરોપ બહુપર રોળ્યો. મુક્ત શૈવધર્મી મંડલિક આ નીતિકુન્દેદકને, સજામાં આપ્યો ને પ્રાચીન વરેમી રીતિએ ન્યાય તોળ્યો. દમોદરની પાપાળની પ્રતિમા, રૂપયં દૃષ્ટકાર નરસિંહને પહેરાવે તો એને નિર્દોષ ગણી. બંધનમુક્ત કરવો, નહિ તો યોગ્ય શાસન આપવું. સંસારના પ્રાપંચિક બ્ય-વહારમાં આવા અનેક પ્રસંગો તોંધાયા છે. કારકિર્દીનું વધસ્તંબ પર ત્હરવું, સોંકેટીસવું વિપ-પ્રાન કરવું, દયાનંદસુરસતીને વિગ બસણ કરાવવું, સુધન્યાનું તગાવું, હરિકેટનું વેચાવું ને પ્રત્યાજનું દંડવું; બનાવી આપે છે કે આમુરી ને દેવી સંપત્તિનો કતલ અદોનિશ થાક્યાં કરે છે. એને નૈમીભાવ થયો નથી, છે નહિ, ને થયો નહિ. પન્નબક્ષાગળે વિપત્તિના વાદળને વિખેરવા વૈકુંઠપતિને વિનવ્યો. આમુરી સંપત્તિનાં બહવણર મોગથી હુમરવા કેદારો આઘાપી શ્રીકૃષ્ણને વિનવ્યા. પાંચાલીનાં પટકુળ પૂરનાર પરમાત્માએ અમુળિને સમે સડાય દીધો. ને હાર પહેરાવ્યો. હુનિયાની છેઠી કસોટીમાંથી વિશુદ્ધ કંચન નીકળ્યું ને બધાએ અભિનંદનું.

હવે વાનપ્રસ્થ બંને શાંત જીવનરોપ કૃષ્ણ કીર્તનમાં ગાળ્યો. ને ૧૬ વર્ષની વયે આસ્તિક હૃદયોમાં અમૃત રેડી, નાસ્તિકોને બ્રહ્મયોગના ચમત્કારથી વિમુક્ત કરી, ઘાની-ને શાંત અંધ દેઈ, દ્વારાગ્રની સુદૃઢ પવિત્ર બંધિ બાવનાને હૃદયોથી બહારાજ નિર્વાણ પામ્યા. એના ચમર આત્માના પ્રેમમય સુશ્રિંગો મુન્દરાતવા અજાનના અધારામાં સ્વયં પ્રકાશ છે. ને આસપાસ પવિત્ર શ્રુતિ સ્ત્રી અનેક હૃદયોને તારે છે. ...

દંતકથા મિશ્રિત બક્ષાગળનું જીવનરૂપ આપ્યું છે. એમનું શુદ્ધ ઐતિહાસિક જીવન આરિત્યલેખનના અભાવે આજેખાતું અશક્ય છે. અન્યથા એના સ્થૂલ જીવનના કિન્ન ચમત્કારોને સ્થૂલ ભૌતિક વિજ્ઞાનશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ તપાસી સત્યાસત્યનો નિર્ણય કરવા મથવું એ નિષ્ફળ છે. પરંતુ એ બક્ષારાજના હૃદયના તલસ્પર્શી થવું એ સર્વથા ફલદાયી છે. જનાં એ હૃદય અમૃતનું શાંત સ્વસ્થ ચિત્તોઃસાન કરવું. અન્ય યોગ્ય સમય મારે

રાખી આજે તો એમના સ્થૂલ જીવનમાં પણ જે ઉચ્ચતર બોધ સમાવશે છે તે હદ-
યમાં ઉતારવા યત્ન કરીશું.

નાત જાત વ્યવહાર કે રાજ્યની કિંચિત્ પણ અપેક્ષા રાખ્યા વિના પ્રભુ પ્રત્યેની
અડગ શ્રદ્ધા એમના જીવનની પહેપણમાં પ્રકાશે છે. વિપત્તિની અપ્રતિહત છોજોથી આમ
જનોના તિવ્ર વાદ પ્રહારથી, જનમંડળના તિરસ્કારથી, દુર્જનોના ઉપહાસથી, રાજ્યભય-
થી કે અન્ય કોઈ પણ ઉપાધિથી એમની શ્રદ્ધા સ્થેર પણ ડગી નથી. એટલું જ નહિ
પણ સાંસારિક પ્રહારના આધાનથી વધારે ઘટ થઈ છે. સત્યને અસત્ય અને અસત્ય ને
સત્ય માનવાની દોરંગી દુનિયાને લાંબા કાળથી ટેવ પડી ગઈ છે. પરંતુ સત્યગ્રાહી હૃદયો
સંસારની પ્રસજનાને અનુકૂલ થવા ન્યાયપંથ તજતાં નથી.

“ નિન્દન્તુ નીતિનિપુણા યદિ વા સુવન્તુ

લક્ષ્મીસમાચિન્તતુ ગચ્છતુ વા વધેષ્ટમ્ ।

અથૈવ વા મરણમસ્તુ યુગાન્તરે વા

ન્યામ્યાત્મયઃ પ્રવિચ્છન્તિ પદં ન ધીરાઃ ॥ ”

અર્થ

પરિણામે એજ અડગ શ્રદ્ધા રજે છે. ને સત્ય જય પામે છે. પ્રત્યેક કાર્યની સફળ-
તાને માટે શ્રદ્ધા અતિ આવશ્યક છે. મહેતાની જીવનમાલાનો પ્રત્યેક મણકો એ આવશ્યક
ગુણથી ભરપૂર છે, અને એ સમર્થ અવલંબનથી તેઓને અંતિમ સાધ્ય પ્રાપ્ત થયું છે.

આવી અડગ શ્રદ્ધાને જ ભક્તાધીન પ્રભુ અધીન છે. ભક્તોનાં જીવનમાં અણીને
સમયે આ અસ્ખલિત શ્રદ્ધાએ પ્રભુને પ્રવૃત્ત કરીધી છે, ભક્તોને પાર ઉતાર્યા છે. “ પ્રભુનાં
અનેક નામો છે. અનેક નિશીયણો છે. એમાંથી અતિ કલ્પક નામ વિશેષણ આ છે; પ્રભુ
‘ભક્તાધીન ભૂધર’ કહેવાય છે.” પૌરાણિક ગ્રંથોએ આપણને બોધે છે કે પ્રભુ ભક્તનું
ધ્યાન ધરે છે. ભક્તોએ પ્રભુના પદમંજરમાં ગતિમાન કરેલ પ્રેમશ્રદ્ધાના પ્રવાહનો પ્રત્યા-
ઘાત પ્રબળ વેગથી ચાપ છે ને ભક્તને નંદવરાવે છે. ભક્તાધીન ભૂધર ભક્તને અર્થે પ્ર-
તિજ્ઞાઓને પીધ જાય છે. ભર સેના વડે ભક્તને અર્થે શ્રીકૃષ્ણ સ્વચ્છ લેઈ ઉભા થયા!
ભક્તાના જીવનની દુર્ઘટ અણીને સમયે એ ભક્તાધીન ભૂધરની કુદરતના નિયમ રૂપી દર
પ્રતિજ્ઞાઓ ભરે જ સરી ગઈ છે, તે અમર અમરકરક રીતે પ્રભુએ સહાય કરીધી છે.
આપણા ભક્તરાજ જ્યાં જ્યાં વ્યવહાર સાચવવા અશક્ત થયા ને ‘દયાધના’ની દયાનો આ-
શ્રય શોધી ઉભા રહ્યા ત્યાં ત્યાં ભક્તાધીન ભૂધરનું કૃપાનાવ પ્રલક્ષ થયું છે ને મહેતાજીને
પાર લેઈ ગયું છે. પ્રભુ પ્રત્યેની અડગ પ્રેમશ્રદ્ધાનો ને ભક્તાધીનતાનો ઉચ્ચતર બોધ
આપણને બીજાં ક્યાં મળવાનો હતો?

ભક્તરાજના જીવનમાં અનેક અમરકરકો આપણે સાંભળીએ છીએ, એ પ્રત્યેક પ્રસ-
ંગમાં શ્રદ્ધાજી હૃદયો વિભુની કૃપાનો દ્વાય ખાને છે. અથદ્વાજીએ તે કબૂલતા નથી ને
હેમાં કલ્પિતતાના અંશને જુએ છે. વાર ૩ ત્રણ વર્ષની સમસ્ત દુનિયાનું મુક્ત્ય ટાળ-

નાર વિષુ સંતોષારાં નરસિંહનું મૃત્યુ સાન વરસે ટાલે એ શું માનવા લેમ નથી ? પ્રભુએ ઉત્પત્ત કરેલ કુદરતમાંથી અચુક નિયમે તારથી કાઢી નિશ્ચયવાન થવું કે વિષુ પણ અન્યથા કાંઈ કરી શકે નહિ, ને કુદરતના નિવામક વિષુની શક્તિને કુદરતને અધીન કરી દેવી એ શું આપણા હૃદયની સંકુચિતતા નથી બતાવતું ? 'શું આપણે પરમાત્માને કર્તુમ અકર્તુમ ને અન્યથા કર્તુમ સમર્થ નહિ માની શકીએ ?' દૃષ્ટિયાનીત પરમાત્માની મહત્તાનો સુદ્ધાંશ પણ આપણી પામરતા પ્રત્યક્ષ કરી ચકતી નથી. છતાં આપણે જ તાર જેવા કુદરતના નિયમથી વિષુના મદાન શક્તિપ્રદેશની મર્યાદા સંકોચવી એ આપણા જ હૃદયની લઘુતા નથી શું ?

ધણાઓ કહે છે કે બક્ષતારાને વિપત્તિની છેડી ઘડીએ આસ્તિક વંધ્યુઓએ કે તબના પર પ્રેમ રાખનાર ગૃહસ્થોએ મદદો કીધી. ફણુવાર આ ફણુક રાખીએ તોપણ જનસમાજને પ્રેમથી વચ કરનાર મદાત્માનાના ઉદાર આદિચને આ શું મુદર પ્રમાણુ-પત્ર નથી ? ફણુવાર એ પણ કણુક કરીએ કે આ બધી પાલગથી બેગવાયથી કશિપન કયાઓ છે. આજ મુધીમાં અનેકાનેક કશિપન કયાઓ ઉદ્દભવી છે ને સંસારના મગજમા ઉતરીને નીતરી પણ મર્દ. આ કયાઓ આપણે માટે આપણા વડવાઓએ સંભી રાખી એનું કારણ શું ? અને આપણે આપણા વંશને માટે સાચવી રાખીએ છીએ એ શા માટે ?

આપણને પરમ પિતાની મદાન શક્તિમાં, બકતો પ્રત્યેના લેના અનિ પ્રેમાગ હદ-યમાં અને પરમાત્માભિમુખ પવિત્ર બકતોની અનુકંપાપુત્ર પ્રેમભાવનામાં દૃઢ શ્રદ્ધા છે. ને તે શ્રદ્ધાએ જ-બક્ત અને બક્ષાધીન ભૂધરની આવી એનાદયક કયાઓ ઉદ્દ-ભવી છે. આ દૃષ્ટિએ પણ લેમનું બક્તિમાદાત્મ્ય શું એણું બલવત્ત જણાય છે ? ગૃહસ્થો ! આમ કે આમ, ગમે તેમ જોતાં. પણ એ મદાત્માના ઉદાર આદિચનો ઇવન-દીપ સંતેજ છે.

મિત્રો ! ફણુવાર આપણે એ મદાનુભાવના ઇવનપ્રદેશની કાષ્ઠ ખીણ કુંકપર દૃષ્ટિ કરીએ. દમણાં દુનિયા શાંતિપુત્ર બેસાડવા ને સમતા પ્રસરાવવા મથે છે. પણ તે પોતાના જ ઇવનમાં ઉતારી ચડતી નથી. પાણીકરના જનસમાજમાં સમ્યક્ સત્વર દમ્બનાંની સમરોપયુક્ત દૃષ્ટિને સામ્ય દેખાતું જ નથી. પણ ઉચ્ચ નીચ પ્રદેશો જ દેખાય છે; ને પોતાને ઉચ્ચ પ્રદેશપર પોએશે માને છે. દાંબિક દુનિયા માત્ર બાબામારથી જ ઉચ્ચ-નીચતાની ગણના મુથે છે. અને પોને એવી ઉચ્ચતા પ્રાપ્ત કરવા આંતરદૈયકીન બાબામાર રાખવા મથે છે. આવા બાબામારના અસત્ય પાશને તોફી નરસિંહ દેઃ બ-કતોની સાથે બેસી મુણકીર્તન કરવા મંડી મવા એ શું બતાવે છે ? એમની વિશુદ્ધ વિવેકદૃષ્ટિ મનુષ્યના અંતરમાં યજેલી છે. ને સામાનું આંતર શાયાદાય નિદાગી પોતાની કર્તવ્યભાવનાને તે તરફ પ્રેરે છે. 'હૌસ્તીસ્તી પરીક્ષા દાંસ જ કરી સકે છે. તેમ મન-સવતી માગવણી આવા મદાત્માઓની જ વિવેકદૃષ્ટિ કરી સકે છે. એની સ્વભાવમ-ગુણને સંસ્થાની મૂઠી પ્રીતિની ઉપેક્ષા જ છે.

બધુઓ ! દેવ ભાનનાવાળા હૃદયો માને છે કે એના સસારની ઘટનામા મહાન શક્તિનો હાથ છે. એટલુ જાણીએ હૃદયો જે વર્તન પકડે છે તેને ભક્તિ કહે છે. કષ્ટ સકામ ભક્તો સામારિક ઉચ્ચતાને જ ઇચ્છે છે જ્યારે ઇષ્ટ દેવનું અનુશીલન કરનાર નિઃકામ ભક્તને આવી ઇચ્છા હોતી જ નથી એને દેવના અસ્તિત્વનો સાક્ષાત્કાર થતા જ દેવની દયાનો સાક્ષાત્કાર થાય છે ને માનુષ દૃષ્ટિએ લાગતો ક્લેશમય સસાર એને પ્રેમપૂર્ણ ભાસે છે સ્વર્ગ ને વૈકુંઠની ઇચ્છા એને રહેતી જ નથી નરસિંહ આપા નિઃકામ ભક્ત હતા. ક્ષણમા જ એાતપ્રોત યથેભ એનું હૃદય કહે છે કે —

“મારૂં વૃદાવન છે રહુ રે વૈકુંઠ નહિ આવુ.

નહિ આવુ નંદીના લાવ નહિ આવુ”

મર્ત્ય લોભમા જ રહી તત્ત્વને વિતી ભક્તિમા જ તત્ત્વીન રહેવું એ ઇચ્છે છે ને માગે છે

ભક્તાધીન પ્રભુએ પ્રત્યેક અણીને સમે ભક્તોને સદાય કીધી છે પ્રતિજ્ઞા પીધને પણ બહારે ધાયા છે હાતીમા લાત મારનાર ભક્તના ચરણ ઓળાખ્યા છે. એના ઉચ્છિદ્ર અન્ન ખાધા છે ને પ્રેમથી પાદપ્રક્ષાલન કરી પાદોદક પીધા છે. ભૂધરને ભક્તિનો ભાન લક્ષ્મીજીથી વિશેષ છે એવા સતચિત્તઆનંદને પ્રેમભાવથી નરસિંહ ભજ્યા છે, ને આ નંદને અનુભવ્યો છે જાતે જ આનંદસ્વરૂપ થયા છે એ પ્રેમસ્વરૂપને પિતા, માતા, બ્રાતા, સખા કે આવા વિવિધ પ્રેમ સ્વરૂપે જ પૂછ, ભેદ ફોટી અભેદ કીધા છે, ને ચરણકમલમા પડી ભાવથી યાચ્યું છે —

મારા નાથજી મુજને ભક્તિ દેજો સદા, દીન જાણીને મહાગ લેજો,	
ભક્તિ આપી ભના ભાવથી ભૂધરા, અતે આવી અહોનીરા રહેજો	મારાં
ભક્તિ કારણ મારો દેહ દુરબળ હજો, દેહ કાન્ધુ રખે એહ જાણે	
જાજ મન સાથ જહુનાથ જો વીસરે, વળતી વને કુણુ થાયે	મારાં
કર્મ કુદા કરી ખાણુ ચારે ભરી, નાસના નીસયા નામ ખારી,	
કૃષ્ણ કીર્તન વિના જન્મ જાએ વૃથા, જેમ રહે જૂઝટે રિદ્ધિ હારી	માગં
હું ગર્ભ નાના શ્યા, નિત્ય ઉભગરો, નવ ઠવા નાંથજી શરણુ પાખે,	
જન વિષે જૂઠતા વાર ને જૂઠ નહિ ખાણુ અહી મૂજને કોણુ રાખે,	મારાં
અદ્ય આયુષ્યમા કલ્પના મનુષ્યને, આજ કીધુ, વેળી કાલ કરવું,	
શ્વાસનો શો વિશ્વાસ નહિ નિમિષનો, આરા અધુરીને એમ મરવું	મારાં
ઉત્તમ મધ્યમ વરણુ તું વિકૃલા, પ્રગટ ચક્ષને દરશન પમાડો,	
નરસૈયા ગકને નક કંઠણુ કરા, દીન જણુ વખો આક આડો	મારાં

જીવાભાર્થ અમીચર પોલ.

અખુટ કૌવત આપનારી.

આતંકનિગ્રહ ગોળીઓ.

કિંમતગોળી ૩૨ ની ૩૫/૧ નો રૂપીઓ ૧.

વૈદ્ય શાસ્ત્રી અભિશંકર ગાવિંદજી

મધિ, આતંકનિગ્રહ ઔષધાલય—સ્થાપિત ૬મીસન ૧૮૮૧

હેડ ઓફીસ—અમનગર—કાઠિયાવાડ.

અંચ ઓફીસ મુખાર્થ, કાલકાંઠેવી રોડ

આયુર્વેદ રહસ્ય.

(દરેકી દરખાને મદાર ૫૬ છે)

દવાલ ખર્ચ સરિત નારિક સવાજી ૧-૧૦-૦ તે ન ગરી સકે તેલઓ
થી દવાલ ખર્ચનાજ માત્ર ત્રણ આના અને તરન મરીજને માત્ર ત્રણ નોધાવત
૧ મે કસ તમા આવે છે.

વૈદ્ય શાસ્ત્રી અભિશંકર ગાવિંદજી

અમનગર—કાઠિયાવાડ

બાબીશ રસીલી વાર્તાઓ.

તે કાલ માગે મગાવે તેને બેટ આપવાથી આવે છે

વૈદ્ય શાસ્ત્રી અભિશંકર ગાવિંદજી

અમનગર—કાઠિયાવાડ

અનેક સાધામાં અનેક આદતિઓથી આજ દુખી જે લાખ અને મળ ૧૧ ૬૫૨
૩૫૦ મદાર પડી ચુકી છે

સવાગમ.

(૧) વાઇએરીઓ, (૨) સબાઓ (૩) નિદ્રાધીઓ, (૪) બીઓ, (૫) ચુકરાતી શા
ગાના માગતરો, (૬) તળાટીઓ તથા (૭) માસિક રૂા ૧૫ મુધીના સર્વ પગારદારો
માટે વર્ષ એકના રૂા ૨-૦-૦ (પૌરટેજ માથે)

ઉછરેલી લાઇએરીઓને ખાસ બક્ષીમ નવી અપાતી (એટલે કે એ વર્ષ અ ૬૦ ૦)
લાઇએરીઓને એકાદ પ્રનિરિત મુદ્દાના સર્ટિફિકેટ દ્વારા આ પત્ર મળીમ તરીકે મોકલવામા
આવશે માત્ર પૌરટેજ ખર્ચના આના આ મોકનના કૃપા કરી

અન્ય મર્મ માટે ૧૦ એક ॥ રૂ ૨-૮-૦ (પૌરટેજ માથે)

૨૦૬ ૧૨૧ ॥

રૂ ૮-૪-૦

મળવાનું હેકાલુ—ગાન દલાકર ॥ પુનાઈ પુન

૧૨૧ ૧ ઓફિસ—અમદાવાદ

કોઈ છે માયનો પુત જેને આખા હિન્દુસ્થાનમા
તાવના દવા માટે એક્સાખાશનમાંથી બળે
ચાંદો મેળવ્યા હોય !

આતલીવાલા એમ્યુનિફાયર તથા આતલીવાલા એમ્યુપિ મી તરેહવાગ નકલો યામલે,
પણ અ તે ફતેહ તો આતલીવાલાનીજ છે પુષ્કળ તાન મી દલામાથી માત્ર ડાકતર આત
લીવાલા એકનાજ આવેના, પણ ચાંદ મેળવી ગમે ચાંદ મી ફતેહ મેલવના પામના છે
માટે ખાતુઓ તથા મુદ્દાઓ તાનુ નામ આમ્યુ કે તરતજ આતલીવાલા એમ્યુપિસ અ-
ચવા આતલીવાલા એમ્યુનિફાયરને યાદ કરમે તોય મારવાનું માર્ક કાગ નથી શખત પો
મી તાન એનાથી સારી યશે નહી પણ તરેહવાગ જતનની તોવો દુપરાત નરમ સકારના
પત્રેના પુષ્કળ ડેસો એનાથી સારા ચવા છે, કીમત રૂ ૧)

આતલીવાલાની અમખીરીલ શક્તીની ગોળીઓના મારે મોટે વખાણ કરવા મમતુ
ન મી પણ જે તમને આતલીવાલા એમ્યુનિફાયર તથા પિચ્મન બરોગો હોય તો તેને
જ બરોગો આતલીવાલાની અમખીરીલ શક્તીની ગોળીઓપર રાખમે ધણે અમીયામ
કીધાથી હતપમ ચતી યાદ, મનની ઉદ્ધાથી, ફોમ એહેરો, નામરદી, શરીરને નમલાઈ, હ
મગી ધાતવું જવું, ખડીની શરનાત, પાચન શક્તિની નાજાઈ, તથા માણુઓને લાગુ પ-
ના નજનાઈના ખીમ ધણાક રોગો માટે આતલીવાલાની અમખીરીલ શક્તી મી ગોળીઓ
અસરકારક છે કીમત રૂ ૧ ॥

કોલેરાનો અકમીર ઉપાય આતલીવાલાની કુ. કોલેરોવ છે કી. ૩. ૧
એકલા બનાવનાર, ડાકતર હો લી. આતલીવાલા.

હેકાલુ પરલીવું દવાખાનું તથા સરવે હેકાલુ મલગ

વસન્ત.

इदं सत्यं सर्वेषां भूतानां मध्यम्य सत्यस्य सर्वाणि भूतानि मनु यथा-
यमस्मिन्सत्ये तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यथायमभ्यारभे मात्सर्तंजोमयोऽमृतमय
पुरुषोऽयमेव स योऽयमारभेदममृतमिदं प्रोक्तं सर्वम् ।

उपनिषद्.

સત્યાન્ન પ્રમદિતવ્યમ્ । ધર્માન્ન પ્રમદિતવ્યમ્ । કુસલાન્ન પ્રમદિતવ્યમ્
મૂલૈ ન પ્રમદિતવ્યમ્ । સ્વાધ્યાયપ્રવચનાભ્યાં ન પ્રમદિતવ્યમ્ ।

उपनिषद्.

વર્ષ ૪, અંક ૩.

[માસિક]

દિન, સંવત ૧૯૬૨.

દિગ્દર્શન

ધીરો

જ શુદ્ધગતના પ્રાચીન કવિઓના ઉપનયુ અને કાવ્યોનુ વખતો
વખત મજબૂત કર્યું એ આ મુખ્ય પ્રશ્નને કદેશી જાયની-
ઓનો દિગ્દર્શ છે; અને ધીરો સંજન્ય આ ઉદેશ ન. કૌશિકગમના આગતા લેખ બહુ સારી
રીતે સરસ કર્યો છે, તે માટે એ વિદ્વાનો આપણે ઉપકાર માનવો પડે છે. ન. કૌશિક-
કરાગે, ધીરાનું જીવન કેવી રીતે મરહુર પામ્યું તથા એના જીવનનું સત્ત્વ શું હતું અને તદ-
નુસાર એણે કવિતામાં કેવા નિયમે ગાવા છે દર્શાવે જતામું છે. આ જ વસ્તુનું પુનઃ
વલોકન ન કરતાં, એને સગતા એક બે સામાન્ય મુદ્દા લઈ એ વિષે માર સખ્તો બોલીશ.

૧. આપને વિદિત છે કે આપણા પ્રાચીન મત્રદાય ધીરો ભોમ વગેરેને 'કવિ' ન કહેતા
'ભગવન્ભગવન કહેવાનો છે. આપણે દરે એમને 'કવિ' કહેવા લાગ્યા છીએ એ કેટલું બ-
ધાર્યું છે એ વિચારવા જેવું છે. આ વિચાર સંપૂર્ણપણે યજ્ઞ મારે તો 'કવિ' - શબ્દના અર્થનો

જ શુદ્ધગતના પ્રાચીન કવિઓના ઉપનયુ અને કાવ્યોનુ વખતો વખતો મજબૂત કર્યું એ આ મુખ્ય પ્રશ્નને કદેશી જાયની-
ઓનો દિગ્દર્શ છે; અને ધીરો સંજન્ય આ ઉદેશ ન. કૌશિકગમના આગતા લેખ બહુ સારી
રીતે સરસ કર્યો છે, તે માટે એ વિદ્વાનો આપણે ઉપકાર માનવો પડે છે. ન. કૌશિક-
કરાગે, ધીરાનું જીવન કેવી રીતે મરહુર પામ્યું તથા એના જીવનનું સત્ત્વ શું હતું અને તદ-
નુસાર એણે કવિતામાં કેવા નિયમે ગાવા છે દર્શાવે જતામું છે. આ જ વસ્તુનું પુનઃ
વલોકન ન કરતાં, એને સગતા એક બે સામાન્ય મુદ્દા લઈ એ વિષે માર સખ્તો બોલીશ.

સૂક્ષ્મવિવેચનપુર સર નિર્ણય કરવો પડે. એ નિર્ણય પાત્ર દસ મિનિટમાં કરવો અશક્ય છે, આત્મારે તો માત્ર છેવટનો મિદ્ધાન્ત ૪૮ ઉચ્ચારી સકારો

કવિતા કોને કહેવી ? કવિતા એ શુદ્ધિનો વ્યાપાર નથી, પણ હૃદયનો ઉભરો છે એમ હાલના વિવેચકો તરફથી ઘણીસાર કહેવામાં આવે છે. આ ઉક્તિમાં ટેટલુક સત્ય રહેલું છે, પરંતુ કવિતાના સ્વરૂપનો એમાં અપર્યાપ્ત અને ખરિત નિર્દેશ થાય છે એમ મહારો નમ્ર અભિપ્રાય છે. અને તેથી બ્યારે બ્યારે મહારો એ સળન્ધી દાઈ કહેવાનો પ્રસંગ આવ્યો છે ત્યારે ત્યારે મેં કવિતા આત્માનો આવિર્ભાવ છે એમ કહેવું વધારે પસન્દ કર્યું છે કવિતા એટલે અલૌકિક જ્ઞાન અને આનન્દ દાવી રાગદ્વંદ્વં ત્રે આત્માનો આવિર્ભાવ. આ લક્ષણમાથી એક પશ્ચિમ તો એ દ્રશિત થાય છે કે—આત્મામાં જેમ મગજ હૃદય વગેરે મર્ચ વૃત્તિઓ આવી જાય છે તેમ કવિતામાં પણ એ સર્વને આવકાશ હોવો જોઈએ, અને આ રીતે કવિતાનું લક્ષણ બાધીએ તો ૪ એમાં હૈન્સે, રાઉન્ડ, ડિન્ડાઇન કોમેડિ, પેરેડાઇઝ લોસ્ટ કે મહાભારત જેવા ગ્રન્થોનો મખાવેગ થઈ શકે. આ લક્ષણમાથી એક બીજી કવિતાની કસોટી પણ દ્રશિત થાય છે—અને એનો ૪ ૯ પ્રકૃત પ્રસંગે ઉપયોગ કરના ઇચ્છુ છુ. આત્માનો આવિર્ભાવ એ લક્ષણ જેમ કાવતાના સ્વરૂપનો યથાર્થ નિર્ણય કરનામાં ઉપયોગી છે, તેમ તે કવિતાના પ્રદેશ ઉપર—એના વિપયની મર્યાદા ઉપર—પણ ઘણું અગત્યનું અજગણું નાખે છે. આ નિશ્ચની જે જે વસ્તુમાં મનુષ્યઆત્મા નસ લઈ શકે છે તે સર્વ કવિતાનો વિપય છે, અને નસ ઉપજનનાં વસ્તુ તે આત્મામાં બહારથી આવીને પડતી નથી પણ આત્માનું પોતાનું સ્વરૂપાનુમંધાન ૪ છે, એટલે આત્મા પોતે ૪—એની સ પૂર્ણ વિશાલતામાં, અમાધતતામાં, અને ઉચ્ચતામાં—કવિતાનો વિપય હરે છે, કવિતામાં પ્રવૃત્તા પામે છે, કવિતામાં કેપ ધરે છે એમ જી સકાય જેમ કવિના આત્માની વિશાલતા, તેમ તેની કવિતાનો પ્રદેશ મહારો અને જેટલું કરિતુ નિશ્ચ—સાત્મક નિશ્ચ—મોહુ, તેટલો એના આત્માનો નિશ્ચાર. આમ આત્મા અને કવિતાનો પ્રદેશ બને એક ૪ અખડ પદાર્થની એ બાબુઓ છે

હવે આ સામાન્ય વિચાર—પૂવાકૃત કસોટીઓમાંની બીજી કસોટી—આપણે ધીરાની કવિતાને લગાવી જોઈએ.

ધીરા અને ધીરાની તરેહના બોજ વગેરે કવિઓ તે કવિઓ ખરા, પણ તે કવિ શબ્દના બહુ ન્હાના અર્થમાં જે વિશાળ અર્થમાં આપણે શેક્સપિયર વ્યામ અને વાન્સીકિને કે ટેનિસન કલિદાસ અને ભવજૂતિને—બદ્ધે પ્રેમાનન્દને અને છેવટ જતા સામળને, કવિ કહીએ તેટલા અર્થમાં પણ ધીરાને કવિ કહેવો કઠણ છે. કાગણ કે ધીંગનો આત્મા એ કવિઓના જેટલો વિશાળ ન હતો, એનું નિશ્ચ ન્હાલું હતું. એનું ગુજરાત ૪ જુઓ. જે મમયે ગાયકવાડ પેશવા અને અગ્રેજના લશ્કરો ગુજરાતમાં લૂંટી રહ્યા હતા તે વખતે માલેકદારી ને કાર્તિકી પૂતેમ ઉપર ડાકરમાં બરાતી મરણીઓએ એનું લક્ષ રોડ્યું હતું—તે એટલે સુધી કે જો હું જીવતો ન હોઉં તો તોપના ધગકારી ગુજરાત ગાજી રહ્યું હતું તે વખતે એનું વર્ણન તો શુ પણ એની ઉપમા મરણી પણ એના કાગ્યમાં પ્રવેશ પામી

નહોતી. આથી હું એનાં જ્ઞાન બક્ષિત અને વૈરાગ્યને દલકાં પાડવા નથી માગતો ; ખતાવવા માણું છું તે એટલું જ કે આપણે જુનો સંપ્રદાય એને 'કવિ' ન કહેતાં 'બક્ત' કહેવાનો હતો એમાં બહુ યોગ્યતા રહેલી છે.

હું ધીરા સંબંધે આ જે કહું છું તે પ્રેમાનંદ જેવા એક બે કવિઓ બાદ કરતાં ગુજરાતના સર્વ કવિઓને લાગુ પડે છે. અને જેઓએ સંસ્કૃત સાહિત્ય તથા પાશ્ચાત્ય સાહિત્યનું પરિચીન કરેલું છે તેમને ગુજરાતના કવિઓમાં આ એક મોટી ખામી બહુ કષ્ટ રીતે લાગે છે. ગુજરાતના કવિઓનો આત્મા બિલકુલ વિશાળ નથી—એમનું વિશ્વ ઘણું જ સ્પષ્ટ છે : જે અર્થમાં આપણે બીજા કવિઓને 'કવિ' પદ લગાડીએ છીએ તે અર્થમાં એમને કવિ કહેતાં પણ આચરે આવે છે. શું ગુજરાત એ હિન્દુસ્તાનનો બાગ નથી કહેવાતું ? એનાં નદી નાળાં પર્વત સમુદ્ર હોય જુદા આદિમાં મનુષ્ય આત્માને આકર્ષે, રસ ઉપજાવે, દર્શક અસાધિક જ્ઞાન કરાવે એવું કશું જ નથી ? એનાં પશુ પંખીઓ—જેના ઉપર ગુજરાતના લોકોનો દયાબાજ યોડો નથી—એનું અવલોકન, એના ઉપર પ્રેમના ઉદ્ગારો, તે આપણી કવિતામાં ક્યાં ? કુંકમાં 'નવ નવ ઉન્મેષ શાશ્વતી જુહિ'રૂપ પ્રતિબાની ગુજરાતી કવિતામાં ઘણી ખામી છે. આ ખામીનું કારણ શું ? આ વિશાળ રસમય વિશ્વનું પ્રતિગિમ્મ શ્રીજવામાં, આપણે આત્મા મુક્તિ કે જે અસમર્થ કેમ થઈ પડ્યો ? આનો ઉત્તર મને નો એ મમળય છે કે આપણા આત્માના ધણાખરા ભાગમાંથી શુભ જ જરૂર રહ્યું હતું : એની અવલોકનશક્તિ હાલ ધણે મઈ હતી, એનો સંસારનો સ્વાદ મરી ગયો હતો, શુદ્ધ રાજ્ય આદિ મનુષ્યજાતિએ ઉપજાવેલી બાવનાઓ અને સંસ્કારોમાંથી એનો રસ ઊડી ગયો હતો. માત્ર એનો એક ભાગ કાર્મિક સંચેત રહ્યો હતો : અને તે ધર્મ. આપણા જીવમાં આત્મનું દશે કે આ વર્ષ વૈશાકની પોષ છતાં કપાસના છોટ લાંબો વખત ટકી રહ્યા હતા; એનું કારણ એમ બતાવવામાં આવે છે કે એ છોટનાં મળ ઊંડાં હોય, ઊંડાણમાંથી એ પાણી ખેંચી શકે છે. આ જ પ્રમાણે આપણે ત્યાં ધર્મેનું ધણું જ લાભ છે. જે ક્રમને આપણામાંથી બહુ શુભ ગણેલું હતું તે વખતે પણ માત્ર ધર્મેની નાડીમાં ચેતન બરાબ રહ્યું હતું, અને તેથી માત્ર એ ચપલની કવિતા આપણે ત્યાં રચાએલી જીવમાં આવે છે. આ પ્રમાણે કવિતાનું આત્માના આવિર્ભાવ રૂપે મનન કરતાં, શુદ્ધરાજ્ય આદિ મનુષ્યસંસ્કૃતિના સકલ પદાર્થો સાધેનો એનો આન્તર અને અનિર્વાચ્ય સંબંધ આપણા સમજવામાં આવે છે. અને આ જ સિદ્ધાન્તને આધારે હું અત્રે એટલું ઉમેરવાની છુટ લઉં છું કે જ્યાં સુધી આપણું સકલ શુભ અંદરથી ઉત્થાન નહિ પામે, અને એની પ્રતિજ્ઞામાં વિવિધતા અને પ્રબળતા નહિ આવે, ત્યાંસુધી વિશાળ અર્થમાં કવિતાનો સંભવ દૂર છે.

૨. એક બીજો સામાન્ય પ્રશ્ન પણ યોડાક ચર્ચાએ. રા. કૌશિકરામે 'શુભતત્ત્વનું પ્રતિપાદન' એ ધીરાનાં કાવ્યોનું મુખ્ય મુદ્દા બતાવ્યું છે. અને શુભનો મર્યાદા સમજાવતાં એમણે યોગ્ય જ કહ્યું છે કે મનુષ્યના અન્તરમાં મહાપુરોહ પ્રતિ પૂજ્યભાર કરતાં કોઈ આર્પતર અને દિવ્યતર, લાગણી નથી એ દર્શાવવાનું કહેવું યથાર્થ છે. હાલનાં સમયમાં નવીનોની દૃષ્ટિમાં શુભશક્તિ એ અન્ધ શ્રદ્ધાની પર્યાય રૂપ થઈ પડી છે અને

તેથી તેવા જનોની શંકાના સમાધાન અર્થે રા. કૌશિકરામે આ પ્રશ્ન બહુ ઊંડા ઊતરીને ચર્ચ્યો છે, અને છેવટે એમણે સાંસજોટાનો વિવેક કરી એવો સુપરિશુદ્ધ સિદ્ધાન્ત બાંધ્યો છે કે જે સદામે લેશ પણ વાંધો લઈ શકાય એમ નથી. રા. કૌશિકરામે ધીરાનાં કાવ્યોમાંથી ઊતારા આપીને બતાવ્યું છે કે ધીરા આંખ ખીંચીને ગુરુભક્ત થયો નહોતો. એણે દોંગી ગુરુઓને ધણા સખ્ત શબ્દોમાં નિન્દ્યા છે, અને પોતે જે મહાપુરુષને ગુરુ રૂપે સ્વીકાર્યો હતો એ પુરુષની મોખ્ખતા કેવી હતી એ એણે બતાવ્યું છે. સર્વ ઉપકારમાં માનનો ઉપકાર શ્રેષ્ઠ છે, અને જેની સહાયતાથી આ બવસાગર તરી શકાય એની તન મન ધનથી સેવા કરવી એમાં કંઈ જ અનુચિત નથી. મુશ્કેલી માત્ર ખરો ગુરુ શોધી કાઢવાની છે, અને એ મુશ્કેલીમાં વધારો આપી થાય છે કે શ્રદ્ધા વિના ગુરુ મળવો અશક્ય છે, અને શ્રદ્ધા રાખતાં ધણીવાર છેતરાવાનો પ્રસંગ આવે છે. છતાં, વિવેકદૃષ્ટિ આ મુશ્કેલીમાંથી સદ્ગત માર્ગ કાઢી શકે છે. આ પ્રશ્ન સંબંધે રા. કૌશિકરામે એવી યોગ્ય દૃષ્ટિ જાળવી છે કે એમની સામે હું સંપૂર્ણ રીતે મળું છું એમ કહેવામાં બાધ નથી. છતાં, આ વિષયમાં થોડુંક સ્પષ્ટીકરણ ઉમેરવાની રજા લઉં છું. હિન્દુસ્તાનનાં અજ્ઞાન કાળમાં ગુરુ માટે જે લાટકાં મરાનાં જુઓ છો, એ આપને એના પ્રાચીન ગ્રંથોમાં માલુમ પડે છે ? મને પાછલા કાળની વિદ્વલતા એ પ્રાચીન વર્ણાશ્રમધર્મની કેળવણીના લોપનું પરિણામ લાગે છે. જે કાળે આ દેશમાં વર્ણાશ્રમધર્મની કેળવણીની સંસ્થાઓ પ્રચલિત હતી, તે વખતે ગુરુ એ કેળવણીનો પ્રદાતા માત્ર હતા; દાષક એવો ગુપ્ત મન્ત્ર જણનાર ગુરુ મળવો જોઈએ કે જે મળવાથી વગર મહેનતે ક્ષણવારમાં સિદ્ધિ મળી જાય. એ જ્ઞાન્તિ પાછલા સમયના તમોગુણની—પ્રમાદ, આલસ્ય અને મોહની—નિશાની છે. અસલ ‘શ્રોત્રિય’ એટલે વિદ્વાન, અને ‘બ્રહ્મનિષ્ઠ’ એટલે પરમાત્મામાં સ્થિત થએલા ગુરુ પાસે જઈ પરમાત્મજ્ઞાન પામવાનો વિધિ હતો; તદ્દનુસાર લાંબો વખત એવા ગુરુ પાસે કેળવણી લેવામાં આવતી, અને એ કેળવણીને પ્રતાપે ક્રમે ક્રમે પરમાત્મપ્રાપ્તિ થતી. એવા ગુરુઓ દેશમાં અસંખ્ય હતા, અને તેઓનું કામ વર્ણાશ્રમધર્મની કેળવણીનો લોકને લાભ આપવાનું હતું; ટૂંક મારીને દિવ્ય દૃષ્ટિ આપવાનો તેઓ દોંગ ન કરતા. એ વાસ્તવિક શક્તિ તો પરમાત્માના અવતારોમાં જ હતી, અને એવા અવતારો ગણ્યા ગાંઠ્યા જ ચતા. દેશમાંથી જ્યારે સર્વ પ્રકારની વ્યવસ્થા ફર ચતી ચાલી, ત્યારે જેમ વ્યવહારમાં ખરી જાત-મહેનતથી કમાવાનું જવું રહ્યું અને જડીયુટ્ટી અને કીમિયાનો શોખ થવા લાગ્યો, તેમ પરમાર્થમાં વર્ણાશ્રમધર્મને માગે મોક્ષની નીસરણીએ ચઢવાને બદલે ગુરુમન્ત્ર માટે ભાટકાં શરૂ થયાં. સામાન્ય રીતે આપણી અજ્ઞાનકાળની ભૂલભરેલી ગુરુભક્તિનું આ ઐતિહાસિક કારણ જણાય છે.

છેવટમાં, રા. કૌશિકરામે ધીરા ઉપર આપણને જે ઉત્તમ લેખ લખી આપ્યો છે તે માટે ગુર્જરસાક્ષરસભા તરફથી હું એમનો આભાર આપું છું.

“ ઇતિહાસની આરસી. ”

(અનુસન્ધાન વર્ષ ૨ જનતા ૫૪ ૪૬૬ થી)

૩.

યુરોપનો અર્વાચીન યુગ.

ઉપરના મથાળા નીચે આ પત્રમાં પૂર્વે જે લેખ પ્રસિદ્ધ થયા છે. એમાંના પહેલો લેખ “ ગ્રીસ અને રોમ ” સંબન્ધી, અને બીજો “ ક્રિસ્ચેનિટિઃ પ્રાચીન અને અર્વાચીન. ” સંબન્ધી હતો. એમાં પ્રતિષાદન કરવામાં આવ્યું કે સ્વાતન્ત્ર્યપ્રેમ એ ગ્રીક પ્રજાનું અને અધિકારમાન રોમન પ્રજાનું લક્ષણ હતું. ગ્રીક પ્રજા આત્મસંયમને અભાવે પશ્ચીમમાં આવી. રોમન પ્રજામાં આ ખામી ન હતી, તેથી તે રાજ્ય વિસ્તારવામાં અને ચલાવવામાં ફતેહમન્દ નીવડી. પરંતુ એક મહાપ્રશ્ન—પ્રાકૃત જનોનું અર્થાત્ સામાન્ય જનમંડળનું કલ્યાણ કેમ કરવું ?—એનું સમાધાન એ બેમાંથી એકે કરી શકી નહિ. મનુષ્યજાતિનો અબ્યુદય પ્રાકૃત જનોના અબ્યુદય શિવાય અશક્ય છે : જનતા એ એક જીવન્ત સંઘાત—દેહ—છે, અને એનું કોઈ પણ અવયવ જડ નિર્ગુણ કે દુઃખી રહેવા દેવામાં આવે તો એ ઉપેક્ષાની અસર સમસ્ત દેહમાં વ્યાપી જાય છે. ગ્રીસ અને રોમ જ્યાં ‘ બુદ્ધિમન્ત અને પરાક્રમી રાજ્યો આ દોષને લીધે પડી બાઝ્યાં, અને ક્રિસ્ચેનિટિને માટે એમને માર્ગ કરવો પડ્યો. ક્રિસ્ચેનિટિએ બંધુભાવના સાદા ઉપદેશથી આખા જનમંડળને એક સૂત્રમાં પરાવચા માંડ્યું, અને ઉપેક્ષામાં દુર્ગેષા જનોનેતા ઉદ્ધાર કરી આખા જનસમાજમાં વ્યવસ્થા આણી. પણ નવો જનસમાજ જ્યાં કોઈકે વ્યવસ્થિત થયો કે તુરત એમાં પણ રાજ્ય અને પ્રજાનો ભેદ શરૂ થયો : સર્વ સત્તા રાજ્ય અને પોપમાં એકત્રિત થઈ, અને એમના આશ્રય નીચેના અધિકારીઓએ પ્રજાના હિતની અવગણના કરી સ્વાર્થ તરફ જ લક્ષ આપવા માંડ્યું. જતે દહાડે આ અનર્થ સદામે કેટલાકે પોકાર ઉઠાવ્યો, તેઓએ વિચાર અને કર્તવ્યના સ્વાતન્ત્ર્યની ભાવના ઉપજાવીને પોપની સત્તાને તોડી. પણ પોતામાં વ્યવસ્થા કરવાનો વખત આવ્યો એટલે આ નવા-પ્રેટરિયન્ટ-પપ્સે પણ તુરત વિચાર-સ્વાતન્ત્ર્યને બેડીઓ પહેરાવવા માંડી—ન પહેરાવી શકાઈ એટલે અવ્યવસ્થા શરૂ થઈ, અને ઐહિકતા અને વ્યક્તિદૃષ્ટિ એ બે વર્તમાન યુગની પ્રખળ શક્તિઓએ, પોતાની સત્તા બેસાડી. આ ફનીઆની પાર કોઈ પદાર્થ નથી, હોય તો પણ બહે—આપણે તો આપણો સઘળો વ્યવહાર આ ફનીઆના લાભાલાભની દૃષ્ટિએ જ ચલાવવાનો છે, એવા દૃષ્ટિબિન્દુને ઘટવું જે વર્તન તે ઐહિકતાદુઃ—અને એમાં પણ જનમંડલ (સમષ્ટિ) માં પોતાની જાત (વ્યક્તિ) રૂઆવવાને બદલે આખા જનમંડળનું મધ્યબિન્દુ દરેક જણ પોતાની જાતને માને એ વ્યક્તિદૃષ્ટિ. મુખમાં બહે ધ્રુવર અને પરલોકનો સ્વીકાર હોય, પણ જ્યાં વર્તન પૂર્વેક્ષત દૃષ્ટિબિન્દુથી થવા માટે એટલે એને ઐહિકતા સમજતી; તેમજ, જનહિતવાદ સ્વીકાર્યો. એટલે વ્યક્તિદૃષ્ટિ મટી મઈ એમ પણ ધારવું નહિ :

જનહિત શ્રેમાં રહેલું છે એનો નિર્ણય દરેક વ્યક્તિએ પોતપોતાના હાથમાં જ રાખ્યો એટલે વ્યક્તિવાદનું દાર ઉપડયું; અને પોતાનું સ્વાતંત્ર્ય સ્વતઃસિદ્ધ રાખી, એના ઉપર જનમંડળનો જરૂર પડતો જ કાબુ કબૂલ કર્યો, એટલે એ વ્યક્તિદષ્ટિ યદ્યપિ આ ઐદિકતા અને વ્યક્તિદષ્ટિ સારાં છે કે ખોટાં એ વિષે વિચાર કરવાનો પ્રસંગ છેવટે આવશે. અત્યારે તો આપણે એ એને વર્તમાનયુગની માત્ર લક્ષણભૂત શક્તિઓ તરીકે જ લઇશું, અને એના વિકાસક્રમની રેખા દોરીશું.

(૧.)

૧ ઈ. સ. ૧૬ માં અને ૧૭ માં સૈકામાં સધળા રાજકીય પ્રશ્નો હજી ધર્મ સાથે જોડાઈ રહેતા. પરંતુ આ જ અવસરમાં તત્ત્વચિન્તકોએ અને રાજ્યપુરુષોએ એમને ઐદિક દૃષ્ટિથી વિશ્લેષવાનું શરૂ કર્યું. મેક્યાવેલિના રાજ્યશાસ્ત્રમાં કાંઈપણ ધાર્મિક કે નૈતિક દૃષ્ટિનિહન હતું. રાજ્યતંત્ર તે એ એક બુદ્ધિનો વ્યાપાર છે, અને એમાં ભાગ લેનાર જનોના પોતાના હાથ માટે જ છે એમ એ સમજે છે. અને આ સમજણથી જ તે સમયના નિપુણમાં નિપુણ રાજ્યપુરુષો વર્તતા. રાજ્યશાસ્ત્રમાંથી ધાર્મિક દૃષ્ટિ તેઓએ કાઢી નાંખી હતી એટલુંજ નહિ, પણ ધર્મને પણ તેઓ રાજ્યનું સાધન માત્ર માનતા. આ ઐદિકતાએ ઇંગ્લંડમાં રાજ્યનું જળ વધાર્યું, અને મધ્યમ વર્ગના લોકનું પોપ ઉપરથી મળ ઉઠાડી નાંખ્યું. ઇસિઝાલેથ ખરા અન્તઃકરણથી પ્રોટેસ્ટન્ટ ધર્મની ન હતી, એના મનમાં એક પ્રકારનો રોમન કેથોલિક ભાવ કાયમ હતો, પણ રાજ્યમાંથી ધર્મદષ્ટિ ખસી જવાને લીધે, એની રાજકીય પ્રવૃત્તિ રોમન કેથોલિક ન હોતાં પ્રોટેસ્ટન્ટ રાજ્યના અગ્રણી તરીકેની હતી. વળી, આ સમયમાં મધ્યમ વર્ગના લોકોમાં લક્ષ્મીનો અને બળનો ધણો વધારો થયો હતો, અને તેઓમાં પણ ઐદિકતાએ પ્રવેશ કર્યો હતો. રોમન કેથોલિક પંથને બદલે નવો પ્રોટેસ્ટન્ટ પંથ વેપારી અને વ્યવસાય વર્ગના શ્રીમંતોમાં દાખલ થયો હતો, અને વેપારના વહેણની સાથે જ નવા વિચારોનું વહેણ પણ ચાલવા લાગ્યું. રોમન કેથોલિકપંથનું બળ માત્ર અમીર વર્ગમાં હતું, પણ અમીરોને તોડી પાડવામાં રાજ્યને મધ્યમ વર્ગ મદદ કરી. ધર્મના ઊંચા ઊંચા વિચારોને બદલે ઐદિક લાભની દૃષ્ટિ તેઓએ વિસ્તારી. અને આ નવો વર્ગ અને એમના વિચારો એવા જામી ગયા કે આગળ જતાં કેટલાક રાજ્યોએ રોમન કેથોલિક પંથનું પુનઃજીવન કરવા યત્ન કર્યો ત્યારે તેઓ નિષ્ફળ ગયા.

આ ઐદિકતાની એક અસર જ્યમ મધ્યમ વર્ગનું બળ વધારવા તરફ થઈ, તેમ એની બીજી અસર ધર્મની બાબતમાં પરસ્પરસહનતા ઉત્પન્ન કરવામાં જણાઈ. કોઈપણ ધર્મમંડળ સધળા મતમતાન્તરોને સરખા ગણી શકે નહિ, પણ જ્યાં લોકોમાં ધર્મને બદલે રાજ્યની સ્વતંત્ર બાબતો ઉત્પન્ન થઈ અને રાજ્યતંત્રમાં જુદા જુદા પંથના લોકોએ સાથે ભાગ લેવા માંડ્યો ત્યાં તેઓને એક બીજાના ધાર્મિક ભેદ સહન કરતાં આવડ્યું. ઓક્સિવર કૉમ્બેલના લશ્કરમાં વિવિધ ધર્મના માણસો હતા, છતાં તેઓ એકેજ રાજકીય પ્રવૃત્તિમાં ઉત્સાહથી એકઠા થઈ શક્યા હતા. આ રીતે દરેક જણને પોતપોતાનો ધર્મ પાળવાની છૂટ હોવી જોઈએ એ વિચાર જન્મ પામ્યો. અને ઓક્સિવર કૉમ્બેલના હાથમાં સત્તા આવી તે વારે એણે, પોતે પોતાના ધર્મમાં પૂર્ણ ઉત્સાહવાળો અને દૃઢ હોવા છતાં, બીજાના ધર્મને કાંઈ જ અડચણું કરી નહિ.

સત્તરમા સૈકામાં પ્રોટેસ્ટન્ટ પંથે સોપ્રદાયિક ધર્મની રહામે કેવળ બાઇબલનું પ્રમાણ્ય સિદ્ધ કર્યું હતું. અરાઢમા સૈકામાં વિચારસીલ પુરુષોએ બાઇબલ પણ કેરાણે મૂક્યું— અને બાઇબ પ્રમાણને સ્થળે સ્વતન્ત્ર મનુષ્યશુદ્ધિ અને મનુષ્યભાવનું સામાન્ય સ્થપાવા લાગ્યું. મનુષ્ય દોષથી ભરેલો— પાપી— છે એવો સિદ્ધાન્ત ક્રિસ્થેનિટિના પ્રોટેસ્ટન્ટ અને રોમન કેથોલિક ઉભય પંથમાં આસ્થો આવતો હતો, એ રહામે એનું પ્રતિપાદન થયું કે મનુષ્ય સ્વભાવ યકી પવિત્ર અને સારો જ છે. અને તેથી બાઇબથી એના ઉપર કૃત્રિમ પ્રમાણસત્તાનું દબાણ મૂકવાને જાહેર, એને સ્વાભાવિક ઇચ્છાનુસાર વર્તવા દેવાની છૂટ આપીએ તો તેથી એનામાં પરિપૂર્ણતા આવવાનો અધિક સંભવ છે. જનસંગઠનમાં જે કાંઈ અનિષ્ટ દેખાય છે એ ખોટી સંસ્થાઓનું, અને રાજ્ય તથા કેળવણીનું કામ ચલાવનારા માણસોના ભૂલભરેલા વિચારોનું પરિણામ છે. માટે, ચાલતી સંસ્થાઓને સુધારીને પા તદ્દન કાઢી નાંખીને મનુષ્યે પોતાની નૈસર્ગિક (સ્વાભાવિક) સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરવા યત્ન કરવો અને તે સાથે મનુષ્યના સ્વાભાવિક હક વિશે અને સ્વાભાવિક સારાર્થ વિશે વિશ્વાસ અને માનની દૃષ્ટિ રાખી એ ધોરણે કાયદા ઘડવા જોઈએ— એમ આ નવીન વિચારકોએ માગણી કરી.

આ વિચારકો પૈકી રૂસોએ (૧૭૧૨-૧૭૭૪) લોકના મન ઉપર ઘણી અસર કરી. એણે મનુષ્યની સ્વાભાવિક સ્થિતિનાં મનોહર વાણીમાં વખાણ કર્યો, અને રાજ્યદારી પુરુષો તથા પ્રાદરી લોકો મનુષ્યના સુખ માટે જે જે કાયદા જરૂરના માનતા હતા તેમાંના કેટલાક કેવી નિર્દયતા અને મૂર્ખતાના ભરેલા છે, એ એણે જગમગાડે કરી આપ્યું; અને એવી રીતે એણે કેટલોક લાભ કર્યો. બહારથી વાપરવામાં આવતી સત્તાથી મનુષ્યસમાજ સુધરી શકતો નથી, કારણ કે એથી લોક પોતાના ઉચ્ચતર સ્વભાવ ઉપર વિશ્વાસ રાખી વર્તવાનું અને એ સ્વભાવ વિકસાવવાનું ભૂલી જાય છે. આ કહેવું પણ ઠીક છે. પણ તે સાથે એટલું પાદ રાખવું જોઈએ કે ‘ મનુષ્ય સ્વભાવ યકી સારો જ છે ’ એમ માનવું સર્વથા ખરું નથી, અને આ બ્રાહ્મિનાં જગતના રાજકીય ઇતિહાસમાં ઘણાં જ માદાં પરિણામ નીવડ્યાં છે. દરેક માણસમાં જન્મ દેવી પ્રકૃતિ છે તેમ આસુરી પ્રકૃતિ પણ છે. તેમાંના એકને વિકસવા દેવા માટે સ્વાતન્ત્ર્યની જરૂર છે, અને બીજાના નિરોધ માટે કાયદાના નિયંત્રણની પણ તેટલી જ જરૂર છે. આવા નિયંત્રણ વગર માત્ર સ્વાભાવિક યત્નથી પ્રમાદ મોહ લોક વગેરે દુર્ગુણોનો નાશ કરવો અશક્ય છે. રૂસોના ઉપદેશને પરિણામે લોકો એવી બ્રાહ્મિમાં પડ્યા કે જાણે આ આસુરી પ્રકૃતિના જય માટે કાંઈ જમ કરવાની જરૂર ન હોય; અને જાણે સમાજમાં કૃત્રિમતા છે તે દૂર કરી એટલે સર્વ સુધરી ગયું.

ફ્રેન્ચ રેવોલ્યુશન (૧૭૮૯) ના અનુભવથી સૌજન્યવાદીઓનો—મનુષ્યની સ્વાભાવિક સુજનતાનો—સિદ્ધાન્ત ખડિત થયો. ફ્રેન્ચ વિદ્વાનોએ સામાજિક સંસ્થાઓ તોડી સ્વાભાવિક સ્થિતિમાં લોકહિત મેળવવા યત્ન કર્યો; એ યત્નમાં તેઓ નિષ્ફળ ગયા ત્યારે કેટલીકવાર એમ ખુલાસો આપવામાં આવ્યો કે હજી સામાજિક સંસ્થાઓનું જોઈએ તેટલું નિકન્દન થયું નથી! રાજ્યને ફાંસીએ ચઢાવ્યો, અગીર વર્ગને દેશપાર કર્યો, અને દેવસ્થાનધર્માદ ખર્ચ બંધ કર્યો, દુસ્મનોને કાપી નાંખ્યા, અને માંહે માંહે પણ કાપ

કાપી ચલાવી-પણ છેવટે એટલું જ સિદ્ધ થયું કે તેઓએ અસકય વસ્તુ હાથ ધરી હતી ! એમણે અપૂર્ણ મૂકેલું કામ નેપોલિયનને હાથ ગયું. નેપોલિયન પણ કાંઈક ઉપરના વિચાર ધરાવતો હતો, પણ એ વિચારને તે પોતાના કામમાં આદ્ય આવવા દેતો નહિ.

મનુષ્યનું સ્વાભાવિક સૌજન્ય અને એની સહજસાધ્ય પરિપૂર્ણતા—એ સિદ્ધાન્ત હજી પણ પ્રજાસત્તાક રાજ્યબંધારણમાં અને લિખરલ પક્ષમાં પ્રસરેલો છે. પણ ખરૂં જોતાં મનુષ્યસ્વભાવનું પૂરેપૂરું અવલોકન કરી સિદ્ધાન્ત જાંવવાની જરૂર છે. કેટલાક રાજ્યધારી પુરુષો હજી પણ જણાવે છે કે કાયદાઓ ખોટા હોય, અધિકારી વર્ગ દુષ્ટ હોય, પણ ‘સોફ તો કદી ખોટા ન જ હોય’ ! પણ લોકમાં આવેલો નિરવધિ વિશ્વાસ મૂકવાનું કહેવામાં આવે છે તે સર્વથા ખરાબર નથી. એટલું સ્મરણમાં રાખના જેવું છે કે લોક તે આપણે પોતે જ છીએ, અને આપણા હોય આપણે પોતે સારી પેઢે જાણીએ છીએ, આંખો મીચીને પોતાની ભારાઈ ઉપર વિશ્વાસ રાખવાથી આત્મસંયમને અવકાશ રહેતો નથી. દંપ્તી-પ્રકૃતિ ઉપર બેશક વિશ્વાસ રાખવો, પણ તે જ સાથે આશ્ચર્ય પ્રકૃતિથી ચેતતા પણ રહેવું. અને એના નિરોધ માટે કાયદા વગેરેની યોજના કરવી. જનસમાજે કાયદાનું નિયંત્રણ નાખવાનું છે તે એક અંગે જીજ્ઞાસા ઉપર નહિ પણ આખી પ્રજાએ પોતાના ઉપર જ છે; કારણ કે કાયદાનું ખરૂં પ્રયોજન આખી પ્રજાને આત્મસંયમ વડે ઉત્તમ બનાવવી એ છે—નહિ કે પ્રજાના એક વર્ગે જીજ્ઞાસા વર્ગ ઉપર જુલમ ગુન્ગરવો કે સ્વાર્થ સાધવો. આ પ્રમાણે સૌજન્યવાદીએ વ્યક્તિનું નિર્ગલ સ્વાતંત્ર્ય સ્થાપવા યત્ન કર્યો એ બૂલ કરી-પણ દુષ્ટ જુલમની યોગીઓ તોડી એ એની મનુષ્યઉત્તતિના ઇતિહાસમાં કદી ન બૂલાય એવી સેવા છે.

(અપૂર્ણ)

[વસન્ત ઓક્ટોબર.]

જાપાની ધર્મ અને નીતિ.

(અનુસંધાન ૫. ૭૨ થી)

૪.

પરમ પૂજ્ય નિવેદિતા બહેન એક સ્થલે લખે છે કે જાપાની પ્રજાની દેશભક્તિ અનન્ય છે; એની સાથે ખીજી કોઈ પણ પ્રજાની દેશભક્તિ મુકવી એ જાપાની દેશભક્તિ-દેવીનું અપમાન કરવા જેવું છે. જાપાની દેશભક્તિને પોતાની એક ફરજ તરીકે ગણતો નથી. તેના હૃદયમાં દેશભક્તિનો આવેશ એક પ્રજા કુદરતી લાગણીની માફક સદૈવ સ્ફુરે છે. જનસ્વભાવની ત્રણ ગુદી ગુદી બલિષ્ઠ મનોચૃત્તિઓ સંગમ પામીને જાપાનીની દેશ-ભક્તિની વૃત્તિ સ્થાપિત છે. એક તો મિકાડો તરફ વધારીની અને દરેક જાપાની હૃદયમાં ઉછળતા તેના ઉપરના પ્રેમની લાગણી; ખીજી સ્થલાનુસંગની એટલે જન્મ આપનાર અને ધરમામમાં સમાસ દેનાર ધરતીમાતા ઉપરના સ્નેહની લાગણી; અને ત્રીજી પૂજ્ય પૂર્વ-જ્ઞેના અસ્થિપુલ્કને પોતામાં શમાવી લેનાર સ્થલ માટેની લાગણી. પણ આ પ્રમાણેના પૃથક્કરણથી સંતોષ ન થાય એ કુદરતી છે. જાપાની દેશભક્તિ એ કેવી શુદ્ધ, પ્રજાલ, મરદાની, સ્વાર્થહીન, અને જરૂર જણ કરે નીતિબલ્લનો વિજય સ્થાપનારી ભાવના છે, એ આપણે જાપાનના અર્વાચીન ઇતિહાસના દરેક મહત્વના બનાવમાં જોઈ શકીએ છીએ. અને ખીજી કોઈ પણ પ્રજામાં દેશભક્તિને નામે નથી થઈ શક્યાં એવાં અતર્ક્ય સ્વાર્થહીન કામો આસપ્સ જાપાની સ્ત્રીપુરુષો ગમે ગમે કરે છે તે જગત સાનંદાચ-ર્યથી ગુણે છે. ત્રણ પુત્ર પછા સારે એ ખર્ચમાં આપ્યા તે માટે નહીં પણ યુદ્ધમાં જવા પોતાને ચોથો પુત્ર ન હતો એ કારણથી જોઈ આણી રોવા જેટલી ડોશીની લાગણી એ દેશભક્તિ. રખેને છોકરો મારી સુંગી આઘીલીને લીધે યુદ્ધમાં જતો અટકે એ વિચારથી પ્રાણહાન કરનાર માતાની લાગણી એ દેશભક્તિ. સૈકાઓથી ભોગવતા આવેલા માંડલિક રાજાઓના અધિકાર સેંકડો ન્હાનામોટા ઊઘમિયોએ^{૧૬} મિકાડોના ચરણકમલમાં જોતજોતામાં મુદ્રી દીધા, અને પોતે માત્ર સમુરાઈ બની રહ્યા એ દેશભક્તિ. યવ કરતાં, નાક કરતાં, સર્વસ્વ કરતાં પણ વધારે વહાલી પોતાની એ તરવારો દરેક સમુરાઈએ છોડી દીધી અને જાપાની રાષ્ટ્ર અને સંસાર સમુરાઈ સાસનનાં હતાં તેને બદલે પ્રજા-

૧૬ ઊઘમિયો=વંશપરંપરાના સૂત્રા, ધણા પ્રાચીન વખતથી પ્રાન્તોના રાજવહીવટ આ સૂત્રાઓ કરતા; એમનો અધિકાર ખંટણી ભરનાર રાજાઓના જેટલો કે કેટલીક બાબતમાં તેથી પણ વધારે હતો; અને એક પ્રદેશમાંના અણખરા ઊઘમિયો એક કુળના હોવાથી જાપાનના મોટાં કુળો વચ્ચે સૈકાઓ સુધી ચાલતી સ્પર્ધામાં ઊઘમિયો ઉતરતા અને દેશમાં સર્વત્ર મારફાડ અને કાપાકાપી ચાલી રહેતી. આ સૂત્રાઓમાં ધીરે ધીરે ન્હાના મોટાના ભેદ પડ્યા અને ઇ. સ. ૧૮૬૯ ના ઑગસ્ટ માસની ૭ મી તારીખે મિકાડોએ ઊઘમિયોના અધિકાર લઈ લેવામાં આવે છે એવો દુક્રમ પ્રસિદ્ધ કર્યો સારે ન્હાના મોટા બધા મળીને બસોડાકાથી વધારે હતા.

શાસનનાં^{૧૭} બનાવવાનું ભગીરથ કાર્ય સમુદાય વર્ગ^{૧૮} ઉપાડી લીધું. અને તેમાં પોતાના સમુદાયપિણાનો સર્વ પુરુષાર્થ વાપર્યો એ જાપાની દેશભક્તિ.

જાપાની સાહિત્ય દેશભક્તિ અને સ્વામિભક્તિનાં આખ્યાનોથી ભરપૂર છે. તેમાંનું ન્દાનામોટા દરેક જાપાનીને અતિ વહાલું એક ન્દાનકુટું આખ્યાન અહીં ઉતારીએ. મીચીકાને નામે આગલા વખતમાં એક પ્રખ્યાત રાદમિયો થઈ ગયો. તેના દુશ્મનો શાન્વા અને મીચીકાનેને રાજદરબાર અને રાજધાની છોડવી પડી. પણ તેના દેખી દુશ્મનોએ તેના કુટુંબનો પણ નાશ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો. મીચીકાનેના આશ્રિત સમુદાયોમાં એકનો પુત્ર ગેન્ઝો તેના મુખ્ય દુશ્મનનો આશ્રિત હતો. એ ગેન્ઝો એક ગામડામાં નિશાળ ચલાવતો હતો અને તેના બાપ ઉપરના વિશ્વાસને લીધે મીચીકાનેએ પોતાના એકના એક કુમળી વયના છોકરાને ગુપ્ત રીતે એની દેખરેખ તળે રાખ્યો હતો. પરંતુ દુશ્મનોએ આ વાત જાણી, અને છોકરાનો વધ કરી તેનું માથું પોતાના એક માણસને સોંપવા માટે ગેન્ઝોને તેમણે ફરમાવ્યું. ગેન્ઝોને માથે મોઢું સંકટ આવી પડ્યું. પોતે મીચીકાનેના દુશ્મનોનો તાબેદાર હતો એટલે તેમનો હુકમ બગવવાની તેની ફરજ હતી. પણ તેનો પિતા મીચીકાનેનો તાબેદાર હતો અને વંશપરંપરાથી તેનું કુટુંબ મીચીકાનેના કુટુંબનું આશ્રિત હતું. એટલે મીચીકાનેના વારસને મારી નાખી તેના કુટુંબનો અંત આણવો

૧૭. પ્રજાશાસન=democracy: જે રાજ્યબંધારણમાં સર્વોપરિ સત્તા પ્રજામતની હોય તે.

૧૮. જાપાનીઓ પ્રજાના ચાર વર્ગ ગણે છે: સૌથી ઉચ્ચો લગાવક વર્ગ, એ સમુદાય; એથી ઉતરતો ખેડુત વર્ગ; એથી પણ ઉતરતો કારીગર વર્ગ; અને સૌથી નીચો વેપારી વર્ગ. જાપાની ઇતિહાસના મધ્યકાલમાં ત્રણ ચાર સૈદ્ધાન્તર લગાઇઓ ચાલી તે દરમિયાન આ વર્ગ બીજા વર્ગોથી જુદો પડ્યો અને ચીનાઈ સાહિત્ય મારફત ચીનાઈ અને બૌદ્ધ ફિલસૂફીનું જ્ઞાન મેળવી તેપડે પોતાની કુદરતી ઉચ્ચ બાવાનાઓ કેળવીને અનુપમ નીતિબલ તેમ જ જાપાની પ્રજાનો પૂજ્યબાવ મેળવવા શક્તિમાન થયો.

* આ પુરુષ નવમા સૈકામાં થઈ ગયો. એ પાછળથી ઘણા નામાંકિત પુરુષને જન્મ આપનાર અને અઘાપિ વિદ્યમાન જાપાનના મુગાવારા નામના પ્રાચીન અમીર કુટુંબનો હતો. એ રાજધિરાજ બદા (ઈ. સ. ૮૮૮-૮૯૮) નો શુરુ હતો અને ચીનનાં સાહિત્ય તથા ફિલસૂફીનું તેનું જ્ઞાન પંકાયેલું હતું. ઉદાએ રાજ્યપાટ છોડી દીધું અને એનો પુત્ર દાઇઓ (ઈ. સ. ૮૯૮-૯૩૧) રાજધિરાજ થયો ત્યારે તેણે મીચીકાનેને પોતાના સલાહકાર તરીકે પાસે રાખ્યો, અને ઉપપ્રધાનનું પદ આપ્યું. પણ રુઝિવારા કુટુંબના અમીરો અને અમલદારો અને તેમાં ખાસ કરીને ટોકીદીરા એના દુશ્મન થયા. તેઓએ એને દેશનિકાલ કરાવ્યો અને એ ઈ. સ. ૯૦૩ માં મુવો. મોત પછી જાપાનમાં એ ખરા વિદ્વાનના નમૂના તરીકે પૂજ્ય ગણાવા લાગ્યો અને જાપાનની દરેક નિશાળમાં એની છબી રાખવામાં આવે છે તથા દરેક માસની પચ્ચીશમી તારીખે એનો તહેવાર પઠાવ છે; અને દર પ્રવં જૂનની પચ્ચીશમી તારીખે આખી પ્રજા એનો ઉત્સવ પામે છે.

એ તેને સ્વામિભક્તિથી વિરદ્ધ લાગ્યું. દાસના સ્વામિના દુકમને તે ન માને તોએ સ્વામિદોષી બને અને એ દુકમ માથે દ્વેષાયે તોએ સ્વામિદોષી બને એવી વિષમ રિધતિમાં તે આવી પડ્યો. તેને દાસકિરિ^{૧૯} કરીને દેહનો અત આણવાનો વિચાર થયો, પરંતુ, એટલામાં એના ધર્મસંકટનો એક અણુધારેલો ખુલાસો તેને મળી આવ્યો. ગેન્ઝોનો પોતાનો એકનો એક પુત્ર મીચીજાનેના પુત્રની જ ઉમરનો હતો, અને એ છોકરાએ મોટા હમગથી પોતાના માખાપને કહ્યું કે દાસકિરિ કરતાં પણ વધારે મોટો અને દુઃખદ સ્વાર્થત્યાગ યદ્ય શકે તો સ્વામિદોષના મદાપાતકમાંથી ઉગરવાનો એક રસ્તો છે. ગેન્ઝોએ અને તેની સ્ત્રીએ બધા વિચાર કરી જોયો અને તેમને પોતાના છોકરાએ યોગ્યેલો રસ્તો જ ઉત્તમ લાગ્યો. ગેન્ઝોના સ્વામિનો માણસ આવ્યો અને તેની આગળ ગેન્ઝોએ માથું રજૂ કર્યું. તે એને બારીકથી તપાસવા લાગ્યો તે દરમિયાન ગેન્ઝોનો હાથ પોતાની તરફાર ઉપર જ રહ્યો. પણ તે માણસની ખાતરી યદ્ય કે એ માથું મીચીજાનેના પુત્રનું જ હતું. અને એ ગયો એટલે ગેન્ઝો ઘેર આવ્યો અને હમરામાં પેસતાં આતુરતાથી શદ જોતી બેઠેલી સ્ત્રી પ્રતિ બોલ્યો, “દેવી, વધામણી! નિશ્ચિન યાઓ, આપણા બ્દાસા દીકરાની સ્વામિને કામ લાગવાની હોંસ પાર પડી છે અને એની યોગ્યતા આપાદનીયડી છે. આવેલો માણસ એના માગથી સંપૂર્ણ હેનરયો છે અને એને જ મીચીજાનેના પુત્રનું માથું મુગદને માથે લઈ ગયો છે.”

આમાં આખ્યાનની દીકા કરવી અશક્ય છે, અને વર્થ પણ છે. અંગે આપણું દાસનું કર્તવ્ય તો જાપાનીઓની સ્વામિભક્તિના નમૂના તરીકે એનું મનન કરવાનું જ છે. પણ એ જાખતમાં ગેરસમજ ન થાય અને જાપાનીઓ તરફ જાણે અજાણે અન્યાય ન થાય તે માટે સ્પષ્ટ કરવાની જરૂર છે કે સ્વામિભક્તિની ખાતર પુત્રનું ખુન પણ કરવું એવો આ આખ્યાનનો બોધ છે જ નહીં. પુત્ર સ્વામિભક્તિની ખાતર પોતાની મેલે મોત માગી લીધું છે, આ પ્રસંગમાં માફ જોત કર્તવ્ય છે કે નહીં એનો નિર્ણય પુત્રે જાને જ કર્યો છે અને માતાપિતાએ તે સ્વીકાર્યો છે, અને પુત્રનું આવું સાર્થક અને યશસ્વી

૧૯ દાસકિરિ=પહેડું ચીરીને મરવું (દાહકીર્મિ). મમુરાહાએ સ્વામિભક્તિની ખાતર કે ટેક કે આગર જવાવવાની ખાતર કે પોતાથી ચર્ચિ ગયલાં પાપ મારે પસ્તાવો થાય છે એની સાબીતી દાખલ કે સાબા પસને પોતાના પદામાં પોતે અડમ છે એવી ખાતરી આપવા માટે કે પોતાના નિર્દોષપણના હેવટના પુરાવા તરીકે આ રીતે પ્રાણનાગ કરના પહેડું ચીરી આંતરડાં દેખાડવાનું જોત પસંદ કરવાનાં યજ્ઞો કારણો દરો. એ બાગ આત્માનું નિવાસસ્થાન બનાવું હતું, એ રીતે મરવામાં દુઃખ થલું થવું તે સદન કરી મુખ કે અંગ ઉપર બીજકુલ વિહાર જણાવવા ન દેવા માટે શાંતિ અને દરના અત્યાંત જોઈતાં અને એ કિયાનું દરેક અંગ યથારિધિ તથા ધર્મક્રિયા કરતો હોય એવી પવિત્ર લાગણીથી કરવામાં મરનારની સાવધાની પરખાતી એ હત્યા કરનાર, પોતાના આચરણથી જાણે એવો દાવો કરતો કે, “બુલો, હું દિવંતવાનને મટે એનું જોત સ્વીકારું છું. ખરી દિવંતના દરેક અંગ હું તમને સંપૂર્ણપણે જતાવું છું.”

મૃત્યુ પણ માઆપને આત્મહત્યા કરતાં બહુ વધારે દુઃખદ છે એ જેઓ તેમ જ જાપાની લોકમત સ્વીકારે છે.

૫.

આપણે જાપાની ધર્મ અને દેશભક્તિનું દર્શન કર્યું. પણ એમનું પ્રૌઢ નીતિબલ આત્માની સ્વસ્થતા અને દેશભક્તિની ભાવનાઓનું જ અનેકું નથી. હવે આપણે એમના સમુદાય વર્ગના ક્ષાત્રત્વનું, એમના ટેક, સ્વાર્પણ, અને અભીરપણાનું, એમની “શિવલ્કરી”^{૨૦} નું દર્શન કરીએ. હેલમ પોતાના મધ્યકાલીન યુરોપના ઇતિહાસમાં લખે છે કે,

“ત્રણ પ્રબળ ભાવનાઓ સંસારસાગરના જલો ઉપર જુદેજુદે વખતે ફરફરી રહી છે, અને માનવ જાતના નીતિપર આદર્શો અને પ્રવૃત્તિઓને ફરફરતી અને ગતિમાન કરતી મઠી છે: આ ત્રણ ભાવનાઓ તે સ્વતંત્રતા, ધર્મ, અને “શિવલ્કરી” યાને “ગ્લાન્ડર”નો ટેક.”^{૨૧}

પરંતુ ખરી સ્વતંત્રતા ખરા નિયમનનું જ પરિણામ છે,^{૨૨} સલતો જીવનમાં સ્વીકાર અને પ્રકીકરણ એ જ ખરા ધર્મ છે, અને શુદ્ધ મોટાઈ અથવા ટેક સ્વાર્પણની કાયમની આદતની જ બહારની યાજુ છે. આ બે ખડે હોય તો હેલમના સિદ્ધાંતનો ગર્ભિત અર્થ એવો છે કે માનવ જાતના બધા આદર્શો અને સકલ નીતિસૂત્રનાં મૂલ નિયમન, સત્ય, અને સ્વાર્પણમાં છે. જુદી જુદી પ્રજાઓમાં અને જુદે જુદે વખતે રચાયલા માનવ જીવનના ઉન્નત આદર્શો જોશો તો તે સર્વમાં સત્ય, સ્વાર્પણ, અને નિયમન અસાધારણ પ્રમાણમાં મજેલાં અને ઝગઝગતાં માણસ પડશે. બીધમ અને જુદ, એકિલિસ અને એલેક્ઝાંડર, સોક્રેટિસ અને એપિક્યુરસ, સીપિઓ અને કેસર, માર્કસ ઝોરીસિઅસ

૨૦. Chivalry. હેલમના વાક્યમાં—Honour.

૨૧. “There are, if I may say so, three powerful spirits, which have from time to time moved on the face of waters, and given a predominant impulse to the moral sentiments and energies of mankind. These are the spirits of liberty, of religion, and of honour. It was the principal business of chivalry to animate and cherish the last of these three. And whatever high magnanimous energy the love of liberty or religious zeal has ever imparted was equalled by the exquisite sense of honour which this institution preserved.”

—Hallam, *Europe in the Middle Ages*,

Chapter 9th, Part II.

“the full-grown will

૨૨.

Circled thro’ all experiences, pure law,

Commeasuro (s) perfect freedom.”—Tennyson: *Enone*.

અને એપિફીટસ, લૂચર અને કેલ્વિન, નેક્સ, કોમ્બેલ અને મિટ્ટન, મેટસીની અને લોયોલા: એ સર્વ મહાનુભાવોમાં સત્ય, નિયમન, અને સ્વાર્પણનાં જ—ખાલ્લદિથી અત્યંત મિત્રમિત્ર, પરંતુ રસદષ્ટિ અને પૂજ્ય શિષ્યવૃત્તિથી જોતાં તાત્કાલીનરૂં તાદાત્મ્ય પ્રકટ કરતાં—સ્વરૂપ માણુમ પડશે. જાપાને ખીજું. કંઈ ન કયું હોય અને એનો ઇતિહાસ આટલેથી જ અટકવાનો હોય, તોપણ એણે પોતાના સમુદાય વર્ગનું દર્શન જગતને કરાવ્યું છે, તે જ એને માનવસંસ્કૃતિઇતિહાસમાં સનાતન પદ આપવાને માટે ‘યસ’ છે. જાપાનના સમુદાયમાં સત્ય, નિયમન, અને સ્વાર્પણનાં અસાધારણ મિશ્રણનું એક નવું જ સ્વરૂપ આપણને મળે છે. વળી એ વર્ષ ન્હાનો નથી. જાપાનની પાંચ કોટિ વસતિમાં સમુદાય કુટુંબોની વસતિ પચીસ લાખની છે. અને ખીજા સર્વ જાપાનીઓ સમુદાયનીતિ-રીતિને જ પોતાના આદર્શ રૂપ ગણે છે, તથા વત્તા ઓછા પ્રમાણમાં અનુસરે છે. એટલે સમુદાય વર્તન જ જાપાનીઓનું શિષ્ટવર્તન છે. ‘મહાજનો યેન ગત્ત: સ પંચા:’ એ નિયમ ખીજા દેશોમાં તેમ જાપાનમાં પણ લાગુ પડે છે. અને જાપાની નીતિબલનો ખ્યાલ આવવા માટે સમુદાયજોનો આદર્શ કથા પ્રકારનો છે એ જાણવું આવશ્યક છે.

એ જાપાનના ક્ષત્રિય માટે આત્માની સ્વસ્થતાનો આદર્શ તો જાપાની ધર્મમાં જ હતો. એ સાધવામાં અને એથી આગળ જવામાં તેણે બૌદ્ધ મતનાં ચીનદ્વારા મળેલાં ગાનનો ઉપયોગ કર્યો. આ એક જીવન રહે તોએ ફીક છે, જા્ય તોએ ફીક છે, એ વિગે અને એ દરમિયાન ભોગવવા પડતાં સુખદુઃખાદિ વિગે માણુમે સમદષ્ટિ અને તિતિક્ષા રાખવી, ઇચ્છા માત્ર બાધક છે, પણ તથાપિ નૈષ્કર્મ્ય અચક્ષ્ણ છે, જે સમયે જે કર્મ આવી ન્હડે તે પૂર્ણ આશ્વગથી કરતા દહએ એમ કરવું અને તો પણ આશ્વગ મુદ્ધ રાખવો નહીં, આત્માની વિશુદ્ધિ, આત્માની સ્વસ્થતા, આત્માની ઉન્નતિ, એ શિવાયની કશી પ્રેચ્છા રાખવી જ નહીં, ક્ષણાદિ દિંદુ અને બૌદ્ધ શિલસુરી સમુદાયને તેના પૂર્ણ રૂપમાં મળી નહીં. પણ જે મળી તેમાંથી એણે એ સાર કદાચે કે જગતની લાલસાઓ અને ઓપણાઓ તુચ્છ છે, પોતાનો સમર્થ ટેક જાળવવો અને દુનિયા જેને સ્વાર્થ કહે તેને સર્વથા જૂઠી જવો એ જ પુરુષાર્થનું શિખર છે, અને એ જ ખરાં પૌરુષની પર્વાસિ છે. આ શુદ્ધ સ્વાર્પણના ગૌરવની દૃષ્ટિથી એણે કૉન્ફ્યુશિયસે ગણાવેલા પાંચ સંસારસંબંધ જોયા, અને તેમાંથી ઉન્નત જીવનની અનેક વ્યાવહારિક રૂઢિઓ નિપજાવી. એ પાંચ સ્થાવિ સંબંધ તે સ્વામિ અને સેવકનો, પિતા અને પુત્રનો, પતિ અને પત્નીનો, મોટા ભાઈ અને ન્હાના ભાઈનો, અને મિત્ર અને મિત્રનો એ પ્રમાણે દત્તા દુનિયાની દરેક રૂરજ આ પાંચમાંથી કયો સંબંધ એને સૌથી વધારે બંધબેસતો છે એ ધોરણથી નક્કી થઈ. જાપાની લોકોમાં જે દિંમત કુદરતી હતી તેને કૉન્ફ્યુશિયસ અને મેન્સિયસના શિક્ષણે ઘડી અને કેળવી, અને સ્થિરના ઉછાળામાંથી હૃદયનો સદ્ગુણ ઉત્પન્ન કર્યો. કૉન્ફ્યુશિયસ દિંમત વિગે લખે છે કે “કોઈ પણ સંધિમાં યોગ્ય આચરણ શું છે તે જાણવું, છતાં તે ન કરવું, એવું નામ દિંમતનો અભાવ.” મેન્સિયસનો એક શિષ્ય લખે છે, કે “રણક્ષેત્રની કચાકચિમાં ધાવી જવું અને પડવું એ તો કુતરો પણ કરી શકે, પરંતુ : જીવવું કર્તવ્ય હોય સાંસુધી જીવવું અને

મરતું કંતવ્ય થાય ત્યારે ન મરતું, એનું નામ 'હિમંત.' સ્પાર્ટન કિશોરોને હિમંત અને દૃઢતા અને સહનશક્તિ અને ટેક અને ખરા ગૌરવની કેળવણી કેવી રીતે આપવામાં આવતી એ ખૂબસૂરત અને પ્લેટોમાં વાંચીને હજી આપણાં રોમ ઉભાં થાય છે. જાપાની કિશોરોની કેળવણી આજ પણ એ પ્રકારની છે. અંપવાસ અને ઉજ્જગર, પાંછલી રાતેનાં અંધારામાં અને ખરશમાં ઉઘાડે પગે અને એકલા જવું, કખરસ્તાનો; શંસી દેવાની જાઓ, અને જૂતવાળાં મકાનોમાં સંતો ગાળવી, વિચિત્ર વ્રતો કરવાં અને ટેકને તથા સ્વાશ્રયને કેળવવો, એવાં એવાં અનેક કામો આજ પણ કુમળી વયના છોકરા છોકરીઓ માથે જાપાની વડીલો નાખે છે, અને તે તેઓ એમાં કશી વિચિત્રતા કે મહત્તા છે એવા લેશ પણ બાન વગર ખજવે છે.

સમુદાય વીરો હિમંત અને ન્યાયના કઠિન માર્ગને સેવે છે પણ તેની સાથે અનુકંપાને પણ કેળવે છે. “ક્ષતાત્કિલ ત્રાયત ઇત્યુદયઃ ક્ષત્રસ્ય શબ્દો મુવન્નેતુ રૂઢઃ”^{૨૩} એ ખરા ક્ષાત્રતેજનું પાણી એમનામાં પણ વિલસે છે. ચીન સાથેની લડાઈમાં, જોકસરોના બંડ વખતે, અને હાલ ચાલતી લડાઈમાં અસંખ્ય વાર સિદ્ધ થયું છે કે જાપાની સિપાહી જેવો બહાદુર છે તેથી જ દયાળુ અને કોમલ વૃત્તિનો છે. અને કુદરતી ગ્રેરણાની સાથે સામાન્ય પ્રજાગત ફિલસુફી પણ પાશવ બલ કરતાં પ્રેમ અને દયાનું બલ કેટલું હંચું છે તે અનેક રીતે એના મનમાં દસાવે છે. જાપાની સાહિત્યમાં ટુંકાં પણ અસરકારક સુભાષિતો ઘણાં છે. જાપાની સ્ત્રીપુરુષોના મુખમાંથી એ બધાં ત્યાં વપરાય છે, અને વાતચિત કે લખાણમાં સોનાના તારની માફક વણાઈ તેને દીપાવે છે. ઘણાં નવાં નવાં પણ નેદાતાં જાય છે અને એક મંદલમાંથી બીજામાં અને એમ ધીમે ધીમે આખી પ્રજામાં પ્રસરે છે. જાપાની લશ્કરમાં એક દુકડી પણ એવી નહીં હોય કે જેમાં આવા પ્રાસંગિક કવિઓ ન જ હોય. અને આ સુભાષિતોનું વલણ હંમેશાં રમેહ, દયા, અનુકંપા, ઉદારતા, અને એવી એવી વૃત્તિઓને—ગમિત શબ્દોમાં અને તેથી ઓર વધારે અસરકારક રીતે—ગૌરવ આપવાનું હોય છે.

સમુદાયો અને આખી જાપાની પ્રજા તેના સમ્યક્તા અને વિનય માટે પ્રસિદ્ધ છે. સમ્યક્તાને સ્વતંત્ર ટેકાપણું અને મનોનિઘ્રહ અને અનુકંપા સાથે કેટલો નિકટનો સંબંધ છે એ જાણીતું છે. એક જાપાની ફિલસુફ લખે છે કે, “સમ્યક્તા અને હૃદયનિઘ્રહ”^{૨૪} સર્ગાં ભાઈ બહેન થાય. સમ્યક્તાબહેનના મુખ ઉપર સદા સ્મિત ફરકે એ માટે હૃદયનિઘ્રહ પોતાની સહનશક્તિ વધારવાનો પુરુષાર્થ આચરે છે. સમ્યક્તાથી વિખૂટો હૃદયનિઘ્રહ કઠોર છે; હૃદયનિઘ્રહથી વિખૂટી પડેલી સમ્યક્તા તુચ્છ છે.”

૨૩. ક્ષતથી—કોઈ પણ જાતના ધા, દર્દ, દુઃખથી—ત્રાણ—રક્ષણ—કરે તે જ ખરે જાત્રિય; પ્રજાનો ખરો પાલક. આ કાલિદાસના રઘુવંશમાં છે. એ કવિના શાકુન્તલમાં પણ હરણનો શિકાર કરવા નીકળેલા દુષ્યંત રાજાને આશ્રમવાસીઓ કહે છે કે “માર્ત્તન્દ્રાણાય વઃ શશ્વમ.” આપનું શસ્ત્ર દુઃખાર્ત્તના પરિત્રાણ માટે જ છે.

૨૪. મૂલ અંગ્રેજી લેખમાં “stoicism” શબ્દ છે.

સમુદાયના ટેક વિશે, તેના શરમ અને અવમાનનાના ભય વિશે જે કહીએ તે બોધ છે. આ લાગણી હદમાં રહેલી સુસ્થિત છે, અને જ્યાં જ્યાં એ દાષ વર્ગમાં કે કોઈ પ્રબળમાં મરદાનીપણના આત્મા તરીકે પૂર્ણ છે, ત્યાં ત્યાં એને નામે અનેક અસાચાર અને હુસાર પ્રવર્ત્યા છે. જાપાનમાં પણ એમ થયા વગર રહ્યું નથી. પણ એટલો અધઃપાત થતાં તે કનિષ્ઠમાં કનિષ્ઠ યર્ષ જાય એ કુદરતી છે. ૨૫ આપણે “શિવજી”ના જગાડ તરફ જોવાનું નથી. એના જગાડમાં એનો આત્મા નથી અને સહુ તથા ગંધારું શય માત્ર રહ્યું હોય છે. જાપાની “શિવજી”ની ભાવના હજી સુધી ધણે ભાગે શુદ્ધ રહી શકી છે એ નિઃસંશય છે. અને એ હપરથી આપણને જાપાની ધર્મની સ્વરૂપાનુસંધાનની ભાવના કેટલી પ્રગલ્ભ હશે તેનો આડકતરો પુરાવો મળે છે. સ્વાભિમાની પ્રકૃતિમાંથી મદ અને ગર્વ અને નિર્દયતા અને ગંધારપણું ન ઉત્પન્ન થતાં ઉલટી હૃદયની કુમાસ અને સુવાસ. વધતી જાય, એ પરિણામ ત્યારે જ આવે કે જ્યારે અભિમાની પુરુષ પોતાનો ટેક પોતાની જાતનાં દ્રવ્યો નિરજવામાં અને દર કરવામાં વાપરતો થાય. આત્મદાન, સ્વાર્ષણ, સત્યપ્રીતિ, અને ટેકનો વતોજોજો અત્યોન્માત્ર્ય જામે ત્યારે જ ટેક શુદ્ધ રહી શકે. ખરી દીનતા અને શુદ્ધ ટેક પરસ્પર વિરોધી નથી એટલું જ નહીં પણ એક બીજાને પોષે છે. જાપાની સાહિત્યમાં અને આગળ જણાવેલાં મુલાખિતોમાં આ આત્મજોષધનેનો ટેક વારંવાર જણાય છે. એમનાં ઘણાં દુંધાં અને કહેવત જેવાં ઘણાં ગયલાં વાક્યો બોધ અને “દરોઈક” શિવમુદ્રીનાં સૂત્રાનું સ્મરણ કરાવે છે.

દુંધામાં પ્રેક્ષિત ધનાઝો નિતોએ સમુદાયની દિશાજન તરવારનું જે શબ્દોમાં વર્ણન કરે છે, તે શબ્દો સમુદાયના પૈરુપને, તેના જાતિસ્વરૂપને પણ આબાહ લાગુ પડે છે:-

“એનું દંડું પાનું, જે ઉપર મયાનમાંથી નીકળતાંની વાર દવાગાંતી આસનાં દીપાં ફરવા માંડે છે; એનું પાણીદાર પોલાદ, જેમાંથી આસમાની સુરખના કિરણો ઝડકે છે; એની બેનમૂત ધાર, જે પરાક્રમ અને મહિમાજયાં દતિદાસો સજવા સમર્થ છે; એની પીકેતો વાંક, જેમાં લોકોત્તર લીર્ય અને લોકોત્તર સુંદરતાની અખંડ જોડ રચાઈ છે; એ સર્વથી જોનારના મનમાં આદર અને આશ્ચર્યના, ઉદ્ધાસ અને અધીનતાના, ભય અને દીનતાના અનેક ભાવો સ્ફુરે છે.” ૨૬

૬.

એ તરવાર, એ સમુદાયપણું, એ જાપાનનું તલપદું કનિષ્ઠત્વ જ જાપાનનો આત્મા છે. એ એનું પરંપરાગત નીતિજત છે. જાપાન યુરોપ અમેરિકા પાસેથી ઘણું શીખ્યું છે અને હજી ઘણું શીખશે. એની શુલ્કઆદકતા અને અનુકરણશક્તિ મોટી છે. પરંતુ

૨૫ “The corruption of the best is the worst.”

૨૬ “Its cold blade, collecting on its surface the moment it is drawn the vapours of the atmosphere; its immaculate texture, flashing light of bluish hue; its matchless edge, upon which histories and possibilities hang; the curve of its back, uniting exquisite grace with utmost strength;—all these thrill us with mixed feeling of power and beauty, of awe and terror.”
—*Bushido, the Soul of Japan*, pp 90-91.

તે ઉપરથી એનામાં સ્વતંત્ર કુદરતી શક્તિ ઓછી છે એમ ધારવાનું નથી. બીજા પાસેથી શું શીખવું અને શું નહીં તે વિષે એ જે વિવેક બતાવે છે, અને તે શીખી લઈ પોતાનું કરી લેવામાં તથા એ બાબતમાં બનતાં સુધી અને સંપૂર્ણ રીતે સ્વાવલંબી થઈ જવામાં એ જે ઝડપ અને જે આગ્રહ બતાવે છે, તે આ સમુદાયપણાનો જ મહિમા છે. હિંદી જે સો વર્ષમાં^{૨૭} પણ ન થયું તે જાપાને ત્રીસ વર્ષમાં કરી બતાવ્યું છે એ એનો જ પ્રતાપ છે. જાપાન એશિયાટિક છે અને હિંદની નિશાળે બાંધ્યું છે માટે આજ જે જાપાનથી થાય છે તે કાલે કે પરમદિવસે એશિયા અને હિંદ કરી શકશે એવા સર્વ તર્ક મિથ્યા છે. સમુદાયનું વીરત્વ જ્યાં પાકે ત્યાં જ જાપાનના જેવી ઉન્નતિ સિદ્ધ થાય.

છેવટ, ચીનમાં “બોક્સરો” નું બંદ હતું તે વખતે, અને આ વિગ્રહમાં જાપાન ઉપરાઉપર વિજય મેળવતું જાય છે તે જોઈને યુરોપમાં ઘણા ઉતાવળિયાં લોક કહેવા લાગ્યા છે કે આ તો પીતવર્ણ લોક જાગ્યા; હવે આપણું અને આપણી સંસ્કૃતિનું આવી બન્યું; એ કોટમાવધિ લોક ઉલટશે, અને એટલા, બંધિસખાન, અને તૈમૂરનો સમય પાછો આવશે. પરંતુ આમ આકુલ થવાનું કોઈ પણ કારણ જણાતું નથી. ચીનાઓ હજી જાગ્યા નથી, એટલે એઓ જાગશે તો શું થશે એ સવાલ માટે અભારે અવકાશ નથી. જાપાનીઓ જાગ્યા છે, પણ એમની જાગૃતિ, આપણે જુલતા ન હઈએ તો સમુદાય નીતિબલ્લું પરિણામ છે. એ નીતિબલ્લમાં લોભના, કીર્તિલાલસાના, કે આગચાંદ મુદ્દપ્રીતિના અંશ અલંત થોડા છે. યુરોપના સંસર્ગથી વૃદ્ધતી જતી વસતિના દળાણથી, કદિ ન જાણેલી અને ન જોરવેલી એવી શક્તિ અને ખ્યાતિની ચળવળથી જાપાની છવન-આદરોમાં શા શા ફેરફાર થશે એ કંઈ આગળથી જણી શકાતું નથી. પરંતુ સમુદાય ભાવના એકાએક બદલાઈ જાય એવું પોતું સંસ્વ નથી જ. અને એમાં મહાભારત વિષયક થાય નહીં ત્યાં સુધી જાપાન તરફથી આમર્ષાદ વિજયલોભ અને રાજ્યલોભનો લય રાખવો એ જાપાની નીતિબલ્લું કેવલ અસ્થિર બતાવે છે. બાકી જાપાનનું નહું બલ જોઈને યુરોપીય પ્રજાઓનો મદ કંઈકે હડે, એમનો લોભ કંઈકે મર્યાદામાં આવે, પોતાના શિવાયની બીજી પ્રજાઓમાં પણ માણસાર્થ અને માનનીય સદગુણો હોઈ શકે છે એવું એમને જાન થતું આવે, તથા તેને પરિણામે કોઈ કહી કે અટકાવી શકનાર ન હોવાને લીધે જ હાલ એમને હાથે થતા અનેક નહાનામોટા અન્યાયો કંઈકે ઓછા થતા આવે, તો તેથી તો એમને પોતાને તેમ આખા જગતને લાભ જ છે. સ્વાર્થને સ્વાર્થલાગ કરવો પડે કે આશ્ચર્યનીલને બીજાનું સાંભળતું પડે એ કદરું લાગે છે ખરું, પરંતુ એ કદરું એસડ પીનારને ગુણકારી અને લાગતાંવળગતાંને લાભકારક છે. ઈશ્વરના રાજ્યમાં કમે કમે બધી પ્રજાઓ સખલ થાય, સ્વાવલંબી થાય, અને ન્યાયમાર્ગને જાણતી અને અનુસરતી થાય એવો પરંપ્ર સંકેત છે. એ સંકેત સ્વીકારવામાં જ રાજ્યો અને પ્રજાઓની સંસ્કૃતિ છે, અને એમની સ્થિરતા છે. બીજું બલ તો આજનું કાલે કામ આવતું નથી; અને વારાફેરા તો સૌને માથે આવે છે. ધર્મ વગર શીલ નથી, વિશ્વાસ નથી, સ્થિતિ નથી. “યતો ધર્મ સ્તતો જયઃ”.

બલવંતરાય કે. ઠાકોર.

પશ્ચિમના સુધારાનો દાવો.

૨.

ઉત્કાન્તિવાદ-અને સમાજવિદ્યા.

(અનુસન્ધાન પૃ. ૬૬ થી.)

ઉત્કાન્તિવાદ પ્રમાણે એમ મનાય છે કે મનુષ્ય કરોડો વર્ષ સુધી કેવળ જંગલી હતું. અને જંગલનાં ફૂર પ્રાણીઓની સાથે દરીયામાં ધાવતું એ જ એનું મોટું કામ હતું. એ દરમીયાન એ કામ વધારે ને વધારે સહેલાઈથી અને ફેતેહથી થઈ શકે તેવી રીતે તેની બુદ્ધિમાં વધારો થયાં કરતો હતો. તેનાં દથીયારો વધારે ને વધારે સારાં અને કુશળ થયે જતાં હતાં અને તે પ્રાણીઓનો ત્રાસ દૂર કરવામાં તેની હુશીયારી વધતી જતી હતી. પણ હજી સુધી એની રહેણી કરણી જંગલમાં વસનાં પ્રાણીઓના જેવી જ હતી.

આ સ્થિતિમાં ધણા વખત સુધી મનુષ્યશબ્દન માથા પછી સુધારો, એક પ્રકારનો 'હુબાસ' દાખલ થાય છે. ધીમે ધીમે મનુષ્ય આખી પૃથ્વીને વશ કરે છે. મોટા સમાજો બાંધે છે, ફૂર પશુનો સહવાસ છોડે છે, અને અત્યારે આપણે જોઈએ છીએ કે વધતા જતા જ્ઞાનની સાથે જંગલને એણે મોટું કારખાનું બનાવ્યું છે, અને કુદરતની શક્તિઓ પાસે મરજી પ્રમાણે પોતાના ઉપયોગનું કામ કરાવે છે. આપણી પાછળ જ્યારે આપણે નજર કરીએ છીએ ત્યારે એમ પણ સમજાય છે કે આ સ્થિતિ અનેક પ્રજાઓ અને કોમોના સુધારાઓની ચરતી પડતી અને વિનાશહારા પ્રાપ્ત થઈ છે. ત્યારે એ ચરતી પડતી વિનાશ, અને નવા નવા સુધારાનું શું વકતવ્ય છે એ સમજવું જરૂર છે. વિચાર કરતાં જણાશે કે માનવ સમાજ મનુષ્યવ્યક્તિની પેઠે જ એક અવયવી શરીર છે, અને મનુષ્યની પેઠે જ તે ઉગે છે, ઉછરે છે. અને તેની પણ તનદુરસ્તી અને રૂઢિના ચોક્કસ નિયમો છે.

આ નિયમો શ્રવણમાંથી લેવાના છે. બીજાં પ્રાણીઓની પેઠે મનુષ્ય પણ પોતાનાં જેવાં પ્રાણીઓ ઉત્પન્ન કરે છે, અને તે પ્રાણીઓ મળી શકે તેટલા પોપણના પ્રમાણમાં વધારે થાય છે ત્યારે તેમાં શ્રવણ માટે મારામારી ચાલે છે. તે મારામારી દરમીયાન તેમના રૂપરૂપમાં સુધારા વધારા થાય છે. અને આખરે જે સાચક હોય છે તે જીવે છે, બાકીનાં મરી ફોટે છે. આ સ્થિતિ પ્રાણી માત્રમાં માત્રુમ પડે છે તેથી ઉત્કર્ષ Progress (રૂપરૂપમાં વધારો) એનો આ જ નિયમ હોય એમ આપણને સમજાય છે. સરખે સરખી વ્યક્તિઓમાં જે વ્યક્તિઓ બીજા કરતાં કોઈ પણ એક બાબતમાં વધારે ઉચ્ચ હોય તે ઉચ્ચ વ્યક્તિઓ પોતાના હિંમતપણાનો અમલ કરે છે અને તેથી

જીવતી રહે છે. અને તે જાયાપણું પોતાની પ્રજાને વારસામાં આપે છે. મિ. કિરના મા પ્રમાણે આ નિયમ સમાજવિદ્યાનું પહેલું પર્વથી છે. એટલુંજ નહિ પણ મિ. કિર એવે પણ સિદ્ધાન્ત બતાવે છે કે અમુક જાતની અમુક જાનાની બધી વ્યક્તિઓ સરખા સંખ્યામાં સંતાન ઉત્પન્ન કરે તો એક જાનાની વ્યક્તિના રૂપગુણની સરાસરી કરત તે પછીના જાનાની વ્યક્તિના રૂપગુણની સરાસરી ઓછી આવવાની. એટલે તે સ્થિતિમાં ધીમી ધીમી પણ અસંશય અવનતિ શરૂ થવાની. આ સિદ્ધાન્ત પણ જીવવિદ્યા (Biology) નો છે. અને આ બે સિદ્ધાન્તને એકઠા કરવાથી ઉત્કર્ષનું નિમિત્ત કારણ એવું તરી આવે છે કે:—

“જીવવાની મારામારીમાં ગુંથાયલી દરેક જાતિને માટે તે કાળની સ્થિતિમાં પોપણ કરવું મુશ્કેલ પડે તેટલી ભારે સંખ્યામાં સંતાનની ઉત્પત્તિ કરવાની શક્તિ જરૂરની છે. જેમ તે સંખ્યા વધારે તેમ તેના સંસારની ભીંસ વધે છે, અને ભીંસમાં દરેક વ્યક્તિને વધારે ને વધારે મહેનત કરવી પડે છે, જેથી તેના રૂપગુણની ઉન્નતિ દૃઢિ-ધાય છે.”

અને તેથી ઉત્કર્ષ,

“જ્યાં સંખ્યા ઓછી હોવાથી પોપણ માટે મુશ્કેલી નથી એટલે જ્યાં ભીંસ નથી અને આરામ છે ત્યાં રૂપગુણમાં અવનતિ ધાય છે.”

આટલું મનુષ્ય કરતાં ખીજા પ્રાણીઓના અવગોચનથી સમજાયું. હવે મનુષ્યના સંબંધમાં આ સિદ્ધાન્તો લાગુ પાડવામાં શું પરિણામ આવે છે તે તપાસીએ.

મનુષ્ય ખીજા પ્રાણીથી બે વાતમાં જૂદું પડે છે. એક ખુદ્ધિ, અને બીજી સંખ્યાને રહેવાની શક્તિ. મનુષ્ય પ્રાણી આવતાં જીવસૃષ્ટિમાં આ એ નબીન વાતો ઉમેરાઈ. અને તેને લીધે જે કુદરતી ક્રમથી જીણામાં જીણા પ્રાણીથી મનુષ્ય સુધી પહોંચાયું તે ક્રમમાં તરફવત પડ્યો. અણુમાત્રથી મનુષ્ય સુધીના જીવનના રૂપગુણની ઉન્નતિ-અવનતિના નિયમો તે જીવવિદ્યા (Biology) નો વિષય. મનુષ્યના પોતાના મનુષ્યસમાજમાં ઉત્કર્ષ અપકર્ષના રૂપગુણની ઉન્નતિ-અવનતિના નિયમો તે સમાજવિદ્યા (Sociology) નો વિષય.

મનુષ્યમાં આ નિયમો પુરા પાડનાર સાધન ઇતિહાસ છે. ધેન્-જમિન કિર જીવવિદ્યાનાં ચરમોચી પ્રાચીન અને અર્વાચીન ઇતિહાસ કેવી રીતે વાંચે છે તે હવે જોઈએ. તે કહે છે કે જુદી જુદી પ્રજાઓના વર્તન ઉપર દૃષ્ટિ કરતાં મારુમ પડે છે કે ઉત્કર્ષશાલી (Progressive) પ્રજાઓ દરેક ટેકાણે અમુક ખાસ લક્ષણો ધરાવે છે. ઉત્સાહી (Energetic), તેજસ્વર (vigorous), અને વંશવિસ્તાર કરી શકનાર (virile) વર્ગનું જીવન હંચામાં હંચી યેએ પહોંચેલું હોય છે. એક એકની સરસાઈ (Emulation) કરવાના તે વર્ગમાં હંચામાં હંચા હેતુઓ હોય છે. તે વર્ગમાં વ્યક્તિને સફળ

વધારે સ્વતંત્રતા હોય છે, લાપકતનો નિર્ણય પણ સંતોષકારક રીતે થાય છે, અને તેમાં દરીદ્રાઈ આપવાળી હોય છે. તેની સાથે જ તે વર્ગમાં મારામારી (conflict) સંદુધી વધારે સખ્ત હોય છે, મગજનો ઉકળાટ વધારે તીવ્ર હોય છે, અને બીંસ આકરી હોય છે. તેમજ પાછળ રહેલી પ્રજાઓમાં આપણે જોઈશું તો તેઓમાં આ ગુણો અને જીવનની આ રીતની ગેરહાજરી આપણા જોવામાં આવશે. યુનાઈટેડ સ્ટેટસની ગોરી અને કાળી પ્રજાઓની સ્થિતિ રીતિનો મુકાબલો કરતાં આ વાત આપણને સ્પષ્ટ થશે. જ્યારે ગોરી લોકોં અધિશ્રાન્ત પ્રવૃત્તિમાં મગ્યા રહે છે ત્યારે કાળી પ્રજાઓ બેદરકાર લાચાર અને યોગ્ય સંતોષ માનનારી દેખાય છે. એટલુંજ નહિ પણ ગોરી કામોની અધિશ્રાન્તિ અને તેમનું આત્મોત્કર્ષક ઉચ્ચલક્ષી જીવન તેમને મળતું નથી; તેમ તે સહન કરવાની શક્તિ પણ તેમનામાં નથી. ખીજું એ પણ જોવાનું છે કે જે સ્થાનોમાં જીવતા રહેવા સારું કુદરત સાથે કસાકસી કરવી પડે છે તેવા સ્થાનોમાં એટલે જ્યાં ઉત્સાહ હિમત પ્રામાણિકતા વિગેરે ઉચી સાંસારિક લાવકાત આપનારા ગુણોની ખીસવણી વધારે થાય છે તેવાં સ્થાનોમાં—ઉત્તર દિશાના દેશોમાં—રાજ્યમાં કરનારી પ્રજાઓ રહે છે, આવા પ્રદેશોમાં રહેનારી ઇંગ્લંડ અને રશિયાની પ્રજાઓના કમજુમાં દુનીયાની વસ્તીની હેતાળીસ ટકા જેટલી પ્રજા છે.

આ ઉપરથી એવો સાર નીકળે છે કે જ્યાં બીંસ વધારે હોય ત્યાં મનુષ્યની કસોટી વધારે નીકળે છે અને તેવી પરિસ્થિતિમાં ઉત્કર્ષ છે. તેથી ઉલટી પરિસ્થિતિ એટલે આરામ અને એનમાં જ્યાં નિર્વાહ થઈ શકતો હોય તેવી સ્થિતિમાં અપકર્ષ છે. આ વાત પ્રાણી માત્રના હતિહાસમાં એક સરખી માલુમ પડે છે. મનુષ્યના હતિહાસમાં પણ જુદી અને અંતઃકરણના ધર્મોથી જેટલો ફેરફાર થયો સ્વાભાવિક છે તેટલા ફેરફાર સાથે તે જ બીંસ અને કસોટી ઉત્કર્ષનું નિમિત્ત કારણ માલુમ પડ્યું છે. આ વાત સમજ્યા પછી કિરનો ખીજો સિદ્ધાન્ત સમજ શકાશે.

મનુષ્યનો ઉત્કર્ષ માત્ર જુદીની દિશામાં નહિ પણ

ધર્મવૃત્તિની ઉન્નતિમાં છે.

આ ખીજો સિદ્ધાન્ત મનુષ્યના આંતરજીવનના હતિહાસમાંથી કિંટો ઉપજાવ્યો છે. તે ઉત્કાન્તિવાદી છે એટલે આપું વિષય અને તે વિષયમાં આવેલું મનુષ્ય ઉત્તરોત્તર ઉત્કર્ષ પામતું જાય છે એમ માને છે. અને તેની સાથે ઉપર જણાવ્યું તેમ 'મારામારી અને લાપકાત'ના તર્કને તે ઉત્કર્ષની કુંચી માને છે. પણ મનુષ્યજીવનનો ઉત્કર્ષ કઈ દિશામાં થતો જાય છે તે સવાલના સખ્તધર્મમાં કિંટ એમ માને છે કે તે જુદીની ઉન્નતિની દિશામાં નથી. તેના અભિપ્રાય પ્રમાણે મનુષ્યનો ઉત્કર્ષ જુદીને ગોણું કરવામાં અને અંતઃકરણને વધારે ને વધારે ઉદાર કરવામાં, એટલે અહંતાને ગોણું કરી સાંમાજિક વૃત્તિને બળવાન કરવામાં સમાયેલો છે—આ સિદ્ધાન્ત ઉપર એ કેમ આવે છે તે આપણે જોઈએ.

કિં કહે છે કે કોઈ પણ જાતિને આપે એમ સમજવા માટે કે જીવનની મારામારીમાં-ધણા ખર્ચી જાય છે અને યોગ્ય ન બને છે ત્યારે જો પોતાનું ચાલતું હોય તો તે એવી યોજના કરે કે જેથી ધણા ખર્ચી જતા અટકે અને મારામારી દૂર થાય. રૂપ-ચુલુની ઉત્પત્તિ-ઉત્કર્ષ માટે મારામારી અવશ્યની હોય તોપણ તેમાં તેમનો કંઈ સ્વાર્થ નથી, કારણ કે રૂપચુલુના જે શયદા થવાના તે બિવિધના જમાનાઓને થવાના અને દેખીતી રીતે મારામારી (વિચર)ની પીડમાંથી દૂર રહેવું એ સર્વનો સ્વાભાવિક ઉદ્દેશ હોવો જોઈએ. પણ ખીજી જાતિઓ જેને આ સ્થિતિ કેવી રીતે સંપાદન કરવી તે શોધી કઢાડવાની જુદી નથી તેઓ આવા પ્રકારનું કંઈજ કરી શકે નહિ, અને તેમને તો સહિના ઉત્કર્ષના નિયમોને મને કે કમને વશ રહેવું જ પડે. પણ મનુષ્ય 'જુદિવાણું' છે. જરાક સમજણ થાય ત્યાંથી તે સમજે છે કે જીવનની મારામારીમાં સંપ ક્યાંથી વધારે સારી રીતે ધાવી શકાય. એ જુદિયા એ ટાળીઓ બાંધે છે. આ પ્રમાણે બંધાયેલી ટાળીઓ એક ખીજી સાથે હરીશાધ કરે છે, અને તેમાં નબળા ટાળીઓ વધારે કુશળ ટાળીઓની સામે ટકી શકતી નથી. આ પ્રમાણે વિચરવું જીવન ચાલતું જ જાય છે, જેને પરિણામે આખરે મોટાં લશ્કરી રાજ્યોનાં બંધારણો થાય છે. અને આ સ્થિતિમાં મનુષ્યનો ઉત્કર્ષ ધણો આગળ વધે છે. જીવનની હરીશાધને તેજમાં રાખવા સાદ વ્યક્તિનાં સાધનોનો વધારે ને વધારે ઉપયોગ થાય છે. શત્રુ પામતી લશ્કરી પ્રજાઓ ધીમે ધીમે નબળા પ્રજાઓનો નાશ કરે છે; અથવા જળરી પ્રજાઓના સંસર્ગમાં આવી નબળા લોકો અદક્ષ થતા જાય છે. અને આ લશ્કરી કાળમાં આગળ વધતી માનવસહિનું મુખ્ય લક્ષણ અકુશળ પ્રજાઓને તાબે કરવી અને પાછળ પાડવી એ જ રહે છે. ખીજી બાજુ તોમાં સરખાપણું હોય ત્યાં આ નવી લશ્કરી પ્રજાઓમાં જે પ્રકારની હરીશાધ થાય છે. એક તે પ્રજા સાથે ખીજી પ્રજાની, અને ખીજી તે પ્રજાની અંદર વ્યક્તિ વ્યક્તિની અને આટલું આપણને સાદ સમજાય છે કે જે સમાજની રચનામાં સમાજશરીરના હિતની અપેક્ષાએ વ્યક્તિનો સ્વાર્થ ગણાતો હોય, અને તેની જ સાથે વ્યક્તિનો પોતાનો ઉત્કર્ષ ઉઘી જીમિકાએ પહોંચી શકતો હોય તે રચના સહુથી વધારે તેજદાર કહેવાય. આવી ઉત્કર્ષશાલી પ્રજાઓમાં સર્વિશેષ લક્ષણ એ રહે છે કે લોકમાં જીવનની હરીશાધ અત્યંત સખ હોય છે, આ હરીશાધના પ્રસંગોમાં અત્યંત સ્વતંત્રતા રહે છે, હરીશાધનાં કાર્યોમાં અત્યંત ઉત્સાહ અને કામ કરવાની શક્તિ હોય છે, તથા સંઘટ અને કસોટી પણ બરાબર જોવામાં આવે છે. અને તેની જ સાથે વ્યક્તિઓની મોટી સંખ્યાને માટે પરાજય અને જીવનની ઉચ્ચમાં ઉચ્ચ જીમિકાએ પહોંચવાની અશક્તિ પણ દૃષ્ટિગોચર થાય છે. અત્યારે પણ કિં કહે છે કે જીવનની ઉચ્ચમાં ઉચ્ચ જીમિકાએ પહોંચેલી પશ્ચિમની પ્રજાઓમાં આ જ વસ્તુસ્થિતિ છે.

એક તરફથી આમ છે. ખીજી તરફ નજર કરતાં મનુષ્યજુદિને આ સ્થિતિ બહુ જ ગેરવાજબી લાગે છે. માનવજાતિના ઉત્કર્ષને તે જરૂરી છે એમ કહો પણ તે દલીલ મરણને સમીપ જોનારા લોકો આગળ કંઈ જ કામની નથી. તેમને તો પોતાને બચવું છે, તેમને સંસારનાં મુખ્ય લોગવવાં છે, અને તેમ કરવામાં પોતાને ગેરલાભ છે. અને

પોતાની કામને જ બધામાં તુલના છે તે જોવાનું તેમની જુદીને કંઈ પણ પ્રયોજન નથી. છતાં આપણે જોઈએ છીએ કે જ્ઞાતવ્યતા અને સમાનતાના અમલથી જ્યાં વ્યક્તિ માત્રને પોતાનો સ્વાર્થ રચી કરવાની અને અમીરોની મગરૂરી તોડવાની પુરતી તક છે ત્યાં પણ જનસમૂહનો મોટો ભાગ આરામની શક્તિમાં જ પોતાનું જીવન ગાળે છે. અને પછી ભાગ જીવનનો હેતુ સિદ્ધ કરવાને અશક્ત નીવડે છે. આવા સમાજોમાં જનસમૂહનો સ્વાર્થ તો ચોખ્ખો રીતે પોતાની આરાપાસ ગણ બાંધવામાં, સમાજમાંથી લરી-દાળનો નાશ કરવામાં, હંદીને સજા અને બારણ કરનાર વ્યક્તિ વ્યક્તિની કસાકસીને દાંડી કઢાવવામાં, મીસકત માત્ર સારવનિક છે, એવા 'socialistic'—સામાજિક સ્વતંત્રતા—ધારણ ઉપર પેસી ઉત્પન્ન કરવામાં સૌ સાધનોની રચના કરવામાં, અને સદુનું આરામથી પોષણ કરી શકાય તેવી રીતે પ્રજાના વિસ્તારની દૃઢ બાંધવામાં જ રાખાયું છે. આમ જનસમૂહનો સ્વાર્થ કલ્યાણવાદે માનેલાં ઉત્કર્ષનાં નિમિત્તાનો નાશ કરવામાં છે. તે નિમિત્તા સાચાં દોષ તો માનવ સમાજ—જેમાં બધાની પ્રજાનો પણ અંતર્ભાવ થાય છે—તેનાં અને દેશકાલવાચિત વ્યક્તિના સ્વાર્થો રચવામાં જ એક નથી અને સર્વથા એક થઈ શકે તેવાં પણ નથી.

તેમ છતાં આપણે જોઈએ છીએ કે મનુષ્યો દિવસે દિવસે પોતાના ખાનગી સ્વાર્થોને સમાજના દિવસે અંખી કરે છે, અને સમાજના સ્વાર્થોને તરફે મૂકીને પોતાનો સ્વાર્થ સાચવી શકે તેવી રીતિમાં છે છતાં કોઈ અનિવાર્ય સામાજિક પ્રેરણાથી (Social instinct) આત્મસુખને બાજુ ઉપર મૂકીને માનવજાતિના ઉત્કર્ષમાં શક્તિ કરે છે. મનુષ્યનો ધર્મ સાથે સંબંધ એ આ વસ્તુરિતિનો ખુલાસો છે. દરેક પ્રજામાં, ઉદા-નિતી નીચી દરેક ભૂમિકામાં ધર્મ અને ધર્મસંસ્થાઓ સર્વત્ર દેખાય છે; અને જો કે ધર્મને નામે થતી કિયાઓ અને તેનાં લક્ષણોમાં અવનવ નિરતના દોષ છે તોપણ ધર્મ એ શ્રદ્ધાવાળી, જુદીનાં મનુષ્યોને જાગૃત ઉપર મૂકનાર, અને જુદીના વિચારની જાદાર રહેલી, અને શ્રદ્ધાને આશ્રય કરીને રહેલી, કોઈ વસ્તુ સર્વત્ર આજાર જોવામાં આવે છે. બેન્તમિન કિફ કહે છે કે મનુષ્યોનો ઉત્કર્ષ આ ધર્મશ્રદ્ધા સંધાય છે : પહેલે જ, મનુષ્યને જુદીના પ્રદેશની જાદાર લઈ જઈ જુદીના દોરની આવમજુના કસી, વ્યક્તિના સ્વાર્થોને સમાજ-શરીરના સ્વાર્થોના ત્રાજામાં મૂક્યા છે, અને તે રીતિમાં ઉત્પન્ન થતાં દુઃખોની સાથે વ્યક્તિનાં મનનું સમાધાન કરાવ્યું છે. કુદામાં, વ્યક્તિ અને સમાજના પરસ્પરવિરોધી સ્વાર્થોમાં ધર્મ એ જ સમાધાન કરાવનાર વસ્તુ છે. આ અવસોહનથી કિફ કહ્યું કરે છે કે જુદીના વિચારની જાદાર શ્રદ્ધાને આશ્રય કરીને રહેલાં મનુષ્યના મનુષ્યો, જેને ધર્મ એનું નામ આપવામાં આવ્યું છે, તેના મુખ્ય હેતુ જ વ્યક્તિના અને સમાજના પરસ્પર વિરોધી સ્વાર્થોનો સમન્વય કરીને જુદીની બહિષ્કારી અટકી પડતા મનુષ્યના ઉત્કર્ષના રચને આસરે કરવાનો. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો મનુષ્યસહિમાં જુદીથી એક બળ ઉત્કર્ષને અટકાવી પાડનાર ઉત્પન્ન થયું, તેમ શ્રદ્ધાથી ધર્મથી બીજું ઉત્કર્ષને આગળ ધપાવનાર બળ પણ ઉત્પન્ન થયું.

હિંદુના વિશેષ નિયમો.

અહીંયાં આપણે ક્ષણવાર યોજાયું. આ સ્થળે હિંદુ કૌમ્ત અને સ્પેન્સર બન્નેનાથી જરા જુદો પડે છે. કૌમ્તે તેના વખતમાં ચાલતા આધિદૈવિક અને આધ્યાત્મિક ધર્મને મનુષ્યના ઉત્કર્ષની ત્રણ ભૂમિકાના નિયમ પ્રમાણે હલકા દરજ્જાના માની. અવગણના કરવાં લાયક માન્યા હતા. પરંતુ ‘માનવબંધિત’ (Humanitarianism) ‘મનુષ્યજાતિ રૂપી પરમપુરુષની સેવા’ એ નામથી આધિભૌતિક ધર્મ તેણે સ્વીકાર્યો હતો, અને તે દ્વારા વ્યક્તિના સ્વાર્થે માનવજાતિના સ્વાર્થને વશ થવું જોઈએ, તેવો ઉપદેશ કરી તેમાં મનુષ્યવ્યક્તિનું પરમકર્તવ્ય તેણે ઉપદેશ્યું હતું. હિંદુ પણ ધર્મનું કર્તવ્ય વ્યક્તિસ્વાર્થ અને માનવજાતિના સ્વાર્થનું સમાધાન માને છે, પરંતુ કૌમ્તથી જુદો પડીને ધર્મને યુદ્ધિના વિષયની બહાર અને કેવળ શ્રદ્ધાશ્રયી જ માને છે. કૌમ્ત જ્યારે મનુષ્યનો ઉત્કર્ષ યુદ્ધિના પ્રદેશમાં માને છે, ત્યારે હિંદુ તે આશ્રય હલ્લના પ્રદેશમાં જ માને છે, અને શ્રદ્ધાશ્રયી ધર્મદ્વારા તે સાધે છે.

હર્બર્ટ સ્પેન્સર અને હિંદુ વચ્ચે તફાવત એટલા અંશમાં છે કે તે મનુષ્યના ઉત્કર્ષનું પરમસાધ્ય ‘સત્તાને અર્થે વિગ્રહ અને એકતુ’ સંસ્થાપનની રીતનો નાશ કરવામાં, સામાજિક વૃત્તિ વધારે ને વધારે કેળવવામાં, અને પરિણામે કેટલાક પણ પ્રકારના વિગ્રહ વિનાની શાન્ત દૈવી પ્રજાની ઉત્પત્તિમાં માને છે. અને આ રીતથી કેવી રીતે સિદ્ધ થશે તેના સંબંધમાં એ એવા નિર્ભય ઉપર આજ્ઞા છે કે મનુષ્યનો ઉત્કર્ષ વધતી જતી સમાજજાવનાથી ઉઘી સામાજિક પ્રેરણાશક્તિમાં થશે. આત્માની મારામારી એ શક્તિને કેળવે છે. અને વંશપારંપર્યના નિયમથી ઉત્તર વિસ્તારમાં વધારે ને વધારે ઉતરતી જશે. એટલે જન્મ હલકી સૃષ્ટિમાંથી યુદ્ધિયાણું એક ઉચું પ્રાણી ઉત્પન્ન થયું, તેમ મનુષ્ય સૃષ્ટિમાંથી ઉઘી સમાજજાવનાવાળા કોમ જન્મ પામશે. પરંતુ હિંદુ વંશપરંપરાના નિયમને માનતો નથી. (આ બાબતમાં હિંદુ પાછળથી કંઈક જુદો અભિપ્રાય ઉપર આજ્ઞા છે તેથી તેની સામાન્ય સિદ્ધાન્તોમાં બહુ ફેર પડતો નથી.) વિસ્માન વિગેરે જર્મન અને બીજા જીવનશાસ્ત્રીઓને અનુસરીને એ એમ કહે છે કે જીવનની મારામારીમાં ઉત્પન્ન થયેલી રૂપરૂપની વિશેષતાઓ એવી ચોક્કસ રીતે વંશમાં ઉતરતી નથી કે જેથી તેને ઉત્કર્ષના નિયમમાં સ્થાન આપી શકાય. એટલે એના અભિપ્રાય પ્રમાણે અચળ શાન્તિવાળી કોમ ઉત્પન્ન થવી અશક્ય છે, પરંતુ સામાજિક વૃત્તિની વૃદ્ધિમાં એ જગતનો ઉત્કર્ષ માને છે, અને તે વૃત્તિ યુદ્ધિબાહ્ય શ્રદ્ધાશ્રયી ધર્મને અવલંબીને રહી છે એમ એનું માનવું છે. નીચેના ત્રણ નિયમો એનો મત સ્પષ્ટ કરશે.

૧. માનવ સમાજની ઉત્ક્રાન્તિમાં મનુષ્યવ્યક્તિને સામાજિક વર્તનમાં દોરવા સાથે યુદ્ધિબાહ્ય ન હોય એવા મતો, પરંતુ કામ કરી શકે નહિ.

૨. કેઈ ચોક્કસ ધર્મમતના પાયા ઉપર રચાયેલું મુધારાનું સ્વરૂપ અથવા સમાજતંત્ર એ જ હવનશાસ્ત્રીના નિયમને વશ રહીને ઉપયોગ પામતું સમાજવિદ્યાનું ચોક્કસ ધોરણવાળું અવયવી શરીર છે.

૩. આ સમાજતંત્રની હયાતી દરમિયાન તેમાં એ સામસામાં બંને વચ્ચે વિરોધ ચાલુ રહે છે. એક મનુષ્યવ્યક્તિના આત્મોત્કર્ષક શુદ્ધિઆપારરૂપ વિચોજકબળ; અને બીજું સામાજિક વર્તન સારું હોતું પુરત પાડનાર અવસ્થાએ શુદ્ધિના પ્રદેશની બહાર રહેતું ઉત્ક્રાંતિની ભાસમાં લાંબા હવનવાળા સમાજતંત્રના સ્વાર્થની અપેક્ષાએ મનુષ્યના સ્વાર્થને ગોણું કરનાર ધર્મરૂપી સંયોજક બળ.

અને ધર્મને એ એવું લક્ષણ આપે છે કે:—

ધર્મ એટલે વ્યક્તિ અને સમાજ શરીરના સ્વાર્થોના પરસ્પરવિરોધના પ્રસંગોમાં વ્યક્તિના સહચાર માટે શુદ્ધિ બહારના હેતુએ આપનાર, અને વ્યક્તિના આચારને માનવમતિની ઉત્ક્રાંતિના લાભમાં સમાજશરીરના લાભના તાજામાં મુકનાર એક મત સંમિલન.

આટલે મુધી આખા પછી કિંના મત પ્રમાણે પશ્ચિમનો મુધારો જે દાવો રાખે છે અને જેના સ્વરૂપે ગોરી કોમો આખા જગતને એક અથવા બીજા સ્વરૂપમાં વશ કરશે એવી ભવિષ્ય વાણી ઉચ્ચારે છે તે મુધી પહોંચવાને એક જ પગથીડું બાકી છે—પણ તે ઉપર જતાં પહેલાં ઉપરના નિયમોનો આપણે જરાક વિચાર કરીશું.

(અપૂર્ણ.

ઉત્તમજ્ઞાન કેશવજ્ઞાન ત્રિવેદી.

‘હંગાયલી વિધવાનો ન્યાય.’

(એક અન્યાયમય આક્ષેપનો ઉત્તર.)

(અનુસંધાન ગયા અંકના ૪, ૫૬ થી.)

હવે પેલાં બાકીનાં બે કાવ્યો તરફ વળિયે.

હેમાં તો, જોવાની ઇચ્છા રાખનારને, તરત જણાય હેવી રીતે, લક્ષના પવિત્ર સંબંધની પ્રતિજ્ઞાના છળની વાત દેખાડીછે:—

“અહો મુજ પાપ નિષ્પાપ,
સરલતા સાક્ષી છે આપ.
વચન પ્રેમનાં વધો મધુરાં
હું શું માણું જશે અધુરાં ?
વચન શાં પવિત્ર દર્ષિ મુજને,
વધો—‘મહારી રડું તુજને,
જગજનોનો ન ભય ધારું,
વચન ટાળું હું નવ મહારું.”

આમ લક્ષના વચનથી છેતરાઈને ‘ફક્ત પડેલી બાળવિધવા’ ને સંયમ તજવાનો પ્રસંગ આપ્યાથી પતન થયુંછે.

‘વિધવાબાલાશ્રમ’ની પાસે દોડેલી યુવતીને પણ યુવકે આ રીતે સમજાવીને દગીછે:—

“મધુર મુન્દરિ ! હું મુજ ચિત્તને
હરી લોધું સહસા અલિ ! તે દિને
ઉપવને મોઢું ગાન મગાવોને,—
રહો છૂપો પોંધું મહેં અભિપાતને;
સુખનું પાન પૂંડું મોહીં ! દે હવે,
નવ તબ્બું તુજને કદિ કો બવે.
કર મનોહર કંકણ શોભશે;
નયન અંગન મુન્દર ઝોપશે;
વિમલ બાલ વિશે શુભ ચાંદલો
રસીલિ ! કુંકુમથી કરિયો ઝીણા
વિમલ આ હૃદયે સ્થિર પ્રેમ જ
અચલ ચિહ્ન જ ત્હેનું બને રહે.”

હું આ રીતે જ ત્હારે આ બધી વિધવાઓ દુઝાવલી ખતાયોછે. અત્રગત હેમનો નબળાઈનો દોષ તો ખરો જ; પરંતુ પ્રધાન ભાગ એ પાપમાં ઉઘાડી રીતે પેલા હંતરનાર પુરુષનો જ—એ વાતની કિંપો ન્યાયી ના કહેશે? માટે જ ‘નિર્દોષ દોષિત,’ ‘મલિન નિર્મલ મૂર્તિ’ ‘નિઃપાપ પાપ’ દલાદિ વિરોધાભાસી પણ સહેનુક વિશેષણો વગેરે એ કાવ્યોમાં આવેલાંછે.

એ વિધવાઓનાં કુલને પાપના નામથી અનેકવાર કલાંછે, તેમ જ હેમને એ કુલની સગ્ન હેમના હૃદયમાં અનુતાપાદિક સ્થિતિથી જણાવેલીછે. કારાગૃહમાંની વિધવાના હૃદયમાં એ સગ્ન તીવ્રતમ છે તે હેના પાપની તીવ્રતાના પ્રમાણને લીધે, તે ઉપર ખતાવ્યું છે. તેથી ઊતરતે દરજ્જો યશી પડેલી બાવવિધવાની પાપની અને પરિનાપની સ્થિતિ છે. પેલી કારાગૃહમાંની વિધવાની પેડે હાને શિશુવધ અથવા શિશુચળની ગ્રામ વ્યવસ્થાનો કાલિમા નથી લાગ્યો, પરંતુ સંયમભાગ કરીને પોતાની ઇચ્છાને લમની પૂર્વે ચરણ ચર્ધ તે મૂળ પાપ તો આપ્યું જ; અને તે ઉપરાંત હેનાં કુળનું દર્શન ખમવાની અસક્તિ, શોકભય, દલાદિ વૃત્તિઓથી ઉસ્કેરાઈ આત્મઘાતનું પાપ કરી તે સાથે ગર્ભસ્થ શિશુનો પણ પરાક્ષરૂપે ઘાત થવાનું પાપ—એમ પાપનું દલાણ હેના હૃદય ઉપર છે. અને હેના પ્રમાણમાં હેના હૃદયમાં ક્ષોભરૂપે સગ્ન પ્રવર્તે જ છે. પરંતુ આત્મધાન અને તે દ્વારા અગ્નત-શિશુનો પરાક્ષ ઘાત એ કુલના કુપમાં આવતા પહેલાંની સ્થિતિ હોવાને લીધે (એ ભાવિ પાપ હોવાને લીધે) હેનું યાસન તો તે કુલ થયા પછી ન્યાયમૂર્તિ પરમેશ્વર આપવાનો છે, હેનું પ્રતિબિમ્બ આ કાવ્યમાં આવી સકે જ નહિ. હેની માત્ર પૂરેદાયા કાંઈક હેના હૃદયની અન્ધમોહથી ભ્રમિત થયેલી સ્થિતિમાં અપાઈછે,—તેથી જ નરીકિનારે આવનાં પ્રથમ તો હેને અનિશ્ચિત વૃત્તિ ચર્ધને એ પોતાને પૂછે છે—

“હહા કેમ તું ધગકાર

કરતું ઉછળે આ વાર?”

પણ કમેકમે હૃદયની સ્થિતિ,—આત્મઘાતથી રોકનારી ગૃહ વાણીની અવમાનના કરીને—ગુંગાઈ ગયેલી યાયછે. તેથી જ એ કહેછે,—

“રગેરગ એક વિષ દુશ્નું

ખમે સિર એ પિમે ઘેરું.”

હું પ્રસ્તુત માસિકના તન્ત્રી બગાટારથી પલિત થયેલી વિધવાઓ દામાં કહે-છે તે ઉઘાડી રીતે બૂલ્ય છે. બગાટાર દોષ તો પછી વિધવાને પહે પાપનો ભાગ કયાં રહ્યો? અને ઉપરનાં બધાં કાવ્યોમાં તો વિધવાનું પાપ અંશતઃ—અપ્રધાન અંશતઃ પણ—ખીતરાયું જ છે.

વળી—

“રજેરગ ઊઠું વિપ રેલું,
નયન મુજ આંજ તિમિર ઘેરું.”

‘તો બાકી રહું મૃગનું પાપ,—સંયમના ત્યાગનું.’ અને. તે હેના દોષના વિશિષ્ટ સ્વરૂપને લીધે કમી દરજ્જાનું છે તેના પ્રમાણમાં હેના હૃદયને પણ દોભની ઓપ તેટલી જ છે; છતાં

“હવે શો વિનાશ બાકી રેલો ?
વિગળ મણિ, આત્મ, કાજો યથો.”

આ હેનું વચન કાંઈક એ પ્રમાણ કરતાં પણ વધારે જ સગ્ન હૃદયમાં થતી સૂચવે છે.

“વળમિયાં સ્વામ ઇતર કરથી
લોખ્યાં કબજો હૃદય ધરતી.”

એ વચનથી પેલા પુરુષનો દોષ વિશેષ સૂચવે છે, છતાં પોતાને કાલિમા લાગ્યો છે તે સ્થિતિ તો દંકાતી નથી જ, અને તેટલે દરજ્જે હેના હૃદયની વ્યથા પણ જણાઈ આવે છે.

વિધવાગાદાશ્રમની પાસે જીભેલી વિધવાનો વૃત્તાન્ત આ કરતાં પણ કાંઈક ઓછો ભયંકર છે. હેને સંજન્યે તો શિશુવધ કે આત્મચાત કે હેનો પાતકનો સ્પર્શ નથી એટલું જ નહિ; પણ માત્ર શિશુની સજ્જામત ઠેકાણે વ્યવસ્થા કરવાનું જ કૃત્ય એ કરે છે. એટલે શિશુત્યાગનું પણ નરમમાં નરમ સ્વરૂપનું દોષતત્ત્વ આવ્યું છે. તેમ જ હેનો સંજન્ય પુરુષ સાથે અદ્રાઢ સંયમત્યાગથી થયેલા અનાયારનો હશે કે કેમ તે પણ સંશયની વાત છે. હેને છેતરનારે લગ્નનું વચન આપેલું તે તો ઉપર બોધ ગયા છિયે (‘કર મનોહર કંકણ શાભશે’—ધ્રુવાદિ પંક્તિઓમાં). અને વખતે ગુપ્ત રીતે લગ્ન કરીને પછી પેલો હેને તજીને જતો રહેલો, એમ પણ હશે એમ ભાસ થાય છે. એ વિધવા પોતાને લગ્ન સંજન્યથી સંધાયેલી જ માને છે:—

“શુચિ પ્રેમનું તું તો ફળ છે;
તુજ જનકની હું છું સાચે
પત્ની સાચી હજી આજે;
જગત ભૂલું ભલે ભસતું,
મહેને મુજ ચિત્ત નંધી ડસતું.”

વળી,—

“અહો તારલા ! ત્હમે દોડી
સુજ શુચિ પ્રેમસરિત મીઠી;”

પરંતુ,—આમ ના હોઈને, લમસંબન્ધ સુમ પશુ થયો નથી એમ કહિપયે તોંપણુ, હેના હૃદયની આ આત્મશુદ્ધિ વિશે ખાતરીથી એમ તો જણાવછે કે એ કેવળ કામ-વાસનાને વશ થઈને નહિ, પણ લમ થવાની અણી ઉપર આવીને સાચી પાતી થઈ જ એમ માનીને (હેતરાઈને પણ માનીને) પુરુષની ઇચ્છાને શરણુ થઈછે. અતઃપત તે ક્ષણે તોં—

“રમેરમ જો ! રધિર બિહન્યુ,
હૃદય ધનકપુ,—ન મ્હે કંઈ કન્યુ.”

એમ કિથિનિ થઈને શરણુ થયેલી. પરંતુ તેથી જ પોતાને તેટલે આંશ દોષિત થયેલી માનીને હેને અનુતાપનું સામન મળેછે:—

“કયું વિગપાન અમી માની,
યુવકની કમ્પાઈ ન પિઝાળી;
વિગજાંગ આ હૃદય માંદિ’
કોડી રેડી અયો કાંદિ.”

અને હેના પાપના માપના પ્રમાણમાં જ હેને સામન મળેછે તે ઉપરની ચર્ચાથી જણાશે.

‘જનમ્યુ’ તિમિરે બાળ મ્હારું,

એમ કહે છે તે વચનમાં તિમિર એટલે જાતિક અન્ધકાર નહિ, પણ એ જનમનું મૂળ કારણબૂત સંવત્સાર કસવનાર ક્ષણિક વૃત્તિ ઉદિષ્ટ છે,

તેમજ,

“મૂઠ અજાગણી નુજ માત—
કેરી મૂઠ કાળી વાત.”

એ વચનમાં પોતાની વાત કાળી માનીછે, માટે એ વિચારતાં જણાય છે કે પોતાના કૃત્ય માટે એ સંપૂર્ણ શુદ્ધતાનો દાવો તો નથી જ કરતી.

આમ સર્વ કાવ્યોમાં પાપના પ્રમાણમાં મથાધટિત શાસન હૃદયની સ્થિતિમાં તો પ્રતિબિમ્બિત કર્યું છે.

આ સર્વ પરીક્ષાથી જણાશે કે પતિત વિધવા ઉપર જે કાંઈ અનુકમ્પાનો અંશ આ કાવ્યોમાં છે તે હેમનાં પાપને માટે નહિ, પરંતુ હેમની જાતને, વિલક્ષણ સ્થિતિને, માટે: Hate sin, but pity the sinner,—‘પાપને ધિક્કારો પણ પાપી તરફ અનુકમ્પા રાખો,’ એ વચનનું ઊંડું રહસ્ય સત્ય ધર્મના દર્શનથી જ સમજાશે. એ વચનમાં તો પ્રધાનરૂપે પાપ કરનાર વિશે ઉદ્દેશ છે. તો આ વિધવાનું પાપ તો અપ્રધાન ભાગ લઈને ચલેલું અને કેટલેક અંશે હેમની જવાબદારી વિશિષ્ટ કરનારું હોવાથી હેના ઉપરની અનુકમ્પા કોઈ રીતે અયુક્ત નહિં ગણાય. વિધવાના પાપનું કારણ શું? અલગત પ્રથમ અંશે હેની નિર્બળતા તે જ. પણ શેની આગળ નિર્બળતા? પ્રલોભનની આગળ; અને પ્રલોભન કિયું? અનાચારનું નહિં, પરંતુ પરણવાના વચનનું. કેવળ કામવાસનાની તુષ્ણિ માટે જ, અન્ય કોઈ પણ સહભાવનો સ્પર્શ પણ ન હોઈ, એ પાપવાસનાના પ્રલોભન આગળ એ ના ટકી એમ નથી; પણ લગ્નનો પવિત્ર મંજાન્ધ યાંધવાના વચનથી, પોતાની સરલતાને લીધે છેતરાઈ છે.

‘અહો મુજ પાપ નિષ્પાપ,
સરલતા સાક્ષી છે આપ.’

દોષ ફક્ત એટલો જ કે લગ્નના નિશ્ચયથી પણ લગ્નની પવિત્ર માંડવ બંધાતા પહેલાં ગેલા વચનની ધમ્મજાને વશ એ થઈ. હામાં તાત્કાલિક કામવૃત્તિનો આજુમાત્ર અંશ આવે છે એટલે અંશે દોષ. પરંતુ આ જગતમાં દોષોના હક છે કે હાવા સંકુલ કૃત્યને વિશે પાપપુણ્યની નિર્વિકલ્પ ભાગવ્યવસ્થા કરીને ન્યાય કરશે ? તો પછી તે કૃત્યને કેવળ પાપરૂપ, અનુકમ્પાને પણ પાત્ર નહિં હોવા પાપરૂપ, ઠરાવી દેવાનો અધિકાર લેનાર માનવ ધર્મિરનો પણ હક છીનવી લેવાની ધૃષ્ટતા કરે છે એમ કહેવું પડશે. ખરે, રૂઢિના પૂજક માનવમંજાના ‘ન્યાય’થી ત્રાસીને જ પેલી વિધવા કહે છે:—

“જગત્ મુજને તજે દરબી
ન લેમાં હું હવે ચંબી.
દયાબીના જગપિતાની
તુપા છે સમીપ જવાની.”

અને આત્મઘાતનું પાપ કરવાને એ તત્પર થઈ છે તે વાત બ્ને બુદ્ધી જવાય, તો આ હેની ઉત્કંઠાની ખરી કીમત સર્વ ખરી દયાવૃત્તિવાળા માણસો કરી સકશે.

આમ કહેવાનો હેતુ એ નથી કે આ વિધવા પાપરહિત છે. ‘નિર્દોષ દોષિત,’ ‘અસિત નિર્મલ,’ ‘નિષ્પાપ પાપ’ દૃષ્ટાદિ સજ્જન્યમાં દોષનો અચાપ નથી; નિર્દોષ દૃષ્ટાદિ

વિશેષણો દોષનો ખચાવ ના કરતાં, લક્ષ્મીનો સંમન્ન જાંધવાની પવિત્ર વૃત્તિ એ વિધવામાં હતી તે તરફ જ વિવેચક વાચકનું લક્ષ્ય ખેંચેલે. એ વિશેષણોને સાપેક્ષ એ પવિત્ર અંશ જ છે. તે સાથે ‘દાપિત,’ ‘મમિત,’ ‘પાપ’ ઇત્યાદિ ભાગનું કર્નિદર્શન વિધવાના પાપરૂપ અંશ તરફ જ છે.

‘આ વિધવાના દોષાન્વેષણમાં હજી એક ક્રમ આગળ જવાનું છે. પ્રત્યક્ષ કામ-વાસનાનું નદિ’, અનાચારનું નદિ’, પણ લક્ષ્મી વચનનું, એ તત્ત્વ વિધવાને જેમ અનુ-કમ્પાની યોગ્યતામાં મૂકેલે, તેમ જ, તેથી પણ વિશેષ, હેતી સ્થિતિનું પરતમ, પરાતપર, કારણ તપાસવાથી પ્રગટ થતું સત્ત્વ અનુકમ્પાપાત્રતા ઉત્પન્ન કરેલે. વિધવાની આ સ્થિતિનું કારણ, અન્તિમ કારણ, શું? હેને લક્ષ્મી વચન આપી પછીથી પુરુષ તણ ગયો તે શા માટે? લક્ષ્મી કરવાને શો વાંધો હતો? (કેવળ કામવાસનાની તુલિ માટે જ પાપી પુરુષ પ્રવૃત્ત થયેલો એ કમ્પના જાગૃ ઉપર મૂકીયું.) અણુતમ અંશે પણ લક્ષ્મી પૂર્વે કામવાસનાથી પ્રેરાવાનું વિધવાને પણ કારણ શું મળ્યું? એક જ ઉત્તર; કે વિધવાના લક્ષ્મીનો પ્રતિજન્ય, અને તે પ્રતિજન્ય વિરુદ્ધ લક્ષ્મી કરનારનો જનમમાજ તરફથી થતો ત્યાગ વગેરે વિવિધ પ્રસંગ એક શબ્દમાં કહિયે તો—ફદિ!

‘આ સર્વ પાપ તુજ જો! સિર ફર ફદિ!’

જેમ કવિ કહેલે તે વિધવાના પાપના સમર્થન માટે નદિ’, ખચાવ માટે નદિ’, પણ, પ્રત્યક્ષ આગળ નિર્જળતાથી પતન, ત્વેનાં પરિણામ જગતથી સંતાડવા માટે આત્મ-ધાત (જાતિ સિશુની સાથે આત્મધાત કરવાથી ‘ધાત એક મદિ’ એ જણુ દેરી ધાત’ થઈ ઉપરાઉપરી પાપ સંચય), ખાલહત્યા, ઇત્યાદિક વળી પાપપુંજ, એ સર્વના આદિકારણ તરીકે ફદિની જવાબદારી ઉત્કટ રૂપે જતાવવા માટે જ. અર્થાત્ જ વિધવાએ કરેલા અનાચાર તરફ લગાર પણ એક નથી, પરંતુ એ અનાચારને ઉત્પન્ન કરનાર ફદિ તરફ ત્રાસવૃત્તિ છે. તો આ કાન્યોમાં નીતિશૈથિલ્ય તરફ દોરવાની પ્રવૃત્તિ કિયે કેટલો આપી?

હજી એક ક્રમ આગળ વધીયું. પતિત વિધવાનો અનુકમ્પા માટે દક માત્ર ઉપરનાં મરજોથી ઉત્પન્ન થાયલે જેમ નથી જનમમાજ હેનાં આચરણને સાક્ષન આપવામાં વિવિધ ન્યાયગુણના કરેલે તે વળી અનુકમ્પાના કારણોમાં ઉમેરો કરેલે. આ પાપ એક જણુનું ફલ નથી; પરંતુ સ્ત્રી અને પુરુષ જાને મળીને એ માટે જવાબદાર છે; ત્વેમાં પુરુષનો અત્યંત પ્રધાન ભાગ હોવાથી, પ્રથમ અને વિશેષ યાચનને પાત્ર પુરુષ છે. તેમ છતાં ખલુધા પુરુષ પદ્મવાતું કાંઈ જાણ સાધન નથી હોતું, તેમ જ જનમમાજનું બધારણ પુરુષોના હાથમાં હોવાને લીધે સ્ત્રી અને પુરુષની વચ્ચેના પ્રશ્નમાં પુરુષને પક્ષપાતી લાભ મળનારી યોજના છે, વગેરે કારણોને લીધે, મુખ્ય અને વિશેષ અંશે ચુંદેગાર પુરુષ સાક્ષનનો વિષય નથી બનતો, ન્યાયપરીક્ષાનો પણ વિષય નથી બનતો, અને માત્ર અપ્રધાન ભાગિયણ અમાગણી અબલા, જાનેના એકલા પાપનું ફળ એક-સામંદ્ર એકલી ભોગવેલે. આ અન્યાયના દર્શનથી અનાથ વિધવા વળી વિશેષ અનુ-કમ્પા મેળવેલે.

‘મુન્દરોને લેઈ આલિયા કરવા માનવન્યાય.’

એ ખેદ, અનુકંપા, અન્યાય તરફ અસહિષ્ણુ ક્રોધ, વગેરે ભાવના બ્યંજક વચનનો કટાક્ષ આ સ્થિતિ તરફ જ છે;—મુખ્ય અપરાધીને પકડતા નથી અને નિર્બળ અને ગૌણ અપરાધીને સજા કરાડો, તેમ જ હેના વિશિષ્ટ પાપની પરીક્ષા હેતી આસપાસની સ્થિતિ,—રૂઢિના જુલમથી ઉત્પન્ન થયેલી સ્થિતિ તેમજ પવિત્ર લક્ષ્ય સંબંધના પ્રસોભનું તત્વ—વિચાર્યા વિના જ કરવા બેસાડો;—એ અન્યાયદર્શનને લીધે અજાણનાં અશ્રુ અનુકંપાની યોગ્યતા આપેછે;—હેતું પાપ નહિં.

આ બધું સચિસ્તર સ્વરૂપાવલોકન કર્યા પછી જણાશે કે અનીતિ તરફ દોરનારી રચનાના ઉપર જણાવેલા ત્રણમાંથી એકે વર્ગમાં આ વિધવા સંબંધી કાવ્યો આવી સકશે નહિં. એ ત્રણે વર્ગનું સ્વરૂપ તદ્દન જૂદું છે—અને આ કાવ્યોનું જૂદું છે, અને અનીતિ તરફ દોરવાનો સંભવ બીજા કોઈ પ્રકારે તો ઉત્પન્ન થતો નથી. પતિત વિધવાને અનુકંપાને પાત્ર ગણવામાં નીતિશૈયિક્યને પક્ષપાત ગણેછે, એ મતનું પણ ઉપરની ચર્ચામાં નિરાકરણ થાયછે. કવિત્વદષ્ટિથી જનસમાજમાંની સંસ્થાઓનું અવલોકન કરવામાં, પાપને ઉત્તેજન * આપ્યા વિના પાપનું સ્વરૂપ કવિત્વદષ્ટિથી કરવામાં, જે રહસ્ય રહ્યું છે તેની કદર ખરા વિવેચકો કર્યા વિના નથી રહેતા.

સહૃદય ન્યામદષ્ટિ.

* Bridge of Sighs નામનું અસાધારણ લાગણીનું કાવ્ય, અથવા ટેનિસનદ્વરા The Forlorn નામનું કાવ્ય કે કવિ વર્ડસ્વર્થે રૂત ‘Her eyes are wild, her head is bare’ એમ આરંભ થતું કાવ્ય, જે માણસ જીવે અને હેતું રહસ્ય વિચારે રહેને જણાશે કે પાપને ઉત્તેજન આપ્યા વિના પાપી તરફ સમભાવ-અનુકંપા-કવિજનને ધી રીતે ઉત્પન્ન થઈ સકેછે. સ. ન્યા.

એક સેનાપતિનું મધ્ય રાત્રે ચિન્તન.

લીમરાવ ભોજાનાથના પૃથુરાજરાસાના આઠમા સર્જના આરમ્ભમાં “આ શાં અણુગણ તારાટન્દ રે દીપે સ્થામ નિશામાં” એમ શરૂ થતા સંગીતકાવ્યની ટીકામાં કહી રૂઢ ના અર્થની અવિશદતા વિશે ઉલ્લેખ કર્યો છે. હાલ વિચાર કરતાં કાંઈક એ કહીને અર્થ સમજાતો હોય એમ જણાય છે માટે તે બતાવવો ઇષ્ટ ધારું છું.

એ કહી નીચે પ્રમાણે છે:—

“શાન્તિ વિશે ચૈતન્ય નહિ” રે, ચૈતન્ય શાન્તિ ન એક,
શાન્તિ વિશે ગમ્ભીરપણું નહિ, પ્રભુ રાખે ક્ષત્રીનો ટેક રે.”

અર્થ આમ સંભવે છે:—

ઉત્સાહપ્રધાન, યુદ્ધબળ પ્રેરનાર, વીરરસનો વિરોધી શાન્ત રસ છે. તે રસની ઉત્પત્તિ કરનાર શાન્તિ, નિર્વંદ વગેરે બધા શાન્ત બાવની અંદર વસ્તુસ્વભાવથી જ ચૈતન્ય,—વીર રસાનુકૂલ સદ્ગુણપણું, ઉત્સાહ વગેરે નવગૃત હવંત બાવ,—ના હોઈ સંકે: કેમકે ચૈતન્ય અને શાન્તિ એ બે સ્વભાવતઃ પરસ્પરવિરોધી પ્રતિષે છે, એ બે એક નથી. માટે રજા પૂત બળની આ ક્ષણની દશાને માટે શાન્તિનો બોધ અનિષ્ટ છે. જાનનો ઉપદેશ આપે—જ્યાં મનુષ્યનું ડુધિર વહેવાવનાર યુદ્ધમાં પાપ છે ઇત્યાદિ જાનનો ઉપદેશ કોઈ આપે,—તો બસે પણ હેવા જાનમાં ગમ્ભીરપણું નથી,—ખરું હૃદયનું, હૃદયભાવનું, શરતા, પરાક્રમ, દેશપ્રીતિ વગેરે હોવા બાવોનું ગમ્ભીરપણું નથી. માટે હેવી શાન્તિ કે હેવા જાનથી તો હાલ ક્ષત્રીનો ટેક રહેવો અશક્ય છે;—એ ટેક તો વીરતા પ્રેરનાર આહુત દેશાનુરાગ વગેરેથી જ સાધ્ય છે અને તે ટેક તો ફક્ત પ્રભુની કૃપા હશે તો જ રહેશે; માટે પ્રભુ રાખે ક્ષત્રીનો ટેક.

આમ અર્થ કાંઈક બેસશે એમ લાગે છે.

આ કાવ્ય વિશે બોલવા માંડ્યું છે તો હેમાં રસાનુકૂલતા સાચવવા માટે કેટલાક ફેરફાર ઇષ્ટ છે તે જણાવું છું. પ્રત્યેક કહીને અન્ટે “દીપે સ્થામ નિશામાં”—એમ ક્રુપ પદ આવે છે, તે, તે તે કહીના સંદર્ભની જોડે ન સંકળતાં, અર્થક્ષતિ, અને રસક્ષતિ ઉપજ કરે છે. માટે ‘દીપે’ ને બદલે જૂઠા જૂઠા શબ્દો યથાસંબન્ધ કક્ષીને નીચે પ્રમાણે કાવ્ય વાંચ્યાથી રસપૂર્તિ સંપૂર્ણ થશે એમ ધારું છું.—

“આ શાં અણુગણ તારાટન્દ રે દીપે સ્થામ નિશામાં,
સહુ હળી મળી જતાં સંગ રે દીપે સ્થામ નિશામાં.
અનતિમિરે નબ થેરિયું રે ધસતું પૂરવ પાસ,
તેજ રવિનું અરત થયે તે જિગ્યું, ગમ્ભિ કીધા આવાસ રે;

વસું સ્થામ નિશામાં. ૧૨.

પવન પછું હાથે નહિં, ને હાથે ન અંધારું ઘેર,
 અહગણ પછું હાથે નવ આસે, હાથે ચોરઆહક ને ચોર રે;
 મ્હાસે સ્યામ નિશામાં. ૧૩.

પશુ પખી બોસે નહિં, ને બોસે ન જળ સ્થળ કાંઈ,
 મૃત અમૃત નિદ્રાએ ઘેરું, તમરું તમતમ કરતું આંહિં રે,
 તીરું સ્યામ નિશામાં. ૧૪.

એ અવસર અલબેલડી રે, હાંચી હિંચોળાખાટ,
 આંસુ દાળે, ઉર સંભાળે, રણ પડિયા પિયુને માટ રે;
 રોતી સ્યામ નિશામાં. ૧૫.

કોક મળે કો ટળવળે રે, કો રણ જતી સાથ,
 કોક સૂંતી સ્વપ્નામાં જોતી આવી અડિયો પિયુને હાથ રે,
 જોતી સ્યામ નિશામાં. ૧૬.

હુડગણ ચાલ્યા છૂતવા રે ધાયું તિમિર ચોપાસ,
 ધરૌં ધરૌંને કાઢયું પછવાડે, કીધાં કેસરિયાં તનુવાસ રે,
 લીધાં સ્યામ નિશામાં. ૧૭.

અહમજળ પડ્યું નીરમાં રે ધરૌં તરુવરનાં શિર,
 વીર જીવે ચિન્તામાં ફરતો સહુ શમિયું સરસ્વતીતીર રે,
 ચતું સ્યામ નિશામાં. ૧૮.

શાન્તિ વિશે ચૈતન્ય નહિ રે, ચૈતન્ય શાન્તિ ન એક,
 શાન વિશે ગમ્ભીરપણું નહિં, પ્રભુ રાખે ધત્રીનો ટેક રે;
 હાવી સ્યામ નિશામાં. ૧૯.

સસ સનાતન રાખવી રે કુલજ્વલિની મરજદ,
 સહજ જતી સંભાળવી તે મોંઘી માતપિતાની લાજ રે,
 જાડી સ્યામ નિશામાં. ૨૦.

તા. ૨૫ માર્ચ, ૧૯૦૫. } ડનરસિંહરાવ ભોજાનાથ.

હુનરકળાનાં પ્રદર્શનો.

આપણા દેશમાં જે હુનરકળાનાં પ્રદર્શનો બરાબ છે તેનો સહુથી દેખીતો લાભ એ છે કે કઈ કઈ ચીજો સરસમાં સરસ રીતે આ દેશના ક્યા ક્યા ભાગમાં બનાવવામાં આવે છે, અને તે શી શી કીમત સુધીની મળી શકે છે તે એ પ્રદર્શનના બેનારા જાણનારા જાણવામાં આવે; અને તેમ યથેથી તે ચીજો વધારે ખર્ચે; જેને પરિણામે તે તે ચીજ સંબંધના ધંધાને ઉત્તેજન મળે અને આ દેશનો ધંધો ઉદ્યોગ જે લગભગ નાશ પામી ગયો જેવો થઈ ગયો છે તે ફરીથી ઊભો થઈ લોકોની આજ્ઞાની વધે.

પ્રદર્શનો બરાબથી કઈ કઈ ચીજો ક્યાં ક્યાં સારી થાય છે તે તો જે લોકો તે જુવું તે જાણી શકે એમ બને; પરંતુ એટલેથી જ ઉપર ગણાવેલા પરિણામ રૂપી ફાયદા સારે અંશે થાય છે એમ મ્હારા માનવામાં આવી શકતું નથી; એટલું જ નહિ, પરંતુ ફાયદા થવા બેઠાએ તેથી બાગ્યે જ રૂપીયે એક આના જેટલો ફાયદો થતો હશે; અને કાંતો સરકાર પોતાની બિનજરૂરી પોલીસી તદ્દન ફેરવી નાંખે અગર તો જે લોકો પ્રદર્શનમાં મુકાતી અગર તે જાતની ચીજોના વાપરવા વાળા છે તેઓ જે તેને જગ્યાએ બનેથી અગર બને ત્યાં સુધી હિન્દુસ્તાનમાં જ બનેથી ચીજો વાપરવાનો સોગત પૂર્વક જેટલો આમલ દાખે તો જ ઉપરનાં પ્રદર્શનોથી એમ પ્રમાણમાં ફાયદો થાય એવી મ્હારી માન્યતા છે, અને તે માન્યતા થવાનાં ક્યાં ક્યાં કારણો છે તે તથા આ વિષય સંબંધમાં બીજાં શું શું હાલની બાબતમાં ફેરફાર કરવા જેવું છે તે સંબંધે મ્હારા વિચારો જતાથી તેમાં બૂલ ચૂક થતી હોય તો સુધસંવવાના હેતુથી તથા જે તેમાં કંઈ સહ હોય તો જેટલે દરજ્જે સત્ય હોય તેટલે દરજ્જે અમલમાં શા માટે ન મૂકવું અને અમલમાં મુકતાં શી શી મુશીબતો આવે છે અને તે કેવી રીતે દૂર થાય એ જાણવા જણાવવાના હેતુથી આ લેખ લખવામાં આવેલ છે.

આ સંબંધનો વિષય રીતસર શરૂ કર્યા પહેલાંનીચેની બાબત વિશે અહીં જ ટુંકામાં નોંધ લેવી જરૂરી જણાતાં તેમ કરેલ છે; જે કે તે સંબંધે વિસ્તારથી પાછળથી કહેવામાં આવશે. તે બાબત એ છે કે હિન્દુસ્તાનનાં હુનરકળા પડી ભાંગવામાં જવાબદાર કોણ છે? આવી રિયત થવાનાં કારણમાં પ્રથમ તો આપણી નામદાર સરકારની જ પોલીસી ધણે અંશે જવાબદાર છે, પરંતુ તે વિષે વિવેચન પાછળને માટે રાખી તેટલે જ દરજ્જે અગર મ્હારી સમજ પ્રમાણે તેથી ધણે વિશેષ દરજ્જે હિન્દુસ્તાનની પ્રજાનો અમુક ભાગ જ છે એમ મ્હારે આ જગ્યાએ કહેવું બેઠાએ. ખેતીવાડીથી ઉત્પન્ન થતી ચીજો બાદ કરતાં નવધરોથી માંડીને સામાન્ય તથા હલકી જાતનાં કપડાં, તથા તેલ, બીજાં તમામ ચીજો, અને ખાવાની ચીજોમાં ધણુ આદે ખાંડ વિગેરે ચીજો તે પ્રથમ અહીંની જ વપરાતી; અને હાલ પરદેશથી આયાત કરવામાં આવે છે તે આમાં કોને માટે થાય છે? એ તો દેખીતું જ છે કે લોકો જે વાપરે નહિ અગર જેના વાપરનારાં દેશમાં હોય નહિ તે ચીજ આપણે થાય જ નહિ, એટલે કે કોઈ કરે જ નહિ. (પરખારી નિકાસ કરવાને માટે

જ. આપાત કરવામાં આવે તે જુદી વાત છે). તમામ ખેડુ વર્ગ તમામ દેશી ચીજ ન વાપરે છે; એટલે એથી ટક્કા જેટલી વસ્તી તો તેને માટે જવાબદાર નથી. બાકી રહેલા સરકારી પાંચ ટક્કા માગણી વર્ગના કાઠી નાંખવા જોઈએ, કારણ તેમને તો જે દ્રવ્ય તે, લેવું રહ્યું; અને સાધારણ રીતે ચાર પાંચ માણસનું એક કુટુંબ ગણાય તેને બદલે ત્રણનું ગણાયે તો પાંચ ટક્કા જેટલી વસ્તી એવી રહી કે જે પરદેશી માલ મંગાવે છે, અગર વેચાતી લે છે. આશરે ત્રીસ કરોડની વસ્તી ગણીએ તો દોઢ કરોડની વસ્તી આ પરદેશી ચીજો લે છે, એટલે કે તેમને માટે આપાત થાય છે. જો આ દોઢ કરોડ તે લેવાની ના પાડે, અગર તેમને તમામને ના પાડવાની જરૂરીયાત જ રહે એવી નીચે બતાવેલાં કારણસર સ્થિતિ આવે, તો સરકાર પોતાનાં લશ્કરો વિગેરે માટે અગર પરદેશી લોકો પોતાને માટે જે ચીજો મંગાવે તે સંબંધે તો આપણે કંઈ કહી શકીએ નહિ, પરંતુ હિન્દુસ્તાનની વસ્તીને માટે તો એક પાઈની પણ ચીજ બહારથી મંગાવવી રહે નહિ; અલબત્ત આ વાત જે ચીજો અહીં યદ્ય શકે તેવી છે તથા થાય છે પણ પૂરતા ચળકાટ (રીનીશ) વાળા વિગેરે નહિ હોવાને કારણે જે બહારથી મંગાવવામાં આવે છે તેને માટે છે. જે ચીજો અહીં બની શકતી નથી જેવાં કે બારીક હથિયારો, સાંચા કામ વિગેરે તે ચીજો ન્યાં સુધી અહીં બનાવી શકાય નહિ ત્યાં સુધી પરદેશથી આપાત કરવાનું જોઈએ એ દેખીતું છે.

આ દોઢ કરોડ હિન્દીઓએ એક સામટો અને એકી વખતે જ પરદેશી માલ ન લેવા સંબંધમાં ઉપર પ્રમાણે નિશ્ચય કરવો જોઈએ એવી માગણી કોઈ કરે અગર કરે છે એમ ગણવાનું નથી. પરંતુ જો તેમાંના એક હજારે એક જ માણસ આજથી બાર માસ સુધીમાં આવા નિશ્ચય ઉપર આવે તો બાર માસે પચ્ચર હજારની સંખ્યા થાય અને તેની અસરથી બીજાં પાંચ વર્ષમાં આવા નિશ્ચયવાળાઓનું પ્રમાણ દર સોએ એક આવે અને તે પ્રમાણ વધતું જાય તો ઘોડાં વંશમાં જ આપણું ધાર્યું થાય; અને તેમ થવા માટે પછી દરેકે એવા નિશ્ચય ઉપર આવવાની જરૂર જ રહેશે નહિ કારણ જો ખાસ કેળવણીએલા લોકો તથા સારી સ્થિતિના લોકોથી આ કામમાં શરૂઆત થાય તો તેટલા વખતમાં તો તે પણ એક “ફેશન” યદ્ય પડે, તેમજ આવા નિશ્ચય વાળાના વર્તન રૂપી મદદથી આપણા ઘણા ખરા ધંધાઓને જોઈતી શરૂઆતની મદદ પણ મળી જાય.

‘ન્યાં સુધી હિન્દુસ્તાન યુરોપના દેશો, અમેરિકા, જાપાન વિગેરેની માફક શોધ બોળ વિગેરેમાં તેકલે દરજ્જે પહોંચે નહિ, તેમ કંતો ન્યાં સુધી સરકાર પોતાની પોલીસી ફેરવે નહિ, કે ઉપર બતાવેલાં લોકો સ્વદેશી ચીજ વાપરવાનું પણ લે નહિ, ત્યાં સુધી હિન્દુસ્તાનની ચીજો કે બહારની ચીજો માટે હિન્દુસ્તાનમાં પ્રદર્શનો ભરવાથી કે બહારનાં પ્રદર્શનો ભરવાથી કે બહારનાં પ્રદર્શનોમાં હિન્દુસ્તાનની ચીજો મોકલવાથી મળે તે શંકાને બદલે ઉલટું અમુક અંશે પણ સરવાળે નુકસાન હોય એમ લાગે છે, અને તેમાં હિન્દુસ્તાનમાં પ્રદર્શનો ભરાય તે કરતાં બહારનાં પ્રદર્શનોમાં અહીંની ચીજો મોકલવામાં સરવાળે કંઈક વધારે જોખમ રહેલું હોય એમ જણાય છે.

આવાં પ્રદર્શનો જો રીતે લાભકારક નીવડી શકે: (૧) આપણા દેશની ચીજો આપણા

દેશમાં જ તથા બીજે જાહેરાતમાં લાવી તે લેવા સહુને લક્ષ્યાવવા અને જાહેરાતમાં આવનાથી તથા તેના તેથી થતા વિશેષ ઉપાડથી તે તે ધંધાને ઉત્તેજને મળે અને દેશમાં રોજી જાગે તથા દેશનો પૈસો જતો અટકે અગર બહારથી આવે, અને (૨) બહારની ચીજો આપણા દેશમાં પ્રદર્શનોમાં મૂકી તેથી ચીજો બનાવવા આપણા કારીગરો ધંધાધારીઓ વિગેરેને કહેવા જેવું કરવું, અને તેઓ તેવી ચીજ બનાવે એટલે પરદેશથી તેવી ચીજો આછી મગાવવી પડે, અને આખરે તે તે ચીજોના મૂળ દેશ તરફ તથા બીજે અંદાંથી તેનો માત્ર બનાવી મોકલી શકીએ. સરકાર અને સારે દરજ્જે દેશી રાજાઓ શું કરી શકે તે વાત હાલ એક તરફ રાખતાં આવા લાભ મેળવી શકાય તેને માટે બે શરતો આવશ્યક છે. એક તો આપણા મધ્યમ તથા ઉચ્ચ વર્ગના લોકોએ બનાવેલું સુધી સોંધી મોંઘી પણ દેશી ચીજ મળી શકે ત્યાં સુધી પરદેશી ચીજ ન જ લેવાની પ્રતિજ્ઞા લેવી જોઈએ; અને આપણા કારીગરો સાંચા કામ શીખે અહીં બનાવી શકે તેવા કેળવાયેલા તથા અતુલની તૈયાર થવા જોઈએ.

આમાંની પ્રથમની શરત પૂરી કરવી તો આપણા જ હાથમાં છે, અને બીજી શરત એવી છે કે જો પહેલી શરત પૂરી પડે તો અમુક અંશે તે આપો આપ પૂરી પડે, અને સંપૂર્ણ અંશે પૂર્ણ પડવા માટે કાંતો લાંબો કાળ જોઈએ, અગર સરકારની મદદ જોઈએ.

‘મહાજનો યેન ગતઃ સ પન્થાઃ ॥’ એ ધોરણ સારી જાણતોમાં સર્વમ લાગુ થતું જોવામાં આવતું નથી, પણ ખોરાક તથા પોશાક તથા સામાન્ય શુભગારની તથા મોજ શોખની જાણતોમાં તો તેનો અમલ બરાબર કરવામાં આવે છે; અને એ એક મોટા ક્ષાપદાનું કારણ થઈ પડે જો આપણા ‘મહાજન’ આ જાણતોમાં યોગ્ય રહેતે ચાલે તો.

હાલ ‘મહાજન’ કોણ કહેવાય તે બહુ તકરારી બાબત નથી. સારી અંગ્રેજી કેળવણી પામેલા અને તેઓના સહવાસમાં આવનારા, આ લોકો આવી જાણતોમાં ધોરણ પાડનારા છે. જો ખોરાક પોશાક તેઓ પસંદ કરે તે પોતે તેવી કેળવણી કે જોણતવાળા ન હોય છતાં તેના જેવા મણાવા તેથી ઉતરતી પંક્તિના લોકો પસંદ કરતા જોવામાં આવે છે, અને તેથી પણ ઉતરતી પંક્તિના લોકોને છેક અંબણ રખડતા ઉગતાં જીવાનીઆ સુધી તમામ એજ લાલચે, અગર તેમાં જ કાયદો છે, તેથી જ રૂપાળા લાગીએ, અગર હાલુપુટ થઈએ વિગેરે કારણસર તે તમામ એ જ ધોરણ પકડે છે. કોટ પાટલુન તથા છૂટ મોજનો શોખ, પરદેશી કપડાંની સશર્ધ જેવી સશર્ધ વાળાં જ કપડાં પહેરવાનો શોખ, પરદેશી સાણુએ નહાવાનો શોખ, ચાહે જરૂર અને કોડા વાંટરથી મઘ માંસ દીખેના ખાવા પીવાનો શોખ, અહીં જ ઉત્પન્ન થતાં અત્તર મુલાબજળને બદલે લવંડર જેવાં સોંટોનો શોખ, પાન સોપારીને બદલે અગર સાથે બીડી ચીરટનો શોખ વિગેરે (ધર્મ, નીતિ વિગેરે આપણા વિષયમાં ન હોવાથી તે બાબતના દાખલા અહીં અલગતાં છે). આ શોખો ઉત્પન્ન કરનાર કોણ છે અને આટલા બધા તે તમામ કેમ પ્રસર્યાં તે જોતાં જણારો કે ઉપર બતાવેલો ઉત્તમ પ્રકારનો ‘મહાજન’ જ તેવું કારણ છે. કારણ તેની દેખાદેખાએ તે શોખો પ્રસર્યાં જણાય છે. તેથી વિપરીત રીતે, જો તે જ ‘મહાજન’નો અમુક ભાગ જૂદી રીતેના દાખલો

થઈ પડે; પણ આવી રીતિનો બધે બંધાયેલ કરાતો. જોઈ સરકારે પણ તેમને સાબાસી આપ્યા વિના ચાલવાનું નહિ.

જે રાજા લોકો પોતે દેશી કપડાં ચીવટથી મંગાવી પહેરવા લાગે અને દેશી ચીજ વાપરવા લાગે તો આસપાસના હજુરીઆઓ તો હોય જ પરંતુ તે રાજ્યના તમામ નહાના મોટા નોકરો, પણ (જુદો મત ધરાવનારા બધે કહે પરંતુ દુનિઆમાંથી હજુ પ્રુશામતીઆની સંખ્યા ઓછી થઈ નથી) એમ કરવા લાગશે, અને યોગ્ય વખતમાં તે રાજ્યની તમામ વસ્તી પણ એ જ રસ્તે ચાલશે એ રહેજ સમજી શકાય તેવું છે.

‘યથા રાજા તથા પ્રજા’ એ જો કોઈ અર્થમાં સર્વોચ્ચ ખર્ચે જ વાક્ય હોય તો ખોરાક પોશાકમાં તે પૂરેપૂરું સસળતાવી આપે છે. તે પ્રમાણે યત્ન આપજો જોઈએ અને તે જ યત્ન અટકશે એમ માનવા કારણ નથી. કહેવાની ભાષે જ જરૂર છે કે પ્રથમ અહીં સહુ ધોતીયાં પહેરતા ઓટતા. પછી મુસલમાની રાજ્ય થતાં ચોરણા, પછેરી, જુરડી, બાંડીઓ વિગેરે સહુ પહેરતા થયા; અને હાલ શર્ટ, કોટ, જુટ, પાટલુન, ટાપી એ સર્વમાન્ય થયાં છે. આવા ખીવાનું પણ તેમ જ. મુસલમાનો આવ્યા પહેલાં જેમને મધમાંસ ખપનાં તેમણે પણ તે મૂઠી દીધેલ. મુસલમાનો આવ્યા પછી માંસની પાછી શરૂઆત થઈ, અને હાલ દારૂ પણ દીક્ષગિરી ઉપજો તેટલો ઘણી જગ્યાએ હમેશાં મેય થઈ પડેલ છે. આવા વિચારો તેમના મન ઉપર ઠસાવવા એ સમય સમજી શકે એવા કારણો આપીએ, હમી પ્રતિના હજુરીઓ (પ્રાઇન્ડેટ સેક્રેટરીઓ) તથા ધર્મશુદ્ધોના કામ છે. અને હાલના રાજાઓમાંના કેટલાએકને માટે તે વખત ગયો હોય તો પણ બાકીનાને માટે તેમ થઈ શકે; અને સદુચી પહેલી જરૂરીઆત રાગકુમાર કોલેજના પ્રેફેસરો, શિક્ષકો, ખાનગી ટ્યુટરો, અને મુસાદેઓએ આ વાત ગમે જાંધવાની છે. જે આ લોકો આ સંબંધમાં કંઈ કરવા ધારે તો ધારે તે કરી શકે તેમ છે એમ મનુષ્યપ્રતિ જોતાં સમજાય તેવું છે. જે શિખામણ દેવી તે જો હોય તેમ કરવું હોય તો શિખામણ દેવાવાળાએ બિનકસૂરે તે પ્રમાણે વર્તતા રહેવું જોઈએ. આ ધોરણની સારી અગર માટી બીજા ઉપર અસર થાય છે તેના કરતાં રાજા લોકો ઉપર તુરત થાય છે એમ ઘણાના જોવામાં આવ્યું હશે.

રાજાઓ ધણું કરી શકે તો મોટા પૈસાદાર કુટુંબીઓ તેથી ઓછું પણ જોઈ શકાય તેવું પરિણામ જો તેઓ ધારે તો લાવી શકે, અને છેવટ એક સાધારણ ગૃહસ્થથી પણ પોતે આ ધોરણે વર્તી એકાદ પડોશીને જ પોતાના મતનો કરી શકે, અને તેમ પણ નહિ તો છેવટ પોતે જોઈએ માત્ર લે તેટલે દરજ્જે તો દેશનું હિત કરી શકે જ. મતલબ હરકોઈ પોતપોતાનાં ગળાનેગ આ કામમાં મદદ કરી શકે તેમ છે.

બીજાઓ તરફથી મદદ આવતાં વાર લાગે તેને પહોંચાશે, જે ફક્ત ખ્રીસ્તીપાલો-પ્રેફેસરોથી માંડી વર્નાક્યુલર સ્કૂલના ઓસિસ્ટન્ટ તથા ખાનગી ટ્યુટરો સુધીના શિક્ષક વર્ગ તથા લેખક તથા ભાષક વર્ગ આ વાત ગમે જાંધી કમર કરી કામ શરૂ કરી દે તો આમ થયેથી પાંચ વર્ષ જ અમુક દેશને દેખાશે અને ત્રીસ વર્ષ તો જમાને બદલાતાંની

સાથે આ પશુ સામાન્ય ધોરણ જેવું થઈ જશે. જે તેઓ દીલ દઈ મંદશે તો આમ થશે જ એવી મહારી ખાત્રી છે. નહિતર તો શેખસહીના વિચાર જેવું થાય છે એ દેખીતું છે.

હિન્દુસ્તાનને આહલોચી પીડાતો, રીઆતો, દોરવાતો દેશ કહેવામાં આવે છે, અને તે ખોટું નથી; પરંતુ બીજા દેશોની પણ આ જ સ્થિતિ છે અને હોવી જ નોંધાયે. બીજી સ્થિતિ કદાચ પશુ સકાય નહિ. પરંતુ આંહી આ સંબંધમાં આહલોચી અર્થ ખરેખરે કરવો : નોંધાયે; અને તે એ કે જન્મથી આહલોચી એવો નહિ પરંતુ જે વખતે આહલોચી શબ્દ વપરાયા હોયો તે વખતે તેનો જે અર્થ હતો તે અર્થ લેવો નોંધાયે. સાવ શબ્દાર્થ મૂકી દઈએ તો “ ભણ્યો ” “ વિદ્યાન ” એવો સામાન્ય શબ્દમાં તે શબ્દનો પર્યાય આપી સકાય. અને ભણ્યો અને વિદ્યાન શોકો કયા દેશમાં આખા પ્રજાને નાક ઝાઝીને દોરતા કે “ જે અંચે ” કહેવરાવતા કે મહારીનાં પુતળાની આક નચાવતા નથી ? જનત ગમે તે હોય તો પશુ આહલોચી ધણો કરતા હોય તે આવા પ્રસંગ માટે આહલોચી ગણવો નોંધાયે. મૂળ આહલોચીશિક્ષક તથા બોધકો હતા, તેઓ જ રાજદારી શોકો હતા; તેઓ જ શોધ કરતા; અને તેઓ જ લગાઈની ખાગત શીખેમાં સડુને રરતે ચડાવનાર હતા; પછી ભલે ક્યાંક શોકો તરી ગયા અને ક્યાંક ખાડામાં પડ્યા; પણ સર્વજ દોરનાર તો તેઓ જ હતા. અને આજ પણ અને આંહી પણ તેમ જ છે. જેટલે દરજ્જે આપણા રાજ્યકર્તાઓએ આહલોચીના પાક ભજવ્યો અને ભજવે છે તેટલે દરજ્જે તેઓ હજી પણ આપણને સડુને વગરજણાયે દોરે છે. અને તે શિવાય બીજા દોરનાર રહ્યા તે હાલના જમાના પ્રમાણે ભણ્યો નથા બીજી રીતે કેળવાએલા છે તે જ છે.

ઉપરની સ્થિતિએ જોતાં પશુ ન્દાનો મ્હોટો શિક્ષક વર્ગ, પોલિટિકલ સોશયલ ધર્મ સંબંધી વક્તાઓ, કથાકારો, કવિઓ, નાટકકારો, એકીટરો અને સખએકીટરો અને સર્વ પ્રકારના બીજા લેખકો; આ આપણા આહલોચી છે. અને તે ધારે તે કરી શકે તેમ હજી પણ છે. આપણા આગલા દાખલાઓ, યુરોપના જેમનીટા વિગેરેને બધાને એક તરફ રાખીએ તો પશુ એક જ સંસ્થાનના રચાયનાર તથા તેમાં કામ કરનાર પૂનાની ફર્ગ્યુસેન કોમેન્ટવાળા એકત્રે હાથે કેટલું કરી શક્યા છે એ જ દાખલો બસ થવો નોંધાયે.

દેશાંત્રી દાંત્રી લાગણી ઉપજ કરી કાયમ રાખવી હોય તો અમોઘ હંધિઆર તરીકે ગદનાં બાપણો કે લેખો નથી; કે લખનારા પોતે જોનો અર્થ વખતે ભૂલી જાય એવી, કે વખતે જોનો અર્થ પોતે જ ન સમજ્યા હોય એવી, કે બીજાઓ કેમ ન સમજે એવા જ ભણે આશયથી લખાએલી હોય તેવી, કવિતાં પણ નથી; પરંતુ વારાદરતી નથા ગંદાવેલા હંડરતું કામ કરે તેવી, તથા બેચ્ચાને સાંભાસી આપનાર કોમળ (કઠોર હોય તો પણ કોમળ થઈ જાય છે) માયાળુ હાથ—જે હાથ ઉપરથી જ વગર જોયે તે હાથવાળાની આંખો બુદ્ધા જ તેજથી પ્રકાશી રહી છે એમ બુદ્ધ્યુ પણ સમજી શકે એવા—હાથતું કામ કરવાવાળા, અને સડુથી સાંભળતાં વેત જ સમજી શકાય તથા મુરત જ હૃદયમાં કોતર મૂકી જાય તેવી શૈલીથી બનાવાએલી, ઠેરઠેર ગવાતી, કવિતા છે. પોતામાં કવિત્વશક્તિ છે એમ ધારતા હોય તેમણે તે તરફ હાથ અંજમાવવો નોંધાયે.

૧. આ વિષય હાલ આટલેથી જ, લખાણબધી, બધ રાખવો પડે છે. તે સબધમાં જે વિશેષ કહેવાનું હશે તે તથા આના પ્રદર્શનોની આસર આ દેશ ઉપર તેની હાલની સ્થિતિમાં કેવી વિપરીત પ્રતિની યવાનો સભવ મ્હને લાગે છે તે હવે પછીના ભાગમાં આપવા વિચાર છે.

શંકરપ્રસાદ નવલશંકર ધોળાદીઆ.

ઉદ્બોધન*

જગો જગો ભારત માતા !
ચરણ તને તન અભિનન ઉત્સવ
કરીશુ, રચીશુ નવગીત

અગણિત જનની ધાત્રિ,
અવર્ણ્યમહિમા, અશેષગરિમા,
અનન્ત સપદ દાત્રિ !

મગલયુત તુજ કીર્તિ
તન ગુણગૌરવ તન યશસૌરભ-
યાસ પ્રિશાન ગૃધ્રી

નન જગત ઇતિહાસે,
અકિમિત તુ આ ! અગણ્યમહિમા,
પ્રિરમ્ભત દેશ પ્રિદેશે

જગો જગો ભારત માતા !
ચરણ તને તવ રોદન ઉત્સવ
કરીશુ, રચીશુ નવગીત હે

નરહરિ કૃપ.

* કલ્યાણના લયમાં ગાઈ શકાશે

હુ મુકવિ વિજય ચન્દ્ર મજમનરના એક બગાળી ગીત ઉપરથી

વસન્ત.

इदं सत्यं सर्वेषां भूतानां मध्यस्थ सत्यस्य सर्वाणि भूतानि मनु यथा-
यमस्मिन्सत्ये तेजोमयोऽमृतमय पुरुषो यथायमध्यात्म सात्यस्तजोमयोऽमृतमय
पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं द्रष्टुं सर्वम् ।

उपनिषद्

સત્યાપ્ત પ્રમદિતઽયમ્ । ધર્માન્ પ્રમદિતઽયમ્ । કુદાહાન્ પ્રમદિતઽયમ્
ભૂતૈ ન પ્રમદિતઽયમ્ । સ્વાધ્યાયપ્રવચનાધ્યા ન પ્રમદિતઽયમ્ ।

ઉપનિષદ્

વર્ષ ૪, આંક ૪.

[માસિક]

વેશાખ, સનત ૧૯૬૩.

તત્ત્વી—પ્રેક્ષક અનન્દચંદ્ર બાપુભાઈ ડૂન એન એ એન એન એ

ગુલમુન્દરી અને તરવાતન સ્વામી

૧૨૧

(ગ. ન. ગોવિંદનાથ માતાનાથ ત્રિપાઠી ન એ, એપ્રિલ ૧૯૬૩)

કળી

૧૨૨

(ગ. ન. "બુદ્ધ" બી એ.)

પશ્ચિમના મુધાગનો દાવો

૧૨૩

(ગ. ન. ઉત્તમવાન રંગરાવ ત્રિપાઠી મુ. એ એન એન બી)

કિન્દરનાટનનો ઉદ્દેશ-

૧૨૪

(ગ. ન. "કુમુદ")

કિન્દરી ખેતી સ. મ. મે કાઈક વિચારો

૧૨૫

(ગ. ન. માન્ડાર વિ. મોનીયાવ ના કે)

કિન્દુત્તાનના ઉપન-ખેતીનો આંકડો

૧૨૬

(વસન્ત—ગોશ્વિમ.)

દિગ્ગજાન

૧૨૭

"મજ્જનાથ મુલાલુ સારા રંગ"

સવાળમ.

(૧) લાઇબ્રેરીઓ, (૨) સમાજો, (૩) વિદ્યાર્થીઓ, (૪) સ્ત્રીઓ, (૫) ગુજરાતી જાણના માસ્તરો, (૬) તળાટીઓ તથા (૭) માસિક રૂ. ૧૫ સુધીના 'સર્વ પગારદાર' માટે વર્ષ એકના રૂ. ૨-૦-૦ (પૌરોજ સાથે.)

ઉછરતી લાઇબ્રેરીઓને ખાસ બહીસ: નવી સ્થપાતી (એટલે કે એક વર્ષ અનુભવી) લાઇબ્રેરીઓને એક પ્રતિષ્ઠિત ગૃહસ્થના સર્ટિફિકેટ ઉપરથી આ પત્ર અક્ષીમ તરીકે મોકલવામાં આવશે. માત્ર પૌરોજ ખર્ચ આના ચાર મોકલવા કૃપા કરવી.

અન્ય સર્વ માટે વર્ષ એકના રૂ. ૨-૮-૦ (પૌરોજ સાથે)

છૂટક નોકરના રૂ. ૦-૪-૦

મળવાનું ઠેકાણું—આનન્દચંદ્ર આપુબાઈ મુવ.

વમન ચૌધ્રિમ—અમદાવાદ

તાવની દવા માટે બહે ચાંદ.

ખાતલીવાલા એગ્રુમિક્ષર તથા ખાતલીવાલા એગ્રુપિલ્સની તરેહવાર નકલો યાપણે, પણ અતે ફતેહ તો ખાતલીવાલાની જ છે. પુષ્કળ તાવની દવામાંથી માત્ર ડાકતર ખાતલીવાલા એકજાન આવેલા, પણ ચાંદ મેળવી બહે ચાંદની ફતેહ મેલવવા પામ્યા છે. મેળવના પુષ્કળ કેસો એનાથી સારા થયા છે, દીર્ઘત ૨. ૧)

ખાતલીવાલાની અમખીરીસ શક્તીની ગોળાઓના મારે મોટે વખાણ કરવા મમતું નથી, પણ જો તમને ખાતલીવાલા એગ્રુમિક્ષર તથા પિલ્સપર બરોશો હોય તો તેવે જ બરોશો ખાતલીવાલાની અમખીરીસ શક્તીની ગોળાઓપર રાખજો. ધણે અખીયાસ વધાથી ઉત્પન્ન થતી યાક, મનની ઉદાશી, ફીકા ચેહેરા, નામરદી, શરીરને નમકાઈ, ઉમમાં ધાતનું જનું, ખરીની શરવાત, પાચન શક્તિની નબળાઈ, માટે ખાતલીવાલાની અમખીરીસ શક્તીની ગોળાઓ અસરકારક છે દીર્ઘત ૨. ૧૧

કેલેરાનો અકસીર ઉપાય ખાતલીવાલાની ડું. કેલેરાસ છે. કી. ૩. ૧

એકલા બનાવનાર, ડાકતર હો. લી. ખાતલીવાલા.

ઠેકાણું વરલીનું દવાખાનું તથા સરવે ઠેકાણું મલશે

વાંચીને મોકલી દો.

સાપ અને વીંછીના ડંખ ઉપરની અકસીર ઉગ્રેજ દવા સુદાંત માન ગળી આવતી એવી દવા હકત પ્રસિદ્ધિમાં લાવવા માટે ધર્માર્થ પેરા અર્થ માટે ૧ આનાની ટિકિટ મોકલી જુઓ. એનો ગુણ લાખ રૂપીઆ કિમતી છે. પ્રથમ અનુભવ તો થો.

તુકારામ દાતુ.

ગિરગામ, —નુબાઈ.

વસન્ત

દં સત્ત્વં સર્વેષાં ભૂતાનાં મધ્યસ્ય સત્યસ્ય સર્વાણિ ભૂતાનિ મર્ધુ યથા-
યમસ્મિન્સંત્યે તેજોમયોઽમૃતમયઃ પુરુષો યથાયમધ્યાત્મ સાત્યસ્તંજોમયોઽમૃતમય
પુરુષોઽપમેવ સ યોઽયમાત્મેદમમૃતમિદં બ્રહ્મેદં સર્વમ્ ।

અપનિષદ્.

સત્યાન્ન પ્રમદિતવ્યમ્ । ધર્મોન્ન પ્રમદિતવ્યમ્ । કુશલાન્ન પ્રમદિતવ્યમ્
ભૂલૈ ન પ્રમદિતવ્યમ્ । સ્વાધ્યાયપ્રવચનાભ્યાં ન પ્રમદિતવ્યમ્ ।

અપનિષદ્.

વર્ષ ૪, અક ૪.

[માસિક]

દેશાખ, સંવત્ ૧૯૬૧.

રસસુન્દરી અને તત્વાનન્દ સ્વામી.

૬

(અનુગ-નાન ૪૦ ૪૮ વી.)

૨. ઐરાવત-અંજના.

રસ—x“ ધારી સેની સમાધિ, થાતે, એ ધડી બે ।

“ હુએ તખત છ શકિત એ-ગમોવડી બે । ધારી ૧

“ ઇસ પિગલા એ પાસ વહે બાગમા બે ।

“ મધ્યે દેવી બુઝંગો સુતી તોરમા બે । ધારી ૨

“ ઇસ દેખો સે પુસતની હજિયટમાં બે,

“ ભરતવર્ષમા એ પિગલા પ્રદીપ આ બે । ધારી ૩

“ મદાની-નિધિમધ્ય સુપુન્હાસમે બે,

“ દરાટોપ એની કંડજીના કારમે બે । ધારી ૪

દેખાડે નખનું બાણિત,
કતુ કતુનું સાત્ર રચાવે,
નર્પી ચાન્નિકબુદ્ધિ આપે,

આ ઐદિક વિભૂતિ ઘણી ઘણી નદીમાં લોકમાં ભરતી,
એ ઉષ્ણપવનના વાસો લોકપાળનું સૌતળ ઉર કરતી. ૧૨

રસસુન્દરી નદીમાં તરતી,
તરણિ વણુ પટપર સરતી,
નિજ દસ્ત ઉશીકે ધરતી,
મૃદુ મીન સગા પમ કરતી,
અંગુલિદલ સૂરમ નચવતી,
જળપર કચબાર તરવતી.

મુકલપક્ષની સચિગામી તે રંગતો કાવચટનાને,
નખમંગામાં ચંદ્રકળામર્મી મરો જતી કુદુમળ માંડે. ૧૩

એ બાળાના અંગઅંગથી પ્રકટા બ્રૂપતિવંશ,
પ્રથમ પિતામહ રવિથી જેવા મદકપમદના અંશ. ૧૪

એ બાળાનાં જ્ઞાનેન્દ્રિયથી પ્રથમ આવતર્થો પાંચ
સજવંશ એન્દ્રિય નગરીમાં. આવી ન જોતે આંચ. ૧૫

દન્દિય એક તણા જ પ્રભોધથી ભમી, એક જ વંશ
શમી ભય, ત્યાં ભોધ ધીનનો જગવે બીજો વંશ. ૧૬

કાળપ્રદીપ તણા એ અંશો, જગે તે લેલાય,
“ આજ ” જગી લેલાયા જળ નવ જગે જેમજ “ કાલ. ” ૧૭

પાંચ દન્દિયો જગી શમી મર્મ, પછી પાંચે ના ભોગ,
રૂપભોગ, રસભોગાદિકથી જન્મે વંશનો યોગ. ૧૮

સજવંશ દશ વધી ગયા પછી રમસુન્દરીએ શત
ત્રીસ અંગુલિઓના નખમાંથી કયો પ્રકટ તત્કાલ. ૧૯

નખે નખે એ સુન્દરીને નવનવા બ્રૂપતિવંશ,
પ્રકટ થઈ થઈ ખરી પડતા મૃદુ પામી દોરના દંશ. ૨૦

રસસુન્દરી કલસોદરમાં ઉર્જી કરતી સામણું ગાન,
ચાર પાસની સદિમાં એ ચલવતી વાયુ ઉદાન. ૩૪

ઉદાન વાયુ સર્વ જગતને શિરે ભરાતાં આજ
પવન, તડિત, આગ્નિ સરખામાં નીકળે હુન્દુભિનાદ. ૩૫

રસસુન્દરીનો રસ જામે,
સાં પવન દેવરૂપ પારે;
ધન મધ્ય ગર્જતો વજ્રરી,
આગ્નિ પણ સુર-સેનાની
યધ અન્ય દેવને જગવે,
ત્રિબુવનપણું ભુવને મગવે,
બધું બોમ વાજું બની ગાતું,
નરનારી જગત યધ જાતું;
યમ નરક વિનાને સ્વર્ગ,
મૃત જીવને લેતો ગર્વ:
પર્જન્ય દેવરૂપ પામે,
જેવ વનસ્પતિમાં લાવે;
ધન-પૃષ્ઠિ ધેતુ જગ-શિરે,
ઉર્જી ભરતી જગતને ક્ષીરે.

ચમકો ચમકો નરનારી બુવે, “ અમ શિર બોમ કે ક્રુતિ
“ પ્રકટો રણાં આ કાણુ ? દિગન્તે કોની આ વિભૂતિ ? ૩૬

“ કાણુ ગાઈ ચોપાસ રહું આ અદ્ભુત મધુરે ગાન ? ”
ચળકતું ચમકતું સાં આકાશે ચન્દ્ર સમું નવું નાવ ! ૩૮

નાવ નહાતું પણ નબસાગરપર કાળ-તરંગો કાપે,
મીનસમાં સાગરતળનાં સજ્જ ગેતન પ્રલતાં આગે ! ૩૯

હૃદયોધાની બાનથી રંગેલા નાવનું ઝાકો સુકાન,
કંઈક ચિત્તને પરવશ કરવા ગાતી ક્રોમળ ગાન, ૪૦

એકલો બેડી, એકલો ગાતી, લલિત કરતી આગા,
નેતી ન કોને, લીન સ્વ-રસમાં, રસસુન્દરી સાં બાગા. ૪૧

એ બાગાને હાથ દેવા રૂપને મેથે હાથે,
એ બાગાને નેવા રધિ જૂન-સાંધે સંતાપે. ૪૨

એ બાળાને જોવા ગિરિગણું બ્યોમતિલક, સુધીં ચહરતા,
એ બાળાને શીતળ કરવા અધિધતરંગ ઉછળતા. ૪૩

એ બાળાનો સ્પર્શ જ કરવા પવન મન્દ પડી જતો,
ચોરછિદ્રોમાં પેસી કોમળ અંગો પર શરો જતો, ૪૪

એ બાળાને લઈ ઉત્સર્ગે ગળ આલિંગન દેતું,
શબ્દગુણ એ એ બાળાને અવલો કંઈ કંઈ રહેતું. ૪૫

એ બાળા કંઈ જોતો ન, જાણતો નહી, સ્વરસમાં લીન;
એના રસને પરવશ પડતું જગમાન ચર્ષ ગયું દીન. ૪૬

દીન થયેલાં, રસ-મદિરાથી ભૂતમાન લયો રહેતાં,
રસસુન્દરીનો રસાનન્દ મોખાસ દ્રવે, તે લેતાં. ૪૭

અંગન ગળપર રસ રેડતો એ નદીનીરમાં તરતો,
ઐરાવતને રમમય કરતી નભસાગરમાં સરતી;

ચક્ષાવર્તી નાવ નિજ ન્હાની,
જની એ એનો સુંકાની. ૪૮

સરિતામાં સુતો બાળાના જડ સરોરથી સર્જિ બેટી,
નભમાં સરતી બાળાનાં ઉર-મેધાથી પણ બેટી. ૪૯

સમૃદ્ધ શારીરક શક્તિથી અંગનગળને દેશે
પત્યર, માટી, ને રેતી પણ હોવતાં રમણીય વેશે. ૫૦

સમૃદ્ધ માનસ શક્તિથી ઐરાવત ગળને દેશે
સમર્થ ઋષિમુનિની જુદિઓ હોવતો સુધામય વેશે. ૫૧

અંગન દેશે ચૈલ સંધનાં સુતા પિતૃમણ પ્રેત,
દેવ ધર્યા મન્દિરોમાં, ને જુપો યથા ચિત્રેષ. ૫૨

પિતૃલોક, દેવ, ને જુપો ગ્રમગ્રથા આમીયા પેઠ,
રસસુન્દરીના નખથી ઉપજ્યા ખરી. પડ્યા નખ પેઠ. ૫૩

પણ કૈલ્યો, મન્દિરો ને કંઈ જગમ જસુર પાન,
દોશકાળના તરંગ પર તરો રહ્યાં જાગવી જાત. ૫૪

યતિ-સમા 'લાં ઉભા પિરામિડ-નિતિશુ ને તપેમૂર્તિ,
બંધુર સદૃશમાં મૃત્યુ-જય, જગતામાં મન મૂર્ત!

૫૪

સંઘાપસંઘ જગમાં રેઓ સદૃશ આવી,
સ્ફટિક મૂર્તિ તરતી નદી ઉર માંડી,
આકાશમાં ચલવતી રમણીય નાવ,
આળા સડે જગતમાં ભરતી જ આન.

૫૫

મંજીર એ મધુરતા રસથી ભરતી,
દેખે ન ત્હોલે યતિનું ઉર ઉભરાય;
પ્રસ્વેદને ઝરતું પ્રાણુ-યતિ-સરીર,
કમ્પે ધરાયો સ્ફટિક સિર મુખી સરીર!

૫૬

કોમળ કમળ-કર્યો સ્ફોટી લાં આળા એ પ્રસ્વેદ,
મદન-વદનિથી તમ રમણનો બાસો ઉતારતો ખેદ.

૫૭

કપહાન કરી કરી એ કરતી યતિ-કમ્પને શાંત,
મદન દમન પામે છે કે યતિ ? જગત થાય એ જાંત!

૫૮

૨

ગાયર્ધનગમ આયવરામ ત્રિપાઠી.

—

તા. કં.—ગયા અંકમાં આવેલા આ કાવ્યનો ભાગ મ્હોટે ભાગે ઈ. સ. ૧૮૮૯ માં રચાયેલ હોત. આકોનો ભાગ આ વર્ષમાં રચાયેલો તે સર્વ આ અંકમાં છપાઈ ગયો છે. કાવ્ય અપૂર્ણ છે, પણ પૂર્ણ કરવાનો વિચાર તરતમાં નથી. તન્ત્રીની સૂચનાથી તેમને વસંત માટે આપ્યું છે.

ગા. મા. ત્રિ.

કૃતિ.

-કૃતવિસમિત-

દુઃખ ચર્ચા પરિપક્વ લગી રહે,
તરૂંથી શું પડશે ભૂમિ ભરશે !
યમ શું તે જ સમે તદિ" આવશે ?
ધરિ જ માન સ્વચ્છિત શું દાખશે ? ૧

નહિ, નહીં;—પણ તે યમસજ તો,
કર્ણો તરૂં તણી યાગીર્ણી તોડતો;
વર્ણો પ્રવૃત્તિ પુષ્પ શું લેખે,
મધુર તે પણુ ત્હાંથી મુઠી કિયે. ૨

અહિં તહીં ફરિ તેંડ નખસતો,
ખર્ચો પડે પણુ એક જ પર્ણુ તો—
નવ રમે ભૂમિ દિવ્ય મદી જશે—
નવ રમે પ્રભુને ફર પોંચશે ! ૩

અનિ વિશાળ મહા અભુજેગ તો,
સકળને, સમ તે સંણિ, હજીતો;
પદમ ને જ પિતાનિદેશથી,
મદી જ આ કર્ણો-શીતળ દસ્તથી,
મૂકો સુરશિત છે લટને યમે,
હૃદય તાત તલે;—તદિં, લે, રમે ! ૪

અમર.

પશ્ચિમનાં સુધારાનો દાવો.

(અનુસન્ધાન, ૨૪, ૧૦૩ થી.)

ઉપરના નિયમોમાં આપણે જોયું કે કિંદુ ચોક્કસ ધર્મમતના પાયા ઉપર રચાયેલા સુધારાને એક શરીર માની તેવા ધર્મસમાજમાં શરીરના, ધર્મો જુએ છે અને ઘટાવે છે. જે કિંદુનું આ દષ્ટિબિંદુ ખરું હોય તો એવો એક સામાન્ય નિયમ તરી આવે છે કે અમુક ધર્મમતમાંથી જન્મેલો ધર્મસમાજ જ્યાં સુધી તે મત તે ધર્મસમાજના શરીરનું પોષણ કરે છે ત્યાં સુધી વધે છે, ટકે છે, અને જ્યારે પોષણ બંધ થાય છે ત્યારે તે ધર્મ અને તે ધર્મસમાજ કોઈ બીજાની છાયામાં ડુબી જાય છે. ગ્રીસ અને રોમના સુધારાના ઇતિહાસ ઉપરથી તેણે એવું અનુમાન દાઢ્યું છે કે જ્યાં સુધી તે સુધારાઓમાં ધર્મવૃત્તિ સતેજ હતી ત્યાં સુધી તેઓ વધ્યા અને ટક્યા. ધર્મવૃત્તિ નબળી પડવાની સાથે તેની અવનતિ શરૂ થઈ; અને પરિણામે વ્યક્તિરૂપે એમનું અસ્તિત્વ અદૃશ્ય થયું. એક ઐતિહાસિક ગ્રંથ તરીકે, આમાં આપણે બહુ વાંધો લેવા જેવું નથી. આ સુધારાઓ નબળા પડવાની સાથે ક્રિશ્ચાનિટિનો પ્રચાર શરૂ થયો અને તે સુધારો કિંદુના મત પ્રમાણે એટલા સંગીન છે કે તે એક અથવા બીજા સ્વરૂપમાં આખા જગતને વશ કરશે. ક્રિશ્ચન ધર્મનાં ઓગણીસે વર્ષ દરમિયાન ક્રિશ્ચન આચારવિચારમાં જે ફેરફારો થયા છે તે બધાને તે સુધારાના જૂદીજૂદી કળાઓ જેવા માને છે, અને દેખીતા પરસ્પર-વિરોધી આચારવિચારોનો એક લાંબા કાળના ઐતિહાસિક દર્શનથી સમન્વય કરે છે. પૂર્વના સુધારાઓનું મુખ્ય લક્ષણ લશ્કરી જીવન હતું. અને તેના ઉત્કર્ષ-અપકર્ષનો લશ્કરી જીવનની સામગ્રી ઉપર આધાર હતો. અને તે કાળની સંસ્થાઓ પણ તેને પોષ્ય રચાતી હતી. ક્રિશ્ચાનિટિએ એ રિયલિટી ફેરવી. અહંતાનો ક્ષય કરી પરાપકારવૃત્તિને સખળ કરવાનો એ ધર્મનો ખાસ ઉદ્દેશ હતો. તેણે સામાજિક વૃત્તિ વધારેને વધારે કુશળ કરી, અને તેનું લાંબું જીવન અને વધારે લાંબું ભવિષ્ય તેને જ ટેકીને રહે છે.

એક બીજું એ પણ જોયું હશે કે કિંદુ ધર્મને અદ્વાયથી માને છે. જે ધર્મમાં અતીન્દ્રિય વિચારોનું બળ વધારે છે, જેના જુદા જુદા આચારોની અનુષ્ટેયતા બુદ્ધિસંમત હોવા ન હોવા પણ અદૃશ્ય રૂઢિને અવલંબે છે, તે ધર્મમાં કિંદુ હમેશાં વધારે બળ વધારે તેજ—એક શબ્દમાં વધારે સંસ્થાપક તત્વનો સદ્ભાવ—જુએ છે. આ અદ્વાયલંબી આચારોનો ઉદ્દેશ કિંદુના મત પ્રમાણે વ્યક્તિના સ્વાર્થને સમાજના સ્વાર્થમાં ડુબાવવાનો જ હોય છે. જંગલી પ્રાણીઓથી તે બુદ્ધિવૈભવની પરાકાષ્ઠાએ પહોંચેલા મનુષ્યો સુધી સદાચારનાં અમુક અમુક સાધારણ ધોરણો હોય છે. જેવા જનસમાજને તે ધોરણોને કાયદા કે નીતિનાં ધોરણો તરીકે સ્વીકારે છે, અને જંગલી પ્રજાઓમાં તે રીવાજ રૂપે રહે છે. આવા રીવાજોદ્ધાર જ મનુષ્યસમાજની ઉત્ક્રાન્તિ થઈ છે એમ હંબર્ટ-સ્પેન્સર બતાવે છે. જેવા સમાજોમાં કાયદા અને નીતિ તરીકે સદાચારનો અમલ થાય છે, ત્યારે જંગલી પ્રજાઓમાં અદૃશ્ય રૂઢિથી ચાલે છે. ધર્મનો વિચાર ન હોવાથી

તેથી પ્રજાઓમાં ધર્મ નથી એ કહેવું. ધર્મશબ્દના એક આંતર લક્ષણથી ખરું હો; પણ નહિસુધારેલી પ્રાચીન પ્રજાઓમાં તે સામાજિક અર્થ (significance) વાળાં કાર્યોનાં અનુશાન માટે અદૃષ્ટનો હેતુ દેખાતો હોય તો તેટલાથી તેઓમાં ધર્મ છે એમ માનવું જોઈએ. સમાજવિદ્યામાં સામાજિક અર્થનાં કાર્યોને માટે અદૃષ્ટ હેતુનું અસ્તિત્વ એ ધર્મના લક્ષણને માટે બસ છે. સામાજિક અર્થવાળાં કાર્યો અને તેને માટે અદૃષ્ટ કળનો હેતુ-એ બે વસ્તુ દુનીઆની જંગલીમાં જંગલી પ્રજાથી માંડીને તે હંમેશાં ઉંચી પ્રજા સુધી એક સરખી રીતે જોવામાં આવે છે. આનું નામ ધર્મ અને બધી પ્રજાઓના ધર્મોમાં આ સ્થિતિ જોવામાં આવે છે. માટે ધર્મનું આ લક્ષણ સમાજવિદ્યાને સંમત છે. ધર્મમાં ઇશ્વર સંબંધી વિચાર ઈશ્વર અને મનુષ્યના સંબંધનો વિચાર વિગેરે બાવતો ધર્મવિદ્યાનો (Theology) વિષય છે. સમાજવિદ્યાને માટે તો સમાજ અને વ્યક્તિનો સંબંધ જ તપાસવાનો છે. અને મનુષ્યકલ્પને સદાય કહે એવો સંબંધ 'ધર્મ'માંથી કલ્પન થાય છે.

આ બે કિસ્સા મિદાન્તના સ્તંભો છે તેમાં સ્થિર થયા પછી દરે આપણે કિસ્સી તર્કમાત્રા આગળ ચલાવીએ. ક્ષિત્રવન ધર્મ ઉત્પત્ત થયો તે વખતે શામન સુધારો પૂરે જોસમાં હતો પણ વધતો બંધ થયો હતો અને જનસમાજ છિન્નભિન્ન થતો હતો. કૂંડ કહે છે કે સીઝરના વખતથી જ જુના ધર્મો, અને મનુષ્યસમાજની જે ધોરણો ઉપર રચના થઇ હતી તે ધોરણો નષ્ટ થયાં હતાં. તે પછીના સમયમાંજોના જુના ધોરણો અને આચારોને મુશ્કેલ કરવાના યત્નો નિષ્ફળ થયા હતા પણ ક્ષિત્રવન ધર્મના પ્રચારની સાથે એકદમ ફેરફાર થયો, અને મનુષ્યશવનના હેતુઓ જ જાણે ફેરવાઈ ગયા તેાય એમ જણાયું. ક્ષિત્ર્યાનિદિએ સ્વદેશવ્યક્તિના જેવું જ તેજસ્વર સમાજમક્ષિનું પ્રતીક કલ્પન કર્યું. તેથી જનસમાજમાં એ નવું બળ હમેશાનું. અને નવાં ધોરણો ઉપર એક નવાં સુધારો અનેક વિરુદ્ધ દેખાતા પ્રસંગોમાંથી, અને તે જ પ્રસંગોના વિવિધ સાર્થ, જોનાનો માર્ગ આગળ ફેરતો ચાલ્યો. આવી રીતે જ-મેક્ષો, વિજ્યથી આગળ આવતો, કોઈ એક પ્રજા અથવા દેશથી અનવચ્છિન્ન અને ક્ષિત્રવન ધર્મનાં મદાન તત્ત્વો ઉપર રચાયેલો સુધારો તે પશ્ચિમનો સુધારો. અને તેને માટે આ લેખના આરંભમાં વખતો વખત જણાવેલું આપણને ચાનક આપનારું બવિધ્ય.

પશ્ચિમના સુધારાના તત્ત્વભૂત સિદ્ધાન્તો.

આ સુધારો શરૂ થયા પછી થયેલા મોટા ફેરફારોમાં વ્યક્તિનાં કર્તવ્યોમાં વધારો અને કુટુંબને બદલે વ્યક્તિને હોદ્દસ ગણી કાયદા તથા નીતિમીમાંસાની યોજના એ મુખ્ય ફેરફાર છે. અત્યારે દરેક વ્યક્તિને પોતે કંઈક દિસાજમાં છે એમ માનવાને કારણ છે, અને જીવનયાત્રામાં અમુક પ્રકારનો વિવિધ મેળવવા દરેક હત્તુક છે. આ અંશમાં ચાલતા સુધારાની પૂર્વના સુધારાઓની અપેક્ષાએ વિશેષતા છે. ચાલતા વૈશ્વયુગમાં આપણા સમાજનો દરેક વર્ગ અને તે વર્ગની દરેક વ્યક્તિ સુધાયલી છે. પહેલાં (ક્ષાત્ર યુગમાં) ત્યારે લશ્કરી સમાજ હતો ત્યારે એક અથવા વધારે વર્ગો મુખ્ય ગણાતા, અને બાકીના તમામ

વર્ગો તેના તાબામાં રહેતા. અત્યારે વ્યાપાર-ઉદ્યોગના યુગમાં રાજ્યી રંક સુધી તમામ સમાન છે: સંહુ પોતપોતાના હક્ક સમજે છે, અને આગળ કહે છે, સંહુને પોતાનું વ્યક્તિ-સ્વાતંત્ર્ય સંપાદન કરવામાં સાચવી રાખવામાં સરખો રસ છે. રોમન સુધારાને હુબ્બી ક્રિશ્ચન સુધારો બહાર નીકળ્યો ત્યારે તે નવા સુધારામાં આટલું બધું બળ હશે એવું કોઈના-તે વખતના મોટા તત્ત્વચિંતકોના પણ કળવામાં આવ્યું નહતું. ક્રિશ્ચાનિટિના આ-રંભમાં સર્વત્ર પ્રસરેલો સંસારત્યાગને ઉપદ્રવ (Epidemic of Asceticism) પણ નવા અવતરેલા અતીન્દ્રિય બળની અને આત્મસંયમના પ્રધાનપણાની જ સાક્ષી પુરે છે. આ અતીન્દ્રિય બળની વૃદ્ધિની સાથે ક્રિશ્ચન ધર્મની સંસ્થાઓ સ્થપાતી જાય છે. અને તેમાં (૧) મનુષ્યબુદ્ધિ તે અપ્રત્યક્ષ બળને ઇચ્છાપૂર્વક અધીન થાય છે અને (૨) દરેક પ્રકારનો સ્વતંત્ર નિર્ણય નાશ પામે છે. આતું સદંત્ર પરિણામ એ આવે છે કે અદૃશ્ય બાવનાના બળવાન પ્રવાહથી બુદ્ધિની સર્વ હીલચાલો નબળી પડે છે.

કિંઈ કહે છે કે બારમા સૈકા સુધી બુદ્ધિના અદર્શનની દિશામાં જ પશ્ચિમના સુધારાની પ્રવૃત્તિ છે. અને ધાર્મિક સત્તાને તદન વશ રહેવું, બુદ્ધિ બહારના વિચારોમાં પૂરું શ્રદ્ધા રાખવી, અને એમાં શંકા રાખવી કે મફલત કરવી એમાં શુન્દો માનવો, એ એ જમાનાની મુખ્ય માનસિક રિયતિ હોય એમ આપણુ જોઈએ છીએ. આ વસ્તુરિયતિ એટલે સુધી પહોંચે છે કે પૂર્વના સુધારાના બુદ્ધિવૈભવનાં તમામ પરાક્રમે જાણે હતાંજ નહિ એવી રિયતિ થાય છે. નવો યુગ પૂર્વના સુધારાથી કેળળ છુટો પડી જાય છે, અને પછી નવો સુધારો પોતાનું પરાક્રમ જતાવવા સમર્થ થાય છે.

સમાજના ઉત્કર્ષ માટે જરૂરનું અતીન્દ્રિયતત્ત્વ આટલા કાળ સુધીમાં પ્રકટ થયું, ખીસ્મું, જામ્યું. તેણે મનુષ્યબુદ્ધિનો પરાબલ કર્યો, અને દરેક વર્તનમાં, દરેક સંસ્થાઓમાં પારલૌકિક બાવનું સામ્રાજ્ય સ્થાપ્યું. મનુષ્યમાત્રનું મન વર્તમાનને જાણુ ઉપર મૂકી ઔપચૈદિક વિચારોમાં ગુંથાયું. આ પારલૌકિકતાએ વ્યક્તિના સ્વાર્થની બાવના સમા-જના સ્વાર્થની બાવનામાં હુબ્બી દીધી. સમાજનું હિત સાધવાની ક્રિશ્ચન સુધારાની ચ-દતા દરજ્જાની કુશળતા આ પારલૌકિક જીવનની પરાકાષ્ઠામાંથી ઉત્પન્ન થઈ છે.

કિંના મત પ્રમાણે સામાજિક જીવનનાં એ અંગોમાંના એક અંગનું આ પ્રમાણે સંસ્થાપન થયા પછી ખીજા અંગની સિદ્ધિના પ્રયત્નોની શરૂઆત થઈ. પહેલા કાળમાં વ્યક્તિ સમાજને અધીન થઈ. ખીજામાં વ્યક્તિ-વ્યક્તિની હરીફાઈ સિદ્ધ થવા સાથે વ્ય-ક્તિ પાછી તરી આવવા માંડી. રોમન સુધારો એક વિજયી ક્રોમના સામ્રાજ્યમાં પરિણામ પામ્યો, અને પછી નષ્ટ થયો. સાર્વત્રિક વિજય રૂપી પરાક્રમની બાવના નવા સુધારામાં પણ જીવતી રહી હોય એમ જણાય છે. નેપોલીયનના વખતમાં આખા જગતના સામ્રા-જ્યની બાવના સર્વને સ્વાભાવિક રીતે જ જાણે વાજખી લાગતી હતી. લડી શકે તેવી અમુક યાતિઓના ધર્ણપણા નીચે જાડીની સર્વ જતો પાછલા સુધારામાં ગુલામ જેવી હતી. ઓક સમાજમાં યાતિના જેવું-જંધારણ હતું. યાતિમાં સમભાવ, પણ એક ખીજા યાતિઓમાં આરામી એ ઓક સમાજના જંધારણનું લક્ષણ હતું. કેટલેક ઠેકાણે અગીર

ઉમરાવોના હાથમાં સત્તાનો જમાવ, તો કેટલેક ઠેકાણે લોક સભાઓના હાથમાં; પણ એ બધામાં સર્વસાધારણ જીવન લશ્કરી પ્રકારનું હતું. શુભામગિરી મશહૂર હતી અને નીતિના વિચારો સાંકડા અને અહંતાપ્રધાન હતા. શ્રીક લોકોએ માનવ જાતિની એકતાનો વિચાર મહણ ક્યો જ ન હતો. રોમન સમાજમાં પણ શુભામોનાં ટોળેટોળાં, લશ્કરી જીવનનું પ્રાધાન્ય, અને નબળા લોકો પાસે મજુરી કરાવી પોતાનો સ્વાર્થ સાધવાની રીત આ તે સુધારાનું લક્ષણિક જીવનતંત્ર હતું. લશ્કરી જીવનનું માન અને વેપાર વણબનો અનાદર અને અભાવ એ એક વાક્યમાં સુધારાનું ખાસ લક્ષણ હતું. આમાં એક રાજ્ય કરનાર જાતિ આબાદ થતી. આફ્રીની પ્રજા તેમનો સ્વાર્થ સાધતી અને તેમની આબાદીના સાધન રૂપે રહી મનથી હદયથી કે શરીરથી જીવી આવવા પામતી જ નહિ.

ચાલતા સુધારામાં આથી વિરુદ્ધ જ વસ્તુસ્થિતિ છે. એકવાર સમાજભાવના પ્રધાન થઈ. તે સમાજભાવનામાંથી પણ વ્યક્તિતે ઉઘી લાવવાનું હુઈટ કામ આ સુધારાએ કર્યું. અને સમાજનું દિલ વ્યક્તિના ઉત્કર્ષ દારાજ સધાયું. વ્યક્તિ અને જાતિ વચ્ચે વ્યક્તિની ક્ષેત્ર થઈ, અને પહેલાં જ્યાં માણસનાં હકો અને કર્તવ્યો જન્મથી નિર્ણીત જ હતાં, તે ક્ષિપ્ર ફરીને, મનુષ્યની સ્વેચ્છાથી જ તે નિર્ણીત થવા માંડ્યાં. આથી લશ્કરી સમાજના જીવનતંત્રનો વિનાશ થયો. રાજ્યમાં અને સમાજમાં લોકસમૂહને હકો મળવા લાગ્યા અને અમીર ઉમરાવોએ જાણે-જાણી જોઈને જ પોતાની સત્તા જનમંડળના હાથમાં મૂકી.

પૃથ્વીતલ ઉપરથી શુભામગિરીનો વિનાશ એ આ સુધારાનું મગરૂર થવા જેવું પરાક્રમ છે. અને કિંદુ કહે છે કે વર્તમાન અને ભવિષ્યમાં કરોડો રૂપીયાનો ભોગ આપી આ સ્થિતિ સંપાદન કરનાર ‘સુધારો’ મનુષ્યની સ્વાભાવિક સમાનતા સ્વતંત્રતા તથા ભાતુ-ભાવના ધર્મોપદિષ્ટ સિદ્ધાન્તથી જ દોરવાયો છે. અત્યારનો જનસમાજ ‘સરખા હક અને સરખી તક’ ના ઉદાર સિદ્ધાન્ત ઉપર બંધાયો છે. પહેલાંની પેઢે હવે ‘નબળાની મજુરી અને સખજાનો લાભ’ એ જીવનતંત્ર નથી. અને સહુ પોતપોતાની મરજીથી જીવનયાત્રામાં જોડાઈ પોતપોતાનો ઉત્કર્ષ સાધવા પોતાનાથી અને તેટલો પ્રયત્ન કરે છે. અને આ વસ્તુસ્થિતિએ માનવ જાતિના ઉત્કર્ષને માટે શ્રેષ્ઠ પ્રસંગ આપ્યો છે.

આ શ્રેષ્ઠ ઉત્કર્ષપ્રસંગ સંપાદન કરવાનું માન ક્રિશ્ચિયાનિટિના ‘ગ્રેમ, ઝૌદાર્થ, અને પરોપકાર’ ના સિદ્ધાન્તને ધટે છે. પહેલેથી જ આ સુધારાની એ પરમભાવના હતી, અને હજી સુધી તે ભાવનાજ આ સુધારાનું પોપણુ કરે છે. પરોપકાર એ સહુથી વધારે આગળ પડતું લક્ષણ છે. પરોપકારવૃત્તિ પહેલાં પણ નહતી એમ કહેવાનું તાત્પર્ય નથી. પણ શ્રીક અને રોમન સુધારામાં એ વૃત્તિ વધારેમાં વધારે સ્વદેશભક્તિ અથવા સ્વરાષ્ટ્રભક્તિ સુધી પ્રહોંચી હતી. આ સુધારામાં એ વૃત્તિ દેશ કાલ જાતિ કુલ ઇત્યાદિ. મર્યાદાઓથી સંકુચિત નથી. પૂર્વના અર્થેની સ્વદેશભક્તિ દિવસે દિવસે નબળી પડતી જાય છે એ આ વસ્તુસ્થિતિનો પુરાવો છે. એટલું જ નહિ પણ હાલની માનવજાતિનું ભહું કરવાની લાગણી ધરાવનારી અનેક સમાજો, મનુષ્યજાતિ ઉપર-જે તે પ્રકારના પડતા. દુઃખથી ખીજી સર્વ

પ્રજ્ઞાઓના મત ઉપર થતી અસર, સ્વાધ્યવૃત્તિ ઉપર વધતો જતો અનાદર, જૂઞ્ઞમતરાધી મરણ નીપજે તેમાં સમાજની જવાબદારીની સમજણ, પરતી માનસિક અને નૈતિક અવનતિને માટે પછું થતી લાગણી, હવતાં પ્રાણીઓને ઔષધના ઉપયોગ સાથે મારી નાંખવાની રીત વિરુદ્ધની સજાઓ, માંસાહારનો નિષેધ, એ અને એવી એવી બીજી અનેક સંસ્થાઓ, અને તેની પાછળ ખરચાતી અસાધારણ રકમો એ પણ આ 'સુધારાની' પરોપકારવૃત્તિની પ્રધાનતાનો અપૂર્વ અને અચૂક પુરાવો છે. શુદ્ધામિરીનું લશ્કરી તંત્ર નષ્ટ થયું, સર્વેને સમાનતા અને સ્વતંત્રતાના સદજ હકની બક્ષીસ મળી, અને આજના ઉદ્યોગ-યુગમાં લક્ષ્મી અને મંજુરી વચ્ચેના વિચ્છેદમાં મંજુરોને વધારેને વધારે સગવડ કરી આપવામાં આવે છે.—આ બધી બાબતો આ 'સુધારા'નો પાયો પરોપકારવૃત્તિ જ છે એમ સ્પષ્ટ રીતે બતાવી આપે છે. આજ ગમે તે જાતિમાં ઉત્પન્ન થયેલો માણસ હંથમાં હંથી રિથતિએ પહોંચી શકે છે, અને સત્તાધીશ વર્ગો નીચેના વર્ગોને પોતાની સામે ટક્કર ઝીલવાને વધારે શક્તિવાન કરવા સાથે જ બાણે કેળવણી આપતા હોય એવો દેખાવ ન જોઈ પડે છે. આ બધાનું પ્રયોજક તત્ત્વ જુદામાં નથી પણ કિશ્કિત સુધારાના તત્ત્વજૂત સિદ્ધાન્તોમાં,—એટલે ગ્રેમ ઔદ્યોગ અને પરોપકારમાં, મનુષ્યમાત્રની માહજિત સમાનતામાં, અને પરલોકશ્રદ્ધામાં છે.

પ્રાચીન ગ્રીક, અર્વાચીન હિંદુ, અને ઇયુરોપિક લોકોનો શુદ્ધામલો.

પશ્ચિમની પ્રજ્ઞાઓનું મોટામાં મોટું પરાક્રમ મનુષ્ય માત્રની સમાનતા અને સ્વતંત્રતાના સિદ્ધાન્તનો ઉદ્ભવ મનાય છે. સામાન્ય ઇતિહાસ આ સિદ્ધાન્તને ફ્રેન્ચ રેવોલ્યુશનમાંથી જન્મેલો માને છે, ત્યારે કિંદુ લાંગ્રા ઐતિહાસિક દર્શનથી કિશ્કિત સુધારાની માથે જ એને જોડે છે. આ દર્શનની વાસ્તવિકતા તપાસવાનો અત્યારે આપણે હેતુ નથી; અને આટલે આજે તો આપણે નિર્વિવાદ કબુલ કરીએ કે એ સિદ્ધાન્તો પ્રમાણે સમાજની રાજ્યતંત્રની રચનાના મ્હોટા દેશોને ઉદ્દેશીને અને મોટા પાયા ઉપર કરવાના પ્રસંગો લમણાંની તે તરફની પ્રજાએ જ કર્યા છે. અને કિંદુ ખરૂં કહે છે કે ગ્રીક અને રોમન પ્રજાઓમાં શુદ્ધામલો જ્યારે સર્વત્ર વ્યાપી રહ્યા હતા, ત્યારે અત્યારની પશ્ચિમના સુધારાવાળી પ્રજાઓમાં શુદ્ધામલું નામ નથી એટલું જ નહિ પણ ગરીબ તવંગર સમાનતાના હકો ભોગવે છે. આમાં કિંદુને સમાજવિદાના તત્ત્વનો પુરાવો માલુમ પડે છે. તેનો એવો સિદ્ધાન્ત છે કે મનુષ્યનો ઉત્કર્ષ જુદિવૈભવની દિશામાં નથી થતો પણ સામાજિક હવન માગવાની શક્તિમાં, હૃદયબળમાં, ધર્મમાં, થાય છે; અને દલીલ કરે છે કે ગ્રીક સમુદાયનો જુદિવૈભવ બહુ હંચી કેટલે પહોંચેલો હતો એ ખરી વાત છે અને હજી સુધી સર હેન્રી મેઈન કહે છે તે પ્રમાણે તે જુદિવૈભવનાં શુભ ફળોનો આપણે ઉપભોગ કરીએ છીએ. પરંતુ તે મહાન અસાધારણ જુદિવૈભવે તે સુધારાને અદૃશ્ય થતો અટકાવ્યો નથી. માનવ સમાજનો ઉત્કર્ષ સામાજિક હવનની યોગ્યતાની દિશામાં જ થાય છે, અને તેમાં મમાજનો જુદિવૈભવ પણ પ્રકાશ પામે છે એ ખરૂં છે, પણ તે આગનુક-ખીજ દરજ્જાનો છે, અને સામાજિક હવનની યોગ્યતા કુશળતા એજ મનુષ્યદત્તર્થની ખરી

દિશા છે. કિંદના મત પ્રમાણે કોઈ એકસ મનુષ્યસમુદાયનું સંસ્થાપનબળ એના બુદ્ધિ-વૈભવમાં સમાવણું નથી પણ એના હૃદયવૈભવમાં, સ્વભાવવૈભવમાં જ છે. અને પોતે અત્યારના રસો-જગપાનિસ સુદના બનાવેનું બંને ભવિષ્ય બાખતો હોય તેમ કહે છે કે જે પ્રજાએને આપણે અત્યારે હલકી ગણીએ છીએ તે પ્રજાએ પણ બુદ્ધિવૈભવ ખાલવવાનાં સાધનો હાથમાં આવ્યાથી પશ્ચિમની પ્રજાઓની સાથે સરખાઈ ભોગવશે અને એવો પણ વખત કદાપિ આવે કે શુવનની દરીયાઈમાં પશ્ચિમની કોમોની વિરુદ્ધ બુદ્ધિથી પ્રાપ્ત કરેલાં બધાં સાધનો જગતની દરેકોઈ પ્રજા કૃતેહની સાથે વાપરી શકે. વળી આગળ વધીને કહે છે કે બુદ્ધિવૈભવ જ ને-કોઈ પ્રજાની શ્રેષ્ઠતાનું લક્ષણ હોય તો આફ્રિકાની પ્રજાએ ઈંગ્લેન્ડ પ્રજાથી બહુ ઉતરતી નથી. ગાલ્ટન કેટલીક પ્રજાઓના બુદ્ધિ-બળની સંગીન રીતે પરીક્ષા કરી એવા સિદ્ધાન્ત ઉપર આવ્યો છે કે ઓકે લોકોની પ્રજાની બુદ્ધિવૈભવના પ્રમાણમાં ઈંગ્લેન્ડની પ્રજાનો બુદ્ધિવૈભવ જેટલો કમ છે તેથી વધારે ન્યૂન આફ્રિકાની પ્રજાનો બુદ્ધિવૈભવ ઈંગ્લેન્ડની પ્રજાની બુદ્ધિવૈભવના પ્રમાણમાં નથી. અને એક ટેકાણે કિંદ ઇંગ્લેન્ડ અને દિદુસ્તાનની પ્રજાઓના બુદ્ધિવૈભવનો મુકાબલો કરતાં જણાવે છે કે જ્યારથી ત્રિવિક્ર સર્વિસની પરીક્ષા ઉઘડી છે ત્યારથી હિંદના જુવાનો ઈંગ્લેન્ડના યુનંદા જુવાનો સાથે બુદ્ધિવૈભવમાં સરખાઈ અને વળતે સરસાઈ પણ ભોગવે છે. છતાં કિંદ કહે છે કે મુનીબર અંગ્રેજો હિંદમાં રાજ્ય કરે છે તે ખતાવી આગે છે કે અંગ્રેજો હિંદના વતનીઓ કરતાં શ્રેષ્ઠ છે.

ઉપર બતાવ્યું છે કે કુદરતી હાંટણ (natural selection) ની રીતે જે ઉત્કર્ષ થાય છે તેમાં પહેલે દરજ્જે સામાજિક શુવનમાં કુશળતાનો વધારો એ શુભોની શક્તિમાં થાય છે. હાલમાં ટયુરોનિક લોક બીજી બધી પ્રજાઓ ઉપર સરસાઈ ભોગવે છે એ પ્રત્યક્ષસિદ્ધ વાત છે. અને તે લોકો સામાજિક શુવનની કુશળતા સંપાદન કરનારા-વ્યક્તિના સ્વાર્થને સમાજના સ્વાર્થમાં કુખાવનારા પ્રેમ અને પરોપકારના શુભોની શક્તિને લીધે જ ભોગવે છે એમાં કાંઈ શક નથી. તેની સાથે એ પણ સ્પષ્ટ છે કે ઉચાનાં ઉચો બુદ્ધિવૈભવ પણ આ શુભોની ખોટ પુરી પાડી શકે તેમ નથી. એટલું જ નહિ પણ એથી વધારે આગળ જઈને એટલું પણ કહી શકાય કે આ શુભો વિનાના બુદ્ધિ-વૈભવનું વલણ હમેશાં સામાજિક કુશળતા ઓછી કરવા તરફ જ છે.

તે ઉપરથી સિદ્ધાન્ત.

આ ઉપરથી કિંદ એવો સિદ્ધાન્ત ઇંગ્રેજ વાંચી રાખનારી-પ્રજાની આગળ ધરે છે કે જે પ્રજામાં બળવાન અને ઉત્સાહી ચારિત્ર્ય, દયા, પ્રમાણિકપણું, અને સત્યનિષ્ઠતા હોય, તથા મોટું તેજસ્વી રૂળ પ્રાપ્ત કરવા તરફ મન ન રાખતો પ્રસંગે પ્રસંગે ઉત્પત્તિ થતાં નાનાં કર્તવ્યોમાં એક બક્તિ હોય તે પ્રજા ઉત્ક્રાન્તિની જાંચી ભૂમિકાએ પહોંચી છે એમ ગણાય. એજ શુભે કિંદ કહે છે કે અંગ્રેજોને હિંદુસ્તાનની ભૂમિમાં સામ્રાજ્ય અને ઇંછિત્કમાં નિવન્તત્વ આપ્યું છે. અને એજ શુભોએ જગતની સર્વ પ્રજામાં તે અથવા તે વગેરેની બીજી પ્રજાઓ સર્વ દેશોમાં પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષ અમલ સંપાદન કરશે.

પશ્ચિમના સુધારામાં સહુથી વધારે આગળ પડતી પ્રજાઓના—અને ખાસ કરીને ઇંગ્લેન્ડના સર્વ દિશામાં વૃદ્ધિ પામતા વિજયના ખુલાસા તરીકે કિડ્ તે પ્રજાઓનો ઉચ્ચ બુદ્ધિવૈભવ નહિ પણ ઉચ્ચ ચારિત્ર્ય, ઉચ્ચ શીલ રજુ કરે છે. અને જગતના ભવિષ્યનો વિચાર કરતાં તે એવા નિર્ભય ઉપર આવે છે કે પશ્ચિમના સુધારાવાળા પ્રજાઓ હમેશાં આગળ વધતી જશે, પોતાનું કુળ વધારતી જશે, અને જે દેશો તેમને વસવા લાયક છે તે દેશોમાં પોતાનાં સંસ્થાનો જમાવતી જશે. તેવા દેશોમાં કોઈ વતની પ્રજાઓ હશે તો તેઓ તે નવા તેજસ્વી લોકોના બાહુબળ આગળ અથવા તેમના ઉચ્ચ સુધારાના જીવન વિગ્રહમાં વિશેષ લાયકાત આપનાર આગળ અનાધારે જ વિનાશ પામશે, અથવા હુણી જશે. જે દેશોમાં પશ્ચિમના લોકો આબોહવાના કારણસર રહી શકે તેમ નથી તે દેશોમાં તે લોકો ખીછ રીતે પોતાનો હાથ ધાલશે.

કિડ્ છેવટે માને છે કે;—

- (૧) સમશીતોષ્ણ પ્રદેશો કરતાં ઉષ્ણકટિબંધમાં આવેલા દેશો વધારે જળદ્રુપ છે. ત્યાં જમીન ઘણી ઉચ્ચ પ્રકારની હોય છે, અમુક પાકો ઉષ્ણ પ્રદેશ વિના પાકે જ નહિ તેનો પણ તે દેશોને લાભ છે, તેમજ રથજે રથજે અનિજ સમૃદ્ધિઓ પણ મોટા જથ્થામાં માત્રુમ પડે છે. પછી કહે છે કે—
- (૨) તેમજ તે ઉષ્ણ દેશના લોકોની સામાજિક વૃત્તિ હલકા છે. અને તેથી તેઓ કોઈ દિવસ તે ફલદ્રુપતાનો અને ખીછ સમૃદ્ધિઓનો ઉપયોગ પોતે જેવી રીતે અને જેવા ફલ સાથે કરી શકે તેવી રીતે કદી પણ કરી શકવાની નથી.
- (૩) તેમજ આવાં રસભર્યા કુદરતી સાધનોને પશ્ચિમની ઉચ્ચ સામાજિક વૃત્તિ ફાકટ જવા દે એ કદી બને નહિ.
- (૪) તેથી તે સાધનોનો ઉપયોગ કરવા તે ફલદ્રુપ પ્રદેશો અને હીરા માલિક લેખખંડ કોલસા વિગેરેની ખાણોમાંથી ફળ લેવાની પશ્ચિમની પ્રજાઓ પોતાની ફરજ સમજશે.
- (૫) અને જ્યાં પોતાના જેટલી કુશળતાથી શોધ લેવાતાં નહિ હોય ત્યાં પોતાની હાજરીથી વધારે ફળો ઉત્પન્ન કરવાનું તેઓ યોગ્ય વિચારશે.
- (૬) અને આ કારણથી જ્યાં અગાડી એમને રહેવા લાયક પ્રદેશો માલુમ પડશે ત્યાં અગાડી અને,
- (૭) જ્યાં જળ લેવાની શક્તિનો ઉપયોગ કરવાનો અવકાશ હશે ત્યાં અગાડી, પશ્ચિમના સુધારાની પ્રજાઓ એક અથવા બીજા સ્વરૂપમાં—આપણે ઉમેરીએ કે વેપારી તદ્દનામાંથી લગ્નધર્મી અથવા મુકમ્મી—પોતાનો કામ્ય ક્યાં વિના રહેવાની નથી.

(અપૂર્ણ.)

ઉત્તમલાલ કેશવલાલ ત્રિવેદી.

કિન્ડરગાર્ટનનો ઉદ્દેશ.

પણી ખરી શાળાઓમાં હાલ કિન્ડરગાર્ટનનો વિષય દાખલ કરવામાં આવ્યો છે. શિક્ષણ સંબંધી માસિકોમાં તેની બહુસોની વિગતો પણ પ્રકટ થવા માંડી છે, અને તે સંબંધનાં કેટલાંક પુસ્તકો પણ પ્રસિદ્ધ થઈ ચૂક્યાં છે, આવે સમયે તેના ઉદ્દેશ સંબંધી ચર્ચા કરવી એ આવશ્યક લાગે છે. બહુસોની વિગતમાં ઉતરતાં પહેલાં તેનો ઉદ્દેશ શો છે, શા આશયથી એ વિષયની યોજના કરવામાં આવી છે, એ શોધવાની ખાસ જરૂર છે. એટલા કિન્ડરગાર્ટનમાં જ નહીં, પણ દરેક વિષયમાં તેનો ઉદ્દેશ શોધવાની પ્રથમ જરૂર છે. કારણ કે કોઈ પણ વિષયનો ઉદ્દેશ જાણ્યા પછી તેને શીખવવાની રીત કદાપિ સમજાય નહીં. ક્યાં જવું છે એ નક્કી કર્યા વગર ચાલવા માંડવાથી જેવું પરિણામ આવે, તેવું જ ઉદ્દેશ નક્કી કર્યા વગર કામ કરવા માંડવાથી પરિણામ આવે. તેટલા માટે તેની છુટ્ટી છુટ્ટી બહુસો કેમ શીખવવી, તેની હકીકત જાણતાં પહેલાં તે દરેકનો આશય શો છે, એ જાણવાની અને હૃદયમાં ઉતારવાની પહેલી જરૂર છે. આશય જાણવામાં હશે તો તે ઉપરથી તેને પાર પાડવાની કળા સહેજે શીખી શકાશે.

શિક્ષકોને બાળકો ઉપર કામ કરવાનું છે; બાળકોની શક્તિઓ ઉપર કામ કરવાનું છે; અથવા તો બચિબ્બની પ્રજા ઉપર કામ કરવાનું છે. તેથી તેઓ જે પોતાના કામની દિશા-પોતાના કામનો ઉદ્દેશ-સમજવા નથી હોતા, તો તેઓ અવગે રહેતે ચડી જઈ અનેક પ્રકારનાં એવાં તુકસાન કરી શકે છે, કે જેનો બદલો કોઈ પણ પ્રકારે વળી શકે નહીં. એક જમાનાની બચિબ્બની પ્રજાને જ અવગે રહેતે ચડવી દેવાય, તેઓનામાં નાનપણથી જે ઇશ્વરદત્ત શક્તિઓ હોય, તેનો કોઈ ઉપયોગ જ ન થાય; જે શક્તિઓ ખીલી શકે તેમ હોય તેને દાબી દેવામાં આવે, યુગ્ગ કરી નાખવામાં આવે, તો તેથી બચિબ્બની પ્રજાને કેટલું બધું તુકસાન થાય ? શું એ તુકસાનનો ફાયદો પણ બદલો વાળી શકાય અથવા એને કોઈ પણ રીતે માપી શકાય ? એ નિર્ણય છે, કે એ તુકસાન બે-હદ છે અને તેથી તેવું તુકસાન ન થાય, તેને માટે શિક્ષકોએ તો શિક્ષણના વિષયોનો ઉદ્દેશ ખાસ કરીને સમજવો જોઈએ.

જ્યારે દરેક વિષયનો ઉદ્દેશ સમજવાની આ પ્રમાણે આવશ્યકતા સાબીત થાય છે, ત્યારે કિન્ડરગાર્ટનનો પણ ઉદ્દેશ સમજવાની આવશ્યકતા સાબીત થાય છે. વધારે કરીને એનો ઉદ્દેશ સમજવાની આવશ્યકતા એટલા માટે છે, કે એ વિષય માનસશાસ્ત્રને અનુસરે છે, બાલકોની સ્વાભાવિક પ્રકૃતિના વિકાસના ક્રમને અનુસરે છે, તેથી એવું બધારણ અને ઉદ્દેશ સાધારણ રીતે ધારી શકાય તેના કરતાં વધારે ગહન છે. આ ગહનતા જ્યારે આપણે એ વિષયમાં ઊંડા ઉતરીએ છીએ, અને જે સમર્થ અને દુનિયાનાં લાયકમાં લાયક શિક્ષક એ વિષય જાણી હતાડ્યો છે, તે જ પ્રમાણે કામ કરતો હોતો તે પ્રમાણે કરવાની જ્યારે આપણે શરૂઆત કરીએ છીએ, ત્યારે આપણને ખાસી આવે છે. આ ગહનતા ઉપર નજર કરતાં એ ઉદ્દેશ સમજવામાં બેશક વધારે પ્રયત્નની, વધારે અવશેષનની, વ-

ધારે વિચારની અને એ ઉપરાંત ધણું કેટલીએક બાબતની જરૂર છે. એ બધું જેનાથી ન થઈ શકે, તેનાથી એ ઉદ્દેશ સમજવામાં ભૂલ થાય, એ સ્વાભાવિક છે.

હવે એ ઉદ્દેશ શો છે તે આપણે જોઈએ:—

કિન્દરગાદીનની યોજના સૂરોપખંડમાં નીકળી છે. ત્યાં ત્રણસો વરસ પહેલાં, આપણે ત્યાં હાલમાં કેટલેક ઠેકાણે આવે છે તે પ્રમાણે, અથવા પહેલાં ત્યાં પણ ચાલતો હતો તે પ્રમાણે, કેળવણીમાં કેટલેક અંધાર ચાલતો હતો. વિદ્યાર્થીઓ પુસ્તકો માટે ફરી જતા હતા: અંદર શું છે તે સમજતા નહોતા. પદાર્થોના ગુણો મોટે ભોલો જતા; પણ પદાર્થનું અવલોકન કરીને તે જાણતા નહોં. ખગોળમાં તારા, ગ્રહ, નક્ષત્ર વગેરેનાં નામો બધી જતા, તેની ગતિ વગેરેનો અભ્યાસ કરતા, પણ આકાશમાં તે ક્યે ઠેકાણે છે તે જાણતા નહોં. અર્થાત્ બધુતા ખરા પણ ગણુતા નહોં. પુસ્તકો ઉપર શ્રદ્ધા એટલી બધી રાખવામાં આવતી કે તે ખદારનું જાણે કશું સાચું હોય જ નહોં! મૂળ જે પદાર્થ માટે તે પુરતક હોય તે પદાર્થમાં પણ હોય નહોં, એમ સાધારણ ગણુના રહેતો! બેકન એ 'સમયની પ્રવૃત્તિને કરોળીઆની જાળ સાથે સરખાવે છે. અને એલેક્સીઓ ફરીઆદ કરે છે કે “હું પડિતોને મારી દૂરજીનમાંથી જોવાને વિનવતો, પણ તેઓ માર્ક માનતા નહોં. તેમને નિશ્ચય હતો કે જૂદી જૂદી (પુસ્તકોની) પ્રતો મેળવીને તેમને સરખાવવાથી જ સાચ નીકળી શકે.” સૂર્ય ઉપર ધાખાં છે એ શોધ બ્યારે પહેલવહેલી પ્રસિદ્ધ થઈ, ત્યારે એક વિદ્યાર્થીએ તેના શિક્ષકને એ હકીકત વિદિત કરી. તેના શિક્ષકે ત્યારે તેને જવાબ આપ્યો કે “સૂર્ય ઉપર ધાખાં હોઈ શકે નહોં; કારણ કે હું પહેલેથી જાણે છું કે સૂર્ય દોષરહિત છે. માટે તમે તમારા કાચ સાફ કરજો, અને તમારી દૂરજીનમાં ધાખાં નહોં હોય, તો તમારી આંખમાં દશે.”

આ એક સાધારણ દાખયો છે, પણ તેથી પુસ્તકો ઉપર શ્રદ્ધા કેટલી બધી હતી એ જણાઈ આવે છે. આથી પરિણામ યોડું સાફ આવવાની સાથે ધણું જોડું આવતું. માત્ર પુસ્તકો એ જ કેળવણીનું સાધન રહેતું. અને તે સિવાય કુદરતમાંથી કે સમાજમાંથી જાણે કશું જાણવાનું જ ન હોય! આની સાથે મનુષ્યમનમાં શિક્ષણને માટે અધુક યોગ્યતા હોય છે, અને તેના ઉપર લદા આપવાથી તથા તેને અતુસરવાથી ધણું ધણું અને સારી રીતે જાણવી શકાય છે, એ વિચારનો પણ ઉદ્ભવ થયો ન હોતો. માણસને માત્ર પુસ્તકો બહુનાઈ ગ્રાણી ગણુવામાં આવતું; અને તેથી આત્મવિકાસ, આત્મકેળવણી કે સ્વતંત્ર શક્તિનો કેવળ અભાવ રહેતો.

આ નુકસાન કઈ જોડું ન હોતું. તે વખતના રાજા અને વિચારશીલ માણસોને તે ખાસવા લાગ્યું હતું. અને તેથી તેને માટે જુદે જુદે સ્થળેથી પોકાર ઉઠવા લાગ્યો. ધીરે ધીરે એ પોકાર વધી જતાં એક સમયે પુરખ એવો ઉત્પન્ન થયો, કે જેણે આ પ્રવૃત્તિને છેક જ નિરુદ્ધારી કઢાડી, એનાં નુકસાનો વિસ્તારથી બતાવી આપ્યાં. અને ધણા જુરસા

તથા આવેગથી એલું સાખીત કરવા પ્રયત્ન કર્યો, કે પુસ્તક જેવા સાધન વગર. માત્ર કુદરતમાંથી બહુ શીખવી શકાય. આ પુરુષ તે રૂસો હતો. અદારમાં સદીમાં તેણે પોતાની આ નવી પ્રવૃત્તિથી આખા યુરોપને ગળવી મૂક્યું હતું. ધંજે રચે તેના વિચારો પસંદ થયા હતા, અને પોતાની ભૂલો જણાઈ આવી હતી. પરિણામ એથી એ યશુ કે કુદરતમાંથી પણ મનુષ્યને અમુક કેળવણી મળે છે, એ વિચાર દાખલ થયો. અને મનુષ્ય એ માત્ર પુસ્તકોનું જ્ઞાન યાદ કરનાર પ્રાણી છે; અને તેને શીખવવાના ખીજા કોઈ સાધન નથી, એ ભૂલભરેલો વિચાર દૂર થયો.

પણ, આ વિચારમાં પણ અપૂર્ણતા હતી. કેળવણી કુદરતમાંથી મળવી જોઈએ, એટલાથી બસ નથી; કુદરતમાંથી તે મળવાની સાથે માનસિક વિકાસનાં ક્રમ પ્રમાણે મળવી જોઈએ; ક્રમ પ્રમાણે જ આપી શકાય; અને તે પ્રમાણે આપવાથી જ ખરું અને સાચું પરિણામ લાવી શકાય. આવો વિચાર હજુ દાખલ થયો ન હોતો. એ વિચાર પેન્ડેલોટ્સી અને કૂમ્બલે દાખલ કર્યો. તેમને માલુમ પડ્યું કે શિક્ષકો બાળકના મનનાં સ્વાભાવિક ક્રમને અનુસરતા નથી. ગમે તે રીતે પાઠ આપે છે, અને માત્ર શબ્દો શીખાવી ગોખાવી ગોખાવી પોપટ બનાવે છે. આમ થવાથી બાળકોની ખરી શક્તિ ખીલતી નથી, પણ ઉલ્ટી દબાઈ જાય છે, અને સ્વતંત્રતા કશી રહેતી નથી, દેશની આખી દશા જોઈ આ સંમર્થ શિક્ષકોને ઘણી જ દાઝ થઈ, અને કેળવણીને માટે સ્વાર્થ કરવા તેઓ તૈયાર થયા. ન્હાનાં બાળકોની સાથે જ રહેવું, અને તેમને સ્વાભાવિક રીતે શીખવી, યોગ્ય મનુષ્યો બનાવવા તેમણે ધારણા કરી. મળ આ પ્રમાણે વિચાર કરનાર પેન્ડેલોટ્સી હતો અને તેણે તેના કેટલાક પ્રયોગો કર્યા હતા. પછી તેના વિચારો, તેના પ્રયોગોનાં પરિણામો અને તેમાં થયેલી કેટલીક ભૂલો એ બહુ જલ્દી કૂમ્બલે તે કામ શરૂ કર્યું. તેણે જોયું કે છોકરાઓ પણ માણસો છે, તેમને મન છે, અને તે મનમાં પરમેશ્વરે જૂદા જૂદા પ્રકારની શક્તિઓનાં ખીજા મૂકેલાં છે. આ ખીજને, તેને ખીલવાના ક્રમ પ્રમાણે કુદરતમાંથી પાણી તથા ખોરાક જે આપવામાં આવે, તો તે ખીલે છે; વધારે સારી રીતે ખીલી શકે છે. પોતાની મેજે પણ આ ખીજે જોઈતો ખોરાક લઈને વિકસે છે, પણ પોતાની મેજે તે પ્રમાણે વધવામાં તેને હમેશાં અતુકળતા મળતી નથી હોતી. એ અતુકળતા આપવી, અને યોગ્ય દિશા આપવી, એ શિક્ષકનું કામ છે. એટલે શિક્ષકોનું કામ અનેક પ્રકારનાં સાધનોને અમુક ક્રમમાં વખતસર ગોઠવવાનું છે. શિક્ષકે કંઈપણ શીખવી દેવાનું નથી, કે નવું બીજા ઉમેરવાનું નથી એટલું જ નહીં, પણ કોઈપણ જાતનું નવું બીજા મૂકી શકતું જ નથી. ઇશ્વરદત્ત જે શક્તિઓ બાળકમાં હોય છે, તે જ ખીલવી શકાય છે. તેને જ યોગ્ય સાધનોથી ક્રમપુરઃસર ખીલવવી એ શિક્ષકનું કર્તવ્ય છે.

કૂમ્બલે આ વિચાર પાયા તરીકે લઈને તે ઉપર પોતાના કામની ઇમારત ચઢી. આપણે જોઈ શકીએ છીએ કે તેનો આ વિચાર કેવળ સ્વાભાવિક છે. શિક્ષણનો જ ક્રમ છોકરાઓની કુદરતી ખીલાવટને અનુસરે છે, કુદરતી ખીલાવટને સાધે છે, અને તે યમા-

છે જ કામ લે છે, તે કોનાંથી નાપસંદ કરી સકાય? તેનો ક્રમ ઉત્તમમાં ઉત્તમ હતો અને તેથી કરીને આખી સુધરેલી દુનિયા ઉપર તેણે અત્યારે વિજય મેળવ્યો છે. ખરેખરા એ પણ તેની શિક્ષણની યોજનાના જોરું જ સ્વાભાવિક છે !

પણ તેની યોજનાનું ખરું રહસ્ય, તેણે કેવી રીતે એ યોજના ખોળી કહાડી, કેવાં કેવાં તેણે અવસોકનો કર્યા, એ જ્યારે આપણે જોઈશું, ત્યારે બરાબર સમજશે.

(અપૂર્ણ)

કુસુમ.

હિંદની ખેતી સંબંધે કાંઈક વિચારો.

આધુનિક સમયમાં ચોમેર એમ માનવામાં આવે છે-અને તેમ માનવામાં ધણું સલા પણ સમાએલું છે-કે દરકોઈ દેશની સમૃદ્ધિનો મુખ્ય આધાર તે દેશનાં કળા કૌશલ્ય અને વેપાર ઉદ્યોગ ઉપર જ છે. પશ્ચિમ તરફના દેશોમાં અદર્શિત વૃદ્ધિગત થતાં જતાં કારખાનાંઓ અને ઉદ્યોગો હિંદમાં પણ ફતેહમંદ નીવડે કે કેમ, અને તેમને ફતેહમંદ કરવામાં આંદિ શાની શાની જરૂર છે તે એક નિશ્ચય જ પ્રશ્ન છે. પરંતુ તે પ્રશ્ન આજ ચોમેર એટલો બધો ધૂમી રહ્યો છે કે ખેતીનો વિષય તદ્દન અધારામાં જ રહી જાય છે, અને જેમ બીજી મધી બાબતોમાં આપણે હિંદવાનો કરીએ છીએ તેમ આમાં પણ ઉત્સાહના પ્રેર્યા આ એકજ બાબત ઉપર લક્ષ દેતાં બીજી બધીને અધારામાં રાખી દઈએ એવા સંભવ છે; તેથી જો કે આ લેખમાં કોઈ પણ નવો વિચાર દેખાશે જ નહિ તો પણ ખેતી સંબંધે કંઈક વિચારો એકત્ર મૂકવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે.

કુદરતે આપેલી સર્વ બક્ષિસો તરફ લક્ષ કરતાં એટલું તો સદજ જણાશે કે હિંદ પશ્ચિમના જેવા ઉદ્યોગો અને કારખાનાંઓ કરતાં ખેતીને માટે ખાસ લાયક છે. તેની સકસથી બરપૂર જમીન, વિશાળ નદીઓ, તેની જૂદી જૂદી જાતની હવા-આ સર્વ અનેક જાતની પેદાશો માટે હિંદને ખાસ લાયક બનાવે છે. છતાં ખેતીની રિયતિ દિન પ્રતિદિન નબળી થતી જાય છે તેનાં કયાં કયાં કારણો હશે અને તેના કંઈ ઉપાય છે કે કેમ તે વિશે આપણે આંદિ કંઈક વિચાર કરીશું.

પ્રથમ તો આપણે કુદરતી કારણો તરફ નજર કરીએ. વરસાદ ખેતીનું મુખ્ય સાધન છે; પરંતુ હમણાં કેટલાંક પર્વો થયાં ઋતુઓમાં કંઈક વિચિત્ર ફેરફાર થઈ ગયો. હોય અને

ચંતો જતો હોય એમ જણાય છે. અતિવૃદ્ધિ, અનાવૃદ્ધિ અને અકાળ વૃદ્ધિ આ ત્રણુ-દોષો સાધારણ રીતે ખેતીને નડે છે. આમાંથી પહેલી અને છેલ્લીને કંઈ ઉપાય નથી એમ કહીએ તો ચાલે. પરંતુ અનાવૃદ્ધિ માટે એક ઉપાય છે જે નહેરોથી પાણી પાવાનો છે; આ ઉપાય ધણાં સ્થાનોમાં ગ્રહણ કરાયો છે અને ફતેહગઢ નીવડ્યો છે. રાજ્યમાં પોતાનું અને દેશનું બહુ-ધન્યતા હોય તો, પોતાના સુખમાં જ બધે પૈસા ખર્ચી નાખવાના કરતાં આવી બાબતો ઉપર ખર્ચ કરવાને નિયમિતપણે રકમ જૂદી રાખતા જાય તો, વગર હરકતે થઈ શકે એવો આ ઉપાય છે. નદીઓનાં વહી જતાં પાણીના આ ધણો જ સારો ઉપ-યોગ ગણાય. તે ઉપરાંત બીજી શકે તો જૂસ્તરવેતાઓની મદદથી જમીન તપાસાવીને (રાજસત્તા તરફથી) કૂવા કે ગડાઓ નીકળી શકે તેવી જગ્યાએ કૂવાઓ વીગેરે ખોદાવી ખેતરોને પોષણ આપવામાં તેમના માલેકોએ સહાય આપવી જરૂરી છે. ખેડુતો કોઈ આવા ઉપાય પોતાની મેળે કદિ લેશે જ નહિ, કેમકે તેમનું અજ્ઞાન અને પૈસાની તંગી એ બે સુખ હરકતો તેમને નડે છે. આ સંબંધમાં બીજો ઉપાય પણ એક લક્ષમાં રાખવા જેવો છે. મોટા ગાડપાલાથી ભરપૂર જંગલો યરસાદ લાવવામાં સહાયભૂત થાય છે એ કુદરતી નિયમ રાજ્વીય છે એમ અસારે પણ મનાય છે, જેથી તે વિષે સાખીતી આપવાપણું રહેતું નથી. જો આવા જંગલો જે અસારે ઘણું ઠેકણું નાશ કરવામાં આવે છે તેમ કરવાને બદલે વધારવામાં આવે તો એ પ્રયોગ પણ કરવા જેવો છે, કે જેથી અનાવૃદ્ધિ માટે રાજ્વીય રીતે આપવામાં આવતું ધરણુ દૂર થાય. પાકને માટે એક મુશ્કેલી તીડની છે, તે પણ કંઈક કુદરતી ગણીએ તો ગણાય. તીડનો નાશ કરવાના અને તેમ નાથી થતું નુકસાન અટકાવવાના કેટલાક માર્ગ છે જે હાપીને એમરે ખેડુવર્ગમાં ફેલાવવામાં આવ્યા હોય અને વાંચી દેખાડવામાં આવ્યા હોય અને તેને માટે બને તેટલી ત્વરાથી તે ઉપાયો લેવામાં આવે તો ધણું નુકસાન થતું અટકે. આ ઉપાય હરકોઈ જાણતું હશે પણ તેને માટે પગલાં લેવાનું હજી સુધી થયું હોય એમ જણાવામાં નથી; તેનું ધરણુ માત્ર એટલું જ જણાય છે કે જે કામ સંકુનું ગણાય તે કોઈ ન કરે. કોઈ પૈસા પાત્ર માણસ આ બાબત હાથમાં લેવાનું ધારે તો જાડુ ખર્ચ વિના દેશની ઘણી સારી સેવા બજાવી શકે.

હવે આપણે રાજ્વીય રિયલિટી અને ખેતીનો સંબંધ તપાસીએ આપણે જાણીએ છીએ કે કંઈ પણ સ્ત્રીજ પોતાની યાચ સારે તેને વિષે માણસને ખાસ ખત રહે છે, અને તેથી જ ખેડુવર્ગને તેમનાં ખેતરોમાં કંઈ પોતાનાપણું રહે એમ કરવાની જરૂર છે, કે જેથી તે ખેતરોની રિયલિટી અને તેટલી સારી રાખવાનો અને પાક સારો લાવવાનો તે પ્રયત્ન કરે. આમ કરવાને ધણે સ્થળે વિધોદીનું ધોરણ દાખલ થઈ ગયું છે, પરંતુ આ ધોરણ દાખલ કરતી વખત એટલું તો લક્ષમાં રહેવું જ જોઈએ કે જે વરસમાં, પાક ન થાય તે વરસ વિધોદી માફ કરવી જોઈએ, કે જેથી ખેડુવર્ગને તેનો તે ધંધો કરવામાં કંઈ સ્વાર્થ રહે; નહિ તો ખેડુવર્ગ ખેડ મૂકીને મજૂરીએ લાગે છે અથવા બીજો ધંધો પણ શી જાય છે. જે સ્થળોએ વિધોદી માફ કરવાના દાખલા હશે ત્યાં ખેડુવર્ગ જમીન મૂકી દીધાના દાખલા બહુ જોવામાં નહિ આવે. દિવસે દિવસે ખેડુવર્ગની સંખ્યા ઘટે છે કે વધે છે તે

જોવાનાં સાધનો તો સરકારનાં દફતરો છે પરંતુ એક સાધારણ વર્ગના માણસની દૃષ્ટિએ જોતાં તે ઘટવી જ નોંધાયે એમ લાગે છે. કેમકે કેટલાક ખેડુના દીકરા ભણવા લાગ્યા છે. અને અત્યાર સુધી અમારા જાણવામાં એવા કોઈક જ છે-કે જેણે બધા પછી નોકરી ન લીધી હોય. દસ રૂપિયામાં કારકુન રહી, સંદેહ કપડાં પહેરી, ભરમ ભારી અને ખીસા ખાધી એ સ્થિતિ અનુભવી આપી જઈએ કાઢવી પડે તો તે પણ કમુદ્ધ કરે છે પણ બણીને પોતાના જાપના ખેતરમાં કામે લાગે એવો કોઈ ખેડુનો બહુલ છોકરો અમારા જાણવામાં આવ્યો નથી; તેથી જેઓ કેળવણી લે છે તેઓ નોકરીએ ચડે છે, અને કેટલાક દુકાન અને અમલદારોના જુલમથી કંટાળી એ ઉત્તમ ધંધો કરતા બંધ થાય છે. તેથી એ સંખ્યા-જોના ઉપર આપણો સહનો, રાગ રજવાદાનો, અને ગૃહીના ઘણા બાગનો-આધાર છે, એવા વર્ગની સંખ્યા આવી રીતે દિનપ્રતિદિન ઘટવા લાગી છે અને પરિણામે મલ્લ વેપાર ઉદ્યોગ પાછળ જ લાગશે તો જમીન અને સાધનો છતાં સડને અનાજના ઘાંસાં પડવાનું બિચ્ચ દેખાય છે. કેટલાકનું કહેવું એવું છે કે ખેડુવર્ગ અસાન હોવાથી તેઓ આજની નવી નવી પ્રવૃત્તિઓ અને રીતોથી અજાણ્ય રહે છે તેથી તેમને કેળવણીની જરૂર છે; પણ આગ કહેવામાં આવે છે તેનો અર્થ સાતમી ચોપડી મુજરાતી અને મેટ્રિકયુલેશનના ધોરણ સુધીનો અભ્યાસ એ જ સમજાય છે; જો એ અર્થ થાય તો ઉપર કહ્યું તેમ હરકોઈ ખેડુનો છોકરો બણીને કારકુન જ રહેવાનો. તેને માટે તો એમને લાગે છે કે સંખ્ય તરફથી પ્રયોગ માટે અમુક જમીનનો ભાગ રહેવો જોઈએ; અને એવી જમીન ઉપર જૂઠા જૂઠા પાકના, ખાતરોના, ધંત્રોના અને એવા એવા ખીજા પ્રયોગો ખેડુવર્ગના છોકરાઓને કામે લગાડી તેમની પાસે કરાવવા જોઈએ કે જેથી પોતાના છોકરાઓને નિશાળોમાં નકામું નકામું શીખવી આપણા ખેતરના ધંધા માટે તેમને નાલાયક બનાવી દે છે એવી તેમનાં માજાપોતી લાગણી દૂર થાય અને નવીન રીતો પોતે જાતે જ અજમાવેલી હોવાથી અને તેનાં પરિણામોથી વાકેફ હોવાથી પોતાનાં અસાન માજાપોતે તે નવી રીતો અદલ કરવાનું તેઓ સમજી શકે; અથવા હેવટ પોતે તે સ્થિતિમાં આવે ત્યારે તો તેમ કરેજ. દુકાનમાં એવાં વિશાળ પ્રયોગક્ષેત્રો (Experimental farms) ખેડુવર્ગના છોકરાઓ માટે તેમને અનુકૂળ નિશાળની ગરજ સારે એવા બધા ઉપાયો લેવા જોઈએ, કે જેમાં ખેતીની નવી કેળવણી પામેલા માણસોની દેખરેખ નીચે તેઓ નવું નવું જોય, અને શીખે, અને બિચ્ચમાં ઉપયોગ કરે. દુકાન અને કેળવણી એ બે વિગે વાત કર્યા પછી અમલદારોના જુલમ વિષે કંઈ કહેવાનું રહે છે. જ્યાં સુધી માણસ જાત રહેશે ત્યાં સુધી આવે જુલમ તદ્દન અટકાવવો એ અસાધ્ય જ છે. કંઈ પણ ચર્ચ શકે તો તેવો જુલમ કંઈ ઓછો કરી શકાય. તેને માટે સંવેપરી રાજકીય સત્તાએ જાતે શ્રીને ખેડુવર્ગના સંસર્ગમાં રહેવાની અને હમેશાં બારીકીથી ત્વરાથી અને ચોકસાપણે તેઓ ન જાણે તેમ તપાસ રાખવાની જરૂર છે. કોઈ બેચાર છુપા જાણુસો રાખવાથી કામ સરવું નથી, કેમકે એ તો વળી એટલા ફાટી ખાનાર વધુ થયા એમ સમજવું. અસહના કેટલાક નામાંકિત રાજ્યો નગરચર્યા જેવા રાજે નીકળતા એવી દંતકથાઓ હજી પણ ચાલે છે. તેવા કંઈ ઉપાયો જાતે જ લેવાય તો જ તેમાં રાજ્ય પ્રજા બનેનું કિત છે. લોકોથી અજાગ રહી, ખીજા માણસો દારા બજાર મેળવવાની કેટલાકની હાલની રીત બદ. હાયદ્રાબાદ

રક'તો' નથી' ન' પણ ઘણી બાબતમાં ગેરફાયદો ન કરે છે. આ ઉપરાંત નવી રીતો કે-
લાવવાનો ખીજે પણ એક રસ્તો છે. અત્યાર સુધીમાં લેવામાં આવેલો એક રસ્તો ખેતી-
વાડી સંબંધી સભાઓ બરવાનો છે. પરંતુ વરસે કે બે વરસે એક દિવસ સહને ભેગા
કરી બાપણ કરવાની બહુ અસર થતી હોય એમ અમારું માનવું નથી. દરેક રાજ્યમાં
એવો એક કેળવણીનો માણસ રાખવો જોઈએ કે જેની શરત એ હોય કે રાજ્યના બધા
ભાગોમાં શરત, દરેક ખેડુને જાતે મળવું, તેનાં ખેતરો અને કાંમથી વાકિફ થવું, નવી નવી
રીતો માટે વાતચીત અને ચર્ચા કરવી અને જાને તેમ તેને સુધરેલી રીતોમાં વિશ્વાસ
ખેસાડવાના પ્રયત્નો કરવા. આમ દરેક ગામના દરેક ખેડુત સાથે જૂઠું જૂઠું મળવા લગ-
વાથી જો કે વખત ઘણોજ જશે તોપણ વખતો વખત એની એ બાબત અને વિચારો
કાને પડવાથી કંઈક પણ ફેર પડ્યા વિના નહિ રહે. ખીજે રસ્તો જે અત્યાર સુધી લેવા-
એલો છે તે ખેતીવાડીનાં પ્રદર્શનો છે. પરંતુ એ પણ બહુ અસરકારક હોય એમ અમારું
માનવું નથી. પ્રદર્શનોની સામેના આ વિચાર આ આગળ વધેલા જમાનામાં ઘણોજ પ-
છાત મણવાનો પૂરો સંભવ છે, તોપણ કહેવું જોઈએ કે પાંચ દશ વરસે મોટા ખર્ચ
અને ડોળથી. બે દિવસ ખેતેલાં આપાં પ્રદર્શનો કેળવણેલા માણસોને પણ માત્ર તમાશા
રૂપજ હોય છે તો પછી ગિયાસ અબજ ખેડુનું તો પૂછવું ન શકે? ક્યા ખેડુને ધનામ
મેળવવાની ખાતર પોતાનો બગદાર સારી રીતે ઉછરેલો હોય છે? ક્યા ખેડુત ત્યાં આ-
વેલાં ખાતરો કે યંત્રો માટે તપાસ કરવાની કે તપાસ કરી દાખલ કરવાની તરફી લે છે?
કુંકામાં તેમની જે ઉપયોગિતા જોટલે દરજ્જે મણવામાં આવે છે તેટલે દરજ્જે આંહી તો
તે ઉપયોગી નથી ન નીવડ્યાં એમ કહેવામાં અને કશો ભય વહોરી લેતા હોય એમ
અમને લાગતું નથી. તેને બદલે ઉપર ક્યાં તેવાં પ્રયોગક્ષેત્રોમાં નવા નવા પાક ખાતરો
અને યંત્રો વાપરી ચતા શયદાઓ 'Object lesson' પ્રત્યક્ષબોધ રૂપે ખેડુ-વર્ગ પાસે
મુકવામાં આવે તો તેઓ નજરે નોંધી શકે કે ખરેખર એમ યર્થ શકે છે. કોઈ કહેશે
ખેડુતો પોતે એમ શા માટે પ્રયોગ ન કરે? જવાબમાં એટલું જ કહેવું બસ થશે કે
તેમને પોતાના પેટ માટે બાગ્યે જ ખૂરતું રહે છે ત્યાં જેનું પરિણામ અનિશ્ચિત છે એવા
પ્રયોગો કરવાની તેમની હિંમત ન જ આવે એ સ્વાભાવિક છે; પણ રાજ્ય પોતે પ્રયોગ
નિષ્ણ જાય તો તેટલો ગેરફાયદો ખુશીથી ખમી શકે, અને નિષ્ણ ન થાય તો ખીજા
ખેડુને પ્રત્યક્ષ બતાવી પોતાની ઉપજમાં વધારો કરી શકે. દક્ષાંત તરીકે કોઈ અનાજનાં
ખીનો પ્રયોગ, ખાતરનો પ્રયોગ, ઢોરને ઉછરવાનો અને સારાં પુષ્ટ રાખવાનો પ્રયોગ આ
બધા પ્રયોગો જોઈને સારા લાગશે તો ખેડુ વર્ગ તે શ્રદ્ધા કર્યા વિના નહિ જ રહે.

ખેડુ વર્ગ પ્રત્યે ખીજી પણ કેટલીક શરતો રાખવાની છે. ખેડુનો ધંધો પડી ભાગ-
વાનું એક મુખ્ય કારણ તેમની પૈસા સંબંધી રિયલિટી પણ છે. આના સંબંધમાં સાધા-
રણ રીતે એવું કહેવામાં આવે છે કે ખેડુ વર્ગનાં અજ્ઞાન માણસો વિવાદ વગેરે તેમનાં
બ્યાવહારિક ખર્ચમાં ઘણું જ નફાનું ખર્ચ કરે છે તેથી તેમને સાહુકારના પેલમાં ફસાવું
પડે છે. પરંતુ અમારે અમારો અંતુભવ આ બાબતમાં જણાવવાની રજા લેવી જોઈએ.
ખેડુ વર્ગના જેટલો કરકસરથી અને સાદી જીંદગી માળનાર ખીજે કોઈ વર્ગ નથી. તે

મનાં કપડાં જુઓ, તેમનો ખોરાક જુઓ, અને તેમનાં ઘર જુઓ; તો તમને ખ્યાલ આવશે કે તેમનું આવું મહેનતવાળું છતાં કેવું સાદું જીવન છે, આખું વરસ રાત દિવસ અથાગ મહેનતે બળદની સાથે બળદની માફક જ કામ કરીને તે તેમની જીંદગી પૂરી કરે છે. તેનાં અમુક વરસે ઘણા જ ઓછા ખર્ચથી કરેલા વિવાહ પણ આમ વગોવાય એ શોકજનક છે. એક મધરાતીનું રાતું કપડું, કે એક સોનાના ધુંસતું ધરેણું, અને ગોળ ને ચોખ્ખા : આ તેમના વિવાહના ઉપભોગ, મોજમજ અને આનંદનાં સાધનો! શું તેમના જેવી સખત જીંદગીમાં આવો નિર્માલ્ય, નહિ જેવો આનંદનો વખત આવે તે પણ આપણને બારે લાગે છે? તેમની ગરીબીનું મુખ્ય કારણ રાજ્યનું મહેસુલ, અને અમલદારોનો જુલમ છે. એક વખત મહેસુલ ચુકવવાને વાણીયા પાસેથી પૈસા લેવા પડ્યા હોય તો જીવતાં સુધી તે અનેક કરજનું કારણ થઈ પડે છે; કરજદાર માણસ વ્યાજ અને કરજમાંથી તરત મુક્ત નથી થઈ શકતો તેનું કારણ એજ છે એક વખત કરજ ક્યું હોય તેનું વ્યાજ ન દેવાનું હોય ત્યાં અચાનક ખીજનું ખર્ચ આવી પડે છે એમ એક પછી ચાલ્યું જ નાચે છે તેથી તેનું ઉપર કહ્યું તેવું વિવાહ જેવું નિર્માલ્ય ખર્ચ પણ વગોવાવાનો વખત આવે છે. આનો માત્ર એકજ ઉપાય છે કે દરેક રાજ્યે ખેડુઓને માટે એક જૂદી જ પેદી રાખવી જેમણે કે જેમાંથી-ઘણે જ ઓછે વ્યાજને દરે તેમને પૈસા ધીરવામાં આવે અને તે ધીરદાર ઉપર પોતાની ખાસ નજર રહેવી જેમણે કે જેમાં દુરુપયોગ થવા ન પામે. તે ઉપરાંત ખીજે એક રસ્તો એ છે કે ખેડુને રાકડ ન આપતાં જ જેમણે તે આપવું-જેમકે ખીજે માટે રૂ. માત્રે તો રૂપિયા નહિ આપતાં ખીજ આપવાં; રાજ્યમાં ખીજ, ખેતીનાં સાધનો, દોર હાંખર વગેરેની એક ડીપો જેવું રાખવું જેમાંથી રાકડને બદલે તે મીલેની લોન મળે; અને પાકમાંથી, જે લીધું હોય તે તે પાછું આપે. રાકડ આપવાનું કહેવું એ કેટલીક વખત તેમને બારે પડે છે. આમ કરવાથી વ્યાજખાઉ સાધુકારોના પગમાંથી તેઓ મુક્ત થશે અને તેમની પૈસા સંબંધી સ્થિતિ કંઈ મુધરશે.

ખેતી સુધારવાનો એક ખીજે રસ્તો એ છે કે કેળવાએલ વર્ગને જમીન ખેડવાના ધંધાની બને તેટલી સગવડો કરી આપવી કે જેથી એક કેળવાએલ જમીનદાર વર્ગ ઉભો થાય, જેના ઉપર અમલદાર વર્ગ જુલમ કરતાં વિચાર કરે અને રાજ્યને અનલુ ખેડુ વર્ગ સાથે કામ પાડવાને બદલે કેળવાએલા માણસો સાથે જ કામ રહે. વળી તેથી કેળવાએલ વર્ગ માત્ર નોકરી તરફ જ વળે છે તે નહિ વળતાં ખેતી તરફ વળશે તો દેશને તથા રાજ્યને બન્નેને શાયદો છે.

ખેતીના સંબંધમાં બોલતાં ગોવંધ સંબંધે પણ એ બોલ કેહેવાની જરૂર છે. ગોવંધ હિંદની પ્રજાના મોટા ભાગની ધર્મની લાગણી દુઃખાવે છે એટલું જ નહિ પણ અર્થશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ જોતાં તે એક એટલું નુકસાન છે. ખેતરમાં અનહદ કામ કરનાર જીવન પ્રાણી વર્ગની સંખ્યામાંથી કોઈકે કોઈકે ઘટડો થાય છે તેના આંકડાઓ સરકારી

દરતરોમાંથી મળી આવે. આ વધુ પ્રજા અને ગ્રામ બન્નેને અહિતકર છે. બગદની સખ્યા ઘટવાથી કિંમત વધે છે અને તે પણ ખેતીને ધકકી પહોંચાડવામાં મદદ કરે છે.

આના જ સંબંધમાં એક વાત યાદ આવે છે કે ગાવનું છાણ એક અમૂલ્ય ખાતર છે. આ છાણ આપણા દેશમાં છાણાંના રૂપમાં બાળી નાખવામાં આવે છે. તેમ નહિ બાળતાં જો તેનું ખાતર બનાવવામાં આવે તો ઘણો જ ફાયદો થાય. આ વાત તો અત્યાર સુધી હરકાઇ એ કહે છે; પરંતુ તેને માટે શું કરવું એ પ્રશ્ન થાય છે. તો તે સંબંધમાં કહેવું જોઈએ કે આમાં પણ રાજ્યે જ ભાગ લઈ આગળ પડવાનું છે. છાણાંની કિંમત આવતી હોય તે કરતાં છાણની કિંમત વધુ આપીને રાજ્ય છાણ લઈ લે અને તેનું ખાતર સારી દેખરેખ નીચે કરાવે તો જ કંઈ તેનું પરિણામ આવે. નહિ તો જેમ અત્યાર સુધી છાણાં વેચાઈ બચ છે તેમજ હમેશાં વેચાઈ જવાનાં. માટે એ બાબતનો વિચાર કરવા જોયો છે.

ટુંકમાં ખેતી સુધારવી કે બગાડવી તેનો ઘણોખરો આધાર રાજ્ય જો ઉપાયો લે તેના ઉપર છે. આપણે ત્યાં કારખાતાં વગેરેમાં પણ લોકો પોતાની મેળે કંઈ કરી શકે એ બહુ સંબંધિત લાગતું નથી. તુલસાન થાય તોયણ બસે એમ ગણી, સંપૂર્ણ સ્વાર્થ-લાગથી રાજ્ય કરનાર વર્ગ જ્યારે પોતાની ફરજ સમજતાં શીખશે ત્યારે જ ખેતીનો કંઈક ઉદ્ધાર થવાનો; અને એટલું પણ યાદ રાખવાની જરૂર છે કે જે રાજ્યના ખેડુ મુખી તે રાજ્યની આબાદાની વધારે; કેમકે આપણે ત્યાં તો તેના ઉપર જ આધાર છે. આપણે ત્યાં વેપાર રોજગાર તો બહુ છે નહિ, અને બિચ્ચમાં પણ ઉદ્યોગો તરફ દાસ જ પ્રવૃત્તિઓ થાય છે તેવીને તેવી જ કાયમ રહેશે તો પણ ઉદ્યોગમાં હિંદ પહેલું આવવા દિધું નહિ પામે. આમ કહેવાનાં કેટલાંક કારણો છે જે કોઈ ખીજે વખતે વિચારીશું. અત્યારે તો એટલું જ કહેવું બસ યશે કે પરમેશ્વરે આપણને આપેલી કુદરતી બક્ષિસોનો ઉપયોગ આપણે નહિ કરીએ અને આપણે ભૂખમરાથી અને દુકાળોથી પીગાળી તો તેમાં દોષ કોનો ?

સાકરલાલ વિ. મોતીલાલ.

હિન્દુસ્તાનનાં ઉપજ-અર્થનો આંકડો.

૧૯૦૪ ના માર્ચમાં ૧૯૦૪-૫ નું બજેટ પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવ્યું હતું તેમાં ૯૧૮,૭૦૦ પાઉંડનો વધારો અટકળવામાં આવ્યો હતો; હવેની મણતરી પ્રમાણે ૩,૪૮૫,૫૦૦ પાઉંડનો વધારો પડશે એમ જણાય છે. ધાર્થી કરતાં ૨,૫૬૬,૮૦૦ પાઉંડનો વિશેષ વધારો પડશે. તેની વિગત નીચે પ્રમાણે—

ઉપજ	પાઉંડ	અર્થ	પાઉંડ
રેલવે	+ ૨૩,૮૧,૫૦૦	રેલવે	+ ૪,૮૧,૨૦૦
અકીણુ	+ ૧૦,૮૮,૬૦૦	લરકર	+ ૧,૨૦,૦૦,૦૦૦
મીઠું	+ ૨,૧૮,૪૦૦	ખીજ બાબતો	- ૬,૬૦,૨૦૦
રૂઝાપ	+ ૧,૦૫,૬૦૦	પ્રાન્તિક સરકારને	+ ૧૨,૬૨,૭૦૦
એક્સાઇઝ (આબકારીવગેરે)+	૨,૫૨,૦૦૦		
કસ્ટમ્સ (જકાત) +	૪,૪૪,૨૦૦		
જંગલ	+ ૧,૩૨,૬૦૦		
બ્યાજ	+ ૧૦,૭૦૦		
પોસ્ટ	+ ૮૫,૪૦૦		
તાર	+ ૫૪,૮૦૦		
મિવિલ(લરકરીસિવાયના)ખાતા+	૮૬,૬૦૦		
પરચુરણુ	+ ૨૮,૫૦૦		
પાણી કામ (નહેર વગેરે) +	૬૮,૨૦૦		
પાબ્લિકવર્ક્સ(ખીજ બાબતો)+	૫૪,૮૦૦		
લરકર	+ ૬૩,૩૦૦		
જમીનની મહેસૂલ	- ૬૨૮,૭૦૦		
ખીજ બાબતો	+ ૬૦,૮૦૦		
કુલ	+ ૪,૫૫૦,૫૦૦ પાઉંડ	કુલ	+ ૧,૬૮૩,૭૦૦ પાઉંડ

પ્રથમ ધાર્થી કરના વધારે ૨,૫૬૬,૮૦૦ પાઉંડ એટલે કે ૪૩ કરોડ રૂપીઆનો વધારો પડ્યો.

નોંધ—ઉધાર બાજુ બાબતમ

૧. લરકરી ખાતામાં પહેરના બજેટમાં આકેથી રકમ કરતાં તિબેટની સ્વારીમાં એટલની સરદદ નક્કી કરે છે એકલેલાં માણસોના અર્થમાં તથા મીસ્તાનની સરદદના કમિશન ખાતે ૪૧૦,૦૦૦ પાઉંડ વધારે; તેમજ, લરકરને નવાં હથિયાર આપવા ખાતે બજેટમાં ૫૦,૦૦૦ પાઉંડ મોડેલા તેને બદલે લરકરી મુધારા ખાતે ૧,૧૮૧,૫૦૦ પાઉંડ વધારા.

૨. પ્રાન્તિક સરકાર પાંચેથી ૧,૩૧૬,૮૦૦ પાઉંડ લેવાનાં દરખેલા; તેને બદલે ૨૪,૧૦૦ પાઉંડ ન લીધા. એટલે બાકીની રકમ પ્રાન્તિક સરકાર ખાતે ઉધારી. આમાંની ૬૬૭,૦૦૦ પાઉંડ મુબાઇ અને પંજાબ સરકારને વડી સરકારે બદલીસ કર્યા હતા.

નોંધ—જામેઆશુ બાબતમાં—

૧. આટલો બધો વધારો પડ્યો તેમાં મુખ્ય રકમ રેલવે ઉપજાતિ. (નોંધવેશ્વરન—વાયવ્ય પ્રાન્તની રેલવે ઉપર ઘણો વેપાર પુબ્ધિ આપ્યો હતો.)
૨. બંગાળના અશીષુનો બાવ બહુ આપ્યો.
૩. પરદેશથી મુતરાક દાખની અને પરદેશી બનાવટની ચીજોની આયાત ધણી થવાથી જકાતની રકમ મોટી ઉપજી.

૧૯૦૫-૬ ના બજેટમાં નીચે મુજબ કરમાં ઘટાડો કરવામાં આવ્યો છે, તથા પ્રાન્તિક અને સ્થાનિક ઉપયોગ માટે ખાસ રકમો આપવામાં આવી છે:—

તથા બજેટમાં.

	પાઉંડ	રૂપીઆ
૧. મીઠાના કરમાં ૨૫ ટકા ઘટાડો.
(એટલે કે, બંગાળી મજૂ બે રૂપીઆને બદલે દોઢ રૂપીઆ થયો.)	૧૨,૨૦,૦૦૦	
૨. સંયુક્ત પ્રાન્ત, મધ્ય પ્રાન્ત, પંજાબ અને વાયવ્ય સરહદ-એ ટેકાજો લેવામાં આવતો દુકાનનો લાગો છોડી દીધો.	૧,૫૧,૦૦૦	
૩. અડધા આનાની ટિકિટમાં ૩ તોલા વજનનો દાગળ જતો તેને બદલે ૩ તોલા સુધી નહીં ચડશે, તેથી પોસ્ટ ખાતાની ઉપજમાં ઘટાડો.	૪૭,૦૦૦	
૪. પોલિસ ખાતાના સુધારા માટે પ્રાન્તિક સરકારને આપવાના.	૩,૩૪,૦૦૦=૫૦ લાખ રૂ.	
૫. પ્રાથમિક શિક્ષણના સુધારા વધારા માટે પ્રાન્તિક સરકારને.	૨,૩૩,૦૦૦=૩૫ લાખ રૂ.	
૬. બેતીની અભિવૃદ્ધિ માટે પ્રાન્તિક સરકારને.	૧,૨૩,૦૦૦=૨૦ લાખ રૂ.	
૭. ટ્રિસ્ટિક્ટ અને લોકલ બોર્ડોને.	૩,૭૭,૦૦૦=૫૬ ૩/૪ લાખ રૂ.	

. ઉપર પ્રમાણે કરમાં ઘટાડો તથા નવાં ખર્ચ ગણતો (જે વિના ૩,૩૯૮,૮૦૦ પાઉન્ડનો વધારો પડત) ૯૦૩,૮૦૦ પાઉન્ડનો વધારો પડશે.

૧૯૦૪-૫ ના સુધારેલા અડસટી કરતાં નવા બજેટમાં ૨,૫૮૧,૭૦૦ પાઉન્ડ ઓછો વધારો માંડવામાં આવ્યો છે. તેનું કારણ નીચે પ્રમાણે ઉપજ તથા ખર્ચમાં વધારો-ઘટાડો છે:—

ઉપજ	પાઉન્ડ	ખર્ચ	પાઉન્ડ
મીઠું	- ૧૦,૯૧,૭૦૦	સિવિલ કામ	+ ૭,૧૯,૭૦૦
અક્ષીણ	- ૫,૬૬,૩૦૦	પોલિસ	+ ૪,૦૨,૫૦૦
રેલવે	- ૧,૪૦,૯૦૦	કેળવણી	+ ૩,૬૫,૫૦૦
જમીનની મહેસૂલ	+ ૫,૦૫,૮૦૦	સાવન-ખાતાં	+ ૨,૧૭,૧૦૦
બીજા બાબતો	+ ૨૭,૦૦૦	રેલવે	+ ૧,૫૦,૪૦૦
		લશ્કર	+ ૨,૩૩,૬૦૦
		નાર	+ ૧,૧૯,૧૦૦
		દિન્દુસ્તાનના રક્ષણ	
		માટે ખાસ યોજના.	+ ૧,૦૫,૩૦૦
		ઝાંખી	- ૧,૩૪,૧૦૦
		પ્રાન્તિક સરકાર	- ૧૩,૪૬,૨૦૦
		બીજા બાબતો	+ ૪,૮૩,૪૦૦
	કુલ ૧,૨૬૬,૧૦૦		કુલ + ૧,૩૧૫,૬૦૦

એકંદર કમી વધારો—૨,૫૮૧,૭૦૦ પાઉન્ડ

લશ્કરખાતા માટે ૨૦,૩૧૪,૭૦૦ પાઉન્ડ, અને દુકાળકામ માટે ૨૧૧,૭૦૦ પાઉન્ડ કાઢવા છે.

૧૯૦૫-૬ માં અસુક અસુક કામમાં નાંખવાની મૂદી:—

	પાઉન્ડ
રેલવેમાં રાજ્ય તરફથી નાંખવાની મૂદી રકમ.	૬૮,૬૨,૦૦૦
રેલવે કંપની તરફથી નાંખવાની રકમ.	૧૫,૮૮,૩૦૦
પાણી કામ (નહેર કુવા) માં ખર્ચવાની રકમ.	૮,૩૩,૪૦૦
બંગાળા સેન્ટ્રલ રેલવે ખરીદી લેવા માટેની રકમ.	૫,૦૦,૦૦૦
દેવાની પતવણીની રકમ.	૮,૯૩,૦૦૦
ચાપણ મૂકવાની, નાણાં ધીરવાનાં, વગેરે બાબતની રકમ.	૧૧,૯૮,૯૦૦
	૧,૧૮,૭૫,૯૦૦

* * * પહેલી બ્રિટિશ ઉપનૃત્ત આંકડા ઉપર લક્ષ દેવાનું બાબેન દોષકને મન થયે. પણ અમારી અમારા વાચકોને નમ્ર વિનંતિ છે કે આ વિષય કંટાળા લાગી ઉમેશ કરવા જેવો નથી: આ આંકડા આપણા દેશની ઉપનૃત્તમાંથી સરકારે ગયા વર્ષમાં કરેલા અને નવા વર્ષમાં કરવાના અર્થ સંબંધી છે, અને આપણા ઘરની ન્હાની ન્હાની નહતી ખર્ચની રકમો જેટલી દળાજીથી તપાસીએ છીએ તે કરતાં ઘણી વધારે કાળજીથી તે તપાસવાની દરેક દિન્દી જનની દરજ છે. આવા આંકડાના સૂક્ષ્મ અધ્યયનમાં આપણા પૂર્વ સ્વદેશગમ્ય દાદાભાઈ નવરોજી અને મહાદેવ ગોવિન્દ રાનડે એમણે પોતાનું સમસ્ત જીવન ગાળ્યું છે, અને જો કે એ મહાપુરુષોના પ્રકૃત વિષયના જ્ઞાનનો શતાંશ પણ પ્રાપ્ત કરવો આપણે માટે અશક્ય છે, તથાપિ આ વિષયમાં વિચારશીલ અને પ્રામાણિક લોકમન ઉપજાવવામાં અને એ મતમાં ભાગ લેવામાં આપણે દરેક જણ કાંઈક કરી શકીએ એમ છે. આ કાર્ય ચોખ્ખી રીતે કરવા માટે, આ રચણ, પ્રવચનનો માત્ર અનુવાદ જ ન કરતાં, સરકાર તરફથી વાળામાં આવેલા જવાબમાં કાંઈ મળ્યું હોય તેમ જોતાં પણ વિચાર કરીશું.

૧

આપણા ઘરના સરવૈયાની માફક, દેશના સરવૈયામાં વધારો પડે એ બેશક આજ્ઞા દીનું ચિહ્ન છે. એમાં માત્ર જોવાનું એટલું જ છે કે આ વધારો એક તો (૧) કૃત્રિમ ન હોવો જોઈએ, અને (૨) બીજું, તે કરતાં બીજા વધારીને ઉપજવેલો ન હોવો જોઈએ. દિન્દુસ્તાન આજ્ઞાદી બેગમનું નથી એ પ્રત્યક્ષતા દિશાવતીએ અનુભવસિદ્ધ મળે છે, અને દર વર્ષે આવાત કરતાં નિઃસસના વધારા રૂપે પરદેશ દ્રવ્ય માણ્યું જાય છે તેથી એ અનુભવનો ખુલાસો થાય છે એમ તેઓ જણાવે છે. છતાં, સરકારનાં પત્રોમાં આજ્ઞાદીનાં કાંઈ સ્પષ્ટ ચિહ્ન જણાતાં હોય તો તે નિષ્પ્રશ્નપાત્ર રીતે તપાસવાની આપણી દરજ છે.

ઉપરના આંકડામાં અર્થ કરતાં ઉપનૃત્ત વધારે જોવામાં આવે છે તેનાં સરકાર તરફથી પણ કારણો બતાવવામાં આવ્યાં છે:—

(૧) રેલવે ઉપનૃત્ત; (૨) અરીજનની ઉપનૃત્ત; અને (૩) પરદેશી માલ ઉપરની જરૂરતની ઉપનૃત્ત. આ ત્રણમાંની એક ઉપનૃત્તથી આજ્ઞાદી સિદ્ધ થતી નથી.

(૧) દિન્દુસ્તાનના જુદા જુદા ભાગોમાં લોકની જરૂરિયાતો સારી રીતે પૂરી પડીને પરદેશ માલ ચડે, અને તેમાં પણ કાચા માલ કરતાં બેસી ગીને ચડે, અને એને પવિત્રાએ રેલવેની ઉપનૃત્તમાં વધારો દેખાય, અથવા તો સામાન્ય રીતે લોકમાં જનઆવ વધીને રેલવેકંપનીઓ બારે નફા કમાય તો—તો રેલવેઉપનૃત્તને લોકની આજ્ઞાદીનું ચિહ્ન માની શકાય. (રેલવેથી દિન્દુસ્તાનને લાભ છે કે દાનિ એ એક જુદો પ્રકાર છે. ઈ. સ. ૧૮૪૯ થી પચાસેક વર્ષ સુધી રેલવે ખાતે દેશના દિશાજમાં ૬૦ કરોડની ખોટ ગઈ છે. દરે નફા થવા માંડ્યો છે. પણ તે ઉપર એક પત્રકાર હેલા રેલવે વધી-જરૂરના વિષયોને આધારે રીઝા કરે છે કે ધણી ખરી રેલવે તો ૬૭ પણ ખુબે છે,

અને રેલવેથી એકંદર નફા છે કે નુકસાન એ નક્કી કરવા માટે દરેક રેલવે બુદ્ધિ બુદ્ધિ લઈને હિસાબ ગણવો જોઈએ.)

(૨) અશીશુની ઉપજ એ કાંઈ દેશની આબાદીનું ચિહ્ન નથી તેમ હાલનો જાણે ભાવ કાયમ રહેવાનો નથી. અને તેથી નવા બજેટમાં આજો આંકડો માંડવો છે.

(૩) પરદેશી માલ દેશમાં વધારે આવી જકાતની ઉપજ વધે, એનો અર્થ સરકાર એવો કરે છે કે દેશ સુખી છે અને વધારે ઉપભોગનાં સાધન ખરીદી શકે છે, આ દેશની મહોદી વસ્તી જમીન ખેડીને ગુજરાન કરે છે, અને જમીનની મહેસૂલમાં તો ગયા વર્ષના આંકડામાં (-) ઘટાડો દેખાય છે. તો પછી દેશને વધારે સુખી શી રીતે માનવો એ સમજ શકાતું નથી. વચલા વર્ષમાં અને તવંગર વર્ષમાં પરદેશી માલની વધારે ખરીદી થયેલી હોવી જોઈએ. પણ તેનું પરિણામ એ કે તેટલો દેશી ધન્યાઓને ધક્કો, અને પરદેશમાં પૈસો જવાનો વધારે.

પણ પ્રજાપક્ષ તરફથી પૂર્વોક્ત વધારાનાં એ કારણ બતાવવામાં આવે છે:—

(૧) કૃત્રિમ રીતે રૂપીઆની કિંમત ચઢાવી દઈ, વિલાયતમાં ભરવાની રકમમાં સરકારે બચાવ ક્યો તેથી વધારો દેખાય છે. એથી લોકની આબાદી વધીને સરકારની તીજેરીમાં વધારે પૈસો આવ્યો છે એમ અનુમાન નીકળતું નથી. બેશક, જેટલાં નાણાં વિલાયત આજાં મોકલવાં પડે છે તેટલો એક રીતે ફાયદો છે. તો પણ આ કૃત્રિમ નાણાંથી ખેડૂતને નુકસાન છે. રૂપીઆ મોંઘા થયા અને વીધોટી તરીકે ભરવાના રૂપીઆ તો એટલા ને એટલા રથા; એટલે કે આડકતરી રીતે વીધોટી વધી એમ કહીએ તો ચાલે. કૃત્રિમ ચલણથી જે વધારો પડે છે એ વધારો દેખીતોજ છે એમ કેટલાક જણનું કહેવું છે. મિ. ગોખલેનું પ્રતિપાદન વિશેષ ચોક્કસ છે કે-વધારો છે તો વાસ્તવિક; પણ તે ખેડૂતને નુકસાન કરીને થયો છે, અને તેથી ખેડૂતના લાભમાં એનો ઉપયોગ થાય તો જ ખેડૂતને નુકસાનનો બદલો વળે. પ્રજાપક્ષ તરફથી મિ. બેકરે તેને વાળેલા જવાબમાં જણાવ્યું કે ખેડૂત જે કાંઈ કરકસર કરીને બચાવે છે તેની કિંમત સરકારની ચલણી નીતિથી (રૂપીઆ મોંઘા થવાથી) ઘટી ગઈ છે એમ કહેવું ભૂલભરેલું છે, કારણ કે ખેડૂત કાંઈ રૂપું બચાવતો નથી, પણ રૂપીઆ બચાવે છે; અને રૂપીઆની કિંમત ઘટી નથી; બીજું,—પહેલાં કરતાં અનાજના ભાવ વધ્યા છે એટલે વીધોટીનો દર પણ વધ્યો ન ગણાય. મિ. બેકરનો આ ઉત્તર સન્તોષકારક નથી. ટંકશાળ બંધ થતાં પહેલાં ખેડૂત લોક પાસે જે રૂપાનું ધરેલું હતું તેની કિંમત ઘટી ગઈ એ એક સ્પષ્ટ નુકસાન; બીજું, ખેડૂત રૂપીઆ બચાવે છે રૂપું બચાવતા નથી એ ખરું, પણ રૂપીઆ બચાવવામાં મુશ્કેલી કેટલી બધી ! રૂપીઆ બચાવવા એનો ખેડૂતને માટે તો અર્થ એવો કે અનાજના બદલામાં મોંઘી મળતી ચીજ બચાવવી. ત્રીજું—પાકના ભાવ વધેલા કહેવામાં આવે છે એમાં પણ એનું ખરું કારણ વિચારવો રહી જાય છે. ફુકાળથી ભાવ વધે એથી ખેડૂતને લાભ નથી. વરસ ચોડું પાક્યું એ ખુશ્નું નુકસાન જ છે. પરદેશ રૂનો ખપ જાગે, અથવા તો અહીં જ કાપડનાં કારખાનાં વધવાથી રૂનો ભાવ વધે—એ રીતે ચટલા ભાવ જ ખેડૂતને ખરેખર લાભકારક છે.

(૨) પ્રજાપક્ષ તરફથી વધારાનું બીજું કારણ કરનો બેઝો વધ્યો છે એ બતાવવામાં આવે છે. ૧૮૮૨ માં લૉડ રિપનના વખતમાં ત્રણ કરોડ રૂપિયા જેટલો કર કરી કરવામાં આવ્યો, અને તે છતાં સાર પછીનાં ત્રણ વર્ષમાં સ્વાભાવિક રીતે લોકની આબાદીથી સરકારની તીજેરીમાં ૨.૧૬ કરોડ રૂપિયાનો વધારો પડ્યો એ ખરો વધારો. ૧૮૮૪-૮૫ પછીથી કર વધતો ચાલ્યો. અફઘાનિસ્તાનની સરહદ બહાર ફરીઆથી બડકાને અને અફઘેશ ઉપર સ્વારી કરીને લશ્કરી ખર્ચમાં સરકારે વધારો કર્યો. સર બ્રાહ્મલંક ડાહિયન અને ઇસમટ હાવેલો વાંધો ગણકાર્યો નહિ, અને તેઓએ કરેલું વાંધાનું ટ્રિપ્પલ અફરે અફર ખર્ચ પડ્યું. ઇન્કમટેક્સ ૪૨૧ નાખવામાં આવ્યો; મીઠાના કરમાં આડ આના વધારો (૩. ૨-૮-૦) થયો; પેટ્રોલિયમ (કેરોસીન તેલ) ઉપર નજાત નાખાઈ; તથા પરદેશી સુતરાઉ કાપડ ઉપર તથા દેશી બનાવટના કાપડ ઉપર પણ નજાત દાખલ થઈ.

૨.

હવે આપણે પૂર્વાંકત વધારાનો સરકારે કરેલો વિનિયોગ નેહએ આની વિગત ઉપર જણાવ્યાઈ ગઈ છે. એના સામાન્ય સ્વરૂપ માટે એટલું કહેવું નેહએ કે ગઈ ટ્રાન્સેસની બેઠકમાં પ્રો. ગોખલેએ એનો જે ઉપયોગ સૂચવ્યો હતો તે આ યોજનામાં કેટલેક અંશે નજરે પડે છે અને તે માટે સકલ પ્રજાએ લોડકર્ઝન અને એમના આર્થિક મન્ત્રીનો ઉપકાર માનવો ઘટે છે. એક ખચકાર લખે છે તેમ, આપણાં નાણાં આપણા સુખ માટે ઉપયોગ કરવામાં આવે એમાં એક રીતે જેતાં ઉપકાર દેશો નથી, પણ જે દુરુપયોગ કરવાની સ્વતન્ત્ર સત્તા ભોગવે છે તે બ્યારે સદુપયોગ કરે સારે તેનો ઉપકાર માનવો પણ અશ્કાત નથી.

પ્રો. ગોખલેએ આ વર્ષની બજેટની યોજનાને સામાન્ય રીતે "liberal and statesmanlike" "ઉદાર અને રાજ્યનીલિસને શોભતી" કહી, અને મીઠાના કરમાં કરેલા ઘટાડાથી માંડી લોકલખોઈને કરેલી બક્ષીસ સુધીની સર્વ વિગત માટે પોતાનો આનંદ જાહેર કર્યો. મીઠાના કર વિષે જોણતાં પોતે જણાવ્યું કે હજી પણ મીઠું વધારે સોંધું કરવું નેહએ ગયે વર્ષ સરકારે આઠ આના કર ઘટાડ્યો એને પરિણામે લોકમાં મીઠાને વાપર વધ્યો અને જ્યો એમ બચ રાખતા હતા કે આનો લાભ મીઠાના વેપારીઓ લઈ જશે તેઓ જોઠા પડ્યા આ પરિણામ સ્વાભાવિક છે: અફઘેશમાં જ્યાં મીઠા ઉપરનો કર આપણા કરતાં ઓછો છે, —સાં માણસદીઠ ૧૭ ગ્રેરનો ઉપર છે, અને આપણે સાં ૧૦ ગ્રેરનો છે, એ જ બતાવી આપે છે કરની મીઠાના ઉપયોગ ઉપર ઘણી અસર છે. સરકારે રિસ્ટ્રિક્ટ લોકલખોઈને (૫૫૬ લાખની) બક્ષીસ આપી છે એ વિષે જોણતાં પ્રો. ગોખલેએ મ્યુનિસિપેલિટિઓને પણ એવી બક્ષીસ આપવાની જરૂર બતાવી. સરકારે પ્લેગની શરઆતમાં મ્યુનિસિપેલિટિની સત્તા પોતાના હાથમાં લઈ આંખ મીચીને બેહદ ખર્ચ કર્યું એથી એ મંડળો દેવામાં રૂખી ગયાં છે, અને લોકના આરોગ્ય માટે જે જે યોજનાઓ કરવી નેહએ તે કરવાને તેઓ અશક્ત થઈ ગયાં છે એ ઉપર પ્રો. ગોખલેએ પુનાનો દાખલો ટાંક્યો. મિ. બેકરે ઉત્તર વાગતી વખતે જણાવ્યું કે બીજા ઇત્તાકાઓમાં ઇત્તાકાસરકારે આવે

પ્રસંગે મદદ આપેલી છે, અને મુંબાઈસરકારને - મિ. ગોખલેએ વિનંતિ કરવી જોઈએ: મુંબાઈ સરકારને છેલ્લાં ચાર પાંચ વર્ષ પૈસાની તાણ હતી, પણ હવે હિન્દી સરકાર તરફથી એમની સાથે સારી ગોઠવણ કરવામાં આવી છે, તે મિ. ગોખલેની સૂચના ઉપર ધ્યાન આપી શકશે: 'જે સત્તા ખીજા, ઇલાકાને છે, તે મુંબાઈ સરકારને પણ છે જ.' ઇચ્છીએ છીએ છ કે મિ. બેકરે બતાવેલે આ માગે પ્રો. ગોખલેની માગણી સિદ્ધ થશે.

આ સર્વ "ઉપકાર" ઉપર પ્રજાનો હક થણું કાળથી સાર થઈ ચૂક્યો હતો-એમ પ્રો. ગોખલેએ છેલ્લાં સાત વર્ષના ઉપજા ખર્ચના આંકડા લઈને બતાવ્યું, વાચક સરળતાથી ગ્રહી શકે તેટલા માટે પ્રો. ગોખલેની ગણતરી અત્રે જમેદ્યારના હિસાબને આધારે નીચે મુજબ ગોઠવીશું:—

જ

ઉ

૭૨૫ કરોડ સાત વર્ષમાં સરકારની ગણતરી પ્રમાણે પડેલો વધારો.
(પ્રાન્તિક સરકારને બહેલી રકમ તે આ ઉપરાંતની)

૧૬) કરોડ દુકાળ અને લશ્કર ખાતામાં ખર્ચેલા તે પ્રજાને પાછા આપ્યા ગણીએ. (લશ્કરખાતાનું ખર્ચ કેટલું વાજખી છે એ જુદો પ્રશ્ન છે અને તે નીચે ચર્ચાશે)

૧૨૫ કરોડ. સિક્કા પાડ્યા તેમાંથી થ-એકા નફા. (સોનાના રિઝર્વ ફંડમાં નાંખ્યો.)

૨) કરોડ. રેલવે અને નહેર ખાતામાં ખર્ચેલા તે પણ પ્રજાને પાછા આપ્યા ગણીએ.

૧૬) કરોડ. દુકાળ અને લશ્કર ખાખતાનું ખર્ચ (ઉપજામાંથી થયું)

૨) કરોડ રેલવે અને નહેર ખાતામાં ખર્ચા.

૩૬ કરોડ દુકાળના વીમાખાતામાં, જેવું લટાડવામાં વાપર્યા.

આ પ્રમાણે છેલ્લાં સાત વર્ષમાં લગભગ ૪૯ કરોડ રૂપીઆ સરકારને ત્યાં પ્રજાના જમે રહ્યા અને તેથી એવડી જારે રકમમાંથી સરકારે આ વર્ષે કરેલો 'ઉપકાર' તે બિલકુલ થોડો છે એમ પ્રો. ગોખલેનું કહેવું છે. સરકારે આ વર્ષે ૩૬ કરોડ રૂપીઆ (૨ કરોડ કરકાટાડવામાં અને ૧૬ કરોડ લોકહિતની યોજનામાં) ઉધાર બાજુએ લખ્યા છે. એ સંબંધમાં બોલતાં લોર્ડ કર્ઝને જણાવ્યું કે:—

"My view has always been that as the revenue of this country comes in the main from the people of the country, it is to the people that the disposable surplus, if there be one, should return. And who are the people of whom I speak? They are the patient, humble millions, toiling at the well and at

the plough, knowing little of budgets, but very painfully aware of the narrow margin between sufficiency and indigence. It is to them that my heart goes out. They are the real backbone of our economic prosperity. They give us nearly 20 millions sterling per annum in land-revenue alone, or about one-fourth of our entire receipt.

And alongside of them are the artisan, the petty trader, the small shop-keeper, the minor official, the professional man of humble means, numerically much smaller than the cultivating classes, but relatively poor, and all entitled to some return when the State has the wherewithal to give."

વિચાર કમલ છે. માત્ર એને અમલમાં કાણુ વધારે મૂકે છે એ જ સવાલ છે. પ્રો. ગોખલેએ તો નવા બજેટમાં કરેલી ચોક્કસ કરતાં પણ આગળ વધી માગણી કરી હતી કે સરકારે, આ મજેલી તકનો લાભ લઈ, ખસાસ, મુશાઈ, મધ્યમાન અને હુમલ પ્રાન્તની વીધોટીમાંથી એકઠે વીસ ટકા દારી નાંખવા નેહએ. આમ કરવામાં સરકારને વર્ષ દહાડે ત્રણ કરોડની ખોટ ખમવી પડશે પણ તેનો બદલો લેવાની સમર્થિ કરે અને એને પરિણામે ખીજા દારે આવતી ઉપજ રૂપે દેસ મળેા વળી જશે.—એમ જણાવ્યું હતું; અને ઉપરે ખેડૂત વર્ગને માથે આજ કાલ કેવા કંઈક દહાડા આવ્યા છે એનો ઉલ્લેખ કરી, આ દેશની અને ખીજા દેશની વીધોટીના દર સંબંધી મુલહોત્તની ડિસ્નેરીમાંથી નીચે પ્રમાણે આંકડા ટાંકવા હતા:—

દેશ

પાકની કિંમતના પ્રમાણમાં વીધોટીનો દર.

પુનાઈટેલ કાંગ્રસ	૮૦૩
ક્રાન્સ	૪૦૮
જર્મની	૩૦૦
ઓસ્ટ્રીઆ	૪૦૦
ઈટાલી	૭૦૦
મેક્સિકો	૨૦૮
હોલેન્ડ	૨૦૮

ઉપર આપેલા આંકડામાં સ્થાનિક વેરા અને સ્ટાંપની કિંમત અને ક્રાન્સમાં વસ્તા-વેરા આવી નેત્ર છે. હિન્દુસ્તાનમાં—દર છઠ્ઠાકામાં લેવાતા વેરા અને સ્ટાંપની કિંમત બાદ કરીએ તો પણ, ૧૯૦૨ માં પ્રસિદ્ધ કરેલા સરકારના પોતાના જ સિદ્ધાન્ત પ્રમાણે થણા

* હાઉં કહેને જે અભિપ્રાયને "my view"="મ્હારો અભિપ્રાય" કહી છે એ જ પ્રો. ગોખલેએ વર્ગોવર્ગ એમની સમક્ષ મૂક્યો છે, અને આ વર્ગોના એમના બાપણમાં પણ ખેડૂતની જ દિમાયન આદિથી તે અન્ત મુખી જાણી રહી હતી. છતાં ત્યાર પછીના પોતાના બાપણમાં આ અભિપ્રાયને "મ્હારો" કહીને લોકે કહેને પ્રકટ કરેલી અદ્વંતા કાંઈક unconscious humour અણધાર્યું હાસ્ય ઉપજાવે છે.

ખસ ભાગમાં ૧૫ ટકા ઉપરાંત અને કેટલેક ઠેકાણે તો ૨૦ ટકા જેટલી વીધાટી લેવામાં આવે છે.

પરંતુ અત્રે પ્રશ્ન થશે કે આટલી ગંધી વીધાટી માફ કરવા જેટલી સરકારને ઉપજ ક્યાં છે ? આ પ્રશ્ન નિવારવા માટે મો. ગોખલેએ નીચે પ્રમાણે આંકડા ટાંકી બતાવ્યા:—

૧ કરોડ ૩૬ લાખ—નવા બજેટમાં સરકારે કમીલ કરેલો વધારો.

૩ " ૬૬ " —નવા બજેટમાં લશ્કરી ખર્ચ માટે આંકેલી રકમ.

૨૫ કરોડ —સિદ્ધ પાડ્યા તેમાંથી દર વર્ષે થએલો સરેરાશ નફો (જેમાં, ભવિષ્યમાં, વેપાર વધશે તેમ જરૂર વધારો થશે).

કુલ ૭૭ કરોડનો વાર્ષિક વધારો.

ઓ. મિ. બેકરે જવાબ વાળતી વખતે છેલ્લી બે રકમોને વધારા તરીકે નાકમીલ કરી, એમણે જણાવ્યું કે સિદ્ધનો નફો તો “પમિત્ર” ગણી જુદો જ રાખવો જોઈએ. કારણ કે તે વિના સરકારે કરાવેલો વિલાયતની હુંડીયામણનો દર ટકાવી રાકાય નહિ. પરંતુ આનો જવાબ પહેલેથી જ મો. ગોખલેએ લૉર્ડ કર્ઝનના પોતાના રાબ્દોને આધારે કરી મૂક્યો હતો કે—“ગયા વર્ષે સુધીમાં સિદ્ધ પાડ્યાનો નફો ૭૫ લાખ પાઉંડ યર્ડ ચૂક્યો છે, અને કુલ એક કરોડ પાઉંડ થાય એટલે હુંડીયામણનો ભાવ ટેકવી રાખવા માટે એ બસ છે”—પરંતુ મિ. બેકર તરફથી આનો કોઈ જ ઉત્તર આપવામાં આવ્યો નથી.

બે પક્ષ વચ્ચે થીજો મ્હોટો વિવાદ લશ્કરી ખાતાના ખર્ચ બાબત છે. સરકારે આ ખર્ચ (૩ કરોડ ૧૧ લાખ રૂ.) ચાલતી ઉપજમાંથી કાઢ્યું છે.

મિ. ગોખલે આ ચોજનામાં, કર ભરનારા હામના જમાનાને અન્યાય થતો જુએ છે. એમનું એમ કહેવું છે કે થોડીક રકમ દેવું પતવવા ખાતે કાદી આકીના વધારાનો લોકને લાભ આપવો જોઈએ. અને લશ્કરી ખર્ચ જેવી રકમ માટે લોન કાઢવી જોઈએ. લૉર્ડ કર્ઝને અને બેકરે પ્રજાહકના હિમાયતી તરફથી આ બીજી સૂચના થતી જોઈ આશ્ચર્ય બતાવ્યું હતું. તેઓનું એમ કહેવું હતું કે જે દેશમાં લોકને, સરકારને દેવું કરતી અટકાવવાની સત્તા નથી, ત્યાં સરકારને ઉપજના વધારામાંથી ખર્ચ કરવાને બદલે દેવું કરીને ખર્ચ કરવાની સૂચના કરવી એ તો ઉલટું ભયંકર છે. અમને લૉર્ડ કર્ઝનના આ વિચારમાં કેટલુંક સત્ય લાગે છે, પણ કદાચ ગોખલેનો આશય એવો દર્શકે—સરકાર ધારશે તે ખર્ચ કરશે જ, માટે સામાન્ય ઉપજનો સામાન્ય ખર્ચમાં જ વિનિયોગ થાય તો ઠીક; જેથી, “યો ધુવાણિ પરિત્યજ્ય” એ ન્યાયે આપણને જે લાભ મળ્યો તે જ ખરો; સામાન્ય ઉપજ ઉઠાવી દેતાં સરકારને જે આંચકો આવતો નથી તે કદાચ દેવું કરતાં આવે; સરકાર બહુ દેવું કરવા માંડશે તો આ દેશના લોક વધારે લોન ભરતા એની મેળે અટકશે, અને ઇંગ્લેન્ડની પ્રજામાં બરાબરમાં આવશે તો સરકારના લશ્કરી ખર્ચ ઉપર સ્વાભાવિક રીતે ત્યાંની પ્રજાનું ધ્યાન ખેંચાશે.

લશ્કરી ખર્ચ ૧૮૮૪—૮૫ માં ૧૭.૯ કરોડ હતું તે વધી ૧૯૦૫-૦૬ ના બજેટમાં આવતાં ૩૨.૬ કરોડ આંકાયું છે, એ માટે પ્રો. ગોખલેએ ઘણા પોકાર કર્યાં. લશ્કરી ખર્ચતમાં પોતે 'અનિયુક્ત છે એ ખરી વાત, પણ એ બાબતના નિયુક્ત પુરોગામાં પણ કેવા બે મત છે એ જણાવ્યું, અને આ સંબંધમાં એમણે કીક કહ્યું કે રક્ષણના યત્ને પણ આર્થિક સક્તિની હદ હોવી જોઈએ:—

"National safety is of course, the first and most paramount consideration in a country's administration. But no people can bear indefinite and ever-increasing burdens practically without limit, and absorbing the greater part of every financial improvement—even in the name of such safety." *

વળી, ગમે વર્ષ મર એટમન્ટ એસિસે (લશ્કરખાતાના મેમ્બરે) જાપાનનો દાખલો મળતે જણાવ્યું હતું કે જાપાન પહેલેથી ચેત્યું હતું તો રશિયા સ્કામે ટકર વર્ષ શક્ય, પણ જો એ દેશમાં મિ. ગોખલે અને મિ. શ્રીરામ નવા સલાહકારો હોત તો આજ એ દેશનું શું થયું હોત ! આ રીકાનો કિતર આ વર્ષે પ્રો. ગોખલેએ બહુ સારી રીતે વાત્તો અને જાપાનનો દાખલો એક કરનાં વધારે જાગરનાં અનુસરના મરમરને વિનંતી કરી !

* સરખાતો:—

"He (Cobden) opposed war, because war and the preparation for it consumed the resources which were required for the improvement of the temporal condition of the population. Sir Robert Peel had anticipated him in pressing upon Parliament the danger to European order arising from military expenditure. Heavy military expenditure, he said, meant heavy taxation, and heavy taxation meant discontent and revolution. That wise statesman had courageously repudiated the old maxim, *Bellum para si pacem velis*. A maxim that admits of more contradiction, he said, or one that should be received with greater reserve, never fell from the lips of man. What is always still more important, Peel was not afraid to say that it is impossible to secure a country against all conceivable risks. If in time of peace you insist on having all the colonial garrisons upto the standard of complete efficiency, and if every fortification is to be kept in a state of perfect repair, then no amount of annual expenditure can ever be sufficient. If you accept the opinions of military men, who tell a Minister that they would throw upon him the whole responsibility in the event of a war breaking out, and predict the loss of this or that the other valuable possession, then the country must be overwhelmed by taxation. It is inevitable that risks should be run. Peel's declaration was, and must at all times remain, the language of common sense, and it furnishes the key to Cobden's characteristic attitude towards a whole class of political questions where his counsels have been most persistently disregarded."

—Morley's Life of Cobden.

“I do not think the reference to Japan was quite a tactful thing. For Japan's destinies are guided by her own sons, whose one thought and aspiration is the greater glory of their country, furthering by every means in their power the moral and material advancement of their people. Is the Hon'ble Member prepared to adopt Japan as a model for all branches of the country's administration? If so, let him induce his colleagues in the Government to treat the people of India as the Japanese Government treats the people of Japan in matters of education, of industrial development, of military and naval service, of appointment to high and responsible office, and I, on my part, humble as I am, undertake to see that no Indian publicist raises any objection to such military expenditure as the Hon'ble Member think it necessary to incur.”

છેવટે આ વિષયમાં પ્રો. ગોખલેએ કહ્યું કે હિન્દુસ્તાનને એશિયા ખાતેની બ્રિટિશ સહતનતનું કેન્દ્ર માનવામાં આવે છે તો યુનાસન છે કે બ્રિટિશ પ્રજાએ બ્રિટિશ સહતનત ખાતર અત્રે થતા ખર્ચમાં ભાગ આપવો જોઈએ. આનો ઉત્તર કરતી વખતે મિ. એકરે જણાવ્યું કે આ પ્રશ્ન ઘણો વિકટ છે, અને વેશી કમિશને ઇંગ્લંડ અને હિન્દુસ્તાન વચ્ચે જે બુગોલરેખા દોરીને ખર્ચના વિભાગનું ધોરણ બાંધી આપ્યું છે તેમાં ફેરફાર કરવો અશક્ય છે. બીજું, નૌકાસૈન્યનું ઇંગ્લંડને હાથે કરાડ પાડેડ ખર્ચ થાય છે, એમાં હિન્દુસ્તાન માત્ર એક લાખ પાડેડ જ આપે છે. જો હિન્દુસ્તાનના ખર્ચમાં ઇંગ્લંડ પાસે ભાગ માગવો તો ઇંગ્લંડના ખર્ચમાં હિન્દુસ્તાને પણ ભાગ આપવા તૈયાર થવું જોઈએ. બીજું આ બાબતનો નિર્ણય હિન્દુસ્તાનસરકારના હાથમાં નથી પણ ક્લાયવર ધારે કે પૂરેપૂરો વાજબી ઠરાવ કરવામાં આવે—તો થાય એ કે આખી બ્રિટિશ સહતનતના રક્ષણ માટે જેટલું જળ અને સ્થળનું સૈન્ય રાખવામાં આવે તે સર્વમાં હિન્દુસ્તાને ભાગ આપવો પડે, અને તે રીતે કરવા જતાં હિન્દુસ્તાનને હાલના કરતાં વધારે બાર ખર્ચવો પડે એ સ્પષ્ટ છે.

મિ. એકરનું કહેવું ઉપર ઉપરથી જોતાં ઘણું સંગીન લાગે છે. પણ ખરું જોતાં મિ. ગોખલેને આ વાજબી જવાબ નથી. હિન્દુસ્તાનસરકારને આવી બાબતમાં બ્રિટિશ સરકારનો ઠરાવ માન્ય કરવો પડે છે એ ખરું અને એડમંડ્સેલિસ (લશ્કર ખાતાનો મેન્જર) “બ્રિટિશ હાઉસ ઓફ કોમન્સની જુમિ ઉપર આ પ્રશ્ન માટે લક્ષ્મી લડવા”ની બલામણ કરે છે એ પણ ઇશ્વરકૃપા અને મનુષ્યજ્ઞાન તો કોઈવાર કરીશું. પણ હિન્દી સરકાર બ્રિટિશ સરકાર આગળ આપણો પક્ષ જોઈએ તેટલી મજબુતીથી રજુ કરે તો આ બાબતમાં ન્યાય થવાનો ઘણો સંભવ છે, છતાં બ્રિટિશ પ્રજા એ ઉપર લક્ષ નહિ આપે તો તે માટે મિ. ગોખલે કદી પણ લૉર્ડ કર્ઝને દોષ દેનાર નથી.

બ્રિટિશ સહતનતના સ્વાર્થની સઘળી લક્ષ્યમાં એવા દરેક અવયવનું હિત મનાવું હોય તો ફોલોનીઝ (બ્રિટિશ સંસ્થાનો)ની પ્રજાઓએ પણ એના ખર્ચમાં ભાગ આપવો

જોઈએ, પણ તેઓ તો હિન્દુસ્તાન જોટલું પણ આ ખર્ચ ઉપાડવામાં સાદાબ કરતાં નથી, અને જો દલીલ હિન્દુસ્તાન સામે સહેલાઈથી વાપરવામાં, બધે અમલમાં પણ મુકવામાં આવે છે—એવું કોલોનીઝને તો સ્મરણ આપવાની પણ ભાગે જ કોઈકની કિંમત આવે છે. હાલમાં મિ. બાન્સે (પ્રધાન મંત્રીએ) સંસ્થાનોને પોતપોતાના પ્રમાણમાં નૌકાસૈન્ય રાખવાની બલામણુ કરી છે, એ કેટલી અમલમાં આવે છે એ જોવાનું છે. વળી ક્ષણવાર આપણે માની લઈએ કે બલે કોલોનીઝ પોતાનું કર્તવ્ય કરવામાં ચૂકે, પણ હિન્દુસ્તાને તો બ્રિટિશ સલતનતના રક્ષણ માટેના ખર્ચમાં ભાગ આપવાની ના નથી, પણ હાલની વ્યવસ્થા પ્રમાણે તો સઘળું ખર્ચ હિન્દુસ્તાનને જ વહેતું પડે છે, અને એટલું ખર્ચ બેઠોરીને, નવી બૂમિમાં પ્રવેશ કરીને, બ્રિટિશ વ્યાપારને પ્રદેશ વધારવામાં આવે છે એનો લાભ પણ બ્રિટિશ પ્રજા જ લે છે: હિન્દુસ્તાન એ લાભ લઈ સકે એવી સ્થિતિમાં નથી, વળી, આજકાલની સઘળી લડાઈઓ મુદે વ્યાપારી સ્વાર્થની જ લડાઈઓ હોય છે, અને તેથી એ સ્વાર્થમાં હિન્દુનું કેટલું દિન સમાજેલું છે એ જોટા અને વાજળી પ્રશ્ન છે. વાજળી રીતે સમસ્ત બ્રિટિશ સલતનતના રક્ષણ માટેના ખર્ચમાં હિન્દે ભાગ આપવાનો દરે તો તે પણ એને બારે પડવાનો નથી. કારણ કે એને નિશ્ચય છે કે બ્રિટિશ પ્રજા લડાઈના ખર્ચનો જોગો કદી પણ પચાન્દ કરતી નથી, અને એ જોગો એની પીઠ ઉપર પડશે કે તુરત આવી લડાઈઓ સામે ક્ષિત્રમાં પ્રવળ લોકમત ભગશે અને પરિણામે હિન્દુસ્તાનને લાભ જ થશે.

છેવટે, જજેટ ઉપર જોડતાં, પ્રો. જોખલેએ ખાસ ખેદ દર્શાવ્યો કે સરકારી તોફરીઓના સમયમાં લોડ કર્ઝનના કસાવથી દેશીઓના દહ ઉપર દમ્બેશની છરી વાગે છે: એમના ક્યાવમાં, (૧) ત્યાં મુધી બ્રિટિશ રાન્ય છે ત્યાં મુધી રાન્યપદ્ધતિ ઉપર બ્રિટિશ છાપ જેસાડવા માટે યુરોપિયનોની જરૂર છે, અને (૨) અમુક કામ માટે યુરોપિયનો જ લાયક છે, દેશીઓ લાયક નથી—એમ સ્પષ્ટ પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું છે. અને એ દેશીઓના દહમાં બહુ જ હાનિકારક છે. ૩, ૫૦૦ ઉપરના પમારની સરકારી તોફરીમાં દેશીઓની સખ્યા યુરોપિયનોની પ્રમાણમાં કેવી જુદી છે, અને ૧૮૯૭ અને ૧૯૦૩ વચ્ચે (લોડ કર્ઝનની પોતાની જ કારકીર્દીમાં) આ બાબતમાં દેશીઓને કેવો અન્યાય થયો છે એ બતાવનારાં ખાતાવાર કાગ્ગ રજુ કર્યાં, અને એ અવકાશે વાંચવાનું સરકારને સોંપી, મંબીર જુસ્સાથી નીચે પ્રમાણે નિવેદન કર્યું:—

"My Lord, this question of appointment to high office is to us something more than a mere question of careers. When all positions of power and of official trust and responsibility are the virtual monopoly of a class, those who are outside that class are constantly weighted down with a sense of their own inferior position, and the tallest of them have no option but to bend in order that the exigencies of the situation may be satisfied. Such a state of things, as a temporary arrangement, may be accepted as inevitable. As a permanent arrangement it is impossible. This question thus is to us a question of a national prestige and self-respect, and we feel that our future growth is bound up with a proper solution of it."

આ પ્રેક્ષાર લોડ કર્ઝનથી સહેવાયો નહિ. આંકડા બહુ પ્રખલ હતાં; એનો ઉત્તર તો વાળી શકાયો નહિ. ૧૮૫૬ ના રાંણીના હઠેરામાં દેશી પરદેશીને સરખા ગણવા એમ વચન આપેલું નથી, સર્વની લાયકાત જોવાની છે—એવો વિશિષ્ટાર્થ સિદ્ધાન્ત એ શ્રુતિમાંથી ઉપજાવી કાઢ્યો! છેવટે કહ્યું કે ‘દેશી-પરદેશીના ભેદની વાત જવા દો. હું તો સર્વ આત્મામાં દેશીઓના હિમાયતી તરીકે પ્રસિદ્ધ છું.’ આ ભેદ જવા દેવો : જેટલો લોડ કર્ઝનના હૃદયને સરલ હશે તેટલો આપણને નથી. દેશીઓની હિમાયત પણ રાજ્ય માનથી સિદ્ધ થવાને-બદલે પ્રત્યક્ષ સંખ્યાથી સિદ્ધ થાય તો વધારે સારું. લોડ કર્ઝન જોવા પ્રખલ અમલદારની ઇચ્છા એક હોય અને અમલ જુદો થાય—એ રિયલિટી લોકથી સહજ સમજાઈ શકે એવી નથી.

[વસન્ત ઓફિસ.

દિગ્દર્શન.

“વ્રજનાથ કુલાલું સારી રત.”

આ મહાન રંગનીત્રય છે આ મલ સદન અનુભવમાં એનું ટોચ તો કસમ, નહિ તો, આપણે જમતના મહાન આમાએના અનુભવની માખ્ય પ્રદાથી માની લેવી જોઈએ પશ્ચિમમાં પેગેથી માડીને, અને આપણે ત્યાં પેદના મદગિઓથી માડીને—મરં કાલ અને ગાદ અનુભવીઓએ આન પાન કરી છે, અને જો સામાન્ય મદિ એ પાન કમુચ તુષવા ના પાડતી હોય તો એના નિરોધને માન્યુષ્ય ના—કારણ ન, આ મદાપ્રજ પન વ પ્રાકૃતમતિ અનુભવીને છે અને તેથી એના મતની કાર્થ ન કિમત નથી સામાન્ય જુદિનુ—પ્રાકૃત મતિનુ—અપન તે પ્રજ એન્ડિનુ છરન છે, અને એન્ડિયક છરન એ મનુજનુ ખડે છરન ન નથી ખડે છરન આ માડુ છે. અને આ મા આને નીપી કુ છે, ત્યાર હન્ડિયા પણ એના તેનથી નમગી હરી, એ તેમના રવિન ૨૫ મ - સામયામ સિનરી ન્દેના સ્થામ અન્ધાસને અનુભવ ગામર કહે છે. વિના ન નાનમાં પાન ન ન હોય તો—અન્ધાનનુ અમિત મિદ થુ અસમ્ય છે એ ન પ્રમાણે, આમાના કિરણ વિના આ મહાનગરીનુ અધાર છે એટલુ પણ મમમનુ અસમ્ય છે. માટે ન કહેવાનું કે આ વસ્તુમાં અન્ધ પ્રાકૃત મતિને ન અનુસરતા, પ્રજામ આતમન્થોનિએનો અનુભવ પ્રમાણ માને આ અનુભવ ન દરેક ખરા કિરણને આડો કે ગારો કાઢક મેદક વખત થયા વિના ન્દેતો નથી,—એ પમામાની પદેતી જાખી છે. વેગન્દીએને બ્યાને માયાનુ અસિનર સિદ્ધ કરવાનું કહેનામાં આવે છે, ત્યારે તેઓ ‘અમ્નોહમ્’ “નુ માણતો નથી”—એ અનુભવની માખ્ય બતાવ છે અને અ અનુભવ ને માન સાતનો અમાર નથી પણ બાસામ અસાન હ એમ કિમ ન તે એના કસરું આગ કાફ તા પર્વ છે. જેઓને આ મહાન અપદ નગરીનુ મમમમ ૨ તેઓ ન આ તા પય થાયે મરી થકે છે

અને આત્મારૂપી તારલાઓ, પણ પોતાનું ઉકટ અહંતામયું તેજ સદ્ય, કૃષ્ણચન્દ્રના તેજમાં પોતે ન્હાયાં છે. આ-પ્રમાણે પ્રકૃતિ-પુરુષ અને પરમાત્માના સંબંધનું જ્ઞાન, એક ભૂમિકા આગળ ચઢે છે.

હજી એક ભૂમિકા આગળ વધીએ. દૃષ્ટિ તો માત્ર જીવે જ. ભક્તિદૃષ્ટિ કૃષ્ણચન્દ્રની શીનળતા જ અનુભવે. ભક્તિતરસ વિરોધ નિકટ સંબંધ માગે છે. એને ‘આકાશે ચન્દ્ર’ નેઈ સન્તોષ થેતો નથી; એને તો ઇન્દ્રિયો-અને આત્માઓ રૂપી જે “વ્રજ” તેના “નાય” ને કુલાવવાનું મન છે. તેથી એ રસમય હૃદયન હલળી ગાય છે:—

“વ્રજનાથ કુલાયું સારી રેન.”

એ “વ્રજ” ના “નાય” ને ઘડી એ ઘડી કુલાયે સન્તોષ વળતો નથી: આખી રાત્રી કુલાયું એમ થાય છે.

આનો સાર કે—

- (૧) મંમાર એ પરમાર્થ સત્ય નથી એ વાત મંમાદના સરળા વ્યવહારો વચ્ચે રહીને પણ ભૂલવી નહિ.
- (૨) સંસાર પરમાર્થ સત્ય નથી એટલું જ સમજીએ બસ નથી. સંસારમાં પણ પરમાત્માનો વાસ છે એ જાણવાનું છે વેદાન્તની પરિભાષામાં, એતદ્વર માયા વિસ્તરી રહી છે એટલું જ નહિ, પણ એ માયામાં ધ્રુવનો અનુપ્રવેશ છે, અને એથી જ માયા પણ “છે” એટલા અસ્તિત્વવાચક સમ્બંધની અધિકાંગિણી જતી છે.
- (૩) સર્વત્ર પરમાત્માનો વાસ છે એવું પરોક્ષજ્ઞાન પણ બસ નથી. પરમાત્માને પોતાની પામે લેવાનું મન હોવું જોઈએ. ગોપિકાઓ કૃષ્ણચન્દ્રના ચરણો કુચ-રચણ સાથે સાંપતી, ચાંપી રાખતી, તો પણ હજી રાખુ, હજી એને ઉગ્રકિ-તાઈ એમ-એમને યતુઃ આપણી વૃત્તિઓ સાથે પરમાત્માનો પરિબ્ધંગ એ રીતનો થવો. જોઈએ...
- (૪) સંસાર બહાર બહીને પરમાત્માને જોળવા જવાનું નથી. પરમાત્માને આપણી પામે લેવાનો છે, અનુભવવાનો છે. પરમાત્મા સંસારની બહાર હોય, તો બહાર બહારની જ રહે. જે “પ્રાણનો પણ પ્રાણ છે” એવો નિકટ છે, એની શોધ માટે બહાર શું કરવા બેસું જોઈએ? જ્યાં જીવો હતાં એ છે સંસારમાં પણ એ છે, માટે આ કહેવાના સંસારમાં પણ જ્યાં હતાં એને જ “કુલાયા” કહે—આપણે સર્વ સાથે રહી કુલાયીએ, અને કૃતકૃત્ય થઈએ.

અખુટ કોવત આપનારા.

આતંક નિગ્રહ ગોળીઓ.

કિંમતગોળી ૩૨ ની ૬ળી ૧ મો ૩૫ીઓ ૧.

વૈદ્ય શાસ્ત્રી મણિશંકર ગોવિંદજી

મણિક, આતંકનિગ્રહ ઔષધાલય—સ્થાપિત ઇસ્વીસન ૧૮૮૧

ડુંડ ઓફીસ—અમનગર-કાઠિયાવાડ.

પ્રાંચ ઓફીસ મુબાઈ કાલકારેવી ગાંડ

આયુર્વેદ રહસ્ય.

(હવેથી દરમાસે ૧૬૪૫ ૫૨ છે)

દવાલ ખર્ચ સહિત વાર્ષિક સવાજ્ઞ ૬-૧૧-૦૦ તે ન બરી રૂ૨ તેરાઓની પામે
થી દવાલ ખર્ચનાજ માત્ર મળુ આના અને તદ્દન ગરીમને માત્ર નામ નોધાવવાથી મફત
જ મોકલનામા આવે છે

વૈદ્ય શાસ્ત્રી મણિશંકર ગોવિંદજી

બાવીશ રસીલી વાર્તાઓ.

જે કાઈ માગે મગાવે તેને ભેટ આપવામા આવે છે

વૈદ્ય શાસ્ત્રી મણિશંકર ગોવિંદજી

સવાગમ.

(૧) લાઇબ્રેરીઓ, (૨) સમાજો, (૩) વિદ્યાર્થીઓ, (૪) સ્ત્રીઓ, (૫) યુગસતી
જાના માતૃશ્રી, (૬) તળાટીઓ તથા (૭) આસિક રૂ. ૨૫ સુધીના સર્વ પગારદારો
માટે વર્ષ એકના રૂ. ૨-૦-૦ (પોસ્ટેજ સાથે)

ઉછરતી લાઇબ્રેરીઓને ખાસ અક્ષીસ નવી સ્થપાની (એટલે કે એક નાં અન્દગી)
લાઇબ્રેરીઓને એકાં પ્રતિષ્ઠિત ગૃહસ્થના સિટીફિકેટ ઉપગ્રી આ પત્ર અક્ષીસ તરીકે મોકલવામાં
આવશે માત્ર પોસ્ટેજ ખર્ચના આના આ મોકલના કૃપા કરવી.

અન્ય સર્વ માટે વર્ષ એકના રૂ. ૨-૮-૦ (પોસ્ટેજ સાથે)

છૂટક નકલના

રૂ. ૦-૪-૦

મળવાનું ડેકાલું—આનન્દચક્ર આપુઆઈ કુવ.

વચનત ઓફિસ—અમદાવાદ

તાવની દવા માટે બધે ચાંદ.

જાતલીવાલા એગ્રુમિશ્ચર તથા જાતલીવાલા એગ્રુપિંસની તરેહનાર નકલો થાકે,
પણ અ તે ફતેહ તો જાતલીવાલાની જ છે પુષ્કળ તારની દવામાંથી માત્ર ડાકતર જાત
લીવાલા એકમાત્ર આવેલા, પણ ચાંદ મેગવી જમે ચાંદની ફતેહ મેલરવા પામ્યા છે
ફતેગના પુષ્કળ કેમો એનાથી સારા થયા છે, કીમત રૂ. ૨)

જાતલીવાલાની અમખીરીસ શક્તીની ગોળીઓના મારે મોઢે વખાણ કરવા મમતું
જેન્યાં, પણ જે તમને જાતલીવાલા એગ્રુમિશ્ચર તથા પિલ્સપર બરોશો હોય તો તેવે
બરોશો જાતલીવાલાની અમખીરીસ શક્તીની ગોળીઓપર રાખજો ધરો અબીવાસ
લીવાલા ઉપન થતી થાક, મનની ઉલ્લસી, ફીકા એદેરો, તામરદી, શરીરને નયલાઈ, ઉ-
ગમાં પાનતું જરુ, ખડીની શરનાત, પાચન શક્તિની નયજાઈ માટે જાતલીવાલાની
અમખીરીસ શક્તીની ગોળીઓ અસરકારક છે કીમત રૂ. ૩

કોલેરાનો અકસીર ઉપાય જાતલીવાલાની કું. કોલેરાલ છે. કી. રૂ. ૧

એકલા બનાવનાર, ડાકતર દો. લી. જાતલીવાલા.

ડેકાલું વરલીનું દવાખાનું તથા સરવે ડેકાલું મલશે

એક લુલ.

૫૦ ૧૬૩ મે, ઉલ્લી લીગમાં 'વિરુદ્ધ' ને જદને 'વિરુદ્ધ' નામનું

વસન્ત.

इदं सत्यं सर्वेषां भूतानां मध्यस्थ सत्यस्य सर्वाणि भूतानि मधु यथा
यमस्मिन्सत्ये तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यच्चायमध्यात्म सात्यस्तेजोमयोऽमृतमय
पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ।

ઉપનિષદ્.

सत्यान्न प्रमदितव्यम् । धर्मान्न प्रमदितव्यम् । कुशलान्न प्रमदितव्यम्
भूत्यै न प्रमदितव्यम् । स्वाध्यायप्रवचनाभ्यां न प्रमदितव्यम् ।

ઉપનિષદ્.

વર્ષ ૪, અક ૫.

[માસિક]

જ્યેષ્ઠ, મંવત્ ૧૯૬૧.

સાહિત્ય-પરિપદ્.

આપણા પ્રસિદ્ધ વિદ્વાન રા. રા. ગુણભાઈ મહીપતનમથી અધિનિત “ગુજરાત સા-
હિત્ય સભા” નામના એક ન્હાના પણ ઉત્સાહી મંડળના સ્તુત્ય પ્રધારને પરિણામે અત્રે
તા. ૩૦ જૂન તથા તા. ૧-૨ જુલાઈ એમ ત્રણ દિવસ આખા ગુજરાતના વિદ્વાનોના
મેળાવડો ભરાવાનો છે. તે પ્રસંગે ગુજરાતના સાહ્યરશિરોમણિ રા. ગાયર્ધનનાથ માધવરામ
ત્રિપાઠી પોતાના નિઃસ્તરિયાન નરિયાત્વી અત્રે આવી પ્રમુખરથાને મિરાજવાના છે, અને
કેટલાક સાક્ષરો તરફથી નીચેના વિષયો ઉપર વેળ વચાવાના છે.—

(૧) જોડણી	(૮) પ્રાચીન શોધ યોગ
(૨) લિપિ	(૯) સસ્તુ સાહિત્ય.
(૩) લોકકથા	(૧૦) નાટકો અને રંગભૂમિ
(૪) લોકગીત.	(૧૧) વાગ્ધ્યાયાગ
(૫) ઇતિહાસ અને સાયન્સનું સાહિત્ય શી.
રીતે ઉત્પન્ન કરવું	(૧૨) વર્ણનિશ્ચાન એક નવીન વ્યવસ્થા (Z ને
મળતો ઉચ્ચાર.)
(૬) સાયન્સની પરિભાષા ગુજરાતીમાં શી.
રીતે ઉતારવી.	(૧૩) સાહિત્યની ઉન્નતિનું એક સાધન.
(૭) પ્રાચીન કાવ્યોની યોગ-શોધન અને પ્રસિદ્ધિ.	(૧૪) આપણું નવીન કાવ્ય સાહિત્ય.
	(૧૫) ગુજરાતી સાહિત્યના વિસ્તૃત ઇતિહા-
મની અગત્ય.

આપણા સાક્ષરમંડળનો આ પહેલો મેળાવટો છે, એટલે હાલ તો પૂર્વોક્ત વિષયની માત્ર પ્રસ્તાવના જેવું જ કાંઈક થઈ શકશે એમ લાગે છે. પણ આ સંબંધમાં હાલના ઉત્સાહને અનુકૂળ ખત વ્યવહારકુશલતા અને 'કાંઈક કરવું છે' એવો નિશ્ચય રાખવામાં આવશે તો હવે પછીના મેળાવટામાં ઘણું કાર્ય મિદ્ધ થએલું રજુ કરી શકાશે એમ આશા છે. આવાં જ બીજામાંથી ભવ્ય વૃદ્ધો ઉત્પન્ન થયાં છે, અને તેથી 'ભવિષ્યના સર્વ યશના અધિકારી' એવા આ યુવકમંડળને અમારી સૂચના છે કે આજ એમણે "સાક્ષર-પરિપદ્" રૂપી જે મહાપુરતકની પ્રસ્તાવના માંડી છે એનાં હવે પછી આવવાનાં વિવિધ પ્રકરણો પણ સારી દૃઢતાથી અને હઠાપણુથી રચ્યાં-જેથી યુજ્જ્વલતાના સાહિત્યને ઘણી ઉપયોગી સેવા થશે.

પૂર્વોક્ત વિષયો ઉપર પરિપદ્માં શી ચર્ચા થાય છે એ જોઈ એ ચર્ચા ઉપર અમારા શા નિચારો છે એ અમે હવે પછીના અંકમાં જણાવીશું. પણ અત્યારે ઉપોદ્ધાતકરૂપે એ સંબંધી થોડુંક કહેવાનું શરૂ કરવાની ઇચ્છા રાખીએ છીએ.

પરિપદ્ના કાર્યક્રમમાં પહેલો વિષય જોડણીનો છે. આ અત્યંત ચિકિત્સક પ્રશ્ન છે અને ૧. જોડણી.

યદ્ય શકે એમ છે તે એટલું જ કે આજ સુધીમાં આ વિષય ઉપર લખાએલા મર્ય સેખોનો સંગ્રહ પ્રમિદ્ધ કરવો, સર્વ વાદીઓ અને યોદ્ધાક તટસ્થ વિદ્વાનોની એક કમિટી નીમવી, એમણે પુષ્પ વિચાર કરી જોડણી સંબંધી એક "ડ્રાફ્ટ બિલ" એટલે કે ખરડો તૈયાર કરવો, એ બહાર પાડવો, એ ઉપર લોકની ચર્ચા સાંભળવી, અને છેવટે તેની દરેક કલમ ઉપર હવે પછીની પરિપદ્માં વધુમતે ઠરાવ કરવા, અને એ ઠરાવ પ્રમાણે પરિપદ્ના મજાસદો વર્તશે એમ આશા રાખવી. ચાલતી અન્યાધુનીમાંથી કાંઈ પણ બચસ્યા ઉત્પન્ન કરવી હોય તો બહુમાં બહુ આટલું જ યદ્ય શકે એમ છે. દરમિયાન, આ પ્રશ્નની વર્તમાન સ્થિતિ શી છે, અને એમાંથી ભવિષ્યમાં શું ચવાનો સંભવ છે એ વિષે અમારા વિચાર અત્રે ટુંકામાં જણાવીએ છીએ.

સર્વને જાણીતું છે કે આ વિષયમાં હોપવાંચનમાળાના નિયમો એ સૂત્રસ્થાને છે. અને એ ઉપર રા. નવલરામે "જોડણીના નિયમનુ અર્થમદ્ધણ" એ નામે એક અતિ પ્રાદ અને વિચારશીલ વાર્તિક લખેલું છે. દેખાતી રીતે તો એ વાંચનમાળાના નિયમોનું સ્પષ્ટીકરણ જ છે. પણ વસ્તુતઃ એ લેખ આ વિષયના ઇતિહાસમાં એક મૂખ્ય-થ જોડેલી પ્રતિજ્ઞાને યોગ્ય છે. આ લેખમાં સંજ્ઞનાં ઉચ્ચાર અને વ્યુત્પત્તિ એ બે ધોરણ સ્વીકારવામાં આવ્યાં છે, અને ઉચ્ચારને અંગે 'accent' (અમુક સ્વર ઉપર દેવાતો ભાર) અને 'quantity' (માપ)નાં તત્ત્વ પણ એમના સદ્ભવિચારમાં આવી ગયાં છે. આ જ સમયમાં નર્મકોશની મુખ્યમુદ્રામાં કવિ નર્મદાશંકરે જોડણી સંબંધી નિયમો પ્રસિદ્ધ કર્યાં તેમાં ઉચ્ચારને માત્ર આપી અતુનાસિક, હકાર અને ત્રિહનયોજના એ ત્રણ બાબતો ખાસ કરીને સ્વીકારી છે. રા. નવલરા મપછી કેટલેક વર્ષ રા. નરસિંહરાવે-એક ઉત્સાહી અને તેજ ઔરિમર જૂનો તુમાર નિકાલ માટે કદાવે એમ-આ ચર્ચા ઉપાડી, અને એમાં એમણે લોકની સગવડની તથા ચાલતા વહીવટની દરમર

ન કરતાં સખ કાયદા પ્રમાણે ન્યાય હો છે એનો જ વિચાર કર્યો. રા. નવલદામના વિચારો આજ સુધી કેમ અમલમાં નથી આવ્યા એ માટે આશ્ચર્ય બતાવ્યું, અને જે વિચાર રા. નવલદામે હોપવાંચનમાળાના નિયમોને માન આપતાં આપતાં સંકોચથી પ્રકટ કર્યા હતા, તેને વિશેષ ધાર ચદાવી હોપવાંચનમાળાના નિયમોનું ખંડન કરવામાં વાપર્યા. રા. નરસિંહરાવે ઉચ્ચારતું ધોરણ સુખ્ય માન્યું, અને વ્યુત્પત્તિ પણ ઉચ્ચારને અનુસરતી જ છે એમ વિગતવાર સિદ્ધ કરીને વ્યુત્પત્તિનું ધોરણ પણ સ્વીકાર્યું. અને જૂના નિયમોમાં આ બંને તત્ત્વોની કેવી અવગણના થઇ છે એ સધિસ્તર બતાવ્યું, અને ખાસ કરીને હકાર, ચકાર, અને અંશુક વર્ણોના એ એ ઉચ્ચાર એ ઉપર બાર મૂક્યેલ ત્યાર પછી કેટલેક વર્ષે મિ. પા. હકની ‘અંગ્રેજી-ગુજરાતી રિક્ષનેરી રચાવા માંડી તે વખતે એ રિક્ષનેરીના ગુજરાતી શબ્દો માટે રા. કેશવલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવે નિયમો રચ્યા. એમાં એમણે રા. નરસિંહરાવ પ્રમાણે એ, ઓ, ઇ, ઈ, ઉ, ય, અનુસ્વાર વગેરેના એ એ ઉચ્ચાર, તથા હકાર જોડવાની સૂચના પણ સ્વીકારી, અને એક જ વર્ણના ઉચ્ચારબેદ દર્શાવ્યા માટે ચિહ્નોની જરૂર બતાવી (ચિહ્નબેદની યોજના રિક્ષનેરી માટે હતી એટલે પ્રમંથ અત્રે યાદ રાખવા જેવો છે.) આ અદસામાં પ્રેક્ટિસર ગજજરે “ જ્ઞાનમંદૂયા ” માટે “ ક્ષાબવનના જોડણીના નિયમ ” પ્રસિદ્ધ કર્યા એમાં Accent (‘અક્ષરભાર’) નું તત્ત્વ અને તત્ત્વજન્ય હ્રસ્વ-દીર્ઘનો નિયમ સ્વીકાર્યો છે, અંશુક હકાર માટે એપોસ્ટ્રોફીનું ચિહ્ન લખાવ કર્યું છે (ઉદા. મોંઢું; કાંઠું.), કેટલેક સ્થળે શુચવણ નિવારવા તથા રૂઢિને માન આપીને ચાલતી પ્રકૃતિ કાયમ રાખી છે (ઉદા. કહે છે; દોરડું; ખાંડણી; ગજણી; વિદાન), કેટલેક કેકાણે ય ય નો આગમ દાખલ કરવાની વ્યવસ્થા કરી છે (ઉદા. ખડિયો; પણ ઓંઓ, કરીઓ.), તથા અનુસ્વારને બદલે જરૂર પડે ત્યાં અનુનાસિક કણ્ઠ્ય કર્યો છે, પણ એ લેખમાં ખાસ ધ્યાન ખેંચનાર ત્રણ બાબત છે : (૧) ‘ ચએહું ’ કે ‘ યએહું ’ ને નિમેષીને સદતી ‘ ચયહું ’, ‘ જોયહું ’, ‘ પાયહું ’ નો સ્વીકાર; અને (૨) એ અક્ષરના શબ્દોમાં પણ દીર્ઘ જી (ઉદા. બાજૂ, લાડ.) દાખલ કરવાનો વિધિ, તથા (૩) અક્ષરાંત્ય અ નહીં બોલાવાને લીધે તેની પૂર્વના અક્ષરમાંનો જી દીર્ઘ કરવાનો વિધિ (ઉદા. ફળ, પૂર.) ત્યાર પછી કેટલેક વર્ષે ગુજરાત વર્નાક્યુલર મેસાજિટીએ એક શબ્દસંગ્રહ બહાર પાડ્યો અને એની જોડણી ઉપર વિદ્વાનોના અભિપ્રાય માગ્યા. એના જવાબમાં રા. માધવલાલ હરિલાલ દેસાઈએ એક ટિપ્પણ પ્રસિદ્ધ કર્યું અને એમાં ‘ એ ’ ‘ ઓ ’ ના એ એ ઉચ્ચાર માટે જુદાં ચિહ્નો યોજવાની, તથા અનુસ્વાર અને અનુનાસિકના ઉચ્ચારનો ભેદ પણ ટપકું અને વર્તુલાકાર મીઠું એમ જુદાં ચિહ્નોથી દર્શાવવાની ભક્ષામ્મ કરી વળી તે વખતે સુદર્શનમાં રા. મણિલાલે પણ એક કુટ્ટા લેખ લખ્યો, એમાં એમણે ઉચ્ચારવાદની અને નવાં ચિહ્નો યોજવાની રહામે મત દર્શાવ્યો, અને જોડણીનો નિર્ણય કરતા પહેલાં વ્યાકરણ સુદ્ધ કરવાની જરૂર બતાવી, એક વિષયની સુશીલત બીજા વિષયમાં ઉતારી. આ જ અદસામાં વિવિધ પ્રાન્તજનોના સંમંદસ્થાન રૂપે મુંબઈ નગરીના નિવાસી અને ‘ *factum valet* ’ ના તત્ત્વને નિત્ય પરિચય ધરાવનાર રા. ગોવર્ધનરામ-એમણે જોડણીના નિયમો ઘડ્યા, તેમાં ખાસ મુદા આ હતા : (૧) જે જોડણી ગુજરાતના સર્વ પ્રાન્તના ઉચ્ચારથી વિશુદ્ધ હોય તે, અત્યારે રૂઢ હોય

તો પણ, ત્યજવી; (૨) જે એકદેશી ઉચ્ચારથી વિરુદ્ધ હોય તે સાક્ષરરૂઢિ પ્રમાણે કરવી; (૩) જે એકદેશી ઉચ્ચારથી વિરુદ્ધ હોય, છતાં જેમાં સાક્ષર રૂઢિ જનમેલી ન હોય, ત્યાં વિરુદ્ધ સમજવો; (૪) તત્સમ શિવાયના શબ્દોમાં દીર્ઘ ઇ અને ઊસ્વ ઉ અને પકારને સ્થાને ચકાર, એમાં કોઈ પણ તરેહના તર્કવિતર્ક કરવા નહિ; અને (૫) હકાર સર્વાનુમતે સંભળાતો હોય તો તે પ્રમાણે લખવો, નહિ તો ચાલતી રીત ચાલવા દેવી. ૨ ગોવર્ધનરામ જોડણીમાં વ્યુત્પત્તિ-વિચાર અસ્થાને ગણે છે, અને એમાં વ્યુત્પત્તિવાદી એમના ઉપર 'આલસ્ય'નો દોષ મૂકે છે તો તે 'આલસ્ય'ને પ્રકૃત વિષયમાં શાસ્ત્રીય અને કર્તવ્ય ગણી ઇષ્ટાપતિ જણાવે છે.

ત્યાર પછી હાલમાં ૨ા. કમળાચંદ્રે સાળાપત્રમાં જોડણી સંબન્ધી કેટલીક મુશીબતો બતાવી છે. તથા 'વાચનમાળા રિવિજન કમિટી'એ કેટલાક નિયમો ઘડ્યા છે. આ નવા નિયમોમાં કવચિત્ અતિસરલતા ખાતર અને કવચિત્ અતિશાસ્ત્રીયતા ખાતર હોપવાંચનમાળાના નિયમો ત્યજવામાં આવ્યા છે. ઘણે ભાગે એ જૂના નિયમોને અવલંબે છે.

આ પ્રમાણે જોડણી પરત્વે વર્તમાન સ્થિતિ છે. એમાં ઉચ્ચાર, વ્યુત્પત્તિ, રૂઢિ, સરળતા, શાસ્ત્રીયતા આદિ અનેક મંદોની અસરો માંહોમાંહ અથડાય છે. સર્વેના બલાબલનો વિચાર કરી નિશ્ચય પૂર્વક બવિષ્ય ભાખી શકે એવો જોશો તો કોઈ જ નથી. છતાં એ મધ્યે શક્તિઓ ધ્યાનમાં રાખી તર્ક બાધતા અમને જે બવિષ્ય મૂકે છે તે અંગે જાણીએ છીએ, અમને અવકાશ હોત નો દરેક વિષય ઉપર જુદા જુદા વિદ્વાનોના શા શા મત છે એ દૃષ્ટિ નાખતા વાર જણાઈ આવે એવું એક પત્રક રચી એ ઉપર વિચાર અલાયત. પરંતુ આતું પત્રક સાહિત્યસભા ઉપર જણાવેલો લેખસંગ્રહ પ્રસિદ્ધ કરતી યખને તૈયાર કરશે એમ આશા રાખીએ છીએ. અમે આ સ્થળે સૂત્રસ્થાનીય હોપવાંચનમાળાના નિયમો અને ૨ા. નવલરામનું વાર્તિક-એમાંથી થોડાક અગત્યના મુદ્દા સહ એ ઉપર ચર્ચા કરીશું.

૧. મૂળ શબ્દમાં થોડોજ ફેર થઈ ગયો હોય તો મૂળ રૂપ વાપરવું. ઉદા. 'દાસી' નહિ, પણ 'દાસી', 'પરમાણે' નહિ, પણ 'પ્રમાણે'; 'મારગ' નહિ પણ 'માર્ગ'; 'વના' નહિ, પણ 'વિના'.

આ નિયમનો અર્થ નવલરામ એવો કરે છે કે જ્યાં તકરાર હોય એટલે જ્યાં એક ભાગના અથવા એક વર્ગના લોકો એક શબ્દનો ઉચ્ચાર એક રીતે અને બીજા બીજી રીતે કરતા હોય ત્યાં જ આ નિયમ વાપરવાનો છે. બાકી જ્યાં સર્વાનુમતે ફેરફારવાળું રૂપ જ સ્વીકારાતું હોય ત્યાં તો તે જ રાખવું. નહિ તો (ઉદા. 'હુકમ' ને બદલે 'હુકૂમ' લખવાનો પ્રસંગ આવે.

આ નિયમ અને એની મર્યાદા હમેશાં ચળ જ રહેશે. 'વિરોધે ત્વનપેક્ષં સ્યાત્' (ઋષિઓએ રચેલી સ્મૃતિઓમાં પરસ્પર વિરોધ પડે ત્યારે શ્રુતિ—જે સ્મૃતિઓનું મૂલ્ય હોઈ જેને બીજા પ્રમાણની અપેક્ષા નથી—તેનો સ્વીકાર કરવો.) એ મીમાંસાના ન્યાયનો

અત્રે યોગ્ય ઉપયોગ થયો છે, અને એનો ઉદ્દેશ વિરોધને પ્રસંગે મૂળ ઉપર જઈ સમાધાન કરવાનો અને એકરૂપતા પ્રાપ્ત કરવાનો છે. પરંતુ જે લેખકોને પોતાના પ્રાન્તનાં વિકૃત રૂપો માટે ખાસ મમત્વ હશે તેઓ એ રૂપો પકડી રહેશે, અને તેથી પરિણામે આ નિયમ વૈકલ્પિક નીવડી ઉભય રૂપો પ્રવર્તી કરશે. વળી જેમને મૂળ રૂપનો રાત્રિવસનો પરિચય હશે તેમને એ રૂપો કદંબાં નહિ લાગે, અને પ્રચલિત રૂપોની સાથે એ દરીદ્રાધમાં ઉતરશે. રા. નવલરામને જે રૂપો નિર્વિવાદ રીતે ત્યાજ્ય લાગતાં હતાં, તે અત્યારે બાપામાં દાખલ થઈ ગયાં છે ; જેમ કે,—માલિક, યવ, જાતિ, કાલ, બલ, ક્ષાર વગેરે. ધ્યાનમાં રાખવાનું છે કે આ નિયમ સર્વત્ર સરખી રીતે લાગુ પાડવામાં આવે એમ પણ સંભવતું નથી. મોઝીને આપવાનું તે જોડતું ‘પરમાણું’ જ કહેવાશે; (‘પ્રમાણું’ કે ‘પ્રમાણું’ નહિ) અને ‘ધરુણી’ શબ્દમાં પૂરતો ફેરફાર કરી મૂળતું ‘ઘૃહિણી’ જ વપરાશે.

૨. અસલ (મૂળ) અને ચાલતા ઉચ્ચારમાં થયો ફેર હોય તો ચાલતા ઉચ્ચાર પ્રમાણે શબ્દ લખવા.

રા. નવલરામ કહે છે કે ચાલતા અર્થ એવો ન કરવો કે સર્વત્ર ‘અચરજ’ શબ્દ વાપરવો અને ‘આશ્ચર્ય’ ન જ વાપરવો. વાંચનમાળામાં સરજતા નોંધએ એ ઉદ્દેશથી શબ્દપસન્દગી માટે આ નિયમ છે, ખરૂં જોતાં જોડણીનો આ નિયમ નથી. એટલે પરિણામે—આ નિયમ વૈકલ્પિક જ રહેશે. ‘નાય’ પણ લખાય અને ‘નલ’ પણ લખાય; તે જ પ્રમાણે સરજ અને સર્જ ઇત્યાદિ. બાપાનું હાલતું વલણ સર્વથા ‘ધર ગથુ’ કે ‘સંસ્કૃતમયી’ હોવી તરફ નથી, અને તેથી આ નિયમ પણ વૈકલ્પિક જ રહેશે. અને વિવેકી લેખકોમાં એ વિકલ્પ પ્રસંગની ગંભીરતા આદિના ઔચિત્યવિચારથી નિયમાશે : સામાન્ય પ્રસંગે વિકૃત રૂપ ઠીક લાગે અને મૂળતું સ્વરૂપ ચાંપણું લાગે, અને જ્યાં પ્રાદ વાણીનું પ્રયોજન હોય ત્યાં કેટલીકવાર મૂળ સંસ્કૃત રૂપ વાપરવાથી જ અર્થ સરે.

૩. શુદ્ધ સંસ્કૃત કે ક્ષારસી શબ્દ આવે તે અસલ પ્રમાણે લખવા. જેમ કે, સદમ—દર્શક, દૂરશીન.

અત્રે નવલરામ પ્રશ્ન ઉઠાવે છે કે અસલ જોડણી પ્રમાણે કે અસલ ઉચ્ચાર પ્રમાણે ? જોડણી અને ઉચ્ચાર વચ્ચે સંસ્કૃતમાં ભેદ પડતો નથી એ સુપ્રસિદ્ધ છે, અને શરસીમાં પણ ‘લિપિના નિયમ ચોખ્ખા છે અને તે બરાબર ઉચ્ચારને અનુસરતા છે’ એમ રા. નવલરામ કહે છે. એટલે એમણે ઉઠાવેલી સંકા માત્ર અંગ્રેજી શબ્દોને જ લાગુ પડે છે. અને એ સંબંધમાં એ એવો નિર્ણય કરે છે કે ત્યાં ‘ઉચ્ચાર પ્રમાણે લખવું.’ અત્રે એટલું ઉમેરવું નોંધએ કે આ નિયમનો આશય એવો નથી કે ‘કલાક’ ને બદલે ‘કલાક’ લખવું. એટલે આ નિયમ પણ કેટલેક દરજ્જે લોકમત ઉપર જ આધાર રાખશે. વળી આ નિયમ પ્રમાણે, ‘વિદ્વાન’, ‘બુદ્ધિમાન’, ‘જગત્’ વગેરે શબ્દો હલન્ટ (બંધ-બંધ)

નાન્ત) લખવા નોંધ્યો. પણ એ બાબતમાં શુદ્ધિનિદિનો દરાર એવો છે કે 'લખ-
નાન્ત' શબ્દો શુદ્ધ રૂપે બોલાતા હોય, તે એ તેમાં 'અ' મેળવીને જ લખવા—જેમ કે
વિદ્યાન' દ્વિતીયાદિ' આ રીતે લખવાની તરફેણમાં એક દલીલ એ છે કે 'દેવ' 'રામ' આ-
દિ શબ્દો અજન્ત (સ્વરાન્ત) છતાં ગુજરાતીમાં હલન્ત જેવો ઉચ્ચારાય છે તેજ રીતે
'જગત' અને 'વિદ્યાન' લખ્યા છતાં ઉચ્ચાર 'જગત્' અને 'વિદ્યાન્' એ પ્રમાણે
એની મેળે થવાનો. તો પછી છેવટે ખોડો અક્ષર લખવાની શુભવશુ શા માટે પેદા ક-
રવી ? આના ઉત્તરમાં શ્રી નવલરામ ભવિષ્ય એવું બતાવે છે કે "હવે પછીના લોકો આ
ધારણા કબુલ કરશે કે નહિ એ શક્યરેણું છે. વ્યુત્પત્તિશાસ્ત્ર દેશમાં દિન પર દિન વધતું
જાય છે, અને વખતનું વળણ શુદ્ધ સંસ્કૃત શબ્દો લખવા તરફ સ્પષ્ટ જણાય છે."

શુદ્ધ સંસ્કૃત કે શરણી શબ્દ આવે તો તેને અસલ ઉચ્ચાર મુજબ લખવાનો
આશય બરાબર છે. એક સારો કોપ રચી એમાં આ શબ્દોના અસલ ઉચ્ચાર આપવા-
માં આવે અને એ કોપ લોકમાં સારી પ્રસિદ્ધિ પામે તો આ નિયમ પગલાનો સંભવ
પણ છે. પરંતુ તેમ ચતા પહેલાં શુદ્ધ સંસ્કૃત કે શુદ્ધ શરણી ઉચ્ચાર શો છે એ મંજૂરી
સામાન્ય વાચક કે લેખક વર્ગને યાન હોતું અશક્ય છે. અને તેથી આ નિયમ સંપૂર્ણ
રીતે અમલમાં આવે એમ લાગતું નથી. કદાચ આ નિયમનો અર્થ એવો કરવામાં આવે
કે ગુજરાતીમાં અસલનાં જે શુદ્ધ રૂપો ઉચ્ચારતાં હોય તેને માટે જ આ નિયમ છે. પણ
આમ અર્થ લેવાથી આ નિયમ અકિચિત્તર-નિષ્પ્રયોજન-યર્થ જાય છે. કારણ કે ગુજ-
રાતીમાં અસલના જ ઉચ્ચાર કાયમ છે તો લખવામાં બીજાં રૂપો આવવાનું પ્રાપ્ત જ
થતું નથી. સંસ્કૃતનો અભ્યાસ દિન પર દિન વધતાં 'વિદ્યાન્' એવી હલન્ત નોંધણીનો
વિજય થશે એમ નવલરામ ધારે છે. પણ સંસ્કૃતનો અભ્યાસ વધ્યા છતાં આવી નોંધણી
સ્કામે એક દલીલ બીબી રહે છે. ત્રાંચો એવો છે કે 'વિદ્યાન' 'મદાન' વગેરે શબ્દો
મૂળ સંસ્કૃત છે, પણ તે જ ગુજરાતીમાં દાખલ થઈ ગુજરાતી થઈ ગયા છે, સંસ્કૃત રહ્યા
નથી; અને તેથી એમને મૂળરૂપ માનવા એ ઉચ્ચારસાદસ્પથી ઉત્પન્ન થતો જન્મ છે.
'વિદ્યાન બાધ' એ પ્રયોગ 'વિદ્યાન્' (પુલ્લિંગ પ્રથમાન્ત એકવચન) શબ્દને સંસ્કૃત
ગણતાં ઘણો દટગો લાગવો નોંધ્યો, અને 'વિદુષી બાધ' એવો પ્રયોગ પ્રચલિત થવા
લાગ્યો છે તેનું બીજા પણ આ જ છે. છતાં હજી પણ "એ બાધ ઘણી વિદ્યાન છે" એમ
સર્વત્ર બોલાય છે. અને 'મદાન સ્ત્રીઓ' એ પ્રયોગ મટી હજી 'મદતી સ્ત્રીઓ' એવો
પ્રયોગ શરૂ થયો નથી. આનું કારણ 'વિદ્યાન' 'મદાન' આદિ શબ્દોનું ગુજરાતીપણું
છે. અને તે છેલ્લો અક્ષર ખોડો ન કરીને જણાવી શકાય છે. 'જગત્ કણબ'ગુર છે'
એ રથને 'જગત' લખો તેક પણ ઠીક છે; સંસ્કૃત આકાર ('જગત્') રાખતાં પણ
કાંઈ વિચિત્રતા ઉત્પન્ન થતી નથી. 'કદાચિત્', 'અર્થાત્' વગેરે શબ્દો—જેનો
સંસ્કૃત ગન્ધ હજી ગયો નથી—તેમાં 'ત્' (છેલ્લો વર્ણ) ખોડો કરવો જ નોંધ્યો
જતે દહાડે એ શબ્દો ધણા રૂઢ થઈ જશે તોપણ એક વખત દાખલ થયેલો 'ત્'
ખોડો લખવાનો રિવાજ રરવાનો નથી. ગુજરાતીમાં એટલે અંશે 'હલન્ત' શબ્દ છે
ખોણ અક્ષરવાળા શબ્દોનું નહું, તત્ત્વ દાખલ થયું ગણાશે. હાલમાં આ વિષયમાં આમ

એ પદો પ્રવર્તે છે, અને સંસ્કૃતનો અભ્યાસ વધ્યા છતાં પણ 'મહાન' 'વિદ્વાન' આદિ શબ્દોમાં છેલ્લો 'ન' ખોટો જ લખાશે એમ નિશ્ચય થતો નથી; ઉલટું, સંસ્કૃતનો અભ્યાસ, ખોટા નકારવાળો 'મહાન' શબ્દ બોલતાંજ, એના સંસ્કૃત ધર્મનું ઉકટ રીતે જાન કરાવે છે; અને એની સાથે બહુવચન કે સ્ત્રીલિંગનું વિશેષ્ય પ્રયોજતાં સ્વાંયકો અવસરે છે.

૪. 'ગુજરાતી' શબ્દો ગુજરાતના ધણા જાગમાં જે પ્રમાણે જોવાતા હોય તે પ્રમાણે લખાયા.

૨. નવલરામ સ્પષ્ટીકરણ કરે છે કે 'ગુજરાતી' એટલે 'ધણા ફેરશર' ચએલા શબ્દો. 'શુદ્ધ સંસ્કૃત નહિ, અને થોડા ફેરશર વાળા સંસ્કૃત જેને મૂળ રૂપે લખવાનું પહેલા નિયમમાં કહ્યું છે તે પણ નહિ.

આમ વધુ મતને જોડણીનો નિયામક કરી એકરૂપતા સાધવા પાન કયાં છે. પણ જ્યાં વધુ મતને જાન આપી પ્રાન્તિક ઉચ્ચારથી અતન્ત્ર અને સર્વત્ર એકાકાર એવી સાદાર રૂઢિ સ્થપાઈ નથી, ત્યાં ઉચ્ચારમાં અને તેથી જોડણીમાં વિકલ્પ જ ચાલવાનો. ૩. જોવાઈનરામે પોતાના નિયમોમાં આ સત્ય સ્વીકાર્યું છે.

૫. "કહે, રહે વગેરે હકારવાળા ધાતુઓ આવે ત્યારે પાછલા અક્ષર સાથે ન ને જોડી દેવો."

આ મૂળ નિયમ નથી, પણ મૂળ નિયમને અર્ધરહિત બતાવી તેને સ્થાને ૨. નવલરામે રચેલો નિયમ છે. ૨. નવલરામ પોતે આમ 'હ' છૂટા પાડવાનું પસન્દ નથી કરતા. ૨. નરસિંહરાય, જોવાઈનરામ, અને કેશવલાલ પણ 'હ' જોડવાની તરફેણમાં છે. 'હ' છૂટા પાડવાની પદ્ધતિ એક કારણ એ છે કે મૂળ વ્યુત્પત્તિમાં (કશ્=કાહ) માં 'હ' છૂટા છે. પણ વ્યુત્પત્તિમાં છૂટા છે માટે ગુજરાતી શબ્દરચનામાં પણ સર્વત્ર છૂટા જ રહેવો જોઈએ એ આવશ્યકતા સર્વ સ્વીકારે એવી નથી. 'હ' જળવાઈ રહે છે એટલું જ તેઓને મતે બસ છે. પણ, આ "હ" છૂટા પાડવાની તરફેણમાં બીજું મોટું કારણ એ છે કે 'કહ્યું' 'કહીએ' વગેરે રૂપાખ્યાનમાં 'હ' છૂટા પડે છે—એટલે કેટલાંક રૂપ 'હ' સાથે 'હ' જોડીને, તો કેટલાંક એને છૂટા પાડીને કરવાં પડશે. એટલે આ સંબંધી વ્યાકરણમાં એક ગુચવણ ઉભેરવી પડશે. પણ ૨. નવલરામ પાણિનિ જોડેલા ઉત્સાદથી કહે છે કે—"સંસ્કૃત ભાષાના રૂપાખ્યાનમાં આટલું બધું અનિયમિતપણું છે તે છતાં તેના વ્યાકરણકારે યામ્યા નહિ તો અરણ્યે આટલી હરકતથી કેમ કરી જનું જોઈએ?"

૩. નવલરામનો ઉત્સાદ સ્તુલ છે, ગુજરાતી ભાષાના વ્યાકરણ માટે પાણિનિનો દાખલો કેવી રીતે લેવો ઘટે છે એ અમે આગળ જણાવીશું. અને તો એટલુંજ નહીં છીએ કે ગુજરાતી ભાષાનું વ્યાકરણ આવા અટપટા નિયમો ભરીને કઠિન કરવું એ ગુજરાતી ભાષાના લાક્ષણિક સ્વરૂપથી ઘણાને ડહાંડું લાગે છે. સંસ્કૃતમાંથી પ્રાકૃત આદિ ભાષાઓ ઉત્પન્ન

યધ એ સંસ્કૃતને વધારે શાસ્ત્રીય કરવાના પ્રયત્નમાંથી, ઉત્પન્ન થઈ નથી, પણ સંસ્કૃત નિયમો ન-સહન થવાથી ઉપજેલી છે. સરળતા તરફ વળણ એ બાપાઓનું ખાસ લક્ષણ છે. કદાચ એમ કહેવામાં આવશે કે ગુજરાતી બાપાનું નિમ્નગામી પહન પૂરું થયું; અને હવે સમય એની ઉત્ક્રાન્તિનો અને તેથી વિવિધ નિયમોની સંકુલતાનો છે. પરંતુ અમને તો હાલની ગુજરાતી બાપાના સ્વરૂપનું આ યથાર્થ અહણુ લાગતું નથી. આપણી વર્તમાન બાપાનું ઉત્ક્રાન્તિ તરફ વળણ છે એ ખરી વાત; પણ એ ઉત્ક્રાન્તિ શબ્દોની સંખ્યામાં, એમની વાક્યરચનામાં, તથા એમાં પ્રતીત થતા ઐતલ્ય શૈલકુમાર્ય આદિ ગુણોમાં—ઇલા-દિમાં દેખાય દે છે. વ્યાકરણમાં આધક કડાકટ દાખલ કરવી એમાં ગુજરાતી બાપાનો ઉત્કર્ષ મનાય એવો સંભવ જણાતો નથી. પૂર્વોક્ત મુશીબતમાંથી નીકળવા. માટે—‘કહે છે’ અને ‘કહીએ’ એમ રૂપાખ્યાનમાં ‘કહ્’ અને ‘કહ્’ એમ એ રૂપ સ્વીકારવાં ન પડે તો માટે-કેટલાક ‘કહે છે’ અને ‘કહેછએ’ ‘રહે છે’, અને ‘રહેછએ’ એમ સર્વ રૂપોમાં ક કે ર સાથે હ જોડવાની સૂચના કરે છે. આ યોગજનાથી સર્વત્ર એકરૂપતા આવશે. પણ સર્વ મુધારકો એ ઉપર એકમત યશે? વળી ‘ક’ કે ‘ર’ સાથે ‘હ’ જોડેલો બતાવવો કઠણ છે. લખવામાં એ સહજતા જળવાવાનો સંભવ નથી. અને પગલે પગલે ખોટા અક્ષરનું ચિહ્ન (~) સ્વીકારાય કે નર્મદાશંકરની મારક નીચે નુકતો મુકીને ‘કે છે’ લખવાની રીત દાખલ થાય એ પણ અસંભવિત લાગે છે. ઉચ્ચારમાં સ્પષ્ટ સંભળાતા ‘હ’ ને નેત્રગોચર કરવાને બદલે માત્ર એક નુકતાની નિરાની કરીને લેખક સન્તોષ માનશે? અમને તો આ સંભવ દૂરાપાસ્ત લાગે છે. જેઓ ગુજરાતીમાં ઉચ્ચાર પ્રમાણે જ લેખન માગે છે તેમને બેશક ‘કહે છે’ માં ‘ક’ અને ‘હ’ છૂટા પડેલા જોઈ કંપારો આવે, પણ ઉચ્ચાર અને લેખનનો વિસંવાદ ધણીયાર નજરે પડતો હોવાથી લોકની આંખ એ વિષમતા પ્રત્યે ટેવાઈ ગઈ છે, અને જ્યાં સુધી કોઈ વિદ્વાન ઉચ્ચાર અને લેખનનું સર્વત્ર મળતાપણું કરી ન આવે ત્યાં સુધી આજુ માર્ગમાંથી ખસવાને લોકને પૂરતું દારણ રહેતું નથી. અને તેથી લાગે છે કે ભવિષ્યમાં આ સંબંધી વિકલ્પ જ ચાલવાનો—બહુ ધણે ભાગે આજુ પદ્ધતિ જ (‘ક’ અને ‘હ’ જુદા લખવાની) કાયમ રહેવાની.

૬. હવે આપણે ‘ક’-‘હ’ સંબંધી મહા ચર્ચાનું અવલોકન કરીએ.

“ ઉ-પ્રત્યયમાં ઉકાર બધે ઠેકાણે હ્રસ્વ જ છે ” એ ગ્રા. નવલરામે રચેલા નિયમમાં કોઇને વાંધો નથી : જેમ કે, હું, તું, રાખતું, વાંચતું છત્યાદિ.

“ શબ્દના છેડનો ઇકાર દીર્ઘ અને ઉકાર હ્રસ્વ લખવા, પણ એકાક્ષરી શબ્દમાં ઉકાર દીર્ઘ લખાય છે. ”

જેઓ સરળતા ખાતર ગુજરાતી (પૂર્વોક્ત અર્થમાં ગુજરાતી) શબ્દોમાં સર્વત્ર દીર્ઘ ‘ક’ અને હ્રસ્વ ‘હ’ ઇચ્છે છે તેમને આ નિયમનો પૂર્વાર્ધ અનુકૂલ છે. તેમજ ધણા ઇકારાન્ત શબ્દોમાં વ્યુત્પત્તિ તરફ જોતાં ઇ દીર્ઘ જ છે’ એમ નવલરામ કહે છે.

એટલે આ બાબતમાં કોઈ પક્ષને વિવાદ રહેતો નથી. પણ શબ્દને છેડે ઉકાર હ્રસ્વ લખવાનો આ નિયમ કલાભવનને આલ નથી—એની નિયમાવલિમાં ‘બાળ’ ‘લાડ’ એમ દીર્ઘે બ લખવાનો જ વિધિ છે. ઉત્તરાર્ધ અપવાદ રૂપે છે. એમાંના (એકાક્ષરી શબ્દોમાંના) ‘કેટલાએક શબ્દોમાં,’ રા. નવલરામ જણાવે છે કે ‘વ્યુત્પત્તિ પ્રમાણે બ દીર્ઘ જ છે, અને વળી તેઓ પ્રથમ અક્ષર હોવાને લીધે તેના ઉપર જે બાર આવે છે તેથી બોલવામાં પણ દીર્ઘ જેવાજ સંભળાય છે. ’ આ રીતે અપવાદને વ્યુત્પત્તિ અને ઉચ્ચારનો આધાર છે. પણ જ્યાં ઉચ્ચાર સંદિગ્ધ હોય અને વ્યુત્પત્તિ જડે નહિ ત્યાં શું કરવું ? ખજા ‘ઉકારાન્ત એકાક્ષરી’ શબ્દોની માફક, ત્યાં પણ ‘બ’ દીર્ઘ કરવું કે, સામાન્ય નિયમ ઉપર જઈ ઉ હ્રસ્વ રાખવું ? આવી સુશીલજનોમાંથી બચવા સરળતાવાદી સર્વત્ર હ્રસ્વ ‘ઉ’ નો ઉપદેશ કરે છે; અને ઉચ્ચાર અને વ્યુત્પત્તિને માન આપનાર દીર્ઘ ‘બ’ પસન્દ કરે છે જ્યાં ઉચ્ચારમાં દીર્ઘતા સ્પષ્ટ છે ત્યાં સરળતાવાદી કૃત્રિમતા (સરળતા ખાતર, સકારણ કૃત્રિમતા એમ કબૂલ કરવાને બાધ નથી) ધારણ કર્યા વિના હ્રસ્વ ‘ઉ’ લખી શકશે નહિ. અને ઉચ્ચાર ધણીવાર સંદિગ્ધ હોય અને વ્યુત્પત્તિ જડે નહિ તેવે પ્રસંગે સરળતાવાદીને વિજય સદજ છે. આવા સાશ્વત વિરોધમાંથી પરિણામ શું થશે એ જોવાનું છે. પ્રથમ દૃષ્ટિએ સરળતાવાદીને વિજય નહીં લાગે છે, પણ જરા ઉડો વિચાર કરતાં જણાય છે કે સરળતા પણ જ્યાં કૃત્રિમ હોય ત્યાં તે અસરજ—એટલે કે કદિન—થઈ પડે છે, અને સરળતાની દરકાર ન કરતાં ઉચ્ચાર પોતાનું પ્રતિબિંબ લેખનમાં પાડી લે છે.

અત્રે એક બાબત મોંઘવા જેવી છે. દીર્ઘ ઈ સંજનથી આ વિધિ પૂર્વે જણાવ્યું છે તેમ માત્ર ધણી ફેરફારવાળા ગુજરાતી શબ્દોને જ લાગુ પાડવો જોઈએ. છતાં—રિવિજન કમિટિએ હરિ, મણિ, શાન્તિ આદિ સ્ત્રીઓનાં વિશેષ નામો દીર્ઘ ઈ થી લખ્યાં એમ કસાય કયો છે. પુલ્કિંગ હરિ મણિ વગેરે શબ્દોને સ્ત્રીવિંગ ગણતાં કદયુ લાગે છે, તેથી એમને ગુજરાતી આકાર આપવો એમ કમિટિનો આશય હશે. પણ હ્રસ્વ છકાર સ્ત્રીવિંગમાં આવે છે એમ વિચાર કરી મૂળ સંસ્કૃત રૂપોને જ ગુજરાતીમાં નભાવી લીધાં હોત તો ચાલી શકત. રિવિજન કમિટિનો આ નવો નિયમ અકારણ નથી, પણ તે ચાલતા રિવાજને ઉચલાવી શકે એમ લાગતું નથી.

“ શબ્દને છેડે નહિ આવ્યા હોય એવા છકાર કે ઉકાર લખવાનો નિયમ એ છે, કે જે તેની પછી લઘુ અક્ષર આવે તો દીર્ઘ, અને ગુરુ અક્ષર આવે તો લઘુ લખવા; પણ જો અક્ષરના શબ્દમાં પછીનો અક્ષર ગુરુ હોય તોપણ એ ધણું કરીને દીર્ઘ જ લખાય છે. ” ઉદા. દૂધ, રીસ; દુધાળું; રિસાળ; મૂક; ચૂનો.

આ નિયમને રા. નવલરામ ઉચ્ચારણનો “ સ્વાભાવિક નિયમ ” કહે છે: સ્વાભાવિક એટલા માટે કે બોલનાર પોતાની મેજે એક ઉચ્ચારણ લઘુ હોય છે તો બીજને ગુરુ કરે છે, અને એક ગુરુ હોય છે તો બીજને લઘુ કરે છે. અને આ છેવટે આપેલો અપવાદ—(ઉદા. ચૂનો) “ વ્યુત્પત્તિ ઉપર નગર રાખીને કહાયો હશે ” એમ કહે છે

પણ છેવટે નિયમની એકરૂપતા ખાતર “ તકરારી ઉપવાક્ય જ મૂકી દેવું અને સપાળે ઠેકાણે એ નિયમને લાગુ પાડવો. ” એમ સૂચના કરે છે. ઉપરનો નિયમ “ accent ” (ભાર) અને “ quantity ” (માપ) ના તત્ત્વ ઉપર સ્વાએશે છે અને . ગુજરાતી ભાષામાં આ તત્ત્વ સ્વીકારાય છે એમાં પણ સંશય નથી. જ્યાં સુધી એ ભાષા ધણેભાણે માત્ર બોલાતી જ અને લખવાનું આવજના જેટલું નહોતું, તેમજ જ્યાં સુધી ઉચ્ચારનું સ્વરૂપ સ્વાભાવિક રીતે ધણાં જતું અને એ તરફ પાછી ડાક ફેરવીને જોવામાં આવતું નહિ, ત્યાં સુધી “ accent ” નું તત્ત્વ નિમલ હતું. પણ આજ તો હવે, ઉચ્ચાર પ્રમાણે જોડણી થાય છે એટલુંજ નહિ પણ, લખેલી જોડણી ઉચ્ચાર ઉપર અસર કરે છે, અને ઉચ્ચાર તપાસવા જતાંજ સન્દેહમાં પડી જવાય છે કે—આ ઇ-ઉ ઋસ્વ બોલાય છે કે દીર્ઘ ? આ વસ્તુરિયતિ ધ્યાનમાં લેતાં, પૂર્વેક્ષિત નિયમને સિદ્ધ કરવો કઠિન છે, આ નિયમ જોડણીમાં યરાળર પળાશે તો તદ્દનુસાર ભવિષ્યમાં ઉચ્ચાર ચમાં જશે—પણ અત્યારે કેવળ ઉચ્ચારને આધારે એનું સમર્થન કરવું અશક્ય છે, આ નિયમના એક બાગનું બીજા વ્યુત્પત્તિમાં છે (ઉદા. દુઃખ=દુઃખ.) એમ બતાવવામાં આવે તો એ દલીલ વાજબી છે, અને તદ્દનુસાર ઉચ્ચાર થાય છે વા ચવા જોઈએ એમ કહેવામાં બાધ નથી. પણ આ નિયમના બીજા બાગમાં (ઉદા. રિસાળ) વ્યુત્પત્તિનું નહિ, પણ ભાર અને માપનું—એટલે કે ઉચ્ચારનું—ધોરણ આવે છે. અમને લાગે છે કે આ સ્થળે ઉચ્ચારાનુસાર લખવાનું ધોરણ ઉપયોગી થાય એમ નથી : એ ધોરણ સ્વીકારતાં, આ વર્ગના દરેક શબ્દની એક સર્વસંમત જોડણી સ્થપાવી અશક્ય છે. ઉચ્ચારને જ આધારે કોઈ ઇ-ઉ ઋસ્વ તો કોઈ દીર્ઘ લખશે. આજે એકલું વ્યુત્પત્તિનું ધોરણ લેવાથી સર્વસંમત જોડણી કરી શકાય, પણ વ્યુત્પત્તિ પણ બધા શબ્દની હાથ લાગવી મુશ્કેલ છે, એટલે કેટલેક ભાગે તો ઉચ્ચારનો જ આધાર લઈ ત્યાં—ઉચ્ચાર પ્રમાણે જ—એટલે જુદા જુદા ઉચ્ચાર લાગતા હોય તો જુદી જુદી રીતે લખવાનું રહેશે. જે શબ્દમાં ઇ-ઉ નું રૂપ વ્યુત્પત્તિથી નક્કી થઈ શકે એમ છે, ત્યાં વ્યુત્પત્તિનું ધોરણ સ્વીકારવું, અને એટલે દરજો સર્વસંમત એકરૂપતા પ્રાપ્ત કરવી. આ બની શકે એમ છે. પણ તે એટલા યોગ્ય અંશમાં કે શ. ગોવર્ધનશ્રમ વ્યુત્પત્તિની માથાફટ મૂકી દઈ, સર્વત્ર દીર્ઘ ઈ અને ઋસ્વ ઉ એવી સરળ વ્યવસ્થા સ્વીકારવાનું ઉપદેશે છે. આ રીતે પ્રકૃત વિષયમાં ત્રણ ધોરણોની હરીફાઈ ચાલે છે :—

(૧) કેવળ ઉચ્ચારનું ધોરણ; એનું ભવિષ્ય અન્યવસ્થા.

(૨) વ્યુત્પત્તિ જોઈને લખવું, પણ વ્યુત્પત્તિ બધે મળવી મુશ્કેલ, એટલે બાકીને સ્થળે ભવિષ્યમાં અન્યવસ્થા જ.

(૩) સર્વત્ર દીર્ઘ ઈ અને ઋસ્વ ઉ—એવો વ્યુત્પત્તિ અને ઉચ્ચાર ઉભયથી સ્વતન્ત્ર એવો એક કૃત્રિમ-સરળતા અને એકરૂપતા ખાતર ઉત્પન્ન કરેલો એટલા અર્થમાં કૃત્રિમ-નિયમ. આના પરિણામમાં વ્યવસ્થા ખરી, પણ ઘણીવાર ઉચ્ચાર અને વ્યુત્પત્તિ ઉભયને અવગણીને. આ બાબતમાં વાજબી એ દેખાય છે કે

જ્યાં વ્યુત્પત્તિ સ્પષ્ટ છે ત્યાં એને માન આપવું, અને અન્યથા રા. ગોવર્ધનરામનું. “શાસ્ત્રીય આલસ્ય” પ્રવર્તવા દેવું. રા. ગોવર્ધનરામ આટલો પણ નિરોધ નહિ સહન કરે, અને જોડણી (વર્તમાન) ની બાબતમાં વ્યુત્પત્તિ (જૂન) નો વિચાર સર્વથા અસ્થાને છે એમ કહે છે. પણ આ ધ્વોદ્યૂશનવાદના યુગમાં જ્યારે મનુષ્યની ઉત્પત્તિ વિષેનો વિચાર મનુષ્યના સ્વરૂપનો નિર્ણય કરવામાં કામે લગાડાય છે, તે વખતે જૂત અને વર્તમાનને તદ્દન અલગ રાખવાની રા. ગોવર્ધનરામની સલાહ સર્વથા કેમ માન્ય થશે એ સમજાતું નથી. કેટલાક તત્ત્વચિન્તકોની માફક રા. ગોવર્ધનરામ એમ માનશે કે—ઉત્પત્તિ ઉપરથી વર્તમાન સ્વરૂપ વિષે વિચાર કરવો એ જૂલભરેલી પદ્ધતિ છે. પરંતુ એ પદ્ધતિ મનુષ્યવિચારમાં રૂઢ છે એ સ્પષ્ટ છે, તો પછી રા. ગોવર્ધનરામ—જેઓ પ્રકૃત વિષયમાં વસ્તુચિત્તિને માન આપે છે, અને દૃષ્ટાર્થવાદી છે, તેમનાથી એ પદ્ધતિની તદ્દન અવગણના કેમ થઈ શકશે ?

૫ળી બીજો મહાચર્યાનો વિષય નીચેનો નિયમ છે:—

૭. “મૂળ શબ્દ ઉપર પ્રલય અથવા સામાસિક શબ્દ આવથી તેની મૂળ જોડણીમાં કોઈ નિયમને અનુસરી ફેર પડ્યા દેવા નહિ; પણ ઇકારાંત શબ્દની પછી સ્વર પ્રલય આવે તો તે “હ” ને મરડામાં આવે તો દ્વસ્વ કરીને જોડના સ્વરમાં “ય” જુમે. રાઈ ચક્ર, અને તેમજ મમાં “ધ” કે “ય” મળતો હોય ત્યાં તેને ઇકારો “શ” ધાય છે.” ઉદા. ગાડીવાન; નદીઓ અથવા નદિયો; માશી; પીરશ્યું.

“પહેલા બાગમાં તેના એ અપવાદ જતાવ્યા છે.” નવી વાંચનમાળાની જોડણી કમિટિએ આ બંને અપવાદો રૂઢ કર્યા છે.

પહેલો અપવાદ:—નદીઓ અથવા નદિયો. શ. નવલકામ નદિયો રૂપ વધારે પસંદ કરે છે. અને એના સમર્થનમાં લખે છે કે “ઉચ્ચારમાં ઈ એકાક દ્વસ્વ થઈ જાય છે, અને તેની ખાત્રી કરવી હોય તો કવિતા કે જેમાં લખનારાઓ કાને પરખાતાં ઉચ્ચારણો ઉપર જ ધ્યાન આપીને લખે છે, તેમાં આપણે જોઈશું તો ઘણે ઠેકાણે નદિયે, કરિયે, બોલાવિયે વગેરે જોડણી જ માલમ પડશે” પરંતુ તે સાચે પોતે કબુલ કરે છે કે “કેટલાં એકનો એવો વિચાર છે કે ભાષણની ત્વરાથી ટુંકા થઈ ગએલા રૂપને વ્યાકરણ નિયમે સ્વીકારવા ન જોઈએ, અને એક પહે એ કહેવું ખરૂં છે.” વિશેષમાં, “નદીઓ” લખવાના પદ્યમાં એકરૂપતાની દલીલ છે. આવી સ્થિતિમાં “લોપ: शाकल्यस्य हर एहि, हर-योहि” એ ન્યાયે ઉભય રૂપ સ્વીકારવાં ઠીક છે.

બીજો અપવાદ:—ગુજરાતના મોટા બાગમાં ડોશી, પીરશ્યું વગેરે રૂપો એવાં દૃઢ થઈ ગયાં છે કે વ્યાકરણની સરળતા ખાતર પણ આ નિયમ ખસે એમ નથી. જ્યાં ઉચ્ચાર અસ્પષ્ટ, અને એનો બીજો ખુલાસો સંભવે છે, ત્યાં વ્યાકરણની સરળતાનો વિચાર કામમાં

આવે; પણ 'જ્યાં' ઉચ્ચાર ઉત્કટ રીતે જુદો છે ત્યાં વ્યાકરણે ઉચ્ચારને નમ્યા શિવાય છુટકો નથી. 'રિવિઝન' કૃતિએ અતિસરલતાં ખાતર આ અપવાદ ત્યજ્યો છે. પણ રા. નરસિંહ રાવે બતાવ્યું છે તેમ વ્યુત્પત્તિ અને ઉચ્ચાર ઉભય વિરુદ્ધ છતાં અને લેખનની કાંઈ પણ કટાક્ષ્ટ વધવાનો સંભવ ન છતાં—“ડોસી” નહિ પણ “ડોસી” એવી આશા કાઢવી વધ્યા છે. આથી અમારું એમ કહેવું નથી કે મુજરાતના જે ભાગમાં સકાર બોલાય છે ત્યાં “ડોસી” રૂપ નહિ માન્ય થાય. વાંચનમાળાના ઐકાન્તિક નિયમ છતાં પરિણામે વિકલ્પ ચાલશે એમ કહેવાનું તાત્પર્ય છે.

૮. ત્રીજો મહાયર્ચનો વિષય કેટલાક શબ્દોમાં થતી હકારશ્રુતિ અને તદનુસાર લેખનવિધિ છે. આ સંબંધમાં જૂની વાંચનમાળાનો નિયમ (રા. નવલરામે આપ્યો છે તે પ્રમાણે) નીચે મુજબ છે:—

“પણ અપભ્રંશ શબ્દોમાં હતું કાંઈક ઉચ્ચારણ થતું હોય તો પણ તેનો લોપ થયો છે એમ સમજી તેને જોડાક્ષરમાં લેવો નહિ.” ઉદા. ‘મ્હાઈ’ નહિ પણ ‘માઈ.’

આ “સ્વચ્છન્દી” દેખાતા નિયમનું રા. નવલરામ નીચે પ્રમાણે નિદાન બતાવે છે:—

“ખો. હોપ, જેના નામથી આ વાંચનમાળા ઓળખાય છે, અને જેના સકત ઉપરી પણ નીચે લખાએલી છે, તે સાહેબના સમજવામાં કાંઈ એવું આવી ગયું હતું કે પણ શબ્દોમાં હકારનું ઉચ્ચારણ થાય છે તે ફક્ત સુરતી ભોટો જ કરે છે, અને બીજા ભાગમાં એમ બોલાતું નથી, અને એ ટેર મુસલમાનોના મદવાસથી સુરતીઓને પડી. બાકી એ વિચાર કેવળ ખોટો છે. મુસલમાનોએ હિન્દુસ્તાનમાં પગલુંએ નહોતું મૂક્યું અને તેનો ધર્મ પણ સ્થાપન થયો નહોતો તે પહેલાં જે પ્રાકૃત બાપા આ દેશમાં બોલાતી હતી તેમાં નિઃસંશય અહો, તહો વગેરે લખાતું હતું અને વળી એ હકાર પ્રાકૃત બોલનારાની ગાંઠને નહોતો, પણ સંસ્કૃતમાંના સ વગેરે કેટલાએક અક્ષરોનો બરાબર વિસર્ગાતુસાર અપભ્રંશ હતો, એ હકારનો મૂજરાતી બાપાએ કોઈ વખત પણ ત્યાગ દીધો નહોતો.”

આ પ્રમાણે ઉચ્ચાર અને વ્યુત્પત્તિ ઉભયના કારણથી રા. નવલરામ “હ”કારની દિ-માવત કરે છે. આ “હ”કાર શ્રુતિ લેખનમાં બતાવવાની આપણા વિદ્વાનોએ જુદી જુદી રીતો બતાવી છે. નર્મદાશંકર ‘હમાઈ’ કેટલાક ‘અહાઈ’ અને રા. નરસિંહરાવ ‘હમાઈ’ લખવાં કહે છે, અને કેટલાક નીચે એક ટપકું મૂકીને ‘હ’કારનો બાવ બતાવવા માગે છે. તેમજ ‘મ્હાઈ’માં હકાર દાખલ કરવાની પણ વિવિધ રીતો છે. તેમાં મુખ્ય ‘માહાઈ’ (અસલ રીત ચાલતી તે પ્રમાણે) અને ‘મ્હાઈ’ એ-એ રૂપ છે. વળી કેટલાક ‘હ’ને બદલે એકાદ ચિહ્ન લખવાની (ઉદા. માઈ, માઈ) બલામણુ કરે છે.

આ પ્રમાણે ઉચ્ચારાનુસાર લખવા જતાં, જહેને ચા જેને, જંદાં ચા જંયાં ઇત્યાદિ રૂપો લખવાં જોઈએ. આમાં એ વાંધા છે. એક તો, મૂળરૂપ ‘જે’-‘તે’ હોય અને એને પ્રત્યયો લાગતાં ‘જહેને’ ‘હેને’ એમ હકાર દાખલ થાય, એવો નિયમ કરવો પડે. જોએને

ઉચ્ચારથી થોડુંક ભિન્ન લેખન સદન કરવાની ટેવ પડેલી છે (અને ગુજરાતના દરેક બા-
ગમાં એ ટેવ ચાલે છે*) તેમને આ નિયમ વધારે પડતો લાગે છે. બીજું—સામાન્ય લખા-
ણમાં ‘ન્હાં’ ‘ત્હાં’ જેવા સ્થળે સ્થળે જોડતા શબ્દો ત્રણ જોડાક્ષરથી લખવા એ આજી
અમલમાં આવવી કઠિન છે. હકારના દિમાયતીએને એમ લખવામાં કોઈ જ મુશ્કેલી લા-
ગતી નહિ હોય, પણ અમારું એમને એટલું જ નિવેદન છે કે સામાન્ય પ્રજાને એમની
કે એમના હકારની રહામે કોઈ જ વેરભાવ નથી. આજ સુધી આવે સ્થળે હકારનો અ-
સ્વીકાર રહ્યો છે એ જ બતાવી આપે છે કે આ લેખનમાં કેટલી મુશ્કેલીત છે. આમ હો-
વાથી, હકારને ઉપર જણાવેલે બધે ઠેકાણે તો લખી શકાતો નથી, માત્ર ‘મ્હાફે,’ ‘ત્હાફે’
વગેરેમાં એ દાખલ થવા લાગ્યો છે, અને આ વલણ દિન પર દિન વધતું જાય છે. માટે
અમે ધારીએ છીએ કે અમુક શબ્દમાં ‘હ’ ખરો અને અમુકમાં—સંગતિ ખાતર, ન્યાય-
ખાતર, હોવો જોઈએ છતાં—નહિ, એવો અન્યાયી નિયમ હજી પ્રવર્ત્યો કરશે. આ વસ્તુ-
રિથિતિ સ્વીકારીને જ રા. ગોવર્ધનરામે નિયમ રચ્યો છે કે “જે શબ્દોમાં હ સર્વત્ર જોવાતો
હોય ત્યાં લખવો અને હ પહેલાંનો સ્વર ન બોલાતો હોય ત્યાં તે સ્વર ન લખવો જેમકે
‘ત્હારું,’ ‘રહેવું,’ ઇત્યાદિ. તેમજ ‘મ્હે,’ ‘ત્હે’ વગેરેમાં ‘હે’ ને ઠેકાણે “એ” કરી નાંખવાનો
પ્રચાર ઉચ્ચારવિરુદ્ધ છે તે ન સ્વીકારતાં (અ) નિયમથી ‘મ્હે,’ ‘ત્હે’ લખવું. પણ
અમારા, અમ્હારા એવા બે ઉચ્ચાર યાચ છે તો (આ) નિયમ પ્રમાણે ‘અમારા’ લખવું.”

હકારની બાબતમાં બીજો એક નિયમ એવો છે કે—હકારની પહેલાના અક્ષરનો સ્વર
કઢાડી લઇને અથવા ત્યાં રહેવા દઇને હકાર ઉપર તે લખવો:—જેમ કે શહેર, વાદાલો
વગેરે. રા. નવલરામ કહે છે કે “આ બંને રીતિઓ ખરું જોઈએ તો ઉચ્ચારની વિરુદ્ધ
છે. ‘શહેર’ નથી બોલાતું, પણ ‘શેહર’ બોલાય છે, તેમજ ‘વાદાલો’ નહિ, ‘વાદ્લો.”
પાંચનમાળાના નિયમની ઉચ્ચારવિરુદ્ધતા નવલરામને એટલી બધી લાગી છે કે તેઓ
કહે છે કે “કોઇપણ ક્ષિત્ર ‘શહેર’ ની ચાર માત્રા અને ‘વાદાલા’ની છ કે ગમે
તો પાંચ:પણ ગણી હોય એમ અમને કાંઈ બતાવી આપે તો અમે અમારો વાદ છોડી
દેવાને કબુલ છઈએ.” રા. નવલરામનું આ કહેવું બરાબર છે. પરંતુ અત્રે પાછો ઉચ્ચાર
વાદની મર્યાદાનો પ્રશ્ન આવીને ઊભો રહે છે. અને ઉપર ‘કહેવું’—‘રહેવું’ ના સંબન્ધમાં
જે ટીકા કરી છે એ ઘણીખરી આ પ્રશ્નને પણ લાગુ પડે છે.

હકારને લગતો હકારનો એક પ્રશ્ન છે : ‘મોહું’ લખવું કે ‘મ્હોહું’ ? ‘કહાડું’
કે ‘કાહડું’ ? ‘મોહોહું’ લખવાનો પક્ષ તો હવે જતો રહ્યો છે. પણ ઉપરના બે પક્ષ
હજી ચાલે છે. જૂની પાંચનમાળાનો નિયમ નવલરામે આ પ્રમાણે બતાવ્યો છે :—

“એવા હકારની જોડે હકાર આવ્યો હોય તો હ કઢાડી નાંખીને ક તો દ કરવો :—
જેમકે કાહડું, વહડું વગેરે.” અને રિવિજન કમિટીએ પણ એ જ નિયમ પાડ્યો છે.
પણ રા. નવલરામ હકાર રાગવાનો મત ધરાવે છે; અને ન્યાય વ્યુત્પત્તિમાં પણ હ સ્પષ્ટ
છે ત્યાં ‘દ’ દાને જોળવા જવું એ દલાનાં જેવું જ કહ્યું છે’ એમ કહે છે.

* જંગાળમાં ઝાંકાર જેવો ઉચ્ચાર ક્યો છતાં, અકાર લખાય છે. ઉદા. બક્ષ.

૨ા. નવલરામ 'મોહું' આદિનો ઢકાર ઉચ્ચાર અને વ્યુત્પત્તિ ઉભયથી વિરુદ્ધ છે એમ કહે છે. ૨ા. નરસિંહરાવ ઢકારના બે ઉચ્ચાર ગણી 'મોહું' અને 'મ્હોહું' બેમાં એક સરખો (મૂર્ધન્યતર ઢકારનો) ઉચ્ચાર થતો માને છે—પણ વ્યુત્પત્તિનું જ્ઞાન કરાવવા 'મ્હોહું' 'મ્હોહું' એમ લખવું પસન્દ કરે છે. અને જ્યાં 'વ્યુત્પત્તિથી જ વારસામાં ઢ મળેલો હોય' (જેમકે ૦ પઠવું, વઠવું) ત્યાં ઢ રાખે છે. અત્રે નર્મદાસંકર નુકતો દાખલ કરે છે (ઉદા. ૦ કાંડવું) કલા-ભવનની નિયમાવલિ એપોસ્ટ્રોફી વાપરે છે (ઉદા. ૦ કાંડવું). અમને લાગે છે કે માત્ર ચિહ્નથી હકાર દર્શાવવાની પદ્ધતિ નિર્ભળ છે—ઉચ્ચાર સ્વાભાવિક રીતે હકારનું સ્પષ્ટ લેખન માગી લે છે. જ્યાં ઢ લખાય છે ત્યાં હકાર એની મેળે આવી જાય છે. હ અને ડ વિરુદ્ધ ઢ ના વાદમાં ઢ ના પક્ષમાં અક્ષરલાઘવ છે. અને તેથી વ્યુત્પત્તિનો ઢકાર જાળવવા માટે ખાસ યત્ન કરવામાં આવે તો જ તે ડ ની સંગતિમાં ઢ માં બળી જતો અટકે છે.

૯. અનુસ્વાર અને અનુનાસિકનો પણ જાણવા જેવો વાદ છે. એમાં એક છેડે અનુનાસિકવાદી (ઉદા. ૦ દન્ત, દાંત) અને ચિદનભેદવાદી ૨ા. માધવલાલ છે. અને બીજે છેડે ચાલતી અપાણિનીય પદ્ધતિ (સર્વત્ર અનુસ્વારથી ચલાવી લેવાની) છે. અપાણિનીયપદ્ધતિ ઘણીવાર સંસ્કૃત લેખમાં પણ જોવામાં આવે છે—એનું કારણ ૨. ૧૭ ૦૮ આદિ જોડવાની મુશ્કેલી, અને અનુસ્વાર લખવાની અતિ સરલતા છે. ૨ા. નરસિંહરાવનો તેમજ મણિલાલનો નિર્ણય ઉચ્ચાર અને સરળતા ઉભયનો ઘટતો સંકાર કરવાનો છે: અર્થાત્ જ્યાં ઉચ્ચારમાં આનિત થવાનો સંભવ હોય ત્યાં જ અનુસ્વાર અને અનુનાસિકનો બેદ રાખવો, અન્યત્ર નહિ.

૧૦. હજી એક વિવાદનો વિષય નોંધવો રહે છે. આંખ કે આખ્ય ? આવ કે આવ્ય ?

૨ા. નરસિંહરાવ 'આંખ્ય' 'આવ્ય' એ પ્રમાણે લખે છે—અને ઉચ્ચાર અને વ્યુત્પત્તિ ઉભય એ જોડણીને અનુકૂલ છે એમ જતાવે છે. વ્યુત્પત્તિ અનુકૂલ છે એમાં કોઇનો વાંધો નથી. પણ ઉચ્ચાર માટે મનબેદ છે. કેટલાક—તેમાં ખાસ કરીને સરતી લોકો—'આંખ' 'આવ' એ પ્રમાણે બોલે છે, અને કેવળ ઉચ્ચારનું ધોરણ લઇએ તો તેઓને ૨ા. નરસિંહરાવની જોડણી ન સ્વીકારવાને પૂરતું કારણ છે. આ રીતે પ્રાન્તભેદને લીધે ઉચ્ચાર-બેદ અને તેથી જોડણીનો બેદ કપજે છે. વળા જો આ ઉચ્ચારમાં કાંઈક યકારનું અસ્તિત્વ કમુલ કરે છે તેઓમાંના પણ કેટલાક આ 'ય' માં કાંઈ વિશિષ્ટતા જુવે છે અને તેથી બીજા 'ય' ની માફક લખવા ના પાડે છે, અને તેને બદલે એક નુકતો મૂકીને ચલાવી લેવા માગે છે. ય કાંઈક સંભળાયા છતાં છેક ઉડાવી દેવો એમ પણ કેટલાકની સૂચના છે—અને તેઓની દલીલ એવી છે કે આપણે 'આંખ' બોલતા નથી તેમ 'આંખ્ય' પણ બોલતા નથી: ત્યારે ચાલતું રૂપ 'આંખ' શું કરવા ન રહેવા દેવું ? ૨ા. નરસિંહરાવ કહે છે કે આપણે 'આંખ્ય' જ બોલીએ છીએ, પણ યકાર 'લઘુચ્ચારણ' હોવાથી આપણને બ્રમ થાય છે. આ લઘુચ્ચારણ યકારને બીજા યકારથી જુલો પાડવા બસે કાંઈ ટપકું કે એવું બીજું ચિહ્ન ચોંટી પડે પણ યકાર બોલાય છે અને તેથી તે જોડણીમાં દર્શાવ્યા વિના ચોલશે નહિ.

નની નિયામક યદ્ય શકતી નથી, અને તેથી જ રા. નરસિંહરાવને પણ ઉચ્ચારનું શરણું લેવું પડ્યું છે. ઉચ્ચાર વિચારતાં-વિકલ્પ પ્રાપ્ત થાય છે. એક તો સાક્ષરલેખમાં 'આંખ' વગેરે રૂપો રહી ગયાં છે, અને સદૃશમાં પણ એવો જ ઉચ્ચાર હજી પ્રચલિત છે, એટલે આ પક્ષને તદ્દન પ્રલગ્નથી શકાય એમ નથી. પણ આ એ કરતાં પણ એક વધારે પ્રબલ દલીલ 'આંખ' ની તરફથી છે: જુઓ કે ગુજરાતીમાં આ તરફના શબ્દો કેટલા બધા છે! શું એ બધે રચેલે યકાર લખવો? 'લઘુચ્ચારણ' સંભળાતા યકારને ખાસ શ્રમ લઈ આટલા બધા શબ્દોમાં પ્રકટતા આપવાનો વિધિ ગ્રાહ્ય થાય એમ લાગતું નથી. રા. નરસિંહરાવ કહે છે કે 'આંખો,' 'લખ્યું' 'માથો' એમાં યકાર લખતે અગત્યનું નથી આવતી તો 'આંખ,' 'લખ્ય,' 'માથ,' 'આંખ' એમાં શા માટે આવવી જોઈએ? રા. નરસિંહરાવે આ વસ્તુ બીજી છેદથી તપાસવી જોઈતી હતી, 'આંખ' 'લખ્ય' એમ યકાર લખતે અગત્યનું આવે છે એ વસ્તુરિશિત છે-જો કે 'આંખો' 'લખ્યું' એમાં કાઢને નથી આવતી: આ બેદનું સ્વચ્છન્દ અને રૂઢિપૂર્ણ (જો કે રૂઢિપૂર્ણ પણ મનુષ્યનો સ્વાભાવિક ધર્મ હોઈ છેક તિરસ્કારને પાત્ર નથી) શિવાય કાંઈ અન્ય કારણ છે? આ વિષે વિચાર કરતાં જણાય છે કે-એકમાં યકાર એવો તો સ્પષ્ટ છે કે તે દર્શાવ્યા વિના ચાલે એમ નથી, બીજામાં લઘુચ્ચારણ હોઈ અધ્યાહત માની લેવાય એમ છે. અને જેમ વ્યુત્પત્તિના અસુક નિયમાનુસાર 'અક્ષિ'નું 'આંખ' થયું, તેમજ બીજા નિયમાનુસાર (ઉચ્ચારણશૈલિસ્વયી) 'આંખ્યું' 'આંખ' થયું. જેમ વરસાદ અને પવનની અસરથી બચવા માટે દિવાલને વાછંટીઆની જરૂર છે-તેમ શબ્દના છેડના વર્ણને છુપે થતા અટકાવવાને સંરક્ષક વર્ણની જરૂર છે: ગુજરાતીમાં અન્તનો અકાર લગભગ અનુચ્ચરિત જેવો હોય છે અને તેથી આંખ્ય સબ્દ આંખ્ય જેવો યદ્ય રહે છે-અને છેલ્લા 'અ'ને અભાવે યુ અસંરક્ષિત (unprotected) લિપિમાં (exposed) પડી જાય છે અને કાલક્રમે એ ખરી પડે છે. આ રીતે આંખ્ય=આંખ્ય=આંખ્ય=આંખ થાય છે. જેમ 'અક્ષિ'માંથી 'આંખ્ય' થવાનો વ્યુત્પત્તિનો નિયમ છે તેવો જ આ 'ય' પ્રસારી જવાનો પણ વ્યુત્પત્તિશાસ્ત્રનો જ નિયમ છે એ વાત જુલની જોઈતી નથી.

આ પ્રમાણે જોડણીના કેટલાક મહત્વના મુદ્દા ઉપર અમારો નમ્ર અભિપ્રાય બતાવી હવે ઉપસંહાર કરીએ.

પણ અમે અમારો અભિપ્રાય જ ક્યાં બતાવ્યો? અમે તો માત્ર રહામરહામા પક્ષ લઈ એના ગુણદોષ જ વિચાર્યા! આ કહેવું કાંઈક ખરું છે. પણ એમાં જ અમે અમારો અભિપ્રાય સમાવ્યો છે. જુદા જુદા મતની પાછળ જોડણીનાં શાં શાં ધોરણો રહ્યાં છે એ તારવી કાઢ્યાં, અને તે તે જોડણી ઉપરનો મતભેદ એ ધોરણોના મતભેદ રૂપે નાંખી ક્યાં પણ એમાંથી એક ધોરણને અમે સર્વથા અમારું ધોરણ માન્યું નહિ. એનું કારણ એમ નથી કે બધાનું થોડું થોડું મત (Ecclecticism) રાખ્યું હોય તો દીક. ખરી વાત એવી છે કે બાપા આનિર્ણય પદાર્થ નથી અને તેથી અનેક શક્તિઓની અસર તળે એનો દેહ બંધારતો જાય છે, અને એ સર્વે શક્તિઓને માનવાથી જ યદ્યાર્થ વસ્તુગ્રહણ થાય છે. એમાંથી એકનો જ અંગીકાર કરવો, વા સર્વત્ર એકને જ પ્રધાન સ્થાને સ્થાપવી, એ ત-

સ્વસાનની પરિભાષામાં જેને 'abstraction' ('અસ્ટ્રાક્ટ') કહે છે તે છે. ભાષાનું સ્વરૂપ ઉચ્ચારથી, વ્યુત્પત્તિથી, તેમજ સગવડથી ધરાય છે. ઉચ્ચાર વ્યુત્પત્તિની દરકાર ન કરે અને લખાણમાં કલમને પોતાનું ઇષ્ટ પ્રતિબિંબ પાડવા તરફ દોરે; વ્યુત્પત્તિ પોતાની મેજે જ ઉચ્ચારનું સ્વરૂપ રચે, અને વ્યુત્પત્તિ સંબંધી મીમાંસા કરીને જે સિદ્ધાન્ત બાંધવામાં આવે એ પણ ઉચ્ચાર ઉપર અસર કરે; તેમજ સરલતા અને સગવડ ખાતર વ્યુત્પત્તિની અવગણના પણ થાય, અને ઉચ્ચાર અને લેખન વચ્ચે સદૃશ વૈપર્ય રહે તો તે પણ વૈયાકરણો કેટલીકવાર એકમાત્રાભેદ સહી લે છે એમ સહી લેવાય. સર્વત્ર અમુક જ શક્તિ નિયામક હરે એવો સાર્વત્રિક નિયમ ગાંધી શકતો જ નથી. અને તેથી ભાષામાં સ્વાભાવિક રીતે વિકલ્પ ઉપજે છે. આ વિકલ્પ તે અવ્યવસ્થા નથી. પણ અનેકતાનો યથાર્થ સ્વીકાર છે. પાણિનિ જેવા ઉદાર અને સર્વસંગ્રાહી મનથી ગુજરાતી ભાષાનું વ્યાકરણ રચ્યો: इति 'शाकल्यस्य,' इति 'शाकटायनस्य,' इति 'मालवस्य' એ ન્યાયે ચાલી વિકલ્પને પણ સંગ્રહો અને નિયમમાં આણો.

हरे+एहि=हरयेहि ની સંધિમાં યકાર એવો ઉચ્ચારાતો હશે કે हर एहि, જેવું જ સંભળાય અને તેથી શાકલ્ય મુનિએ આ બીજું જ નેદણી સ્વીકારી, શું પાણિનિએ આ મતને ભૂલભરેલો ગણી એની ઉપેક્ષા કરવી? તે જ પ્રમાણે 'आव्य' માં યકાર કેટલાકને મન્દ લાગતો હોય કે ન જ સંભળાતો હોય ત્યાં યકારના પક્ષને જ યથાર્થ માની બીજા પક્ષને સ્થાન ન જ આપવું? જેવું એટલું જ જોઈએ કે ઉપર જણાવેલાં ધોરણમાંથી કોઈ પણ ધોરણનો એ પક્ષને આધાર છે કે નહિ. નેદણી સ્વચ્છંદી ન હોવી જોઈએ; સકારણ હોય તો બસ—સકારણ હોય તેને વિકલ્પમાં દાખલ થવાનો અધિકાર. આ અમારી વિકલ્પવાદની—અને ભગવાન પાણિનિનો અર્થભયો શબ્દવાપરીએ તો 'विस्वापा'વાદની—વ્યવસ્થાવિકલ્પમાં સ્વીકાર્યા છતાં જ તે દલાડે એક પક્ષ હુમ પાડે યથા; પાણિનિએ સ્વીકારેલા ધણા વિકલ્પો પછીના સાહિત્યમાં વિકલ્પ રહ્યા નથી. એજ પ્રમાણે આપણા વિકલ્પો પણ કેટલાક ખરી જશે. તે પ્રસંગે તેવી વ્યવસ્થા થશે. આજથી પચાસ વર્ષ ઉપર જે ઉચ્ચાર થતા તેમાંના કેટલાક આજ શરી ગયા છે. ડા. નરસિંહરાવ જેને પ્રાકૃત ઉચ્ચાર કહે છે (ઉદા. 'य' વર્જના એ ઉચ્ચાર) તેમાંના કેટલાક સંસ્કૃતના પરિશીલનને પરિણામે બદલાઈ પણ ગયા હશે. હોષવાંચનમાળા જેવી શક્તિએ પણ આપણા ઉચ્ચારમાં કેટલા ફેરફાર કર્યા છે એ ડા. નરસિંહરાવને જણીતું છે. પચીસ વર્ષ ઉપર જે શબ્દો બહુ ભારે સંસ્કૃત લાગતા, તેના સરલ પ્રવાહ આજ કોઈની દૃષ્ટિ પણ એવંતો નથી. આજ 'સકયું' પ્રયોગ જરાપણ આડમ્બર વિના ચર્ચ સકે છે, તો પછી 'સકયું' લખવાનો આગ્રહ—અને અભારની દૃષ્ટિએ તો આડમ્બર એમ પણ કહી શકાય—તે શા માટે જોઈએ?

આવતા દસકામાં શરસીનો શોષ જાણે અને એ ભાષાથી ભરાયેલા યૌદ્ધ વિદ્વાનો 'એહવાલ' લખવાનું પસન્દ કરે અને એમનાં પુસ્તકો લોકપ્રિયતા મેળવે તો 'હેવાલ'ને વ્યુત્પત્તિના નિયમાનુસાર બતાવ્યા છતાં પણ એ રૂપ કોણ પસન્દ કરશે?

આ સર્વ વસ્તુસ્થિતિ સ્વીકારીને નિયમો રચો અને ભાષામાં જે ફેરફાર થાય તે સ્વીકારતા જાઓ એટલી જ અમારી વિનંતિ છે.

કિન્ડરગાર્ટનનો ઉદ્દેશ.

(અનુસન્ધાન પૃ. ૧૩૯ થી.)

આપણે ઉપર જોયું છે, કે દેશની અવદેશો જોઈને કૃષ્ણસને ઘણી દાઝ થઈ હતી. અને તેથી તે સ્થિતિ પલટાવવાનો તેને વિચાર થઈ આવ્યો હશે. દેશની સ્થિતિ બાળકો દ્વારા જ સારી થવાની હતી, એ એવો જનજનો હતો, જેથી બાળકોની શી દશા છે તે તેણે જોવા માંડ્યું. તેણે જોયું કે બાળકોની કેળવણીની ઘણી અધર્મ દશા છે, અને તેમાં સ્વાભાવિક ક્રમ પ્રમાણે નહીં, પણ અસ્વાભાવિક ક્રમ પ્રમાણે વર્તવામાં આવે છે. આથી તેમણે કેળવણીનો સ્વાભાવિક ક્રમ કયો તે બોળવા માંડ્યું. આ બોળવા માટે તેણે ન્હાનાં રમતાં બાળકોનું અવલોકન કરવા માંડ્યું. તે માનતો હતો કે ન્હાનાં બાળકોનું અવલોકન કરવાથી કેળવણીનો સ્વાભાવિક ક્રમ તેને મળી આવશે. ભારે તેણે કેવી રીતે અવલોકન કર્યું, શું અવલોકન કર્યું, અને તે ઉપરથી શાં અનુમાનો ઉપર તે આવ્યો, એ આપણે જોઈએ. આપણે ધારો કે તે અભારે રમતાં બાળકોનું અવલોકન જ કરે છે; તેમ ધારવાથી જ આપણે, ખરી રીતે તેને સમજી શકીશું.

ધારો કે એક વિશાળ સ્વચ્છ મેદાનમાં કેટલાંક બાળકો રમે છે, હરે છે, હરે છે, આનંદ લે છે. કૃષ્ણસ તેને જુએ છે, એ ઘડી જોઈ રહે છે. અચાનક બોલી ઉઠે છે; “કેવું ઉજળતું જીવન! શો અગાધ આનંદ! શી નિસ્સીમ પ્રવૃત્તિ! કેવો શારીરિક શક્તિનો અભિર્ભાવ! કેવો બાલ અને આંતર જીવનનો સુયોગ! શું સુખ, શું આરોગ્ય, શું બળ!”

પછી તે જરા ચારીકાઈથી જુએ છે. “પણ આ બાળકો કરે છે શું? હવા તે મના કોલાહલ અને હર્ષનાદથી ગાજી રહે છે. કેટલાંક એક દડાની પાછળ દોડે છે અને ફેટે છે; કેટલાંક લખોટાની કમાનમાંથી લખોટા પાડવાને મથે છે; કેટલાંક પોતાની લાકડીઓ સહિત સરત ચાલતી હોય તે પ્રમાણે દોડે છે; અને કેટલાંક એક બીજાના ખભા ઉપર હાથ નાખીને ધીમે ધીમે ફરે છે; અને કંઈ બહુ જ રસિક વિષય ઉપર વાતચિત કરે છે.”

કૃષ્ણસ તે બાળકોનો સમૂહ સાંભળે છે. તેમાં સરલતા, આનંદ, જીદિ અને પ્રસંગોપાત્ત પરિહાસ પણ સ્ફુટિત થાય છે.

હજી પણ વિશેષ નિરીક્ષા કરે છે. “પણ પેલી તરફ એક છોકરાંનું ટોળું મળેલું દેખાય છે. તેઓ કંઈક વસ્તુ આતુરતાથી તપાસતા હોય એમ લાગે છે. તે શું છે? હવે દેખાયું. એક છોકરો પોતાના ગંજવામાંથી કંઈક ફળ કહાડે છે, અને પોતાના સોપાનીઓને બતાવે છે. બીજાઓ તે જુવે છે અને પ્રસન્ન થાય છે. એ ફળ નવું છે. તેઓ તેને દાખી, સૂંધી અને આખીને તે સળધી વધારે. મહિતી મેળવવાને ઉત્સુક છે. માલેક તે તેમના હાથમાં આપે છે, તેઓ ઘમે છે અને સૂધે છે. પણ ચાખતા નથી. માલેકને તેઓ તે પાણું આપે છે; તેનો દડક બધા સ્વીકારે છે. તે તે ચાખવા માંડે છે; અને

ખીજાઓ તેના તરફ આતુરતાથી જોઈ રહે છે. - તેના ચહેરાપરથી જણાય છે કે સ્વાદ સારો છે; તેની આંખમાં સંતોષ અળકે છે. ખીજાઓ એ સંતોષ મેળવવાની ઇચ્છા કરે છે.”

“તે તેમની ઇચ્છા જુએ છે. રૂઝના કકડા કરે છે, અને તેમને વહેંચી આપે છે. તેમના આનંદથી પોતાનો આનંદ પણ વૃદ્ધિ પામે છે; એકાએક મેદાનના ખીજા ભાગમાં કંઈ કોલાહલ થતાં બધાનું ધ્યાન તે તરફ ખેંચાય છે અને તેઓ વીખેરાઈ જાય છે.”

આ પ્રમાણે છોકરાઓની પ્રવૃત્તિ ક્રમબદ્ધ જુએ છે. દેશના હિતને માટે બાળકોનો જોણે અભ્યાસ કરવા માંડ્યો હતો, જનસ્વભાવનું પણ જે સાફ જ્ઞાન ધરાવતો હતો, અને શિક્ષણવિષયનાં શાસ્ત્રોનું પણ જોણે અધ્યયન કર્યું હતું, એવા ક્રમબદ્ધને આ રમતનું તાત્પર્ય શું લાગ્યું?

૧. તેને જણાયું કે રમતમાં બાળકોનાં શરીર યુદ્ધિ અને નીતિ ત્રણેને કસરત મળે છે. હરતાં દરતાં શરીર કસાય છે; વાતચિત ધન્દિયાનુભવ વગેરેમાં યુદ્ધિ કસાય છે. અને પરસ્પર સંબંધ જાળવવામાં તથા શીખવામાં નીતિ કસાય છે; એટલું જ નહીં, પણ શરીરનાં તમામ અંગો, તમામ અવયવો, ધન્દિયો, ફેફસાં, નિહવા એ બધાં પ્રવૃત્તિમાં રહે છે અને બધાં દ્વારા કેળવણી મળ્યા કરે છે.

૨. ચંચળતા અથવા ક્રિયા એ તમામ પ્રવૃત્તિનું સામાન્ય લક્ષણ છે. ચંચળતાને લીધે જ આ રમત અને તેમાં લાગલાગટ પ્રવૃત્તિ રચા કરે છે, તથા જે અનેક બાબત જોવામાં આવે છે તેના ઉપર વિચાર પરંપરા ચલાવાય છે. બાળકને બાળપણમાં જે કંઈ જ્ઞાન મળે છે, અને જે કંઈ શક્તિઓની ખીલાવટ થાય છે, તે આ ચંચળતાને લીધે છે. ચંચળ બાળક ઘણું જ શીખે છે. સુસ્ત કે પડી રહેતું બાળક કર્યું પણ શીખતું નથી. બાહ્યાવસ્થા ફુનીઆને શીખવાની અવસ્થા છે. અને તે અવસ્થામાં ખીજી અવસ્થા કરતાં પ્રમાણમાં ઘણું શીખવાનું હોય છે. જેથી તેને માટે પરમેશ્વરે બાળકોમાં ચંચળતા મૂકેલી છે કે જે અનિવાર્ય છે.

૩. પણ આ ચંચળતા તેની રમતની સ્વતંત્રતાથી ઉત્પન્ન થાય છે. પોતાની જાણે જ પોતાની મરજીમાં આવે તેમ રમવાની તેને છૂટ હોવાથી અને કોઈ પણ પ્રકારનો તેમના પર અંકુશ ન હોવાથી આ ચંચળતા જન્મત થાય છે. જો આ વખતે કંઈ અંકુશ હોત, તો આટલી ચંચળતા, આટલી જાગૃતિ, આટલી પ્રવૃત્તિ અને આટલો આનંદ ન હોત! સ્વતંત્રતા અથવા સ્વપ્રવૃત્તિ અને નિરંકુશતા એ આ ચંચળતાનું પ્રેરક કારણ છે.

૪. આ સ્વતંત્રતા અને ચંચળતાના શુભ યોગને લીધે સુખનો પ્રાદુર્ભાવ થાય છે. પરંતંત્રતા અથવા અંકુશની સ્થિતિમાં ચંચળતા રહેતી નથી અને તેથી સુખનો પ્રાદુર્ભાવ યંધી શકતો નથી. સુખ કે આનંદ તો જ્યાં સ્વતંત્રતા અને ચંચળતાનો શુભ યોગ થાય

માં જ ઉદ્ભવે છે. કરવાની ઇચ્છામાંથી દિવા ઉત્પન્ન થાય છે અને દિવા કરવાથી ફરી કરવાની ઇચ્છા ઉત્તેજિત થાય છે.

૫. જે સુખ ઉત્પન્ન થાય છે તેના ગૌરવનો આધાર ઉત્પાદક સાધન ઉપર નથી. રમતમાં બહુ હલકી કિમ્મતનાં સાધનો વાપરવામાં આવે છે પણ એથી બાળકોને જે સુખ થાય છે તે બહુ ઉચી કિમ્મતનાં સાધનો વાપરવામાં આવે તેના કરતાં કંઈ પણ ઓછું હોતું નથી. કારણ કે જે કંઈ સુખ થાય છે તે તેના સાધનને જોવાથી થતું નથી, અથવા સાધનનો તેમાં કંઈ આધાર નથી. તે સાધનો ઉપર જે ક્રિયા થાય છે, સ્વતંત્રતા અને અચલતાના શુભ યોગથી જે પ્રવૃત્તિ થાય છે, તેથી સુખ થાય છે. અને એક લાકડીના કકડા કે એક પત્થર કે એક સફરજન કે એક લખોટાથી પણ એટલી પ્રવૃત્તિ થાય છે કે જાણું તે પરમ મૂલ્યવાન વસ્તુ હોય. અર્થાત્ તેના ઉપર જે ક્રિયા થાય છે, તેથી જ તે આનંદદાયક થઈ પડે છે.

૬. સ્વપ્રવૃત્તિથી સંતોષ થાય છે, તે એટલા માટે કે તે બાળકોના પોતાના પ્રયાસનું પરિણામ છે. જે કંઈ તેઓ પોતે પોતાને માટે કરે છે, તેમાં તેમનો અનુભવ હોવાથી તેમને રસ લાગે છે. બીજાઓ તેમને માટે જે કંઈ કરે છે, તેમાં તેમને તેવો રસ પડતો નથી. મને તેવા હેતુથી પણ કોઈપણ માણસ જે તેમની સ્વપ્રવૃત્તિમાં પ્રતિરોધ કરે, તે તેમની શક્તિઓ નષ્ટ થાય છે, અને તેઓ નાપુર થાય છે.

આ પ્રમાણે અનુમાનો પોતાના અવલોકન ઉપરથી તેણે કર્યાં. આપણને ખાતરી થાય છે કે તેનાં આ અનુમાનો દ્રવ્ય જરાં છે. તેને લાગ્યું કે રમત એ બાળકની સ્વપ્રવૃત્તિ છે અને સ્વાભાવિક રીતે જ બાળકને તેથી સુખ થાય છે. સ્વતંત્ર રીતે બાળકને છૂટું મૂકવામાં આવે તો તરત જ તે રમવા માંડે છે. કારણ કે બાળકનું તે સ્વાભાવિક અને યોગ્ય કર્તવ્ય જ છે, જે બાળક રમતું નથી હોતું, તેનામાં કંઈક ખામી જ હોવી જોઈએ. નીચેની બાળક રમ્યા કરે છે; હમેશાં રમ્યા કરે છે; તેનાથી રમ્યા વગર રહેવાતું જ નથી.

પણ આ રમતની યોજના પરમ સમર્થ નિષ્ણાતક પરમેશ્વરે કંઈ અર્થ વખત બાળવાને અથવા નિષ્ણ કસરતને માટે જ નથી કરી. આપણે જોઈએ કે તે બાળકની બધી શક્તિઓના વિકાસનું સાધન છે. રમતથી જ બાળક પોતાના અંધધર્મોનો ઉપયોગ કરતાં શીખે છે. અને એ ઉપયોગથી જ આરોગ્ય અને બળ મેળવે છે. રમતથી જ તે બાલ પદાર્થોના ગુણો, તેમનો અને પોતાનો સંબંધ, ધ્યાનિતું જ્ઞાન મેળવે છે; અને એ જ્ઞાન તેના બધા જ્ઞાનનો પાયો છે. બીજા છોકરાઓ સાથે રમત રમતાં બાળક નીતિ પણ શીખે છે. તેને સમજાય પડે છે કે તેનાથી સમાજમાં એકલા રહેવાય તેમ નથી; અને પોતાના હક જાળવવાં હોય તો બીજાના હક જાળવવાંની જરૂર છે. વળી રમતમાં અને રમતદારો તે ઉદ્દેશને ધર્તે તેવાં સાધનો, યોજનાં અને શોષતાં, જોડતાં, બાંધતાં અને શંખેલા વાપરતાં શીખે છે; રમત એ આ પ્રમાણે બાળકોની તમામ શક્તિઓને ખીલવે છે.

પણુ સારે જે સાધન બાળકોની તમામ શક્તિઓને ખીલવે છે; અને તેના જેવું બીજું કોઈ શ્રેષ્ઠ સાધન નથી, તે સારે કેળવણી કેમ ન ગણાય? અરેખર રમત એ એક પ્રકારની કેળવણી જ છે કે જેવી કેળવણી સાધારણ શિક્ષણમાંથી મળતી નથી. એ કેળવણી બાળક પોતાને માટે અને પોતાની મેળે મેળવે છે.

આ પ્રમાણે તેના સમગ્ર અવલોકનનું તત્ત્વ એ છે કે બાળક પોતે જ પોતાની સ્વાભાવિક શક્તિઓને સ્વપ્રવૃત્તિથી તેમના ભવિષ્યના ઉપયોગને માટે ખીલવે છે, અને સમર્થ કરે છે. અર્થાત્ બાળક પોતે પોતાને કેળવે છે.

પણ, ત્યારે આમાં શિક્ષકનું શું કામ? શિક્ષકે રમતની આ પ્રવૃત્તિ જોઈ શું શીખવું? એજ કે શિક્ષકે બાળકોની સ્વાભાવિક પ્રકૃતિને અનુસરીને કેળવણી આપવી જોઈએ. રમતમાં જે પ્રવૃત્તિઓ શરૂ થાય છે તે જરૂરી રાખવી જોઈએ, અને તે ઉપરથી જણાઈ આવતા સિદ્ધાન્તો સ્વીકારવા જોઈએ, અને શિક્ષણના નિયમો તેને અનુસરીને નક્કી કરવા જોઈએ. વિશેષ કરીને જે ગંભીરતા બધા લાભનું મુખ્ય કારણ છે તેને અક્ષત રાખવી જોઈએ, અને તેને માટે નેપા પ્રદેશો અને દિશાઓ તૈયાર કરીને ઉત્તેજિત કરવી જોઈએ.

પરન્તુ, રમતમાં જ કોઈ બધી કેળવણીની પર્યાપ્તિ થતી નથી. તેની જાદગી કંઈ રમતોથી પૂરી થવાની નથી. ત્યારે હાલ બાળકો જે રમતો રમે છે, તેમાંથી ભવિષ્યની કેળવણીને માટે તેઓ લાયક થાય એવું કોઈ કરી શકાય કે નહીં? આપણે તેને એવું રૂપ આપી શકીએ કે તેને રમતને રમત લાગે; અને છતાં તેની શક્તિઓને કસરત મળે, તથા તેનો વિકાસ થાય. રમત એ કેળવણી છે, પણુ ઉદ્દેશ વર્ગરની અનિયમિત કેળવણી છે. એનાથી પાચો નખાય છે, પણુ ઉપરની રચના થતી નથી, ત્યારે ફ્રંબલ એવી વ્યવસ્થા હવે કરે છે, કે જેથી તેની ઉપરની રચના મૂળના પાયાને અનુરૂપ થાય. અર્થાત્ આ રમતના પાયા ઉપર કેળવણીની ધમારત થાય.

ત્યારે તેણે શું કયું? બાળકોની રમતને કયું યોગ્ય રૂપ આપ્યું? તેણે જોયું કે બાળકને ચલનવલન ગમે છે, તેઓ નિરંતર ચાલતાં અથવા દોરતાં, દૂદતાં અને જોતરફ અવલોકન કરવામાં હોય છે. આ તેમના ચલનવલનની સાથે જો તેમને તાલબદ્ધ ગતિ આપી હોય, તો તેને તેમાં વળી વિશેષ મજા પડે છે. તો તેને માટે એવાં સાધનો બનાવી શકાય, કે જેથી પરિણામે તેની શારીરિક શક્તિ વધે, તેમને અવલોકનના ઉપયોગ કરતાં આવડે, અને તેથી કોઈ વાધનું આકર્ષણ પણુ થોડું-શકાય.

બીજી વાત તેણે એ જોઈ, કે તેઓ પોતાની ઇન્દ્રિયો વાપરે છે; પણુ આસપાસની દ્રષ્ટીક્રો અને જરૂરીઆતો પરથી જરૂર પડે ત્યારે જ તે વાપરે છે, અને તેટલા માટે જોઈએ તેટલી નહીં પંજુ અપૂર્ણ રીતે વાપરે છે. તો આપણે તેની એવી પોષના કરી શકીએ, કે જેથી તેની ઇન્દ્રિયોને નિયમિત અને પૂર્ણ કેળવણી મળે, અને તેમની

આંખ'કાન અને સ્પર્શની શક્તિ વધારે અપૂર્ણ થાય. તેની સ્થૂળ આંખને રંગના ભારીક બેદો આપણે જોઈએ; અને તેના જડ કાનને સ્વરના ભારીક બેદો પણ સમજતાં શીખવી શકીએ.

ત્રીજી વાત તેણે એ જોઈ, કે તેઓ અવલોકનો કરે છે. પણ તેમનાં અવલોકનો બહુધા ક્ષણિક, અસ્પષ્ટ અને પ્રમાણમાં નિષ્ફળ હોય છે. આપણે તેમની આ જિજ્ઞાસા, અવલોકનની ઇચ્છા અને કુતૂહલવૃત્તિને ઉત્તેજિત કરી શકીએ; અને અમુક વસ્તુ પર હાલ જે ક્ષણિક ધ્યાન તેઓ આપે છે, તેને જદલે તેના પર વધારે ધ્યાન આપતા કરી શકીએ, અને સારી રીતે અવલોકન કરાવી શકીએ. અવલોકન પરથી હાંતી કલ્પના તેમનામાં સ્પષ્ટ કરાવી શકીએ, પૂર્ણ કરાવી શકીએ, અને તેના બેદ પણ સમજતાં શીખવી શકીએ.

ચોથી વાત તેણે એ જોઈ કે તેઓ શોધ કરે છે, અને કેટલીક બાંધછોડની ક્રિયા કરે છે; પણ તે ઘણીવાર ખરાબ રીતે અને કસા પણ નિયમ વગર કરે છે. આપણે આ વૃત્તિનો પણ લાભ લઈ શકીએ, અને તેને માટે પ્રદેશ આપી શકીએ. તેને શોધ કરવાને આપણે ઉત્કેરી શકીએ, અને તેની બાંધછોડની વૃત્તિને પણ આપણે ઉત્તેજ શકીએ. છેક સાદાં સાધનો આપીને પણ આપણે તેની પાસે અમુક ઉદ્દેશને માટે આકૃતિ કરાવી શકીએ. આથી જૂદા જૂદા બાજોને અમુક હેતુને માટે સંયુક્ત કરતાં તેને આકૃતિનું જ્ઞાન થશે; અને આકૃતિથી શું શું થઈ શકે તેની પણ તેને કલ્પના થશે ઘણી ઘણી રીતે આપણે તેમને શોધવાને બાંધવાને તથા યોજના અને અનુકરણ કરવાને ઉત્કેરી શકીએ; અને એ પ્રમાણે તેની સુંદરતાની વૃત્તિને ખીલવી શકીએ.

આ પ્રમાણે કૃષ્ણે બાળકોની રમતના અવલોકન ઉપરથી અનુમાનો કર્યા. તેને લાગ્યું કે આવી રીતે જ્યારે બધી રમત કામના રૂપમાં પરિણત થાય, ત્યારે જ ખરી કેળવણી શરૂ થઈ શકે. આ કલ્પના બાળકોની પાસેથી મળી શકે છે. બાળકો જ આપણને તેમને કેમ કેળવવાં એ શીખવે છે.

કિન્દરગાર્દનની કૃષ્ણે જે યોજના કરી તેની મૂળ ઉત્પત્તિ આ છે. આ સમગ્ર ઇતિહાસ ઉપરથી કૃષ્ણે તેનો મૂળ ઉદ્દેશ જો રાખેલો છે, તે આપણે જરા તેના પર બિંદા ઉતરતાં સમજી શકીએ છીએ. આપણે જોઈ શકીએ છીએ કે આ સત્યો ઉપર જ તેણે પોતાની સોજે બેઠોનો પાયો રચ્યો છે. આપણે જોઈએ છીએ કે તેમાં તાલ પ્રમાણે ચાલવાનું છે, કેટલીક કસરતો કરવાની છે, ગીતો ગાવાનાં છે, ઇન્દ્રિયોનો હેતુ-પૂર્વક ઉપયોગ કરવાનો છે, પદાર્થોના ગુણોનું અવલોકન કરવાનું છે, કેટલીક ગણતરી કરવાની છે, રંગ અને આકૃતિઓ સમજવાનાં છે, કેટલુંક ચિત્રકામ કરવાનું છે, કાષ્ઠના ધનોથી કેટલુંક બાંધકામ કરવાનું છે, મીઠુ અથવા મારીથી કંઈ પ્રતિભાઓ બાંધવાની છે, રંગબેરંગી કાગળના નમૂનાઓ ગૂંથવાના છે, કાગળમાં મિનમિન આકૃતિઓ કોરવાની

છે, કાગળને આકૃતિઓ પ્રમાણે કાપવાના છે, વાળને જૂદા જૂદા આકારમાં વાળવાના છે, કાગળો વાળતાં ભૂમિતિનાં કેટલાંક મૂળતત્ત્વો શીખવાનાં છે, વાર્તાઓ કહેવાની છે, સાંભળવાની છે, ને તે દ્વારા સ્વભાષામાં પરિચય કરવાનો છે, નાટકનું કેટલુંક રૂપ કરવાનું છે, કેટલાક કોયડા પણ છોડવાના છે, અને વાકીમાં પણ કેટલુંક કામ કરવાનું છે.

સોજે બેટોની લગભગ તમામ ક્રિયા આમાં આવી જાય છે. અને તેનો મૂળ પાયો— તે બેટો ચા ઉપર રચવામાં આવી છે તે—ઉપર આવી ગયો છે; હવે આપણે એ બેટોની ખારીક વિગતોમાં અસારે ઉતરતા નથી. પણ તેનો ઉદ્દેશ શો છે તે આપણે જોઈ ગયા છીએ. ફરી ટૂંકમાં જોઈએ તો તેનો ઉદ્દેશ આ છે:—

નાનાં બાળકો ઉપર તેઓ નિશાળે જવા યોગ્ય થાય ત્યાં સુધી દેખરેખ રાખવી, સ્વભાવને અનુસરીને તેમનામાં યોગ્ય શુભોનુ અધિક્ષાન કરવું, તેમની શારીરિક શક્તિઓને સમર્થ કરવી, તેમની હિન્દ્રિયોને કસરત આપવી, તેમના ખીલતા મનને વ્યાપાર આપવો, તેમને મનુષ્ય અને ઇતર પ્રકૃતિની પિછાન કરાવવી, અને તેમના હૃદય અને આત્માને યોગ્ય દિશા બતાવવી.

આ પ્રમાણે કિન્ડરગાર્ટનનો મૂળ ઉદ્દેશ છે: આ તેમની મૂળ દિશા છે. આપણે તેને કેવી રીતે સમજ્યા છીએ, અને કઈ દિશાએ દોડ્યા જઈએ છીએ, એ હવે આ ઉપરથી સ્પષ્ટ થઈ શકે તેમ છે. પણ આપણે તેને જૂદી રીતે સમજ્યા હોઈએ, અથવા ખોટી રીતે સમજ્યા હોઈએ, તેમાં બિલકુલ નવાઈ નથી. એ વિષય માનસ શાસ્ત્રને લગતો છે, અને તેને સમજવા હિન્દુનારમાં જનસ્વભાવનું સાઈ જ્ઞાન તથા શિક્ષણશાસ્ત્રના સિદ્ધાન્તોનું સાઈ જ્ઞાન જોઈએ. આ બધું કંઈ સહજ નથી. અથવા દરેકથી બની શકે તેમ નથી. આમ મુરોપમાં પણ આખી ટીકાઓ થાય છે, કે કિન્ડરગાર્ટન એ કૃષ્ણવણીની દુનીઆમાં પ્રકટ થયેલી ખીજ બધી યોજના કરતાં વધારે અપૂર્વ, વધારે મનોહર અને વધારે સ્વાભાવિક છે; પણ જેઓ તેનો ઉદ્દેશ મનને છે, તેઓ તેમાંથી સારાં પરિણામ નીપજતી શકે છે: જેઓ નથી સમજતા તેઓ તેને યત્ન તુલ્ય બતાવી દે છે. વળી એક ખીજે વિદ્વાન દીક્ષગિરીની સાથે ટીકા કરે છે કે નિશાળની ખરાબ ટેવોએ એટલાં ઊંડાં મૂળ નાખ્યાં છે કે ફરદાર્શી કૃષ્ણલે ઠરેલી કિન્ડરગાર્ટનની યોજના પણ એ ટેવો છોડવાને બદલે તેનો ભોગ થઈ પડે છે. આ ટીકા કંઈ ઓછી મંબીર કે ઓછી અર્થસૂચક નથી. પણ એ ખરું જ છે કે કૃષ્ણલની આ યોજનામાં વિચાર અને ક્રિયા બન્ને સાથે કરવાનાં છે. આમાંનો વિચાર યથે અથવા કરાવવો એ કાંઈ સહજ નથી. માત્ર ક્રિયા એ યોદ્ધા મહેનતે અથવા દેખાદેખીથી થઈ શકે તેમ છે. પણ એ દેખીતું જ છે કે વિચાર વગરની ક્રિયાની કિમ્મત જીવ વગરના શરીરના નોટલી જ છે. કૃષ્ણલે પોતે પણ, તેની આ યોજના બધા બરાબર રીતે તુરત સમજી જશે અને તેનું ખરી રીતે અનુકરણ કરશે, એવી આશા રાખી નથી. તેણે એાખ્યું જણાવ્યું છે કે બાળકમાં પ્રશ્નિત થતા જનસ્વભાવની ખારી દરખના અને શિક્ષણયોજનાનો સાર્વત્રિક અંગીકાર થનાં પડેલાં તો કદાચ સગા પીતી જશે.

એની તો આપણાથી ના નહોં કહી રહ્યો, કે આપણે કેળવણીમાં હજુ યુરોપ કરતાં પછાત છીએ; અને તેને પમણે પમણે જ આવીએ છીએ; હવે ત્યારે યુરોપને માટે જ આટલી દીકા ચાલેલી છે, ત્યારે ખરેખરી રીતે આપણે કેટલી દીકાને પાત્ર હજીયું, તે આ ઉપરથી જ આપણે સમજી શકીશું. આપણને એ દીકા પૂર્ણ અંશે લાગુ પડતી હોય એમ આપણને લાગતું હોય, તો તે ઉપરથી આપણે નાદિમ્મત યવાનું નથી પણ વધારે સારી તૈયારી કરવાની છે. અર્થાત્ વધારે પ્રયત્નથી આપણે તેને સમજવાનું છે અને ખરે રસ્તે પકડવાનો છે.

કુસુમ.

તાંબુલ-ખંડિતા.

૫૬.

તાંબુલ ત્યાંથી લેહો—

દક્ષિણવર! તાંબુલ ત્યાંથી લેહો !

જેથી રમ્યા રસિયા રગની, રસિયા,

હસિયા હા બંદુ હો !

દક્ષિણવર ! તાંબુલ ત્યાંથી લેહો !

૧

જે કરથી કર રસખર પરસ્યા

તે કરથી તે યેહો !

દક્ષિણવર ! તાંબુલ ત્યાંથી લેહો !

૨

તરસ્યા અધર પર વરસ્યા અધર જે

તે અધરે સુખવો !

દક્ષિણવર ! તાંબુલ ત્યાંથી લેહો !

૩

નયન હુમ્યાં સુમ્યાં તેનો કુસુમી રંગ

આપ ઉઘટથી પીએ !

દક્ષિણવર ! તાંબુલ ત્યાંથી લેહો !

૪

જે એ હાથે હાથે ચનચન થયું તે

તો, શી ગરજ કહો ! !

દક્ષિણવર ! તાંબુલ ત્યાંથી લેહો !

૫

આ નરિ રસ, લેલલત નહોં આપે,

એ મીઠું નવહું અહો !

દક્ષિણવર ! તાંબુલ ત્યાંથી લેહો

૬

જાઓ જાઓ જહાલા ખોટી માઓ છો,
કાં કળપાવો એ 'બુઓ' !
દક્ષિણવર ! તોંજુલ ત્યાંથી લહો !

ના, ના, કરી દીક. તે' એ પરીક્ષા ! !
હરિ, હરિ બુલી, ના રસો !
રસિકવર, તોંજુલ મુજ આ લહો !

૧૫-૧૨-૧૮૯૫.

હરિલાલ હર્ષદરાય મુવ.*

પશ્ચિમના સુધારાનો દાવો.

(અનુસન્ધાન પૃ. ૧૩૬ થી)

અવલોકન અને યોધ: અવતરણ.

પશ્ચિમના સુધારાનો આ દાવો કિંડ ઉપર બતાવેલી રીતે સિદ્ધ કરે છે. આનું અવલોકન અનેક રીતે કરી શકાય તેમ છે. તે વિદ્યાના પૂર્વાચાર્યો સાથે મુકાબલો, તેનાં પોતાનાં ઐતિહાસિક અનુમાનો અને સિદ્ધાન્તોની તપાસ, વગેરે દૃષ્ટિબિન્દુથી પરીક્ષા કરતાં, સમાજવિદ્યા એવી વિદ્યા સંભવે છે એમ માનીને આગળ ચાલોએ; તો પશુ એવું બતાવવા યત્ન કરી શકાય કે પશ્ચિમના સુધારાને માટે એ જે દાવો કરે છે તે દાવો સાબીત કરવા પુરતો પુરાવો નથી. પણ અત્યારે આ દિશામાં સવિસ્તર વિવેચન કરવા મારો ઇરાદો નથી. તેમ કેટલેક દેકાણે તો એની દલીલોની નબળાઈ સમજી શકાય તેવી છે. ક્રિસ્ચન સુધારામાં જે પરાપકારરૂતિ (polytheism) કિન્ને ઓગણીસે વર્ષથી જગતમાં સામ્રાજ્ય ભોગવતી જણાય છે તે આપણને તો બહુ જ જૂ ન જણાય છે. અને જેટલી દેખાય છે તે પશ્ચિમના સુધારાના ખાસ લક્ષણ કરતાં ઉદ્ભવસિત (civilized) મનુષ્યસ્વભાવમાં સાધારણ રીતે રહેલી પરાપકારરૂતિ તરીકે વધારે બંધ બેસે છે. એ પરાપકારરૂતિના ફાયદાઓનો કાંઈ પણ રીતે લઘુભાવ કરવો એવો મારો ઇરાદો નથી. હું કશુંલ કંઈ છું કે તેની જેટલી પ્રશંસા કરીએ તેટલી ઓછી છે, પણ એનો અર્થ હું એવો કંઈ છું કે તે 'સુધારામાં' તે મનુષ્યસ્વભાવગત પરાપકારરૂતિ અમુક દિશામાં સારી ખીલી છે. એ સુધારાને સ્પર્શ કરતી પ્રજા માનવું એ લાશ્ચર્યિક સ્વરૂપ છે એવું સ્પષ્ટતાથી સિદ્ધ થતું નથી, દરેક સ્થળે દરેક પ્રજામાં એ રૂતિ ઉપલબ્ધ છે, અને સાધનના પ્રમાણમાં થોડે ઘણે અંશે બધા કાળમાં દેખાતી આવી છે. વળી હર્બર્ટ સ્પેન્સરના સિદ્ધાન્તો ખરા હોય તો પરાપકારરૂતિ

સુધારાનું મૂળ નથી પણ પરમ કોટિનું પરિણામ છે. અને એ એવા સિદ્ધાન્ત બાંધે છે કે જીવનવિગ્રહના નિયમો આપરે પદોપકારવૃત્તિમાં હુમ્મી જશે; અને મનુષ્યસ્વભાવનું એ અંગ કેળવાતાં. કેળવાતાં આપરે એવા વખત આવશે કે બ્યારે તે સ્વાભાવિક, અને સાધારણ થઈ જીવનવિગ્રહની અસહ્ય પીડાનો અંત સિદ્ધવત્ થશે. કિરૂની દક્ષીણે સાંભળીને આપને એમ પણ સમજાઈ હશે કે ઉત્કર્ષનું ફલ એણે અમુક કોમની રાજકીય અને વ્યાપારની સર્વવ્યાપકતામાં માન્યું છે, 'ઉચ્ચ' શીલ 'એના અર્થ' પણ રાજકીય અથવા વ્યાપારની કુશળતા—એટલે જ માન્યો છે. અને મનુષ્યઆત્માનું તો તેમાં 'ધર્મ' ને અંગે જે પારલૌકિક ફળ મળે એટલું જ શુભ સ્વીકાર્યું છે. પોતાના ઉત્કર્ષમાં મનુષ્યઆત્મા કેટલે બાગ લે છે અને તે ઉત્કર્ષનું શું સાધ્ય છે એનું કંઈ પણ બાન આપણને થતું નથી, અને મનુષ્યે હમેશાં સમાજના શુભાગ તરીકે જ રહેવું જોઈએ એવો ગર્ભિત અર્થ તેના સિદ્ધાન્તમાંથી તરી આવે છે. વળી 'સુધારા' ને એક ધર્મના અથવા ધર્મસમાજના દત્તિહાસનું જ સ્વરૂપ આપવામાં પણ આપણને કંઈક ન્યૂનતા લાગે છે. જો મનુષ્યસમાજ એક સરીર છે તો ઉત્પત્તિથી તે પ્રત્યેક સુધી એ એક જ સરીર છે. અને ફરક 'સુધારા' સરીર છે એમ માનીએ તો પણ જ્યાં સુધી તેની પાંદ-જાંના બીજા સુધારા હજી પોતાનું લાંચું જીવન બોગવે છે, અને કેટલેક દંડાણે તો વૃદ્ધ મવાને બદલે ચઢતી જુવાનીનાં ચિહ્ન બનાવે છે, ત્યાં સુધી એ એક જ સુધારા એ જગતનાં એ કાળનું લાક્ષણિક ચિહ્ન છે એમ કહી શકાતું નથી. એથી પણ આગળ જતાં તો એમ પણ કહી શકાય એવું છે કે 'જીવનવિગ્રહ અને એકતું સંસ્થાપન' એ નિયમ હજી કસપના-તર્ક (hypothesis)ની કોટિમાં છે. ઘણામાં ઘણું એટલું જ કહી શકાય એવું છે કે એ નિયમ પ્રમાણે સૃષ્ટિની વિવિધતા ઘઈ હોય તો તે સંભવે છે, પણ સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ સ્થિતિનું એ જ ધારણ છે એમ આત્મનિક સિદ્ધાન્ત તરીકે હજી સ્વીકારી શકાય તેમ નથી. વળી વિગ્રહમાં સંપાદન કરેલા શુણ્ણ વારસામાં નથી ઉતરતા એ સિદ્ધાન્ત અને તેના ઉપરની રચના પણ નવજાળી જાણી, કામ્ય કે એકસ અંશમાં તો શુણ્ણ વારસામાં ઉતરી શકે છે એ બાબત સર્વ કંડાણે ધ્યાનબધાય છે.

પરંતુ આ દિશામાં કિરૂના સિદ્ધાન્તોનું નિરીક્ષણ કરવાની મન ગમે તેટલી ઇચ્છા હોય તો પણ મને અત્યારને માટે તો વધારે અગત્યની દિશા બીજી જણાય છે. 'કોમનુ આરોહણ' (Race-ascendancy) એ એના સિદ્ધાન્તનો જે દાવો છે તે દાવો પરે સાચો હોય કે નહિ પણ તેનું સ્પષ્ટ બળ એટલું બધું છે કે થોડાં વર્ષોથી યુરોપની પ્રજાઓ એ ધોરણે કામ લેતી હોય એમ જણાય છે. અને તેથી, આપણે માટે આત્મસંરક્ષણને કહી નહિ ઉપપન્ન થયેલા એવો મોટો સવાલ નવેસરથી ઉત્પન્ન થયો છે એમ હું માનું છું.

જીવનવિગ્રહમાં પ્રતિજ્ઞા સાર ધર્મની અગલ કિરૂની સાથે આપણે સ્વીકારીએ છીએ. ધર્મ એ જ માનવજાતિના ઉત્કર્ષનું સાધન અને સાધ્ય એ બન્ને છે એ અભિપ્રાયને પણ

આપણે ટેકો આપીશું. કિંમ્ આ જાગૃતમાં તે દિશાના સમાજવિદાના આચાર્યોથી કંઈક અંશે જૂદો પડે છે, અને તે તરફ ચાલેલા Socialism અને Anarchist ના પંથોના સહાથી એક દલીલ તરીકે આ સિદ્ધાન્તનો મુખ્ય ઉપયોગ કરે છે. પણ આપણને તો તેમાં આપણા દેશનું અનાદિ સત્ત્વ પશ્ચિમના લોકોના મંદક્ષણ સાથે પ્રકટ થતું હોય એમ જણાય છે. અને આપણે એવો વિશ્વાસ સંપાદન કરી શકીએ છીએ કે આપણા ધર્મને આપણે બરાબર સમજીશું અને બરાબર પાળીશું તો આ નવીન જીવનવિચલમાં આપણી પ્રતિષ્ઠા માટે આપણને બધ નહિ રહે.

સમાજવિદ્યા કહે છે કે મનુષ્યસમાજ એક શરીર છે. ‘સહસ્રશીર્ષા પુરૂષ’માંથી આપણી કલ્પનાએ આખા વિશ્વને ઉપજાવ્યું છે. અને આજણુ ક્ષત્રિય વૈશ્ય અને શૂદ્રને અનુક્રમે મુખ જાડુ ઉર અને પાદને સ્થાને કલ્પી માનવસમાજનું એકશરીરત્વ નિઃશંક સમ્પ્રદોમાં ઉપ-દેશ્યું છે. માનવસમાજની ઉત્ક્રાન્તિનું સાધન ધર્મ છે એમ કિંક કહે છે. બૃહદારણ્યકશ્રુતિ શું કહે છે તે સાંભળો.

“ અગ્ને આ બ્રહ્મ—(આજણુ જ્ઞાતિના અભિમાનવાળું અગ્નિરૂપે) એક જ હતું. તે “ એકલું હોવાથી વિકાસ પામ્યું નહિ. એટલે તેણે શ્રેષ્ઠરૂપ ક્ષત્રિય જ્ઞાતિ (જેનું કર્મ પરિ-
“ પાસનાદિક છે) તે ઉત્પન્ન કરી દેવતાઓમાં ઇન્દ્ર, વરુણ, સોમ, રુદ્ર, વર્ણન્ધ, વમ,
“ મૃત્યુ અને ઇશાન, એ ક્ષત્રિય વર્ગના ઉત્પન્ન કર્યા. તેથી ક્ષત્રિયથી બીજાં કાંઈ વધારે
“ નથી. અને તેથી જ રાજસ્ય વર્ગમાં આજણુ નીચે ઉભો રહીને ક્ષત્રિયની ઉપાસના
“ કરે છે. અને તેના મક્ક ક્ષત્રિયને આપે છે. એમ આ ક્ષત્રિયનું ઉત્પત્તિસ્થાન બ્રહ્મ છે.
“ અને તેથી રાજા મોટા બળને પામે તો પણ આખરે બ્રહ્મનો આશ્રય લે છે.

૧-૪-૧૧.

“ આમ કયાં છતાં, બ્રહ્મનો વિકાસ ચલો નહિ. તેથી વિદ, વૈશ્ય જ્ઞાતિને ઉત્પન્ન
“ કરી. જે દેવતાઓ ગણથી વ્યવહાર્ય છે, જેવા કે વસુ રુદ્ર આદિય વિશ્વદેવા મરુત,
“ તેમને ઉત્પન્ન કર્યા.

૧-૪-૧૨.

“ આમ કયાં છતાં પણ બ્રહ્મ વિકાસ પામ્યું નહિ. તેથી તેણે શૈલ વર્ણને ઉત્પન્ન
“ કર્યા. એટલે પૂણ નામની દેવતાને—જે આ બધાનું પોષણ કરે છે.”

૧-૪-૧૩.

“ તો પણ તે બ્રહ્મ વિકસ્યું નહિ. એટલે તેણે શ્રેયોરૂપ ધર્મ રચ્યો. તે ધર્મ જે
“ ક્ષત્રિયો પણ ક્ષત્ર છે. તે રીતે ધર્મથી બીજાં કાંઈ પર નથી. જેમ રાજાની સહાયથી
“ બળવિનાના બળવાનનો પરાબલ કરે છે તેમ ધર્મની સહાયથી પણ બળહીન હોય. તે
“ બળવાનનો પરાબલ કરે છે. તે ધર્મ છે. તે જ સત્ત્વ છે. તેથી ‘ધર્મ’ બોલનારાને

“ સત્ય બોલ્યો એમ કહે છે અને સત્ય બોલનારને ધર્મ બોલ્યો એમ કહે છે. તે રીતે
“ ધર્મ અને સત્યનો અભેદ છે.

૧૧ ટા ૧૪.

“ તે જ આ બ્રાહ્મણ ક્ષત્ર વૈશ્ય અને શૂદ્ર.—કૃત્યાદિ.”

ઉપરની શ્રુતિઓમાં બ્રહ્મના વિકાસનું—અતર્ભાવથી માનવજાતિના વિકાસનું સાધન ધર્મ છે અને બ્રાહ્મણ ક્ષત્રિય વૈશ્ય અને શૂદ્ર એ ચારે તેના વિકાસ સાર આવશ્યક છે એ બે વાતો બતાવાઈ છે. દેવસૃષ્ટિથી આરંભ કરી પછી મનુષ્યસૃષ્ટિ રચી એવો ભાવ છે. પણ તેથી આપણી દલીલને કાંઈ બાધ આવતો નથી. વિકાસ પામવા માટે પ્રથગ્ભાવ (differentiation) અને એકીભાવ (integration) એ બંને જરૂરનાં છે એ આ શ્રુતિ સ્પષ્ટ રીતે ઉપદેશ છે. એકમાંથી અનેક : બ્રાહ્મણમાંથી કર્મભેદે કરી ક્ષત્ર, વૈશ્ય અને શૂદ્રની ઉત્પત્તિ અને તે બધાનું ધર્મમાં એકીકરણ : એ આનો સ્પષ્ટ ભોધ છે. વિકાસ ક્ષણમાં કુશળતા સંપાદન કરવા સાર કર્મનો વિવેક (division) વૈશેષ્ય (specialization) અને તેની ધર્મમાં એકતા (sympathy). વિકાસનો આ સિદ્ધાન્ત ઉપરની શ્રુતિઓમાંથી નિર્માથ ઉપજી આવે છે.

જગત્પત્તિ સ્થિતિ પ્રક્રિયા ધર્મનું આ ખામ કામ છે. શ્રીમદ્ભગવાદભારતમાં એક માર્મિક પ્રસંગે ધર્મનું લક્ષણ આપનાં બ્યામ ભગવાન કહે છે કે:—

ધારણાદ્ધર્માભિવાદુર્ધર્મો ધારયતિ પ્રજાઃ ।

યત્કયાદ્ધારણ્યંયુક્તં સ ધર્મં ઇતિ નિશ્ચયઃ ॥

કર્ણપર્વ । ૬૯ ૬૮ ।

‘ધૃ ધારણે’ એ ધાતુ ઉપરથી ધારણકર્મનાજો હોય તે ધર્મ છે. ધર્મ પ્રભાવોનું ધારણ કરે છે. ‘એ ધારણગુણથી સંયુક્ત હોય તે ધર્મ છે એમ નિશ્ચય છે.

ઉપરનાં વચનો ધર્મના સામાજિક જોરવનો ખ્યાલ આપણને બરાબર આવે છે. અને આપણા સંખ્યાબંધ વિધિ નિરોધો તેના અપવાદો તથા વ્યવસ્થાઓ આ તત્ત્વમાંથી ઉત્પન્ન થયેલી છે. ઉપરની બૃહદારણ્યક શ્રુતિમાંથી ધર્મનું આંતર અંગ પણ બરાબર ઉપજી આવે છે. કારણ કે કર્મવિવેકથી વિકાસહેતુવાળા વર્ણવ્યવસ્થા ઘર્ષ સ્પષ્ટ ઉત્પન્નથી સ્વસ્વ-કર્તવ્યપરાધણતા અને કાર્યનિષ્ઠાની આવશ્યકતા નિઃસંદેહ તરી આવે છે. આપણી આશ્ર-મન્યવસ્થામાં પણ સમાજના અને આપણા પોતાના કલ્યાણની માગણીઓનું નિર્વિવાદ સમાધાન છે એ પ્રત્યક્ષ છે.

આપણી વર્ણવ્યવસ્થા વ્યક્તિના સ્વાતંત્ર્યના ઉપરોધરૂપ છે અને આપણા ઉત્કર્ષમાં અનેક રીતે વિવનકર્તા છે એમ માનનારા એમાં સમાવૃત્તિ વ્યવહારની અનુકૂલતાની આવ-

શ્યકના અને વંશપરંપરાના નિયમોથી ઉપજતી ઉપયોગિતાનો અસાધ્ય સાક્ષાત્કાર કરતા નથી. જ્યાં આગામી સર્વને સર્વકામ કરવાની છૂટ છે ત્યાં અત્યારે વૈશેષ્યનું ધોરણ (specialization) દાખલ કરવાનો અને પારંપર્યના કુદરતી નિયમોનો લાભ લેવાનો પોકાર ઉઠ્યો છે. ‘સંપ્રિત રાજ્યતંત્રમાં પદાર્થવિદ્યાનું કામ’ એ નામના નિબંધમાં—એ-સાધકલો પિરિયા હિરેનિકામાં મિ. કાર્લ પિયર્સન લખે છે કે:—

“નાત જાત (caste and class) નો અત્યાચાર એટલો બધો થઈ શકે કે જે શુભ કરતાં હાનિ વધારે કરે; પણ કેટલેક અંશે કોમની અંદર કર્મવિવેક કરવામાં એ બહુ ઉપયોગમાં આવે. પ્રજાને ખેડૂતની, કારીગરની, વેપારીની, વિદ્વાનોની તેમ જ અગ્ર-બીઓની બધાની સરખી જરૂર છે; અને અમુક વ્યક્તિ કયા કામ માટે લાયક છે તે નક્કી કરવા માટે થોડા પહેલા પગથીયાનું (preliminary) ધોરણ હોય તો તે બહુ ફાયદા છે. એક તરફ સમાજને કોઈ વિષયમાં ખાસ ઉપયોગમાં આવે એવી દરેક પ્રકારની શક્તિવાળા પુરુષોને તે શક્તિથી સમાજ સેવા કરવાની દરેક તક મળવી જોઈએ એ જોઈ શકાય છે તેટલું જ થીજ તરફ પ્રજાની દરેક વ્યક્તિને દરેક ધંધા માટે લાયકાતની કસોટીમાં નાંખવી એ અનિષ્ટ છે અને અશક્ય પણ છે. જાડી વ્યાવહારિક કુશળતા જોતાં માણસનું કર્મ તેની જાન જાતથી નક્કી થાય છે. આ જાન પહેલે દરજે જોઈતી લાગે તેટલી વાસ્તવિક રીતે અનિષ્ટ નથી.”

પ્રજામાં અનાયામે કર્મ વિવેક ફરવાનું એ સાધન છે. અને કેટલા થોડા જમાનામાં ખાસ સંપાદન કરેલી વિશેષના અમુક જાતમાં મિલ્લ થઈ પડે છે એ આપણે જ્યારે

Caste and clan may be exaggerated so much that they do far more harm than good; but to a certain extent they may serve for differentiating workers within the community. The nation stands equally in need of its ploughman, its draftsman, its leaders, its brain workers, its leaders; and it is desirable to have some preliminary classification of what work an individual is best suited for. While on the one hand it is most important that all capacity which will be of special social service in performing a special social function shall find that function within its reach, it is on the other hand not only undesirable but impossible to subject every individual to a test for fitness for every possible calling. With rough practical efficiency a man's work for life is settled by his caste or class. This is not so undesirable as it might at first sight appear; it is a largely unconscious differentiation of the nation into workers of different types, who marry within their caste and—if we remember how few generations are needed for a special human group to breed true, thus preserve to a large extent their special usefulness.

વિચારીએ ત્યારે પોતાની જગતમાં પરદીને. આજ દોઢા સમાજનું ફેટલું ઘુમ કરી શકે છે તે સમજી શકાશે.”

એ જ પ્રમાણે આપણી આશ્રમવ્યવસ્થાનું પણ છે. એમાં ધર્મનું સામાજિક (Social) અને આત્મિક (individual), subjective) એ અંગોનું એકીકરણ કરવામાં આવ્યું છે. હાલોત્તમ સ્થિતિ દહે છે કે:—

“ ધર્મના ત્રણ રહસ્ય છે. યજ્ઞ અધ્યયન અને દાન એ પહેલાં; તપ એ બીજો; અને શ્રદ્ધા એ ત્રીજો. પહેલાં ગૃહસ્થાશ્રમે માટે, બીજો વાનપ્રસ્થ અને સંન્યાસી માટે, અને ત્રીજો શ્રદ્ધાચારી માટે. (પ્રમાણ ૨ ખંડ ૨૩ મંત્ર.૧). કપરનાં અને એવાં બીજાં વચનોને અનુમરતી મન્યાદિક અનિઓનાં વગનો સુપ્રસિદ્ધ છે.

આ પ્રમાણે વસ્તુ અને આશ્રમને ધોરણે બંધાયેલા તથા વંચપરંપરા વિગેરેના વ્યાવહારિક નિયમોએ રચાયેલી આપણી મુશ્કેલીઓનાં મળતરંગમાં હવનવિમલ સાર મગરત મહાજ માટે કુશળતા મંજારન કર્યા કૃષી કળ જેટલે અંશે સિદ્ધ થઈ શકે તેવું છે તેટલે અંશે સારી રીતે સિદ્ધ થાય છે. પરિમિત તરફની અભ્યર્ચના રિધિનિ નળજુનારા સારી પેઢે જાણે છે કે ધનસંવિભાગ (distribution of wealth) નો પ્રશ્ન ત્યાં મોટામાં મોટો થઈ પડ્યો છે. સમસ્ત સમાજને સમાનતાના હક્કે આપ્યા, મન્યવદીવટમાં બામ આપ્યો, નો પણ ગરીબ વર્ગ ત્યાં તે કામ જ રહ્યો છે. બહુ મરીજાઈ વધતી જાય છે. અને સમાનતા અને સ્વતંત્રતાના સિદ્ધાન્તના અમલને પરિણામે જગતને સ્વર્ગ બનાવવાનાં સ્વપ્નો જ રહ્યાં. અને મોક્ષસિદ્ધિ અને એનાઈન્ટ જેવા મંત્રાણોનો ત્રામ એ જોવામાં આવે છે. અને એ લીસચાલના કૃષ્ણે દુઃખદારિદ્ર્યનો વધારો અને આપણે સદ્બાને આપણી સામાજિક સંસ્થાઓ અને ધર્મબલના પ્રતાપથી આપણા દેશમાં હજી એવા પ્રકારની દુર્વ્યવસ્થા શરૂ થઈ નથી એ જોવા જેવું છે.

(=પૃષ્ઠ.)

ઉત્તમજ્ઞાન કેશવજ્ઞાન ત્રિવેદી,

ગિરનારને ચરણે.

Sermons in stones.

Shakespeare.

ઉગ્યું સ્થવારં સુખરૂપ સખી ! અમારું,
યાત્રા હત્ને શુભસુખી અમ ઉર્ધ્વગામીઃ
માંડી સિંહાસન રવિ ગિરનારશૃંગે
યાત્રાળુને કનકઅંગુલિયી નિમન્ને.

આકાશમાંથી ઉડૂમ'ડલ સંચર્યું'તું,
આતિથ્યઅર્ધ્ય રવિ એક જ અર્પનો'તોઃ
તે લેઈ લેઈ નમણું કર નામતું'તું,
લીલાવિમુગ્ધ પડતું લચ્વી દેવપાદે.

પ્રાચી વિશે વિચરતા અમ સર્વદેશે,
જ્યાં તેજનાં ઝરણુ કોટિક ફૂટતાં'તાંઃ
જ્યાં ઊડતા અમિત બાર્ગવના કુવારઃ
આત્મનૃપા છીપવવા લીધ પન્થ ત્યાંના.

નહોતી સીમા ગગનની ય રચન્તી બાધા,
નહોતી સીમા જગત દે જગજન્મનોનીઃ
નહોતાં જ સંકલન તે સ્થલકાલ દેરાંઃ
નિઃસીમ એમ વહતા પ્રભુના પ્રવાહે.

લેતા વિરાટ પગલાં સખી ! વિશ્વગોષ્ઠે,
વર્ષો સહસ્ર કૃદતા મૃગલાની કાળેઃ
ઊભા પુરાણતીર, લોચન વર્તમાનઃ
એવું હતું બલ વિષુ નવ પ્રેરણાતું.

હા ! કાલગણિ સરિખા મિરિ રાજતા તે,
ને એક બૃતકણુ ત્યાં ચરણે પડેશેઃ
રાજેન્દ્ર કો યદ્ય ગયા મુખી ! ધર્મગોષ્ઠા,
તે ગાય વંશવિધુની ગુણવન્ત ગાયા.

યું સ્થૂલમુક્તમત્તહરી નથી એક પૂરે ?
યું સ્થૂલ નેત્ર નય ચેતનમન્ત્ર વાંચે ?
યું સૂક્ષ્મની ન વસી મુન્દરતા સ્પર્શોમાં ?
યું સ્થૂલમાં ન ઉતરે ચિત્ર ચેતનત્વ ?

જેયું અમે ગિરિકણે, સ્થૂલની સિંચામાં,
જેયું અમે ઉડું ઉડું, અદ્ભુત દીકું:
તે એક શૈલકણુના ઉરમાંદિ જ્યેતાં
દનિદામવાહી લીધે દર્શન ત્હાં પ્રભુનાં.

આધન્ત આ વગત છવનને બરીને
ધોરે અધોરનીર સાગર કાઢ કેરો;
તે તે મહાકમલની દમપાંદડીમાં
મેંધો સખી ! પરમ પ્રલપસમ બરે.

મારી છત્રગ સખી ! સાગર એક ફવાઃ
નિહાળ્યું બારત મુક્તાત્વિક વન્દનીય:
નિહાળી મંત્ર ગિરિમાળની દિમજૂભિ,
તે સાધુસાધ્વીની દીડી મંદિ સિવ રેખાઃ
ઓજગી એ દિમજૂભિ, વજ્રધિની ઝાડી,
આદ્યાદિની વિગરતી દીડી ધર્મધેનુઃ
ત્હાં નિરખી મુખમત્તપવપાદ લંકા,
તે વીરવીરી જટુકા મંદિ સ્તોત્ર ગાતાં
સિદ્ધાર્થદેવ દીધે બારતી એક વત્સા,
પોથી સહર્ષ મુરુગન્દિની ચન્દ્રમુખ્તે;
દે ખંડ ખંડ દુધ રાગર્પિ અરોહ:
સૌ એક શૈલકણુમાં જૂઠ આણુ ! દીકું.

ગાએ દળ નમણી પાંપણુ અર્ધ મીચી,
દાકે પુનઃ પુનઃ પાલવ ઉરદેય;
સંકારી કોર્ષ સરતી કરચેલગ્રએ:
ત્હોના નથી રસિક શાસ્ત્રીય ભાષ્યકોરો !

દાદા શિલા મંદિ'ય સાગરની સમૃદ્ધિ,

દાદા સ્થૂલે મહત્ત્વ ચેતનઓપ બહેતો:

તો શૈલને જડ પછી વધતું સખી ! કાં ?

તો શૈલને જડ કહી સખી ! નિન્દતું કો ?

જ્યોતિ ઝીલી મહત્ત્વાય દિનેય કેરી,

સતકારી સપ્રભ વિશાલ દૃષાની ધાર,

ચાલ્યા અમે પછી પીતા જ વરંદ્ય બર્ગ

આતિથ્ય દેવકુલનું સખી ! ચાગવાને.

જહાનાલાલ દલપતરામ કુવિ.

“ ૪૬ અને ચિત્.”

(સર આલિયર લોજે કરેલું પ્રોફેસર હેકલના સિદ્ધાન્તનું ખંડન.)

પ્રોફેસર હેકલ, હાથવિધા (Monology) ના એક ઉત્તમ શાસ્ત્રી તરીકે, તથા જર્મનિમાં હાર્વિનના સિદ્ધાન્તનું વિપર્યય કરનાર તથા પ્રસિદ્ધ કરનાર તરીકે, ખરેખર જાદુ જિંદગી પ્રતિષ્ઠા ભોગવે છે. એમનું “ The Riddle of the Universe ” એ “ વિશ્વરહસ્ય ” જેવું એક વિચાળ વિષય ઉપર લખાયેલું અને સાધારણ રીતે હકિત પુસ્તક લોકમાં આટલો જાણીતો પ્રચાર પામે અને ધનના વિચારશીલ પાત્રકના સમૂહો-તેમાં પણ મુખ્યત્વે કરીને નિપુણ કારીગર વર્ગ-એને સત્કાર આપે, એ એમની શ્રેષ્ઠ તરીકેની ગતિને મોટું માનસાધી નથી. તેા પણ, પ્રોફેસર હેકલની પ્રકૃત વિષય માટે આટલી જાણીતો થવાના છતાં, મમરન વિષયના પદાર્થને ગોતાના જ્ઞાનને વિષય ગણી, એ સંજનથી પ્રમાણભૂત અને બિચિત્રમાં કદી પણ ન ચળે એવા રૂપમાં સિદ્ધાન્તો દરિયાવાનો એમને પણ અધિકાર છે કે જેમ એ શક્યવશું છે.

જેઓની એમ સમજાવે હોય કે પ્રોફેસર હેકલે પ્રતિપાદન કરેલી “ Monology ” એ “ આઈનપ્રિનિપાલ ” નામની સાયન્સની ફિલસૂફીથી ધાર્મિક શ્રદ્ધાનો પાયો ખોદાઈ ગયો છે અને મર્મની સકલ ધર્માદત ઉપદ્રવપાથલ યદી ગઈ છે, તેઓને મારે રશિકનના સંબોધનું કપાન્તર કરીને આટલું કહેવું પડશે કે:—“ ન માનશો કે તમારા હાથમાં એવું પુસ્તક આવ્યું છે કે જેમાં વિશ્વગ્રંથની છેવટનું સત્ય ઉચારી દેવાનું હોય, અને જેમાં સપગા પૂર્વે જમાનાની બુદ્ધિમાંથી શુદ્ધ સત્યને વિમુક્ત કરવામાં આવ્યું હોય.”

આ “ Monism ” “ અદ્વૈતવસ્તુવાદ ” તે શું છે ? ટ્રાંઝિસર હેકલ, આ વાદ જનરે ક્રાઇક નવીન શોધ હોય એ રીતે લખે છે. પણ ખરૂં જોતાં એનાં ઘણાં રૂપો યથા ગયાં છે, અને એક કે બીજા રૂપમાં એ છેક પ્રાચીનકાળમાં પેલેરાના કરતાં પણ આ વાદ જૂનો છે, છેક પાર્થિનાઇડીઝના વખતનો છે. વાસ્તવિક રીતે જોતાં, યતા અનુભવનો ખુલાસો કરવા માટે એ એક માર્ગી લીધેલી કશ્પના છે, તત્ત્વજ્ઞાનનો એ એક તર્ક છે, વિશ્વમાં એકતા ગ્રહણ કરવાનો એક પ્રયત્ન છે—જે એકતા તરૂં મનુષ્યજુદિ અનિવાર્ય રીતે ઠેસાતી દે-ખાય છે. સન્માન એટલે કે સકલ વિશ્વ માંલથી ગાખે અને એકરસ છે, એમાં કાંઈ પણ અન્ય પદાર્થનું મિશ્રણ નથી, જે છે તે કેવલ એકાકાર છે, એમ અનુભવમાં લેવા માટે એક અધિશ્ઠાનસત્તામાં સકલ વિશ્વનો સમાવેશ કરવામાં આવે છે, અને આ પરિદૃશ્યમાન બેદન્ય પ્રધેયને આભાસનો સમૂહ—મિથ્યા—અણુવામાં આવે છે.

વિશ્વનો ખુલાસો કરવા માટે—એમાં ઝળકતી એકતાને ઘટાવવા માટે—આ કશ્પના ઘણીજ યોગ્ય છે, અને કાંઈને કાંઈ તરેહનો અદ્વૈતસિદ્ધાન્ત એવડે રવીકારવો જ પડશે એમ કાંઈ કહે તો તેની પુષ્ટિમાં બેસક પણું કહી શકાય તેમ છે. ટ્રાંઝિસર હેકલના સિદ્ધાન્ત ઉપર જે કાંઈ આરોપ કરવામાં આવે તે આ તત્ત્વજ્ઞાનના અદ્વૈતસિદ્ધાન્તને પણ લાગુ પડે છે એમ સમજવું નહિ. ટ્રાંઝિસર હેકલનું અદ્વૈત અને તત્ત્વજ્ઞાનનું અદ્વૈત એ એ એક બીજાથી સ્વતન્ત્ર છે: આપણે યાદ રાખવાનું છે તે એ કે તત્ત્વજ્ઞાનનું અદ્વૈત તે (સાયન્સની રીતિએ) સિદ્ધ થઈ ચૂકેલું નથી, પણ સાધ્ય છે, તત્ત્વજ્ઞાનની બિશ્વની ભાવના—સાયન્સથી સિદ્ધ થવાનો આદ-છે: જે અન્તિમ સાધ્ય સિદ્ધ કરવા માટે તત્ત્વજ્ઞાન (Philosophy) પત્ત કરે છે, પણ જેને પોતાની રીતિએ સિદ્ધ કર્યાનો બાનિક શાસ્ત્ર (Physical Science) જરા પણ દાંવા કરી શકે એમ નથી. બાનિક શાસ્ત્રે કહ્યું તો રાસાયનિક તત્ત્વ (Chemical elements)ની એકતા પણ ભાગ્યે જ સિદ્ધ કરી છે, અને હજી એ શાસ્ત્ર ધીમે ધીમે આગળ વધશે. પણ તત્ત્વજ્ઞાનની દૃષ્ટિએ જોઇએ છીએ તો, દ્વૈતવાદ આપણને સન્તોષ આપી શકતો નથી: એવડે વસ્તુસ્થિતિમાં અદ્વૈત જ હોયું જોઇએ એમ આગળ દૃષ્ટિ નાંખીને માનવાનું આપણ સંપને મન ધાપ છે. આ દૃષ્ટિ ખરી રીતે તત્ત્વજ્ઞાનની છે, સાયન્સની તથા; સાયન્સના માણસે આ હદ જોળાવી જની, અને આજ સુધી જે પ્રદેશમાં તત્ત્વજ્ઞાનનું જ સામાન્ય આર્યું છે, તેમાં સાયન્સને હકે રાજ્ય કરવાનો દાંવા કરવો—એ તો સાયન્સના બન્ધનની ખીત્રી કિખેડી નાંખી, લગભગ સુધાં નાશી જવા જેવું થાય છે; આનું પરિણામ એ નીપજે છે કે કાંતો એ અનિર્વાચ્ય અને મૂઢ પ્રદેશમાં—ત્યાં સાયન્સ જની રાકવું નથી—એમાં એ બહો પડે છે, અથવા તો એ તત્ત્વજ્ઞાનની પરિભાષાનો દુરપયોગ કરે છે અને એને બ્રહ્મ કરે છે; અને પછી પોતાની હદમાં પાછા આવી જગતને પોતાની લૂંટ જતાવે છે. દેખાય એવો કરે છે કે જનરે ક્રાઇક મહાન સત્ય જે પોતે જ સ્પષ્ટ રીતે જોઇ શક્યો છે એનું પ્રતિપાદન કરવાને પોતે સમર્થ છે ! બધે એ પોતાની રાનરચનામાં એને સુવ્યવસ્થિત રીતે ઘટાવવા માગે; પણ ખરૂં જોતાં એ જુદી જ વસ્તુવ્યવસ્થિતિના કટક છે, અને એમનું ખરૂં સ્થાન જોળાખ્યા વિના પોતાના સાયન્સ-ચિત્રમાં ગોઠવવા જતાં, બધા અવંપણને ફેરવવાની, મરડવાની, અને બન્ધબેસતા

ન આવે તો ફેંકી પણ દેવાની એને જરૂર પડે છે. માટે, આવા કાચા અને સોંધા-વિના-શ્રમે સિદ્ધવત્તાની લીધેલ-સાપ-સૂના અદૈતવાદ કરતાં તો, અદૈતવાદ ન જ હોય એ વધારે સારું.

દૈતવાદ આપણને કાયમ મન-તોષ ન આપી શકે એ ખરું; પણ જેમ એક પાસ અતિ ચોક્કસ થવાનો ભય છે તેમ બીજી પાસ ઉતાવળ કરી ધરી પડવાનો પણ સંભવ છે. કેટલાક એમ સમજતા દેખાય છે કે અદૈતવાદમાં દેહ અને જીવ, અને ઈશ્વર અને આત્મા તથા જગદયવસ્થા-આદિ સર્વ બેદ નિરવકાશ થઈ જાય છે ! આનો અર્થ તો એ થયો કે સર્વ પદાર્થો છેવટ જતાં એક, એટલે જાણે આત્મારે વ્યવહારમાં પણ કોઈક રીતે એક બતાવી શકાય ! તત્ત્વજ્ઞાનની બાવનામાં સર્વ પદાર્થ એક, માટે શું એનો અર્થ એવો છે કે સાસાધનિક તત્ત્વોને અથવા તો વ્યવહારમાં ઉપયોગી થતા તે તે પદાર્થોને જુદા ન કહેવાય ?

તેમજ વળી, કેટલાક વિચારકો “કાલ”ને માનસ-આન્તર-પદાર્થ માને છે, અને એ સિદ્ધાન્તની એમના વિચાર ઉપર એટલી બધી અસર થઈ ગઈ છે કે પ્રકૃતિની પરિણામ-ક્રિયામાં યા બીજા કોઈ પણ વ્યાપારમાં “કાલ” એવો કોઈ ખરેખરો પદાર્થ છે એમ માનવાને પણ તેઓ બાગ્યે જ ખુશી હોય છે. તેઓ કહે છે-અને કદાચ યથાર્થ જ કહે છે-કે “કાલ” એક જ જ છે. આ સિદ્ધાન્તને છેક સ્થી ખેંચી જાય નો, તેઓને કદાચ રેલવે ટ્રેન ઉપર વખતસર પડોંગવાનો કે કેટલા તાગ્યા છે એમ કાળને પછવાનો અર્થ જ નહિ લાગે ! જ્યાં પડોંગામાં વગેરે પ્રમિદ પરિમાણો ઉપરાંત કોઈક ગતુર્થજ પરિમાણનું એ રૂપ છે એમ મને લાગે છે, પણ તેમ હોવા ન હોવાનું “કાલ” છે, આપણે માટે પૂરતા અર્થમાં છે, અને આપણા પરિદ્રશ્યમાન અનુભવના જગતમાં-એટલે કે આ વ્યાવહારિક જગતમાં-એ જરૂરનું તત્ત્વ છે.

તેમજ વળી, ધણું કરી આપણું જીવન અને પશુઓનું જીવન એકજ મૂલ્યનું જીવન ની સાખાઓ છે, એથી કાંઈ એમ ક્ષિત થતું નથી કે મનુષ્યની જુદી જુદી જાતિઓ મનુષ્યથી કે મનુષ્યને પશુ પક્ષી અને માછલાથી જુદો પાડી ઓળખાવે એ જૂલ છે. અન્તિમ એકતાની આપણને બાવનાત્મક વિચારના પ્રદેશમાં ઝાંખી થાય છે એથી કાંઈ દૈતવાદની કે બહુવાદની બાવા નિરર્થક અને અયોગ્ય થઈ જતી નથી; અને આ અન્ત-સ્થિત એકતા હાલના કરતાં વધારે સ્પષ્ટ અને પૂર્ણ રીતે અવધામાં આવે નો પણ એ બાવા એટલી જ યથાર્થ રહેવાની. જરૂર એ ચિત્તનું સ્વરૂપ હોય, વાચિત જરૂર સ્વરૂપ હોય, વા જરૂર અને ચિત્ત બંને કોઈક ત્રીજા જ પદાર્થનાં સ્વરૂપો હોય-પણ બંને છે એમાં સંશય નહિ, અને વ્યવહારમાં જાનેને ઓખેળી રીતે એક બીજાથી જુદા પદાર્થો લેખવામાં જરા પણ બાધ નથી.

જેમ વિજ્ઞાનમય જીવ અને મનુષ્યદેહ બંને એક દેવદત્ત તરીકે વ્યવહારવાચી પ્રકૃતિ-પુરુષના બેદનો લોપ થઈ જતો નથી, તેમ ઈશ્વર અને પ્રકૃતિ વિષે એક બીજાથી જુદા પદાર્થો તરીકે બોલવાથી દૈતવાદ આવી જતો નથી. વળી, જેમ જરૂરમાં વિવિધતા છે, તેમ ચિત્તની પણ વિવિધતા હોય, એમાં કાંઈ અસંભવિત નથી. તેમજ એ પણ

સંભવે છે કે ઈશ્વર જગતી પર છે છતાં જડમાં—આ ઇન્દ્રિયમાત્ર જગત જે આપણામાં સત્ય સૌન્દર્ય અને સાધુતા માટે તીવ્ર રસ અને ઉત્સાહ પ્રેરે છે—એમાં પણ રહેલો—જડ ઇન્દ્રિયમાત્ર જગત રૂપે મૂર્તિમન્ત થયેલો—છે.

આ છેલ્લે ગણાવેલા ત્રણ મહાન ગુણો (૧) સત્ય (Truth) (૨) સૌન્દર્ય (Beauty) અને (૩) સાધુતા (Goodness) એથી એટલી માફક હેકલને પણ આનન્દ આશ્ચર્ય અને ભક્તિ ઉત્પન્ન થયાં છે: એ ત્રણને એ “દેવીઓ” કહે છે. પણ આ ત્રણ અને કાન્ટની ભક્તિ પ્રેરનાર ઈશ્વર (God) કૃતિસ્વાતન્ત્ર્ય (Freedom) અને અમૃતત્વ (Immortality) એ ત્રિપુટી વચ્ચે હરીફાઈ કે વિરોધ હોવો જ જોઈએ એમ કંઈ નથી; આમાંની એક ત્રિપુટી સ્વીકારવી એનો અર્થ એવો પણ નથી કે બીજી લગવી; સર્વે એક સરખાં નિત્ય અને સમાન હોય; એટલું કે, પ્રકૃતમાં ઈશ્વર શબ્દનો અર્થ સન્માન એવો ન કરવો, પણ આપણા આદ્ય રૂપી ઉપાધિના પરિચ્છેદનાજો કોઈક પદાર્થ, પરિપૂર્ણતાની મનુષ્યભાવનાને મળે તો કોઈક પદાર્થ, હૃદયતર સત્ત્વનું મનુષ્યશુદ્ધિએ કસેલું કોઈક સગુણ સ્વરૂપ—એવો અર્થ સમજવો. બાધી એ સર્વવ્યાપક પણ થશે, અને બીજા કોઈ પદાર્થની સાથે એની ગણના કરવી પડશે નહિ. વળી ક્રિશ્ચન ધર્મમાં જે ત્રિપુટી માની છે એની સાથે પણ આ ત્રિપુટીજો બન્ધબેસતી કરી શકાય એમ છે. કૃત્ત્વ (સર્વ) નિરબચ્છિત મત્ત એટલું બધું વિશાળ છે કે એવું એક પણ સત્ત્વ કે શબ્દની નરેદ નથી કે ખામ કરીને જેમાં એ સર્વનો સમાવેશ થઈ શકે.

(૧) “સત્ય” વિષે તો કહેવાની જરૂર જ નથી: દરેક સાચા સાચન્સના ભક્તનો તો એ પ્રાણ જ છે. જે અજ નથી, અર્થાત્ જેમાં “સત્ય” નૃ તત્ત્વ જ નથી, એ વિગુણ અને વિરૂપ, મદ્યગુણ અને સૌન્દર્ય વિનાનું, હોતું જ જોઈએ. પણ એના મત્ત સંબન્ધી વિચારો એટલા વિશાળ હોવા જોઈએ કે જેમાં, જે સિદ્ધાન્તોની એને હજી ખાતરી નથી થઈ પણ જે ભવિષ્યમાં મિદ્ધ થવાનો સંભવ એને લાગે છે, એનો પણ સમાવેશ થઈ શકે: અને તેથી જે પ્રદેશમાં પેસવાની હજી એને કંચી મળી નથી તે સંબન્ધમાં એણે સિદ્ધાન્ત બાધી બેસવા ન જોઈએ અને નહું શીખવાને હમેશ તત્ત્વર રહેવું જોઈએ.

(૨) સાધુતાનો, નીતિના સમસ્ત પ્રદેશનો, અને સંતદશાની જે હૃદયતર ભૃગિકાઓ સંપાદન કરવાની મનુષ્યવ્યાત્માએ શક્તિ બતાવી છે એ સર્વેનો, અર્થ હજી સાચન્સના પ્રદેશની બહાર છે. અને જે કોઈ સાચન્સનો વિદ્વાન હૃદયના બાવ અને સંકલ્પશક્તિ વિષે આમ છે અને આમ નથી એવા આશ્ચર્ય મત્ત પ્રતિપાદન કરવા યત્ન કરે, અને એ સર્વ વૃત્તિઓ આણુઓની શક્તિ અને મતિરૂપે નિરૂપી શકાય છે એમ કહે, તો એથી એના વિચારો કેવા ન્દાના છે એટલું જ જણાય છે, અને ભવિષ્યના જમાના આગળ પોતે ઉપદાસારૂપદાને છે.

(૩) “સૌન્દર્ય” તો પ્રદેશ અને એનો પૂર્ણ અર્થ પણ એ જાંખો જાંખો જ થઈ શકે છે. સ્ત્રી-પુરુષની પસન્દગીમાંથી, અથવા તો એવો જ બીજો કોઈક આ ભૂગોલ ઉપર થતી જીવનક્રિયા સંબન્ધી, એકાદ ક્ષુદ્ર નિયમ ઉપજાવી કાઢી એ વડે, “સૌન્દર્ય” તો ખુ-

લાસો કરવા યત્ન કરતો હોય તો તે પૃથા છે. એનાથી કાંઈ જ છેવટનો ખુલાસો થતો નથી. એ તો માત્ર અમુક સ્થળે સૌન્દર્ય કેવી રીતે ગ્રહાય છે એટલું જ બતાવી શકે છે; પણ સૌન્દર્યનું આન્તર સ્વરૂપ શું છે, અને તેને ગ્રહણ કરનાર શક્તિ શી છે—એ વિષય તદ્દન એની હદની બહાર છે. હાલ અન્તરમાં, અને શાન્તિને સમયે, એને પ્રતીતિ થવી જ જોઈએ કે—ખેતરો વાડો વગેરે સૃષ્ટિના દેખાવો જોઈ એના મનમાં સૌન્દર્યનું જે અણુચિન્ત્યું અને સહજ રીતે બાન થાય છે એ મનુષ્યઆત્માની કોઈક આઘશક્તિ જેનું વિશેષ પ્રચક્રણ અશક્ય છે એવી શક્તિમાંથી ઉદ્ભવે છે. એથી, મનુષ્યઆત્મામાં રહેલી કોઈક સ્વાભાવિક ઇચ્છા સંભળાય છે, કોઈક ઉચ્ચ અલૌકિક અભિલાષા સંતોષાય છે. અને જે કોઈ કવિ, નિર્જન દેશમાં કે આ પૃથ્વી ઉપર મનુષ્યઆત્મા અવતરતા પહેલાંના કાળમાં સંધ્યા સમયનાં વાદળાંની શોભા જોઈ, અથવા આકાશ રહામે સૌન્દર્યથી ઉછળતા હિમગિરિઓ નિરખી,—કોઈક અપૂર્વ સત્ય આત્મા ઉપર દબાણ કરતું અને પ્રકટ થતું અનુભવે, અને એ અનુભવથી પ્રેરાઈ પરમાત્માના સ્વરૂપાનન્દને, અચિન્ત્ય પરિપૂર્ણતા તરફ પોતે જે સૃષ્ટિને દોરે છે એના વિકાસની બીજવરયા જોઈ પરમાત્માને યતા આનન્દને,— એ સૌન્દર્યસમૃદ્ધિના કારણ રૂપે માને,—તો સાધનસના વિદ્યાને એમાં વાંધો લેવો ન જોઈએ: કારણ કે રખેને, પોતે અગ્નાન છતાં મૂર્ખાઈ અને નિન્દાના શબ્દો ઉચ્ચારી જવાય.

(અપૂર્ણ.)

[વસન્ત—ઓક્ટિસ.]

હાલના જમાનાનો કીમીયા.

આજથી ત્રીસ વર્ષ ઉપર કારખાનાવાળાઓ એક મોટી મુશ્કેલીમાં આવી પડ્યા હતા. અને આ મુશ્કેલી તેમના ધંધાને બહોળા વિસ્તાર આપવાને કારણજૂત થઈ પડી. દુનીયાને ઉપયોગી નેટલો સામાન મીથોમાં જનતો હતો તેમાંના દરેક ટને કેટલાક દંડવેટ કચરો નીકળતો હતો જેનું કોઈપણ ધરાક થતું નહિ. આ પ્રમાણે દરેક માલ જનાવવાની રીતમાં એટલો બધો બચ થતો કે આ બચતો કોઈપણ રીતે ઉપયોગ કરી શકતો નહિ અને વળી આની સંભાળ રાખવા ખર્ચ કરવો પડતો હતો.

પણ કારખાનાવાળાઓના આ યુગવારોએ રસાયનશાસ્ત્રીઓને મોટા શોધની તક આપી. કોઈપણ રીતે આ કચરાને નાખી દેવા કરતાં ઉપયોગમાં લેવા એ વિચાર તેમના મગજમાં ખરાયો અને હવે કીમીયાના હાલના જમાનામાં રસાયનશાસ્ત્રીઓની કુલીઓ તથા ભટ્ટીઓ અને કારો તથા કાચક પદાર્થો એ આ સવળા કચરાને ઉપયોગી ખરા ઝોનામાં બદલી નાંખે છે.

રસાયનશાસ્ત્રી કારખાનામાંથી નીકળેલા દરેક કચરાને બારીકીથી તપાસે છે કે તેમાંથી કંઈ ઉપયોગી વસ્તુ નીકળે. આજે જગતમાં નેટલા તૈયાર ગોળો જોવામાં આવે છે તેનો પોણો ભાગ તો પ્રેટાલીયમ જનાવતાં દહેલા કચરામાંથી કૃત્રિમ કરવામાં આવે છે. સામુદાય તથા મીણખતીના કારખાનાના કચરામાંના ઝીસરીનમાંથી ગારેગારાં કાચને માફક જનાવવામાં આવે છે. ખાટકીખાનામાં પહેલાં શીંગડાં તથા ખરીઓમાંથી જાતજાતનાં તરે-હવાર બટનો જનાવવા છે. આ પ્રમાણે મૂળ ચીજના વેપાર ઉદ્યોગને મદદ કરવાને તેમાંથી નકામી ચીજોનો એટલો બધો ઉપયોગ લેવામાં આવે છે કે કેટલેક દેશો તો તેઓનાં વેપાર મુજબ ચીજો કરતાં પણ વધી ગયો છે અને જે ચીજ પહેલાં નકામી ગણાતી તે હાલ ઘણીજ દુળદાયી ગણાવવા લાગી અને મૂળ ચીજ કેટલેક અંશે આને આધાર-જૂત થઈ પડી.

આનો દાખરો જોવો હોય તો પહેલાં કાચલા જનાવવાને લાકડાઓનો મોટો ઢગલો કરી તે ઉપર છાણાં, ઉકરડાનો કચરો વિગેરે ગોઠવી તેને સળગાવતા અને પછી અઠવાડીયાને અઠવાડીયાં સુધી ધીમે ધીમે ધુમાડો નીકળ્યા કરતો અને મોટા બરડો યદ લાકડાં સાવ બળી ન જાય માટે તે ઉપર તપાસ રાખવી પડતી. ત્યારબાદ ઢગલો વીખેરી તેમાંથી કાચરો મળતો. આ રીતે લાકડાનો પોણો ભાગ કમી થઈ જતો. તપાસ કરતાં માલૂમ પડ્યું કે નેટલો-કાચરો જનાવવામાં આવે છે તેટલોજ દુધએલ ગેસ (બાળવાનો ગેસ) હવામાં ઉડી જાય છે. અને વળી 'ગુડ આઈડોહોલ' અને 'એસીડીક એસીડ'નો એક સતોશ ભાગ પણ આવ્યો જાય છે. એક સતોશ દેખીતો તો જાહેર નાનો લાગે છે પણ ખરેખરા મહત્વની તો ચીજો આ જ છે. હવેની રીત સાવ બદલી નાખવામાં આવી છે. લાકડાને મોટા લોહના ગાડા ઉપર ગોઠવવામાં આવે છે તે ઉપર મોટા ચણતરનાં ઝોરડા

કરે છે અને આ સંઘળાને બંદીથી તપાવે-છે. હવે જુની રીતમાં જે કામને મહીના લાગતા તે હવે ફક્ત થોડા કલાકમાં જ થાય છે. કાપલો ગાડા ઉપર પડી રહે છે અને ઉડી જનારો ભાગ બહાર આવે છે. યુનો મુકી એસીડ લઈ લેવાય છે; આઈકોહોલને ઘેરી દેવામાં આવે છે; અને જેસને નળીયો વાટે બહીમાં લઈ જવાય છે. હવે આ આસ જો બરાબર પુરતો નહોતો તો થોડો કાપલો લઈ આ પ્રમાણે બીજા લોકડામાંથી નવો કાપલો બનાવે છે. અને આ પ્રમાણે ચાલ્યા કરે છે:

ત્યારે ખર્ચ જોતાં એવું થયું કે આ નવી રીત કંઈ કાપલો બનાવવાની રીત નથી, પણ વુડ આઈકોહોલ અને એસેડીક એસીડ બનાવવાનો ધુબર છે. કારણ કે એકલા યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સમાં આ પ્રમાણે દરવર્ષે ૪૦ લાખ ડોલરનો 'વુડ આઈકોહોલ' થાય છે અને ૧૦ લાખ ડોલરનો એસીડ થાય છે. અને કાપલાના પૈસા તો ૧૦ લાખ કરતાં ઘણાં જ ઓછા આવે છે. જે કેકાણે લાકડું ઘણું છે અને કાપલાની બધી જરૂર નથી તે કેકાણે તો કાપલાની ખરી કીમત તેમાં રહેલા પોટાશ દ્વારા ઉપર છે એટલા માટે તેવી જગ્યાએ લાકડાની સાવ રાખ કરી નાંખે છે અને તેમાંથી જુની વનસ્પતિનો પોટાશ તરીકે વનસ્પતિને માટે કાઢી લેવામાં આવે છે આ પ્રમાણે કાપલા બનાવવાની જુની રીત ગઈ અને હવે લાકડાના જુદા જુદા ભાગ ખેંચી લેવાની નવી રીત થઈ.

નાની નાની મુંડી એકઠી કરવાથી કેટલાક ઉધમો એકઠો રચણે કરવામાં આવે છે. શીકગો, ગાન્થેસ્ટર વિગેરે મોટા શહેરમાંના મોટા કારખાનાં નાનાં નાનાં હબરોની જગ્યાએ થયાં અને નાનાં કારખાનાંમાંથી થોડો થોડો નીકળતો કચરો આ મોટાં કારખાનામાં મોટા જથ્થામાં મળતો. આથી કરીને આ કચરાનો ઉપયોગ કરવાનો ખર્ચ પ્રમાણમાં ઓછો થતો અને એકઠરે ફાયદો પડતો.

'પોલાદના કારખાનાંમાં બહુજ સંભાળ ને ચોકસીથી જરૂર છે કારણ કે પોલાદમાં જરા વધારે ઓછો કચરો રહે તો પોલાદની જાતમાં મોટો ફેર પડે અને એને લઈને કીમતમાં વધી પડે. એમ માલુમ પડ્યું છે કે જો કાર્બન, નીકલ ને મેંગેનીઝના એક શતાંશ કરતાં ઓછો ભાગ પોલાદમાં હોય તો તેથી તે કહણ બને છે અને બાર વધારે ખર્ચે છે. પણ જો ફેસફરસ કે સફર તેમાં જરા પણ વધી ગયા તો તે સાવ બરડબને છે અને ફર્સ્ટ ક્લાસ પોલાદને બદલે તેમાંથી માત્ર તાળાં પડી શકે એવું હલકું લોહું થાય છે. યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સમાં એપેલાઇન પર્વતોની હારના પ્રદેશમાં કરોડો ટન ફેસફરસવાળા લોહાની મોટી ખાણો છે પણ તેનું કીમતી પોલાદ ન બનાવી શકાય માટે સાવ નકામી પડી હતી. પણ ત્યારે એવી શોધ કરવામાં આવી કે આ કચરાવાળા લોહામાંથી તેને યુનાવાળા મરડીયા કાંકરા સાથે હારમાં તપાવવાથી શુદ્ધ પોલાદ નીકળી શકે અને કચરો કાઢી શકાય ત્યારે આ મોટી ખાણોની કીમતે શુદ્ધ પોલાદ કાઢનારી ખાણો જેટલી વધી પડી. આટલેથી જ પડ્યું નહિ. પણ બહીમાંથી આ લોહાના કચરામાંથી ફેસફટ દ્વારાનો મોટો જથ્થો મળી આવ્યો. આ દ્વારા વનસ્પતિને બહુજ ઉપયોગી છે. આ દ્વારા વિના

એકે દાણા થઈ શકે નહિ. ફળ પાકી શકે નહિ. ને બી બની શકે નહિ. આ લોટાના કચરાને તેની રીત શોધી કાઢનારના નામ કુપરથી “યોમ્સ સ્વેગ” કહે છે. આ યોમ્સ સ્વેગમાંથી બહુજા કીમતી ખાતર બનાવવામાં આવે છે અને ખેડુતોમાં આની મોટી ખપ નાખી અને આ કચરાની ઉપજમાંથી પોલાદ બનાવવાનો મોટો ખર્ચ નીકળવા માંડ્યો.

નીચે બધીજ ચીજોની બનાવટમાં નવા વિચારે અને નવી રીતોએ ઘણા ફેરફાર કર્યા. પચ્ચીસ વર્ષ ઉપર યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સમાં એમ મનાતું હતું કે જો મોનાની ખાણમાંથી નીકળતા દરેક ટનના મુળ પદાર્થમાંથી ૨૦ થી ને ૩૦ ડોલર જેટલું સોનું નીકળે તો તેમાં ફાયદો થાય. જો તેમાં ૧૦ ડોલર કરતાં ઓછું સોનું હોય તો તે ખાણ સાવ નફાની કારણ કે તેટલો નો અર્થ સોનું કાઢવામાં જ થાય. હવે એવું માલુમ પડ્યું કે જો પાણી પુષ્કળ હોય તો “સાયેનાઇડ પ્રોસેસ” થી એક ટનમાંથી ૩૫ મેન્ટલુ સોનું હોય તો તેમાંથી પણ ફાયદો પડે. પાણી ત્યાં તેલમાં પલાળીને સોનું કાઢવાની ઇસ્મોરની રીત તો એક ટનમાં ૧૦ મેન્ટ કરતાં ઓછું સોનું હોય તોપણ તે કામ લાગે. હવે આજે જો એ ડોલર જેટલું સોનું એક ટનમાંથી નીકળે એવી ખાણ જડે તો જોઈએ તેટલી મુડી આ લાલચમાં નાંખી શકાય. સોનું કાઢવાની આ ગીતનું આટલેથી પત્યું નહિ. જુની રીતમાં તો ૨૦, ૩૦ શતાંશ જેટલું સોનું કચરામાં ચાસ્યું હતું પણ નવી ગીતમાં તો માત્ર એ ટકા જેટલું જ હતું હોય તો વળી સાયેનાઇડ રીતમાં સાયેનાઇડનો મોટો ખપ નાખ્યો અને જો અભાર મુધી કચરામાં ચાસ્યું હતું તેના ઉપયોગ લેવામાં આવ્યો. અઢી લાખ ડોલરના જોડા વગેરેના ચામણના નકામા કટકા, એક લાખ ડોલરના ખરી, રીંગડાં વીગેરે, ૧૫૫ હજાર ડોલરનું સ્કેપ આર્પર્ન, ૩ લાખ ડોલરનો રાખમાંથી નીકળેલો પોટાસ, કાપલા ને મેશ થયું. આટલાં વાતાં આવ્યાં કે તેને બંદીમાં બાળવાથી ૧૦ લાખ ડોલરનું સાયેનાઇડ તૈયાર અને તેમાંથી તેના કરતાં કેટલી કીમતી ધાતુ કાઢવાની આ લાલના જમાનાનો કીમીયો.

(અપૂર્ણ.)

વિજયલાલ કનૈયાલાલ મુખ.

वसन्त.

इदं सत्यं सर्वेषां भूतानां मध्वस्य सत्यस्य सर्वाणि भूतानि मधु^१
यमहिमःसत्ये तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यथायमप्यात्म स्यात्सन्नेनोमयोऽमृतो
पुरुषोऽयमेव न योऽप्यगात्मेदममृतमिदं शब्दोद सर्वम् ।

वसन्ति१२.

सत्यान्न प्रमदितव्यम् । अर्धं प्रमदितव्यम् । कुशलान्न प्रमदिनव्यम्
भूत्यै न प्रमदितव्यम् । इराण्यायप्रवचमाख्यां न प्रमदितव्यम् ।

वसन्ति१३.

वर्ष ४, अ. ३.

[भासिक]

आयाः, अ. १६६६.

વસન્ત.

इदं सत्य सर्वेषां भूतानां मध्यस्य सत्यस्य सर्वाणि भूतानि मधु यथा-
यमस्मिन्सत्ये तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यथायमध्यात्मं सात्यस्तंजोमयोऽमृतमय
पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मिदं सर्वम् ।

उपनिषद्.

સત્યાન્ન પ્રમદિતવ્યમ્ । ધર્માન્ન પ્રમદિતવ્યમ્ । કુશલાન્ન પ્રમદિતવ્યમ્
મૂલૈ ન પ્રમદિતવ્યમ્ । ક્વાધ્યાયપ્રવચ્ચનાભ્યાં ન પ્રમદિતવ્યમ્ ।

ઉપનિષદ્.

વર્ષ ૪, અંક ૬.

[માસિક]

આપાદ, સંવત્ ૧૯૬૨.

સાહિત્ય-પરિપદ્

(પ્રમુખ રા. રા. ગોવર્ધનરામ માલવરામ ત્રિપાઠીજી સાપજી.)

(પ્રાચીન ગુજરાતી સાહિત્યો દર્શિદાસ.)

સાક્ષર બન્ધુજનો,

આ સભાનો ઉપક્રમ આપણા મન્ત્રીજી વિસ્તાર્યા ફર્સાવેલો છે, તે ઉપક્રમનો નિ-
ર્ણય સભ્ય જનોએ કરી-બતાવવાનો છે, અને તે પછી તેનો ઉપસંહાર યથાશક્તિ યથા
મતિ મ્હારે શિર છે; તો આ આરંભરથાને તે વિષયોથી તટસ્થ રહેવામા અને બીજા
વક્તાઓના મધુર શ્રુત્તરવથી પ્રમત્ત થઈ તે પછી તેમનુ અનુસંગી કે તેમના વિષયોનું
અનુસ્તવન કરવામાં તેમના પ્રતિ મ્હારો ધર્મ વધારે સચવાશે એમ ધારી, આ રથને મને
તમાગ પ્રમુખસ્થાને પ્રતિષ્ઠા આપવા માટે તમારો ઉપકાર-માત્રુ હું અને ફરે પછી જે
વિષયો ચર્ચાવાના છે તેના શીવાય કંઈ અન્ય વિષયોમાં અચૂપાન કરવાની ગ્મ માથું છું.

બન્ધુજનો, આ યુગ સર્વકીય, સાંમારિક અને અન્ય વિષયના સમાજોનો છે. કોઈ
સ્થાને કોન્ગ્રેસો તો કોઈ સ્થાને કોન્ફરન્સો, કોઈ સ્થાને ક્લબ નામે તો કોઈ સ્થાને

એસોસિયેશન નામે સમાજને, આ તેમ અન્ય દેશોમાં ભરાય છે. જ્યાં સર્વ પાસ આવા સતારના રણકારા સંભળાય છે ત્યાં આપણા એકતારાનો ધ્વનિ પણ તેમાં ભળે અને સામાજિક પ્રવૃત્તિના લયમાં કાંઈક વૃદ્ધિ કરે તો તે ચિત્ર દેખીતું સુંદર જ છે. જ્યાં ચારે પાસ ગાન તાન મચી રહેતું હોય એવા પ્રદેશમાં ઉભું રહેલું પ્રાણી ગાનાદિકમાં કુશળ નહિ હોય તો બોલ્યા વિના હૃદયમાં ગાન ઉતારવા મંડશે, તેનાં હાથપગ તેની પ્રેરણા વિના તાલ આપતાં હોય તેમ નૃત્ય કરશે, અને પ્રસિદ્ધપણે વર્તતા ગાનમાં અપ્રસિદ્ધપણે આ હૃદય અને શરીર લય પામશે. જો ગાનમાં કુશળ ન હોનાર આવો લય પામશે તો ગાનમાં પ્રવીણ સર્વો પ્રકટપણે એવા ગાન બેશું ગાન કરવા મંડી જશે. આવી જાતના લયનું કારણ આ સુદિમાત્રનો જડચેતનવ્યાપી એક નિયમ છે અને તે નિયમનું નામ Rhythmic Law-તાલજન્ય અથવા અનુપ્રાસયોજના-આપીએ તો સમજાય એવું છે. આપણી સાહિત્યપરિપક્વ આખા આર્યવર્તના એક સમાજપ્રવર્તક નૃત્યમાં આવા તાલજન્યનિયમના બગથી ઉભી થઈ છે. જે સંસ્કૃતીદેવીને આપણા ઋષિમુનિ-ઓએ વીણાધારિણી ગણેલી છે તે દેવીના ભંતો આવા નિયમને પાળે તો દેવીની પૂજા ફલદાયિની થશે એવી આશા કેવલ શુદ્ધવાદ જેવી નથી.

આ “આશા શુદ્ધવાદ જેવી નથી” એ શબ્દોનો ઉચ્ચાર કરે છું ત્યાં એક રાંઠા મારા હૃદયમાં ઉભી થાય છે. આવા તાલજન્ય એકપાસથી દૃષ્ટિગોચર થાય છે તો ખીછ પાસથી તાલભંગનાં કોર ચિત્ર પણ દૃષ્ટિગોચર થયા વિના રહેતાં નથી. કાન્તેસમાં એકબની ગર્જનાઓ જે કાળે થાય છે તે જ કાળે તેમાં નૃત્ય કરનારાઓના ચરણો ઉપર કોઈ શુભ રીતે તો કોઈ પ્રકટ રીતે લાકડીઓ મારી તેમને લુલા લંગડા કરી દેવાના પ્રયત્ન કરનારાઓનાં ચિત્ર પણ જોઈ છું. સોસયલ કોન્સરન્સને પણ એવા જ ધાત થાય છે અને તમે જે કાંઈ સામાજિક કામ કરશો તે સર્વમાં પણ એક પાસથી તાલજન્ય તો ખીછ પાસથી આવા જ તાલભંગ પણ જોશો. આજે પ્રસંગે તાલજન્યના પદનાં કોઈક હૃદયો નિરાશ થાય છે તો કોઈક હૃદયોમાં વધારે શૌર્ય ચઢતું દેખું છું, કોઈક પગભાગી જઈ નૃત્ય કરનારમાંથી એક જણને ઓછો કરે છે તો કોઈ સ્થાને તો એકને સ્થાને ખીજા બે નૃત્ય કરનાર ઉભા થાય છે, કોઈક સ્થાને પૃથ્વીપરથી પડતી લાકડીયોના પ્રહારને બળે ભાગી પડવાને સટે કેટલાકના ચરણ વધારે વધારે ઉઘા ઉઘળી ઉઘળી વધારે વધારે નૃત્ય કરે છે. આ સર્વ જોઈ હું નિરાશ થતો અટકું છું. ધીમે ધીમે તાલભંગમાં પણ તાલજન્યની જ સાંકળો દેખું છું, ને તાલજન્ય અને તાલભંગ ઉભયને પ્રેરનાર એક પરમ તત્ત્વને જોઈ તેનામાં શ્રદ્ધા પામું છું. એ પરમ તત્ત્વને બળે જેમ દાંડીઆ રમનારા એક ખીજાના હાથના દાંડીયાને પોતાના હાથના દાંડીયાવતે આપડે છે તે જ રીતે તાલભંગ-વાળાના પ્રહારથી ઝપટાતા તાલજન્યમાં અને તાલજન્યને પ્રેરતા તાલભંગમાં હું કોઈ મહત્તર તાલજન્ય દેખું છું. ગણિતશાસ્ત્રીઓ વત્તા અને ઓછાનાં મિહન-plus અને minus-વાળી સંખ્યાઓ એકઠી કરી એક કૌંસમાં મુકી તેનો ઉપયોગ કરે છે તેમ સંસારના ગણિતનો પરમ શાસ્ત્રી પણ આ તાલજન્ય અને તાલભંગને આવા જ કૌંસમાં મુકી કોઈ પરમ સાધવને સાધે છે. તેને યાત્રાત્ય શાસ્ત્રીઓ evolution કહે છે.

શુદ્ધસતી સાહિત્યનો વિસ્તાર વધારવો અને એ સાહિત્યને લોકપ્રિય કરવું એ ઉદ્દેશ આ સભાનો છે, તે ઉદ્દેશના વિષયમાં તાલભંગ થવાનો સંભવ દેખાતો નથી; કારણ આ સભાના સભ્યજનો સાક્ષર હોવાથી આ વિષયના નિર્વાહમાં તાલભંગ કરે એવું જ અનુમાન થાય છે. બાકી સંભાથી બહાર નીકળશે તેની સાથે જ એવાં મનુષ્યો મળશે કે જેઓ ગમે તો શુદ્ધસતી સાહિત્યને દેશભ્રમના ઉદય માટે નિર્ણય ગણશે, ગમે તો સાહિત્ય માત્રને વેદીયાં ઢારને માટે ગામ આંગણે કહાડેલી ગોચર જમીન જેવું ગણશે, કોઈ વળા એવું ગોચર કહાડી નાંખી ખેડણ જમીનમાં ભેળવી દેવું ચોખ્ખું ગણશે, અને ગમે તો કોઈ વ્યવહારકુશળ અને દેશાભિમાની મનુષ્યો એટલે સુધી કહેશે કે આવી સભાઓમાં આપણે કાળક્ષેપ અને શક્તિનો વ્યય કરીએ તેના કરતાં કોઈ વધારે લોકોપ-યોગી કામમાં ચિત્ત ધાલીએ તો દેશનું કલ્યાણ થાય. આ સર્વ ચર્ચાઓ લોકમાં સત્તાબદ્ધર ઉડે અને આપણી સભામાં તેથી બચ પ્રાપ્ત થાય ત્યાં સુધી સાક્ષરસભામાં આ અધરવિ-રોધનો પ્રતીકાર કરવાનું કારણ નથી હું આ વાત ઉપર આજથી ધ્યાન એટલા માટે ખેંચું છું કે આવતા વર્ષની સભાને પ્રસંગે આતું બધું જણાય તો તેને માટે સભ્યજનો સજ્જ રહે. આ સભાના તાલભંગને વિસ્તાર આપવાનું ઉદ્દેશનો ફલોદય આપણે જે સાધનો વાપરીશું તેના ઉપર વધારે આધાર રાખશે, માટે બહારનાં વિદ્વાનો દરતાં આપણી અંદર અંદરના વિદ્વાનો ઉપર અને તે ફર કરવાનાં સાધનો ઉપર તેમ આપણા ઉદ્દેશના ફલોદયનાં સાધનો ઉપર હું એ શબ્દ કહેવા હવે છું.

આપણું અંતર્વિનિર્ણયી પ્રાપ્ત થતા તાલભંગના બધાં સમીપ જ છે. શુદ્ધસતી જ્ઞેષ્ઠપદ્ધતિનો વિષય આપણા અંગ અથવા તાલભંગના સંબંધમાં પ્રથમપ્રાસે મહિકા જેવો થઈ પડે એમ છે. કેટલા પદ્ધતિની કવિતા સિદ્ધ ગણવી એ વિષયમાં મતભેદ તો એટલો થઈ ગયો છે કે તત્ત્વ શુદ્ધ કચાકચિ. એ શુદ્ધમાં પડનારા તો એક બીજાથી રીસાધને જ એસે છે. ધર્મવિષય, રસવિષય, મંસારસુધારનો વિષય, હત્યાદિ સર્વ વિષયોની અર્થ સાક્ષરપર્ગમાં સમુદ્રમન્યન જેવું મન્યન પામે છે અને દેવદાનવો જેવા હૃદયભેદ કૃત્ત્ર કરે છે. આ છતાં વિષયો એક રીતે સાહિત્યના વિષયો છે ને બીજી રીતે નથી. રાજકીય સાહિત્ય, ધર્મવિષય સાહિત્ય, હત્યાદિ નામો જોઈએ તો વિષયમાત્ર સાહિત્યગમ્ય છે. આવા બાહ્ય વિષયોની અપેક્ષા રાખનાર સાહિત્યને બાદ કરી તેના શીત્રાવના સાહિત્યને જ સાહિત્ય કહીએ તો ઉક્ત વિષયો સાહિત્ય નથી. આમને સાહિત્ય કહેવું કે ન કહેવું એ ચર્ચામાં ન પડતાં આવા બાહ્ય વિષયોની અપેક્ષા રાખનાર સાહિત્યને આપણે સાપેક્ષ સાહિત્ય કહીશું અને તે વિનાના શુદ્ધ કેવળ સાહિત્યને નિરપેક્ષ સાહિત્ય કહીશું. આ સભાનાં કાર્યની વાદી જ્ઞેષ્ઠ શાસ્ત્રસાહિત્ય અને શાસ્ત્રાદિક કેવળ સાહિત્ય એવા બે ભેદ સ્વીકારતાં ઘણી અનુકૂળતા થશે. આટલા ચાર શબ્દોની પરિભાષા શુદ્ધ જ છે એમ હું કહેતો નથી. માત્ર મને આ પ્રસંગે તે સ્પષ્ટી આવે છે અને એ તમારાથી સમજાય એવા શબ્દો છે એમ ગણીને અનુકૂળતાનો વિચાર કરી એ શબ્દો હું વાપરું છું. આટલો મહારો આશય ધ્યાનમાં રાખશે તેને બહારી માથે તાલભંગની વામના નહીં થાય.

હવે આ સભાના યોજના વિષયોમાંથી સાપેક્ષ સાહિત્ય દૂર રાખેલું છે એટલે તેના અન્તર્વિધનનો એક પ્રદેશ દૂર રહેશે છે. પરંતુ કેવળ નિરપેક્ષ સાહિત્યને અંગે પણ આવાં વિશ્લ-આવા તાલભંગનાં દર્શાંત હવણાં જ દર્શાવ્યાં છે, હું “હવણાં” લખું છું, કોઈ “અહુણાં” લખશે, કોઈ “હમણાં” લખશે, અને કોઈ “અધુના” લખશે. આ મહાન તાલભંગ થાય છે અને આ એક શબ્દ લખવામાં ક્રીયા ક્રીયા અક્ષર જોગા કરવા તેને માટે સાક્ષરો પુષ્કળ અક્ષરયુદ્ધ કરે છે, “મગજમારી” થાય છે, અને કલેશ અને કલક પણ જાગે છે. આ સર્વ તાલભંગ વચ્ચે હું પોતે એવો તાલગન્ધ, રાખું છું કે એ સર્વ જુદી જુદી લેખનપદ્ધતિઓ સાથે સમભાવ રાખું છું, તેમના લેખકોના ઉદ્દેશોનું મહત્ત્વ પ્રીતિથી કહું છું, અને એ સર્વ પદ્ધતિઓ ઉપર દેખ કે તિરસ્કારની દૃષ્ટિ કરવાથી મુક્ત રહી, મને અનુકૂળ પડતી પદ્ધતિનો પક્ષપાત કરી તેને વળગી રહું છું. આવી રીતે મહારી લેખનપદ્ધતિ અન્ય પદ્ધતિઓ સાથે તાલગન્ધ રાખતી નથી. ત્યારે મહારું હૃદય તે સૌની સાથે તાલગન્ધ રાખે છે. કેટલાક ચોપટ અને શેતરંજ રમનારાઓ, રમતાં રમતાં જાતે હલડી પડે છે ત્યારે કેટલાક રમનારાઓ બાજી પરનાં દાંતનાં અને લાકડાનાં રમકડાંને રમાડતાં એ રમકડાંના જયપરાજયથી પોતાનાં હૃદયને જયપરાજયની જ્વલિતોથી પરાભવ પમાડતાં નથી. હાથા વક્રીકો અસીક્ષ્ણને માટે યુદ્ધ કરવામાં આમ્રહ રાખે છે અને તે કાળેજ એક બીજાના રમેહભાવને હીન કરતા નથી. એક પાસથી તેઓ અસીક્ષ્ણને માટે હલડે અને બીજી પાસથી તેમનાં હૃદય હસી હસી અન્યોન્યની પ્રીતિ કરે એવો ધંધાનો અનુભવ છે. તમે પરસ્પર સાથે પુરા આમ્રહયા ચર્ચા ચલાવો તેની સાથે જ એ ચર્ચા કરતાં પ્રીતિ અને બન્ધુતાની અન્દનઅચર્ચાથી ચર્ચાવ અને તમારાં હૃદય વધારે વધારે સંધાય એ કળા તમે પામશો તો આ સભામાં હૃદયના તાલભંગનો સ્પર્શ નહીં થાય. ઉત્તરરામચરિત નાટકમાં લવ અને અન્દકેતુ રાક્ષસયુદ્ધ કરતાં કરતાં હૃદયપ્રીતિ પામી ગયા એ આર્યોની પદ્ધતિનું અનુકરણ આપણી સભાના સભ્યજન ધારશે તો કરી શકશે.

એવી પ્રીતિથી જોવા જોવા ગુજરાતી સાહિત્યજ્ઞનાં પાંચ પર્વ (પેરાઇઓ) છે:—

પર્વ. ૧. મૂળ અને થડ.

૧. ગુજરાતમાં ગુજરાતી સાહિત્યના હૃદય પ્રદેશો કેવું સાહિત્ય હતું ? કેઈ ભાષામાં હતું ? રાજકીય સ્થિતિ કેવી હતી ? ગુજરાતી સાહિત્યનાં મૂલ ચરતી જનની-ભૂમિની ઓધે (Heredity) શું હતું ?

(અ) રજપુત રાજાઓનો કાળ:—ઇ. સ. ૭૪૬—૧૨૯૮ વનરાજથી કર્ણદેવ વાઘેશો અણહિલવાડ પાટણમાં—સંસ્કૃત સાહિત્યનો ગુગ.

ઇ. સ. ૮૨૫ ચાલુક્યો દ્વારકાં છોડ્યું અને તેઓના નાયક દંડપ્રહાર રાજાની સાથે દક્ષિણમાં અન્દાદિત્યપુર અથવા બીનગરમાં જઈ વસ્યા.

૧૦૧૦-૪૧ પાટના વિદ્યાન રાજ બોરો અણુદિલ્લવાડ લાટ વગેરે ઉપર ચલાઈ
હરી. તેણે રચેલાં પુસ્તકો—સરસ્વતીકાંઠાબરણ, રાજમૃગાંકરણ વગેરે.

૧૦૧૦. આનંદપુર (વડનગર)ના ઉચ્ચરે અવન્તિમાં વાજસનેયિસંહિતા ઉપર
બાધ્ય લખ્યું.

૧૦૨૪ જિનેશ્વર નામના જૈન યતિએ ખરતર ગચ્છ સ્થાપ્યો અને અટ્ટરતિ તથા
લીલાવતી લખ્યાં.

૧૦૫૦-૫૫ વિક્રમાંકદેવચરિત. (૧૦૫૦ માં લખાએલું; તેમાં સોમેશ્વર ચાલુક્યો
ધારાના બોજ ઉપર મેળવેલી છતતું વર્ણન છે.)

૧૦૫૦ ત્રિલોચનપાત્ર ચાલુક્યનુ લાટ દેસ ઉપર રાજ્ય હતું એ સંબંધી ચુંનનો
તામરેખ.

ઉપરનાં તમામ પુસ્તકો સંસ્કૃત બાષામાં રચાયેલાં છે.

૧૦૫૫ દશમા શતકથી બાષાસાહિત્યની શરૂઆત થાય છે.

૧૦૫૧ તામિલમાં હાસાસ્યમાદાલખ્યું રૂપાન્તર મધુસુદાનુ લખાયું.

૧૦૫૫ દશમા શતકમાં લીંદી બાષા હતી પણ એનું સાહિત્ય નહોતું.

૧૦૬૩ મું શતક—મહિનાય દીકાર, અને તેમના પુત્ર નરહરિ—શબ્દપ્રકાશના સરસ્વ-
તીતીર્થ નામના—દીકાર થયા.

૧૨૬૦ દેવગિરિના યાદવરાજ મહાદેવે ચુંજરાન ઉપર ચલાઈ કરી અને વિશ્વગદેવ
ઉપર વિજય મેળવ્યો. તેનો મુખ્ય અમાલ હેમાદિ: એણે ચતુર્વર્ગચિન્તામણિ
નામનો ગ્રંથ તથા વાગ્મટ પર દીકા લખી. હેમાદિનો આશ્રિત બોપદેવ હતો.
તેણે હરિવીર, ચતુર્થોદય વગેરે ગ્રંથો લખેલા છે—જેના સંસ્કૃતમાં છે.

આ વખતમાં તામિલ બાષાએ લખાયું.

૧૨૯૨ સંસ્કૃત ગ્રંથો ઉપર વાર્તિક લખનાર જિતપ્રમચરિ અને હેમચંદ્રની
સ્યાહાદમંજરી ઉપર દીકા લખનાર મણિગેજુચરિ લખ્યા.

૧૨૯૩. શબ્દપ્રકાશ ઉપર જયન્તી દીકા લખનાર જયન્ત-ચુંજરાનના સારંગ
દેવના ગદ્યમાં હતો.

ઉપસંહાર—સુરત સહિત આખા ગુજરાત કાઠીયાવાડમાં રજપુત રાજાઓનો અ-
મલ હતો અને સાહિત્ય સંસ્કૃત હતું. જૈન વિદ્વાનોમાં પણ ઘણું ખરું સંસ્કૃત સાહિત્ય
હતું. ગુજરાત ખંદાર પણ એ જ સાહિત્ય હતું, પણ હિન્દી ભાષાનો અને તામિલ સા-
હિત્યનો ઉત્તર-દક્ષિણમાં જન્મ થયો હતો. રજપુત રાજાઓ વિષયે ભાટચારણોના રાસા
વગેરે-રાસમાલા-ગુજરાતી ભાષાની ખેનપણી પ્રાકૃત અને અપભ્રંશ ભાષા એમાં લખાયા.
કંઈક મારવાડી, કંઈક મજ અને કંઈક ખીછ ભાષામાંથી મિશ્રણ-તે રાજકવિઓની ભાષા
હતી. અને બ્રાહ્મણ જૈન વિદ્વાનોના સાહિત્યની ભાષા સંસ્કૃત હતી. ગુજરાતી એ સર્વના
મિશ્રણરૂપે બોલાતી હોવી જોઈએ. હાલની કચ્છી ભાષા જેવી ભાષા કદાચ તે વખ-
તની ગુજરાતી ભાષા હશે. કચ્છી ભાષામાં સંસ્કૃત શબ્દો ઘણાં થોડા ફેરફાર સાથે બોલાય
છે, (જેમકે, દોરો, પોરો વગેરે), પણ તેમાં સાહિત્ય નથી.

(આ) ૧૨૯૮-૧૪૨૦.

(અણુલિખવાડ પાઠશુ અક્ષાઉદ્દિન તરફથી સર થયા પછી મુસલમાન સુબાઓ
વગેરેની હાકમારીમાં પડ્યું ત્યાંથી તે ૧૪.૭ માં અમદાવાદ બંધાતા સુધી.)

રાજકીય.	ધર્મસાહિત્ય.	અન્ય સાહિત્ય.
ઈ. સ. ૧૨૯૮ સોમનાથ, અણુલિખવાડ અને ખંભાત અક્ષાઉદ્દિનના મોઘલ સુબાઓએ સર કર્યાં.	૧૩૦૦ મેરુતુંગ (જૈન.) ૧૩૩૨ સાતમા મધ્યગુરુ વિ- દ્યાતીર્થનું મૃત્યુ.	૧૩૦૦ કેપ્પટ: પતંજલિના મહાભાષ્યઉપરભાષ્ય- પ્રદીપનો કર્તા.
૧૩૦૮ અક્ષાઉદ્દિને જાલાવાડ છત્યું.	૧૩૩૪ હરિભદ્રસરિની જન્મ- દીપસંગ્રહિણી ઉપર પ્રમાનન્દસરિની ક્ષેત્ર- સંગ્રહિણી રૂતિ.	૧૩૧૦ ગુજરાતના રાજા સા- રંગદેવ (કર્ણુધેલાનો બાપ)ના મન્ત્રી વિક્ર- મનોપુત્ર તેજસિંહને દૈવસાલકૃતિનો કર્તા.
૧૩૧૫ ગુજરાતમાં ખંડ.	૧૩૩૯ આડમા મધ્યગુરુનું મૃત્યુ.	૧૩૧૦ અલંકારનો ગ્રંથ-પ્ર- તાપરુદ્રીય તેનો કર્તા વિદ્યાનાથ ઓરંગલ- માં થયો.
૧૩૨૦ કાઠીયાવાડમાં લાખા કુલાણીનો વિજય.	૧૩૪૩ નવગા મધ્યગુરુનું મૃત્યુ.	૧૩૩૫ જયવલ્લભ કૃત પ્રાકૃત વજ્રમલયનામનાઅન્ય ઉપરજાયાકાર રતનદેવ.
૧૩૩૯ મહમદ તઘલખ હી- લીને સટે દોલતાખા- દને (દેવગિરિને) રા- જનગર કરે છે.	૧૩૪૮ જૈન કર્તા મેરુતુંગ. (૧૩૦૦ ના મેરુ- તુંગથી ભિન્ન).	૧૩૪૩ રૂદ્રપાલીય ગરુડના જિનપ્રબની યદુદશની
૧૩૪૫ ગુજરાતમાં ખંડ.	૧૩૫૩ તથાગરુદ્ધના કુલમ- નનો જન્મ.	૧૩૪૯ રાજગોખર સરિનો (દિ- લીમાં) પ્રજન્યકોશ.
૧૩૪૬	૧૩૫૮ સોમલિલકસરિ (શી- લતરગિણીના કર્તા) નું મૃત્યુ.	
૧૩૪૭ ગુજરાતમાં ખંડામણી સાહીનો આરંભ.	૧૩૭૩ વિમલચન્દ્ર સરિની	
૧૩૪૯ મહમદ તઘલખે જુ- નાગદ લીધું.		

૧૩૫૦ મહમદ તંપલખ ગો-
ળામાં.

(પછી ગુજરાતમાં સુખાઓ-
નો કાળ)

૧૪૭૬ ગુજરાતના ગુજાનું
બંદ.

૧૩૯૨ ગુજરાતમાં બંદ.

૧૩૯૪ સુખો જાફરખાન ઇંદ-
૨ જીતે છે.

૧૩૯૬ એજ સુખો સોમનાથ
દેવાલયનો નાશ કરે
છે અને પોતે સ્વતં-
ત્ર થાય છે.

૧૩૯૯ તૈમુર.

૧૪૦૫ તૈમુરના મરણના સ-
માચાર ગુજરાતમાં
આવે છે.

૧૪૦૭ ગુજરાત અને માળ-
વા વચ્ચે વિઘ્ન (મુ-
સલમાનો જે પાસ).

૧૪૧૩ "

૧૪૧૭ ખેડા આદમદસાહે
૧૪૦૦ માં બંધાવ-
વા માંડેલું અમદાવા
દનું કીટાકામ સંપૂ-
ર્ણ થયું.

૧૪૨૦ આદમદસાહે ગુજરા-
તમાં શાંતિ પ્રવર્તાવી.

પ્રત્યોત્તર—માલા ઉપર
દેવેન્દ્રની રીમ.

૧૩૭૬નો દસમાને અગીઆર
૧૩૮૪ માં મધ્યગુરનું મૃત્યુ.

૧૩૯૧ અમરદેવ સુરિનું તિ-
ર્થપદુત્ત રતોડ.

અને અન્ય ધીધર-
ની ન્યાયકેન્દ્રી ઉપર
"પેરિડા" રચ્યાં.

૧૩૫૦ સાયણાચાર્ય અને
માધવાચાર્ય (વિજય
નગર મંત્રીઓ.)

૧૩૬૬ સંઘનિલકાચાર્યનું કુ-
મારપાળચરિત્ર.

૧૩૭૨ રત્નશેખરસુરિનું શ્રી-
પાત્રચારત.

ઉપરાંતહાર—અભિલેખવાડ પાટણ પટ્ટણ પછી સવાસો વર્ષ પછી ગુજરાતના સાહિ-
ત્યના મૂળ નરસિંહચંદ્રેતા વગેરેએ રાપવા માંડ્યાં ને ખેડાના આ સવાસો વર્ષનો આ
સુસદમાન યુગ—તેમાં

(ક) ગુજરાતની બહાર કેમ્પટનું બાબ્બરદીવ (૧૩૦૦), વિદ્યાનાથનું પ્રતાપરત્ન
(૧૩૧૦), અને સાયણાચાર્ય અને માધવાચાર્ય (૧૩૫૦) ના સંસ્કૃત સમર્થ મંત્રો રચા-
ય છે ત્યારે તેજસિંહના એક મંત્ર (૧૩૧૦) વિદ્યાના સર્વ મંત્રો ગુજરાતમાં માત્ર

જૈન સાધુઓના રચેલા છે. એ અન્યો પણ મહોટા બાગે ધર્મસાહિત્યના અને સંસ્કૃત સાથે પ્રાકૃતમાં પણ છે. એ સાધુઓએ તેમના “ગચ્છો” નો આશ્રય પામી આટલો સાહિત્યરસ ઉગાવી દીધો છે. ત્યારે જ્ઞાણસુદિક અન્ય વર્ગનું સાહિત્ય જે રજપુત રાજાઓના કાળમાં સ્થુરરુપ હતું તે કેવળ અસ્ત થયું અને એ સાહિત્ય કેવળ અસ્ત થયા પછીના કાળમાં સુજરાતી સાહિત્યનું મૂળ પ્રથમ રોપાયું.

(ખ) દીક્ષીના બાદશાહો, શુજરાતના સુબાઓ, અને અન્ય ન્હાના મહોટા સરદારોના વિગ્રહ આ યુગના આરંભથી તે ૧૩૫૦ સુધી ચાલ્યા અને તેનો ક્ષોભ ઝાલાવાડ, જુનાગઢ, ગોંડલ વગેરે કાઠીયાવાડના બાગોમાં અને બાકીના શુજરાતમાં ચાલી રહ્યો હતો, તેવામાં જૈન ગચ્છોના ચાર પાંચ સાધુઓ ઉક્ત સાહિત્યના એકલા આધારરૂપ હતા. તે પછીના પત્તીશેક વર્ષમાં એટલે ૧૩૭૬ સુધીમાં રાજકીય શાંતિ જેતું પ્રમાણમાં હતું તેમાં પણ બીજા પાંચેક જૈન સાધુઓ જ એવા આધારભૂત હતા. અને તે પછી લગભગ પચાસ વર્ષ સુધીમાં તો જૈન સાહિત્ય પણ લગભગ શાંત થઈ રહી ગયું. અનેક બંડ, ઇંદર અને સોમનાથ ઉપર મુસલમાન સરદારોની આક્રમણો, તેમજ તેને આખા હિંદુસ્થાનમાં પર્સીયો બચ-કચ, અને અંતે શુજરાત અને માળવાના સુલ્તાનો વચ્ચેના વિગ્રહ—એ બનાવો શુજરાતમાં આ પચાસ વર્ષોમાં ક્ષોભનાં વમળ વિસ્તારે છે અને સાહિત્યને કેવળ અસ્ત કરી દે છે.

(ગ) પણ પ્રશ્ન એવો ઉઠે છે કે જૈન સાધુઓ જેટલી સાહિત્યધારા ટકાવી રાખ્યા તેનો કાંઈ અંશ પણ અન્ય વિદ્વાનોમાં કેમ ન દેખાયો ? તેઓ ક્યાં બરાહ પેંદા હતા ? આના ઉત્તરમાં દન્તકથામાંથી એવો ઉત્તર નીકળે છે કે તેઓ ધરનાર છોડી અન્ય ધરનાર શોધવાના વમળમાં પડ્યા હતા. વાણીયા જ્ઞાણોના ઉદ્દેશ અણુદીલવાડ પાટણમાં અસહ્ય થતાં તેઓ પોતાનાં સર્વસ્વ લેઈ અન્ય સ્થાનો શોધવા લાગ્યા. આજના કાળમાં શુજરાત કાઠીઆવાડમાં અનેક સ્થાનોમાં વાણીયા જ્ઞાણસુની અનેક જ્ઞતિઓ જોવામાં આવે છે, તેમાંની કેટલીક અણુદીલવાડ પાટણની આસપાસ આવેલાં એક વેળાનાં નગરોમાંથી આવી છે. કોટીધર અથવા કોટપદને ઇષ્ટદેવ ગણનારા ખરાયતા જ્ઞાણસુ વાણીયાનું મૂળસ્થાન ખગલ કે ખગત જે હો તો; હાટકેશ્વરને ઇષ્ટદેવ ગણનાર નાગર જ્ઞાણો અને નાગર વાણીઆઓનાં મૂળસ્થાન વડનગર અને વીસનગર; ઝારોળા વાણીઆઓનાં ઝારોળ ગામ અને દીમજનમાતા; દેરાવળ વાણીઆઓનાં દોસા અને સિદ્ધેશ્વરી; ધીમાળા જ્ઞાણસુ વાણીયાઓનાં સ્થાન ધીમાળ અને બિજમાળ અને ઇષ્ટદેવી મહાલક્ષ્મી; અને મોઢ જ્ઞાણસુ વાણીયાનું મોઢરા; આ સર્વ જ્ઞતિઓનાં આ મૂળસ્થાનો અને ઇષ્ટદેવોનાં દેવાલયો અણુદીલવાડ પાટણની આસપાસના પ્રદેશમાં આવેલાં છે અને રજપુત રાજાઓને આશ્રયે ઉદય પામેલાં ઉદ્યોગ અને વિદ્યાઓમાં વળગેલી આ જ્ઞતિઓ આશ્રયબ્રમ થયે અન્ય આશ્રય શોધવા નીકળી પડેલી દેખાય છે. અદમદાવાદ એ શતકમાં બંધાયું નહોતું. ચાંપાનેર, મુરત, ગયુરાં, દારી વગેરે સ્થાનો સુધી આ ન્હાસતી બાગતી જ્ઞતિઓ

ખાટે ભ્રમભ્રુયુગં હતો અને એવા યુગમાં મન્દોના આંત્ર્યમાં રહેલા જૈન સાધુઓ જેટલું સાહિત્ય ટકાવી શક્યા તેનો અંશ પણ આ સંસારીઓ કેમ ન જાગવી શક્યા એ એમના આટલા દનિદાસથી સ્પષ્ટ થાય છે. જૈન ગ્રંથકારોની બાબા તેમના અસંગ જીવનને બજે શુદ્ધ અને સરળ રૂપે તેમના સાહિત્યમાં સ્પુરે છે ત્યારે આખા દેશના પ્રાચીન બ્રીહદ્ આદિ અનાંય જ્ઞતિઓ અને મન્દોનાં મુસક્કાન વર્ગ એ કલ્પના સંસર્ગથી આત્મજ્ઞ વાણીઆઓની નથી બાબા કેવી રીતે જુદું ધાવજુ ધાવી બંધાઈ તે પણ તેમના આ ભ્રમભ્રુના દનિદાસથી જ સમજાશે. એ સાધુઓની અને આ સંસારીઓની કલ્પની ગુજરાતી બાબા આમ જુદે જુદે રૂપે બંધાયા પામી તેની સાથે ઉક્ત યુગને અતે ઉક્ત કારણોથી સંસ્કૃત વિદ્યા અને સાહિત્ય લોપ પામી ગયાં, અને જો કેાઈ નવું સાહિત્ય કલ્પના સરજેલું હોય તો તેની બાબા લોકની આ નથી ગુજરાતી જ હોવી જોઈએ એવું અનુમાન આટલા દનિદાસમાંથી શકિત થાય છે. ઇ. ગ. ના દશમા શતકમાં હોદી બાબા ઉત્તર દ્વિદુસ્તાનમાં જન્મી તે કાળે ગર્ભરૂપે સ્પુરવા પામેલી ગુજરાતી બાબાના અસ્થિપત્તરમાં આરસો પાંચસો વર્ગોની ગર્ભસ્થિતિએ પરિપાકદશા આપ્તી, સંસ્કૃત સાહિત્યનો લોપ થતાં ગુજરાતી બાબામાં સાહિત્યજીવન સ્પુરવા લાગ્યું હોય એમ સમજાય છે. કારણ આપણા આદિ કવિઓની બાબા તેવા પરિપાકને પામેલી સ્થિતિમાં પ્રકટ થાય છે.

(ધ) આ જ યુગમાં ગુજરાત બ્રહ્મર અને સંકરાચાર્યના દેશમાં જ તેમના અદ્વૈત-માર્ગના વિચારજાણને પાછા દર્શાવે એવા મધ્યમાર્ગે પ્રવર્તે છે અને દસ મધ્ય એક પાછી એક આ પ્રવર્તનના આધાર બને છે. મધ્યાચાર્ય અને રામાનુજ કલ્પ્ય મર્મગુરુઓ દક્ષિણમાં આરમા શતકમાં ઉદય પામ્યા હતા, પણ તેમના પંચ ગુજરાત સુધી દહુ સુધી આગ્યા નહતા. એમના પૂર્ણોદયનો કાલ કાંઈક આ યુગમાં જ હતો અને તેમના સાધુઓ ગુજરાતમાં અને ઉત્તર દ્વિદુસ્તાનમાં કંઈક આ યુગને અતે આવવા લાગ્યા હશે એમ હવેના યુગના દનિદાસથી સમજાય છે. ગુજરાતની ઉક્ત પ્રકારની ભૂમિમાં અને ઉક્ત પ્રકારના ઋતુમાં બ્રહ્મરથી ઉક્ત પ્રકારનો જન વાવા લાગ્યો તેવામાં આપણા આદિકાળના કવિઓની સક્રિયતા આપણા સાહિત્યરક્ષાનાં બીજ રોપાયાં.

(૨) આદિ ગુર્જર સાહિત્ય. ૧૪૦૦-૧૫૦૦ સુમારે.

આ બીજા આખા ગુજરાતમાં રોપાયાં નદી, પશુ જુતામદ, હારકા, પાટણ, અને સિદ્ધપુરમાં પ્રથમ પ્રકટ થયાં. આ બીજા યુગ લગભગ પંદરમા શતકના અંત સુધીનો છે.

આ યુગમાં રાજકીય દનિદાસ:—

(અ) અમલવાદના મુલતનોની વ્દગ્રાહ્યો-માજવા-કિન્નાજી વગેરે ૫૨ (૧૪૨૨), ૬૩૨નાં રાજા પુનર્ન યુદ્ધમાં મરણ (૧૪૨૮), ગજવાદના રાજાની હાર (૧૪૩૦), સુરત પામેલું બગલાન (૧૪૩૨) તથા ગાંધીનેર ૫૨ વ્દગ્રાહ (૧૪૪૮), માજવાવાળા મદમદની કપરવજુજ આગળે હાર (૧૪૫૧).

(આ) અમદાવાદમાં જુમામસ્જિદ બંધાઇ રહી (૧૪૨૪), હાતમતી ઉપર અહમદ-નગરનો પાયો (૧૪૨૭), અહમદશાહનું મરણ (૧૪૪૨) અને મહમદ કરીમશાહને ગાદી.

(ઇ) માળવા અને ગુજરાતની સંયુક્ત સેનાઓ ઉપર મેવાડના રાણા કુંભાનો વિજય (૧૪૨૩), કુંભાની ગુજરાતપર ચડાઇ (૧૪૫૮), મહમદ બેગડો—ચાંપાનેર પર (૧૪૮૩ થી ૧૪૮૫), શીરોહી રાજા ગુજરાત પર (૧૪૮૭), કુંભાનો પુત્ર ગાદી પર (૧૪૮૯) ઇ.સ. ૫૨ બેગડો (૧૪૯૬).

(ઉ) ગીરનાર ઉપર પાંચમા રા મંડળિકનો લેખ (૧૪૫૯). રા મંડળિક હાર્યો ને વટલાયો (૧૪૭૧).

(એ) લાહોરમાં શિખ ગુરુ નાનકનો જન્મ ૧૪૬૯ અને મરણ (૧૫૩૮), વલ્લભ-ચાર્યનો જન્મ (૧૪૭૯). જંગાળના નદીયામાં વેળુવ ગુરુ ચૈતન્ય (૧૪૮૫ જન્મ). કળી-રંજનો ઉદય (૧૪૯૦).

(ઐ) ગીતગોવિન્દના કર્તા જયદેવ (૧૨ મું શતક) જંગાળમાં; રામાનંદ આશ્રમમાં; કમ્પીર જનારસમાં; વિદ્યાપતિ જહારમાં (મોઘલના સમયમાં); મીરાંબાઈની ગીતગોવિંદપરની કીકા; વલ્લભાચાર્ય જનારસમાં; આશ્રમમાં સુરદાસ, અને તુલસીદાસ અકબરના રાજ્યમાં, તેઓએ આધ્યાત્મિક રહસ્ય વિશે લખ્યું. તેમાં તુલસીદાસે રામસીતા વિશે (રામાયણ) લખ્યું અને સુરદાસે રાધાકૃષ્ણ સંબંધે લખ્યું. તુલસીદાસે ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં રામની ભક્તિનો ઉપદેશ કર્યો, તેવો ઉપદેશ અમદાવાદમાં ઘડુએ અને તેના શિષ્યોએ રત્નપુતાણામાં કર્યો અને જહાંગીરના વખતમાં થયાં.

(ઓ) નરસિંહમહેતો (૧૪૧૫-૮૧); મીરાં (૧૪૦૩-૧૪૭૦); પાટણનો બાલણ (૧૪૩૯-૧૫૩૯); સિદ્ધપુરનો બીમ મોદ બાલણ. (૧૪૮૪ માં હયાત), જાતે ઉદીચ્ય.

આ શતકના પૂર્વાર્ધમાં નરસિંહ અને મીરાં અને ઉત્તરાર્ધમાં બાલણ અને બીમ યર્ધ ગયા.

પૂર્વાર્ધ=અમદાવાદમાં પ્રથમ સુલતાનીનો પાયો નાખાયો અને આખા ગુજરાતમાં તેમના તરફનો શોભ વ્યાપી રહ્યો હતો તે વખતે માત્ર બે સ્થાને શાંતિ અને ઉદય હતાં: નરસિંહના જુનાગઢમાં અને મીરાંબાઈના દારામાં—જેની ઉજ્જવળ સ્થિતિએ કોઇ રાજાને કે સુલતાનને આઠમાં સૈકા પછી આકર્ષ્યા નથી. કુબો ગુજરાત ઉપર ચડાઇઓ કરતો હતો પરંતુ તેના બીજા ખુણામાં પડેલી દારાવતીમાં એ જઈ શકે તેમ નહોતું. તે દારાવતીએ મીરાંને શાંતિ અને આશ્રય આપ્યાં હતાં ત્યારે નરસિંહને સ્વદેશે આશ્રય

આપ્યો હતો. ગૃહકુટુંબ અને જાતિ સાથે ઉભય ભક્તોએ સંબંધ છોડ્યો હતો અને શ્રીકૃષ્ણ સાથે નવો સંબંધ બાંધ્યો હતો. ઉભયની કવિતામાં અકૃત્રિમ શૈલી અને હૃદય-પ્રસાદ છે. કેઇ શક્તિએ દીવાસળી જતી એમનાં હૃદયમાં નવી જ્વાલાઓને પ્રકટી અને કીચા તેલથી એ જ્વાલાઓ તેમનાં મરણ સુધી હોલાઈ નહીં અને તેમના ઉત્તરાધિકારી-ઓને દાવાદ કરતી ગઇ એટલા પ્રકરણના શોધમાં ચમત્કૃતિ હોવી જોઈએ. ગુજરાતના આ આદિ કવિઓમાં આ જ્વાલાઓ ગુજરાત ખંડારના કોઈ પ્રસિદ્ધ નવા ધર્મપ્રવર્તકો-માંથી નથી આવી, કારણ તે સર્વ આ કવિયુગના આયુધ્ય પછી જન્મ્યા અથવા ઉદય પામ્યા છે અને સર્વ પ્રવર્તકોના ઉપદેશનાં બીજ નરસિંહ અને મીરાંનાં કાવ્યોમાં છે અને આ બેની કીર્તિ ગુજરાત ખંડાર કાશ્મીર અને સમુદ્ર સુધી પ્રસરી હતી એ બે વાત ધ્યાનમાં લેઈએ છીએ ત્યારે ગુજરાતનાં આ બે રત્નની અમરપ્રભાઓથી આ સર્વ પ્રવર્તકોને ઉપ-દેશબીજ મળ્યાં છે એવું માન થવાતો પ્રસંગ છે. કોઈ નવો યુગ એટો હોય તેમ આખા હિંદુસ્થાનના સર્વ ભાગમાં આ (ઉપર “અ” માં જાતેવલા) પ્રવર્તકો નવા દીવા પેડે પ્રકટયા હતા અને (જયદેવ અને મીરાં સિવાયના સર્વ) દીવાઓના મૂળ દીવા—નરસિંહ અને મીરાં ગુજરાતમાં તેમનાથી આગળ પ્રકટયા હતા.

આ મૂળ દીવાઓમાં કોઈ પણ અન્ય જોતિના પ્રભાવથી જ્વાલાઓ પ્રકટી હોવી જોઈએ તે વિગતે તેમની દન્ટકથાઓ ઉપરાંત કાંઇ પુરાવો જોખીએ તો તેમાંથી પણ કંઈ જાહે તેમ છે.

(૧) મીરાંબાઈ. (જુઓ “અ”)

(૨) શ્રીમદ્ભાગવતની અસર—આ શતકના ઉત્તરાર્ધના બીજ ઉપર:—બૃ. કા. ભાગ ૪ પૃ. ૪૭. ભાગવત માહાત્મ્ય પૃ. ૪૯-૫૧: ભાગવતના અધ્યાયોનો સાર અને પૃ. ૧૫૨ માં શ્લોકોનો શ્લોક:—

“ પંડિત બોપદેવ દિન એક, કીર્તિ દરિસીલા વિવેક,
તેને આધારે કહીએ કથા, સરેકવર મન્ત્રો કુવો વધા ”

શ્રીમદ્ભાગવત બોપદેવનું કરેલું છે એમ આજ કેટલાક માને છે અને કેટલાક નથી માનતા. પરંતુ બોપદેવે વર્તમાન ભાગવતરૂપે અથવા અન્ય ભાગવતરૂપે કોઈ પણ ગ્રન્થ તો કરેલો જ હતો અને તે ગ્રન્થનો આત્મા આ કાવ્યે ગુજરાતમાં સ્ફુરતો હતો એટલું આથી સિદ્ધ થાય છે. બોપદેવના દેશના રાજ્યએ ગુજરાત ઉપર સ્વિનિય પ્રવાસ ઇ. સ. ૧૨૬૦ માં કર્યું હતું એ આપણે જોઈએ છે અને તેણે રચેલી “દરિસીલા”ને આધારે આપણા બીજ કવિએ પણ ઉક્ત પ્રકારે દરિસીલા રચી છે ને તેમાં ભાગવતના અંશ આવે છે. એ રાજાના કાળથી તે બીજના કાળસુધી જે બોપદેવની ભાગવતકથા ગુજરાતમાં કીર્તિમતી હતી તે સ્તુતિમદના રજપુત રાજ્યમાં અપ્રસિદ્ધ નહીં હોય અને

એ કથાનાં બીજા અને રહસ્ય આપણા નરસિંહ મહેતાના હૃદયની જગ્યાગાર પ થયાં હતાં એમ એના ગ્રન્થોમાં સ્પષ્ટ સ્પુરે છે.

મીરાંને ગમેલું ગીતગોવિંદ અને નરસિંહને ગમેલી રાસલીલાવાણું ભાગવત એ ઉભય ગ્રન્થોનું પૃથક્કરણ કરીયે તો દેવકથા અને દેવરહસ્ય એવા અંશ એમાંથી નીકળે છે અને તે ઉપરાંત ભાગવતમાંથી અધ્યાત્મગાન, યોગ વગેરે પણ નીકળે છે અને એ સર્વ અંશોનું શિખરસ્થાન પરામકિતમાં આવે છે.

આ યુગનાં ચારે કવિજન સંસ્કૃતનાં સંસર્ગી હતાં. તીર્થસ્થાન સિદ્ધપુરમાં આ શતકના પાછલા ભાગમાં રાજ્યકીય શાંતિ રહેલી જણાય છે, અને અણ્ણદિલવાડ પાટણમાંથી ઉગેલા અંકુર જેવા પાટણ નગરમાં જનસાધુઓ પ્રથમની પેઠે પાછા સંસ્કૃત પ્રાકૃત સાહિત્યને રચવામાં લાગ્યા હતા અને રાજકીય સ્થાન મરી એ પણ તે કાળે તીર્થ નહીં તો તીર્થ જેવું જ આ સાધુઓએ કરેલું જણાય છે. અન્ય વર્ણોનો બ્રમણયુગ સમાપ્ત થતાં બીમ અને બાલણ્યને આ સ્થાનોમાં મંરૂત અભ્યાસનો યોગ થયો અને ધણા કાળથી સુકી દેનાવડા સંસ્કૃત સાહિત્યને સ્થાને મુજરાતી સાહિત્ય તેઓ રચવા લાગ્યા. એ સાહિત્યમાં દેવકથાથી ઉપક્રમ થયો અને બાજણે કાદમ્બરી જેવી માનુષી કથાનું સંસ્કૃતમાંથી બાપાંતર કર્યું. પણ તેમણે તો જ્યારે બીમની બાવા બોલીને કહીયે તો સરોવર કાંડેના કુવાનું પાણી પાણું છે, ત્યારે નરસિંહે અને મીરાંયે પોતાનાં હૃદય-પાતાળના ખરાઓમાંનું પાણી પાણું છે-દેવકથા ઉપરાંત દેવરહસ્યના ચમકારા ઉભય હૃદયમાં યર્ષ રહ્યા છે. મીરાંબાઈ એમ જાણતાં હતાં કે વ્રજમાં તો એક જ પુરુષ છે અને સ્થૂલ શરીરના સર્વ પુરુષો તો ભક્તદષ્ટિએ સ્ત્રીઓ જ છે. આવું જ દેવરહસ્યના અને તે ઉપરાંત અધ્યાત્મતાન એ હૃદયના સંયોગ-વિયોગ નરસિંહની કવિતામાં સ્પુરે છે. આથી તેનાં જ્ઞાન-ભક્તિનાં પદ સમગ્ર નેમાંથી મળેલા પ્રકાશની બાવનાથી તેની દેવકથા વાંચનારને જ એ કવિની અન્ય કવિતાઓનું માહાત્મ્ય સમજાશે.

રાસલીલાને અંતે શ્રીમદ્ભાગવતકાર પૂર્વપક્ષ કરી પૂછે છે કે “ગોપીઓ કૃષ્ણસાથે રાસ રમવા આખી રાત ગઈ હતી છતાં તેમના સ્વામીઓએ તેમની અસુષા કેમ ન કરી ?” તેના ઉત્તરમાં એ સમાધાન કરે છે કે “એ સ્વામીઓએ તો પોતાની સ્ત્રીઓને પોતાની પાસે જ દીધી છે એટલે ગઈ દીધી નથી તો અસુષા શાની યાચ ?” અર્થાત્ ગોપીઓનાં સ્થૂલ શરીર તેમના સ્વામીઓ પાસે જ રહેલાં હતાં અને તેમને વ્યભિચારદોષ થયો ન હતો. માત્ર તેમનાં સૂક્ષ્મ શરીર શ્રીકૃષ્ણ સાથે રાસલીલા રમવાં ગયાં હતાં, અને એ કૃષ્ણ તો ગોપીઓનાં તેમ તેમના સ્વામીઓનાં સર્વનાં હૃદયમાં અધ્યક્ષ હતા, અને તેમની સાથે સમાગમ પામેલાં ગોપીઓનાં સૂક્ષ્મ શરીરને એ રાસલીલાનો સમય તે “અલરાત્રિ” નો સમય હતો. અન્ય ભૂતોની નિશાને કાળે આ ગોપીઓનો આ જાગરકાળ તે તેમની અલરાત્રિ. વલ્લભપંથમાં પુરુષો પ્રતિજ્ઞ લે છે કે “હું વ્રજની ગોપી છું” તે આવી રીતની અલરાત્રિના આવા ભક્તિરસના રાસને ઉદ્દેશીને કહેવાય છે, અને નરસિંહનો “સુરતમંભામ” પણ એ જ અલરાત્રિની સૂક્ષ્મ શરીરબાવનાઓને ઉદ્દેશે છે.

નરસિંહનાં અધ્યાત્મપદની સંગતિ કરીએ છીએ ત્યારે તેના આવા આશય સ્પષ્ટ થાય છે. “નિર્ગુણનાથને નીરખી નવ શકો, સગુણ સુંરતી ત્યારે કેમ જાણે ?” એ પંક્તિમાં કવિ સ્પષ્ટ કહે છે કે નિર્ગુણનાથનું અધ્યાત્મજ્ઞાન થયા પછી તેના સ્વરૂપ-પ્રત્યયના દલીલરણ માટે “સગુણ સુંરતી” અર્થાત્ ભક્તિયોગ છે, અને એ નિર્ગુણની ઉપેક્ષા કરી કેવળ સગુણને આધનાર તો, કવિના મત પ્રમાણે “ચૈતન્યનિન્દા કરે, જડનું વન્દન કરે, અચેત જુલો તે બિન્નભાવ આણે.” એ નોંધ ક્યાં છે એ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં કવિ કહે છે કે “નેત્રમાં નાથ છે” અને તે ઉત્તરમાં હાન્દોઅ ઉપનિષદના ઘપ તેઽક્ષિણિ પુરુષો દ્વદયતે” એ વાક્યનો આશય છે. એ દર્શનથી એક “અદર અનુપમ મૂર્તિ” બાસજો, વિશ્વ તે રાસના સંગીતથી ઉભરાયલું બાસજો અને “બાસજો જલ પ્રજ્વલવેલી”-જલરૂપ પ્રજ્વલનની વેલી આ રાસમાં પ્રત્યક્ષ થશે. વળી યોગદષ્ટિ પામી કહે છે કે “નીરખીને ગગનમાં કોણુ ધુમી રહો, તે જ હું તે જ હું શબ્દ જોલ્યે” ત્યારે “તે જ હું” ના સંસ્કૃત “સોહમ્” સંભારી એક જીવન કપિનું વાક્ય સ્મરણમાં આવે છે કે “સોહમ્ જપ જપનાં પામે જલને પળમાં યોગી.” એ જલ—એ હરિ—પાસે છે, પોતાનામાં છે, પણ તેની અને મનુષ્યની સ્પૃશ દષ્ટિની વચ્ચે “ઝોંકાર આડો પડેલો છે” એવું કવિ ગણે છે. આ “ઝોંકાર” કીયો? માણસકોપનિપદ્ધમાં વર્ણવેલા અજ્ઞપાદ જલના ત્રણ પાદ—જગરિત, સ્વપ્ન, અતે સુષુપ્તિ-રૂપ ઝોંકારના ત્રણ પાદ દૂર કરો, તો અતુર્યપાદમાં નિર્ગુણ હરિ પ્રત્યક્ષ થાય છે. એ માત્રારહિત અતુર્ય જલપાદ આ માત્રાવાળા ત્રિપાદ ઝોંકારમાં વર્તે છે તે ઝોંકારને બેઠી અતુર્યપાદ જોવો, જગરિત સ્વપ્ન સુષુપ્તિરૂપ ઝોંકાર-પાદ આડા પડેલા છે તે દૂર કરી, તેમાં રહેલું નિર્ગુણ આત્મતત્ત્વ અનુભવવું, એ જ અભિ-પ્રાય વાળી ગોપી પામે નરસિંહ કહેવડાવે છે:—

“પ્રભુજી છે પાસે રે, હરિ નથી વેગજારે, આડડો ને પડ્યો છે ઝોંકાર,
“દિનકર ઈંધોરે જેમ કોઈ વાદળે રે, ચયું અજવાળું મટ્યો અધકાર,
“વાદળું તે મટ્યું રે, લાગ્યું જેમ દીસવારે, ભાનુ કાંઈ દેખાયો તે વાર,
“લોકલીલાની લાગરે, બાહ મહેતો નાણીયોરે, મેલી કુળતણી કંઈ લાજ,
“જાદવાને માથેરે છેડો લેઈ નાંખીયોરે, ત્યારે પ્રભુ-વર પામી છું આજ.”

મીરાંબાઈએ પ્રજ્વળમાં જે એક જ પુરુષ સર્વના પતિરૂપ દીડેલો તે જ આ ગોપી જુવે છે, એ પતિની અને ગોપીની દષ્ટિ વચ્ચે પ્રથમ માયાનો ઝોંકાર વાદળા પેટે પડ્યો હતો, તે દૂર થતાં ભાનુ પ્રકાશે છે અને ગોપી પ્રભુવરને પામે છે. નિર્ગુણ અમાત્ર આત્મતત્ત્વ વિના ગોપીનો આ જીવે વર નથી. ભક્ત માત્ર એ તત્ત્વની ઉપાસક ગોપી છે. એ ઉપાસક ગોપીરૂપ જુદિઓ અનેક છે પણ તે સર્વમાં અનેક પ્રતિબિંબોરૂપે વસેલું આત્મતત્ત્વનું વસ્તુરૂપ બિંમ્બ તે સર્વ જુદિઓમાં વિલસે છે ત્યારે ભક્તિતરસના રાસ મચે છે. કવિ તેને “અનંત ઝોંકાર” નું નામ આપી તેનું રૂપ ઉપાસકને પ્રત્યક્ષ થતું વર્ણવતાં કહે છે કે—

“જગદળ જ્યોત ઉઘોત રવિઝોટમાં, હેમનો ડોર જ્યાં નીસરે તોણે,
“સમિચદાનંદ આનંદ કીડ કરે, સોનાનાં પારણાં માંડી ઝુલે.”

જ્યાં આ સોનાના પારણામાં ઝુલતા સમિચદાનંદને કવિ ક્યે છે ત્યાં ઇશાવાસ્થો-
પનિપદ સોનાના પાત્રમાં સત્ય તરવને ગુપ્ત રહેલું ગણી ક્યે છે કે,

હિરણ્મયેન પાત્રેણ સત્યસ્થાપદિતં મુલમ્ ।

તત્ત્વં પૂપન્નપાવૃણુ સત્યધર્માય દૃષ્ટયે ॥

અધ્યાત્મદષ્ટિ સોનાના પાત્રમાં સમિચદાનંદને જુલે છે તો ભક્તકવિ તેને સોનાના
પારણામાં જુલે છે અને ઝુલાવે છે.

સાંપ્રત ગુજરાતી સાહિત્યવૃક્ષનાં યદ અને મૂળ પંદરમા શતકમાં આ પ્રમાણે
જામાયાં ને રજપુત રાજાઓના કાળમાં સંસ્કૃતસાહિત્યભૂમિ ગુજરાતમાં ખેલતી હતી
તેમાં ઉગેલા વનસ્પતિઓના અંશમાંથી ગુજરાતી સાહિત્યનાં પ્રથમ મૂળમાં સત્ય પ્રકટયું.
ગુજરાતી જૈનસાહિત્ય પંદરમા શતકમાં નથી. જાદી બીમ બાલણમાં દેવકથા અને
માનુષી કથાનાં સાહિત્યમળ પ્રકટ થયાં, પણ દેવરદસ્યને પ્રકટ કરનારી જ્વાલાઓ તો
મીરાંમાં અને નરસિંહમાં પ્રદાશી. તેમાં દેવકથા, દેવરદસ્ય અને અધ્યાત્મવિષય
એ ત્રણની રમણીય કુલશ્રુધણી નરસિંહમાં જેવી પ્રકટ ધર્મ છે તેવી પાછળના કવિઓમાં
પણ નથી યદ. હિન્દી બાપાની ઉત્પત્તિ અને તામિલ સાહિત્યની ઉત્પત્તિ ગુજરાતી પદેલાં
ધર્મ, પણ તામિલ બાપાનું સાહિત્ય જાણ્યા પ્રમાણે નરસિંહ જેવું દજ નથી અને હિન્દી
કવિઓ તો નરસિંહના અનુયાયી જેવા કાળકગમાં છે.

પર્વ ૨ સોળમું ઇસવી શતક.

૪૨૧ કવિઓ (૧) વસ્તો, (૨) વજરાજ, (૩) ગુણસી.

વજરાજ—જાણસર—કબીરપંથ—

રસમંજરી.
સીચરિત.

} માનુષી કથા.—સામળની પદ્ધતિનું મૂળ.

વસ્તો: ભોરસદ

ગુણસી: વૃન્નાગદ, કૃત્તાણુ.

} દેવકથા—પ્રેમાનંદની પદ્ધતિનું મૂળ.

વસ્તાનું ને વૃક્ષસીનું મૂળ નરસિંહ, અને વાર્તાવિસ્તાર તેમનો પોતાનો. કબીરપંથી
વજરાજે દેવકથા સુધી દીધી ને વાર્તાવિસ્તાર રાખ્યો.

પર્વ ૩. સતરમું શતક.

અખો, અમદાવાદ.

પ્રેમાનંદ, વડોદરા.

સામળ, સીલોન.

ગોપાળદાસ, રત્નેશ્વર, શિવદાસ, દારકાદાસ, નાંકર, મુકુંદ, વલ્લભભટ્ટ, વીરજી, હરિદાસ વગેરે.

પ્રેમાનંદ—દેવકથા; અખો—અધ્યાત્મ; અને સામળ—માનુષી કથા.

પ્રેમાનંદની દેવકથા—વાર્તાવિસ્તાર સોળમા શતકનો, પદ્મસમાં નરસિંહનાં બીજનો વિકાસ, સંસ્કૃત કવિઓના અલંકાર આલેખના ધ્વનિ, દેવકથામાં માનુષહૃદયનાં રસસ્થાનની પ્રતિષ્ઠા—પ્રેમાનંદની જ્ઞાતશક્તિનો વિકાસ.

સામળની માનુષી કથા—સોળમા શતકની માનુષી કથાનો વિસ્તાર, પરંતુ તેનું અનંતશાખિત્વ, વાસ્ત્વતુર્ય, અનુભવચુદ્ધિ, રૂઢિલાગ વગેરે—સામળની જ્ઞાતશક્તિનો વિકાસ.

અખો—અધ્યાત્મબીજ નરસિંહનાં, પણ દેવરહસ્યની જ્વાલાઓ શન્ય; કબીર વગેરેની અસરથી ? વાક્યપ્રદારનાં બીજ નરસિંહમાંથી (અખાનું શુરુઅંગ અને નરસિંહનાં “ અધ્યશુરે વળી નિરંધ એલા કર્યા ”, “ કરણી તો કાગની, હોડ કરે હંસની ” વગેરે) પણ વિસ્તાર અખાની જ્ઞાતશક્તિમાંથી.

પર્વ ૪ હરાડમું શતક.

અખો, પ્રેમાનંદ, અને સામળની શક્તિનો અભાવ. યોદા પણ મહાન અખોને સટે રજૂલિગો, તડતડીયા ને તનખા: સુંદર ન્હાનાં રમણીય કાવ્યો.

આ અને સતરમા શતકમાં ફેર શાથી ? આ વિષે મદાર Classical Poets નામના લેખમાં મેં લખ્યું છે.

કવિઓ:—(અ) દારકો, ધનદાસ, નરભેરામ, પ્રીતમદાસ, બ્રહ્માનંદ, બાણદાસ, વલ્લભભટ્ટ (અમદાવાદી), શિવાનંદ, બાપુસાહેબ, દીવાળી.

(આ) જૈનકવિ—ઉદયરત્ન.

અધ્યાત્મ, દેવકથા, માનુષી કથા, વગેરેમાં પાછલા યુગના તનખા; નવું કંઈ નહીં. જૈન કવિતાનો શુદ્ધરાતીમાં પ્રથમ ઉદય—અન્ય કવિઓથી જુદો પડતો અને ઉક્ત પ્રકારની જૈન શૈલીના અને જૈન ચિરકિતના શુભ્રાથી ભરેલો—પણ તનખા જેવો.

પર્વ. ૫. ઝોગણીસમું શતક. ૧૮૫૦ સુધી (હરાડમાના ઉત્તરાર્ધથી).

પ્રથમ ભાગ—ગીરધર અને રણછોડજી દીવાન—સંવિસ્તર દેવકથા.

બીજો ભાગ—ધીરો, મનોહર, ભોજો—અધ્યાત્મ અને યોગ: પાછલા યુગોનો વિકાસ; યોગ, નવો.

ત્રીજો ભાગ—પરચુરણ સર્વ—મુક્તાનંદ, નિષ્કુળાનંદ, પ્રેમાનંદ સ્વામી, બાપુ, રણછોડ બક્ષ, હરિભટ્ટ, હરિરામ, નીરાંત અને રાધાબાઈ—હસાડમા શતક જેવા તનખા.

તનખા—તે વૃક્ષને શિખરે આવેલાં ન્દાનાં ન્દાનાં જરી ષડતાં ટુલાં જેવા.

ચોથો ભાગ—જૈન કવિઓ જે ચારેક, હસાડમા શતક પેઠે.

પાંચમો ભાગ—દયારામ: દેવરહસ્ય—નરસિંહ પછી દયારામભાંજ; અધ્યાત્મ-અરુપ; દેવકયા-વિસ્તારવાળી તેમ તનખા જેવી—જે જાતની—પણ માનુષી વૃત્તિઓથી ઉભરાતી, પણ પ્રેમાનંદના જેવી માનુષી હૃદયના ઉચ્ચ અને રચાયેલી વિકાસની પ્રતિજ્ઞાને સટે નિરંકુશ અને ઉજળતા ક્ષણિક વિકાસની પ્રતિજ્ઞા—જે પોતાની શક્તિ, વૈરાગ્ય અને બક્તિ શુદ્ધ—પણ મનુષ્યહૃદયની નિર્બળતાને રવીકારીને તેમાંથી ઉદ્ધાત્ત માગવા હરિરામ: નરસિંહ અને મીરાંતનાં હૃદયમાં વિશુદ્ધિના જળથી પ્રભુ સાથે ઝંકર.

ઉપસંહાર.

પાંચ પેરાઈઓ નાંખી ઉઘો ઉઘો શુભસતી પ્રાચીન સાહિત્યવૃક્ષ આમ સમાપ્ત થાય છે. તે પછીનું હાલની વિદ્યાનું-અર્વાચીન સાહિત્ય એજ વૃક્ષમાંથી બીજી વડાઈઓ પેઠે નવી ભૂમિમાં મૂળ નાંખી ઉગ્યું છે. એ નવી ભૂમિ સાથે એક પાસથી અને પ્રાચીન વૃક્ષ સાથે બીજી પાસથી જોડાયેલા વડાઈઓરૂપ વિસ્તાર પામતા આપણા અર્વાચીન સાહિત્યવૃક્ષની સ્થિતિ સુપ્રસિદ્ધ છે અને તેને માટે આજ અવકાશ નથી. પણ જે વૃક્ષ સાથે એ નવીન વૃક્ષ જોડાયેલો છે તે વૃક્ષની સ્થિતિ ઉપર નવા વૃક્ષની સ્થિતિનો પણ આધાર છે. માટે પાંચસો વર્ષથી પાંચ પેરાઈઓ નાંખી ઉઘો નીકળેલા આપણા પ્રાચીન સાહિત્યના રસથી આપણે બોમીયા યદ્યથું તો જ તેના રસાવનનો ઉત્તમ લાભ પામીશું.

એ પ્રાચીન વૃક્ષની ભૂમિ રજપુત રાજાઓના કોળનાં કેવા કેવા સમર્થ સંસ્કૃત ગ્રંથોથી બંધાઈ હતી, અને એ ભૂમિમાંથી આપણા આદિ કવિઓએ કેવી રીતે બીજા અને પોપણ લીધાં છે, તે નરસિંહના દર્શનથી આપણે જોઈએ. એ આદિ કવિઓના સાહિત્યમાં ઋદ્ધેલાં તત્ત્વ, કથાભાગ, રસભાગ, રહસ્યભાગ અને જ્ઞાનભાગ-ચર્યામાંથી ઋદ્ધતા રસ પત્ર પુષ્પાદિકમાં ઋદ્ધે તેમ આપણા પ્રાચીન સાહિત્યની છેલ્લામાં છેલ્લી પેરાઈઓ અને તેમના અંશોમાં ઋદ્ધતા છે તે આપણે જોઈએ. આપણી અર્વાચીન વડાઈઓ બસે નવી ભૂમિઓમાં પ્રવેશ કરે પણ તેમનું મૂળ પોપણ તો આ પ્રાચીન વૃક્ષોમાંથીજ સતત ધારારૂપે આપ્યાં આવશે તો જ તે આપણા લોકનાં જીવનમાં બંધી શકશે. નવા

સાહિત્યના પોષકોએ આ વાત બૂલવા જેવી નથી અને તેમાંના કેટલાકના લેખને સામાન્ય વાંચનારાઓ ગમે તો દેખદેખથી જુએ છે અને ગમે તો જ્ઞેતા જ નથી તે સાહિત્ય-રોગનું કારણ એક એ છે કે આ નવા સાહિત્યકારો આપણા પ્રાચીન રસોનું સેવન યથેદ કરતા નથી અને એ સેવન વિનાના પાક લોકને પચના નહીં.

બીજી પાસથી દૃષ્ટિ કરીએ છીએ તો આપણા પ્રાચીન ગ્રંથના ઇતિહાસમાં તેનાં યદ્ભૂજની રિથિતિ અને ત્રીજા પર્વની એટલે પ્રેમાર્નદના યુગની રિથિતિ એ બે ભાગ જેવા બળિષ્ઠ નીવડ્યા છે તેવા બળપાળા અન્ય ભાગ નીવડ્યા નથી. છેલ્લા પર્વમાં દયારામે પણ બળિષ્ઠતા ઘણી દર્શાવી છે અને હાલમાં તેની કવિતાના કેટલાક અંશ નિન્દા ગ-ણાવાથી તેનું બળ ઢીન થઇ ગયું છે. પરંતુ આ પરિણામને માટે કેટલીક રીતે એ મહાકવિની ઉન્મૃદ્બલતાને માથે મુકાયેલા આરોપ યોગ્ય છે તો બીજી રીતે એ કવિની વાણીના શક્તિપાત ગ્રીલવામાં હાલના લોકની અશક્તિ પણ દેખાય એવી છે. નરસિંહ મહેતાના કાળ પછી દેવરહસ્યને ગર્વગ પર્વ નહ થયો છે તે રહસ્યોને પુનરુદ્ધાર કરવા દયારામ જે પ્રયત્ન કરે છે તે તેનાં રસિકવલ્લભ આદિ કાવ્યોમાંથી જાણી શકાય. આવા ભર્મરા વર્ગ વિના ભક્તિની ન્યાસાઓ પૂર્ણ થવાથી પ્રકટ થવી કઠણ છે. આપણા જૂના વર્ગના વડીલોમાં ભક્તિની ન્યાસાઓ છે પણ તે અસમજસ અને અપૂર્ણ હોય છે અને રહસ્યની ભર્મસત્તા તેમનામાં દિવસે દિવસે ક્ષીણ થાય છે. આપણા ઉદ્દેશ સાહિત્યમાં ઉછરેલા વિદ્વાનો મોડા વહેલા આ ભર્મસત્તાને પાછી ચક્રવાનો સંભવ છે, પણ ભક્તિની ન્યાસાઓ તેમનાં હૃદયમાં શુદ્ધ સત્તાથી પ્રકટ થઇ શકે તે ધન્યા કાળ સુધી કઠણ નીવડશે. પણ કેશવચંદ્રના જેવાં હૃદય આવા વર્ગમાં કોઈ દિવસ નીવડી શકશે એવી આશા એ જ મહાભારત દષ્ટાન્તથી સાર્થક થાય છે. જ્યારે એવો કાળ આવશે ત્યારે જ સાહિત્યબળ આપણા પ્રાચીન રસે ધારેલું છે તેનું બળ નહીન ગ્રંથ પણ ધારી શકશે.

દેવરહસ્ય અને ભક્તિરસને વિષયે આવી આશા છે તો પ્રેમાર્નદની, સામળની, અને દયારામની કવિતાઓમાં સ્ફુરતા માનુષ વ્યવહારના હૃદયરસ એ કવિયોના જેનું બળ પ્રાપ્ત કરવામાં આવશ્યક છે. શેલી અને વર્ડઝવર્થના ઉન્મૃદ્ હૃદયરસ આપણે ચારે ઇંગ્લેન્ડ જાણનારાઓને પ્રિય લાગે તે સ્વાભાવિક છે અને તેથી આપણા સાહિત્યને ઉત્કર્ષ સંભવે છે. પરંતુ તે જ રસનું આપણા લોકના રસની બાલભાષામાં કાંઈક અવતરણ કર્યા વિના આ ઉત્કર્ષ લોકમાં પ્રસરવાનો નથી. એ અવતરણ કેવી કળાથી કર્યું તેનાં દર્શત નરસિંહ મહેતાની અને અખાની વાણીમાંથી જાણી શકાય, કારણ તેમણે તેમના કાળના લોકના હૃદયકિણાઓ સર કર્યા હતા તે લોકનું કેવળ અનુસરણ કરીને નહીં પણ લોક-પ્રવાહના સામા મોરચા મારીને સર કર્યા હતા.

પ્રેમાર્નદ પેઠે બાલવર્ગભરેલા લોકને અનુસરી વસ કરવામાં તેમ નરસિંહ અને અખાની પેઠે તેમને સર કરી વસ કરવામાં જે જે કળાઓ શોધવાની છે તે જ શોધનમાં પ્રાચીન અને અર્વાચીન સાહિત્યરસોનાં સાથે લાખાં પોષણ, વૌરવદિ, અને ઉત્કર્ષ છે. તે શોધન આવી સાહિત્યપરિપદોથી સિદ્ધ થાય તો તેમાં જુના અને નવા સર્વ વર્ગનું કલ્યાણ સમાયલું છે.

[પરાન્ત-આંકિસ. પ્રખુબની પોતાની મોર્સ ઉપરથી.]

મુખ્યાઈની ધારાસભામાં ચર્ચા.

ધારાસભામાં લોકમત જાહેર કરવાની આપણે સત્તા મેળવી છે એનો એક મુખ્ય લાભ એ છે કે એ દ્વારા આપણા લોકમતનો પ્રકાશ સરકારના વહીવટ ઉપર પાડી એ વહીવટની કેવી કેવી ખામીઓ છે એ સરકારને નેત્રગોચર કરી શકાય છે. ખીન્ને લાભ એ છે કે લોકની વિવિધ રચનની વિવિધ શ્રેણીઓ એકત્રિત થઈ સવિ-શેષ પ્રકટ રૂપ ધારણ કરે છે અને તેથી સરકારને એક સામગ્રી સુધારો કરવાની સગવડ પડે છે. અને વિવિધ રચનનાં સમાન દુઃખના અનુભવથી સખ્ય વધે છે અને પ્રજા તરીકેની એકતા બંધાય છે અને પોષાય છે. વળી વિવિધ દેશહિતૈથીએને કથી કથી ખામી ખાસ નજરે પડે છે એ પણ જાણવામાં આવે છે. ગઈ ધારાસભાની બેઠકમાં ચર્ચાએલા થોડાક સર્વોપયોગી અને ખાસ મહત્વના વિષયો ઉપર આ પત્રના વાચકોનું અને ધ્યાન ખેંચીએ છીએ, અને વિનંતિ કરીએ છીએ કે એ બાબત લોકમત વધારે મજબૂત કરવાનો અને બને ત્યાં અમલમાં લવરાવવાનો દરેક જણે કાંઈક કાંઈક યત્ન કરવો જોઈએ:—

૩. ભાંડારકરે—

- (૧) લોકલ કંડના વેરાનો ઉપયોગ ખાસ ગામના દામમાં થવો જોઈએ, તેને બદલે ઘણું ઠેકાણું ધોરી રસ્તા બાંધવામાં ધાય છે એ માટે ફરિયાદ કરી. તથા
- (૨) ગામડાંઓનું આરોગ્ય જાળવવા માટે ચોખ્ખું પાણી પૂરું પાડવાની તથા ધીમોધીમ ધર ન બાંધવા દેવાની જરૂર બતાવી. છેક ન્હાનાં ગામડાંમાં તો આવાં ધર પાડી નાંખીને આરોગ્યશાસ્ત્રાનુસારે નવાં બાંધી આપવાની સૂચના કરી. ગામડાંના લોક તળાવમાં ન્દાય છે અને મેલાં ભૂગાં પૂંએ છે અને એ જ પાણી પીએ છે; તળાવનું પાણી આ પ્રમાણે જગાડવામાં ન આવે એ બાબતની દેખરેખ ગામડાંની સ્થાનિક પોલિસ—જેને નવા પોલિસકાયદા પ્રમાણે વિસ્તારવાની તથા સંબળ કરવાની છે—એને સોંપવી. ડૉ. ભાંડારકરે “બી. એ અને એમ. એ” દેશાંઓ ઉપર આક્ષેપ કરીને કહ્યું કે “બી. એ અને એમ. એને સર્વનો પ્રકાશ અને તાજ હવા જેમાં પેસવા ન પામે એવાં ધરમાં રહેતા મ્હ જોયા છે—તેઓ પીવાનું પાણી ચોખ્ખું રાખવામાં બેદરકાર છે, અને જો કે રૂઢિ પ્રમાણેની ચોખ્ખાઈ પણ છે તથાપિ ખરી ચોખ્ખાઈ રાખતા નથી.”

અમને લાગે છે કે ઘણું ઠેકાણું ગરીબાઈ એ આમાં કમજુબ હોય છે. આપણા લોકની શારીરિક સુધતા (Personal cleanliness) માં ફરિયાદ કરવા જેટલી ખામી જણાતી નથી. પણ ધર: બંદારની સરાઈ (outdoor cleanliness) માં બેદરકારી હોય છે. આ બીજી ખામી પૂરતું ડૉ. ભાંડારકરના આક્ષેપમાં ઘણું સંત છે. વળી, ગામડાંમાં સુધતા રાખવામાં મ્હોટી મુશ્કેલી દોર બાંધવાની હોય છે. આ મુશ્કેલીનો ઇલાજ સરળ નથી: ગામ બંદાર એક તમેલામાં બાંધતાં દોર ચોશઈ જવાનો ભય છે; પોતપોતાના બેતરમાં અંપડાં

બાંધીને રહેવાથી, લોકની સામાજિક ધટના તૂટી જાય અને પર્યાયવાદના બીજા જેવું જીવન થઈ જાય. વધારે જમીન ખરીદીને ઘરના વાડા મોટા કરે એવી લોકની સ્થિતિ નથી. ખરો માર્ગ એટલો જ છે કે સરકાર મફત જમીન આપી ગામની વસ્તીની સીમા વધારે; અને એથી સરકારને જે નુકશાન થશે તેને અનેકગણો ખંદો લોકની સુખાકારીથી વળી જશે. હાલ રાજ્યથી ગામડાં ને ગામડાં ઉત્તર થઈ જાય છે અને એનો છલાજ નહિ કરવામાં આવે તો સરકારને જમીન ખેડનાર પસુ નહિ મળે, આ થોડું નુકશાન નથી.

- (૩) વળી, ડૉ. બાંદરકરે ત્રીજી સૂચના એ કરી કે-પ્રાથમિક શાળામાં, આરોગ્યશાસ્ત્રનાં મુખ્ય મુખ્ય તત્ત્વો છોકરાંના મગજમાં ખૂબ દસાવવાં.

આ સૂચનાના ઉત્તરમાં મિ. બ્રહ્મસે જણાવ્યું કે પ્રાથમિક શાળાઓમાં આરોગ્યશાસ્ત્રની એપડી દાખલ કરવામાં આવી છે. પરંતુ અમને લાગે છે કે ડૉ. બાંદરકરની સૂચનાને હજી ઘણો વધારે અમલ થઈ શકે એમ છે. પ્રાથમિક શિક્ષણ માટે ખરા ઉત્સાહી શિક્ષકોને અભાવે, છોકરાંઓ અને તેમના શિક્ષણનો આંતર સંબંધ બંધાતો જ નથી, અને આરોગ્યશાસ્ત્રનાં તત્ત્વો ખરાં છે અને તેને ન અનુસરવાથી ઘણું નુકશાન છે એવી પ્રતીતિ એમના મનમાં ઉપજતી નથી. વળી, આ શિક્ષકોનું કર્તવ્ય માત્ર છોકરાંઓને જ કેળવણી આપવામાં સમાપ્ત થતું નથી, પણ તેઓ તો પોતાના ન્હાના ગામડાના મગજરથાને છે અને મોટી ઉમ્મરના લોકોને પણ આરોગ્યશાસ્ત્ર ઉપદેશવાનો અને એ સાથે એવી એમને પ્રાપ્ત ખાતરી કરી આપવાનો એમનો ધર્મ છે. આ અને આવી ગામડાના બ્યવહારની અનેક દરજ્જે એમને ટૂંકાઈ કાઢેલમાંથી જ સમજવધી જોઈએ, —જેથી શેઠશ્રીમયે વહેવેલા ગામડાના મહેતાજી જેવા મહેતાજીનું અત્રે દર્શન થાય તો પણ બહુ છે.

- (૪) ગામડાંની શાળાઓમાં ફી લેવાનું બંધ કરવું એટલે કે ખેડૂત અને મજૂર વર્ગનાં છોકરાંઓને મફત કેળવણી આપવી.

આ બલામણુ ઘણી સારી છે. પણ અમને લાગે છે કે ફી ન લેવી એટલું જ બસ નથી. ઉપર જણાવેલા વર્ગનાં છોકરાંને ખેતરના કામમાં મુકવાનું પડે છે, અને તેથી તેમને રીતસર નિશાળમાં કેળવણી લીધી ખરવડે એમ નથી; ખરો માર્ગ એ છે કે ઈંગ્લેન્ડમાં જેમ “ University Extension Lectures ” દ્વારા મજૂર અને કારીગર વર્ગને યુનિવર્સિટીશિક્ષણનો લાભ અપાય છે, તેમ અત્રે પૂર્વોક્ત વર્ગને પોતાના ન્હાના જીવનનો બ્યવહાર વધારે સારી રીતે ચલાવી શકવા માટે કેટલીક બ્યાવહારિક માહિતી નિશાળ બંધાર આપવાની યોજના થવી જોઈએ. કહેવાની જરૂર નથી કે આ યોજના મોટા પાયા ઉપર કરવાનું કારણ નથી—એમના ન્હાના જીવનના પ્રમાણમાં માહિતી પણ તે ચોખ્ખી અને સજડ, મળવી જોઈએ.

- (૫) કન્યાશાળાઓની સંખ્યામાં વધારો કરવો. હાલ આ છલાકામાં છોકરાઓની પ્રાથ-

મિક નિશાળો ૮૪૫૨ છે અને ઊકરીઓની માત્ર ૮૬૭ છે—અર્થાત્ કે ૧૦:૧ નું પ્રમાણ છે.

- (૬) યુનિવર્સિટી એક્ટમાં કોલેજોનું શિક્ષણ સુધારવાનો ઇરાદો છે તે અમલમાં લાવવા એલ્ફિન્સ્ટન કોલેજ અત્યારે ધીમ વસ્તીમાં છે ત્યાંથી કાઢીને એને બોરિવલી પાસે એકાન્તમાં સ્થાપવી અને ત્યાં પ્રોફેસરોની દેખરેખ નીચે વિદ્યાર્થીઓ રહે એવી ગોઠવણ કરવી.

મિ. ચિયગર (ફિન્ડરગાર્ટનવાળા) એમણે—

- (૧) શાળાઓમાં મુતાર લુહારનાં ઓળરો વાપરતાં શીખવવાની અને એ રીતે હસ્ત-કૌશલ્ય ખીલવવાની જરૂર બતાવી. અને એથી ઊકરાઓની અવલોકનશક્તિમાં કેટલો વધારો થાય છે તથા તેઓમાં કેવું ચોક્કસપણું આવે છે એ સ્પષ્ટ, તથા સ્વાસ્થ્ય, પ્રમાણિકતા, છૂટાપણું વગેરે નૈતિક લાભો પણ ગણાવ્યા.

મિ. ગાકળદાસે—

- (૧) ગુજરાતના જુદા જુદા ભાગના ખેડૂત વર્ગની કેટલીક ફરિયાદો રજુ કરી. મહેસણા માફ મુશ્કેલી અને કમી કરવાની બાબતમાં ઇન્ડિયા સરકારે હાલમાં જે નવા કાનૂનો ઘડ્યા છે તે પ્રમાણે કેટલેક ઠેકાણે અમલ થતો નથી એમ જણાવ્યું. ખેડૂતની જીવન-નિર્વાહની ચીજો જે ઉપર કાયદા પ્રમાણે જમી ચર્ચ શકે નહિ તેવી ચીજો-કેટલેક ઠેકાણે જમ કરવાની તોટિસો નીકળેલી પોતે વાંચી છે એમ જાહેર કર્યું. અને આ-કાર ભારે હોવાથી લાંબા વખત પડતર રહેલી જમીન (જેના પોતે દાખલા આપ્યા તે) આકાર ઘટાડીને ખેડવા આપવી જોઈએ, અને આ દૃષ્ટાન્ત ઉપરથી સમજી લેવું જોઈએ કે આસપાસના ખેતરવાળાઓ નજીક જમીન રાખે છે તેમના ઉપર આકાર કેવો ભારે પડતો હશે. વળી બ્રાહ્મણ વાણીઆ કણબી વગેરે ઉંચી ગતો જોઓ કરકસર સમજે છે તેમને પોતાની જમીન વેચાણ આપવાની છૂટ હોવી જોઈએ, અને સરકારે વેચાણના અટકાવનો જે કાયદો રચ્યો છે એનો અમલ એના મૂળ ઉદ્દેશ પ્રમાણે ફક્ત બીલ જેવી જગલી જાત જે કરકસર અને પોતાનું દિત સમજતી નથી તેમના ઉપર જ કરવો જોઈએ.

- (૨) ખીજ સૂચના એ કરી કે દારનાં પીકાં ધોરી રસ્તા ઉપર હોવાથી મજૂર લોકોને દિવસની કમાણી દારમાં ગુમાવવાનું મન થાય છે. તથા મેળાઓમાં પણ દારની દુકાનો ઘણું નુકસાન કરે છે. આ અટકવું જોઈએ.

- (૩) પ્રાથમિક શિક્ષણના ખર્ચનો બોલે હાલમાં લોકલબોર્ડ અને મ્યુનિસિપલિટીઓને માર્યો હોય છે, પરંતુ હાલમાં તેઓની સ્થિતિ ઘણી દરિદ્ર થઈ ગઈ છે અને તેથી તેઓ એ બોલે રહેલાકથી ઉપાડી શક્તાં નથી, અને પરિણામે એ શિક્ષણ લોકને

અકાર્ થઈ પડે છે: આ શિક્ષણ જેમ અને તેમ લોકપ્રિય કરવું જોઈએ. અને તે માટે સરકારે એને દ્રવ્યની પુષ્કળ મદદ આપવી જોઈએ.

- (૪) હિન્દી સરકાર તરફથી રિસ્ટ્રિક્ટ બોર્ડને સાત લાખની રકમ આપવામાં આવી છે એમાંથી ૩૪૬,૦૦૦ રૂપિયા રસ્તા તથા પૂલ બાંધવામાં, તથા ચોખ્ખું પાણી પૂરું પાડવામાં, ગંદકી દૂર કરવામાં તથા દવાખાનાંમાં વાપરવાતું, મુંબાઈ સરકારે કરાવ્યું છે. એમાં રસ્તા તથા પૂલને બીજા સુધારા કરતાં વધારે મહત્વ આપવામાં આવ્યું છે—તેને બદલે પાછળ ગણાવેલાં આરોગ્યનાં સાધનો ઉપર મુખ્ય લક્ષ આપવું જોઈએ.

મિ. ખરેએ—

- (૧) પોતાના વિભાગમાં (દક્ષિણમાં) કેટલેક ઠેકાણે જમાબંદીમાં ખોટી રીતે વધારો કરવામાં આવ્યો છે એ માટે ફરિયાદ કરી. તથા
- (૨) તળાટીઓના પગાર વધારવાની બલામણુ કરી.

મિ. દીક્ષિતે—

- (૧) મિ. નિકલ્સન જે છેલ્લા દુકાળ કમિશનના મેમ્બર હતા એમણે બીજા મેમ્બરોથી જુદા પડી દક્ષિણમાં જમાબંદીનો દર પૂરેપૂરો નથી એમ પોતાનો અભિપ્રાય આપ્યો હતો, અને સર્વ મેમ્બરોમાં એમનો અભિપ્રાય વિશેષ વજનને પાત્ર છે કારણ કે એમને રૈયતવારી (મુંબાઈ ઇલાકામાં રૈયતવારીનો ધારો ચાલે છે) જમીનનો અનુભવ છે એમ સરકાર તરફથી કહેવામાં આવ્યું હતું—એનો જવાબ વાળ્યો અને બતાવ્યું કે મિ. નિકલ્સન પણ આ બાબતમાં બાકીના મેમ્બરો સાથે મળે છે. મિ. દીક્ષિતે શેલાપુરમાં જમાબંદીમાં જે વધારો કરવામાં આવ્યો છે તે માટે પોકાર કર્યો. અને
- (૨) ગોચરની જમીન પૂરતી રાખવામાં આવતી નથી એ બાબત અસન્તોષ જાહેર કર્યો.

મિ. વિઠ્ઠલદાસ દામેદર ઠક્કરશીએ—

- (૧) સિન્ધમાં ઇન્ફિયરન કોર્ટન (૩) ઉગાડવાનો અક્ષરો ફતેહમંદ નીવડ્યો છે અને થોડા વખતમાં બે લાખ ગાંસડી રૂ પૂરું પાડી રાકાશે એમ ખેતીવાડીખાતા તરફથી જણાવવામાં આવ્યું છે અને આ વખત ૨૦૦૦ એકર-જમીનમાં રૂ વાવવામાં આવ્યું છે. આ બાબત હવે જણાવ્યો.
- (૨) પૂનામાં ખેતીવાડીની કાલેજ મ્હોટા પાયા ઉપર સ્થાપવાની સૂચના કરી. તથા
- (૩) પ્રતિવર્ષ સરકાર તરફથી ખેતીવાડીનાં પ્રદર્શનો જુદા જુદા પ્રાન્તોમાં બંરવાની બલામણુ કરી.

મિ. વિઠ્ઠલદાસની આ સૂચના અમને ઘણી અંગત્યની લાગે છે. આપણા દેશના મુખ્ય ધન્ધા હાલ એતીવાડીનો હોવાથી એમાં સુધારો કરવા માટેના જોટલા ચત્રો યાચ અને સાધનો ચોખ્ખાં તેટલાં થોડાં છે. પણ તે સાથે એટલું ખાસ જરૂરું છે કે આ સુધારાનું સર્વે દ્રવ્ય ખેડૂતને જ મળવું જોઈએ, અને એ મળવાનું છે એમ એને પોતાને ખાતરી થવી જોઈએ—વખતો વખત સર્વે ધન વીધોડીનો દર વધવાનો જ્યાં સુધી બચ છે ત્યાં સુધી એને સુધારો કરવાનો ઉત્સાહ આવે એ અસ્વાભાવિક છે. ચાર દિવસ મામલતદારના યશ ખાતર આવાં પ્રદરોનો ભરવામાં એ ભાગ લેશે, પણ ઘેર ગયા પછી આવા નક્કામાં તમાશાથી તે કંટાળશે અને એની નિરર્થકતા બાબત પાછળ ટીકા કરશે. આ કારણથી ‘રાજકાજ મૂકોની પડતાં’ એ ઉપદેશ સ્વીકારવાને બદલે મિ. દત્ત વગેરેની રાજકીય દિલચાલ હિન્દની માટે જરૂરની છે એમ કલા વિના ચાલતું નથી.

- (૪) વેપારને લગતું શિક્ષણ દાખલ કરવાની માગણી કરી અને તે માટે પૈસાની જૂટ થયે એક ખાસ કૉલેજ સ્થાપવાની તથા નીચલી અંગ્રેજી નિશાળોમાં એ શિક્ષણ દાખલ કરવાની તથા એ વિષયની ખાનગી શાળાઓને મદદ આપવાની ભલામણ કરી.

મિ. ચિમનલાલ સેતલવાડ—

- (૧) જણાવ્યું કે નવા યુનિવર્સિટીના કાયદાને પરિણામે, સેનેટમાં ૫૩ સરકારી નોકરો દાખલ થયા છે, અને સિન્ડિકેટમાં પહેલાં ૬ સરકારી અને ૯ સ્વતંત્ર મેમ્બરો હતા તેને બદલે હવે નવી સિન્ડિકેટમાં વાઇસ ચેન્સલર બાદ કરતાં ૧૧ મેમ્બરો તેમાંના ૭ સરકારી અને ૪ સ્વતંત્ર છે. અને આ રીતે સરકારે યુનિવર્સિટી પોતાના હાથમાં લઈ લીધી છે એમ શરિયાદ કરી. તથા એલ્ફિન્સ્ટન કૉલેજ જેવી કૉલેજમાં એક પણ કેમિસ્ટ્રી (રસાયનશાસ્ત્ર) નો પ્રોફેસર નથી એ બાબત અસન્તોષ બતાવ્યો.
- (૨) ગ્રાંટ મેડિકલ કૉલેજ (મુંબાઈની દાકતરીશાળા) માં વિદ્યાર્થીઓને રહેવા માટે ગોડવણ નથી તે માગી; તથા ત્યાંના પ્રોફેસરો ખાનગી ધન્ધામાં શુભાઈ જાય છે તે અટકાવી માત્ર એમને સલાહ માટે જવા દેવાની સૂચના કરી.
- (૪) ઇન્સ્ટિટ્યુટ ઓફ ઇન્જિનિયરિંગ (મુંબાઈમાં દેવાળાઓ માટે) હાલ લેવાની કોઈ છે તેના કક્કાઈને તથા ઍડમિનિસ્ટ્રેટર જનરલને અચાગ હો મળે છે તેને બદલે એમનો સુકરર પગાર દરાવવો જોઈએ એ બાબત પોતે ઘણા વર્ષથી ઉપાડી હતી તેનું કેટલે બધે વર્ષે નિરાકરણ થયું એમ સરકારની સુધારા કરવાની બાબતમાં મનદતા જાહેર કરી.

પશ્ચિમના સુધારાનો દાવો.

(અનુસન્ધાન ગત અંકથી.)

ઉપર જે ગૃહધર્મો બતાવ્યા તેમાં યજ્ઞનો અર્થ જુવો. યજ્ઞ એટલે (૧) ધણા દ્રવ્યનો જૂદીજૂદી કોમોમાં સંવિભાગ અને (૨) ધર્મશુદ્ધિથી સંવિભાગ. દ્રવ્યસંવિભાગ એ નિઃસંદેહ સામાજિક તત્ત્વ છે; ધૈર્ય, લાગ, તપ, ભક્તિ, વિગેરેની યજ્ઞમાન યાજ્ઞકોમાં કેળવણી ખીલવણી એ એનો આત્મિક અંશ છે. યજ્ઞને જોએ. બ્રાહ્મણોએ સ્વાર્થ માટે—દક્ષિણા માટે—ઉત્પન્ન કરેલી ક્રિયા રૂપે માને છે, તેઓ મંડપાદિકની રચનામાં, હુતદ્રવ્યાદિકની જરૂરીયાતમાં, અને તેના અંગની ખીજ અનેક પરચુરણ ક્રિયાઓમાં બ્રાહ્મણ સિવાયની ખીજ કોમોમાં દ્રવ્યનો કેટલો સંવિભાગ થાય છે તે જૂલી જાય છે. તેમજ બ્રાહ્મણોના સંબંધમાં પણ જરાક અનુવૃત્તિ (sympathy) થી જોવાય તો તેમાં પણ માત્રુમ પડે કે સામાજિક જીવનમાં અગત્યનું સ્થાન ભોગવનારા એ વર્ગ તરફ ધનવાનોની ફરજ ચાલ કરવાનો એ કેવો ઉત્તમ માર્ગ છે. કૌમ્ત જેનું શુભ સ્મરણ આપણે આ વિષયના આરંભમાં કર્યું છે તે ધનવાનોને માથે આવા પ્રકારની ફરજ આગ્રહથી નાંખે છે. છાન્દોગ્ય-શ્રુતિ ગૃહસ્થાશ્રમના ધર્મનું ખીજું અંગ અધ્યયન બતાવે છે. બ્રાહ્મણ ક્ષત્રિય વૈશ્ય ત્રણે ઉપર અધ્યયનની ફરજ હતી, અને અભ્યાસાશ્રમ ઉપરાંત પણ ગૃહસ્થાશ્રમમાં એ ફરજ કાંપમ રાખવામાં આવી હતી. આપણા મુનિવર્સિટિમાંથી તરી આવેલા જીવાનોને ચેન્સેલરે અને ખીજા ઉપદેશકો તરફથી આખી છ'હગી સુધી અભ્યાસી રહેવાના વખતો વખત ઉપદેશો થાય છે. શુદ્રને આમાંથી બાતલ કર્યોનો મંજીર આરોપ મૂકવામાં આવે છે. પણ એનો જવાબ એ છે કે જેને સેવા જ કરવાની છે તેવા વર્ગને સાંગ પેદના અધ્યયનની કદાકૂટમાંથી—એની મગજમારીમાંથી—આપણે મુક્ત રાખ્યા છે. અને લેખનકલાના અગ્રચારના દિવસોમાં જ્યાં અસાધારણ ધૈર્ય, ઉંચી સ્મરણશક્તિ, તથા અસ્ખલિત વાચાશુદ્ધિ, તે અભ્યાસને માટે જરૂરનાં હતાં, અને ઉચ્ચારમાત્રથી વેદવિદ્યાના અમુક્ય ખજાનાને સાચવી રાખવાનો હતો, ત્યાં તે વિદ્યાના અધિકારમાં તારતમ્ય રાખવું પણ આવશ્યક હતું—એ જ શ્રુતિમાં ગૃહસ્થધર્મનું ત્રીજું અંગ દાન ઉપદેશ્યું છે. આ પત્રના વાચક મંડળ આગળ આના ઉપર વિશેષ ભાર મૂકવાની જરૂર નથી. કેટલાક અર્ધશુભ્રત વર્ગને બ્રાહ્મણોને ગાજો દેવાની એવી તો લાલચ થઈ આવે છે કે તેઓ દાન જેવા ઉત્તમ ઉપદેશને પણ બ્રાહ્મણોના સ્વાર્થ માટે જોગબલો કહેવામાં આવ્યો ખાતા નથી. આવા વિચારવાળાઓને દાનની પાત્રાપાત્રતાના નિયમો ઉપર પોતાની જાતે કાંઈક સ્થિર કરવાની હું વિનંતિ કરું છું.

ન વિદ્યાયા કેવલયા તપસા યાપિ પાત્રતા; યત્ર વૃત્તમિમે ચોમે તદ્વિ પાત્રં પ્રકીર્તિતમ્ । યાદવહ્ય સ્મૃતિ । ૧ । ૧ । ૨૦૦

કેવળ વિદ્યાથી કે તપથી પાત્રતા (દાન લેવાની યોગ્યતા) આવતી નથી; જ્યાં વૃત્ત (શીલ) અને આ બંને—વિદ્યા અને તપ—હોય એને પાત્ર સમજવું.

ગોમૂતલહિરણ્યાદિ પાત્રે દાતવ્યમર્ચિતમ્ । નાપાત્રે વિદુષા કિંચિદાત્મનઃ
શ્રેયમિच्छता । યાગવલ્ક્ય । ૧ । ૧ । ૨૦૧

ગાય જૂઠિ સુવર્ણાદિ પૂજન કરીને પાત્રને આપવું. સમગ્ર ભાણુસે, જે તે આત્માનું
કલ્યાણ ઇચ્છતો હોય તો, અપાત્રે કંઈ ન દાન ન કરવું.

વિદ્યાનપોમ્યાં હીનેન ન તુ ગ્રાહ્યઃ પ્રતિગ્રહઃ । ગૃહ્યપ્રદાતારમધો નયત્યાત્માન-
મેવ ચ । યાગવલ્ક્ય । ૧ । ૧ । ૨૦૨ । યથાશક્તિ પ્રાણિનામન્નોદકાદિ દાનેના-
તિપરિહારો દાનમ્ ।—મિતાક્ષર.

વિદ્યા અને તપથી રહિત હોય તેણે દાન ન લેવું. જે લે તે પોતાને અને આપનારને
નરકમાં નાંખે છે.....યથાશક્તિ પ્રાણીઓનું અન્ન જળ વગેરે આપીને દુઃખ દાળવું
એવું નામ દાન.

ये केचास्मच्छेयांसो ब्राह्मणाः । तेषां त्वयाऽऽसेन प्रश्वसितव्यम् । श्रद्धया
देयम् । अश्रद्धयाऽदेयम् । श्रिया देयम् । हिया देयम् । भिया देयम् । संविदा
देयम् ।—तैत्तिरीय ઉપનિષદ

જેઓ આપણથી મઢીયાતા હોય તે બ્રાહ્મણોને આસન આપી થાક ખવડાવવો.
શ્રદ્ધાથી દાન કરવું. અશ્રદ્ધાથી ન કરવું. ખુબ શોભે એમ આપવું. કાર્યકાર્યસંબંધી
લજ્જાથી આપવું, અધર્મથી ખેડીને આપવું—ભાવથી આપવું.

હું કયુલ કંઈ છું કે એ પાત્રાપાત્રતા બ્રાહ્મણોને માટેજ નિષ્ઠ કરવામાં આવી છે.
પણ એ જ્ઞેયાથીજ એની નીચે રહેશે મુદો સહેજ સમજાશે. પાત્રને આપવું અપાત્રને ન
આપવું, તે લે તો લેનાર અને આપનાર બેનો અધઃપાત થાય છે—એ વાક્યો એવાં તો
સુવ્યવસ્થિત છે કે તેમાં દોષશુદ્ધિને બહુજ થોડો અવકાશ રહેશે. જેઓ એમ કહે છે કે દાન
બ્રાહ્મણોનેજ આપવામાં આવે છે અને ખીજાઓને ક'ગાલોને તમે જૂઠી જાંજો છે. તેમને
ઉપર મિતાક્ષરમાંથી ટાંકેલું દાનનું લક્ષણ જોવાની મારી વિનંતિ છે. યજ્ઞ અને દાનનો
સંવિભાગ એ એક અમલનો હેતુ હતો એ ઉપરનાં વાક્યો અને એમનો મુદો જોતાં આ-
પણને જરાપણ સંદિગ્ધ રહેવું નથી.

બ્રહ્મચર્યમાં યોગ્ય નિયંત્રણમાં રહી ગૃહસ્થાશ્રમ સંજ્ઞ કરવા સાર વિદ્યાભ્યાસ કરવો
અને ધર્મો જાણી લેવા, ગૃહસ્થાશ્રમમાં ઋષિ, દેવ, અને પિતૃતાં અભ્યાસ યજ્ઞ અને સં-
તાનોત્પત્તિ રૂપી ઋણથી મુક્ત થવા રૂપ ધર્મ આચરીને પછી વનમાં આત્મકલ્યાણ સાર
વિશેષ તપ અને યજ્ઞમાર્ગ સાધન કરવાં, અને છેવટે પરમાત્મતત્ત્વની સાચે અનુસંધાન
કરવાનો અને જગત્તારકલેશથી મુક્ત થવાનો યત્ન કરવો એ આપણી આશ્રમવ્યવસ્થાનો

મુદો સમાજ તેમજ વ્યક્તિ બંનેનાં સ્વાર્થોનું 'મનોરમ' એકીકરણું કરે છે. વર્ણવ્યવસ્થા અને આ કામમાં સાતિસરથા જેમ પારંપર્યના નિયમે સંપાદન કરેલી યોગ્યતા અને સામાજિક જરૂરીયતોને ધ્યાનમાં રાખી સુખ્યત્વે કરીને અર્થશાસ્ત્રના કર્મવિવેક અને ધનસંવિભાગના પ્રશ્નોનાં સમાધાન કરે છે અને તે દ્વારા મનુષ્યઆત્માના આંતર ધર્મોને કેળવે છે અને ખીલવે છે, તે પ્રમાણે આશ્રમવ્યવસ્થા તે મનુષ્યશરીરની અને આત્માની જરૂરીયતો ધ્યાનમાં લઈ ધર્મકેન્દ્રપરેશદ્વારા મનુષ્યઆત્માના આંતર ધર્મોને સુખ્યત્વે કરીને કેળવે છે. અને ધનસંવિભાગ અને કર્મવિવેકથી પ્રાપ્ત થતાં કર્તવ્યોને એક તરફથી દંડ કરે છે, અને બીજી તરફથી મનુષ્યશરીરના અવધિઓ (limitations) ધ્યાનમાં રાખી મર્યાદિત કરે છે. અને આશ્રમ વર્ણાશ્રમવ્યવસ્થા બંને એક થઈને સમાજ અને વ્યક્તિના સ્વાર્થના વિરોધો શમાવી જગતના ઉત્કર્ષનો રથ આગળ વધારવામાં હરેક સગવડ કરી આપે છે.

કહેવાની જરૂર નથી કે આ ધોરણો અને મુદ્દાઓ ઉપર ધ્યાયથી આપણી નાની મોટી સંસ્થાઓને પ્રતાપે અનેક અને અનેક તરેહના આશેષો અને અભિયોગોને તરીને આપણે હજી સુધી ટકી રહ્યા છીએ. ધર્મવિધાના પાશ્વલ વિધાર્થીઓ શબ્દશાસ્ત્રના આધાર ઉપરથી એવું મત બાંધે છે કે પ્રાચીન આર્ય ધર્મમાંથી પાંચ મુખ્ય ધર્મો ઉત્પન્ન થયા. જેમાંના ચાર જુનો વિનિરુક, જુનો જમ્બેનિક, જૂનો કેરિટક અને જૂનો પેલેસિંગક યુરોપમાં, અને જૂનો આર્યન ધર્મ-એશિયામાં રહ્યા. યુરોપના ચાર ધર્મની નવ શાખાઓ જેના પ્રતાપ નીચે ક્રિશ્ચન ધર્મ પહેલાં યુરોપની ગંધી પ્રજાઓ હતી તે ક્રિસ્ત્યાનિષ્ઠિમાં હુળી ગઈ. જૂના આર્ય ધર્મની શાખાઓમાં ઇરાની અને જૂનો હિંદના ધર્મો પૈકી ઇરાની ધર્મ કંઈક મિશ્ર સ્વરૂપમાં યોડો યોડો દેખાય છે. અને છેક વેદના ખરડક ઉપર બંધાયેલો જૂનો હિંદી ધર્મ-અથવા હિંદુ ધર્મ હજી સુધી વિદ્યમાન છે. આ પાત જેમ વિસ્મય પમાડનારી છે તેમ તેનો સાક્ષાત્કાર જુદામાં આરંભ કરવાની પશુ તેટલીજ જરૂર છે. એમાં એવું શું હતું કે જેથી આટલા વિષદો વચ્ચે એ આત્મપ્રતિષ્ઠાપન સિદ્ધ કરી શકે? સામાજિક સંસ્કૃતિ બાન એટલે મનુષ્યજનિતિનું એકત્વ, વિકાસને માટે ધર્મની આવશ્યકતા અને કર્મવિવેક અને ધનસંવિભાગની ધર્મદ્વારા થયેલી યોજનાઓ, અને આત્મવિકાસ અને આત્મિક અભિવૃદ્ધિને માટે એ ધર્મદ્વારા પુરતો અવકાશ-અને તે મુદ્દાને અનુસરીને બંધાયેલી નાનાવિધ સંસ્થાઓ-એજ આપણા ધર્મનું પ્રતિષ્ઠાપનતત્ત્વ હતું અને છે. આપણા દેશમાં ઉત્પન્ન થયેલા જુદધર્મોના ઇતિહાસ પશુ આજ સંસૃત્યવિરેકથી સિદ્ધ કરે છે. પ્રત્યેક ધર્મચત્રમાં આંતર અને બાહ્ય સ્વરૂપો વચ્ચેના સમતોલનો જ્યારે નાશ થાય છે, અને એક અથવા બીજી તરફ જ્યારે અતિચાર થવાથી જગત સ્થિતિભ્રંટ થાય છે ત્યારે એ સમતોલનો નાશ પ્રસક્ત થાય છે. તે સ્થિતિમાં તે સમતોલ પુનઃ સિદ્ધ કરવા કોઈ નવો માર્ગ નીકળે છે. તે નવો માર્ગ જો ઉઘડેદક હોય તો સમાજમાં મોટા ખળબળાટ ઉત્પન્ન કરે છે અને યોડીવાર તો અધ્યાપાસે સ્વીકારાય છે. પશુ જ્યારે જનમંડળને સમન્વય છે કે ધર્મનાં આંતર અને બાહ્ય સ્વરૂપોનું એકીકરણ કરવાને જદલ 'તે બીજા પ્રકારની સ્થિતિભ્રંટતા કરે છે ત્યારે તે નવો માર્ગ સ્વાભાવિક રીતે ધસાઈને અદસ્ય થાય છે. શરૂઆતમાં જુદધર્મ બાહ્ય ધર્મના આંતરતત્ત્વનું સવિશેષ સંસ્થાપન કરવા

પુરતો પ્રયત્ન હતો. પણ પાછળથી એ એક વિરોધી ધર્મ યર્ષ પડ્યો અને ઘણું અંશે ચાલતી સંસ્થાઓનો ઉચ્છેદક થયો. આમ છતાં રાજ્યગળને લીધે તે કેટલાક સૈદ્ધાંત સુધી નબી રહ્યો. પણ પોતાનામાંજ પુરતાં સ્થાપક તત્ત્વો નહિ હોવાથી દિંદમાંથી તે નટ થયો. ખીજા દેશોમાં તે દેશના વિદ્યમાન ધર્મોના પ્રમાણમાં વધારે સ્થિતિકુશળ હોવાથી અને તે ધર્મોમાં ખુટતાં અમુક તત્ત્વો પુરાં પાડનારો હોવાથી ત્યાં તે ટક્યો અને ફેલાયો. બુદ્ધ ધર્મના ચિત્ર વિચિત્ર ઇતિહાસનો આ ખુલાસો પણ ધર્મમાં ઉભય અંગની આવશ્યકતાનો પુરતો પુરાવો આપે છે.

બુદ્ધધર્મનો વિશેષ આશ્લેષ આપણી વર્ણાશ્રમન્યવસ્થા ઉપર હતો. તે આશ્લેષથી આપણા ધર્મના કર્મવિવેક અને ધનસંવિભાગના મુદ્દાઓ ઉપર સખ્ત ધા પડ્યો. અને બુદ્ધ મહાત્માની કંઈ પણ અવગણના કર્યા વિના મારે કહેવું પડે છે કે તેમના ધર્મનું આ પરિણામ આપણા દેશને અત્યંત હાનિકારક નીવડ્યું. ક્ષત્રિયોએ બુદ્ધદિંકેનો સ્વાર્પણપ્રધાન ધર્મ છોડી દીધો, તેજસ્વી ગૃહસ્થાશ્રમીઓનાં રસસામગ્રીથી ઉભરાતાં બવનોને બદલે બિંમુઓના મંડાથી ભૂમિ છવાઈ ગઈ, અને “ધન ધાન્ય પશુ પુત્ર લાભ સંવત્સર દીર્ઘમાયુઃ” ના ઓજસ્વી ધર્મને બદલે શોકાવિષ વૈરાગ્યનો સાર્વત્રિક પ્રચાર થયો. આ સ્થિતિ હમેશને માટે આપણા દેશમાં કાયમ રહેવા જેવી પાટી ન યઈ તેટલામં તે પહેલાં શ્રીમચ્છંકરાચાર્યે વર્ણાશ્રમ ધર્મની વ્યવસ્થા પુનઃ સ્થાપન કરી, બાદ ધર્મને દિંદમાંથી બગાડ્યો, અને બ્રાહ્મણ-વૈદિક ધર્મના આંતર અને બાહ્ય સ્વરૂપનો સમતોલ ચવાનો વિનયી યત્ન થયો.

એ વર્ણાશ્રમ ધર્મ હજી સુધી થોડા ઘણાં તેજમાં અત્યારે પણ વિદ્યમાન છે. તેના તેજે (influence) અનેક પ્રકારના ધક્કાઓ સામે આપણને ટકાવી રાખ્યા છે. મનુસ્મૃતિ ખરું કહું છે કે—

उत्पद्यन्ते च्यवन्ते च यान्यतो न्यायानि कानिचित् ।

તાન્યર્વાક્ષાલિકતયા નિષ્ફલાન્યનૃતાનિ ચ । મનુ. ૧૨. ૧૬

(જે જે ધર્મશાસ્ત્રને વેદનો આધાર નથી તે તે સર્વ મનુષ્યનાં બનદેવતાં હશે. તેથી તે ઉત્પન્ન થાય છે અને નાશ પામે છે, અને તે અર્થાચીન કાલમાં રચેલાં છે તેથી તે નિષ્ફળ અને જૂઠાં છે.)

સારે કિડનો સિદ્ધાન્ત ખરો હોય—અને આપણી સમાજજી પ્રમાણે ચાલતા વિષય પુરતો એ ખરો છે—તો ધર્મના સામાજિક અંગના સંબંધમાં આપણે નિશ્ચિન્ત રહેવા જેવું છે. સાતિજનન વિગેરે કેટલાક આધુનિક પ્રસંગો ઐતિહાસિક દૃષ્ટિથી જોતાં આપણને સકારણ અને પોતપોતાના કાળમાં શુભકર જ નજીવ છે.

છતાં આપણે પ્રલક્ષ કરીએ છીએ કે આપણા સમાજનાં કેટલાંક ચક્રો શિથિલ પડ્યાં છે, આપણા ઉત્કર્ષનું ગાડું અટકી પડવા જેવું જ છે એટલું જ નહિ પણ અસાર સુધી નહિ અનુભવેલો એવો એક બહિષ્ઠ ઔદ્યોગિક ભય ટમટમી રહેલો છે. એ બચવો સંક્ષાત્કાર કરાવવાનો અને તેની ટક્કર ઝીલવા સારું સર્જી ચવાની વિનંતિ કરવાનો મારો ઉદ્દેશ છે. નવા ભય સામે આપણને ટકાવી રાખવા આપણી સંસ્થાઓ કેટલે સુધી શક્તિ

માન છે તે વિચાર અસારે બહુ જ અગત્યનો છે. પણ તેના કરતાં પણ વધારે અગત્યનો સવાલ આપણા આંતર ધર્મોનો છે. અંતઃકરંજી અને સંસ્થાઓ એક બીજાને મદદ કરે છે, અને અંદરથી નવા બનને તરી શકવાની શક્તિ આપણે સંપાદન કરીએ તો સંસ્થાઓ પોતપોતાની સંભાળ લઈ શકશે. ઐતિહાસિક કસોટીએ સદૃશ નીવડેલી સંસ્થાઓને સુધારવાના સ્વપ્રમત્તેરય કરતાં આપણાં પોતાનાં મનને અને હૃદયને નવા બધ સાર કુશલ બનાવવું એ મને વધારે યોગ્ય લાગે છે.

અને એ તરફ નજર કરીએ તો આપણને સમજશે કે નવા સમાજબનની સ્થાપના ટકી શકવા પુરતું બળ આપણામાં—આપણી મનોવૃત્તિઓમાં આપણાં હૃદયમાં નથી. ફિડ કહે છે કે પશ્ચિમના સુધારાના તેજની નીચેની પ્રજાઓનાં આંતર લક્ષણો તેમને બિવિધમાં આખા જગતના નિયંત્ર બનાવશે. તે આંતર ધર્મો—સંપ, સત્ય, પ્રમાણિકતા, પરોપકારવૃત્તિ, કાર્યભાન, ક્રિયાશક્તિ, અને કર્તવ્યનિષ્ઠા. આપણે દરેક વિચાર કરવો જોઈએ કે આપણા શુભોમાં આમાંના શેની શેની ન્યૂનતા છે? અને ન્યૂનતા પુરી પાડવા શું કરવું જોઈએ? નાત જાત વિગેરે આપણા કુત્કર્ષમાં વિઘ્નકર્તા છે એમ જોઈએ માને છે તેને માટે એટલું જ કહેવાનું છે કે ક્યાંદનું દક્ષિણિન્દુ જરાક કેરથી જુઓ. અને એમાં 'નાત' નો દોષ છે કે આપણા પોતાના સ્વભાવનો દોષ છે તે તપાસે. નાત જાત એ બધું કર્મવિપ્લવ કાર્યવિવેક અને આચાર વિચાર વિગેરેથી પડેલી જુદી જુદી સમાજ છે, પરંતુ તે જુદી જુદી હોવાથી આપણું અનુસૂત ઐક્ય જરા પણ શિથિલ થતું નથી. ઇતિહાસથી, દેશથી, રાજ્યથી, સ્વાર્થથી અને બિવિધના અભિલાષોથી ટુંકામાં જેટલાં તરવે આપણા જેવા મોટા દેશને એક કરવાનાં સાધનભૂત હોય તેમાંના ઘણાં ખરાંથી આપણી પ્રજા એકમેક સાથે યુગાવધી છે. અને એકતાના સંપૂર્ણ બાન સાફ બેદના વિચારને ઝાણ કરી 'અબેદ'ની બાજુ ઉપર ભાર મૂકવાની જ જરૂર છે. જ્યાં બેદ ત્યાં બેદ પણ તે સાફ જ્યાં અબેદ છે ત્યાં પણ બેદ શા માટે રાખવો જોઈએ તે સમજાવું નથી. વ્યવહારમાં નાના પ્રકારના બેદો ઉપલબ્ધ છે છતાં મનુષ્ય જાતિની એકતા જોનારને બધા બેદો ઉપાધિકૃત જ લાગે છે. પરમાર્થમાં બેદ નથી જ. આમ વિચારથી અને વિવેકથી એકતાનું બાન કરીએ તો જે 'સંપ' આ યુગમાં આવશ્યક છે તે સંપાદન કરવામાં વિલંબ નહિ લાગે. નાતિ જાતિના બેદ એ ઉત્કર્ષમાં વિઘ્નકર્તા છે એમ નથી પણ એની અંદર સૂચ જોવી રહેલી એકતાનું અપૂર્ણ બાન એ વિઘ્નકર્તા છે એમ સાક્ષાત્કાર કરવો જોઈએ. આ નવા દેખાતા બધમાં આ બાન એક અત્યંત અગત્યનું પગલું છે. કાર્યભાન અને ક્રિયાશક્તિ એ બે બીજા શુભો પણ ઘણે દરજ્જે કેળવવાની આવશ્યકતા છે. અને આ યુગમાં આપણું શું કાર્ય છે તે પહેલું સમજવું જોઈએ અને પછી ઉત્સાહથી તે કાર્ય તરફ વધવું જોઈએ. આપણા સ્વભાવમાં આંતર ધર્મોમાં આટલો ફેરફાર થાય તો પછી આપણી સંસ્થાઓ એની મેજે જ તેને અનુસરીને ઘડાઈ જશે. હું માનું છું કે આગળો પ્રશ્ન પ્રથમ દૃષ્ટિએ સંસ્થા સંબંધી છે છતાં પણ તે છેવટે આપણા આંતરધર્મોની વિશુદ્ધિનો છે.

(અપૂર્ણ)

ઉત્તમલાલ કેશવલાલ ત્રિવેદી,

હુમર કુળાનાં પ્રદર્શનો.

૨.

દેશી માલ વાપરો.

(અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૧૨૦ થી)

જ્યારે સ્વદેશી માલ વાપરવા સંબંધે આમલદ્વી કહેવામાં આવે છે ત્યારે ઘણા લોકો પોતા ઉપરની જવાબદારી ઉઠાવવા ખાતર અગર વિશ્વસનીય પ્રકૃતિ પડી જવાના કે એવાં કારણસર અને કેટલાક કેસોમાં તો તે કારણો ખરા દીલથી માનવામાં આવતાં હોવાના કારણસર નીચેના મુદ્દાઓ ઉપર ખર મેલાય છે.

(૧) કદાપિ દેશી માલ જ લઈએ તો પણ તેનો નફો નો પરદેશીઓ જ લઈ જાય છે માત્ર મોટી મોટી મીથો તથા કારખાનાઓ બદાન્તી મુડીથી જ તથા બહારના લોકોના "મેનેજમેન્ટ" નીચે જ ચલાવવામાં આવે છે. અને એ કારણે જેતાં જે ને દેશી માલ તરીકે ઓળખાવવામાં આવે છે તેને દેશી માલ જ કહેવો જોઈએ નહિ.

આ સંબંધમાં પ્રથમ એટલું તો કમ્બલ કરવું જોઈએ કે ને તકરાર અમુક અંશે ખરી છે, પરંતુ જે એટલી બધી સખળ નથી કે તેથી તે તકરાર લાવનારા દેશી માલ ન લેવાના આમલ સામેના તેઓના વાંધા વાળળી છે એમ કહી શકાય. પ્રથમ તો તમામ મીથો પરદેશી મુડીથી કે માણુઓથી ચલાવવામાં આવતી નથી. ઘણી ખરી ન્હાની અને ઘોડી એક મોટી મીથો હિન્દુસ્તાનની મુડીથી કામ કરે છે. જે મીથો બહારની મુડીથી ચલાવવામાં આવે છે તેનો નફો બહાર તણાઇ જાય છે, અને નફો એ મોટી વાત છે. આ વાત ખરી છે છતાં તે મંબંધેની મજૂરી તો અહીં રહે છે; તેટલો ફાયદો છે. વળી જેમાં કામ કરનારા મજૂરો તથા હવે વર્ગના તોફારો, એન્ટ્રો, ઇન્ફેક્ટરો, એન્ટ્રોનીયરો વિગેરે ઘણા ખરા દેશીજ હોય છે તેથી તેમને રોજ મળવા ઉપરાંત તે તે કામ કરવાનો કરવાનો અનુભવ પણ મળે છે અને તેથી તેટલે દરજ્જે સ્વતંત્ર કામ કરવાની લાલચાતમાં ધીમે ધીમે ઉમેરા થતો જાય છે. બહારની મુડી વાળા લોકોમાંથી કેટલાએકને અહીં આવી રહેવું પડે છે તે લોકોને કંઈ ઝીજે પણ અહીંની લેવી પડે છે અને અહીંનાં માણુઓનો પણ મીલનાં કામ મિલાવનાં કામમાં પણ ઉપયોગ લેવો પડે છે, અને તેમની તેટલે દરજ્જે રોજ જાય છે. અહીં તે લોકોને "ઇન્કમટેક્સ" પણ દેવો પડે છે અને તેથી તેટલે દરજ્જે અહીંના કરબરનારાઓને તે પણ મદદ મળે છે. ઉપજ ઓછી થયે તો સરકાર એની મેલે ખર્ચ ઘટાડશે એવા ઉપર બહુ ભરોમો રાખવા જેવું નથી કારણ હિન્દુસ્તાન ગમે તેવો મરીજ થયે તો પણ તે એવડો અને એવો દેશ છે કે સરકારનાં ખર્ચ જોગું તો હમેશ તેમને મળ્યાં જ કરશે. વળી હાલની સ્થિતિમાં કરોડો રૂપિયાનો કાચો માલ અહીંથી બહાર ગામ ચડે છે, તે માલ ચડવાનું અને તે તૈયાર થઇ આવે ત્યારે અહીં પહોંચવાનું બારાં

તુર વિગેરેનું જે ખર્ચ થાય છે તેટલું તો ઓછું લાગે, એટલે તે પૈસા જે ધણું ખર્ચ પરદેશી કમ્પનીઓ જ લઈ જાય છે તેટલા જ જતાં અટકે તો તે પણ ફાયદાની વાત છે.

ઉપરાંત જે પરદેશી ચીજોને બદલે અહીંની ચીજો લેવાનું વિનવવામાં આવે છે તે તમામ મીલોમાં જ બનાવવામાં આવે છે એમ નથી. કેટલીએક કાચની જ કારીગિરીની હોય છે અને કેટલીએકમાં સંચાકામનો બહુ જ જુજ ઉપયોગ કરવામાં આવે છે, તેવી ચીજો સંબંધે ઉપરની તકરાર તદ્દન નકામી જ ગણાશે.

કદાપિ હાલ પરદેશીઓ જ નફા લઈ જાય છે તે કારણે દેશી માલ સંબંધની હીલ ચાલ બહુ ઉપયોગી નહિ થાય એમ ગણીયે, તો પણ તેથી એક જુદાં જ કારણસર કા-યદો છે અને તે એ કે પરદેશી મુડીથી ચાલતાં કામમાં નફા રહેતો જ્યારે જોવામાં આવશે ત્યારે અહીંના મુડીવાળાઓને પણ તેમ કરવાનું મન થશે. અહીં મુદ્દલ મુડી નથી એમ નથી પરંતુ તેને આવાં કામોમાં રોકતાં લોકો મુજબ છે. સેવિંગ બેંકો તથા સરકારી લોનો માં જે લાભો રૂપિયા રોકાઈ રહ્યા છે તે જો આવા કામમાં લાવી શકાય તો અલગત ધખી મદદ થાય; મીલોમાં થતો માલ ખપત્રા માર્કે અને તેથી શાયદો થશે એમ ખાતરી થાય તો સાલગણુ દકામાં પૈસા નહિ રોકતાં મીલો વિગેરેમાં પૈસા રોકાવા શરૂ થશે. સેવિંગ બેંકોમાં પૈસા ગરીબ લોકોના જ હોય છે તે વાત ખોટી છે. ગરીબ લોકોના પૈસાનો વ-ગર કાઢવામાં આવશે તો પ્રમાણુ બહુ જ ઓછું આવશે. એટલે અહીંની મીલોમાં થતો માલ હાલ દેશી માલ ન કહેવાય તો પણ જો તેને જ ઉત્તેજન મળશે તો ઉપર પ્રમાણુ કેટલાએક બીજા લાભોની સાથે આપણા મુડીવાળા લોકોને પોતાની મુડી મીલો વિગેરેમાં રોકવાને ઉત્તેજન મળશે એ પણ એક મોટો લાભ ગણાવો જોઈએ.

(૨) કેટલાએકો તરફથી એમ કહેવામાં આવે છે કે જ્યાં સુધી તમામ અગર લગભગ તમામ લોકો સ્વદેશી ચીજ જ વાપરવાનો આચલ રાખે નહિ (અને હિન્દુસ્તાન એ જાપાન નથી તેમ તેની તમામ વસ્તી પુના સતારાનાં બ્રાહ્મણોની બનેલી નથી) ત્યાં સુધી બહુ જ જૂજ, પ્રમાણુની સંખ્યાનાં માણુસોના આવા નિશ્ચયથી કંઈ લાભ થશે નહિ.

આ સંબંધમાં પ્રથમ તો “લાખની પાણુ” એ હિસાબ બૂલવો જોઈએ નહિ; વળી શરૂઆતમાં તો એમ જ હોય, અને જેટલે દરજ્જે મદદ થશે તેટલે દરજ્જે આગળ ચાલ્યા એ દેખીતું જ છે. “ચાર ચાર ગાઉ ચાલતાં લાભો પંથ કપાય.” પણ દરમીયાન જ આ ધુધ પૂરે થઈ જાય તો? તો એટલું જ કે આ કોઈ વ્યક્તિની વાત નથી, અને પ્રત-ઓના પ્રયાસોને આ દૃષણુ લાગુ પડે નહિ. અલગત તે બરોસે ખેતી રહેવાનું નથી, પર-દેશી માલ જેવો જ માલ, તે જ કીમતનો અગર તેથી પણ સસ્તો બાવે. પરવડે તેવો અને જોઈએ, તેટલો જ સ્થાબંધ અને તે પણ દેશની મુડીથી જ તથા દેશીઓની વ્યવસ્થા નીચે જ બનાવવાના તમામ રસ્તાઓ લેવાવા જોઈએ અને સ્વદેશી માલ સ્વદેશી લેવાના

જાકારણસર અપશે એ બનવા જોમ નથી એમ માની એ પ્રયાસો તો સતત જારી રાખવા જ જોઈએ. પરંતુ જ્યાં સુધી તેવા પ્રયાસો જોઈએ તેટલે દરજ્જે સરળ થાય નહિ ત્યાં સુધી તો આ સ્વદેશી હીલચાલને મહુ કોઈએ પોતાથી બનતું કરી મદદ કરવી જોઈએ એ દેખીતું છે. તેથી થોડો ભોત પણ લાભ છે, તુકસાન તો નથી જ, અને પૈસા સંબંધેનો લાભ બહુ નહોતો થશે એમ માનીએ તો પણ પોતાના દેશની ઉન્નતિ ખાતર એટલું સ્વાભાર્પણ કરતાં શીખાશે તો એ એક આપોઆપ જ મોટો લાભ છે.

(૩) આપણે જોઈતી તમામ ચીજો અહીંની બનાવટની ક્યાં મળી શકે છે ? ફેટલાએક આ કારણ આગળ ધરે છે.

હાલના જમાનામાં જે હાજરો ખરા અગર ખોટાં કારણસર વધી પડી છે તે તમામને સર્વાંશે પૂરી પડાય તેટલે દરજ્જે તમામ ચીજો અહીં સંબંધ બની નથી એ વાત ખરી છે. પરંતુ જે કદાચ થોડો જ નિશ્ચય અને ખોરી હાંસી માટે સ્થેજ જ એપરવાપણું હોય (એપરવા હોવાપણામાં તો હાલ મોટું માન સમજાય છે તેથી તે મુશ્કેલી નહીં જોઈએ નહિ) તો એવી ચીજોનું લીસ્ટ ધારવામાં આવે છે તેના કરતાં બહુ ટુંક થઈ જશે. આ સંબંધમાં જે થોડું વિવેચન આ નીચે કરવામાં આવે છે તે બાળકો અગર અણુસમજુ માટે જ યોગ્ય ગણાય તેવું છે. તથા આ માસિકના વાંચનારાઓ લગભગ તમામ સાક્ષર વર્ગના જ હોય છે એમ પણ હું સારી પેઠે સમજું છું છતાં ‘અમારે જોઈતી ચીજો દેશી તે ક્યાંથી લાવવી, અને તે તે વિના તો કેમ રહેશે’ વિગેરે વિગેરે જે ચારે તરફથી કહેવામાં આવે છે તેના એક સવિનય જવાબ નરીકે જવાબ આપુની લખવાની રજા લીધી છે અને તે ખાતે વાચકવર્ગની હામ આપું છું.

મરેણ જનાવરોનાં હાડકાં તથા વાળનાં ઝરાને બદલે લગભગ સર્વત્ર મુલબ્ધ એવું દાતળ અગર છેવટ જન્મથી મળેલાં અને દરવખત હાજર એવાં અંગુષ્ઠ અને તર્જનીથી રાખ માટી મીઠાં વિગેરેનો ઉપયોગ; બાવળ કે લીમડનાં તાજાં દાતળથી પેદાંને ફેટલી મજાગુની મળે છે તે પૈક દાકતર લોકોને પૂછેથી ખાત્રી થશે; પરદેશી અને મોંઘાં પાકડરને બદલે માયા ચાક કાથા વિગેરેનું ચૂર્ણ; પરદેશી સાગુને બદલે દેશી સાગુ, અરીસા ખારો વિગેરે સાહિત્ય; લેવેન્ડર વિગેરેને બદલે અતર મુલાબજળ; એનેમલ્ડ પ્યાલા રકાબીને બદલે પીતળનાં અને શકિત હોય તો ચાંદીનાં; એનેમલ્ડ હામોનો એક જગોથેથી પતરી કપડી એટલે નાક આંખ વગરના રૂંદો જેવાં સદાને માટે તેકદરૂપાં બની જાય છે, અને રૂપાળાં કાચ માટીનાં હામ એક દેરે પછડાયાં એટલે જૂઠા અગર નકામાં, ત્યારે કિપરની ધાતુનાં હામ પચ્યાસ વર્ષે પણ મજા કિંમતના ચાર આનામાંથી તો જાય જ નહિ; અમુક ઉગ્ર પ્રતિના માલના અપવાદ સિવાયનાં કાગળ તથા ચાલી અહીંનાં મળી શકે છે; દેવનાગરી સિપિની તમામ દેશી બાપામાં લખતું હોય ત્યારે હોલ્દર તથા રટીલને બદલે કલમ વાપરી સકાય એટલું જ નહિ પણ વાપરવી જ જોઈએ; રટીલ વિગેરેનું ખર્ચ ફેટલું થાય છે તે કોઈ

તપાસતું નથી: “રંટીલ પેનથી લખવાથી સુઝરાતી અક્ષર અગડે છે માટે ઠાંક નહિ વાપ-
રતાં” સુઝરાતી નમામ લખાણ કલમથી જ કરવું જોઈએ એવો રિવાજ ગોંડળ સંસ્થા-
નામાં હુકમની રૂઢિએ દાખલ કરવામાં આવેલ છે. સોણું મોથું એક તરફ રાખીએ તો પણ
કલમથી લખાતાં અક્ષર અગડતા અટકે છે તથા રેકર્ડ વધારે સાફ રહે એ લાભ કાંઈ જોઈ
નથી. એ લાભો લેવા જતાં કાગળનું ખર્ચ વધારે થાય તો તે નુકમાન નથી પણ જરૂર
દિવસે કાયદા રૂપ થઈ પડે તેમ છે. રાત દિવસ લખવાનો ધંધો કરનારા પણ કલમ ધ-
રવાનું બૂલી ગયા છે અગર શીખતા જ નથી, અને તે ગણવાની સાથે એ બદાને એક
આકું સડું પાસે રહે તો તે કાંઈ થોડો લાભ નથી; આકાં રાખવા માટે પાસ લેવો જોઈતો
નથી અને તે હગ્ગર જગોયે કામ આવે તેવી ચીજ છે છતાં બસો કે પાંચસો માણસની
હિન્દુસ્તાનના લોકોના મેળાપડામાંથી કેટલા પાસેથી જરૂર પડે એક આકું મળી
શકશે એ સડું કાંઈ જાણે છે; ઠાંકણીઓને બદલે દોરા વાપરી જેવાથી ખાતો થશે કે
શાથી કાગળો વધારે સચવાય છે અને સગવડ પણ વધારે શાથી થાય છે; જુદી જુદી
જાતની હાથમાં રાખવાની લાકડીઓ પદ્દેશથી કેટલી આવતી હશે કે કુતરાંને હાંકવા જતાં
પણ બાંગી જાય એવી લાકડી રાખવા દરતાં દેશની મજબૂત લાકડીઓ કેટલી સસ્તી અને
કેટલે પ્રકારે વધારે ઉપયોગી ? આંકાંની માફક જ સારી સારી લાકડીઓ પણ હજુ વગર
પરવાને રાખી શકાય છે ત્યાં મુધી તો તેનો ઉપયોગ થવો જ જોઈએ. “મારકણો સાંઠ
ને ચોમાસુ માહાલ્યો” એવા સાંઠ અને તે સાથે ચોમાસુ તો હિન્દુસ્તાનને કમનસીબે
આદેશ જ થઈ ગયાં છે (અને થોડા વખત પછી મારકણો સાંઠથી પણ બીહી ગયા એવા
તે અખો બગત કેવા હશે એમ શંકા થવા લાગશે) છતાં જ્યારે દોર કે કુતરાં રસ્તામાં
દહડતાં આકાં આવે છે ત્યારે મજબૂત લાકડી વગરનાઓના મનની શી દશા થતી હશે એ સ્હેજ
સમજાય એવું છે. નાજુક સોટીઓથી બનાવેલો સરખો પણ સર્પ વળાવી શકાય ખરો કે જોસખર
દોડતાં થોડીથી કાંઈ મકાન સાથે ભીંસાઈ જવા વખત આવે ત્યારે તેથી સોટીઓ કાંઈ
કામ આવે ખરી ? લાખો રૂપિયાની છત્રીઓ દર વર્ષે બહોળી આયાત થયાં જ કરે છે. ચો-
માસાંની ખાસ છત્રીઓ જંગલી દેખાવ આપતી હોવાથી ઉનાળા તેમ ચોમાસામાં સરખો
રીતે ઉપયોગી થાય તેવી છત્રીઓ વિના ન જ આવે તો પણ ખારે માસ વાપરવા કરતાં
ચોમાસામાં જ એ વ્રણ માસ વાપરવામાં આવે તો લગભગ સાંઠ પોણોસો ટકા જેટલો
આયાતમાં ઘટાડો થઈ જાય અને તેની સાથે શરીરે નાશાયક થતાં અટકાય એ વિશેષ
પડાવમાં સિઆળામાં પણ છત્રી અને ઉનાળામાં પણ છત્રી, સવારે પણ છત્રી અને સાંજે
રરવા જતી વખત પણ છત્રી તો સાથે ને સાથે તમામ ખાતુમાં છત્રીઓનો ઉપયોગ કરનારાએ
વગર છત્રીએ તંડકામાં જરા ચાલી અગર કામ કરી જોવું એટલે તુરત ખાત્રી થશે કે છત્રી
ન રાખનારા પરંતુ બીજી રીતે સમાન રિયતિના લોકો કરતાં તેઓ કેટલા વધારે નકામા
થઈ ગયા છે! આપણા હાથમાં હોય એવે પ્રસંગે તો નખળાઈનાં કારણો દૂર કરવાં જોઈએ,
વિશેષે કરીને જ્યારે તેથી બીજે પણ ફાયદો છે. આગળના રાજાઓ જેને તેને છત્રીઓ
ઓડવા દેતા નહિ. જે સડું છત્રી ઓડે તો પોતે એક કેમ ગણાય એવી બીકથી તેમ થતું
એમ કહેવાય છે. એવાં કારણસર પણ હોય, પરંતુ સાથે જ બીજે ફાયદો પણ છે એ વિશે તે
લોકો અચાન હોય એવા તે ખૂબ નહોતા. હાલ પણ સરકાર પોનાનાં થોડાંની જેટલી સં-

બાળ લે છે તેટલી આપણે આપણી જાતની કે બચ્ચાઓની પણ ન લેવી, અને આપણા મનથી માનવું કે યુરોપની પ્રજા જેવું જ વર્તન આપણે રાખીએ છીએ! આગળના કારણોમાં હાલ એક વધે છે અને તે એ કે આગળ તે સ્ત્રીને અહીં બનતી અને હાલ તે બહારથી આવે છે. છત્રીના સંબંધમાં વધારે પડતી લપ્પ કરેલી છે પરંતુ તે ધોરણે જેતાં ઘણી ખરી પરદેશી સ્ત્રીને સંબંધે ખુલાસા થઈ જશે; આર પાંચ રૂપીયાના બનુસથી ૨૦-૨૫ રૂ. સુધીના રેલ્વે રગો અહીંની બનાવટના મળતા નથી પરંતુ ત્રણ રૂપીયાના ચોદાળ તથા આઠ દશ રૂપીયાના ધાબળાથી પાંચસો પાંચસો રૂપીયાની શાસો અહીંની જ બનાવટનાં જોઈએ તેટલાં મળી શકે છે. વળી બનુસો રૂપાળા હોવાથી તથા એક ફેરે ધોવાયાથી ચોથા ભાગની પણ શોભા જરૂરી નહિ રાખી શકતા હોવાથી તેનો બીજો ઉપયોગ લેવાતો નથી, જ્યારે ચોદાળો તથા ધાબળા સામાન્ય રીતે જોડવાનાં કામમાં આવવા ઉપરાંત તેટલી જ છુટથી વરસતે વરસાદે પણ ઉપયોગમાં લેઈ શકાય, સાદરી શેતરંજી પણ કામ કરે, અને હેવટ ગાંસડી બાંધવાના પણ ઉપયોગમાં આવી શકે. આવા અસંખ્ય દાખલાઓ આપી શકાય પરંતુ દિગ્દર્શન તરીકે આટલું ટાપલું કરી તેટલેથી જ આ વિષય બંધ કરીશું.

(અપૂર્ણ)

રાંકરમસાદ નવલરાંકર ધોળકીઆ.

હાલના જમાનાનો દીમીઓ

(અનુસન્ધાન પૃ. ૨૦૦ થી.)

આખી દુનીયામાં યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ મોટામાં મોટા ૩ પેદા કરનારો દેશ છે એવું કહીએ તો આજે કે અમેરિકા દુનીયાના મોટા ભાગને લુગડાં પુરાં પાડે છે. પણ ચોરાક જથ્થુ જથ્થુતા હશે કે અમેરિકા ખોરાક પણ પુરો પાડી શકે એમ છે. રૂના-છોડના એક કાલામાં રૂના તાંતણા તો માત્ર ત્રીજે જ ભાગ છે ને બાકીના બે ભાગ કપાશીયા છે. કુદરતનો ખરો હેતુ તો આ કપાશીયા પોતાની રૂની પાંખોથી પવનમાં ઉડે અને પોતાનો વિસ્તાર ફેલાવે એવો છે, પણ હવે માણસોએ કુદરતનો હેતુ ફરતી નાંખ્યો અને કપાશીયાની પાંખોનો ઉપયોગ કરવા માંડ્યો. આ પ્રમાણે કપાશીયા નકામા પડ્યા અને તેમાંથી તેલ કાઢવા માંડ્યું. આ તેલ ઓક્ષીય ઓઇલને બદલ મળતું આવે છે. અને ઉધાડી આપે ભાગ્યે એને વર્તી શકાય. માત્ર રાસાયનિક પ્રયોગથી જ બેદ સમજાય છે. વળી આ તેલ માંથી બનાવડી માખણ બનાવે છે જે ભરવાડવાડામાં બનતા માખણ કરતાં ઘણું જ ચોખ્ખું છે, અને તેમાં બેક્ટેરીયાના ઝેરી જંતુઓ હોવાનો મુદ્દલ સંભવ નથી. કપાશીયા પીણીને રહેલા છોડાં ઠોરને ખવાડે છે અને વધે તો ખાતરમાં નાંખે છે. કારણ કે આ ખાતર જમીનને નાઇટ્રોજન પુરો પાડે છે. આપણા દેશમાં પણ કપાશીયા ઠોરને પરભારી ખવરાવે છે અને તેના દુધનું માખણ થાય છે અને તેના કચરો છાણમાં નીકળી ખાતરમાં જાય છે. મોટા શહેરોમાં ધીમાં ચરખીનો ભેગ કરે છે તેને બદલે જો કપાશીયાના તેલમાંથી કારેલા માંખણનો ભેગ કરતા હોય તો કેવું સાફ !

જે ઠેકાણે એક ઘઉંનો દાણો ઉમતો હોય ત્યાં બે ઉગે તો કેટલો ફાયદો થાય ! પણ જે ઠેકાણે જમીનની બરોબર શાસ્ત્રીય તપાસ થાય છે અને અમુક પાકની જુદી જુદી જરૂર જોવામાં આવે છે ત્યાં તો દરેક એકરે ચાર પાંચ ગણો પાક ઉતરે છે. હાલના ખેતીવાડીના નવા શાસ્ત્રનો મુખ્ય હેતુ એ જ છે કે અમુક જમીનમાં કયા કયા પદાર્થો છે અને અમુક પાક લેવા માટે કયા કયા પદાર્થ તેમાં ખાતર રૂપે નાખવા. માણસના સદ્ભાગ્યે આ પદાર્થો કચરામાંથી ગળી આવે છે. મુવેલાં જનાવરોનો કચરો અને કપાશીયાનો ઉપદ્રવ તાવેલો કચરો જમીનને નાઇટ્રોજન આપે છે. અને તેલ શુદ્ધ કરતાં વધેલો એસીડ, હાડકાં, અને નકામા પચરા જમીનને ફોસ્ફોરીક એસીડ આપે છે. આ પ્રમાણે થોડી મુંડીમાંથી જોઇએ તેટલો પાક લઇ શકાય. પણ આપણા દેશના બીચારા ખેડૂતો આટલી થોડી મુંડી પણ ક્યાંથી કાઢે !

આપણે જોઈએ તે પ્રમાણે મજા ઉલોગમાંના કચરામાંથી કેટલોક લાભ લઇ શકાય છે. પણ કેટલીક વખતે તો આ કચરાનો ઉપયોગ આપણે પરાણે લેવો પડે છે. અને કારખાનાવાળાઓને સરકારમાંથી કાયદો કરીને કચરાનો ઉપયોગ કરાવવાની જરૂર પડે છે. અને ખરે જોતાં આ કાયદો તેમને કનડતો નથી પણ ઉલટા તેમનાં ગળવામાં પૈસા નાંખે છે. આ કેવું નવાઇ જેવું !

સોડા બનાવવાનો વેપાર કેવો મોટો છે ! સૌ વર્ષ પહેલાં આખી દુનીયાને સોડા પુરો પાડવા માટે એકજ રીત હતી. આ રીતમાં દરેકજ કારખાનાઓમાંથી એવી તો ઝેરી હવા નીકળતી કે જવાળામુખીમાંથી નીકળતા પદાર્થો જેટલું વનસ્પતિને હેરાન કરતા તેથી પણ વધારે આ કારખાનાં હેરાન કરતાં હતાં. દરેક કારખાનાની આસપાસ માછલો સુધી તો લીલો પ્રદેશ ઉજ્જડ બની રહેતો. અને વીલાયત જેવા ધીચ પ્રદેશમાં તો આની અસર શહેરોમાં લાગતી અને દરેક પાણીદાર ઓળંગે ઉતરી જતાં અને ધાતુના યંત્રો ધીમે ધીમે ખવાઈ જતાં. આ ઉપરથી લોકોએ પાર્લમેન્ટની મદદ લઈ કારખાનાવાળાઓ ઉપર કાયદો પસાર કરવાનું પગલું લીધું. અને કારખાનાવાળાઓએ મોટો યુમાટ ઉઠાવ્યો કે જો કાયદો થાય તો અમારાથી સોડા બનાવી શકાય જ નહિ અને અમે સૌ જીવે મરીએ. પણ તેઓનું કંઈ ચાલ્યું નહિ. કમ્પનીવાળાઓને મોટા મીનારા ચણી-પાઈપ મુકી તેમાં એ ઝેરી ગ્લાસને લઈ લેવાની જરૂર પડી. આ પ્રમાણે લાખો ટન જેને આપણે હાઇડ્રોકોરીક અથવા મ્યુ-રીએટીક એસીડ નામે ઓળખીએ છીએ તે નીકળવા માંડ્યું. પણ આનો કંઈ બજારમાં બપ નહોતો અને વળી કમ્પનીવાળાને આ નાખી દેવાનો પણ હુકમ નહોતો કારણ કે જે ગટરમાં નાખે તો નદીની માછલીઓ મરી જાય, નદીના પાણીથી ઉગતા છોડો પણ બળી જાય, નદીનું પાણી પીવાય નહિ અને વળી કારખાનાના કામમાં પણ ન આવે. જે જમીન ઉપર ઢાળી નાંખે તો ગેસ પાછો નીકળે અને એની એ જુમ કાયમ રહે. આ એસીડનો કોઈ પણ રીતે નાશ કરવો જોઈએ અને એ નાશ થોડા પૈસામાં કેમ થાય કારણ કે બહુ પૈસા ખર્ચે તો તેમનો મુજ ધંધો એસી જાય. આવી મુશ્કેલીમાં કારખાનાવાળા આવી ગયા.

થોડા વખત પછી આ એસીડનો બ્લીચીંગ સોલ્ટ થાય એવી શોધ થઈ અને આ બ્લીચીંગ સોલ્ટનો બજારમાં બપ જાગ્યો. ત્યારે યશું એવું કે કાયદો થયાથી સોડા મોઢો થશે એમ લાગતું પણ ઉલટો સોડા સોંધો થયો અને બ્લીચીંગ સોલ્ટ જાડ્યું કે જેને લઈને આજે મેલાં ને ઘેરાં કપડાંને બદલે ધોળાં પાંખો જેવા કપડાં આપણને પહેરવા મળે છે.

મોટા શહેરોમાં દીવાબત્તી માટે અથવા બઠ્ઠીઓ માટે ગેસ પુરો પાડવા માટે કાયલો કેટલો બધો ડીસીલ કરવામાં આવે છે ! કાયલામાંથી નીકળેલી ગેસમાં ઘણા ઝેરી પદાર્થો હોય છે. તેથી જે એમને એમ નળી વાટે શહેરમાં મોકલાય તો બળતી વખતે ઘણી હાની પહોંચાડે માટે આ ગેસને શહેરમાં મોકલ્યા પહેલાં શુદ્ધ કરવામાં આવે છે. જે પાણીમાં આ સઘળો ઝેરી પદાર્થ એકઠો કરાય છે તેમાંથી બહુ જ ગંધાતો ડામર થાય છે. આ ડામર વાળું પાણી પહેલાં તો ઢાળી નાંખતા, પણ તેથી પાણી બગડતું અને જનસુખાકારીને હરકત પહોંચતી. તેથી સરકારે કાયદો કરી તેમને ડામરનો બીજો ઉપયોગ કરવાની જરૂર પાડી. ડામરને તેઓ ઘણી કૌમતી બઠ્ઠીઓમાં બાળી નાંખતા અને પાણી ઢાળી નાંખતા. પણ રસાયનશાસ્ત્રીઓએ તરત બતાવ્યું કે આ ગંધાતો ડામર તો મોટો ખજાનો છે. આમાંથી બેન્ઝીન (લોખાન) અને બીજા કેટલાએક પદાર્થો અને કાર્બોલીક એસીડ કાઢ્યા, અને બાકીનો કચરો આગળની પેઢે બાળી નાંખવા માંડ્યો.

બેનઝીન જલવાથી તો કાચલાના ઠામરના નશીળ ઉધડી ગયાં પહેલાં બેનઝીનના બહુ ગુણ જણાયા નહોતા પણ પછી તો તેમાંથી કંઈ કંઈ નવી ચીજો નીકળી પડી. કાચલાના ઠામરના બંદારમાંથી આ દુનીયાને ઉપયોગી એવી તો કેટલીક ચીજો નીકળી પડી કે કાંઈ માનશે નહિ કે ઘરમાં વપરાતી ચીજો અને કાચલાના કચરાને આટલો બધો સંબંધ હશે એનીનીલ શું છે એ બપ્પુ હોય તો એકદમ લુગડાઓ ઉપર જે આપણે જાત જાતના રંગ ભેંસાએ છીયે તેની ઉત્પત્તિની ખબર પડે. એનીલીનમાંથી જ આ સઘળા તરેહવાર રંગ થાય છે અને એનીલીન બેનઝીનમાંથી અને બેનઝીન ઠામરમાંથી આ પ્રમાણે પથરંગી રેશમી સાડીઓના રંગને ને ઠામરને શું સંબંધ છે તે જણાશે. પચાસ વર્ષ ઉપર શુદ્ધાદરથી માંડીને તે જેડસેલમ સુધી જૂમખસમુદ્રના કીનારા ઉપર મેટરનાં (મજ્જનાં) ટૂંકા શોભી નીકળતાં હતાં અને આસલના કુજ્જ દેશના લાલચોળ રંગનાં કપડાંમાં વીટાયેલાં મમીઓ (ખુશખોદાર પદાર્થમાં સાચવી રાખેલાં મુદ્દાંઓ) મળી આવે છે તે મમીઓના વખતથી તે છેલા પચાસ વર્ષ ઉપરના રાજ સુધી આખી દુનીયાની પ્રજાઓ આ મજ્જના મુળીયામાંથી મુખ્ય રંગો પેદા કરતી અને મજ્જના ખેતરો એ દેશોની મોટી મુડી ગણાતી. પણ કાચલાના ઠામરમાંથી એન્યરેસીનની શોધ થવાથી તથા તેમાંથી જાત જાતના રંગ કાઢવાની સૌંધી મુક્તિઓથી આ સઘળાં મજ્જનાં ટૂંકા કદમાઈ ગયાં અને હવે ભાગ્યે જ તેનો પાછો ઉદય થશે. આવી જ રીતિ આપણા દેશના ગળીના હોટની થવા બેઠી છે. જે કે હમણાં બનાવટી ગળીના રંગની સામે આપણા દેશની મળી સારી ટક્કર લઈ શકે છે પણ આગળ ભવિષ્યમાં કદાચ આપણી ગળીની મજ્જ જેવી દસ થાય એવી ધીક લાગે છે. ખુસા ખાતે મળેલી ઇન્ડીગો પ્લેન્ટેસ એગ્રોસાયેશન (ગળી વાવનારાની મંડળી) તરફથી હાર્ડ ઈર્મને આપવામાં આવેલા માનપત્રના જવાબમાં તેણે તેમને આ બનાવટી રંગ સામે ટક્કર લેવા હોંનિત આપી હતી. પણ આ લાંબો વખત ચાલે એમ લાગતું નથી. કાચલાના ઠામરમાંથી નેપ્થેલીન નીકળે છે ને તેમાંથી ગળી નીકળે છે આની આ પ્રમાણે એક તુચ્છકારી કદાપેલ ઠામર આપણા શેકડો વર્ષના ગળીના વેપારને ધ્રુવને છે.

હજી તો જાણે કે ઠામર આ પ્રમાણે આપણી આંખોને ખુશ કરવાને હજારો રંગ-બેરંગી રંગો ઉત્પન્ન કરીને ઘરાબો નહોય તેમ આપણા નાકને તથા જીભને ખુશ કરવા માટે કંઈક નવા નવા પદાર્થો આપતો જ જાય છે. અંબર કસ્તુરીની મુગંધ કે જાત જાતના તેજનાની ખુશખો આપણે લઈએ છીયે સારે જે પદાર્થ આપણી નાસિકેન્દ્રિયને ઉત્કેરે છે તે પદાર્થ હાલ ઠામરમાંથી બનાવી શકાય છે. વળી વેનીલા, સીનામેન, વીન્ટરગ્રીન વગેરેના અડો પણ આમાંથી બનાવી શકાય છે. વધુ આશ્ચર્યકારક તો એ છે કે આંડના કરતાં ૬૦૦ ગણો ગળ્યો પદાર્થ સંકરીન આમાંથી બને છે. ક્વીનીનની એક ગોળી જેવડી સંકરીનની એક ગોળી આ કે કાફીના એક પ્યાલાને ભેંસાએ તેટલો ગળ્યો કરવાને માટે બસ છે. ઠામરમાંથી ઉત્પન્ન કરેલી ચીજોથી સ્વાદિષ્ટ મુગંધી ને રંગબેરંગી બનાવેલી મીઠાઈઓ ખાઈને જે અપચો થયો ને દવા લેવાની જરૂર પડી તો દવાખાનામાં પણ અંદાં વસાણાં ઠામરમાંથી જ નીકળે છે. અને બેન્ઝોઇક, સાલીસીલ્લીક એસીડ વગેરે કદ તથા જવરદ દવાઓ કાચલાના ઠામરમાંથી જ નીકળે છે.

આ પ્રમાણે દુનીયાના વધતા જતા મુધારાની તંગીઓને પુરો પાડતો મોટો ખજાનો ઉકરડામાંથી મળી આવ્યો છે. આપણા દેશનો જે લખલૂટ ખજાનો મહમદ ગીજનવી કે નાદીરશાહ લુટી ગયો કે જે કાંમતી ખજાનો મોટા રામ રાજ્યતી તિલ્લેરીમાં હતો તેથી એકડો ગણો ખજાનો આપણી આસપાસની નકામી ગણાતી ચીજોમાં પડેલો છે. તેને માત્ર રસાયનશાસ્ત્રીની શુદ્ધિ અને વેપારીની મુંડી વાપરવાની ઉડી નજરે ને દિશતની જરૂર છે. અને જેમ જેમ પ્રજામાં અને મુધારામાં વધારો થતો જશે તેમ તેમ આ ખજાનાની વધારે જરૂર પડશે. તો પણ આ ખજાનો કદી ખૂટવાનો નથી કારણ કે નકામી ચીજોનો અર્થ એટલો જ કે જે ચીજો એકવાર વપરાઈ ગઈ છે પણ બીજવાર વપરાઈ શકાય.

વિજયલાલ કનૈયાલાલ મુવ.

અલેક્ઝાંડ્રિયાનું સંગ્રહસ્થાન.

ગ્રીસ દેશ તેમ જ તે સમયના લગભગ દરેક મુધરેલાદેશના વિજયકાર મદાનમિત્ત ન્દર વિગે કહેવાય છે કે જ્યારે તહેને એમ કહેવામાં આવ્યું હતું કે પૃથ્વી ઉપરાંત બીજા મહોમાં પણ વસતી છે ત્યારે તેની આંખોમાં આંસુ આવ્યાં હતાં. કારણ કે તેમને જાનવાને તે અશક્તિમાન હતો. તેની અગાધ તૃપ્તિનો જીજ્ઞે દાખલો જ્યારે તે કિતર દિન્દુસ્તાન જતવા આવ્યો હતો ત્યારે ત્યાંના બ્રાહ્મણોએ બતાવી આપ્યો હતો. તેની મગશમાં જ્યારે તેઓને લઈ જવામાં આવ્યા ત્યારે તેઓએ જમીન ઉપર પોતાના પગ ટેક્યા અને તેનું કારણ પૂછતાં જણાવ્યું કે 'હાલ તો તું દેશ પછી દેશ જતો જા જાય છે પરંતુ તારા મરણ પછી જેટલી જમીન તારું રાજ દંડી શકશે તેટલી જ તને મળશે.' વળી જે જે દેશો તેણે જત્યા હતા ત્યાં પોતાના નામનાં શહેરો વસાવ્યાં હતાં તેટલું જ નહીં પરંતુ એક શહેરને પોતાના એક પ્રિય યોદ્ધાનું તથા જીવને પોતાના કુતરાનું નામ આપ્યું હતું! ઇજીપ્ત દેશ જત્યા પછી તેણે ત્યાં પોતાના નામ ઉપરથી 'અલેક્ઝાંડ્રિયા' નામનું શહેર વસાવ્યું હતું. આ શહેરની સ્થાપના ઇ. સ. પૂર્વે ૩૨૮ ના શુભારમાં થઈ હતી. આશરે પાંચેક વર્ષ પછી જ્યારે સિકન્દરનું આઠાળ મૃત્યુ થયું ત્યારે તેના સેનાપતિઓએ તેના જીતેલા દેશો અન્દર અન્દર વહેંચી લીધા. તેમાં ઇજીપ્ત રાજ્યેથી નાંમના સેનાપતિને ભાગે આવ્યું હતું. એમ કહેવાય છે કે આ રાજ્યેથી સિકન્દરના પિતા શીલીપનો વ્યભિચારોત્પન્ન પુત્ર હતો. તેણે પોતાની ગાદી અલેક્ઝાંડ્રિયામાં રાખી હતી. અને ત્યાં વસતા લોકોને રાત્રીઓથી નિર્ભય કર્યા હતા. તેથી તે રાજ્યેથી-સોટર (Soter-Saviour-ઉદ્ધારક) ના નામથી ઓળખાતો હતો. પેલેસ્ટાઇનમાંથી લગભગ ત્રણ લાખ યાહુદીઓ ત્યાં આવી વસ્યા હતા. અને તેઓને દરેક રીતે ઉત્તેજન આપાતું. ગ્રીસ તથા મેસીડોનીયાની પ્રજા ત્યાં આવી વસી હતી.

આવી રીતે, ત્રણ પ્રખ્યાત પ્રગતિઓ ત્યાં ભેગી થવાથી હુંક સમયમાં આ શહેર વ્યાપાર-દુબર-વિદ્યા-કળા વિગેરે માટે આખી પૃથ્વી ઉપર નામાંકિત થયું હતું. પણ તે શહેરની વધારે વિખ્યાતિ-જેથી દાલ લગભગ ૨૨૦૦ વર્ષો સુધી અલેક્ઝાંડ્રીયાનું નામ અમર રહ્યું છે અને હજી ઘણાં વર્ષો સુધી રહેશે તે વિખ્યાતિ તે સમયમાં એક કેવળ નવી જ સંસ્થાને લીધે હતી. તે સંસ્થા તે શહેરના સંગ્રહસ્થાન રૂપે હતી.

આ સંગ્રહસ્થાનની શરૂવાત ટોલેમી સોટરે કરી હતી. અને તેના પુત્ર ટોલેમી ફીલાડેલ્ફસના સમયમાં તે પુરું થયું હતું. તેની ઈમારત શુદ્ધ આરસપહાણની બનેલી હતી તથા વિવિધ દેશોના તત્ત્વવેત્તાઓ, ગણિતશાસ્ત્રીઓ, ખગોળવેત્તાઓ, મૂર્તિકારો, વનસ્પતિ-જ્ઞાનીઓ, યશુધ્રાણીજ્ઞાનીઓ તથા વિદ્યાર્થીઓને મળવા માટે તે સંગ્રહસ્થાનમાં બાવણુ ગૃહો તથા કુંજગૃહો સંખ્યાબંધ હતાં. તેટલું જ નહીં પરંતુ તે સંગ્રહસ્થાનના એક બાગમાં એક મંળવર પુસ્તકાલય હતું. આ સંગ્રહસ્થાન રાખવા માટે ટોલેમી સોટરને ત્રણ હેતુઓ હતા-(૧) તે સમયમાં પૃથ્વીપરના દરેક જાતના જ્ઞાનનું સંરક્ષણ, (૨) તેની વૃદ્ધિ અને (૩) તેનો ફેલાવો.

(૧) જ્ઞાનના સંરક્ષણ માટે ટોલેમી સોટરે તે પુસ્તકાલયના અધિકારીને જાળને ખર્ચ જેટલી ચોપડીયો મળી શકે તેટલી ખરીદવાનો હુકમ કર્યો હતો. તેમજ જે કોઈ પુરખ પોતાની ચોપડી વેચવા ખુશી ન હોય તો તેની નકલ કરી પુસ્તકાલયમાં રાખવા સંખ્યાબંધ લઘીયાઓને રોકવામાં આવ્યા હતા. ટોલેમી સોટરના પૌત્ર ટોલેમી પુરછટીએ (ઈ. સ. પૂર્વે ૨૪૭-૨૨૨) પુસ્તકોનો મંચડ કરવા માટે વિચિત્ર યુક્તિઓ વાપરી હતી. તે પુસ્તકોના માલિકો પાસેથી હેમને લઈ, તે પુસ્તકો પુસ્તકાલયમાં રાખી, હેમની નકલો કરાવી, તે નકલો માલિકોને પાછી આપતો હતો; તેટલું જ નહીં પરંતુ તેઓ પોતાના જઠાતેખાતાના અધિકારીઓને હુકમ કર્યો હતો કે દેશમાં આવતા સર્વ લોકોની ચોપડીયો જસ કરવી અને હેમને પુસ્તકાલયમાં સુધી હેમની નકલો કરાવી તે નકલો પાછી આપવી, શ્રીસ દેશનાં કીમતી સાહિત્યનાં પુસ્તકો મેળવવા તેણે એવી યુક્તિ કરી હતી કે જ્યારે શ્રીસમાં હુકાળ પડ્યો અને તે દેશની પ્રજા ઇજ્જતની-જે દેશ, હજી કહેવાય છે તેમ-આસપાસના દેશોનો કોઠાર કહેવાતો તેની-જળદુષ્પતાને લીધે અલેક્ઝાંડ્રીયામાં આવ્યા ત્યારે તેણે હુકમ કર્યો હતો કે જેઓ કોઈ પણ જાતનાં પુસ્તકો લાવ્યા હોય તેઓને મફત દાણો આપવો. આવી યુક્તિઓથી ટોલેમી પુરછટીસ તે પુસ્તકાલયમાં આશરે સાત લાખ પુસ્તકો ભેગાં કરી શક્યો હતો એમ માનવામાં આવે છે. ટોલેમીના પુસ્તકાલયની વિખ્યાતિ સંભળી એશીયા માઇનોરમાં પરગેમસ નામના શહેરના રાજા યુમીનસે એથી સરસ પુસ્તકાલય સ્થાપવા ઇરાદો રાખ્યો હતો, તેથી ટોલેમીએ ઇજ્જતનાં તાડપત્રો જે વ્યાપારાયે એશીયા માઇનોરમાં જતાં હતાં તે બધાં કર્યો કારણ કે એશીયા માઇનોરના લોકો તાડપત્રો ઉપર પોતાના લેખ લખતા હતા.

આ ઉપરથી પરગેમસના લોકોએ ઘેટાની ચામડી (parchment) ઉપર લખવા નિશ્ચય કર્યો હતો.

દંતકર્તા કહે છે કે. ઓલ્ડ ટેસ્ટામેન્ટનો ગ્રીક તરજુમો મેળવવા માટે ટોલેમી ક્ષીલાડે-લક્ષે ૨૧૬૦૦ પૌંડ જેટલી રકમ ખર્ચી હતી. વળી યાહુદીઓના કાયદાઓના તરજુમો કરવા બોતેર વિદ્વાનોને બોતેર દિવસ સુધી રોકવામાં આવ્યા હતા, અને દરેકને ૪૦૦૦ પૌંડ જેટલી રકમ આપવામાં આવી હતી.

(૨) જ્ઞાનની વૃદ્ધિ માટે સંખ્યાબંધ શિક્ષકો તથા વિદ્યાર્થીઓને રાજને ખર્ચે લાં નીભાવવામાં આવતા હતા, અને રાજ પોતે પણ કોઈ સમયે બાપણોમાં પોતાની હાજરી આપતો. વિદ્યાર્થીઓના ચાર વર્ગ પાઠવામાં આવ્યા હતા-સાહિત્યવર્ગ, ગણિતશાસ્ત્રવર્ગ, ખગોળશાસ્ત્રવર્ગ, તથા ઔપધશાસ્ત્રવર્ગ. દરેક વર્ગ ઉપર એક વિદ્વાન અધિકારી નીભાતો અને તે વર્ગના જ્ઞાનની વૃદ્ધિ લેના હાથમાં હતી. વળી સંઘરસથાનમાં વનસ્પતિજ્ઞાન (Botany) તથા પશુપ્રાણી-જ્ઞાન (zoology) ની વૃદ્ધિ માટે બગીચાઓ તથા પશુ પ્રાણિસંઘો હતાં. ખગોળશાસ્ત્રની અભિવૃદ્ધિ માટે તે સમયનાં સર્વે યન્ત્રો તથા ખગોળ પેતાઓ તે સંઘરસથાનમાં હતા, એમ કહેવાય છે કે ટોલેમીક્ષીલાડેલક્ષને મરણુનો બહુ ભય હતો તેથી અમૃતની શોધ કરવામાં લેનું મન બહુ હોવાથી લેણે તે સંઘરસથાનમાં રસાયનશાસ્ત્રની પ્રયોગશાળા પણ રાખી હતી. વળી, મહાંઓની તથા મોતની શિક્ષાને પાત્ર થએલા છવતા અપરાધી મનુષ્યોની વહાડકાપ કરી ઔપધવર્ગના જ્ઞાનમાં વૃદ્ધિ કરવા એક ખાસ જગો રાખવામાં આવી હતી.

(૩) જ્ઞાનના વિસ્તાર માટે સંઘરસથાનમાં બાપણો, વાતચીતો વિગેરે અનેક પદ્ધતિ-હારા જ્ઞાનના સર્વે વર્ગોનું શિક્ષણ આપવામાં આવતું હતું. આસપાસના સર્વે દેશોમાંથી હજારો લોકો બુદ્ધિના વ્યાપારસ્થળ એલેક્ઝાંડ્રીયામાં આવી રહેતા હતા. એવી માન્યતા છે કે એક સમયે આ સંઘરસથાનમાં ૧૪૦૦૦ મનુષ્યો રહેતા હતા.

મહાન *સિકન્દર, ટોલેમીસોટર તથા મહાન તત્ત્વવેત્તા એરીસ્ટોટલ્ એ ત્રણ ગિત્રો હતા. તેથી સંઘરસથાનમાં એરીસ્ટોટલ્ના સિદ્ધાંતોનું શિક્ષણ બહુ સાદું આપાતું હતું. ની-તિશાસ્ત્રના શિક્ષણમાં એરીસ્ટોટલ્ તથા એનોના સિદ્ધાંતો શીખવાતા હતા તથા અધ્યાત્મ-વિધા (Metaphysics) માં પ્લેટોના સિદ્ધાંતો પણ શીખવાતા હતા.

સંઘરસથાનમાં પ્રયોગજ્ઞાનને બહુ ઉત્તેજન આપાતું હતું. પ્રખ્યાત પદાર્થશાસ્ત્રી આર્કીમીડીસના વિશિષ્ટગુરુત્વના (specific gravity) તથા ટોલેમીના દ્રુશાસ્ત્ર (Optics) ના પ્રયોગો હજુ સુધી પદાર્થશાસ્ત્રના મુખ્ય સિદ્ધાંતો ગણાય છે. તે સમયે એલેક્ઝાંડ્રીયાના સંઘરસથાનમાં કરવામાં આવ્યા હતા.

* સિકન્દર એરીસ્ટોટલ્ને બહુ પૂજ્યભાવથી જોતો અને લેને પિતા કરતાં પણ અધિક ગણતો અને કહેતો કે માખાપ બ્યારે હોકરોએને જન્મ આપી લેમને સ્વર્ગ-માંથી પૃથ્વીપર ઉતારે છે ત્યારે એરીસ્ટોટલ્ જેવા સદ્ગુરુઓ તત્ત્વજ્ઞાનથી લેમને ફરી સ્વર્ગને માર્ગ બતાવે છે.

વળી એમ પણ માનવામાં આવે છે કે ટેરીબીયસ નામના પદાર્થોનીએ અગ્નિ ઓલવવાના યન્ત્રનો પણ શોધ સંમહસ્થાનમાં કર્યો હતો. અને તેના વિદ્યાર્થી દીરાએ તે યન્ત્રને બે છુંગળાં બેંડી સુધાર્યું હતું તથા પાછળથી પૃથ્વી ઉપર પહેલું એક વરાળયંત્ર પણ બનાવ્યું હતું. વળી ટેરીબીયસ તથા એપોલોનીયસે એક ઉદક—કાળમાપક યન્ત્ર (water-clock) બનાવ્યું હતું, જેમાં પાણીનાં ગિન્દુઓ પડવાથી વખતનું માપ સખી થકાતું હતું.

ટાલેમી સોઠરે પોતાના પુત્ર ટાલેમી શીલાડેલક્સને શિક્ષણ આપવાને શાઇલેટસ નામના એક વિદ્વાનને રાખ્યો હતો. શાઇલેટસ તે સમયનો એક મહા વિદ્વાન હતો. એમ કહેવાય છે કે આ શાઇલેટસ એક અમયુક્ત વિવાદને લીધે અલગ્ન માનસિક થઈ ગયેલ પાંચો હતો. તે વિવાદ એ હતો કે 'જો કોઈ માણસ કહે કે હું જીવું છું, તો તે ખરું બોલે છે કે ખોટું?' તેની અન્ત્યાવસ્થામાં તે એટલો પાતળો થઈ ગયો હતો કે પવનથી ઉડી ન જાય માટે પોતાના બેગમાં ચોટ્ટી સીસું બંધતો!

ઉપર કહેલાં દર્શાવેલા ઉપરથી સિદ્ધ થશે કે અલેક્ઝાંડ્રીયાના સંમહસ્થાનને હાલના વિજ્ઞાનશાસ્ત્ર (Science) ની જન્મભૂમિ કહીએ તો ખોટું નથી. ક્રત્ય છે કે આદના, મે-સોપોટેમીયા તથા હિન્દુસ્તાનમાં વિદ્યા તથા કળાની સંસ્થાઓ હતી, પણ કોઈ કેશભી કુદ-તના પ્રયોગો અલેક્ઝાંડ્રીયા કરતાં વધારે ફલદમન્દ નીવડ્યા નહોતા. અલેક્ઝાંડ્રીયાના સંમહસ્થાનનું મુખ્ય લક્ષણ એ હતું કે તેમાં ફક્ત કંપનાશક્તિને ઉત્તેજન મળતું એમ નહીં પરંતુ કુદતના પ્રયોગો ઉપર મુખ્ય આધાર રખાતો હતો.

જગવિખ્યાત બ્રિટિશર યુક્લિડ તે સમયના અભિજ્ઞાતવર્ગનો મુખ્ય ગુરુ હતો. તેનાં કેટલાંક પુસ્તકો નષ્ટ થયાં છે અને એક અંગ્રેજી લેખક રુસુનમાં કહે છે તેમ તેની સવળી ચોપડીયો નષ્ટ થઈ હોત તો ઘણા વિદ્યાર્થીઓ ખુશી થાત 'There is no royal road to learning' (બસવા માટે એકે રાજમાર્ગ નથી) એ અંગ્રેજી કહેવત ટાલેમીની સાથે યુક્લીડ રહેતો હતો તે સમયની વાતચીત ઉપરથી નીકળી છે. ટાલેમીનો મહેલ એક ટેકરી ઉપર આવેલો હતો અને ત્યાં જવાના બેગારો હતા. એક માર્ગ ખડખડો તથા મુરકેલીવાળો હતો અને બીજો ચોખ્ખો તથા બચરહિત હતો અને તે રસ્તે રાજકુટુંબ મહેલમાં જતું હતું. એક સમયે યુક્લીડ તથા ટાલેમી એ રસ્તે મહેલ ઉપર જતા હતા તેવામાં અભિજ્ઞાત ઉપર વાત નીકળતાં ટાલેમીએ પુછ્યું કે બ્રિટિશર સિદ્ધાંત રહેલું કરી શકાય કે નહીં? યુક્લીડે જવાબ દીધો કે બ્રિટિશર સિદ્ધાંત માટે રા-જમાર્ગ છે જ નહીં એટલે કે ગરીબ વા તવગર, રામ વા પ્રમ સર્વેએ બ્રિટિશ રી-ખવા સરખી મહેનત કરવી જોઈએ.

આનું એક સંમહસ્થાન ઘણાં વર્ષ સુધી ટક્યું હોત તો પૃથ્વી ઉપર હાલ વિદ્યા કળાની બીજી જ દશા હોત. કમખાએ બ્યારે જુલિયસ સીઝર ઈ. સ. પૂર્વે ૪૭ માં ઈશ્વર ઉપર યુદ્ધ કર્યું ત્યારે તેણે અલેક્ઝાંડ્રીયનો કાફલો સગવાળી મુખે અને તેના બ-

હાઓ સંગ્રહસ્થાનના પુસ્તકાલય સુધી પહોંચ્યા હતા, -જેથી આ પુસ્તકાલય ધણે ભાગે નષ્ટ થયું હતું. ઈ. સ. ૨૭૩ માં આરે રોમના મહારાજ આરેલીયમે ઈજિપ્ત ઉપર ચડાઈ કરી ત્યારે પણ સંગ્રહસ્થાનનો કેટલોક ભાગ નષ્ટ થયો હતો. પરંતુ આ પુસ્તકાલયનો છેવટ વિનાશ ઈ. સ. ૬૪૦ માં આરબ લોકો અમરના હાથ તળે ઈજિપ્તમાં આવ્યા હતા ત્યારે તેઓને હાથે થયો હતો. એમ કહેવાય છે કે અમરએ એ પુસ્તકાલયને શું કરવું એ વિષે ખલીફ ઓમારને પુછાવ્યાથી તેણે એવો જવાબ મોકલ્યો હતો કે તે પુસ્તકાલયનો નાશ થવો જ જોઈયે. કારણ કે જે કાંઈ કુરાનમાં લખ્યું છે તે ત્યાંના પુસ્તકોમાં હોય તો તે પુસ્તકો જાળવી રાખવાની જરૂર નથી અને કુરાનમાં જે કાંઈ ન હોય તે જો તે પુસ્તકોમાં હોય તો તે બધું ખોટું હોવું જોઈયે. માટે મને તે રીતે તે પુસ્તકોનો નાશ કરવો !

આવી રીતે આ અમુલ્ય પુસ્તકાલયનો નાશ થયો. આજ દીવસ સુધી જો ત્યાંના પુસ્તકો સચવાયાં હોત તો હાલ પૃથ્વી પરનાં તત્ત્વજ્ઞાન, ધર્મજ્ઞાન વિગેરે સર્વે જાનેનો ગંગા જુદો જ હોત !

હર્સિદ્દલાર્થ વળુભાર્થ દીવેટીઆ.

(૧) લાઇબ્રેરીઓ, (૨) સભાઓ, (૩) વિદ્યાર્થીઓ, (૪) સ્ત્રીઓ, (૫) યુગ્મરાત્રી સા-
ળાના માસતરો, (૬) તળાટીઓ તથા (૭) માસિક રૂ. ૧૫ સુધીના સર્વ પગારદારો
માટે વર્ષ એકના રૂ. ૨-૦-૦ (પૌરોજ સાથે.)

ઉછરતી લાઇબ્રેરીઓને ખાસ બક્ષીમ નથી અપાતી (એટલે કે એક વર્ષ અન્દગી)
લાઇબ્રેરીઓને એકાદ પ્રતિષ્ઠિત ગૃહસ્થના સર્ટિફિકેટ ઉપરથી આ પત્ર બક્ષીમ તરીકે મોકલવામાં
આવશે માત્ર પૌરોજ ખર્ચના આના ચાર મોકલવા કૃપા કરવી. જીભ વર્ષનાં, રૂ. ૦-૮-૦

અન્ય સર્વ માટે વર્ષ એકના રૂ. ૨-૮-૦ (પૌરોજ સાથે)

રૂટક નકલના

રૂ. ૮-૪-૦

મળવાનું ઠેકાણું—આનંદશકર બાપુભાઈ ધ્રુવ.
ચમન ઓફિસ—અમદાવાદ

તાવની દવા માટે બંને ચાંદ.

આતલીવાલા એગ્રુમિક્સચર તથા આતલીવાલા. એગ્રુપિદ્મની તરેહવા નકલો ચાપછે,
પશુ અતિ ક્ષતેકે તે આતલીવાલાનીજ છે. પુષ્કળ તાવની દવામાંથી માત્ર ડાકતર આત-
લીવાલા એકલાજ આવેલા, પશુ ચાંદ મેળવી જાએ ચાંદની ક્ષતેક મેલવવા પામ્યા છે
ધેગના પુષ્કળ કેમો એનાથી સારા થવા છે, કીમત રૂ. ૩

આતલીવાલાની અમખીરીય શક્તીની ગોળાઓના મારે મોટે વખાણ કરવા મમતું
નથી, પણ જે તમને આતલીવાલા એગ્રુમિક્સચર તથા પિદ્મન બરોગો હોય તે તેવે
જ બરોગો આતલીવાલા ની અમખીરીય શક્તીની ગોળાઓપર રાખજો. પછી અભીવાસ
કીધાથી ઉપજ થતી યાક, મનની ઉદાશી, કોડા એહેરો, નામરદી, શરીરને નખસાઈ, ઉ-
ગમાં ધાતનું જડુ, ખેલીની રાસાત, પાચન સક્રિયતા નયજાઈ, માટે આતલીવાલાની
અમખીરીય શક્તીની ગોળાઓ અસરકારક છે કીમત રૂ. ૧૧

કોલેરાનો અકસીર ઉપાય આતલીવાલાની કું. કોલેરાસ છે. કી. રૂ. ૧

એકલા બનાવનાર, ડાકતર હો. લી. આતલીવાલા.

ઠેકાણું વરલીનું દવાખાનું તથા સરવે ઠેકાણું મલશે.)

ગુજરાત-કાઠીયાવાડમાં સ પુર્ણ રીતે સ્ત્રીઓ માટે પ્રકર થતુ એકજ માસિક પત્ર.

રૌપ્ય ૩ ફાંખેનું

ટપાલ ખર્ચ માથે

લવાજમ રૂ. સવા.

સુન્દરીસુવોધ.

એક સુંદર

બેટ

વિશેષમાં

જેને સર્વ સુખ સાફરો વસંદે કરી આહલે જાય છે.

રૂમી ૧૨ પેલ

૨૫૦ પાનાનું.

યોગિની.

સુખ આના પાર

ટપાલ ખર્ચ આનો એ

અથવા સાદરીઓના જીવનસુવાસ.

(આ પત્રના આરંભને અડધી કીમતે આપવામાં આવશે)

હિન્દુ ગૃહસંસારનાં વિવિધ ચિત્રોથી ભરપૂર સ્ત્રી ઉપોગો ઉત્તમ પુસ્તક

પ્રકાશક—જનધુસભાજી.

મું. સુ. પત્રના નવા થનાર આરંભને અર્થા મૂલ્યે

બંને મળવાનું ઠેકાણું—“સુન્દરીસુવોધ” યોદ્ધાસ, અમદાવાદ.

પ્રેમાનંદ.

જ્યારે આકાશ અગ્નિ વરસે છે અને ધરતી ધગધગે છે, નદીઓ ફીણુ યાય છે અને નાળાં સફાઈ જાય છે, ત્યારે ગંગા અને સિંધુમાં ભૂમિને જળામય કરી દેવું બારે પૂર ક્યાંથી? અતિદૂર ઉત્તર તરફ દૃષ્ટિ લખાવો. જુઓ પેલા આકાશને બેફતા હિમાલયના હૃદયે ને મસ્તકે આર્દ્રતાના ઘરના ઘર જતી ગલા છે, તે જે અષ્ટ રસ ઝરે છે, તેને લીધે જ ગંગા, અને સિંધુમાં કાળે બિન્દાળે પૂર આવે છે. સાહિત્યની સૃષ્ટિમાં પણ એવો જ દેખાવ વિક્રમની અદારમી મદીમાં આપણી દૃષ્ટિએ પડે છે. તે મમયે સંસ્કૃત સારસ્વત પ્રવાહ આ કુમારિકાક્ષેત્રમાં અદૃશ્ય થયો હતો. માત્ર એ ત્રણ પ્રકૃત ઝગ્ગો મજબૂત જણાતા હતાં. પણ તેમાં રમની-મીઠાશની ખામી હતી. એક તરફ પશ્ચિમ ધાટના વહેળિયાની ચપળતાથી સામગ્રીના વાતાંતો ધોધ ધોવાટ મચાવતો વેકડા મારતો હતો. બીજી તરફ કચ્છની ખારી નદી તુલ્ય તરવરાનના દ્વાર યુક્ત આખાની વાણીતુ વહેંધુ નિશ્ચય વહેતું હતું. બીજા પણ જુજ ઝગ્ગિયાં મસાગના વટેમાર્ગની તૃપા મળે જીવાવવાતુ કરતાં હતાં. આવી ગુપ્તતાના મનગમી ફક્ક વધત, પડિત રતેશ્વર, રાગારી હારકાદાસ આદિની કવિતાની નદીઓ અનંતનેક કેવડેક હરી મૂઠી તે મહાન કવિ પ્રેમાનંદે.

અદારમાં શતકોનો અધિરાતા કરિ પ્રેમાનંદ જ છે. શુર્જરી ગિરાના મહાગગ્ગે શ્રુતિ-પ્રોક્ત મો વર્ષ જેટલું લામુ આપુગ જોગાનાર એ પ્રતાપી કરિ, આકાશગંગાનો તેજસ્વી પ્રવાહ જેમ આકાશને માપે છે, તેમ અદારમી મદીને માપી લે છે. આપણા શ્રદ્ધારૂપને એ દિગ્ગેતમે શતકના આરબની વીણીથી માટેને મમામિની વીણી પર્યંત દિવ્ય ગાનના ગિવારા વડે શબ્દાયમાન કરી મૂક્યુ હતુ. એના સમગ્ર સાક્ષર જીવનની આયોગના કરવાનો મમય હતુ દર છે. અત્યારે તો એ શુર્જગતના ટેલક મહાન આગમનું જ નિરૂપણ કરવું અને એમ છે.

જે જે દેશકાળના સંજોગોએ બાળાસક્ત પ્રેમાનંદ પ્રગટ્યો, તે જ મંત્રેગોએ પાખ-જું ખંડન કરનાર અખાને, વિક્રમ-ભોજ-રમ્યદાસનો મહિમા ગાનાર સમજને અને માતા-જીની પ્રીતિમાં મહાલનાર વધમ મેવાયને જન્મ આપ્યો છે. અદારમી સદીના દતિદાસનાં પાનાં ગયલાવિયે છિયે, તો દેશની બહુ પ્રકારે અવનતિ થયેલી માનૂમ પડે છે. સૈકાનાં સૈકાં થયા મુસલમાનોના જુલમ નીચે લોક કચગતા આઝ્યા હતા. વિદેશી ને વિધર્મી જુલમી રાજ્યકર્તાના અમલમાં રાજકીય કે ધાર્મિક ઉન્નતિની આશા કેવી? દ્વિતીય-સદઆ-દીના મધ્યકાળની તે તે ધર્મભાવનાના મહાન સંલોભથી પૂર્વમાં વિઘાપતિ, વિસ્તૃત સ્તરમાં કબીર ને તુલસીદાસ, દક્ષિણમાં તુલસીદાસ અને પશ્ચિમમાં નગરિદ મહેતા જેવા પ્રજાના હૃદયરૂપ કવિઓ ઉત્પન્ન થયા હતા, તેનો બિંબો સમી જઈ બિલકું કહો-

વાણુ શર થયું હતું. અમદાવાદની ટંકશાળના સોનીએ પુષ્ટિમાર્ગનો ખેરજો કાઢ્યો, તો ધાતુવાદ અવજો ફળી કનકતું કથીર તેના જોવામા આવ્યું. તે પોકાર મારે છે કે

ગુરુ કીધા મેં ગોકુળનાથ, ધરણ બળદને ધાલી નાથ;
ધન હરે, ધોખો નવ હરે એવો ગુરુ કલ્યાણ શુ કરે ?

દેશી સાહિત્ય પણ દુર્બળ સ્થિતિમા હતું. ગુર્જર સાહિત્યમંદિરને નરસિંહ પદ્મનાભ બાલણુ ને ઉદ્ધવે શોભાવવા સફળ પ્રયત્ન કર્યા તે પછીના કાવ્યસિદ્ધીના ઘડેલા બાવલા તે ડોળિયા જ હતો પ્રતાપી સિદ્ધરાજ જયસિંહના સમયના ઉત્કર્ષશાળી ગુર્જરાની પેઢે

પુત્તે જાયે કવણ ગુણુ, અવગુણુ કવણ મુણુ,
જો વણ્ણોકો મુંડી ચંપિજ્જઈ અવરેણ ?

એવું કહેનાર કે વિચારનાર કોઈ જ નહોતું. શિવાજી મહારાજના ગુરુ રામદાસની પેઢે રાષ્ટ્રધર્મનો ઉપદેશ કોઈ કરે ને કોઈ સામળી દિય ધરે એમ ન હતું. વસ્તુસ્થિતિ આમ હોવાને લીધે ધર્મ મનથી નિચિકિત્સા અમાના છપામા છપાયેલી છે, રાષ્ટ્રભાવ નાના અભાવે કુટુબ તે જ બ્રહ્માડ માનનારની કુટુબવતસલતા વલ્લભ મેવાડના માતાજીના ગળામા ગાજી રહી છે છે, દાસત્વમા જીરેલાની ચાપલસી સામળી ઉપકારરૂતિની બા-ટાપમા ભભકી રહી છે, ઉચ્ચ કાવ્યભાવનાના અભાવે લોકની અદ્યુતપ્રિયતા વાર્તાની કથનીમા પાગરી રહી છે, ત્યમ વળી જનની જન્મભૂમિશ્ચ સ્વર્ગાદિપિ મરીયસી એ સ્ત્રોતાર્ધમા પ્રત્યેધેવી દેશભક્તિના અભાવે પ્રેમાનન્દ જેવા વિરલ નરનો હૃદયગગ બાપાભ-ક્તિમા સકાન્ત યર્ધ ગ્લો આપણે જોઈએ ઝિયે.

એક રીતે સ્વભાષાના પ્રયોગનું મમત્વ આ દેશમા પૂર્વકાળથી ચાલ્યું આવ્યું છે. એને લીધે ચક્રવર્તી અશોકની ધર્મેદશાને મિરનાર ઉપરના શિલાલેખમા ગ્રીક પ્રાકૃતનું રૂપ ધારણુ કરવું પડ્યું છે. વળી દેવર્ધિમણીના સમયમા જૈન અંગે વલ્લભીપુરમાં પ્રાચીન માગધી વીસરી અર્ધ માગધીમા પત્રારૂઢ યવા તેમા પણ સ્થાનિક બાષાનું પ્રાબલ્ય કારણુ-બૂત હોય. સ્વભાષા પ્રયોના જૈનવધી પ્રતાપી સિદ્ધરાજની પ્રેરણાથી હેમાચાર્ય અહિંની અપભ્રંશભાષાનું પ્રથમ વ્યાકરણ બાંધ્યું, જેથી શિષ્ટ પ્રાકૃતોમાં અપભ્રંશભાષા પણ પકિત પામી. બાગળ જતા સ્વભાષા હિંદુની પ્રીતિ એટલી તો દૃઢ યર્ધ જણાય છે કે ધારા

નગરીના વિદ્યાવિદ્યાસી સુપ્રસિદ્ધ બોજરાગ્નને સરસ્વતીકળ્ઠામરણમાં લખવું પડે છે કે અપભ્રંશને તુલ્યન્તિં સ્વેન નાન્યેન ગુર્જરાઃ ૧-ગુર્જરાનું અપભ્રંશને માટે જે મમત્વ હતું તે મમત્વને છાન્ને એવી તેની સુંદરતાની સરસ્વતીકળ્ઠામરણ ન સુમવ્યોડપ્રસંગઃ એમ રેખ મારી સાક્ષી પૂરે છે; મેવાડનો સંગીતપ્રિય કુંભો રાણો પણ ગીતગોવિન્દની ટીકામાં એક સ્થળે તેને વખાણે છે. વાણીની પોતાની ભવ્યતાને લીધે કે બોલનારની પ્રીતિને લીધે ગમે તે કારણથી બાષાભક્તિનો પ્રવાહ સરસ્વતીના પ્રવાહની પેઢે કોઈ સમયે પ્રકાશ તો કોઈ સ્થળે પ્રચ્છન્ન એમ આ ભૂમિમાં વહેતો ન આવ્યો છે. પરંતુ તેનો અપ્રતિ-હત ગંગાવતરણ જેવો પ્રપાત તો કવિ પ્રેમાનંદના ભગીરથપ્રયત્નમાં ન ખરેખરો દૃષ્ટિ-ગોચર થાય છે. બીજી પ્રતાપી ભૂમિમાં યશસ્વી દેશભક્ત વીરો નીપજ્યા છે, પરંતુ બાષા-ભક્તિનો આવિર્ભાવ તો અર્ધિનો નવીન ન છે.

ગૂજરાતી સાહિત્યના કલ્પ અર્થે પ્રેમાનંદે આદેશ મહારંભમાં વેદાંતી બાવા ગ્રમ-ચરણનો બોધ, સાહિત્યપોષક કવિમંડળની યોજના, સામગ્ર્ય માથેનો ઝગડો, વ્યાસપુરાણી સાથે વિરોધ, દિદુસ્તાની સાહિત્યની દિમાયતી માથે રમાડતી અને સંસ્કૃત સાહિત્યની પ્રતિસ્પર્ધા, એ મુખ્ય સ્થાન ધરાવે છે. પંજગમાં લગ્નવદ શિષ્યભક્તિ જેમ શુરગોવિંદે શ્રદ્ધાવી, મદારાજકૃમાં રાષ્ટ્રભક્તિ જેમ ગ્રમદાસસ્વામીએ પાંગરાવી, તેમ પ્રેમાનંદમાં બાષા-ભક્તિનું બીજ તે શુર રામચરણે રોપ્યું. એ સંબંધમાં કુળદીપક વક્ત્રવ કુધિદરજકોદરસંવા-દાખ્યાનના મંગળાચારમાં પ્રેમાનંદને ન મુખે કહેવરાવે છે કે

કવિનામધારી નથી બક્ત અમે બાષાતણા
બટક્યા બરતખંડ દેવી જોવા નગતી;
દેશ ને વિદેશ જોયા, આરા દાસ ચવાનળી,
કોડ કદિ પડોઆ નદિ સન વાંકી લાગતી;
દિદુસ્તાન મધ્ય બાળી લાખા તેની બલી જેહ
ચવનથી બ્રહ્મ ચર્ધ દજી નથી ત્યાગતી;
સારો શબ્દ રૂપી નર ઝડપી લે જોતા માંદિ
બ્રહ્મ કરે પછી તેને એમ અનુરાગતી.
કેટલાક દેશ અમે ધાના કરવાને ગયા,
જેવો જોયો એવો અમે સાર સમગ્રવિયો;

—કોક *બાષાદેવી દીન મલિન ને માલ વની

કરે માલવાળી તેને; સાજ શો સગવિયો !!!

નવીનતા નહીં કેંક જાણાવા નાત જાત જોતાં;
 પ્રીતિ કેવી પેર થાય ? વિચાર ન આવિયો.
 +એવે મળી આબ્યા સિદ્ધ પૃથ્વીમાં પ્રસિદ્ધ પૂરાં;
 નમી પૂછ્યું તેમને એ, ભંજો ત્યારે બાવિયો.
 નિષ્કલંકી બાપા કોઈ જતાવિયે નરવર ?
 પૂજક હું થાઉં તેનો વ્યગ્ર મન અતિ છે.
 જોઈ જેમાં તેમાં દોષ; ગિરવાણુ શુદ્ધ ભાણું;
 ન કરવાનું નિદાણું; મૂઢ મારી મતિ છે.
 ધનવંત જોઈ પૂરો ધન અર્પવા જતું તે
 હાંસી વિશ્વ મધ્ય થાય; સદ એમાં રતી છે ?
 ગિરવાણુ જેવી નહિ, ઊતરતી એના ચક્રી
 એક પગથિયું માત્ર; ગૂઢ કેંવી ગતિ છે.
 યોગિરાજ હજાર શા વધા વેણ ત્યારે તર્ત
 અસ્થા કથી જાત તારી ? પૂછ્યું એમ તેમજો,
 મેં કહ્યું કે મૂળરાતી મૂલ્યમાળો શું શાં વિશે
 શુદ્ધ બાપા જેવી મારે: મૂલ્ય કયું એમજો
 ઉમર મૂકી અને તું દુંગરને પૂજે કેમ ?
 ગોદમાંનો સુત ભૂલે જાણ્યું નહિ જેહજો;
 તારી બાપા છે જ તેવી જાણ્યું નવ તે જરૂર
 વિચારી જો વાર વાર ગુણથી ધરે ગણ્યે ?
 કોમળતા કમળથી અધિક દેખાય એમાં,
 મધુ સુધા મિદપણે હારી હારી જાય છે;
 અમલતા એના જેવી નથી કોઈ બાપા મધ્ય,
 પ્રાચીનપણું જો એવું સોરેકું સતાય છે;
 નવરસની નાપકા સુખદાયકા છે સિદ્ધ,
 જાણે નહિ તેહ એના ખોટા-ગુણુ ગાય છે.
 કર્કશ્યાપણું કે'શે નથી એની માંહિ રજ
 વીરગ્રંથ બાબ્યા નથી ખતા તેજો ખાય છે.

x મૂળરાતી.

+ સરખાવો 'અટાવકા'ખ્યાન, કહ્યું ૫ ઉલ્લી. પંકિત:—

પ્રેમાનંદ ગુરુ પાસે આબ્યા ફરી સમજો દેશરે.

પોતે પોતાકેરી કરે અથવા પોતાનાતણી
 પ્રસંસા તો પેર પેર, તે માંદિ તે માલ શા ?
 પ્રસંસનીય જ્ઞે પૂરાં, તોય નર ઘટે તેમાં;
 તેણે વધુ બોલું નહિ, કપિયો છે રાગ શા.
 ગુર્જરગિરાની તુલ્ય કર્ત્ત્વિમાં નથી;
 સર્વ ગુણ સંપન્ન છે; ઉચ્ચાર રસાળ શા ?
 એમ સમજાવી મને સારે પંથે વાળ્યો સિદ્ધઃ
 અનુભવે ખરું લાગ્યુંઃ ટળ્યો ન્હાના બાળ શા.

સમદાસ રવામીના ઉપદેશની અને સમચરણના ઉપદેશની મહત્તાની પ્રતીતિ સારું જરા ઇતિહાસ તરફ દૃષ્ટિ કરવાની જરૂર છે. શિવાજી મહારાજને પ્રબોધેલી રાષ્ટ્રભક્તિએ મહારાષ્ટ્રને ઝડપી આઘમગીરના ઝપાટામાંથી બચાવી લીધો. સિવાજી ન હોત તો સુનત હોત સ્વચક્રી એ જૂખણ કવિની અતિશયોકિતમાં સ્તલતા છે. સિવાજી જે સિવાજી નીવયો તે સમદાસ રવામીના રાષ્ટ્રભક્તિના બોધથી પ્રેમાનંદ પણ આપણા પ્રેમનું પાત્ર અને આનંદનું ધામ થયો તે સમચરણના ભાષાભક્તિપ્રદ ગુરુમંત્રથી. પ્રેમાનંદ ન હોત તો આપણા સાહિત્યમાં કેવી શૂન્યતા જોવામાં આવત તે તપાસિયે. પ્રકાશમાં આવેલું ગુર્જર સાહિત્ય પાંચ ચતકનું છે. તેનો આરંભ ચિકમના સોજામા ચતકમાં થયો. નરસિંહ ભાલણ પદ્મનાભ આદિને દાયે ગણ્યાં ગાંધ્યાં પણ સારાં આદર્શો રચાયાં. તે ચતકમાં રસના આદક શ્રોતા પણ હતા, તેની ભાલણની કાંઈજરી સાક્ષી પૂરે છે. તે રસિકતા ભાલણ ઉદ્ધવ ને ભીમકવિની સાથે જ અવસાન પામી. સત્તરમા ચતકમાં રસ દ્વાનાર કે દ્વેનાર કોઈ થયું નહિ-રહ્યું નહિ. કવિતા તે દાન્ય કવિયે, તો વિખ્યુદાશ્વ શિવદાસ, નાકર મનોહર આદિનાં યોધાંની સત્તરમા ચતકમાં ખોટ નથી. પરંતુ કાવ્યનો આત્મા જે રસ તેની એમાંખોટ છે. જીહરતા ગૂંજરાતી સાહિત્યનો આ રીતે સત્તરમા ચતકમાં અપકર્ષ જ થયો. અદારમા ચતકના હુરંધર કવિ પ્રેમાનંદ અને તેણે રથાપેલા કવિમંડળમાંના વલ્લભ રત્નેશ્વર વગેરે.- એમને દાઢ બાળ્યું ઉપર રાખી ઓગણીસમા ચતકમાં જિતરિયે, તો ત્યાં કયા મોટા કવિ આપણે ગણાવીશું ? દયારામભાઈની ગુરબીઓ પેઝાવ છે, અને બીજા કવિનાં પણ છૂટક પદો વખણાય છે, પણ આદર્શભૂત મોટું દાન્ય શાવિયે કેલું જરૂ છે ? એ ચતક પણ આ રીતે ખાલી છે. વીસમું ચતક તો હજુ આજે છે, એટલે તેની તુલના કરવી યોગ્ય નથી. હવે વિચારો કે પ્રેમાનંદ વલ્લભ રત્નેશ્વર વગેરેએ અક્ષર પાડ્યો ન હોય, તો સત્તરમા ચતકથી માંડીને તે ઓગણીસમા ચતકની સમાપ્તિ પર્યંત કયાં ઉઘાં આદર્શો આપણે બતાવત ? એકે નહિ, એકે નહિ. ગુર્જર સાહિત્યના દુર્બળ સંપ્રદમાં અદારમા ચતકમાં જે સંગીત અને સારો વધારો થયો તે સદ્ગુરુ સમચરણના મંત્રજાળથી જ. એમના સદુપદેશનું મહત્ત્વ સમજવાને આ ઐતિહાસિક નિરીક્ષાની જરૂર છે. એ ઉપર-

સના જ મહિમાએ દ્રૌપદીહરણુ આદિ કાવ્યદ્વારા કાવ્યપદાર્થ સ્ફુટ કરવા, રાપદર્શિકા આદિ નાટકદ્વારા નાટ્યશાસ્ત્રના પ્રયોગનાં મર્મ પ્રકાશિત કરવા, અષ્ટાવકાખ્યાન આદિ કાવ્યદ્વારા સર્વ શાસ્ત્રનાં રહસ્યનો પરિચય દર્શાવવા, નવનંદાં શ્રુત ચોણ-છંદશાસ્ત્રનું કૌશલ બતાવવા, કાશી જઈ વિદ્યા બણી આવનાર પંડિત રત્નેશ્વરનું શુરુપદ ધરાવવા સમર્થ પુરુષે દંડી બાણુ રાજશેખરના જેવી અથવા તેમનાથી ચઢિયાતી કીર્તિનો લોભ છોડ્યો; વંશપરંપરાની માતિમાં પ્રતિષ્ઠા આપનારી પૌરાણિક વૃત્તિનો ત્યાગ કર્યો; અને દુબળી - ગરીબડી શૂન્યરા-તીની સેવા કરવાનું આદર્યું. શુનૈરી વાણીને પ્રેમાનંદ સરખો મહિમા વધારનારો ભાવિક ભક્ત મળ્યો તે પ્રતાપ સદૃશુર સમચરણનો.

(અપૂર્ણ.)

કેશવલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવ.

કુસુમની વિમારી.

કુસુમ મ્હારે કરમાયઃ અરર ! હંચું બરમાય;
ઊંડું ઊંડું શરમાયઃ સખે, શં કંઈ હવે ?

જવશે અન્તરમાં દહાયઃ નહીં સૂંધી કંઈ ધાય;
કશો ન મળે ઉપાયઃ સખે, શં કંઈ હવે ?

“ દાવાનજમાં દેશનાં બહુ મહુ કુસુમ હણાય;
સહુ તે શુવન પામવા તાત સમીપ તણાય ! ”

શ્રુતિ સ્વર્ગોની તહાય શુવન જેનાથી સ્હાય,
નયનધારા તે દહાયઃ સખે, શં કંઈ હવે ?

સૌમ્ય સ્નેહોને ધામઃ એકલાને આરામ;
કુસુમ નિરખું તે આમ ! સખે, શં કંઈ હવે ?

કાન્ત.

§ અસત્ય ભાવારોપણ.

(PATHETIC FALLACY.)

લીમરાવતા 'પ્રતિભાવ ભાવાભાસ'ના અવતરણમાં આ વિષય ઉપર શ્રી રમણભાઈએ કરેલી ચર્ચાને સંબંધે 'સુદર્શન'ના વિદ્વાન તેજી શ્રી આણંદશંકરે એ પત્રના જુલાઈ ૧૮૯૯ ના અંકમાં કેટલાક પ્રશ્નો ઉઠાવ્યા હતા તે અને પછી વાંચી મને કેટલાક વિચાર સૂઝેલા તે નોંધવાની રજા લઉં છું. એ ચર્ચાને આજ છ વર્ષ પીટી ગયાં છે; છતાં વિષયના સ્થાયી મહત્ત્વને લીધે આ લેખ અક્ષતે આજે નહિં ગણાય. દરમિયાન શ્રી રમણભાઈએ પણ § 'વૃત્તિમય ભાવાભાસ'ના મુદ્દાઓએ એ વિષય નિબંધરૂપે વિસ્તાર સાધે અને સમર્થ રીતે અગ્રણ્ય, અને ને હેમના 'કવિતા અને સાહિત્ય' નામના સંગ્રહમાં દાખલ થયેલા છે.

એ બંને પક્ષની સારાસારતાનું સંપૂર્ણ અવલોકન કરવાની ઈચ્છા તેમ અવકાશ પણ નથી. માત્ર આ રસિક વિષય સંબંધે મને જે કંઈ કલ્પના અને વિચાર સૂઝે છે તે જ નોંધવાનો ઉદ્દેશ છે. તેમ કરવામાં એ દિગ્ગજ પક્ષના સ્વરૂપ વિશે પ્રશ્નમચ્છાત્ત યોગ્ય બોલવું પડશે તો બાધ પણ નથી.

§ Pathetic Fallacy શબ્દનું બાવાન્તર શ્રી રમણભાઈ આ શબ્દોમાં કરે છે. પરંતુ કાવ્યશાસ્ત્રમાં 'ભાવાભાસ'નો વિષય કાંઈક જુદો છે. અનુચિત વિષયમાં પ્રવર્તના રસ તથા ભાવનો આભાસ ગણાય છે; અર્થે અનુચિતતાનો પ્રશ્ન આવતો નથી. તેમ જ 'વૃત્તિ' એ શબ્દનો અર્થ attitude મનની અથવા હૃદયની બીજા જાત્ય પદાર્થ તરફ સ્થિતિ એમ અર્થનું પ્રથમ બાન થાય છે. feeling, હૃદયના ભાવનું ચલન, અથવા 'ભાવ' એમ અર્થ તરત નથી સમજાતો. શ્રી રમણભાઈએ હેમના 'કવિતા' વિશેના નિબંધમાં ('કવિતા અને સાહિત્ય' પૃ. ૨૬ માં) કહ્યું છે કે પૅથિટિવ જગતમાં રસને કે હેના સ્થાયી ભાવને 'ચિત્તવૃત્તિ'નું નામ આપ્યું છે એ આધાર 'વૃત્તિ' શબ્દને વખતે અપાયો. પરંતુ, પૅથિટિવ તરફ સંમાનનો ભાવ મ્હારો કાયમ સંખીને પણ, હૃદયનું મન માય છે કે 'વૃત્તિ' શબ્દનો એ અપ્રધાન અર્થ છે. તે વાત દૂર સંખીને પણ, 'વૃત્તિ' કરતાં 'ભાવ' શબ્દમાં સમજતા વિશેષ આવે છે. તેમ જ વૃત્તિ અને ભાવ એ બંને શબ્દ સાથે વાપરતાં 'વૃત્તિમય ભાવાભાસ'માં એક જાતની પુનરુત્પન્ન ખૂંચે છે. તેમ વળી Fallacy નો અર્થ 'આભાસ' શબ્દ કરતાં 'અસત્ય' શબ્દથી વધારે સ્પષ્ટ રીતે બતાવાય છે. ન્યાયશાસ્ત્રમાંના હેત્વાભાસ ને પાશ્ચાત્ય Logic માંના fallacy શબ્દનું પરિભ્રમ પ્રતિસ્પર્ધ નથી, એટલે એ રીતે પણ 'આભાસ' શબ્દ માટે પ્રમાણ નહિં મળે. આ સર્વ કારણોને લીધે 'અસત્ય ભાવારોપણ' એ નામ મ્હોં સ્વીકાર્યું ગયું છે. તેમ વળી 'વૃત્તિમય ભાવાભાસ' એ નામ કરતાં 'અસત્ય ભાવારોપણ' નામથી અર્થબોધ તાત્કલિક અને વિશ્લેષણી થાય છે.

“ધ્વનિ તે પ્રસર્યો સ્થળે સ્થળે,
 મુર્ચ્છા રોમાં વનંટક્ષવેલિયો;
 મૃગ પર્ણી રહ્યાં જ રતંબ્ર તે,
 પર્ણી રોમાં ચિંત શોક તો થયો.”

સંયુક્તાના વિલાપની અસર પ્રકૃતિના સજીવ નિર્જીવ પદાર્થો ઉપર આમ વર્ણવી-
 છે તેને યા. રમણભાઈ Pathetic Fallacy કહી સત્ય વિરુદ્ધ હોવાથી સંદોષ ગણે-
 છે. અને યા. આશુદેવચંદર એથી ઉલટા પક્ષ પ્રતિપાદન કરવા મંચે છે. આ સંબંધે
 Pathetic Fallacy તે શું તે બાબતનો સર્વથી પ્રથમ નિર્ણય સ્પષ્ટ, નિર્વિવાદ, અને
 બ્રમરહિત, થવો જરૂરનો છે. મૂળ રચિકને આ દોષનું સ્વરૂપ બતાવીને આ નામ તેને
 આપ્યું છે. રચિકને કહે છે:—

“The temperament which is subject to the Pathetic Fallacy is that of a
 mind and body overcome by feeling, and too weak (for the time) to deal fully
 and truthfully with what is before them or upon them.”

“This state is more or less noble according to the force and elevation of the
 emotion which has caused it; but at its best, if the poet is so overpowered as to
 color his description by it, then it is morbid and a sign of weakness. For the
 emotions have vanquished the intellect.”

“It is a higher order of mind, in which the intellect rises and asserts itself
 along with the utmost tension of the passion, and when the whole man can stand
 in an iron glow, white hot, perhaps, but still strong, and in no wise evaporating;
 even if he melts, losing none of its weight.”

[“પોતાની સમક્ષ અથવા પોતાની ઉપર જે કંઈ હાજર હોય અથવા બીજા
 બંને તે વિશે પૂર્ણ રીતે અને સત્ય સ્વરૂપે વર્ણન કરી સકવા જેટલું બળ ન હોય. હેવા
 અને લાગણીથી અભિભૂત થઈ ગયેલા મન અને શરીર (દે)માં રહેલી વૃત્તિ Pathetic
 Fallacy (અસત્ય બાવારોષ) ને પણ આવે છે.”

“આ સ્થિતિની ઉદાત્તાતાનું વધતાઓંછાપણું હોને ઉત્પન્ન કરનાર લાગણીની સ-
 બળતા અને ઉચ્ચતા ઉપર આધાર રાખે છે; પણ, ઉત્તમ સ્થિતિમાં પણ, પોતાની
 લાગણીનો રંગ વર્ણનને લગાડવા જેટલી કંપની અભિભવની દશા હોય તો તે માનસિક-
 રોગની જ સ્થિતિ અને નિર્બળતાનું જ ચિહ્ન છે. કેમકે લાગણીઓએ બુદ્ધિનો પરાજય
 કર્યો એમ થાય છે.”

“લાવબળના પરમાવધિ તાણતી સાથે જ બુદ્ધિબળ પોતાનો પ્રભાવ ચડતો જ

રાખી હેની અસર દર્શાવે, અને ધીકતા લોખંડની પેઠે મનુષ્યનું અખંડ સ્વરૂપ દીક્ષિતમ રહે;—પછી વખતે તે દીક્ષિતે તોજરૂપ હોય પરંતુ સમજ અને ક્રોધ પણ રીતે વાયુરૂપ ધરી ઉડી જવા દે નહિ હેવી હોય; યદ્યપિ એ મનુષ્ય આર્દ્ર થાય ને દ્રવીભૂત થાય તથાપિ પોતાનું વજન ઓછું થાય નહિ; હાની ઉઘા પ્રકારની મનની વૃત્તિ છે.”]

આ ઉપરથી જણાશે કે મનુષ્ય ખાસ પોતાના (વ્યક્તિરૂપ) ક્ષણિક, અશાશ્વત, હૃદયભાવનો આરોપ પ્રકૃતિ ઉપર કરે ત્યારે Pathetic Fallacy ની ઉત્પત્તિ થાય છે. તેમ હું ધારું છું, કે રશિકનનો પ્રધાન ઉદ્દેશ આ પ્રકારના ભાવારોપને બહુધા +આત્મલક્ષી

+ Subjective અને Objective માટે ‘સ્વાનુભવ રશિક’ અને ‘સંવાંતુભવરશિક’ એમ નામ મરહુમ નવલરામભાઈએ મેળેલાં રા. રમણભાઈએ સ્વીકાર્યાં છે. પરંતુ શબ્દો દીર્ઘમૂર્તી હોઈને પણ મૂળ શબ્દોનું પ્રદું નહસ્ય જતાવી સકતા નથી તેથી ‘આત્મલક્ષી’ અને ‘પરલક્ષી’ એ શબ્દો મ્હેં મેળ્યાં છે અને તે વધારે ઉચિત મ્હને લાગે છે. Subject નો તત્ત્વજ્ઞાનમાં અર્થ Ego. અદમ્—આત્મા છે; અને Subjective તું દૃશ્યબિન્દુ છગ્ગ અને objective તું દૃશ્યબિન્દુ છગ્ગ ની બહારની objective world, જાણસદ્ધિ, છે તેથી આત્મ અને પર એ બે તરફ લક્ષણ કરવાથી આત્મલક્ષી અને પરલક્ષી એ નામ મુપરિત લાગે છે. જેમ સુસ્પષ્ટ અને દૃઢ તેમ બોલવામાં સરલ હેવા તે શબ્દો લાગે છે. નવલરામભાઈવાળા શબ્દો માત્ર રસપ્રમાણ વિષયોમાં જ વપરાય એમ રા. રમણભાઈ પણ સ્વીકારે છે (‘કવિતા અને સાહિત્ય’—૫. ૫૩ ની ફૂટનોટ નંબર), અને કહે છે:—“તત્ત્વજ્ઞાનમાં ‘સ્વવિષયક’ અને ‘પરવિષયક’ એ એ શબ્દોના ખરા અર્થ છે.” ૫મી ‘કવિતા અને સાહિત્ય’ ૫ ૩૮૭ પં. ૨૧ મીમાં ‘સ્વવૃત્તિજન્ય, અને પરસ્વરૂપજન્ય, એમ subjective અને objective માટે નામ જુદાં મેળવાં પડ્યાં છે. તો જુદે જુદે સ્થળે જુદા શબ્દો મેળજીને અનિશ્ચિતતા ઉપજાવવાને બદલે, સર્વત્ર યથાસંભવ લાગુ પડી ઉપયોગમાં આવે હેવાં નામ ‘આત્મલક્ષી’ અને ‘પરલક્ષી’ છે તે વધારે સ્વીકાર્ય ગણાય. આ શબ્દોનો પણ સર્વ વિષયમાં ઉપયોગ થવો અસમ્ભવ છે એમ જતાવવાને રા. રમણભાઈ કહે છે (‘કવિતા અને સાહિત્ય’ ૫ ૪૩૩-૪૪ ફૂટનોટ):—“એ પદ પણ તત્ત્વચિન્તનના બધા વિષયમાં ચાલી શકે તેમ નથી. Emotion (અન્તઃ ક્ષોભ) અથવા Perception (ઉપલબ્ધિ) ને ‘આત્મલક્ષી’ વ્યાપાર કહી સકાશે નહિ, હેમને ‘આત્મનિષ્ઠ’ વ્યાપાર કહેવા પડશે.” શા માટે? સમજાતું નથી. જે અર્થ ‘નિષ્ઠ’થી ઉદ્દિષ્ટ છે. તેજ ‘લક્ષ’થી ઉદ્દિષ્ટ થઈ શકે એમ છે. જે વ્યાપારનું લક્ષ ‘આત્મ’ છે, અર્થાત્ તે વ્યાપારની ઉત્પત્તિ અથવા પ્રવૃત્તિ ‘આત્મ’ છે,—એ અર્થ અને ‘આત્મ’માં સ્થિતિ છે,—એ અર્થ બંને સરખા જ છે. “ઉપલબ્ધિ થતા વિષય (object) ને ‘પરલક્ષી’ વસ્તુ નહિ; પણ ‘બાહ્યનિષ્ઠ’ વસ્તુ કહેવી પડશે.”—આમ પણ એઓ ઉમેરે છે. પરંતુ objective object એમ તો કહેવાનો પ્રસંગ જ નથી તો ‘પરલક્ષી વસ્તુ’ એ પણ સંભવની બહાર છે; અને ‘બાહ્યનિષ્ઠ’ નહિ પણ ‘બાહ્ય’ અથવા ‘બહિઃસ્થ’ વસ્તુ એટલું જ કહેવાય. ‘બાહ્યનિષ્ઠ’ વસ્તુનો અર્થ જ નથી થતો. Object માટે બીજો શબ્દ

(subjective) દાખવે સંબન્ધે જ નિયન્ત્રિત કરવાનો જણાય છે. આ મહત્વની વાત રા. રમણભાઈ તેમ જ પ્રો. આશુદેવશંકર ખંનેના સ્મરણમાંથી હાથબર ખસી ગઈ જણાય છે. અને તેથી ઉભય ચર્ચામાં કાંઈ કાંઈ જામને પ્રવેશ મળ્યો છે. મ્હારું કહેવું એમ નથી કે Pathetic Fallacy ને અન્ય સ્થળે અવકાશ જ નથી. પરંતુ નીચેની ચર્ચાથી જણાશે કે અન્ય પ્રકારની કવિતામાં પ્રવેશ પામતાં જેમ જેમ એ કવિતાનું આત્મલક્ષી સ્વરૂપ ઘટતું જાય છે તેમ તેમ આ બાવારોપનું સ્વરૂપ બદલાતું જાય છે, અને કેટલેક ક્રમે જતાં fallacy નું સ્વરૂપ હુમતવ થાય છે.

યોજનો પડે માટે objective માટે 'પરલક્ષી' યોજવામાં વાંધો વાજખી રીતે ઉત્પન્ન થતો નથી. તે છતાં માત્ર એક સ્થળે બીજી શબ્દ યોજવો પડે અને ગાંઠી બધે ઉપ-યોગી થાય હોયો શબ્દ યોજવો તે ઠીક ? કે પ્રત્યેક પ્રસંગે જુદા શબ્દ યોજવા પડે તે ઠીક ? ઉત્તર ઉઘાડો જ છે. "બધા વિષયોમાં વાપરી સકાય એવા અપૂર્ણ વાચકતાવાળા શબ્દોનો ઉપયોગ કરવા કરતાં દરેક વિષયમાં હોયો ખાસ વાચ્ય અર્થ પરિપૂર્ણ રીતે દર્શાવાય હોવા જુદા શબ્દોનો ઉપયોગ કરવો એ બહેતર છે."—આમ રા. રમણભાઈ કહે છે. આ સામાન્ય તત્ત્વ સર્વાંશે સ્વીકાર્ય નથી. બધા વિષયમાં ઉપયોગ થઈ સકે હેમાં વધારે લાઘવ તથા સુઘટિતપણું છે; અને જુદે જુદે વખતે જુદા જુદા શબ્દો યોજવા પડે હેમાં તત્ત્વદર્શનયુક્ત વિચારસક્રિયતાની શિથિલતા આવે છે. અપૂર્ણવાચકતાનો દોષ પણ વાજખી નથી. 'આત્મલક્ષી' અને 'પરલક્ષી' હેમની વાચકતા પોતપોતાની દૃઢ સૂઝી સંપૂર્ણ જ છે, અને જે જે વિષયમાં હોયો પ્રયોગ થાય, ત્યાં ત્યાં વિષયના સંબન્ધની છાયા પ્રવિષ્ટ થતાં ગોચર વિસ્તાર એ વાચકતાનો થાય છે; ઉદા—કવિતાના વિષયને એ શબ્દ લગાડીશું તો અનુભવ અને રસનો સંબન્ધ જે મૂળ શબ્દમાં બિન છે તે કવિતાના જ રસસ્વરૂપપણાને લીધે આપોઆપ પ્રવિષ્ટ થાય છે. એટલે સર્વાનુભવ-રસિક હોવા દીર્ઘસૂત્રી પ્રયોગની જરૂર પણ નથી ઉત્પન્ન થતી. " 'આત્મ' અને 'પર' ને લક્ષ્ય કરવામાં જ આ બે જાતની કવિતાનો મૂલભેદ પૂરો થતો નથી, આત્મ અને પરના અનુભવને રસિકતામાં સમાવેશ કરવામાં ભેદ રહેલો છે."—એ રા. રમણભાઈની ચંકાનું નિરાકરણ વિપરના ખુલાસાથી થઈ જાય છે. અને ખરું જોતાં એ બે પ્રકારની કવિતાનો મૂલગત ભેદ તો આત્મ અને પરને લક્ષ્ય કરવામાં જ પૂરો થાય છે, જે પછી અનુભવ રસિકતાનો અંશ આવે છે તે આત્મલક્ષણ અને પરલક્ષણથી નિરપેક્ષ જ કવિતાના અનુભવ રસસ્વરૂપને પરિણામે જ. રા. રમણભાઈ બીજી વાંધા એ કહે છે કે "objective કવિતા એક 'પર' નહિ પણ અનેક 'પર'ને—મનુષ્યજાતિને—શ્રદ્ધા કરે છે એ જોતાં 'પર' કરતાં 'સર્વ' વધારે ગોચર છે." પરંતુ 'પર'નો અર્થ એક જ 'પર', એમ માની લેવાનું કશું કારણ નથી. 'પર'માં આત્મભિન્ન સર્વ—ખાલજગતનો—સંજ્ઞવ નિર્જ્ઞવ સર્વ જગતનો—અને અર્થાત્ મનુષ્યજાતિનો પણ હોયો અંગે—સમાવેશ થઈ જાય છે. 'સર્વ' શબ્દમાં તો 'આત્મ'નો પણ સમાવેશ થઈ જવાનો ભય છે. પ્રસંગવશાત્ એક વાત નોંધવું કે—વર્ણનાત્મક કવિતાના અર્થમાં પણ objective poetry કહેવાય.

ત્દારે આ પ્રકારનો ભાવારોપ કવિતામાં દહેવે દહેવે પ્રસંગે આવેછે તે તપાસિયે. ભાવ અને ભાવારોપની તીવ્રતાના પ્રમાણમાં અનુક્રમ લઈયું. તે ક્રમે નીચે પ્રમાણે કવિતામાં આ ભાવારોપ જોવામાં આવેછે.

(ક) આત્મલક્ષી (Subjective) કાવ્યમાં;

(સ્વ) પરલક્ષી (Objective) કાવ્યમાં:-

(૧.) કવિએ ઉત્પન્ન કરેલાં પાત્રો પોતાની લામણીઓની છાયા પ્રકૃતિ ઉપર પાડેછે ત્દારે;

(૨.) કવિ પોતે-પોતે ઉત્પન્ન કરેલાં પાત્રોની દશા સાથે પ્રકૃતિને સમભાવ ધરતી વર્ણવેછે ત્દારે;

(૩.) વર્ણન કરેલા માનવવૃત્તાન્તોને માટે અનુકૂળ પ્રકૃતિના બનાવો તે જ વખતે જોતેલા કરીને કવિ વર્ણવેછે,-મુખ્ય વૃત્તાન્તના ચિત્રને ચોગ્ય પદ્માદ્ભૂમિ તરીકે ચીતરેછે,-અને તે જ ક્રિયામાં માનવવૃત્તાન્ત અને પ્રકૃતિના વૃત્તાન્ત વચ્ચે કાંઈક ગૂઢ અને સૂક્ષ્મ સંબંધની છાયા પાડેછે ત્દારે.

આ પ્રત્યેક પ્રકારનાં ઉદાહરણો તપાસ્યાથી સ્પષ્ટતા થશે. માટે તેમ કરિયે.

(ક), આત્મલક્ષી કાવ્યમાં ભાવારોપ:-

છે, તે અર્થમાં 'સર્વાનુભવરસિક કવિતા' એમ નામ નહિ. દહેવાય; વર્ણનપર કાવ્યમાં રસનું તત્ત્વ હેતું ઉત્કટ રૂપે અને, અન્યત્ર હોયછે તે સ્વરૂપે નથી હોતું એટલે 'સર્વાનુભવ રસિક' નામ બહુ બંધ બેસશે નહિ. પછી તાણી વૃત્તોને દેશણ પાડિયે તે પ-
ણ્ય પણ હેમાં વિચારની સરલતા નહિ આવે. વળી, તત્ત્વચાત્રમાં 'રૂપવિષયક' અને, 'પરવિષયક' એમ શબ્દો રા. રૂપશુભાષ ઇષ્ટ ગણેછે-તો 'વિષય' અને 'લક્ષ્ય' એ બંને એક જ અર્થનિર્દેશ કરેછે, તેથી 'આત્મલક્ષી' અને 'પરલક્ષી' શબ્દોની યોગ્યતા સદજ જ શંકિત થાયછે. 'સ્વ' કરતાં 'આત્મ' વધારે ઉચિત છે,-Subject=ego, અહમ, આત્મા-એમ હોવાથી subjective અને objective એ નામ મૂળ તત્ત્વચિન્તનના અંગનાં હોઈ, કવિતાને સંબન્ધે લગાડતાં પણ તત્ત્વદર્શનપર ચિન્તનનો સંબન્ધ રાખનારા વિવેચનને અંગે જ એ વપરાયછે તેથી તત્ત્વચિન્તનમાં વપરાય તેમ જ રસપ્રમાણ-ચિન્તનમાં વપરાય હેવા એક પ્રકારના જ શબ્દો યોગ્યતા સુધટિત બનેછે. આ સર્વ કારણોને લીધે 'આત્મલક્ષી' અને 'પરલક્ષી' એ નામનો સ્વીકાર મ્હેં કર્યોછે.

“રે નર્મદ! અંધારી રાત્ર,
 હેને મળતી તારી જાત્ર;
 વિવિધ તાપથી તંબર જેઠ,
 રાત તણું તમમાં સમી રહે.
 પડતીને - અંધારી ગમે
 રડતાં રડતાં બંને રમે.”

(નર્મદાશંકર-‘અનુભવલહરી’)

કવિ નર્મદાશંકરની આ ચોપાઈમાં કલ્પનાનું ગાંઢીયું છે ખરું; છતાં અંધારી રાત્રિને વિશે રડતી હોવાનો અને પોતાના હૃદયની છાપ ધરવાનો આરોપ કરવામાં કવિ પોતાના ભાવની જ છાપા પ્રકૃતિ ઉપર પાડેછે; આ સ્વરૂપ શુદ્ધ આત્મલક્ષી અસત્ય ભાવારોપનું છે. પોતાની લાગણીનો પ્રબળ વેગ બુદ્ધિના બંધનમાં ન રહી પ્રકૃતિના સ્વરૂપ ઉપર પણ એ પ્રવાહ વહી હેને આત્મરૂપ બનાવી પ્લાવિત કરેછે. આ જ પ્રકારનો હૃદયવેગ ગદ્યનામાં રહેતાં સંયુક્ત રહેલા પ્રકૃતિના સ્વરૂપ તરફ યોગ્ય પ્રતિ રાગવધી સત્યનો બંધ ન થતાં પ્રકૃતિને મનુષ્ય પોતાના હૃદયભાવની સાથે જૂદી જ રીતે જોડી મોકેછે; દાન ઉદાહરણ બોધે:—

“રજનિ અંધકાર માંદિ’ જડવા
 ઝીણા તારલા ચમકતા પડવા.
 ચમકતા તારલા કહેવા!
 ભુતાવળ કારમી જેવા!
અહો તારલા: તલમે જાણો
હૃદય આ વ્યથા તણી આણ્યો.
 કહું કોને વ્યથા આ જોડી ?
 રજનિમા જોડી રજનિમા જૂડી.”

નિશાની કરેલી પક્ષિતયોમાં તારાઓને કવિ પોતાના હૃદયની વ્યથાથી માહિતગાર જ કહે છે, એ વ્યથા ઉભરાવી હેમને પણ વ્યથિત માની પોતાની પ્રતિની રેલમાં તારાઓને ડૂબાવતો નથી. તારાઓ ચેતનાયુક્ત પદાર્થની પેઠે આમ મનુષ્યના હૃદયભાવનું જ્ઞાન મેળવે એ અક્ષરશઃ સત્ય નથી. પરંતુ તેટલા માટે અસત્ય ભાવારોપ અહિં બનતો નથી.—મુખ્ય તો એ જ કહે ભાવનો આરોપ કરવાની પાયરીએ જતાં કલ્પનાને બુદ્ધિએ અટકાવી જ છે. અને કવિના હૃદયની જોડી વ્યથાનું જોડણું, અસાત્યપણું, વગેરે સ્વરૂપની સખળ છાપ પાડવા માટે જ આ જ્ઞાન તારાઓને વિશે કવિની કલ્પના મૂકે છે, એ હેતુથી જ આ સજીવારોપ રૂપક જેવી રચનાનો આદર થાયછે. એ હેતુ તરીકે કવિના મનમાં પ્રત્યક્ષ નહિં હોય તે જૂદી વાત છે. ભાવનું બળ સ્વાભાવિક રીતે પ્રતિષ્ઠિ કરીને આમ પ્રકૃતિનું દર્શન કરેછે તેથી જ આ હેતુ તરીકેની ઉદ્દેશીનતા સંભવેછે.

આ બંને આત્મલક્ષી કાવ્યમાં Pathetic Fallacy ના સંબંધમાં આમ સૂક્ષ્મ ભેદ છે. પ્રથમના કાવ્યમાં રાત્રિને કવિ આત્મરૂપ કરી નાંખી પોતાના ભાવથી લિપ્ત કરી નાંખેછે, બીજા કાવ્યમાં તેથી બીજા છેડે ન જતાં તારાઓને તદ્દન કવિ પોતાના ભાવથી અલિપ્ત, અસંબદ્ધ, ન રાખતાં, ત્હેમને લિપ્ત પણ નથી કરતો અને અલિપ્ત પણ નથી રાખતો, પોતાના ભાવની સરહદમાં પ્રવેશ કરાવેછે, પણ ત્હેમના ઉપર ભાવનું બળ વધવા દઈ પરાજય કરીને નહિ. રસ્કિને કહેલી વજન ખોમા વિનાની દ્રવીભૂત થવાની વાયુરૂપે ઊડી ન જાય હેવી શ્વેત દીપ્તિની સ્થિતિનું આ ઉદાહરણ ગણી સકાય. પ્રથમની પદ્ધતિમાં તારાઓને ભુતાવળ જેવા કલ્પવામાં કાંઈક કવિના કલ્પની તાત્કાલિક સ્થિતિની છાયા છે એ ખરું. પણ એથી Pathetic Fallacy બની જતી નથી. પ્રકૃતિને પોતાના ભાવના રંગથી રંગવાની કૃતિ કાંઈક થાયછે અને કાંઈક નથી થતી હેવી અધવચલી સ્થિતિ આ કલ્પનામાં છે. તેથી Pathetic Fallacy થતે થતે આ રંધળે બચી જવાયુંછે. તોપણ બે કદી આટલો અંશ Pathetic Fallacy નો હોય તથાપિ પ્રકૃતિને મનુષ્યના કલ્પની સ્થિતિવાળા જ કલ્પવી; પોતે શોકચ્ચર તો પ્રકૃતિ પણ શોકચ્ચરત વગેરે કલ્પના કરવી—એ પ્રકારના ભાવારોપથી જુદા પ્રકારનું આ ઉદાહરણ છે.

આ દૃષ્ટિએ જોતાં Pathetic Fallacyના હાવા બે વિભાગ થઈ શકે:—(૧) મનુષ્યના કલ્પમાંના ભાવ જેવા જ ભાવ તે જ રીતે ધારણ કરતી પ્રકૃતિ કલ્પનાર ભાવારોપ; અને (૨) મનુષ્યકલ્પના અચુક ભાવના પરિણામ તરીકે પ્રકૃતિનાં સ્વરૂપમાં તે ભાવની છાયાવાળાં પણ જૂદી તરેહનાં ચિહ્ન જોનાર ભાવારોપ. જો ઉપરની તારાને ભુતાવળ કલ્પનાર કવિતામાં ભાવારોપ હોય તો આ બીજા પ્રકારનો છે.

પ્રકાર (૨.) વાળા આરોપ કરતાં પ્રકાર (૧.) નો ભાવારોપ ઉતરતી પદ્ધતિના કવિ-ત્વનો નમુનો બતાવે એ ફહેવાની જરૂર નથી.

પ્રકૃતિના સ્વરૂપમાં આત્મસ્વરૂપ જોઈને નર્મદાશંકરે કરેલા ભાવારોપ માત્ર પાત્રાન્તરમાં પડવાથી વિલક્ષણુ ફેરફાર થઈ જાયછે. કવિએ ઉપજ કરેલાં પાત્રો પોતાનાં વચનોમાં પ્રકૃતિ ઉપર પોતાના ભાવની છાયા પાડતાં ચીતરાયછે ત્હારે આ રૂપાન્તર થાયછે. અને પાત્રનું પગથિયું આવ્યાથી નામનું જ રૂપાન્તર થાયછે એમ નથી. કવિ પોતે કલ્પેલાં પાત્રની પછાડી રહી પોતાનું જ સ્વરૂપ, સ્વભાવ, ચીતરતો હોય તો તે એ પ્રકારાન્તરે, પરલક્ષી ડોળમાં પણ, વાસ્તવિક આત્મલક્ષી રચના જ કરેછે. આવર-નનાં ચિત્રો આ પ્રકારનાં ઘણાં પ્રસિદ્ધ છે. પરંતુ બધાં કવિ માત્ર સૂત્રધાર સ્વરૂપે જ પાત્રની પછાડી પોતાનું સ્વરૂપ ગુપ્ત રાખેછે. ત્હેથી વાસ્તવિક પરલક્ષી રચનાઓમાં ત્હારે પાત્રો પોતાના ભાવ પ્રકૃતિમાં પ્રતિબિંબિત કરેછે ત્હારે ઉપર કહેલું રૂપાન્તર થાયછે, આત્મલક્ષી કાવ્યમાં જે એ ભાવારોપની અસત્યતા હતી તે આ પરલક્ષી રચનામાં ભૂસાઈ જાયછે. 'કેમકે' મનુષ્યસ્વભાવની એક રેખા આંકવાની આ કૃતિ છે.

આત્મલક્ષી કાવ્યમાં કવિ પોતે પ્રકૃતિ સહ સ્વરૂપ જોવાનો ધર્મ તજવાથી અપરાધી થાય છે. પરલક્ષી કાવ્યમાં મનુષ્યસ્વભાવના જળને વશ થનારા પાત્રો એ અપરાધ કરે છે તો હું કવિનો દોષ નથી, કવિ તો ઉલટુ એ સ્વરૂપ, એ સ્વભાવ, સમજી રીતે એ પ્રકારથી આલેખી સકે છે. આ રીતે જોતા જણાય છે કે ભાવારોપને આત્મલક્ષીમાંથી પરલક્ષીમાં દાખલ કરનાથી અસંસતતા જઈ સસતતા આવે છે તે કૃત્રિમ ભેદ નથી ઉદ્ભવેલું લાગે. ઉપર જ આપેલા

“ રે નર્મદ અધારી નલ ”

વગેરે કાવ્યમાં જે ભાવારોપ છે તે જ ભાવારોપ નીચેના પરલક્ષી કાવ્યમાં પ્રવેશ પામતા રૂપાન્તર થયેલું સ્પષ્ટ જણાશે —

‘ ઊડી ગઈને દેવી ! સ્વામ !

માતુ જુન હૃદય હું વિરામ,

ચાઉં જુનશુ એકાકાર,

માતુ એ જ હું ઉદાર

રેલાઈ હૃદય મુજ સ્વામ

ઉભરાયુ તિમિર સહુ કામ,

તે આ પસરિયુ આકાશ,

જળમાં કીધ ઊડી વાસ

* * * *

* Sharp કૃત Poetic Interpretation of Nature નામના પુસ્તકમાં આ દૃષ્ટિબિન્દુનો ઇશારો કર્યો છે —

“ It will be conceded to Mr Ruskin that it is not the highest order of poet who as he looks out on Nature, is so overmastered by his emotions as to be continually colouring it with his own mental hues. It is higher to feel intensely and still think truly, than merely to feel intensely without true thought. But Mr Ruskin would allow that for the poet, whether dramatic, epic, or other to represent his characters as colouring the world with their own excited feelings, is neither falsity nor weakness but is merely keeping true to a fact of human nature ”—(Poetic Interpretation of Nature page 105)

ઉપરના ઉત્તમમાં જેલા વાચ્યમાં આ વિચારનું તત્ત્વ મહાયુ છે

અદાર હૃદયમાં અંધાર,

મહિં અનુતાપના અંગાર;

તેની આ શી છાંડી છાય

તારાજડિત રત્નની માંજી !”

કુલમણિ દાસીના પતિનાં આ વચન હેના હૃદયના છાંડા ક્ષોભનું દર્શન કરાવેછે તે વખત હેણે કરેલા બાવારોપની ‘અસત્યતા’ આપણે સણવાર ભૂતી જાણ્યે છિયે કે ગમે તેમ હો, પણ આત્મલક્ષી Pathetic Fallacy તું સ્વરૂપ હેવાં સ્થળોમાં પ્રવેશ પામતું નથી.

આ ઉદાહરણની ચર્ચાના આરંભની સાથે આપણે ઉપર કહેલા (ચ) વિભાગમાં પેદા. હેના પેદા વિભાગ (૧.) નું જ આ એક ઉદાહરણ છે. એ પેદા વિભાગની અંદર વણા જીણા કમ સમાય છે. તે જુદાં જુદાં ઉદાહરણોથી બેઠયે.

કવિ પ્રેમાનન્દે “રણવટ”માં રાવણને મુદ્દમાં જતાં રોકતી મન્દોદરીના મુખમાં—

“આજનો દહાડો લાગે મુંઝવે,

દીમે અંખો દિનકર દેવ, હો રાણાજી.”

એ વચન મૂક્યું છે હેનું સ્વરૂપ જુવો. તે દિવસે વારતવિક સૃષ્ટિનો દેખાવ હેવો થયો હતો કે નહિ તે આપણને કવિ કંઈ કહેતો નથી. માત્ર મન્દોદરીની ખેદભારભરી દૃષ્ટિયે આમ જણાયછે એટલું જ આપણે જોઈ સકિયે છિયે. હામાં pathetic fallacy નો કાંઈક અંશ જણાય છે, પરંતુ પાત્રના મુખમાં એ વચન હોવાથી—માન તેથી જ નહિ પણ મનુષ્યસ્વભાવનું સ્વરૂપ હેતું છે તેથી—એ વર્ણનમાં સસવિરોધનો દોષ નથી આવતો; ને તેટલે દરજ્જે એ કદમના કેવળ દોષમયતામાંથી સારી રીતે બચેછે.

શેક્સપિયરના Tempest નામના નાટકમાં દરિયાના તોફાનમાં સપડાયેલા વ્હાલુમાં રહેલા રાજા એસેન્જોના હૃદયમાં બાર વર્ષ ઉપર પોતે કરેલા પાપનો અનુતાપ ઉત્પન્ન હેવો થાય છે કે તોફાનનાં સર્પ અજોમાં પોતે અધૌકિક બાપ. જુવે છે અને પોતાના પાપનું જ્ઞાન તમા કપડે દેનારી શક્તિ જુવે છે;—જાણે કે પ્રકૃતિના બધા શબ્દો તે અન્તઃકરણ (Conscience) ના ધ્વનિ ના હોય ! એ કહેછે:—

“ Methought the billows spoke and told me of it;
The winds did sing it to me, and the thunder,
That deep and dreadful organ-pipe, pronounced

The name of Prosper: it did bass my trespass,
Therefore my son i' the ooze is bedded, and
I'll seek him deeper than e'er plummet sounded,
And with him there lie madded."

આ દુષાન્ત વિલક્ષણ ભાવચંચાયાની ગૂંથણી ખડી કરેછે. એલોન્ડો પોતાના હૃદયમાં થતા ભાવનું પ્રતિબિમ્બ પ્રકૃતિ ઉપર નથી પાડતો, પરંતુ પ્રકૃતિમાં પોતાના ભાવનું વહેણ હેતું પેહું જુવેછે કે-એ ભાવનો પ્રતિધ્વનિ-સમભાવરૂપે નહિં. પણ ઉપાલમ્ભરૂપે પ્રતિધ્વનિ-હેને અનુભવગોચર થાયછે.

આ પ્રકારનું જ ભાવના પ્રતિધ્વનિનું દર્શન 'કારાગૃહમાંની વિધવા'ને અપેક્ષા બેઠાએ ઢિયે. મેઘથી આકાશ ઢંકાઇ ગયું તેથી આશ્વાસન મેળવીને એ કહેછે—

"કોટિનયની પેલો રજની જીવત આ મુજ કર્મને,
તો નયત એ બની કોટિશર વીધત ઊઠાં મુજ મર્મને."

પણ એક જ તારે મેઘના આકાશમાંથી જણાયો એટલે હેને ઉપાલમ્ભક પ્રતિધ્વનિ સંજળાયછે:-

"તારણા ઓ! એકથો તું ડોકિયું સિદ્ધને કરે ?
ધનપટલમાં કર્યો ઢિં તું મુજ હૃદય પણ વીધે ખરે;
ઓપિયા તુજ તેજથી શીકર ઉછાળ્યો તરંગના
આ સ્વામ સિન્ધુ કરાણ હસતો કર્મને મુજ નિન્દતાં."

વળી-

"આ સિન્ધુ અને આ સમીર ચંડ ધુરકતા રે,
મ્હને મારે ઉપાલમ્ભતીર ઊઠાં ખટકતાં રે.
કપ્હાં જાઉં ? આ વિશ્વ વિશાળ સાંકડું લાગે રે,
સ્વામ મ્હાડું કર્મ કરાળ બધું સર્વ જાગે રે."

આ એક જુદા પ્રકારની ભાવચંચાયા છે. વળી એ જ જાણમાં કંઈ રેખાભેદ ઝીણી આણનારું ઉદાહરણ બેઠાએ. એજ વિધવા પવનને સંબોધીને કહેછે:-

"ઓ મત ચંડ સમીરણો! ધુધવાટ ખૂબ કરો ત્હમે,
ઊર્ડો રાત્રિને મર્યો નાંખતા તમ ધોર રેવ મુજને ગમે;
હૃદય મુજ મર્યો નાંખતા ધુધવાટ છાંતો થાય જો,
આ ધોર તમ ધુધુરંવ વિશે મુજને બધાય જણાય તે."

અહિં પ્રકૃતિના વ્યાપારમાં કવિરચિત પાત્ર પોતાના હૃદયભાવનું સમરૂપ પ્રતિબિમ્બ જોઈને આત્માસન મેળવેછે; પણ પોતાના હૃદયભાવથી પ્રકૃતિના હૃદયને રંગવાની કૃતિ અહિં નથી થતી, પરંતુ એથી કંઈક અટકી કલટો ક્રમ લાઇને પ્રકૃતિના બનાવમાં પોતાના ભાવનું એક છાંદુ સ્વરૂપ જ જુલેછે.

આથી વળી કંઈક જુદી અને ચૂંદુ છાયાનાજી રૂપ બીજાં કેટલાંક કાવ્યોમાં જડી આવે છે. પાત્રજન પ્રકૃતિને પોતાના હૃદયભાવની સાથે સમભાવ થનારી જોઈ પ્રકૃતિનાં દૃશ્ય રૂપોમાં એ ભાવને અનુકૂળ કૃતિનો આરોપ કરેછે.

“વિધવાનો વિલાપ” એ કાવ્યમાં વિધવા પોતાની બાળકીને સંબોધીને કહે છે:-

“જો આ અનિદ્ર ફૂંજો કર તુજ પર ફરવે,
ચંદા ચૂમે તુજને પૂરા પ્રેમથી;
હાલેણં ગાય નદી મુજથી મીઠું રવે.”

પવનનું સદજ વાનું, ચંદાનાં કિરણોનો અકારણ સ્પર્શ, નદીનો સ્વાભાવિક નાદ, - એ સર્થ આ બાળકીના ઉપર જ અતુરામથી સહેતુક કૃતિયો બજો હોય એમ સ્વૈચ્છિક આરોપ વિધવા આ દેકાણે કરેછે. લામાં મુગ્ધ સત્ત્વ દૃષ્ટિયે તો અસત્યપણું હોઈ, અસત્ય બાવારોપણ જેવું લાગેછે. પરંતુ મનુષ્યસ્વભાવનું જ એક સ્વરૂપ કવિ પોતે પરાક્ષ રહીને આલેખેછે, પોતાની લાગણીની છાયા નથી પાડતો, તેથી કવિત્વદોષ તો નથી જ થતો, પરંતુ અસત્યપણાને અંશ પણ ખસવા મડિછે. જગતથી કંટાળેલી, જગતના દોષો તરફથી અનુકંમ્પાની પણ આશા ન રાખનારી વિધવા સ્વાભાવિક રીતે પ્રકૃતિનાં કોમળ સ્વરૂપોમાં પોતાની તરફ સમભાવ જુલેછે અને તે વૃત્તિને પરિણામે તદ્વતુક કૃતિનો આરોપ કરેછે; આ કારણથી આ બાવારોપણ અસત્યપણાના દોષ-ભાંધી બનેછે.

આ જ પ્રકારની મનોદર કથના વર્ણવર્યના એક કાવ્યમાં છે. “Her eyes are wild, her head is bare” એમ આરમ્બ થતું એ કાવ્ય છે. હેમાં દસાવીને તજેલી યુવતીની દશાનું ચિત્ર છે. એ પોતાના ધાવણ બાળકને સંબોધીને કહેછે:-

“Suck, little babe, oh suck again !

It cools my blood, it cools my brain.

Thy lips, I feel them; baby they

Draw from any heart the pain away.

Oh ! press me with thy little hand;

It loosens something in my chest;

About that light and deadly band
I feel thy little fingers prest.
The breeze I see is in the tree:
It comes to cool my babe and me."

છેલ્લી એ પંક્તિઓ italics માં મુકેલી છે તહેમાંની કલ્પના ઉપરના પ્રકારનું ઉદા-
હરણ છે. પવન આવીને આ યુવતીને અને હેના બાળકને મુખમય અને છે. તે ઉપરથી
આગળ વધીને એ યુવતી માને છે કે એ હેતુથી જ પવન આર્દ્રભાવથી આવે છે. આ
કલ્પનામાં અસત્ય ભાવારોપણ ના થવાનું કારણ પણ ઉપર અતાવ્યા પ્રમાણે જ છે.

બીજું એક વળી જુદી છાપારેખાનું ઉદાહરણ નેપથ્યે:—

“વિધવાબાલાશ્રમની પાસે” આવી ગગનતારકને પોતાની બાળકી સોંપતી વખતે
વિધવા—અસહાય, ગગતના નિષ્કૃર અન્માયને વશ વિધવા—એ તારાઓને સંબોધિ છે:—

“અને આ કાળીં ધન રાત્રે,

અગળ વર જગતના જુગમ માંડ

રૂપેરી આંસુની ધાત

તમે રેડને ગગનતારા !”

કહિં પણ સમભાવ ના દેખનારી આગ સમભાવની માગણી કરે એ કેવળ સ્વા-
ભાવિક છે—કવિત્વદષ્ટિયે કેવળ સત્ય છે. ગગનતારામાંથી વહેતા પ્રકાશ તે રૂપેરી આં-
સુની ધારા છે એમ આરોપ આ દેકણે કર્યો નથી; આત્મસહી કાવ્યમાં તો એ કેવળ
અસત્ય ભાવારોપણ થાત; પરલક્ષી કાવ્યમાં પણ જરાક તરંગમય આરોપ થાત; પણ
માત્ર આંસુ વહેવાની શક્યતા માની પ્રાર્થના જ કરે છે કે હેવાં આંસુ રેડને—તે રેડી
સકે તો રૂપેરી આંસુ રેડી સકે એટલી કલ્પનાનો આશ્રય કરીને ફેરવે—તેથી બારીક
રીતે અસત્યતાના દોષમાંથી અહિં છૂટી જવાય છે.

હવે વધારે ઉત્કટ રીતે ભાવારોપ કરનારાં ઉદાહરણો નેપથ્યે.—

उगगलिअदम्भकचला मित्रा परिचचत्तणच्चणा मोरा ।

ओसरिअपंडुपत्ता, मुअन्ति अस्सु विअ लदाओ ॥

અહિં કણ્વ પોતાની પાશ્વિત પુત્રી શકુન્તલાનો વિયોગ થવાની વખતે આર્દ્ર હૃદ-
યવાળો થવાથી પ્રકૃતિમાં પણ એ આર્દ્રતા જુવે છે. કવિ પોતે પોતાની આર્દ્રતા પ્રકૃતિ
ઉપર છાપતો નથી તેથી શુદ્ધ અસત્ય ભાવારોપણ નથી થયું. પાત્રની હૃદય સ્થિતિનું જ
આલેખન કરવાનો હેતુ છે. તોપણ એટલું ફેરવું પડશે કે અહિં કલ્પના (imagina-

tion) કરતાં તરંગ (fancy) નું પ્રાગત્ય વિશેષ છે, અને તેટલે અંશે—તરંગમાં જેટલે અંશે સત્યની ભિન્નતા આવેછે તેટલે અંશે—અસત્ય આરોપની છાયા કાંઈક આવેછે પરંતુ જરાક બારીકીથી જોઈશું તો જણાશે કે આરોપનાં વચનોમાં કવિને જીલ્લું તારતમ્ય સાચવ્યું છે;—મૃગેએ દર્શના કાળિયા મુખમાંથી નાંખી દીધા, તે વખતે શકુન્તલાના દીર્ઘ પરિચયને લીધે બધાંનાં પ્રયાણ વખતે મુખમુદ્રા ઉપર જણાતી ગ્લાનિનું કાંઈક, પાતેલાં પશુને બદુવાર સમભાવની કૃતિ કરતાં જોઈએ છિયે તેમ, સંક્રમણ થયું હોય તેથી અથવા તો સદજ જ માનવના પગસંચારથી સ્તબ્ધ થવાને પરિણામે હોય તેથી,—પરંતુ એ વાસ્તવિક બનાવના પાયા ઉપર આરોપ ચણ્યોછે. એ જ રીતે મોરની વૃત્ત તજવાની કૃતિ વિશે સમજેછે, પરંતુ પીળાં પત્ર ખેરવાની લતાઓની કૃતિ અચેતન પદાર્થની હોહ અસ્વ-સ્થિતિ જ છે અને હૃદમાં સમભાવના હેતુનો આરોપ જો મૂકે તો અવાસ્તવિકતા સજળ જ થાય; અને એ હોયમાંથી બચવા માટે કવિને રૂપકનોત્પાદક કરી મુચ્છન્તિ રૂપ એમ રૂપ સખ્દ મૂકી ઉત્પ્રેક્ષા જ કરી છે, જાણે આંસુ પાડતી ના હોય!—એમ સંભાવના મૂકી છે તેથી વાસ્તવિક અશ્રુપાત નથી એ સ્વરૂપ પ્રકટ રખાયછે, અને અસત્યના હોયમાંથી છૂરી જમાયછે.

(અપૂર્ણ.)

નરસિંહરાય ભોળાનાથ.

૧૮૮૧.

પશ્ચિમના સુધારાનો દાવો.

(અનુમતિવાન પૃષ્ઠ ૨૨૭ થી.)

હવે હું કિશ્ના સિદ્ધાન્તના દર્શિષિન્દુથી આપણી પરિસ્થિતિ તપાસવાની આપને વિનંતિ કરું છું. જગતની જુદી જુદી પ્રજાઓ વચ્ચેના એક મહાન જીવનવિગ્રહમાં આ પણે હવે દાખલ થયા છીએ. મિ. કાર્લ પિયર્સન જેમના નિબંધમાંથી કિપર એક ફકરો ટાંક્યો છે તેઓ કહે છે કે—

* આખો સંમાન પોતાની પરિસ્થિતિની સાથે વિગ્રહમાં પડેલો છે, જે ધડીએ આપણે માનવસમાજના ઇતિહાસનો સાર એવી રીતે સમજીએ કે મનુષ્ય પ્રથમ દરજ્જે એક-બીજી પ્રજાના વિગ્રહદ્વારા અને બીજે દરજ્જે પ્રજાની અંદર એકબીજા મનુષ્યની હરી-ફાફદારા ઉત્કર્ષ પામે છે, તે ધડી આ હડીકતો આપણને એક બહુ જ મુખ્ય માર્ગદર્શક થઈ શકશે. હીજુ અને રોમન પ્રજાઓ અનેક આત્મવિચારના કેટલાક રતેલમદ ફેરવા

"The Community in its entirety is struggling against its vital and its physical environments. As soon as we interpret the facts of history in the light of progress by inter-racial struggle and only in a secondary manner by inter-racial competition, those facts become deeply suggestive and significant for our guidance. We see both Roman and Hebrew nations arising from very small beginnings, by successful variations in tribal custom and belief. We no longer mourn over the apparent waste of power in the continuous wars of small Greek communities. We see in that strife the probable source of their rapid progress in intelligence and physique. Nay, modern Europe itself once became the stage whereon the drama of evolution is being played out amid the hum of factories, the clash of armaments, and the buzz of youth in the playing field and the lecture room. History has painted for us the ever present strife of nations. In the lower stages we see the victory of brute force and of cunning, in somewhat higher stages we see the dominance of strength, valour and discipline; at present the factors of mastery are the possession of material resources and the power to increase it at will, and the intelligence to apply it for the national profit. The struggle of nations is the common place of history, but the realization that this struggle is a factor in human development, that big battalions or an armada are not sufficient insurance for success in it, but that organization and intelligence in every function of national life are requisite for victory—this is the special truth that dawned upon us at the close of the 19th century. × × × To stand still for a moment, to depend only on the possession of material resources of the existing trade routes, or of means of transit,—is to lose points in the game. Where all are pressing forward, not to advance is to fall behind."

દ્વારા નાનેથી મોટી થવા પામી છે.....ઇતિહાસ કાયમના પ્રગ્નપ્રજ્ઞના વિગ્રહનું ચિત્ર આપે છે. છેક નીચેની ભૂમિકાઓમાં સારીરખળ અને ડ્રીઆરી (cunning), નો વિનય આપણે જોઈએ છીએ—તેથી જરાક આગળ વધીએ તો બળ ઉત્સાહ અને સંયમનો વિનય દેખાય છે. અને હાલના યુગમાં આર્થિક સાધનનો સંગ્રહ અને તેનો સદુપયોગ કરવાની શક્તિના પક્ષમાં ફતેહનો જમાવ જોવામાં આવે છે. પ્રગ્નજો વૃદ્ધે વિગ્રહો આપે છે તે એક ઇતિહાસની બહુ જ સાધારણ વાત છે પણ મોટી સેનાઓ અને દરીઆઈ ફોર્સ, વિગ્રહમાં ફતેહને માટે પુરતી જમાનગીરી નથી, પરંતુ પ્રગ્નજીવનની દરેક દિશામાં એકતંત્ર ગોઠવવાની શક્તિની અને શુદ્ધિવૈભવની, ફતેહને માટે, આવશ્યકતા છે એ ખાસ સવ્ય યોગણીસમા સૈનાના છેવટના ભાગમાં આપણને હાય આવ્યું છે. xx એક ક્ષણમાત્ર શાન્ત બેસી રહેવું, આર્થિક સાધનો, વર્તમાન વેપારના દરીઆઈ ધોરી રસ્તાઓ અથવા આગબોરા વિગેરે માલ લઈ જવા લાવવાનાં સાધનોની સંપત્તિ ઉપર એક ક્ષણભર પણ વિશ્વાસ રાખવો, એનો અર્થ આ સરતમાં કેટલાક દાવ દારવા એજ છે. જ્યાં બધા જ આગળ વધે છે ત્યાં ચાલવું નહિ એ પાછળ પડવા જેવું છે”—

વર્ષોનાં વર્ષો સુધી આકસ બલિષ્ઠના લાભ ધ્યાનમાં રાખીને ચાલવાની રીતને આ ભેખક પ્રજ્ઞના ઉત્કર્ષના સાધનોમાં એક અવસ્થાનું સ્થાન આપે છે. કિંટો બતાવેલા બયનો એકવાર સાક્ષાત્કાર કરે. એ ભય ચારે તરફથી આપણને ઘેરે છે. અને હજી બહુ મોટું નથી થયું ત્યાં સુધી મહેરબાની કરીને એટલું કુદરતને વાગવવા પોલાણ ગમતું નથી, જ્યાં જગા ખાલી પડે છે ત્યાં ખીજ કોઈથી તે બરાબા વિના રહેતી નથી. આપણે આપણું કર્તવ્ય ન કરીએ ત્યાં ખીજું કોઈ કરે તેમાં વિભાસનું નિષ્પ્રયોગન છે. હજી વખત છે ત્યાં સુધી કંઈક કરે. આપણા દેશની ખેતી વેપાર ખાણો અને ખીજા ધંધાઓ ઉપર પુરતું લક્ષ આપો ‘આપણા દેશની જમીન કોઈ ઉપાડી જનાર છે?’ એ સવાલ કરનારને અમે એટલું જ કહીશું કે જમાનો એવો આવે છે કે તેને માટે પણ પ્રકાશનંતરથી ભય છે. ભય પૂરો છે. તે ભયના બણકારા વાગે છે. નવા બયની સામે શું થઈ શકે એમ છે તેનો ગંભીરતાથી વિચાર કરે. કેટલેક અંશે તો વિચાર કરવાનું પણ બહુ કારણ નથી. આપણાં કર્તવ્યની દિશા આપણને અજ્ઞાણી નથી. સવાલ મારી સમજણ પ્રમાણે તો એ કર્તવ્યની પાછળ પડવાનો જ છે.

આ સ્થળે સ્પેન્સરે એક સ્થળે આપેલા દૃષ્ટાન્તને જરા ફેરવીને મૂકીએ તો સમજે કે એક સમુદ્રને કીનારે દસ પંદર માણસો ઉભેલાં છે. આઘેથી એક મછવો ચાલ્યો આવે છે. પવન જોરથી ડુંકે છે, અને તેના સપાટામાં મછવો ઉધો વળે છે. તેમાંના એક એ માણસો દરીઆમાં પડે છે. કીનારે ઉભેલાં માણસો જાણે છે કે કોઈ દરીઆમાં પડી ત્યાં સુધી તરીને પહોંચે તો તરત જ તે માણસો બચી શકે એમ છે. કેટલાકને તરતાં આવડતું નથી કેટલાંકને આવડે છે પણ ઉત્સાહ થતો નથી એટલામાં એક માણસ પાછળથી ઠપડાં ફેંકતો ચાલ્યો આવે છે, દરીઆમાં ઝપલાવે છે, અને તરતો તરતો મછવા આગળ જઈ પેલા માણસોને ઉગારે છે. ખીજાં માણસોમાં માન નહોતું એમ કહી શકાય તેમ નથી. સવાલ ઉત્સાહ અને

ક્રિયાશક્તિનો જ હતો. જ્ઞાન થયા પછી પણ પાછળ પડી તેનો ક્રિયામાં સાક્ષાત્કાર કરવાની શક્તિ સતકાર્યને માટે જરૂરની છે.

આ દૃષ્ટાન્તનો બોધ સ્પષ્ટ છે. આપણે આપણી ન્યૂનતાઓ જાણીએ છીએ. આપણા ઉદ્યમ અને આપણી ભવિષ્યની પ્રજા ઉપર કેવા પ્રકારનો સર્વદેશી ભય છે તે પણ જાણીએ છીએ. તે ભય તરવાનાં સાધનોનો અભાવ નથી. પણ જે વિશેષ પ્રયત્ન કરવો જોઈએ, તે સારૂ તે સાધનેને ક્રિયામાં મૂકવા સારૂ ઉત્સાહની આવશ્યકતા છે. વિદ્યા હુન્નર કળાદૈસમ્ય વિગેરે માટે આપણે શું કરવું અવશ્યનું છે તે આપણે જાણીએ છીએ. પણ હજી તેનો ખાસ ઉપયોગ કરવા આપણે ઉદ્યુક્ત થતા નથી, એ જ અકસોસની વાત છે.

છતાં, હું નિરાશ થતો નથી. છેલ્લાં ચોટાં વર્ષથી આપણામાં નવશક્તિ ઉત્પન્ન થઈ છે, તે નવશક્તિમાં હવે એક ઝગલું આગળ ભરવા પુરતી મારી બલામણુ છે. સુધારાના કોઈ પણ ખાસ વિષય ઉપર બોલવાનો મારો આજે વિચાર નથી. પણ મારે કહેવું જોઈએ કે જે પદાર્થવિદ્યાના બળથી પાત્રિમાત્રે આપણને દરેક દિશાએ ઔદ્યોગિક હરીફાઈમાં હંફાવવા માંગે છે તેમાં આપણે નિર્બ્રાન્ત બાળક જેવા છીએ. આલ્પતા યુગ પદાર્થવિજ્ઞાનનો (Science) છે. પદાર્થવિદ્યાના બળથી એક પ્રજાની બીજી પ્રજા સાથે હરીફાઈ આણે છે. તેમાં આપણું સ્થાન ક્યાં છે તે આપણે તપાસવું જોઈએ. આપણી પરિસ્થિતિને યોગ્ય થવું એ આપણું પ્રથમ કર્તવ્ય છે. અને યોગ્યતા સંપાદન કરવા સારૂ જે જ્ઞાન મેળવવું જોઈએ તે અવશ્ય મેળવવું જોઈએ. અસારૂ આપણા અધ્યયનનો આ પ્રથમ ઉદ્દેશ હોવો જોઈએ. અને તે જ્ઞાન ન્યાં મળતું હોય જે સ્થિતિએ મળતું હોય તે સ્થળે અને તે સ્થિતિથી આપણે જરાએ દૂર રહેવું જોઈએ નહિ. આપણા પોતાના ઇતિહાસમાં વિદ્યાને મેળવવા માટે અનેક તરેહના સંકોચો દૂર મૂકી વિદ્યારૂપી સ્વાર્થ સંપાદન કરવાના પ્રયત્નો ચયેલા આપણે જોઈએ છીએ. હું એટલે સુધી કહું છું વિદ્યા એ જ ખરી વસ્તુ છે અને તે માટે કોઈ પણ પ્રકારનો ભોગ બળુ નથી. તે સંકોચો દૂર કરવાનો સ્વાર્થ એ હેતુ નથી પણ આપણા દેશનું ભવિષ્ય સુધારવું એ હેતુ છે, એ જણ છે. એ જણ સારૂ કોઈ પણ પ્રયત્ન, કોઈ પણ ભોગ, અકાર્ય હોવો ન જોઈએ એવો મારો આગ્રહ છે.

રાજકોટમાં અપાએલા ‘આર્ય તેજશ્ચંદ્રિ’ ના વ્યાખ્યાનમાં મારા મિત્ર મી. શુક્લે મારા એક વલ્લિક મિત્રના સામું જોઈને કહ્યું હતું કે વ્યાપારાદિકથી અને હુન્નર કળાથી દેશની સમૃદ્ધિ વધારવી એ તમારું (વૈશ્યનું) કામ છે તે માટે વૈશ્યવર્ગે બહુપરિકર થવું જોઈએ. એ દીક છે. પણ હું તેથી આગળ વધીને કહું છું કે વિદ્યાનો અભાવ એએનું મૂળ કારણ છે. તે આપણી પ્રજાના કર્મસંવિભાગમાં વિદ્યા એ જોતો ખાસ વિષય છે તેનું આ જમાનામાં પ્રજાને આ વિદ્યા આપવાનું ખાસ કર્તવ્ય છે અને તે સારૂ આજણે વિદ્યા સંપાદન કરવાની પણ જરૂર

છે. અધ્યયન કર્યા વિના અધ્યાપનનું કામ બ્રાહ્મણ શી રીતે કરી શકશે? અધ્યાપન-
એ બ્રાહ્મણનું કર્તવ્ય છે એમાં કોઇને શંકા નથી. તો ખરી ચોગ્ય વિધોમાં અધ્યાપન-
કુશળતા સંપાદન કરવી એ આપણા દેશના ઉત્કર્ષનું અત્યારે પ્રથમ પગથીઈ છે. મારા
લેખોમાં વખતો વખત આપણા બ્રાહ્મણસમાજને ચોતાના કર્તવ્યનું ભાન કરાવવા મેં
સાર્જવ વિનંતિ કરેલી છે. તે જ વિનંતિ હું આજે શ્રદીથી કરું છું. બ્રાહ્મણો! પરાપૂર્વથી
હિંદુ સમાજના માર્ગે જતાવનારા છે. અનેક પ્રકારના જય પરાજય અને દુઃખ-વચ્ચે
અનાદિકાળથી તે આજ સુધી બ્રાહ્મણોએ આપણા જનસમાજને જીવતો રાખ્યો છે. તે જ
બ્રાહ્મણોએ અત્યારે આંખ કાન ઉઘાડી અમારી ભયાવિષ્ટ પ્રજાને માર્ગે જતાવવો જોઈએ,
મિત્રો! યાદ રાખો કે પ્રજાને ધારણ કરવી એ ધર્મનું કામ છે. બ્રાહ્મણો ધર્મકોશના રક્ષક
છે. તે જ બ્રાહ્મણો ઉપર અત્યારે નવીન વિદ્યા સંપાદન કરવાનો, છૂટથી શીખવવાનો
અને ઉપયોગ કરીને બીજાઓને માર્ગે જતાવવોનો પણ ધર્મ આવી પડ્યો છે. હું તેમને
આગ્રહથી, આર્જવથી, પ્રશ્નિપાત સાથે વિનંતિ કરું છું કે અત્યારે તમારા જમાનાની અરદારી
લો-અને કાળી ગોરી પ્રજાના અવિરત જીવનવિગ્રહમાં, અમ ભાગ લઈ આપણી પુનઃજીવી
પ્રજાને, આત્મપ્રતિષ્ઠા માટે કુશળ બનાવો. આપણે કેટલે દરજ્જે તો પાછળ પડી ગયા છીએ
પણ હજી ત્યાં સુધી અવકાશ છે, સમય છે, ત્યાં સુધી જંગો અને તમારા સમાજને જગાડો.

ઉત્તમલાલ કેશવલાલ ત્રિવેદી.

હુનરકળાનાં પ્રદર્શનો.

(અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૨૩૨ થી.)

બહારની ચીજો અહીં કેમ જોઈ શકાય છે તે સંબંધે તેવી ચીજો અહીં જ બનાવવી, અને તે પણ તેથી રહેજ પણ સસ્તી પરવડે તેમ બનાવવી એ સર્વોત્તમ રસ્તો છે, પરંતુ તેમ ન થઈ શકે ત્યાં સુધી તેમ કરવાના પ્રયત્નની સાથે બહારની ચીજો વિના ચલાવવું એ પણ એક રસ્તો છે. બિનજરૂરીયાતી હાજરો જેમ બને તેમ જોઈ કરવી એવો આપણા ઋષિમુનિઓનો આગ્રહ એ એક બહેમ હોય તોપણ ગોદસ્તિમયે રિવસ લોકોનાં જે વખાણ કર્યા છે* તેને પાત્ર થવામાં આપણને કોઈ બહેમી કદી શકશે નહિ. અમુક અંશે પણ મોજશોખમાં ગણાવી શકાય એવી ચીજો ન્યાં સુધી દેશમાં બનાવવામાં ન આવે ત્યાં સુધી તે વાપરવાનો પોતાને હક્ક નથી એમ હરકોઈ દેશબિમાનીએ દૃઢ આગ્રહથી માની તે પ્રમાણે વર્તન કરવું જોઈએ.

પરદેશી ચીજો જેવી પોતે દેશમાં બનાવી શકતા નથી તેથી (બસે ન્યાં સુધી ન બનાવી શકાય ત્યાં સુધી) તે નહિ વાપરતા. તેનું થોડે બોત અંશે કામ કરનારી દેશી ચીજથી ચલાવી લેવું, અગર બને ત્યાં સુધી તે વિના જ ચલાવવું એવો આગ્રહ કરવો એ એક જાતની નબળાઈ બતાવે છે તે વાત ખરી છે, પરંતુ તેવી નબળાઈ હિન્દુસ્તાનથી બળવત્તર દેશના લોકો પણ બતાવતા રહ્યા છે અને હાલનું જાપાન પણ એ નબળાઈમાંથી તફાત મુક્ત નથી. “ ઓબુઝર્વર ” પત્રમાંથી ઉતારો કરતાં તારીખ ૧૪ મી માહે આણું “ કાઠીવાવાડ ટાઇમ્સ ” એવો એક કિસ્સો ટાકે છે કે કોઈ હિન્દીએ જાપાન ખાતે કેટલીક મુદત અભ્યાસ કરી પાછાં ૧૨તાં પોતાના જે જાપાની ગિત્રોને હિન્દુસ્તાન તરફ પોતાની સાથે આવવા બિનલિ કરી. તેઓએ પ્રથમ ખુશી બતાવી પરંતુ દરરોજના વપરાશની તમામ ચીજો એશિયામાં જ બનાવેલી અહીં મળી શકશે નહિ એમ જ્યારે તેઓએ જાણ્યું ત્યારે કચવાઈ જઈ તેઓએ આ તરફ આવવાનું માંડી વાત્યું. જાપાનમાં પણ આ વ્યવસ્થા તરફ બહુ બારીકીથી લક્ષ આપાયું ન હોત તો આ કિસ્સો બનવા પામત નહિ. યુરોપીય પ્રજાઓ પણ પોતપોતાનો જ માલ વાપરવામાં અગરર રહે છે, અને બને ત્યાં સુધી પોતાનો જ પસંદ કરે છે; પરંતુ તેઓને જોઈતો માલ તમામ તેવો મળી શકે છે જ્યારે અહીં તેમ ન થઈ શકે ત્યાં સુધી આપણા વપરાશ ઉપર જરા અંકુશ રાખવા જરૂર છે.

જોઈએ તેવો માલ મળી શકતો નથી એ ફરીવાદ સ્ત્રીઓનાં કપડાં સંબંધે વધારે સાચી અને સળગ છે, અને પોશાકખર્ચમાં પુરુષવર્ગ કરતાં સ્ત્રીઓનાં કપડાંમાં વિશેષ ખર્ચ થાય છે તે વાત પણ ખરી છે. પરંતુ એક સાઈ કામ પૂરેપૂરું અને હાલ ને હાલ કે

* Their wants but few, their wishes all confined.

Yet let them only share the praises due,

If few their wants, their pleasures are but few;

યોડાં બોત વર્ષો સુધી પાર પાડી રહીયે તેમ નથી. તેટલાં માટે જેટલું બની શકે તેટલું પણ નાહિમત થઈ મૂકી દેવું એ કંઈ યોગ્ય રસો ગણાય નહિ.

સ્ત્રીઓ માટે સામાન્ય રીતે જે રેશમી બરનો ખપ છે તે ધણા ખરો હાલ પણ અહીં બની શકે તેવો છે અને કેટલીએક જગોએ તો દેશી માલ જ વપરાય છે. ધાધરા-પાટ, કમખાં, ચોળીનો બર, તથા તે માટે જોઈતાં મોળીયાં, કાર 'સોનેરી વિગેરે જોઈએ તેટલા બંધામં તૈયાર થઈ શકે તેમ છે અને બરતતું કામ પણ જોઈએ તેવું થઈ શકે તેમ છે. ન્હાનાં મોટાં તથા હલકાં બારે પાટ, ચીર, બાંટ, ચંદ્રકળા, ગર્ભસ્ત્ર વિગેરે પણ જોઈએ તેટલાં મળી શકે તેમ છે. ફક્ત સવાલ પારસી ફેશનની સાડીઓ તથા ચંદ્ર-રીઓનો છે. તે સંબંધમાં સેસુનની મિલ કાંઈક મદદ કરી શકે છે; પરંતુ તે ખપ પૂરો પાડવા માટે વધારે મીથેલી જરૂરીયાત ગણાય. કારણ, તેવું બારીક કામ હાથથી કરવા જતાં ખર્ચ બહુ આકરું પડી જાય. એટલે જો સ્ત્રીઓ માટે પણ દેશી જ સાચો માલ લેવા ધારવામાં આવે તો હાલને હાલ લગભગ સંપૂર્ણ રીતે તે તો બની શકે તેવું છે.

ખરી મુશ્કેલી સુતરાઉ કાપડની છે. સ્ત્રીઓ જોગ સુતરાઉ કાપડ હાલ લગભગ પર-દેશથી જ આયાત કરવામાં આવે છે અને અહીં તે જતનો માલ થતો લગભગ તદ્દન બંધ થઈ ગયેલ છે. જે મીથો વણાટકામ કરે છે તેમાંથી ઠાઈ સ્ત્રીઓના ઉપયોગનું કાપડ તૈયાર કરતી હોય તો તે મ્હારા જણવામાં નથી; એટલે જો નજીકે જેટલો માલ અહીં થાય છે તે બાદ કરતાં બાકીનો તમામ માલ પરદેશથી જ આવે છે, અને જ્યાં સુધી પૈસાદાર લોકો તેવો માલ અહીં બનાવવાનો પ્રયાસ કરશે નહિ. ત્યાં સુધી તો આ માલ સંબંધે ખીન્ને કંઈ ઉપાય હોય એમ જણાતું નથી. છાપવાનું તથા બાંધણીનું તથા રંગવાનું કામ હજી અહીં સાઈ થાય છે અને તે રસ્તે છાએસો બાંધણું વિગેરે અહીંનાં બનાવેલાં ગજો છે, પરંતુ તેનું પોત ધણું ખર્ચ પરદેશી જ હોય છે. એટલે જ્યાં સુધી ખત્રી વિગેરે લોકોને અહીંનું સાઈ તથા સસ્તું પોત મળી શકે નહિ ત્યાં સુધી તે સંબંધમાં કંઈ ખાસ થઈ શકે નહિ.

રેશમી, સુતરાઉ તથા હનનો જે બર સ્ત્રીઓ માટે લેવામાં આવે છે તે સંબંધે બનતા સુધી દેશી જ પસંદ કરાવો જોઈએ. સામાન્ય રીતે સ્ત્રીઓ જે પોશાક પસંદ કરે છે તેમાં પોતાના સ્વામીઓને ગમે તેવો લેવાનો પ્રયાસ હોય છે તે વાત ખરી છે તો પણ પોતાની સરખે સરખીમાં કયો વધારો વખણાશે એ ઉપર વિશેષ બાર મૂકવામાં આવે છે એ સ્થિતિ ધીમે ધીમે ફેરવી પ્રથમના અંશ ઉપર જ પસંદગીનો તમામ આધાર રહે એમ થવા પામે એવી સ્થિતિ લાવવાના પ્રયાસની જરૂર છે.

આ બાબત તદ્દન સ્ત્રીઓની જ પસંદગીની છે એમ ગણાતું જોઈએ નહિ. કારણ, જે કામમાં આપણે આપણાં મા બેન દીકરી વહુ વિગેરેને આપણી સાથે સંમત કરી શકીએ નહિ અને તેથી તેનાથી બનતું કસમીયે નહિ તે કામમાં પરદેશી રાજ્યકર્તા પાસેથી

મદદ મેળવવાની આશા રાખવા આપણે હકદાર છીએ એમ શું મ્હોં લઇને કહી શકીશું? વિશેષે કરીને જ્યારે, જે પરદેશી માલ સંબંધેની આ તકરાર છે તેમાંના પ્રમાણમાં મ્હોટો જથ્થો તે જ રાજ્યકર્તા પ્રગતિ તરફથી પૂરો પાડવામાં આવે છે.

કેટલાએક તરફથી એમ કહેવામાં આવે છે કે બની શકે ત્યાં સુધી દેશી માલ જ લેવો એવા સોગન લીધેથી જ દેશનું કલ્યાણ થવું દુર્લભ છે, કારણ તેવા સોગનનો અમલ કરી શકાય તે માટે સામાન્ય રીતે જોઇતો તમામ પ્રકારનો માલ તૈયાર હોવો જોઇએ અને તેમ થઇ શકે માટે પ્રથમ તો આપણા કારીગરો અને તેમાં પણ દુશીયાર કારીગરો, જે મહા આળસુ અને પ્રમાદો ધર્મ ગયા છે તેને જાગૃત કરી તેમનાથી કામ લેવું જોઇએ, નહિતર દેશી માલ ગાટની લાગણી વધશે તો પણ તે પૂરી પાડી શકાશે નહિ અને પરિણામે દેશની સ્થિતિ તો એની એ જ રહેવાની.

હવે આપણા કારીગરો સંબંધેની આ ટીકા ખોટી નથી અને તે દોષથી તેમને મુક્ત કરવાની થયું જ આવશ્યકતા છે. પરંતુ તે કશું શી રીતે તે જ સવાલ છે. "હાં મ્હારા બાઈ મંડ્યા રહે, બેસી કેમ રહે છે" વિગેરે પડકારથી જ કંઈ સિદ્ધિ નથી. તેમને કામ દેવું જોઇએ, અને તે વખતસર ન કરે ત્યારે ઉપર પ્રમાણે કહેવું બચાવ છે. પરંતુ જે ચીજોને માટે ખર્ચ જ નથી (આખા કાશીયાવાડમાં લાકડાનું અને તેમાં પણ રંગવાળું લાકડાનું કામ જોઈએ તાજે ધોરણમાં પણ ઉંચા પ્રકારનું થતું, તે છતાં, તથા ત્યાંના સુતાર સંઘાડીયાઓ કામ કરવે આવતુર છતાં, "ડીન" તથા "એનેમહર" અડાળીયો થઇ જતાં તથા તેનો પ્રસાર વધતાં સામાન્ય અધાણીની અડાળીયો પણ તેઓ તૈયાર રાખી શકતા નથી કે જે ચાર રોજમાં જથ્થાબંધ પુરી પાડી શકતા નથી, કારણ ધંધો હાથથી મુકાતો જાય છે. પરંતુ જે એક પછી એક ઑરો આવતા લાગતાં ખર્ચ જાગ્યાની ખાત્રી થાય તો તુરંત અસલની સ્થિતિ ઉપર આવી જાય એમ હજી પણ છે, પરંતુ જે આમને આમ લાંબું ચાલ્યું તો આવી નહીં જાવતોમાં પણ તમારા દેશી કારીગરો ચીજો પુરી પાડી શકતા નથી એવો એક લેખે કેવળ જુલો આરોપ તેમના ઉપર આવી લાગશે.) તે ચીજો પોતાને જોખમે તૈયાર કરી યુરોપીય માલ સાથે ચડસાચડસીમાં ઉતરી પોતાનો માલ ખપાવે એવી તેમના પાસેથી આશા રાખવી એ જ ખોટું છે. પ્રથમ તો લોકોએ તમારો માલ લેવા તૈયાર છીએ એમ તેમને જણાવવું જોઇએ અને તેમ છતાં તેઓ તૈયાર ન રહે તો તેમનો દોષ. અને જે ખર્ચ ખરેખરો જાગશે તો આ દોષ બહુ નહોતો નહિ. જે આપણામાંના ખોટાળી મૂડી વાળા માણસો કારખાનાં કાઢી અમુક પગાર આપી એવા દુશીયાર કારીગરોથી પોતાને જોખમે કામ લેવા માંડશે તો મતલબ જે કે તેમનામાં ઉપરનો દોષ છે એ વાત ખરી છે, છતાં તે દોષ કાઢી બેસી રહેવાનો આપણને હજી હક્ક મળેલ નથી. એવા કેટલા દાખલા બન્યા કે જેમાં દેશી ચીજો લેવા વાગાને કારીગરોનાં આળસુ તથા બેપરવાપણાથી તેવી ચીજો મળી શકી નહિ! જે ચીજની માગણી થાય તે ચીજ પૂરી પાડવા મદદ મળે છે અને મધશે, અને

આવાં સામાન્ય ધોરણમાંથી પણ આપણા કારીગરો જશે એમ માનવા જેટલો કડવો અનુભવ સામાન્ય માણસોને થયો હશે નહિ.

મીલમાં થતા માલ સંબંધે આ ફરીયાદ હોવા સંભવ નથી એટલે હાથની કારીગિરી (વખતે થોડાં જોત સાંચાકામની મદદથી બનતી) સંબંધે આ ફરીયાદ હોવી જોઈએ. અને તેમ જોતાં અમદાવાદની અતલસ, નાગપુરી ધોતીજોડા, કાસ્મીર તરફની શાલો, જામનગરનું સોનેરી તથા રેશમી કામ, કચ્છનું કાતર કામ, નાસિક, સિંહાર વિગેરેનું પીતળનું કામ વિગેરે વિગેરે સંબંધે કેટલાં જોડે જયા અને તે કારીગરોની બેપરવાઈને લીધે તે પડતા મુકવા પડ્યા તે તપાસશે તો અસંતોષકારક પરિણામ ધણું કરીને નહિ જ આવે. આંહી તળ માંગરોળના લુહારો કાઠીયાવાડને માટે તો એકા ગણાય છે. જેઓ ટ્રાઈસીકલ વિગેરે ખીછ ચીજો સાથે લોડાંની તીજેરીઓ ધણી મજબુત તથા સારી કરામાતવાળી બનાવે છે. આમાંના એકને તો મયા પ્રદર્શન વખતે એક ચાંદ પણ મળેલ છે. આ લોડો તેમના લાંબા વખતના પડી ગયેલા સ્વભાવ પ્રમાણે એક માસને બદલે સવા કે દોઢ માસ વખતે લગાડે, પરંતુ તેમના ઉપર જોડે કરનારામાંથી કોઈને માલ કામ આવે એવો વખતસર ન મળ્યો એમ બન્યું જણ્યું નથી. તેમજ છીપ હાથીદાંત વિગેરેનું તથા સુખડ વિગેરેમાં કાતરકામ કરનારા માંગરોળના મુતાર સંબંધે પણ એમ જ જોવામાં આવે છે. તેઓને જોઈએ તોટલા જોડે મળતા નથી. નહિતર મજુરો રાખીને પણ તેને પહોંચી વળવા પ્રયાસ ન કરે એમ જણાતું નથી. હડગા (બગસરા-કાઠીયાવાડ) ના દરબારશ્રી ચાલા વાજમુર વાલેરા સાહેબ, જેમના સ્વદેશી હિલચાલ સંબંધેના ખીજા સ્તુત્ય અને મ્હોટા-મ્હોટા રાજીઓએ પણ અનુકરણીય પ્રવર્તે વિષે આગળ કહેવામાં આવશે, તેમણે પોતાના કારીગરોમાં કેવી રીતે કામ લેવાથી સડુને ફાયદો થાય એ બહુ સારી રીતે તથા અનુભવ-સિદ્ધ બતાવી આપેલ છે. એ દાખલાનું અનુકરણ કરવામાં આગેથી ખાત્રી થશે કે ધારવામાં આવે છે તેમ આપણા કારીગરો એકલા જ દોષગ્રાસ્ત છે એમ નથી.

કેટલાએક વળી એવી ફરીયાદ કરે છે કે દેશી લોડો જે માલ બનાવે છે તે સંબંધમાં થોડા વખત પછી મૂળને બદલે હલકો બર બનાવી તે મૂળને બદલે આપી તેઓ દોષ કરે છે. આ ફરીયાદ તદ્દન ખોટી નથી. પરંતુ જોવાનું એ છે કે પરદેશી લોડો સંબંધે પણ શ્રી હરીદત છે. પરદેશી અમુક પ્રકારના માલનો પ્રથમ જો જોયો આવે છે તેમાંથી પ્રતિ તેવી ને તેવી કેટલા વખત સુધી ટકી રહે છે એ બારીકાથી જોનારાઓને ખબર જ હશે કે દેશી પરદેશી વચ્ચે આ સંબંધમાં બહુ પસંદ કરવા જેવું રહેતું નથી. અલબત્ત જ-સ્થાનક કામ કરનારા અને પરચુરણીયાઓ વચ્ચે તો લગભગ તમામ દેશોમાં તકાવત હોય છે અને તેને લઈને આપણા દેશના પરચુરણીયાઓનો કડવો અનુભવ આપણને થયેલો હોઈ તે અનુભવની અસર આપણા જ-સ્થાનક કામ કરનારાઓ સંબંધે પણ આપણા મનમાં થોડા કારણ સિવાય રહી જાય છે; અને પરદેશોના પરચુરણીયાઓ સંબંધે આપણું જ્ઞાન નહિ જેવું હોવાથી આપણા દેશના લોડો વિષે વખતે ખોટો પણ તદ્દન અણબટનો અભિપ્રાય બાંધવાનું બની આવે છે.

યુરોપમાં પણ “કમર્શ્યલ કન્વેન્શન” (વેપાર પરત્વેની નીતિ) જેવું કંઈક છે અને તેથી પણ ઉપરની આબતને કંઈક ટેકો મળે છે અને વિશેષમાં એક જ દાખલો આપવો બસ થશે કે જેથી ઉપરના સંબંધમાં વિશેષ કહેવાની જરૂર રહેશે નહિ; અને તે દાખલો આપણી હમેશની વપરાશની ચીજનો જ છે.

તુરતમાં જ લીધેલો અને લઇને તુરત યોગ્ય રીતે વપરાશમાં લીધેલો એવો દેખીતો સારો અને સફેદ પરદેશી ખર (ધોતીયાં વિગેરે) ઘણીવાર સામાન્ય રીતે ટકવો જોઈએ તે કરતાં ચોથા ભાગની સુદત દરમીયાન સડી ગયેલ હોય તેમ સપાટાબંધ શટવા માંડી નકામો થઈ જાય છે. આતું કારણ કેટલીએકવાર એવું હોય કે હલકાં સુતરને સફેદ રંગનો “ફિનિશ” આપી ઉંચા પ્રકારનું બતાવવા માટે ફટકરીનાં પાણીમાંથી તેને ઘસાર કરવામાં આવ્યાથી તેમ થતું હોય. આવો દગો વખતે યુરોપીયન માલ સંબંધે પણ જોવામાં આવે છે એમ કહેવાનો આશય એટલો જ છે કે જેમ દુનીયામાં એવી કોઈ એક પણ પ્રજા નથી કે જેમાંથી અમુક ઉંચા વર્ગની પણ તમામ વ્યક્તિઓ એક સરખી રીતે સારી નીતિ વાળી હોય. તેમ અમુક જગોએ દગો જોવામાં આવે એટલે તેના વર્ગના તમામ દગાખોર જ હોય એમ માનવું પણ યોગ્ય ગણાય નહિ.

બાકી દગાવાળો માલ પણ દેશનો છે માટે પૂરી કિંમતે લેવો જોઈએ એવો આશ્રય કોઈ રાખે પણ નહિ તેમ રાખવાનું કહે પણ નહિ. જે માલ દગા વગરનો જણાય તે લેવો, અને પરદેશી માલ ઉપર જે વિશ્વાસ આવતો હોય ને દેશી ઉપર આવતો ન હોય તો તે જોઈને જ લેવો, પરંતુ તેટલા માટે તે માલને ઉત્તેજન આપવું જ નહિ એ યોગ્ય ગણાવું જોઈએ નહિ. વળી જે દગો ચોરોએ તો સર્વત્ર હોય અને તેના ભોગ થવું જ પડે એમ હોય તો પરદેશીના દગા કરતાં અહીંના લોકોના દગાના ભોગ થવું જોઈએ પણ છે, કારણ તે કમાણી અહીં જ રહેશે. દેશી પરદેશી તમામ દગો કરતા હોય ત્યારે દેશીના દગાને દાખી દેવા ને તેમનો માલ ન લેવો અને જૂએ મરે તો મરવા દેવા અને પરદેશીઓને તેમના દગામાં રમવા દેવા; જેને પરિણામે પરદેશીઓ પોતાના પાપના ભોગ થઈ પાછા પડશે અને દેશી લોકો સુધરી જશે એમ મેળવશે એ ધોરણે હાલથી જ કામ લેવું એ કેટલે દરજ્જે યોગ્ય ગણાય એ એક જાણરો અને સુસ્કેલ સવાલ છે; અને તેમાં પરમેશ્વરના ન્યાયીપણા ઉપરના વિશ્વાસ અને સામાન્ય વ્યવહારદષ્ટિ વચ્ચે જે ધર્મ-સંકટ ઉભું થતું જણાય છે તેનું સમાધાન શું છે તે પણ જણવા જોગ થઈ પડશે.

અલબત્ત દેશીઓમાંનો દગો અને તેટલો કાઠી નાંખવા પ્રયાસ કર્યા જતાં છતાં જે અવશેષ રહે તેને માટે ઉપર પ્રમાણેની દૃષ્ટિએ જોવાની વિનંતિ છે એમ સ્પષ્ટ કહેવાની બાબે જ જરૂર છે.

(અપૂર્ણ)

શંકરપ્રસાદ નવલશંકર ધોળકિયા.

“ માર્ગ સ્વપ્ન. ”

૨

પરોઢીયાના પાંચ વાઝ્યાનો અમલ હતો. મગરકાના પવનની ધીમી લહરીઓ આવતાં પાએક કલાક પહેલાં ઉઘડેલ નેત્રો ઘેરાવા લાગ્યાં અને હું અદ્ય સમયમાં સુખનિદ્રાનો અનુભવ કરવા લાગ્યો. નેત્રો મીચાતાં થએલ મિત્ર મિત્ર વિચારો નિદ્રાપ્રવાહના જોરમાં ઘસડાઈ, જેમ નદીતટ પરના પથ્થરો પાણીના વદનબળમાં ઘસાઈ, ગોળ થઈ, કૈમુક ૩૫ ધારણુ કરે છે તેમ એકત્ર થઈ, સંધાઈને એક સ્વપ્નસંકલના ધારણુ કરવા લાગ્યો. અને હું જાણે વિચારો સમુદ્રના તટ પર વિચારમાં મગ્ન બની ઉભો હોઈ એમ મને સ્વપ્નમાં બાસ્તું. આકાશના મધ્ય ભાગે ચંદ્ર પૂર્ણ કળાયી પ્રકાશતો હતો અને સમુદ્રના પાણીની સપાટી પર જાણે સફેદ વસ્ત્ર પાથર્યું હોય અથવા તો સમુદ્ર ગાજેલ રૂપાના રસયી બરેલ હોય એવો દેખાવ દૃષ્ટિગોચર થતો હતો. નૃપતિસમુદયથી સેવા કરાતા ચક્રવર્તિ નૃપાલની જેમ અનેક તારાઓના ગણથી વિંટાએલ ચંદ્ર, વ્યોમ, પૃથ્વીતલ અને આ એ રથાન મધ્યે વ્યાપ્ત વાતાવરણને રૂપેરી દોળ મગાવતો હતો અને ચોપાસ અતિશય શાન્તિ વ્યાપી રહેલ હતી. ચારે પાસ પ્રસરેલ શાન્તિથી મારો અન્તરઆત્મા આનંદોદધિમાં મગ્ન બની ચંદ્રાવલોકન કરતો હતો એવામાં ચંદ્રગિમ્બમાંથી છુટો પડેલ એક નાનો પિભાગ પૃથ્વીપર પડતો હોય તેમ ધીરે ધીરે વાતાવરણમાં અવતરણુ કરવા લાગ્યો. સમુદ્રવારિ પર ઝડપથી આગતાં, અદ્ય કાળ સુધી વારિમાં નૌકાપથની લીટી પડી રહે છે તેમ આ તેજનો ગોળો પૃથ્વી તરફ અવતરણુ કરવા લાગતાં, સ્થૂંક તેનો પથ દર્શાવતી તેજની લીટી વાતાવરણમાં ચળકતી દૃશ્યમાન થતી હતી. તેજનો ગોળો સમીપ આવતાં, કોઈ એક દિવ્યાકૃતિ સમ દેખાવા લાગ્યો કે જેના સર્વોગમાંથી તેજના કુવારા ઉડવાને લીધે એ આકૃતિ તેજનો ગોળો હોય એવું અવધાર્ય જ્ઞાન થતું હતું. એ દિવ્યાકૃતિએ, સફેદ ચંદની જેવાં, શુદ્ધ, પવિત્ર રેશમી વસ્ત્રો ધારણુ કરેલાં હતાં અને એ જાણે કે શાંતતાની જ મૂર્તિ હોય એવું લાગતું હતું. વધુ સમીપ આવી લાગતાં મારી આંખો તેના અપૂર્વ, ચિત્રવિચિત્ર તેજમાં અંતર્ગત ગઈ અને આશ્ચર્યમય થવાથી એક પળુ શબ્દોચ્ચાર કરવા હું અશક્તિવાન નીવડ્યો. આશ્ચર્યમુક્ત થઈ, પ્રથમ કરવાની ઇચ્છા ઉદ્ભવતાં, જોઈ ઉઘાડું એટલામાં તો દિવ્યાકૃતિએ મને અર્જુન તરફ દૃષ્ટિ કરવાની આજ્ઞા કરી. આજ્ઞા સ્વીકારી તે તરફ દૃષ્ટિ ફેરવતાં જ્યાં આગળ પહેલાં અન્યકાર લાગતું હતું ત્યાં એક નૌકાને આકાશ અને પાણીની સંગમ લીટી પાસે સમુદ્રવારિ પર ગેલ કરતાં જોઈ. સમુદ્રમાં ભરતીનો સમય હતો. પવનની અનુકૂળતા હોવાને લીધે નૌકા પોતાના સર્વ સદો પ્રસારી, અગ્નિરથ જેમ પાટાપર પૂર ઝડપથી દોડે છે તેમ પૂર્ણ ઝડપથી ચાલતી, પાણી પર નાચતી દોડતી હોય એમ લાગતું હતું. હું સાનંદાર્થ પામી બેઠી ઉઠ્યો. “ અહો! આશ્ચર્ય! કેવી સરળતાથી આ નૌકા તરે છે અને જાણે સમુદ્ર પર રાજ્ય કરતી રાણી હોય તેમ તે કેવી સહપ્રસારણુને લીધે, ગંભીર, મગર, મુંઝર લાગે છે. ” આ શબ્દો જોઈ જ્યારે પડ્યાન પડ્યા એવામાં તો દૃષ્ટિમર્યાદાની પેલી પાસ દૂર; તુમુલ્ય શુદ્ધકાળે અમ્યત્રમાંથી તમ્મ લોહના ગોળાઓ એક સામઠા છુટતાં ધ્વનિ થાય તેવો અથવા તો મેઘકાળે સિંહસ્રમુદ્દની સામટી ગળનાનો ધ્વનિ થાય તેવો મેઘનાદ કર્ણપટ પર અથડાયો. દૃષ્ટિપથ ઉપર એક પછી એક કાળાં, ધૂત્રસમ, પાણીથી ભરપૂર જાઓ, દેલ ઉપર ચઢાઈ લાવતા સૈન્ય મારફ ઉભરાઈ

સવાજમ.

(૧) લઘુચેરીઓ, (૨) સમાઓ, (૩) વિદ્યાથીઓ, (૪) ઓઓ, (૫) મુખરતી
જાના માસતરો, (૬) નગાટીઓ તથા (૭) માનિક રૂ. ૧૫ સુધીના સર્વ પેગારદારો
માટે વર્ષ એકના રૂ. ૨-૦-૦ (પેરટેજ સાથે.)

ઉછરતી લઘુચેરીઓને ખાસ અક્ષીસ નવી રચણાતી (એટલે કે એક વર્ષ અન્નની)
લાઘુચેરીઓને એકાદ પ્રતિદેન મુદરચન સરિફોટ ઉપરથી આ પત્ર જાણીસ તરીકે મોકલવાનું
આવશે માત્ર પેરટેજ ખર્ચના આના ચાર મોકલવા કૃપા કરવી જોઈ વર્ષમાં, રૂ. ૦

અન્ય સર્વ માટે વર્ષ એકના રૂ. ૨-૮-૦ (પેરટેજ સાથે)

ફૂટક નકલના

રૂ. ૮-૪-૦

મળવાનું ઠેકાણું—આનન્દશક્તિ આપુખર્ષી કુવ.

વસના આદિસ—અમદાવાદ

તાવની દવા માટે બહે ચાંદ.

ખાતલીવાલા એમ્યુનિફાયર તથા ખાતલીવાલા. એમ્યુનિફાયર તરફના નામો થાવું
પણ અંતે ફતેહ તો ખાતલીવાલાનીજ છે. પુષ્કળ તાવની દવામાંથી માનવ-ખાત-
લીવાલા એકજાજ આવેલા, પણ ચાંદ મેગવી અને ચાંદની ને નેવરવા પામ્યા છે
મેગના પુષ્કળ કેમો એવાથી સાગ થયા છે, કીમત

ખાતલીવાલાની અમખીરીસ નાગાઓના મારે મોટે વખાણ કરવા મમતું
જ ભરોશા ખાતલીવાલાની અમખીરીસ શકતીની ગોળાઓપર રાખાને. ધણી અમીયામ
કીધાથી ઉપજ થતી થાક, મનની ઉદારી, કીકો એટલે, નાગરદી, સરીરને નખસાઈ, ઉ-
ગમાં ધાનતું જડુ, ખડીની શરવાત, પાચન શક્તિની નબળાઈ, માટે ખાતલીવાલાની
અમખીરીસ શકતીની ગોળાઓ અસરકારક છે કીમત રૂ. ૧૧

કોલેરાનો અકસીર ઉપાય ખાતલીવાલાની કુ. કોલેરાલ છે. કી. રૂ. ૧

એકલા ખતાવતાર, ડાકતર હો. લી. ખાતલીવાલા.

ઠેકાણું વરલીનું દવાખાનું તથા સરવે ઠેકાણે મલશે.

ગુજરાત-કાઠીયાવાડમાં સંપૂર્ણ રીતે ઓઓ માટે પ્રકર થતું એકજ માસિક પત્ર.

રોયલ ૩ ફોર્મનું

એક મુદ્ર

ટપાલ ખર્ચ સાથે

મેટ

સવાજમ રૂ. સવા.

વિગેષમાં

જેને સર્વ મુખ્ય સાક્ષરો પસંદ કરી શાહક થયા છે.

ડેમી ૧૨ પેલ

મુલ્ય આના ખાં

૨૫૦ પાનાનું.

યોગિની.

ટપાલ ખર્ચ આને એ

અથવા સાધવીઓના જીવનમુવાસ.

(આ પત્રના માલકોને અક્ષી કીમને આપવામાં આવશે)

દિનુ મુદ્રસંમારનાં વિવિધ ચિત્રોથી ભરપૂર ઓ ઉપયોગી ઉત્તમ પુસ્તક.

પ્રકાશક—જનમુસમાજ.

મુ. સુ. પત્રના નવા થનાર માલકોને અર્ધો મૂલ્ય.

જાને મળવાનું ઠેકાણું—“સુન્દરીસુબોધ” ઓફીસ, અમદાવાદ

પ્રેમાનન્દ.

(અનુસન્ધાન પૃ. ૨૫૬ થી)

ભાષાભક્તિનો મહામત્ર પામી ગુર્જરગિરના ઉત્કર્ષ અર્થે પ્રેમાનન્દે પ્રાચીન વૈદિક રીતોની સ્મૃતિ આપણે બાવન અનુયાયીનું સહકારી મહાન રચાણુ, જેમા કવિ જ નહિ થુ કવયિત્રીઓ પણ હોવાનું વાચિયે ઊંચે આ આપણા બાવન વીરનું સ્વયન સ્થભના એક ઋષિવિજય સરૈયામા કહેલું છે. એ પૈકી જેમની કૃતિ પ્રકાશમા આવી છે એવા તો, ગાયક વીરજી, સહવામી હારદાસ પ્રમાદકવિ હારકાદાસ, અનુવાદકવિ ગનેશ્વર, નિરકુશકવિ વલ્લભ અને માહો મુદ્દ, એ જ જ છે. એઓમા પ્રેમાનન્દનું પ્રથમ પ્રીતિપાત્ર ડુંગીગી છે. ગુરુ શિષ્યનો સબધ કસારે જોડાયો, તેહાવ નહી કહી શકાતું નથી રા. સા હરગોવિંદદામ જણાવે છે, કે વીગીગીમા ઊંચા પ્રકારની કવિત્વશક્તિ ન હતી, પરંતુ તેનો કદ મધુર હતો, એને લીધે પ્રેમાનન્દની એના ઉપર પ્રીતિ થઈ કહે છે પ્રેમાનન્દ કાવ્ય ગચતા તે વીગીગી ગાતો પ્રતિભા કમી છતા ગાયક તરીકેના પક્ષપાતથી ટ્રેનાઈ ગુર્જર માહિત્યના સમુત્કર્ષ અર્થેના મહાન સમાગમમા કામની વહેંચણી કરતાં પ્રેમાનન્દે તેને શાં-સી-આરમી-ઉર્દુ વાર્તાને ટકોર મારે એવી અદ્ભુત વાર્તાઓ રચવાનું મોખુ હતું એ કામ તેણે કામાવતીની કથા આદિ વાર્તા લખી જમાનું પરંતુ તેમા નિદેશી વાર્તાસાદિ ત્યના જેવો ચમત્કાર અથવા પૈશામી બૃહદકથા જેવો રસ આવી શક્યો નહિ, તેથી પ્રેમા-નન્દનું મન માન્યુ નહિ કામાવતીની કથા અને બીજા અર્થો કરતા વીરજીનું મુરેખાદરજી વધારે લોકપ્રિય થયું જણાય છે, કેમકે એની પ્રતો સહેલથી મળી આવે છે બધી પ્રતોમા વિ. સં. ૧૭૨૦ ની સાવ જોવામા આવે છે એ આખ્યાનના આરંભે વીરજી નગસિંહ-મહેતા વગેરેને સ્મર્યા પછી પ્રેમાનન્દનું નામ લે છે અને પ્રભુ સ્વામિનન્દ એવા વિશેષજી

૪ એ સરૈયો નીચે મુજબ છે:—

છે નવ દાસ અને બઈ ચાર જ, રત્ન ભવા હવ શિષ્ય કહાવે,
છે ભવ રાજ અને બઈ બાર જ, રત્ન મયા કમ વિષ્ય વહાવે,
છે વીર પચ જ, ૭ મણિયે ત્રણ, નદ ચતુરતું નામ સુહાવે,
છે વીગ વલ્લભ, શે ભણિયે મણુ ? એક જ પ્રેમતું નામ પુહાવે.

૬ વીગીગીના મુદ્રાકિત અર્થોની સાબવાર ટીપ —

વિ. સં ૧૭૨૦ મુરેખાદરજી
૧૭૨૫ કામાવતીકથા
૧૭૩૦ બગિરાજનું આખ્યાન
૧૭૪૨ દશાવતારકથા

+ ખુલાસા સાત જુઓ વીગીગીનું બગિરાજનું આખ્યાન કડવું —
પાવનરૂપ પ્રભુ પ્રેમાનન્દ ગુણ ગાતા લગ્નગય.

આપી વંદના કરે છે, તે ઉપરથી ચૂંટાતી લેખક તરીકે સં. ૧૭૨૦ પહેલાં પ્રેમાનંદન સારી પ્રતિષ્ઠા જાળીતું અતુમાન થાય છે. ત્યાર પછી એ વર્ષે હરિદાસે સીતાવિરહ રમ્યો તેની સમાપ્તિએ વિપ્રશુરુ એવા મહામ શબ્દે પ્રેમાનંદનો નિર્દેશ છે. રા. સા. હરગોવિંદદાસ લખે છે કે હરિદાસ પ્રેમાનંદના ઘરનું કારભાર કરનારો વણિક હતો. તે વિ. સં. ૧૭૨૧ માં પ્રેમાનંદનો શિષ્ય થયો. પ્રેમાનંદની પેઢે એણે પણ એશીથી વધારે વરસનું આયુષ્ય જોગવ્યું જણાય છે; સાથી જે એની પત્નીનો ક્રોધ થયો ત્યારે જ હરિદાસની ઉમ્મર એશી વરસની હતી. મોટી ઉમ્મરે કવિતા કરવા માંડેલી ને તેમાં પણ પ્રતિભા તેજસ્વી નહિ, તેથી હરિદાસની કવિતા જાયા વર્ગમાં મૂકી સકાય એવી નીવડી નહિ. આ કારણથી જ સાહિત્યના સમુદાયના સમારંભમાં પ્રેમાનંદે તેને કંઈ કામ સોંપ્યું નહિ હોય. એના પ્રસિદ્ધિમાં આવેલા ગ્રંથો પૈકી સામગ્રયાદના વિવાદની કેટલીક લિખિત પ્રતમાં કર્તા તરીકે આધારભટ્ટ એવું નામ જોવામાં આવે છે. હરિદાસ ને આધારભટ્ટ એકે કે જિજ્ઞાસુ એ તકરારનો નિવેડો કરવો જાણુ ઉપર મૂકી એ દીર્ઘાયુ પુરુષની જ હયાતીમાં તેવો જ બીજો દીર્ઘાયુ ને તેવો જ મોટી કવિતા લખનાર જે દારકાદાસ તેના વિષે કહ્યો. હરિદાસ પ્રેમાનંદના ઘરમાં રહી સહવાસથી કવિતા જોડતાં શીખ્યો એનામાં ધ્યસ્થરદત્ત શક્તિ ન હતી. એથી જીલકું દારકાદાસમાં નૈસર્ગિક પ્રતિભા હતી, પરંતુ તે અદ્યુત હતી. તેમની સંસ્કારી શુદ્ધિથી પ્રસન્ન થઈ પ્રેમાનંદે તેમને કવિતા કરવાને પ્રેર્યા. એ સમયે તેમનું વય પચાસ વર્ષનું હતું. નિરંકુશ વલ્લભ ઉપદાસ કરી બોલી ઉઠ્યો કે ‘એ કવિતા કરશે તો પછી સંડીશડો કવિતા કેમ નહિ કરે?’ પ્રેમાનંદના પ્રસાદે ૧૮૨૪ દારકાદાસે કવિતા કરી અને તે જાયા પ્રકારની કવિતા કરી. એ વખતે વલ્લભનું વય આઠામાં આઠું પંદર વરસનું ગણાયે, તો એનો વિ. સં. ૧૭૧૫ માં જન્મ થયો હોયો જોઈએ. કેમકે દારકાદાસ સં. ૧૬૮૦ માં પોતાનો જન્મ થયાનું અને પંચાસ વર્ષે મુરનો મેળાપ થયાનું લખે છે, તે લેખે દારકાદાસને કવિતાની પ્રસાદી સંવત ૧૭૩૦ માં થઈ એ અર્થાપન છે. વલ્લભના જન્મકાળે પ્રેમાનંદનું વય ૪૫ વીસ વરસનું લેખ્યે, તો સંવત ૧૬૮૫ ના અરસામાં એટલે કે દારકાદાસ જન્મ્યા પછી આશરે પંદરે વરસે અને અધૂરો મૂકેલો દશમ સંધ્યું મુંદર મેવાડે પૂરો કર્યો તે પહેલાં આશરે સોએક વરસે પ્રેમાનંદનો જન્મ થયો લેખાય. પ્રેમાનંદની પ્રસાદી પામી

* હરિદાસના મુદ્રિત ગ્રંથોની સાલવાર દીપ્તિ—

વિ. સં. ૧૭૨૨ સીતાવિરહ.

૧૭૨૬ સામગ્રયાદનો વિવાદ.

૧૭૨૭ નરસિંહમહેતાના જાપનું આદ્ય.

૧૭૩૭ ભારતસાર.

+ જુઓ દારકાદાસકૃત બાર માસનો છેવટનો ભાગ:—“સોજસે” એશીમાં જન્મ છે રે, પંચાસ વર્ષે મુર મેળાપ.”

* રા. સા. હરગોવિંદદાસ પ્રેમાનંદનું વય ૩૨-૩૩ વરસનું હતું ત્યારે વલ્લભ જન્મ્યો એવું લખે છે.

હારકાદાસ કવિ થયા, તેથી એમને પ્રસાદકવિ કહિયે છિયે. હારકાદાસે ગુર્જર સાહિત્યમાં કીમતી ઉમેરો કરી ગુરુએ આદરેલા મહાન સમારંભમાં નિઃશબ્દ સહાયતા કરી છે.

પ્રેમાનંદનો ચોથો સહકારી x રત્નેશ્વર બ્યુલ્લખ પંડિત હતો. એને સંસ્કૃત અને મરાઠી વૃત્તબદ્ધ સાહિત્યના જેવું સાહિત્ય ગૂજરાતીમાં બિંદું કરવા ગુરુની આજ્ઞા હતી. તેને માન આપી તેણે કહિન વૃત્તમાં અલંકારયુક્ત કેટલીક કવિતા કરી છે. ઉપરાંત તેણે ઉત્તમ સંસ્કૃત પુસ્તકોના પંડિતમાન્ય અનુવાદ કરી ગુર્જર સાહિત્યની સારી અભિવૃદ્ધિ કરી છે. એટલા માટે એને અનુવાદકવિ એવું નામ અત્રે આપિયે છિયે. ગુરુએ વ્યાસ ભગવાનના ભારતને આધારે ગૂજરાતીમાં મહાભારત રચ્યું, તો વ્યાસશિષ્ય જૈમિનિના ભારતનો અનુવાદ શિષ્યે આદ્યો. રત્નેશ્વરનો પાંડવાશ્વમેધ સંસ્કૃત જૈમિનીય અશ્વમેધનું ભાષાંતર છે; અને રત્નેશ્વરનું સ્વર્ગારોહણ સંસ્કૃત જૈમિનીય સ્વર્ગારોહણ ઉપરથી જ રચાયું છે. જૈમિનિનું ભારત નાશ થયું કહેવાય છે, તે વાત મને મળી આવેલી સંસ્કૃત સ્વર્ગારોહણની પ્રત ખોટી પાડે છે. જૈમિનિના ભારતનાં બીજાં પર્વ પણ કદાચ શોધ ખોજ કરિયે તો મળી આવે. બીજી તરફ રત્નેશ્વરના ભારતનાં બીજાં પર્વ પણ મેળવી પ્રસિદ્ધિમાં મૂકવાની અને તેનો વ્યાસ ભગવાનના મહાભારત સાથે સરખામણી કરવાની પણ જરૂર છે. અસ્તુ. ગુરુએ વ્યાસ ભગવાનના ભાગવત મૂળને આધારે નવું ભાગવત ત્યારે વિસ્તાર્યું, ત્યારે શિષ્યે શ્રીધરી ટીકાનું હારદ લેઈ મૂળનો અનુવાદ જ કર્યો. ૧૭૧૧ ગુરુએ લઘુમયીમાં આદિ સ્થાન ભોગવતા રુદ્રવંશનું ભાષાંતર લખ્યું, ત્યારે શિષ્યે બૃહદ્વયીમાં માન્ય મનાતા શિશુપાલવધનું ભાષાંતર રચ્યું. આ રીતે ગુરુમંત શિષ્ય ગુરુને પગલે પગલે ચાલી ગુરુના ભગીરથપ્રયાનમાં સહાયજૂત થવા ઉદ્યુક્ત રહ્યા. રત્નેશ્વરે કોઈ નવીન સ્વકલ્પિત કાવ્ય રચ્યું નથી. તેવાં એક નહિ પણ અનેક

x રત્નેશ્વરના મુદ્રાંકિત ગ્રંથની સાત્રવાર ટીપ્પણ—

વિ. સં. ૧૭૩૯ ભાગવત દશમસ્કંધ.

૧૭૪૦ ભાગવત પ્રથમસ્કંધ.

૧૭૪૩ પાંડવાશ્વમેધ.

૧૭૪૮ સ્વર્ગારોહણ.

૧૭૭૦ મૂર્ખાવલી.

ફે સંવત ૧૬૦૪ ના જોડ સદિ ૭ ને ગુરુવારે સમાપ્ત કરેલું કાલોત્તના સુરભટ્ટ સોળ કડવાંનું સ્વર્ગારોહણ પણ મળી આવે છે.

* જુઓ વીરજીત કામાવતી, હેવટની પંકિતઓ:—

કાલિદાસ સરખા કવિજન, રઘુવંશ કીધો પાવન;
તેહતથા પદપંકજ બજી સેવક યદ્ધ બોલ્યો વીરજી.

કાવ્ય રચ્યાનું માન તો નવલ્લભને છે. તેણે નવરસનાં નવ કાવ્યો રચી સાહિત્યની સમૃદ્ધિમાં વધારો કરવા ઉપરાંત દુસરાધ્ય પ્રેમાનંદને પણ કૃષ્ણવિદિ કાવ્યથી રંજિત કર્યો. પિતાની પ્રસન્નતાના ધ્વનિ પાંચાલીપ્રસન્નાખ્યાનના નીચેના શ્લોકમાં સ્ફુરી રહ્યા છે:—

વલ્લભ—પ્રાણુ થઈ પણ વલ્લભ! મુલ્લભ પુત્રિ પિતા શું કમાયો ?
તાતતને નવ તાપ કરે તન તાપ નિવારણુ તે જ બદલાયો.
આપથી આપ જગે જગે ભીતર, ધન્ય પિતા સદુ દામ મનાયો.
ભીયણુ ભીમ મહાં બડ મહા વર, ધન્ય હું, ધન્ય હું, સુત સવાયો !.

વલ્લભની પિતા પ્રેમાનંદ પ્રલેની અને યૈયા ગુર્જરી ગિરા પ્રલેની અનન્ય ભક્તિ એ જ નાટકની નીચેની ઉક્તિમાં સ્ફુટ પ્રદર્શિત છે:—

સુત હું શે થયો કિપત્ર, નવ જનની કરી જ પ્રસન્ન—
જનકે જાણિયો ના મર—જન કહે મૂખાચું સૌ નર ?

અથવા મને કિપત્ર કરનાર આવા પણ કેમ ન હોય ?

શે કાળ-કાળકતો જ રદાય માગે, ક હો જ કિમે કિપાય ?
જો કાળ તેતણી રદાય યાય, કહો કયમ કરી તે કર્તા મનાય ?

એ જ નાટકની પ્રસ્તાવનામાં પ્રેમાનંદે બીજા સદાકારીને પણ પ્રસન્નતાપૂર્વક સંબોધ્યા છે. સંબંધ ધરાવતું કવિત નીચે પ્રમાણે છે:—

આ તે લલિત સુમન મધુકણુ અરે રાકે,
વા મધુરી ગુર્જરીની મીઠાસ મોંથી ધણી !
કિંશુક કુસુમ રક્તપીતવર્ણુ વાસ વનું
અનુદિન—આ—ગુલાબ ગુર્જરી મહામણિ !
ઉપવન કુસુમિત જોઈ મત ભૂંગ મુંજે,
અકલ પરબૂત આ વાણી કા પ્રેમ તણી !
* સુરભિએ સદાકાર પ્રદુષિત પૂર્ણ કીધા,
પ્રમુદિત દિજ ગિરા સુરભિ મુદામણી !

+ વલ્લભના મુદાકિત મંથોની સાલવાર ટીપ:—

વિ. સં. ૧૭૬૦ મિત્રધર્માખ્યાન.

૧૭૭૧ યુધિષ્ઠિરટકારસંવાદાખ્યાન.

૧૭૭૭ કુંતીપ્રસન્નાખ્યાન.

૧૭૮૦ દુઃશાસનરૂપિદાનાખ્યાન.

૧૭૮૧ વલ્લપ્રેમાવર.

* સુરભિ તે ગુર્જરમિત્રાના સંબંધમાં સુવાસ પસારનાર ઇશ્વરાનુયોગ.

આમાં વાસ વનું કિંશુક તે રસની ખામીવાળે વીરજી, મણિ તે રત્નેશ્વર, મત્ત બુંગ તે નિરંકુશ વલ્લભ; પરબૃત તે તે પ્રસાદોપિત દારકાદાસ' એ 'સદકાર' કહેતાં સદકારી, અને દિગ્ તે ત્રેમાનંદ પોતે, એવો ધ્વનિ સમાયો છે. ત્રેમાનંદે જ મત્ત વિશેષણ આપ્યું છે તેથી વલ્લભને અમે નિરંકુશ કવિ કહ્યો છે, એનાં કાવ્યો એની નિરંકુશતાની પ્રતીતિ કરાવવા બસ છે. માત્ર અવસાનકાળે જોને દશમ અધુરો પૂરો કરવાનું સોંપ્યું, તે સુંદર મેવાડાનું પ્રસ્તુત કવિતામાં સૂચન નથી; ને તે હોઈ પણ ન શકે. કેમકે સંવત ૧૭૮૬ પહેલાંની સુંદરની કૃતિ બાલ્યવામાં નથી. સુંદરની કવિતામાં વલ્લભની ધમક કે રત્નેશ્વરની છટા છે નહિ, તેથી તેને સાદો સુંદર કહ્યો છે.

આ કવિમંડળ પૈકી કવિતા કેને કહેવી એ વિષે ત્રેમાનંદને સામળ સાથે જોડેલા જગડમાં ભાગ લેનાર રમી મહારથી તો વીરજી અને વલ્લભ એ બે છે. એ વિગ્રહનો આરંભ ત્રેમાનંદની જગતી જીવાનીમાં થયો જણાય છે. સંવત ૧૭૨૫ માં ત્રેમાનંદના બાવન વીરમાં આગળ પડતા વીરજીએ સામળમટની સરસાધમાં કામાવતીની કથા રમી. એ અને કાકુરાજની કથા સુરેખાદરણની કથા વગેરે થોડી કાઢી વાતો લખવાની શક્તિથી વીરજી સામળને દક્ષાવી શક્યો નહિ, એટલું જ નહિ પણ તેને શેપિલું નાકું છોડી દઈ તેને પાછા દહતું પર્યું. તે જોઈ ન રહેવાયાથી મહારથી વલ્લભ આગળ ધર્યો. તેણે સામળ કિપર વાગ્યાણનો વરસાદ વરસાવી મૂક્યો. કુંતીપ્રસન્નાખ્યાતમાં તે સામળને માર્મિક વાગ્યેદારથી હેડો પાડે છે. જુઓ તે શું લખે છે તે:—

કવીશ્વર આઘ્યા. એક તેમણે કવિત કહ્યું;
શુભ અન્ન આ તે, હશે અંબાડી કે વીજળી?
શંક કેરો ઘોર થાય મદવા એ લાગ્યો મેઘ ?
આભૂષણું જૂએ એ તો રંગની રેખાવળી ?
હસ્તારોહ આ તો, ન્હોત્ય ઘન અટકાવનાર;
શુભ અન્ન કરનાર સંકા ચર્ધ ને ટળી,
કવન કવિનું સુણી નૃપ દેવા લાગ્યા દ્રવ્ય
જોધ્યે ન જઈ મારે વિત્ત કવિતા કવી.
એવો જોગ જોઈ એક. આદીણ કે ભાટ આગ્યો;
ગુણ ગાવા લાગ્યો જટ કવિતા નાંખી કરી:—
શિખિ સમ દાનેશ્વરી નૃપ ! અમે ટેકરખી,
દા કનેથી દાન લેવું, ખડું લેઉ, ના જરી;
સાંભળો, કવિતા મારી મારે સંભળાવવી છે;
હાથી હયોડા જેવા આ દિલ જાય છે ડરી.
પૂછડાં છે સાત, અને દાંત જગ્યા ચાર, તહિં
એક શુંડ; પાછલીએ નહિ શે દંતસરી ?
દશરથ અજ જેવા ! ઘન દીધાં મોટાં તમે,
કવિએના કોડ પૂર્વા આપી શેર જાગરી;
ધન્ય ધન્ય લાગ્યા હાથી ! માતાનું મનાવ્યું મન !
કોઈથી કરાય નહિ લનારી બરાબરી.

રાભા રાસભાએ સુણી કવિતા કરામતી આ ।
 'આપી દેશે રાધ રાભા ! કૃષ્ણ જશે આ તરી ।'
 તે તો કવિ વધા સારે:—'લાડવો ખાવો નથી આ
 વર્ણની સગાઈ કેવી ચોયરણી આંતરી !'
 ભીમ બડ દાખી દાંત બોલ્યો, તોલ તોલ્યો તર્ત:—
 'કચરવો આવો કવિ જઈ પીલો ધાણીમાં'
 યુધિષ્ઠિર કહે:—'ભાઈ ! ભાટ જોવો બ્રાહ્મણ આ,
 તોય કરવી ન નિંદા; ધૂળ હોય ધાણીમાં.
 બ્રાહ્મણ ને કવિ તમે; માટે પસાયતું પાણું.'
 આડી લીટીએ લખાયું; પાણી લીધું પાણિમાં,
 કર્મ આવાં ધર્મ કરો! કલ્યાણ કલ્યાણ હજો!
 શિવજીની સેવા મળે ! બહાલ વધો વાણીમાં !'
 એવે પેલા કવિ, જોને પસાયતું મળ્યું પૂરું,
 સેતુએ ચઢયા લાખ્યા ગુણ ગાઈ રાધના.
 અર્જુને સાં જોયું ઝટ, રૂપને નમન કર્યું,
 સેતુ સંહારવા કહ્યું, આવા કવિ જાણ ના:
 આરા આપી નરનાથ:—'દાર્ય કરો સિદ્ધ જાત !'
 ધનુષ્યાણુ લીધાં હાથ, સેતુ તોડ્યો, સાંચ ના.
 એમ હતું તો'તું કરી માતને નમ્યો ડિરીડી:—
 'ખીજ કંઈ કરો આરા, સેવા સામી ધાય ના.'

એ રીતે સ્વર્ગે અડવાનું કરતા બ્રાહ્મણ ભાટ કવીશ્વરને બોંધ બેગો કરી મિત્રધર્માખ્યા
 નમાં તેની નીચે પ્રમાણે નિર્ભરસતા કરે છે

કવીશ્વર પ્રેમ જોવા-કોઈ તો-અમારા જોવા;
 શામ લક્ષણવંતા કો રાધ-રંક સેવતા,
 અજાયકવત તજ, માગણીની રીત બજ,
 યજ્ઞવાનું તે ન યજ્ઞ જાને મોટા દેવતા !
 દિનધર્મ જૂઠંનારા વાસ વરખા, તેણે કરી,
 ગૂજરાતને કલંક રેણુ વિણુ રેવતા !

યુધિષ્ઠિરકોદરસંવાદાખ્યાનમાં તો કૃષ્ણને હાથે શિશુપાળની તે વક્ત્રબને હાથે સા-
 મળની વસ્ત્રે ધાય છે. જુઓ—

'ચંદ્ર સમ દીપ્ત જો, બગિચામાં મહાખજ,
 વરિષ્ઠમાં વરિષ્ઠ જો કૃષ્ણદેવ તારકા,
 ગુર્જરગિરાની પેટે અજ્ઞાનના નવીન એ,

જાણના પ્રાચીન પૂરા, રસાદિના ધારકો;
સર્વગુણસંપન્ન છે પ્રભુ પૂરા પ્રેમવાળા,
પૂજા પૂરે માનસે તું સામળા આ વારકા.
બાવતું હતું અને જ્યાં વેલે અભિપ્રાય આપ્યો,
પૃથ્વીપતિએ સાં પૂજ્યા હરિ કટહારકા.
ઉલ્કને ગમે નહિ પ્રભાકરનો પ્રતાપ,
જોવાય ન તોય કરે નિંદા, સુણનાર જ્યાં;
તેવો નર રૂપી ધૂટ વા ઉલ્ક નરપતિ,
નિંદા કરવા લાગ્યો તે મજા જાણનાર જ્યાં;
રજના ઊગડનાર બેડે અને નાંખે રજ
પ્રેમ જોવા પ્રભાકર ન કેં જાણનાર જ્યાં;
તથાપિ ધણું થતામાં તાર્કિક ભીમ જોતો કવિ,
પાદ દોડી ઊભો થાય છે કે, તાણનાર જ્યાં ?

આ વિગ્રહ વિષે સામળના અંધોમાં ઝાઝો ધસારો જોવામાં આવતો નથી. માત્ર એના છાંયમાં એક વખત મબમ કચું છે કે 'બ્રહ્મો રાખે વેર' 'સામળો મુદર વાદે.' વળી જુહાપદ્મદોહનના પાંચમા અંકમાં મદનમોહનની વાત છાપી છે તેની સમાપ્તિએ નીચેના દૂહા જોવામાં આવે છે:—

બણ્યો નથી પુરાણ હું; બણ્યો નથી કંઈ વેદ;
રસાક્ષર ન આવડે, મન ન પામે ખેદ;
ધર ધર રાગ તાણું નહિ; પુત્ર ન મુજ ગુણ ગાય;
રાજદરવારે રજગતું-મેળવી-નથી પસાય.
ભાટ બ્રહ્મણ ને ભાંડવા લાંગી મહે પોક,
રીઝી ભણા ભણા 'કરે, તેથી થાયે રોક.
રીઝવે ગાન ને તાનથી હાથે લેઈ કરતાળ;
શિષ્યો ગુરુનો માંદરો, વાહવા સાં શો માત્ર ?
જેમ તેમ રાખે જોડવી રમે ઘાટ કુંભકાર;
કલટ કાવ્યથી રીજશે કવીન્દ્ર ને કુંભાર,
કંઈક કાવ્ય ને કામનીકુચ રીઝે ન રસિયો પુર્વ;
પત્થર પકડી રીઝશે રસિયો નહિ પણ મૂર્ખ.
સાદી બાપા, સાદી કડી, સાદી વાત વિવેક,
સાદામાં શિક્ષા કયે તે જ કવિજન એક. *

* પ્રા. કા. ત્રિ. માં ઉત્તરાર્ધ-નીચે મુજબ છે:—

સતવાદીપણું સાણપણુ નરપતિ કરા નેક

પરંતુ આ વધારો શક પડતો છે. રા. રા. હરગોવિંદદાસે અનેક પ્રતો ઉપરથી સંશોધન કરી છપાવેલી મદનમોહનમાં આ વધારો નહિ. બૃહત્કાવ્યદોહનમાં જ્યાં તે વધારો ગોઠવાયલો જોવામાં આવે છે, ત્યાં તે પૂર્વાપર દ્વિતીય નવાંધો નોંખો પડે છે, અને પ્રક્રમનો ભંગ કરે છે. સામળના પ્રસિદ્ધિમાં આવેલા કોઈ પણ પુસ્તકમાં આવી ઊઘાડી નિર્ભરતેના મળી આવતી નથી. કદાપિ કહે, તો કરીને રહે પણ ક્યાં? વગર જોલ્યે એની વંદન જા-ટકણી કાઢવા ચૂક્યો નથી, તે એ આવાં ઊઘાડાં નમાણાં નિંદાવાક્ય લખે, તો વંદન એની બાકી પણ રાખે કે? એ વધારો સામળની જ કલમનો છે તે સ્વીકારતાં પહેલાં પાકી પ્રતિતિ થવી અપેક્ષિત છે. વંદન વાગ્યાણુનો જ વરસાદ વરસાવી અટક્યો નથી. ચમત્કારી સ્વકલ્પિત વાર્તાના પ્રદેશમાં સામળને છક્કડ ખવરાવવાને પાછળથી કહેવત રૂપ થઈ પડેલાં ઇંદુમિંદુની વાર્તા જોડી મિત્રધર્માખ્યાન લખ્યું છે; કાકના ઘોડાને હંશવે એવું જૂના પ્રધાન પ્રમાણે અદ્ભુત રસનું કુંતીપ્રસન્નાખ્યાન રચ્યું છે; અને અંગદવિહિને મર્કટઆપલ્ય જનાવી દે એની પ્રેમાનંદના મુખે પણ પ્રશંસા પામનારી કૃષ્ણવિદિ લખીને વીરજીની નિષ્પન્નતાથી જતી કીર્તિ જળવી વધારી છે. આ મહાન સાક્ષરયુદ્ધમાં પ્રેમાનંદે સીધો ભાગ લીધો નથી. પરંતુ પોતાના ગ્રંથોમાં પ્રસંગોપાત તેણે સામળને ટકાર મારેલા જોવામાં આવે છે. સામળે મૂર્ખચટ કિંવા વિનયચટની પત્નીનું નામ વિદ્યાવિલાસિની રાખ્યું છે ને તેને બહુ વિદ્વાન વર્ણુવા પ્રવત્ન કર્યો છે; એને જાંખી પાડવા પડે અણપકાખ્યાનમાં કહોડની પત્ની સુન્નતાનું ખાસ કરીને વિદ્યાવિનોદિની ઉપનામ રાખી કહોડ સાથે શાસ્ત્રચર્ચાના દોહદથી સાર્થ કરી બતાવ્યું છે. વ્યાસ ભગવાનના મહાભારતમાં એકલું સુન્નતા નામ છે. દ્રૌપદીહરણના નીચેના દોહરામાં ઉદયમર્મની વાર્તામાંના દોહરામાં ઉદયમયાદનું તેણે ઉપકાસ કર્યું છે.

વિદુર સમા નીતિઃ જ્યાં ઉપદેશક મહાભાગ,
દ્રોણ શુરુ શા શુરુ કર્યાં, તોય ન સત્ય પર રાગ !
હવે ઉદ્યોગ હિમાયતી ! કરવો કવલુ ઉપાય ?
કર્મ ખરૂં કહેવું પડે નિઃસંશય મન માંય.

એ કાવ્ય સંગ્રહમાં પણ “કવિઓ નૃપના કે શ્રીના હળધર બળધર ત્રાસ” વગેરે રાજ્યમાં સામળ ઉપર જ પ્રેમાનંદનો કટાક્ષ જણાય છે. વળી શિવપુરાણની પ્રતિરૂપધામાં રચાયેલા માર્કટેયપુરાણના આરંભમાં પણ તેણે સામળભટ્ટની પતરાજી અને લગ્નની પચ્ચીસી ઊઘાવી છે. જુઓ

શિવપુરાણ સમર્થ કરે કવિ કે’ વાયુવશ તથ્ય;
અગાધ ગતિ એવી નહિ મારી, ક્યાં પહોંચે ક્યાં પથ્ય ?

(અપૂર્ણ.)

કેસવલાલ હરિદાસ કુવ.

સાહિત્યપરિપદ્માં જોડણી.

જોડણીના વિષયને ગયા જુન—જુલાઈમાં મળેલી સાહિત્યપરિપદ્માં કાંઈક મહત્વ અપાયેલું જોઈ સંતોષ થાય છે. મ્હારા નિઃસ્પંદ ઉપરાંત રા. રમણભાઈ, રા. ગોવર્ધનભાઈ, રા. કેશવલાલ કૃપ (‘વાઝ્યાપાર’ને અંગે પ્રસંગશત) અને પ્રો. આર્ચર—એટલા ગૃહસ્થોએ આ વિષય ઉપર ગંભીર ભાવથી ચર્ચા કરી હતી. એ વિષય માટે યોગ્ય કમિટી નીમી અન્વેષણ વગેરે કરી આખર સચનાઓ આવતી પરિપદ્ આગળ મૂકવાનું કામ સાહિત્યસભાને સોંપવાનો ફરવ આ પરિપદ્માં થયો છે એ પણ સંતોષની વાત છે.

પરિપદ્માં થયેલી ચર્ચાઓથી અને ફરેલા ફરાવથી એ તો હવે નિર્વિવાદ છે કે જોડણીના વિષયમાં વ્યવસ્થા આણવાની જરૂર છે. છે તે સાફ છે એ આગલ છોડી દઈ આટલો ક્રમ બગાડો છે તે અભિનન્દનીય છે. પરિપદ્માં થયેલી ચર્ચામાં કેટલાક વિચારો ઉપરિચિત થયા છે તે વિશે થોડીક પરીક્ષા કરવી આવશ્યક લાગે છે; અને તે બનશે તેટલા દૃઢાણથી કરવાનું ધારું છું.

મી. પાંકની અંગ્રેજી-ગુજરાતી રિક્ષનરી માટે રા. કેશવલાલ કૃપે રચેલા નિષ્ક્રોધને સંબર્ધે પ્રો. આર્ચર—એટલે એક ન્હાનું સરખું વાક્ય કાઉસમાં મૂકી દઈ આડકતરે પણ પોતાનો આશય સ્પષ્ટ સચવી દેનારો ઈશારો કરે છે. એઓ કહે છે:—“ચિહ્નભેદની યોગના રિક્ષનેરી માટે હતા એટલો પ્રસંગ અંગે વાદ રાખવા જેવો છે.” અર્થાત્ એમ કે સાહિત્યલેખના નિત્યવ્યવહારમાં એ ચિહ્નભેદનો ઉપયોગ એ રિક્ષનરીના યોગકને મતે પણ ઉદ્દિષ્ટ ન્હોતો. પરંતુ આ સ્પષ્ટ રીતે વિષય જનારો તર્ક છે. ગુજરાતી-ગુજરાતી અથવા ગુજરાતી-અંગ્રેજી રિક્ષનરી હોત તો હજી એમ માની સકાત કે ચિહ્નભેદની યોગના માત્ર શબ્દોના ઉચ્ચાર સમજાવવા માટે હતી. પરંતુ ઉલટા ક્રમની રિયતિમાં હોવા યોગના માત્ર શબ્દોના ઉચ્ચાર સમજાવવા માટે હતી. પરંતુ ઉલટા ક્રમની રિયતિમાં હોવા હેતુ સંભવતો જ નથી. ઉદાહરણાર્થે—અંગ્રેજી-અંગ્રેજી કોશમાં જેમ Tone (tōn); 1000 (tūn); એ ઉચ્ચારભેદ બતાવાય છે તેમ—કોડી=અનાજ બરવાનું માટીનું મોટું વાસણ; કોડી (કોડી)=કપિત્થ ફલનું ઝાંડ-એમ કરવાનું હોય તે તો ગુજરાતી-ગુજરાતી રિક્ષનરીમાં હોય. પરંતુ પ્રસ્તુત અંગ્રેજી-ગુજરાતી રિક્ષનરીમાં તો ફક્ત અંગ્રેજી શબ્દોના ગુજરાતી અર્થ આપતાં શબ્દોનો નિત્ય સાહિત્યવ્યવહારનો ઉપયોગ બતાવનાર જોડણી મૂકવાની હતી; જેમકે—Round=ગોળ; વર્તુલાકાર; Molasses=ગોળ; શેલડીના રસને કઠોને બનાવેલો લાલ નાડો મિષ્ટ પદાર્થ. હાવા પ્રકારમાં પ્રો. આર્ચર—એટલે તે પ્રસંગને સંબંધ ન જ નથી. તેથી હેમણે સચવેલી સાવચેતી અચાતે જ છે. અને વિપરીત અનુમાન કરાવનારી છે એમ કહેવું પડે છે. માટે ખરી રિયતિ તો એ જ છે કે રા. કેશવલાલ કૃપના નિષ્ક્રોધ રિક્ષનરી માટે હતા તેથી સાહિત્યના નિત્યવ્યવહાર માટે ન્હોતા રચેલા એમ નહિ, પણ સામાન્ય ઉપયોગના જ હતા. અને રા. કેશવલાલે તથા મિ. સેન્ટનાએ

એ વિષય મહારી સાથે રૂબરૂમાં ઈ. સ. ૧૮૯૩ માં ચર્ચાઓ હતો તે ઉપરથી પણ હું જાણતો બાલુકું કે હેમનો હેતુ પ્રો. આર્ચુદરાજી કર કહે છે તહેવો સંકુચિત નહિ પણ નિત્ય વ્યવહારના ઉપયોગની વિશાળતાનો હતો.

ઈ. સ. ૧૮૭૧-૭૨ નો બુકકમિટીનો નિયમ ૪ થો ગુજરાતના મોટા ભાગમાં ચાલતા ઉચ્ચાર પ્રમાણે જોડણી કરવાનો છે તે વિશે પ્રો. આર્ચુદરાજી કર કહે છે:—

“પણ જ્યાં વધુ મતને માન આપી પ્રાન્તિક ઉચ્ચારથી સ્વતન્ત્ર અને સર્વત્ર એકાકાર હેવી સાક્ષર શિક્ષણ થઈ નથી, ત્યાં ઉચ્ચારમાં અને તેથી જોડણીમાં વિકલ્પ જ ચાલવાનો.”

આ વચનનો અર્થ પૂરેપૂરો સમજાતો નથી. જોડણી સમજાય છે તે જોતાં તો આ મિહાનતમાં ચંકા રહે છે. પ્રથમ તો એ જ કે જ્યાં જ્યાં ઉચ્ચાર પ્રાન્તિક જ રહ્યા ત્યાં જોડણી છતાં પણ, પ્રાન્તિક ઉચ્ચારથી સ્વતન્ત્ર અને સર્વત્ર એકાકાર હેવી શકી પણ જોડણી શી રીતે સંભવે? કદી એમ કહે કે આ વિશેષણ ‘સાક્ષરશિક્ષણ’ ને માટે જ ખાસ છે; તો પણ સાક્ષર શિક્ષણની સ્થાપના, આપોઆપ આરંભ કોક વખત પણ થયા વિના, શી રીતે શક્ય થાય? બુકકમિટીએ નિયમ કર્યો તે એ શિક્ષણની સ્થાપના કરવા માટે જ, અને હજી સુધી જ્યાં સાક્ષરશિક્ષણમાં સ્વચ્છન્દ વ્યવહાર છે ત્યાં શિક્ષણ પ્રથમ ઉદભવતો જ નથી; કાંઈ નહિં તો ભવિષ્યકાળમાં જોડણી પ્રાધાન્ય હોને અપાય તેટલું પામવાનો હક શિક્ષણ દ્વારાની અવ્યવસ્થાના સમયમાં યતો જ નથી. જે નિયમની અવ્યવસ્થિત સ્થિતિ અન્યેય પણ તથા સુધારાનો વિષય બને છે તહેને પ્રમાણભૂત શિક્ષણ રચાવ આપવું હેમાં કાંઈક અન્યોન્યાય થાય જ આવે છે.

ગુજરાતી ભાષામાં સંસ્કૃત જેવા વ્યાકરણના અટપટા નિયમો દાખલ કરવાની વિરુદ્ધ પ્રો. આર્ચુદરાજી આગ્રહ બતાવે છે. અને એ અમુક મર્યાદામાં સ્તુત્ય છે. પરંતુ વ્યાકરણ અને ભાષાના સંબંધના સ્વરૂપને આ દલીલમાં વિસારે મૂકવા જેવું કાંઈક યાદ છે એમ મને લાગે છે. પ્રાકૃત ભાષાઓ સંસ્કૃત નિયમો ન સહન થવાથી ઉપજેલી છે એમ પ્રો. આર્ચુદરાજી કર કહે છે; પરંતુ વ્યાકરણના નિયમોનું અસહન નહિં પણ સંસ્કૃત ભાષામાં બોલાતાં રૂપોનું અસહન-એ ખરી નિદાનકલના છે. સંસ્કૃત-ને વધારે શાસ્ત્રીય કરવા ના કરવાનો પ્રશ્ન જ ઉત્પન્ન થતો નથી. સંસ્કૃત ભાષા ઉચ્ચારમાં કાણ પડવાથી રૂપો વધારે સરળ થઈ ગયાં. બાકી વ્યાકરણ જેવા જોશો તો પ્રાકૃત ભાષાના વ્યાકરણમાં પણ અટપટા નિયમો એટલા બધા છે કે હેમાં સરળતાના તત્વનો દાવો કરનારની વાત ગમે ઉતરશે નહિં. અને પ્રાકૃત વ્યાકરણો તો કદાચ સંસ્કૃતમાંથી થતાં રૂપાન્તરોનો જ બહુધા પરામર્શ કરે છે; સંસ્કૃત તેમ ગુજરાતી વ્યાકરણોના જેવી ચર્ચા હેમાં નથી. પ્રાકૃત વ્યાકરણો એ ધોરણે રચાત તો વળી અટપટાપણું વધારે યાત. “વ્યાકરણમાં અધિક કટાક્ષ

દાખલ કરવી” એ પ્રો. આણંદશંકર અનિષ્ટ માને છે. પરંતુ વ્યાકરણ કાંઈ બાબતે બનાવતું નથી, પણ બાબતી વસ્તુસ્થિતિમાં પ્રવર્તતા નિયમનું જ આલેખન કરે છે—એ પ્રાથમિક તત્ત્વ યાદ રાખીશું તો જણાશે કે વ્યાકરણ અટપટું ક્યાંથી બાબા અટપટી થવાની નથી. અટપટાપણું કાંઈ કંઈ થતું નથી; બાબાના વસ્તુસ્થિત સ્વરૂપને પરિણામે જ આવે છે. ‘કહે છે’ માં કે અને હ જોડાયે છે અને ‘કહ્યું’ માં છૂટા પડે છે એ નિયમ-અતાવવામાં પ્રો. આણંદશંકરને અટપટાપણું લાગે છે, જો કે બાબાની વસ્તુસ્થિતિનું જ હેમાં પ્રતિબિમ્બ છે; પણ ‘કહે છે,’ ‘કહ્યું’ એમ રૂપો લખાશે તો પણ વ્યાકરણકારને તો બીજો અટપટો નિયમ રચવો જ પડશે કે ‘કહે છે’ માં કે મળી જ અનુચ્ચરિત છે અને ‘કહ્યું’ માં ઉચ્ચરિત છે. આ બે પ્રકારમાં અટપટાપણું લગભગ સરખું જ છે, બંને અનુચ્ચરિત અતી કલ્પના અભવ્યા લોકોને સમજાવવી ઉલટી વધારે કઠણ છે; અને બાબામાં યતા ઉચ્ચારનું ખતું સ્વરૂપ તો પ્રથમના નિયમમાં છે. અટપટાપણું ટાળવા જઈશું તો તો વિકારી અવિકારી વિશેષણના ભેદ, ઉદાહરણ-ઉદાહરણ નયુંસક શબ્દોના ભેદ, અનિયમિત રૂપો વાળાં ક્રિયાપદો વગેરે સર્વને એક તરફે કાઢી નાંખવાં પડશે. પેસવું, બેસવુંનો જૂઠાણ બેઠોને બદલે—પેચો, બેચો—કરવો પડશે. અલખત સંસ્કૃત વ્યાકરણ જેટલું અટપટું પ્રાકૃત વ્યાકરણ તો માત્ર બાબાના વસ્તુસ્થિત સ્વરૂપને પગલે પગલે આડે છે. અને તેથી બાબાના કરતાં વધારે અટપટું વ્યાકરણ બની ના સકે. માટે આ અટપટાપણાનો બધ અવાસ્તવિક હોઈ દલીલને જ અટપટી બનાવે છે.

પ્રો. આણંદશંકર કહે છે:—“ઉચ્ચાર અને લેખનનો વિસંવાદ ઘણી વાર નજરે પડતો હોવાથી લોકની આંખ એ વિગતના પ્રત્યે ટેવાઈ ગઈ છે.” અને તેથી ‘કહે છે’ વગેરેમાં હ છૂટા રાખવાની આગ્રહ નથી. પરંતુ જોડણીની વ્યવસ્થાના પ્રવાસનું પ્રથમ સૂત્ર જ એ વિસંવાદ તોડવાનું છે, તો પછી વિસંવાદના પરિચયને બચાવ તરીકે જોબો કરીશું તો કશી પણ કૃતિ નહિ થાય. “જ્યાં સુધી કોઈ વિકાસ ઉચ્ચાર અને લેખનનું સર્વત્ર મળતાપણું કરી ના આપે ત્યાં સુધી ચાલૂ માર્ગમાંથી ખસવાને લોકને પ્રત્યું દાઃપુ રહેતું નથી.” એમ પ્રો. આણંદશંકર દલીલ ઉમેરે છે. પરંતુ વિસંવાદનો સર્વત્ર લોપ યતા સુધી કયામાં પણ વિસંવાદ ના ટળાય એ તો નવી વાત કહેવાય. અને કોઈ એકાદ વ્યક્તિ—વિકાસના અધિકારબળે પણ—વિસંવાદ ટાળી આપે એ હાવા વિચયમાં કદી પણ ના બને. એક જણની આગામી અનુસરણ થાય હેવી આ વાત નથી. માટે આ દલીલથી માત્ર સુધારાને આશો દેલવાનું જ પરિણામ શુભ રીતે થાય છે.

‘આંખ’, ‘આવ્ય’ ઇલાદિના લઘુપ્રયત્ન યકાર સંજનથી પ્રો. આણંદશંકર કહે છે:—“કેટલાક—હેમાં ખાસ કરીને સુરતી લોકો—‘આંખ’, ‘આવ’ એ પ્રમાણે બોલે છે અને ઉપજ ઉચ્ચારનું ધોરણ લખે તો તેઓને રા. નરસિંહરાવની જોડણી ન સ્વીકારવાનું કારણ છે.”

આ વચનમાં ‘ઉચ્ચારનું ધોરણ લખે’ એ વાક્યના અર્થ ઉપર બધો આધાર રહે છે. એક અર્થ એ થાય કે—જો લોકો—એકદેથી લોકો બોલતા હોય તે; અને બીજો મોટો

ભાગમાં બોલાતો ઉચ્ચાર. પ્રથમનો અર્થ ઉદ્દિષ્ટ હોય તો તે બહુદેશી ઉચ્ચાર સ્વીકારવા એ મૂળાધારનું તત્ત્વ ઉચ્છિન્ન થાયછે; અને દરેક પ્રાન્તે પોતપોતાના સંકુચિત પ્રદેશના ઉચ્ચાર પ્રમાણે લખવાની અવ્યવસ્થાનું પરિણામ ઉપરિચિત થાયછે. ખીન્ને અર્થ લેખ્યે- અને તે જ વારતાવિક અર્થ છે-તો પ્રો. આણંદશંકરના વચનમાં વસ્તુસ્થિતિ જોડે વિરોધ આવેછે. સુરતભર્ય બાદ કરતાં આક્રીના ચુલસતના મ્હોટા ભાગમાં આ સ્થળોમાં યકાર-લઘુચ્ચારણ રૂપે-બોલાયછે એ ખરી પરીક્ષાથી જણાયા વિના રહે એમ નથી. તેથી નથી બોલાતો એ સ્વૈચ્છિક સ્વીકાર જ છે. આ યકાર હજી સૂધી તો લુપ્ત નથી થયો. ‘આંખ’ નું ‘આંખ’ થવામાં પણ વ્યુત્પત્તિનો નિયમ પ્રવર્તે છે એમ પ્રો. આણંદશંકર સારી રીતે બતાવેછે. પવનની અસરથી બચવા માટે દિવાલને વાંછટિયું તેમ રાખ્યાતના વર્ણને લુપ્ત થતા અટકાવવાને સંરક્ષક વર્ણની જરૂર છે; અને ‘આંખ’માં છેલ્લો અ િ અનુચ્ચરિત જોડે હોવાથી એ વાંછટિયું જતું રહીને ય ખરી બચ છે. આ ક્રમ તો ઠીક બતાવ્યો છે, પણ સુરત ભાગ શિવાય અન્યત્ર આ વાંછટિયું ખરી ગયું છે ? તે ખરી ગયું છે ગણુશો તો ‘તો ‘આંખ’ એ પણ વ્યુત્પત્તિસિદ્ધ જ છે; અને “કિવળ વ્યુત્પત્તિ જ જોઈએ તો યકારની જરૂર સ્પષ્ટ છે”-એમ પ્રો. આણંદશંકર જોરદાર વચન વાપરેછે ત્હને અવકાશ જ નથી રહેતો. અર્થાત્ એ જોરદાર વચનમાંથી જ ફલિત થાય છે કે ‘આંખ’ એ રૂપ સૂધી જ હજી વ્યુત્પત્તિ પ્રવર્તી છે અને ઉચ્ચાર અટક્યોછે, એટલે સુરતના ભાગ શિવાય અન્યત્ર હજી સૂધી તો યકાર ટક્યોછે, અને એ ખરી જશે ત્હારની વાત ત્હારે પણ ખરી નથી ગયો તો પછી વસ્તુસ્થિતિ તરફ આંખ મીંચવી એ વાજબી નથી. કેટલાક કહેછે-“ આપણે ‘આંખ’ બોલતા નથી તેમ ‘આંખ્ય’ પણ બોલતા નથી; ત્હારે ચાલતું રૂપ ‘આંખ’ થું કામ ન રહેવા દેવું ? ”-એમ પ્રો. આણંદશંકર ‘કેટલાક’નો મત મૂકેછે-આ પક્ષની પરીક્ષા કરિયે. ‘આંખ’ બોલતા નથી એ સ્વીકારમાંથી જ જણાયછે કે કયું ખીલું બોલિયે ઢિયે; તે કયું ખીલું તે યકાર નથી એમ કહાવવા માટે ‘આંખ્ય’ બોલતા નથી એમ કહેવામાં આવેછે-તે વખત પ્યમાંનો ય ગુરુચ્ચારણ બોલીને જ આ દલીલ વપરાયછે. પરંતુ ‘આંખ’ પણ નહિ’ ને ‘આંખ્ય’ પણ નહિ-એમ કહેવામાં જ ફલિત થાયછે કે ‘આંખ્ય’ (લઘુચ્ચારણ યકાર વાળો ઉચ્ચાર) બોલાયછે. તો પછી તેનો ત્યાગ કરવાનું પરિણામ એકપક્ષી થાયછે.

“એકલી વ્યુત્પત્તિ લેખનની નિવામક યર્થ સકતી નથી, અને તેથી જ સ. નરસિંહરાવને પણ ઉચ્ચારનું શરણ લેવું પડ્યુંછે”-આમ કહેવામાં પ્રો. આણંદશંકર મદાત્ત વિચારના ખરા સ્વરૂપનો વિપર્યાસ કરેછે. ચાલતા ઉચ્ચારને પ્રાધાન્ય આપી વ્યુત્પત્તિને બીજ પદવી મ્હેં આપીછે એ વાત એઓ આ વખતે બૂલી જાયછે. હેમના નિબંધના આરંભમાં પોતે જ કહ્યુંછે:—“સ. નરસિંહરાવે ઉચ્ચારનું ધોરણ મુખ્ય માન્યું, અને વ્યુત્પત્તિ પણ ઉચ્ચારને અનુસરતી જ છે એમ વિગતવાર સિદ્ધ કરીને વ્યુત્પત્તિનું ધોરણ પણ સ્વીકાર્યું.” આ યાદ ગાખતાં ‘નરસિંહરાવને પણ ઉચ્ચારનું શરણ લેવું પડ્યું છે, ન. વચન

જ અનુચ્ચરિત રાખ્દ અયોગ્ય છે. અનુચ્ચરિત હોય તો લુપ્ત જ થાય; અસ્વરિત કહેવું વાજબી છે.

ગ્રા. આણંદશંકરને ફેરવવું પડશે. ઉચ્ચાર અને વ્યુત્પત્તિને વિશેષને પ્રસંગે ઉચ્ચારને જ સ્વીકારવો-એટલે સુધી હું તો મહારા. ઈ. સ. ૧૮૮૮ ના લેખમાં ગયો છું. માટે ઉપર લખેલું મહારા પક્ષનું ખરું સ્વરૂપનિર્દેશન નથી તે તરફ ગ્રા. આણંદશંકરનું ધ્યાન ખેંચું છું. §

‘આંખ્ય’ ‘આવ્ય’ વગેરેનો ઉચ્ચાર વિચારતાં ગ્રા. આણંદશંકરને મતે વિકલ્પ પ્રાપ્ત થાય છે. પરંતુ બહુદેશી ઉચ્ચારના સ્વીકારનું ધોરણ મૂલગત ગણતાં એ વિલક્ષણે અવકાશ મલતો નથી. સાદર લેખમાં ‘આંખ’ વગેરે ૩૫ ૩૬ થઈ ગયાં છે એ દલીલ ધારવામાં આવે છે તેટલી સખળ નથી. સંક્રાન્તિકાળ દાલમાં છે એમ કહેવામાં આવે છે તો સંક્રાન્તિકાળમાં ૩૬ સંભવતી નથી. અને એ પ્રયોગની સદામે જ જ્યાં વાંધા ઉઠાવવામાં આવ્યો છે ત્યાં ૩૬ની દલીલ આણંદશંકરના વળી અન્યોન્યાય્ય આવે છે. ૩૬ થઈ ગયાં છે એમ પ્રથમ માની લઈને ચાલવું એ ખરે ખારું નથી. નિર્ણયનો વિષય જ જે છે તે સિદ્ધાન્ત દરાવી નાંદેવાય.

ગ્રા. આણંદશંકર કહે છે:—“‘આવ્ય’, ‘લખ્ય’ એમ યકાર લખતે અડચણ આવે છે એ વસ્તુસ્થિતિ છે. જો કે ‘આવ્યો’, ‘લખ્યું’ હેમાં કાઢીને નથી આવતી.” આ વચનમાં સ્વેચ્છાસ્વીકાર (assumption) ઉપરાંત વિશેષ હું જોઈ સકતો નથી. ‘વ્ય’, ‘ખ્ય’ લખતાં અને ‘વ્યો’, ‘ખ્યું’ લખતાં જાનેમાં સરખી જ અડચણ આવે; કદી આવે તો ‘વ્યો’, ‘ખ્યું’ વગેરેમાં કાતો માત્ર અને વચનું અનુસ્વાર ઉમેરવાનો શ્રમ વધશે. વળી મહો, ત્હો, મહારું, ત્હારું, વગેરે ૩૫ ગ્રા. આણંદશંકરને મતે સંભવનીય છે ત્હેમાં જોડાક્ષર લખતે તેમ જ હાલ લખાતા કહ્યું, કહ્યો, વગેરે પ્રયોગમાં જ લખતે લખતે જો અડચણ નથી આવવાની તો આવ્ય; લખ્યમાં યકાર લખતે શી અડચણ પડવાની તે મહારી મનુષ્યલિપિમાં નથી ઉતરતું. ‘આવો’, ‘લખુ’ વગેરે યકાર સહિત ૩૫ અસલ લખાતાં હતાં તે લખનારાઓને ‘આવ્યો’ ‘લખ્યું’ વગેરેમાં પણ અડચણ પડતી જ હોવી જોઈએ. માટે આ અડચણની કલ્પના બહુ યોગ્ય લાગતી નથી. ‘આવ્ય’, ‘લખ્ય’ વગેરેમાં યકાર અધ્યાહત માની લેવાય એમ ગ્રા. આણંદશંકર કહે છે તે જોઈ શકાય તેમ જોઈ પડે છે. આજ સુધી હું તો એમ જાણતો હતો કે અધ્યાહારનો વિષય પ્રથમ આવી ગયેલી વસ્તુ—ઉક્ત પૂર્વે વસ્તુ—હોય; અને અહિં યકાર પ્રથમ ક્રિયો આવી ગયેલો છે કે તે અધ્યાહત કહેવાય?

§ ગ્રા. આણંદશંકર એમ કદી હક કરશે કે ઉચ્ચારને પ્રાધાન્ય નરસિંહરાવે આપ્યું ત્હેનું નિદાન જતાવવા માટે એ હેમની હૃદયચિત્તિની પૂર્વની સ્થિતિનું પ્રદર્શન કરવા માટે જ કહ્યું છે કે વ્યુત્પત્તિ. ઉપર હેમની મૂળ ભંક્તિ, પણ તે ટકવી કહણ હોવાથી આખરે ઉચ્ચારનું શરણ લઈ ત્હેને પ્રધાનપદ આપી વ્યુત્પત્તિની પણ અનુકૂળતા જતાવી; તો એટલું જ કહેવું જસ છે કે હેવો અન્તર્યામિત્વનો દાવો એ કરે એમ સંભવતું નથી. અને મહારાં અત્યાર સુધીનાં વચનોમાંથી ઉપરની કલ્પના સ્વયંને કરી આધાર પણ જણાતો નથી.

આ કાંઈ માત્ર ઝીણી બારીકીની દલીલ છે એમ નથી માનવાનું. કેમકે 'આવ' 'આખ' એમ લખો અને હેમાં યદાર અધ્યાહત છે એમ સમજવાનું કશું પણ સાધન નથી રહેતું. તેમ જ અધ્યાહારનો ખરો પ્રસંગ પણ આ નથી. અને કદી લાક્ષણિક રીતે અધ્યાહાર શબ્દ વાપર્યો ગણિયે તો પણ હમણાં જ કહ્યું તેમ અધ્યાહત છે એમ સમજવાનો માર્ગ કશો પણ જડે એમ નથી.

બાપાનો દેહ અનેક શક્તિયોની અસરથી બંધાયેલો એ વાતની મ્હેં કદી ના કહી નથી. એ સર્વ શક્તિયોમાંથી “ એકનો જ અગ્રીકાર કરવો, વા સર્વત્ર એકને જ પ્રધાન સ્થાને સ્થાપવી ”, એ પ્રો. આર્ચુદેવસંકર વાળી રીતે અયોગ્ય ગણાયે. પરંતુ ભૂત્ય માત્ર એ યાચે કે ગર્ભિત રીતે મ્હેને એ અયોગ્ય કૃતિ કરતો કહેયે. ઉચ્ચાર, વ્યુત્પત્તિ, તેમ જ સંગવડ એ પ્રધાન શક્તિયો પ્રો. આર્ચુદેવસંકરે બતાવી છે. મ્હેં એ ત્રણે શક્તિયોનો યથાચરિત સ્વીકાર કર્યો છે. એ મ્હારાં લખાણોથી જણાય એમ છે. એટલું જ નહિ પણ એ ત્રણે શક્તિયો બહુધા એક બીજાની સાથે વિરોધમાં નહિ પણ એકએકને સહાયભૂત થઈને રહે છે એમ પણ મ્હેં બતાવ્યું છે ને ગાનું. માત્ર વ્યુત્પત્તિને જ હું પ્રાધાન્ય આપું એમ અપવાદ મ્હારે માથે મૂકાયો છે—રા. ગોવર્ધનભાઈ પરિપદમાં ઉપસંહારકે બાપણમાં એ અપવાદ મ્હારે માથે મૂક્યો હતો—તે વસ્તુસ્થિતિથી અને મ્હારાં લખાણોના ન્યાયયુક્ત અર્થથી વિરુદ્ધ છે. હું તો આરંભથી જ પ્રથમ ઉચ્ચારને અને બીજે દરજ્જે વ્યુત્પત્તિને અનુસરું એમ કહેતો આવ્યો છું. પરંતુ તેમ કરીને માત્ર ઉચ્ચારને પ્રાધાન્ય આપું એમ નથી. ઉચ્ચાર બહુધા વ્યુત્પત્તિને જ અનુસરે છે એ પણ મ્હેં બતાવ્યું છે. સંગવડના અંશનો પણ અનાદર મ્હેં નથી કર્યો તે ‘પરધર’ વગેરેમાં બે મહાપ્રાણ કાવ્ય રાખવા તરફના મ્હારા મનથી, તેમ જ પરિપદમાં વાંચેલા નિગમમાં મ્હેં compromise (લાગસ્વીકાર, એ મુક) નાં સ્થળો ગણાવ્યાં છે તે ઉપરથી સદા જ જણાય એમ છે. છતાં મ્હેને આમ અન્યાય યાચે તેથી આશ્ચર્ય લાગે છે. રા. ગોવર્ધનભાઈ કનેથી પ્રો. આર્ચુદેવસંકરે આ અપવાદ લીધો છે કે પ્રો. આર્ચુદેવસંકર કનેથી રા. ગોવર્ધનભાઈ તે કહેતું કહ્યું છે. એ અન્યાયયુક્ત જમનું કાંઈક કારણ એ હશે કે વ્યુત્પત્તિને ઉચ્ચાર અનુસરે છે એ સ્થળે સ્થળે બતાવવાનો શ્રમ મ્હેં લીધો છે. ઉદા—મ્હેન, મ્હેલું, મ્હોકું, હમે, વગેરેમાં હકાર બોલાય છે તેટલા ઉપર જ બેથી ના રહેતાં વ્યુત્પત્તિથી પણ હેનો હક સાબીત કરવાનો મ્હેં અપરાધ કર્યો છે. એ રીતે અનેક ઉદાહરણો જડશે. ખરું જોવા જશે તો, પોતાની સ્પષ્ટ કૃણાતથી જ, રા. ગોવર્ધનભાઈ વ્યુત્પત્તિનો તિરસ્કાર કરી, ઉચ્ચારને પણ ગાણુ પદ આપી, ‘સંગવડ’ને (બહુધા પોતાની જ સંગવડને) મ્હેરો સિંહાસને બેસાડે છે. એમ ના હોત તો પોતાનાં લખાણનાં ૧૦૦૦ પૃષ્ઠોનાં મૂક સુધારવાની અગવડ, તે સુધારવાં સરળ પડવા માટે સંસ્કૃતાદિકના અત્તાનને લીધે અચકત માણસને સોંપવા માટે કરેલા સીધા પાંચ સાત ‘નિયમો’ વગેરેની યોગ્ય રા. ગોવર્ધનભાઈ કરીને હેમના ઉપસંહારમાં જે હાસ્વરસ ગંબીરતાનો ઉત્પજ કર્યો હતો તે ન કરત. એ દલીલને માટે દાવો કાઢી પણ કરી સકશે નહિ. એ વાત કોણે મૂકતાં પણ

બીજી ગોણુ સગવડોને જ રા. ગોવર્ધનભાઈ માન આપી 'આલસ્યવૃત્તિ' ને બૂપણુ ગણેછે. પરંતુ એ વૃત્તિમાં તો પ્રો. આણંદશંકરે અનિષ્ટ રૂપે વર્ણવેલો abstraction (ખંડઅહ)નો દોષ આવેછે. પછી સર્વગ્રાહીપણાનો અમરતો હક કરવાથી સર્વગ્રાહીપણું આવતું નથી. કેમકે હક કરવો, પણ સ્વીકારવું માત્ર પોતાને દાવે તે,—એ સર્વગ્રાહીપણું ના ગણાય.

અરતુ. પ્રો. આણંદશંકર ભાષામાં વિકલ્પના સ્થાન માટે જોડ્યાછે તે બહુ રૂઢાપણથી ચિન્તન કરેલું છે હેમાં શક નહિ; અને તે પ્રકારના વિકલ્પ ભાષામાં સંભવે ત્યાં લેવાની મ્હારી ના પણ નથી. પરંતુ એ ધોરણને મૂલગત ધોરણ—મ્હોટા ભાગના ઉચ્ચારનો સ્વીકાર કરવાના ધોરણ—જોડે વિરોધ ના આવે એ સાચવવાની જરૂર છે. નહિ તો તો દરેક પ્રાન્તિકભેદને વિકલ્પનો લાભ આપી વિકલ્પના તત્વનો ઉપહાસ જ કરવા જેવું થશે. આણિનિયે શાકલ્ય, શાકટાયન, વગેરેના મતો સ્વીકારી વિકલ્પ કરાવેલા છે તે ખરી વાત છે. પણ હેવા ખરા ચિન્તકો અને નિરીક્ષકોનાં પ્રમાણભૂત વચનો બદલારે મળે અને હેમાં સારતા હોય ત્યારે જ એ વિકલ્પની ચોખ્ખતા પામે. ગમે તે રસ્તે જનારને શાકલ્ય અને શાકટાયન અને હેવાને આસને બેસાડવાની માંગણી પ્રો. આણંદશંકર નહિ જ કરે.

આટલી ચર્ચા પ્રો. આણંદશંકરના નિબંધ માટે બસ છે. બાકી હેમણે જે શાન્ત, નિર્વિકાર, તટસ્થવૃત્તિ વાપરીને ગંભીર દૂરદર્શીપણું વાપરવાનો પ્રયત્ન કર્યોછે તે જોઈને બહુ આનંદ થાય છે. કેમકે હાની ચર્ચામાં મમત્વ, ખોટી લાગણી, મર્યાદાનો ત્યાગ, વગેરે દુર્વિકારોને અવકાશ આપવો, એ અનિષ્ટ છે, પણ, અનુભવ બતાવેછે તેમ, દુષ્કર પણ છે.

૨.

રા. ગોવર્ધનભાઈના ઉપસંહારક ભાષણને છેક અનાદર આપના ઉચિત નથી, તેથી કેટલીક ધ્યાન ખેંચનારી વાતો ચર્ચાશું. એઓ જોડણીના વિષય તરફની વૃત્તિમાં મ્હારી અને પોતાની વચ્ચે તથાવત મુખ્ય એ બતાવે છે કે હું વ્યુત્પત્તિનું જ સેવન કરું છું અને પોતે હેને છોડી દેછે. આ વચનમાં મ્હારી વૃત્તિનું વિપરીત પ્રતિબિમ્બ પડાયછે તે ઉપર હું બતાવી જ ગયો છું. મુખ્ય ઉચ્ચાર, બીજે દરજ્જે વ્યુત્પત્તિ; એ બંને વચ્ચે બહુધા અવિરોધ; વિરોધ આવતાં ઉચ્ચારને પ્રાધાન્ય; અમુક પ્રસંગે વાજબી સગવડનો પણ આદર; આ સર્વ મ્હારી વૃત્તિનાં વિશેષ લક્ષણ છે, એ સ્પષ્ટિતર બતાવવાની હવે જરૂર રહી નથી. પ્રો. આણંદશંકરે પણ જોયુંછે કે:—“રા. નરસિંહરાવે ઉચ્ચારનું ધોરણ મુખ્ય માન્યું, અને વ્યુત્પત્તિ પણ ઉચ્ચારને અનુસરતી જ છે એમ વિગતવાર સિદ્ધ કરીને વ્યુત્પત્તિનું ધોરણ પણ સ્વીકાર્યું.”

અને વ્યુત્પત્તિને તદ્દન છોડી દેવી એ તો કેવળ અશાસ્ત્રીય માર્ગ છે; ઉચ્ચારને વ્યુ.

ત્પત્તિની કસોટીથી તપાસવો એ સાંસ્કૃતીયતાં સર્વ કોઈ સ્વીકારે છે. આ કેસો પ્રે. આ. ધુંદશંકરના સખળ શબ્દો ઉતાર્યા વિના રહેવાતું નથી. હેમના નિબંધમાં એ લખેછે:—

“ રા. ગોવર્ધનરામ આટલો પણ નિરોધ નહિં સદન કરે, અને જોડણી (વર્તમાન) ની બાબતમાં વ્યુત્પત્તિ (જૂત) નો વિચાર સર્વથા અસ્થાને છે એમ કહેછે. પણ આ ધર્મોપદેશનવાદના યુગમાં જહારે મનુષ્યની ઉત્પત્તિ વિશેના વિચાર મનુષ્યના સ્વરૂપનો નિર્ણય કરવામાં કામે લગાડાય છે, તે વખતે જૂત અને વર્તમાનને તદ્દન અલગ રાખવાની રા. ગોવર્ધનરામની સલાહ સર્વથા કેમ માન્ય થશે. એ સમજાતું નથી. કેટલાક તત્ત્વચિન્તકોની માફક રા. ગોવર્ધનરામ એમ માનશે કે ઉત્પત્તિ ઉપરથી વર્તમાન સ્વરૂપ વિશે વિચાર કરવો એ જૂલભરેલી પદ્ધતિ છે. પરંતુ એ પદ્ધતિ મનુષ્યવિચારમાં રૂઢ છે એ સ્પષ્ટ છે, તો પછી રા. ગોવર્ધનરામ જો એ પ્રકૃત વિષયમાં વસ્તુસ્થિતિને માન આપેછે, અને દશાર્થવાદી છે, હેમનાથી એ પદ્ધતિની તદ્દન અવગણના કેમ થઈ શકશે? ”

અને ખરું જોતાં રા. ગોવર્ધનભાઈથી પણ વ્યુત્પત્તિના પાસમાંથી દૂર રહેવાયું નથી. હેમના તપનો ભંગ એ મોહનીએ ક્યો છે. એ ત્હાડું, મ્હાડું, વગેરે ક્ષેપો પોતે સ્વીકારેછે. હેમનાં જીવન આપેછે. બાલ્ય દર્શને માત્ર ઉચ્ચારને જ સ્વીકાર્યાં રહેવાશે પરંતુ હેમાં બળ રહ્યું છે વ્યુત્પત્તિનું જ. તો પણ એમ માનીશું કે એઓ વસ્તુસ્થિત ઉચ્ચાર ઉપર જ વખતે આધાર રાખતા હશે અને વ્યુત્પત્તિના અન્વેષણનો શ્રમ નહિં લેતા હોય, તો પણ તેથી કાંઈ આપું જગત—ચિન્તક વર્ગ—હેમના અસાસ્ત્રીય માર્ગનો આદર કરે એ આશા બર્ય છે.

અને હું એકનો જ વ્યુત્પત્તિનું સેવન કરું છું એમ રા. ગોવર્ધનભાઈએ બતાવવાનો પ્રયત્ન હેમના ઉપસંહારક ભાષણમાં ક્યો હતો તે વસ્તુસ્થિતિથી વિરુદ્ધ છે. મરહૂમ માધવલાલભાઈ, રા. કેશવલાલ ધ્રુવ, રા. કમળાસંકર, મરહૂમ નવલરામભાઈ, કવિ નર્મદ સંયં (તેમ જ ૧૮૭૧-૭૨ ની બુકકમિટી પણ ગણિત રીતે) વ્યુત્પત્તિનો આદર કરનાર વર્ગમાં જ સમાશે. એકલા પડેલા માત્ર રા. ગોવર્ધનભાઈ પોતે જ છે. એમ એકલા પાણીમાં ખાસ અલૌકિકત્વ અને વિશેષ ગુણ સ્વતઃસિદ્ધ સંભવતા નથી એમ હું મારું છે: કેમકે વિશેષ ગુણને પરિણામે એકલા પડ્યાં પરિણામ એમાં તે જીવી વાત છે.

રા. ગોવર્ધનભાઈએ વ્યુત્પત્તિના સેવન સ્થાને એક વાંધો હોયો આપ્યો હતો કે લેખકને પગલે પગલે વ્યુત્પત્તિ શોધવી પડશે અને તે બંધા લેખકો વિદ્વાન ના હોવાને લીધે દુષ્કર છે. પરંતુ આ વાંધામાં મ્હારી બધી ચર્ચાનો પાયો જ ઉલટાવી નંખાય છે. એકવાર જોડણીનો નિર્ણય થયો તો પછી ડગલે ડગલે વ્યુત્પત્તિ જોવાનો પ્રસંગ ઉદ્ભવતો નથી. વ્યુત્પત્તિનો ઉપયોગ નિર્ણય કરનાર સાધક વર્ગને માટે છે, સિદ્ધ થયેલી જોડણીનો ઉપયોગ કરનાર મ્હોટા વર્ગને માટે નથી, એ અધિકાર તથા વિષયની મર્યાદા પરિપક્વ આગળ વાંચેલા મ્હારા નિબંધમાં બતાવી છે તેથી પુનઃક્રિત હું નથી કરતો.

સરળતાને રા. ગોવર્ધનભાઈ અધટિત મદદ આપે છે તે વિશે એટલું જ કહેવું બસ છે ; કે એઓ પ્રથમ પગલે અને અન્તિમ પગલે પોતાની જ સગવડને જુલે છે. પરંતુ પોતાની જાલ તે જ મધ્યભિન્ન અને પોતાની જાલ તે જ પરિધ હેવા અલોકિત ચંકની બહારના જગતને એ આધારે રચેલી દલીલ સર્વાંશે લાગૂ પાડવી કઠણ છે.

એક અપૂર્વ ભાવિદર્શન રા. ગોવર્ધનભાઈએ પ્રસ્તુત ઉપસંહારક ભાષણમાં કયું હતું તે જોવું અપૂર્વ હેતુ જ સંભવવિરોધી જણાય છે. ગુજરાતી ભાષાનો વિકાસ હવે હેવો થવાનો કે હેમાં સંસ્કૃત શબ્દોની ભરતી થશે એટલું જ નહિ પણ કાલક્રમે સંસ્કૃત પ્રત્યયો પણ દાખલ થશે એમ સંસ્કૃત યુગ આવશે એ હેમની ભવિષ્યવાણી evolution ઉત્ક્રાન્તિવાદનાં સળળ તરવાની વિરુદ્ધ જ છે એ કહેવાની જરૂર જ નથી. જે વલ્લભ, મૃગચર્મ ઇત્યાદિ વસ્ત્રને કેકાણે પહેરવાનો યુગ આવવો સંભવનીય હોય તો ભાષામાં સંસ્કૃત યુગ સંભવનીય છે. પ્રો. આણંદશંકરના મંત્રીર શબ્દો વાપરીને કહું છું કે:—

“આપણી વર્તમાન ભાષાનું ઉત્ક્રાન્તિ તરફ વલણ છે એ ખરી વાત; પણ એ ઉત્ક્રાન્તિ શબ્દોની સંખ્યામાં, હેમની વાચ્યરચનામાં, તથા હેમાં પ્રતીત થતા પ્રાદત્વ સૌક્યમાર્થ આદિ શુભોમાં—ઈત્યાદિમાં દેખાય દેશે.” સંસ્કૃત યુગ આવવાનો છે અને પ્રત્યયો પણ સંસ્કૃત દાખલ થવાના છે તો પછી ઈકાર એટલા દીર્ઘ અને ઉકાર એટલા દ્વિચ્છ એમ નિયમ રા. ગોવર્ધનભાઈ પળાવવાનું કરે છે તે પણ નિષ્પ્રયોજન થાય છે એટલું જ નહિ પણ એ સંસ્કૃત યુગની જોડે આઘાત ક્રત્વજ કરનારૂં જળ પ્રવર્તવા દેવાનું થાય છે.

વ્યુત્પત્તિના સેવનની અનિવૃત્તા જતાવવાને રા. ગોવર્ધનભાઈએ નીચે પ્રમાણે ખીંગ કારણો જતાવ્યાં હતાં:—

(૧.) પ્રાકૃત ભાષાઓનો અભ્યાસ વધતા નથી; જનસમાજ તેથી અજાન જ છે.

(૨.) પ્રાકૃત ભાષા તે ગુજરાતીની માતા નહિ પણ અનેક પ્રાકૃતો હોવાને લીધે હેમાં પણ માતાની માતા હેની માતા એમ કમ જશે તો કયાં મુખી હેની પેદીઓ ગણીશું ?

(૩.) વ્યુત્પત્તિનું સેવન કયાંયી દાલની જોડણીમાં અવ્યવસ્થા આવે છે; અને હેના સરળ નિયમથી વ્યવસ્થા સર્વત્ર આપે છે.

આ વાંધા-ઝડપથી તપાસી જઈએ.

(૧) પ્રાકૃતોનો અભ્યાસ પ્રથમ કરતાં વધવા માંડ્યો છે એ જાણતું હું મ્હારા નિ-

અન્ધમાં ઇશારો કરી જ, મર્યો છું. રા. ગોવર્ધનભાઈ કહે છે, આજ સુધીમાં માધવલાલ, કમળાશંકર, કેશવલાલ ધ્રુવ, અને નરસિંહરાવ એટલા ચાર જણ જ પ્રાકૃતના અભ્યાસક નીકળ્યા; આટલાં વર્ષમાં આટલી જ સંખ્યાને લીધે એ જ્ઞાન ફેલાવાની આશા નથી. પરંતુ—અસલ એક ત્રજલાલ શાસ્ત્રી શિવાય બીજો કોઈ પ્રાકૃતનો અભ્યાસી નહોતો; અને તે પછી આમ ચાર જણ નીકળ્યા તે જોઈએ છે ? કેમકે દરેક જણે પ્રાકૃતના અભ્યાસી થવાની જરૂર નથી; દરેકને એ વિષયમાં expert (નિપુણ) થવાની જરૂર નથી. જેણે જેને માટે પ્રાકૃતાદિકનું અન્વેષણ સાધક વર્ગને માટે છે એ મર્યાદા હું બતાવી ગયો જ છું તે જૂલવાની નથી. પ્રાકૃતોનું જ્ઞાન પ્રથમ કરતાં આટલું વધ્યું છે. તો આગળ જતાં વધશે. એમ, એ. ની પરીક્ષામાં હેમચન્દ્રનું પ્રાકૃત વ્યાકરણ, ગુજરાતી અભ્યાસકો માટે હવે દાખલ થયેલું છે તે વાત રા. ગોવર્ધનભાઈને અજણી હોવી ના જોઈયે; કેમકે એમ. એ. માં ગુજરાતીના પરીક્ષક એ થાય છે તે વાત હેમણે ઉપસંહારમાં બધાને કહેલી હતી, તો પછી આ મદત્તની વાત કહેવી એ શા માટે જૂલી ગયા તે સમજાતું નથી.

(૨) આ વાંધામાં એ બહુયો થાય છે. પ્રાકૃતો અનેક છે એ ખરું, પરંતુ પ્રત્યેક પ્રાકૃતના ક્રમમાં થઈને ગુજરાતી ભાષા આવી છે એમ જોઈ મानी લેવાય છે. ગુજરાતીનું સ્વરૂપ સંસ્કૃતમાંથી અપભ્રંશ ભાષા ભારત વિશેષ રીતે ઘટાયું છે, અને બીજી પ્રાકૃતોની અસર વિરલરૂપે પડેલી છે. એ વાત જૂલવાથી આ દોષ આવે છે. બીજી જૂલ્ય એ થાય છે કે ગુજરાતી સજ્ઞનું મૂળ સોધતાં અનેક ક્રમ આવવાના; જેમકે—ગર્ભારમ્-ગર્હારં (પ્રા.)—પછીનો ક્રમ મહર્-ર્-ઘર્-ર્-ધેરું. હામાં ખડું જોતાં ગર્હારં એટલો જ પ્રાકૃતનો ભાગ છે; બાકીના ક્રમ ઉચ્ચારની ઉત્પત્તિને પ્રવાહ બતાવવા મટે જ છે; પ્રત્યેક ક્રમને અકેષી ભાષા એમ માનવું એ ભ્રમ છે. અથવા તો પ્રાકૃત ભાષાઓનો સમય અનેક વર્ષોમાં વ્યાપેલો હતો, અને તેમાં ઠાળવિભાગ જુદા જુદા થયા તે તે વિભાગમાં ભાષા બદલાતી ગયેલી, તેથી પ્રાકૃત ખ્યાસ તે તો દરની પેઢીએ ગઈ એમ ગણે તો પણ યાદ એ રાખવાનું છે કે એ ઇતિહાસ ખરો જતાં, આ વ્યુત્પત્તિના અન્વેષણમાં સ્થૂલ ક્રમ તો ત્રણ જ સંભવે છે—સંસ્કૃત—પ્રાકૃત—અને ગુજરાતી; હેમાં પછી પ્રાચીન ગુજરાતી અને પ્રાકૃત અને તેની વચ્ચેના પેટાક્રમનો સંભવ છે; પરંતુ તે માટે ઉપરના સ્થૂલવિભાગની ઉપયોગિતાનો નાશ થતો નથી. અને પ્રાકૃતને ગુજરાતીની માતા કહો કે પ્ર પ્ર પ્ર પ્ર પ્ર—માતામહી કહો—હેમાં કાંઈ હાનિ નથી. પેઢીઓ ખડુ થઈ ગઈ માટે વ્યુત્પત્તિના ક્રમનો લોપ થવાનો નથી, અથવા તે જોવી અશક્ય કે કંઈ થવાની નથી. એ ક્રમ ક્યાં સુધી જોઈશું એમ કરીને મૂળ સંસ્કૃત ઉપર જવાનું પરિણામ આણવા જઈશું તો પણ શાસ્ત્રીય અન્યાય થવાનો અને ઐતિહાસિક અસલ ઉત્પત્તિ થવાનું; અને એ અસત્ય દર્શનને પરિણામે ‘સજ્ઞનું,’ ‘શોધનું’ વગેરે સંસ્કૃત દમ્ભના પ્રયોગો ઉત્પત્તિ થાય છે અને ‘પરમાણુ’ ને બદલે ‘પ્રમાણુ,’ વગેરે અર્થદોષવાળા પ્રયોગો ઉત્પત્તિ થાય એ અનુભવસિદ્ધ છે.

(૩) આ વાંધા-વિશે એટલું જ કહેવું જસ છે કે જે અવ્યવસ્થા રા. ગોવર્ધન-ભાર્ગના મનમાં છે તે અવ્યવસ્થા નથી. હેમણે એ અવ્યવસ્થાનાં ઉદાહરણ ઉપસંહારક બાપણમાં આપ્યાં નહોતાં. પણ હેમણે ઈ. સ. ૧૮૫૭-૬૮ માં સમાગ્રોચકમાં મળે તે પ્રત્યુત્તર તરીકે લેખ લખ્યો હતો તેમાં મહારી જોડણીમાં અવ્યવસ્થાનાં ઉદાહરણો આપ્યાં હતાં તે જો હિંદિ હોય તો તો ખેદની વાત છે; કેમકે હેમાં ‘સંક્રાન્તિકાળ’ ના પરિણામ રૂપ બહુ જ થોડાં ઉદાહરણ હોઈ, બાકીનાં બધાં ઉદાહરણો ખોટાં હતાં; કોઈ છાપવાની બૃહત્તાં સ્પષ્ટ રીતે હતાં, અને કોઈ તો કેવળ ખોટાં હતાં; જેમકે ‘રજની,’ અને ‘રજની’,—‘યુવતિ’, અને ‘યુવતી’,—હસાદિ વૈકલ્પિક પ્રયોગો સંસ્કૃત ભાષામાં પ્રસિદ્ધ રીતે સ્વીકારાયલા છે તે વાપરવા માટે મહારા ઉપર અવ્યવસ્થાનો દોષ રા. ગોવર્ધનભાઈએ મૂક્યો હતો. હેમના જેવા સંસ્કૃત ભાષાના વિદ્વાનને હાથે હાવા સંસ્કૃત ભાષાના કક્ષા ખખખાનું વિરગરણ થાય એ આશ્ચર્યની વાત છે. અસ્તુ. પરંતુ આરમ્ભકાળમાં આશ્ચર્ય, લખ્યું, લખી પછી આવ ત્રામ સ્વીકારનારી, તેમ ‘મહારું’—‘અમારું’ વગેરે વિરોધી પ્રયોગો વાપરનારી હેમની વ્યવસ્થામાં ફેટલી અવ્યવસ્થા જેને હેમના જેવા આમપરીકાના અભ્યાસીને ઝટ જડવું જોઈએ.

આમ ઉપસાહારક બાવણમાં ૨૯ ગોવર્ધનમહાથે જોડણીના પ્રશ્ન સંબંધ અનેક નિર્મલતાઓ બતાવી તેથી સાદિલસબાને જે કમિટી નીમશે તે કમિટીના મુદ્દરોમાં મળે નહીં જઈને વિષય માં નહિ જાય એમ આશા છે. પ્રાકૃતનું જ્ઞાન લોકોમાં ફેલાવાનું નથી, વ્યુત્પત્તિનું જ્ઞેવન ક્યાંથી અવ્યવસ્થા આવશે. લેખકો પગલે પગલે વ્યુત્પત્તિ કરતાં જોવા એસશે ?—હવે તો પ્રત્યેકે પાત્રે મંદ્રેન દાખલ કરનારો સંમંદ્રેન યુગ આવવાનો છે માટે બધી જોડણીની તપાસની માથાફટ કરેલી વ્યર્થ નથી:—આ સર્વ બધાનકે વાણીથી દોષો તો કમિટીએ તો એટલું જ કરવાનું રહેશે કે જોડણીમાં કશો મુદ્દા કરવાની જરૂર નથી એમ રિપોર્ટ આવતી પરિવ્રજે કરવા! કમિટી નીમવા માટે સાદિલસબાને બહામણ કરનારો દંગાજ જે પ્રમુખને હાથે પરિવ્રજ આગળ મૂકાયો હતો તે જ પ્રમુખના મુખમાંથી આમ આત્મધાતી વચ્ચે નીકળેલાં જોઈને હું સ્તબ્ધ થાઉં છું. પરંતુ આશા છે કે વાદવિવાદના પ્રવાહમાં તણાઈને બોલાવલાં એ વચ્ચેને કમિટી અપરિત આદર નહિ આપે અને પોતાનું કર્તવ્ય નિર્વિઘ્નરતાથી અને અભીર બાવથી બજાવશે.

3.

હવે રા. કેશવલાલ કુવના ગંભીર વિદ્વતાથી વ્યાખ્યાન અને અતિશય નવીન પ્રકાશ પાડનાર નિબંધમાંથી જોડણીના પ્રશ્નમાં જે નવું જ દર્શન થયું છે તે નોંધવાનો આનન્દ-કારક ક્રમ લઇશું. વાચ્યાપાર (phonetics) ની ચર્ચા કરી અનેક અર્થે અને ગંભીર વિચારો હેમણે જતાવ્યા હિમાંથી માત્ર એ વિશે જ નોંધ ફાલ લેવાનો પ્રસંગ છે; (૧) મ્હોટો, ખ્દન, ખ્દલું, વગેરેમાંના લઘુપ્રયત્ન સ્કાર: અને (૨) આંખ, આંખ, વગેરેમાંના લઘુપ્રયત્ન યકાર.

આ બંનેમાંના લઘુચારણ હકારને વિશે રા. કેશવલાલ એમ ખતાવેછે કે એ ખરું જોતાં અન્યજનોચાર નથી, પરંતુ હેના સંસર્ગમાં આવેલા સ્વરમાં એક પ્રકારનો વિશિષ્ટ ધ્વનિ ઉત્પન્ન થઇને એ ઉચ્ચાર બોલાયછે; જેમાં વાંસ, કાંતનું, વગેરેમાં અનુસ્વારનો ના સિક્કા ધ્વનિ છે તેમ હકારનાં સ્થળોમાં પ્રાણધ્વનિ છે; અને તેથી જેમ અનુસ્વારનું દર્શન શિરોબિન્દુથી ખતાવાયછે તેમ આ ધ્વનિનું દર્શન અધોબિન્દુથી કરાવાય;—જેમકે પેહું, પેહું, બેન, વગેરે. યકાર વિશે એઓ કહેછે કે જેમ માંમ, કાન વગેરેમાં માંમ, કાન જેવા ઉચ્ચારમાં અનુસ્વારસંસ્કાર છે તેમ આઅ, આંખ્ય વગેરેમાં યકાર, તે પૂર્વકાલીન ઇન્દ્રિયના સંસ્કાર રૂપે છે; ને તેથી માત્ર આપ, આંખ, એમ અધોબિન્દુથી પ્રદર્શન કરવું.

પ્રથમ હકાર લખાયે:—આ નવું સ્વરપદર્શન એકે રીતે જોતાં ઘણું બુદ્ધિકાશલવાળું, ગમ્ભીર શાસ્ત્રદષ્ટિવાળું અને બહુ રીતે ખસતું છે એમ કહ્યા વિના નહિં ચાલે. અને હકારના સ્થળ સંબંધી સર્વ મતભેદનું એક સપાટ નિરાકરણ આ દર્શનથી થઈ જાયછે; પહેલું, ખંદેન, વગેરેમાં હ કયલાં લખવો? આરમ્ભના સ્વરની પહેલાં કે પછી? અને પછી નો પેહલું, કે પહેલું એમ? આ શંકા રહેતી જ નથી. કેમકે રા. કેશવલાલ ખતાવેછે કે હકાર એ સ્વરની પહેલેએ નથી અને પછીએ નથી પરંતુ એ સ્વરમાં ઓતપ્રોત, હેના ઉચ્ચારણમાં માત્રન્યામ ખનિ રૂપે જ છે, એટલે પહેલેએ ના મૂકાય અને પછીએ ના મૂકાય; માટે જ એ સ્વરનું એ પ્રકારનું ધ્વનન અધોબિન્દુથી દર્શાવી શકાય. તેમ જ ‘ખ’, ‘ખં’, ‘કહ’ વગેરે સંયોગ થતાં ધ, બ, ખ થઈ જવા જોઈએ એ વાંધાનું પણ આકંતરી રીતે સમાધાન આ ધ્વનિના ખુલાસાથી થઈ જાયછે. પરંતુ મને આ માર્ગમાં બે એક અડચણો લાગે છે:—

(૧). પહેલું, ખંદેન, વગેરે હકાર જોડીને લખવાની રીત હવે બહુ અગ્રે ૩૮ થઈ છે અને એ રીતમાં ઉચ્ચારણનું પ્રતિબિંબ (ધ્વનિના પ્રદર્શનથી બીજા દરજ્જે) બધી રીતે દરતાં વધારે સત્યયુક્ત છે. તો તે કાદી નાંખી નવો માર્ગ લેવામાં અર્થ નથી.

(૨). તેમ જ, પ્રો. આણંદશંકરનાં વચનો વાપરીને કહીશું કે,—“નર્મદાશંકરની મા-૪૬ વીએ નુકતો મૂકીને ‘કેહે’ લખવાની રીત જામલ ધામ એ પણ અસંબોધિત લાગેછે. ઉચ્ચારમાં સ્પષ્ટ સંબળાતા ‘હ’ ને નેત્રગોચર કરવાને બદલે માત્ર એક નુકતાની નિસાની કરીને શોક સંતોષ માનજો?”

(૩). ધ્વનિને અધોબિન્દુથી દર્શાવવાની પદ્ધતિ રાખ્યાથી અનેકવાર કદંગા દેખાવનાં રૂપ લખવાં પડશે. ઉદા. — ‘કહું’ ને બદલે ‘કહું’ લખવું પડશે; (લઘુચારણ ૫ માટે પણ અધોબિન્દુ રાખવાનું રા. કેશવલાલ સૂચવે છે તેથી હ લખ્યું છે.); ‘હા’ (=જલ) ને બદલે ‘આ’ એમ લખવું પડશે અને તેથી પણ વિચિત્ર હું ને બદલે હું. આ ૩૮ રૂપથી એટલાં બધાં દૂર અનંતરનાં છે કે નિલ પરિચિત આંખ્યોને એ અનુચિત જ લાગશે તો હેમાં વાંક નહિં.

(૪). તેમ જ, આ હકાર તે લઘુચ્ચારણ હકાર નહિ. પણ માત્ર સ્વરનું ધ્વનન જ છે એ વિશે કાંઈક સંશય રહે તો છેક સ્વચ્છન્દી વાંધા નહિ ગણાય. એમ આશા છે. અનુસ્વારના ધ્વનિ જેટલો એ સ્પષ્ટરીતે ધ્વનનાત્મક નથી લાગતો. વખતે એમ પણ કહી સકાય કે હકારનું લઘુપ્રયત્ન ઉચ્ચારણ હોવાને લીધે ધ્વનન જેવો આભાસ માત્ર થાય છે. વાર્તાવિક ધ્વનન નથી. અને આમ માનવાને પુષ્ટિ એ જ હકારનાં બીજાં સ્વરૂપોમાંથી મળી શકશે. 'ફહેલે,' 'કલું' વગેરેમાં હ તે વ્યંજન નહિ પણ એ તથા અ હકારધ્વનિત છે એમ કહેવાને આભાસદત્ત માર્ગ પણ છે. પરંતુ હું, હા (=yes), વગેરે સ્થળોમાં હકાર છે તે ધ્વનિ કરતાં વધારે અને ગુરુચ્ચારણ કરતાં ઓછું હેતું લઘુપ્રયત્ન ઉચ્ચારણનું દર્શન કરાવે છે તેમાં એટલો આભાસ પણ નથી. રા. કેશવલાલ આ રૂપોમાં પણ ધ્વનિ બેઠેને હું, આ, એમ ઉપર જણાવેલાં કટંગાં રૂપની બલામણુ ભાગ્યે જ કરશે. આ સ્થળોમાં ધ્વનન નથી એમ બે કહે તો દષ્ટાપતિ જ છે, અને હું, હા, વગેરેમાં તે હકાર છે (અને તે લઘુચ્ચારણ જ છે) તો હમે, હમાઈ, બહેન, વગેરેમાં પણ હકાર હેતો જ છે.

હવે લઘુપ્રયત્ન યકાર:—

(૧). આ યકારને સંસ્કારરૂપ માની લુપ્ત કરી માત્ર અધોબિન્દુ રાખવાથી કેટલાંક કટંગાં રૂપ ફક્ત થશે; જદા—લખ્યું, કલું, ગયો, આગ્યો, થાય, વગેરેને બદલે લખુ, કહું, ગયો, આગ્યો, થાઅ વગેરે લખતું પ્રાપ્ત થશે; તેમ જ હાલ જ્યાં, સાં, જ્યારે, સારે, લખાય છે (જહાં, તહાં, જહારે, તહારે), તેને બદલે જાં, તાં, જારે તારે, લખતું પડશે. આ રૂપો પ્રચારમાં આણવાં અસક્ય છે તેમ જ અનિષ્ટ છે.

(૨). આ યકારને સંસ્કાર કહેવો છેક વાર્તાવિક પણ નથી લાગતો. હું નથી ધારતો કે 'આગ્યો', 'લખ્યું', વગેરે રૂપોમાં જહાં એ યકારને ટેકાવનાર, અકારભિન્ન સ્વરો છે તેમાં યકારને સંસ્કારરૂપે રા. કેશવલાલ માનતા હોય. માત્ર આખ્ય, આખ્ય ઇત્યાદિમાં અન્ય અકાર અસ્વરિત હોવાને લીધે ટેકો ન મળવાથી લઘુચ્ચારણ યકાર કાંઈક નબળો હેમને લાગી હેને સંસ્કાર કહેવાનું મન એઓને થતું જણાય છે. બાકી આગ્યો, લખ્યું, ગયો, વગેરેમાં એ યકાર તે પૂર્વસ્થ કાંઈ ઇકાર જેવાનો વિકાર પણ નથી પરંતુ યશ્રુતિ-વાળો અવર્ણ જ છે એમ પ્રાકૃત વ્યાકરણમાંથી નીકળશે; તો આખ્ય, આખ્ય, વગેરેમાં તો ઇકાર એકારનું સ્થળ બેનાર આદેસ હોઈ સંસ્કાર નહિ પણ વિકારની જોરદાર પદવી ભોગવે છે. તો હેને ગામ, કાન વગેરેમાંના આભાસરૂપ અનુસ્વાર જેવા સંસ્કારની ઉત્તરતી પદવી આપવી વાજબી નથી. . .

આ ચર્ચા રા. કેશવલાલનો નિજમ સાંભળતાં જે જણાયું તે ઉપર રચી છે, કાંઈ કહ્યુંદોષથી ઉલટું સમજાયું હોય તો જલચૂક મુધારી સકાશે.

રા. કેશવલાલના વિચારો વિશે આટલું જ મ્હારે કહેવાનું હતું તે કલું. હું અલગત

આ બાબતમાં મતાનુધારી નથી જ બોલતો, અને બીજી રીસની ખાતરી કોઇ કરી આપે તો તે માટે હું મહારા અભિપ્રાયનાં દ્વાર ઉઘાડું રાખું છું. માટે આટલી ચર્ચા કરીને, સાહિત્યસભા નીમશે તે કમિટીને એટલું જ એતવું છું કે આ સર્વ વાતોનું ગમ્ભીર ભાવથી મનન કરીને પોતાનો રિપોર્ટ તૈયાર કરશે. આશા છે કે સાહિત્યસભા રા. કેશવલાલ જેવા વિદ્વાનને કમિટીમાં દાખલ કરીને હેમની પ્રાદ વિદ્વાનોના લાભ લીધા વગર રૂહેશે નહિં.

રા. કેશવલાલે શાન્ત અકારના વિષયમાં મહારા મતને જે સખળ અનુમોદન આપ્યું છે તે માટે મને અત્યંત આનંદ થાય છે. સ્વર અને તે શાન્ત—એ વચનમાં ને વિચારમાં જ અન્તર્વિરોધ આવે છે, અથવા રા. કેશવલાલના શબ્દો વાપરિયે તો,—વદતો વ્યાગ્રાત આવે છે. એ તરફ ઉપર અકારની શાન્તતાના પક્ષકારો યોગ્ય ધ્યાન દે તો પછી બીજી દલીલની જરૂર નથી રહેતી તેમ જ એકાગ્ર ઓકારના પેઢાળ ઉચ્ચારના મ'અનુધમાં પણ રા. કેશવલાલ તન્કથી મળવ પુષ્ટિ મળે તે માટે પણ હું હેમના ગાભાગી છું.

નરસિંહરાવ ભોળાનાથ.

પ્રભુપ્રાર્થના.

નમઃ. નમઃ જગત્પિતા ' નમઃ નમઃ નમઃ
દયા કરો કે મર્મદા પદમ્ભુજે રમ !

આત્મા પ્રમાણે મિલ મહીના દેખને દમ્ભ,
તે હું નહીં હું તો બવાટવી વિષે બમ્ભ !

પાપોની મજા થાય તે નીચે પડી ખમ્ભ
જતાડો જગન્નાથ ' શાન્તિએ પછી રમ્ભ !

દુનિયામાં ભયે કોઈને હું દીન ના મમ્ભઃ
તમને ગમ્ભ જો તાત ! તો ન કાઈ તે સમ્ભ

પ્રેરો પ્રભો ! પ્રસાદ તે રાજ ચર્મ જમ્ભઃ
મામ્ભ નંમી નમી આજ કે રસેશમાં રમ્ભ !

કાન્ત.

આપણા દેશની ઉદ્યોગસંબંધી સ્થિતિ.

કંદિયાની જરૂર નથી કે આપણા દેશની ઉદ્યોગ સંબંધી હાલની સ્થિતિ ઉપર આપણા જનમંડળનું જેટલું ધ્યાન ન દોરાય તેટલું ઓછું છે. ઉપર ઉપરથી જોનારને વખતે આપણી અત્યારની સ્થિતિમાં અત્યાદી અને આનંદ જ દેખાતો દરો પરંતુ ઉપરનું પદ જરાક ખશેડીને જોવાથી આપણી આજકાલની ઔદ્યોગિક સ્થિતિની અવખતા જણાયા વિના રહેશે નહિ. છતાં છ સાત વર્ષથી વરસાદની ખેંચને લીધે ખીણ રીતના ઉદ્યોગોને અમાને એકથી જ ખેતી આપણું પોષણ કરવામાં કેટલી નબળી છે તે આપણને સ્પષ્ટ થયું છે.

સરકારી મોકરી સિવાય ખીજો કોઈ પણ એવો ધંધો નથી કે જેના ઉપર વરસાદની ખેંચની અસર થતી નથી. જે દેશો કેવળ ખેતી ઉપર આધાર રાખે છે તે દેશોમાં સર્વત્ર આવી જ સ્થિતિ થઈ રહે છે એ વાત પપ્પુ જગતના દનિદાસ ઉપર નજર કરતાં આપણને તરત સમજી શકાય તેવી છે, અને તેટલા સાદજા કારીગરી દુકાન વિગતેથી ઉત્પન્ન થતાં વાણિજ્ય ઉપર હમેશાં ધ્યાન આપવું આવે છે. આપણા ઉપર આજ કાલમાં ઉપરા ઉપરી પડતા દુકાનના નિયંત્રણ તરીકે કારીગરીને ઉત્તેજન એ એક સંમોન ઉપાય મનાયો છે અને તેમાં જેટલો પ્રમાદ કરીએ છીએ તેટલું આપણા દેશનો વિનાશકાળ આપણે નહક શ્રાવીએ છીએ. ખરું છે કે આપણા ઉપર એવા રાજ્યનો અત્યાર અમલ છે કે જે વાણિજ્યની બાળતમા આપણા ઉપર પૂરેપૂરો લાભ લેવા માંગે છે અને વખતે અલુપ્તહતી દુર્ઘ્યાની નજરે જોઈ આપણી વાણિજ્યપ્રવૃત્તિઓને આમળ ન વધવા દેવાના સાક્ષાત્ ઉપાયો શે છે. પરંતુ આટલું તો સ્પષ્ટ છે કે આપણે તેવા રાજ્યમાં રહીનેજ આપણો વિનાશ થતો અટકાવવાનો છે અને તે સાથે સર્વ તરફનો પ્રમાદ છોડી વધારે ને વધારે ઉન્નત થઈ અને દુકાનનાથી કાળ લેવાની જરૂર છે. નળગાર માણસોને જે મુશ્કેલીઓ પાછળ હસે છે તેજ મુશ્કેલીઓ મરવશાકી પુરોગામ વધારે કાસાદ આપે છે; અને જે મુશ્કેલીઓ હતી તે નેમના દાયમાં મોટી સગવડો થઈ રહે છે. ઈંગ્લેન્ડ જો કોના આવતાં પહેલાં જો આપણી પ્રજા ઉદ્યોગના સંબંધમાં એવી પછાત નહતી તો હવે તેવી રીતે પછાત રહેવાનું આપણા પાતાના પ્રમાદ વિના ખીજું કાંઈજ મુખ્ય કારણ નથી. જે જે મુશ્કેલીઓ દેખાડવામાં આવે છે, તે તે મુશ્કેલીઓને ખસેડીને આપણો માર્ગ કાપવામાંજ આપણું પરાક્રમ સમાવર્ત્ત છે. દિંદુસ્તાનનાં બાગકોને—પુરોપ અને એકીઆના તમામ સુધરેલા દેશોના બજારમાં એક વખતે અસાધારણ મોટાદા બોળવનાર પ્રજાના વંશજોને—આ શાન્તિના શુભ કાલમાં આ વાણિજ્યની પૂર્ણ સગવડ અને જૂટના સમયમાં, બગાસાં ખાવાં પડે એ કેટલી ચરમની વાત છે એ સમજવું મુશ્કેલ નથી.

ઈંગ્લેન્ડ સરકારનું રાજ્ય શરૂ થતાની સાથેજ આપણા દેશની ઔદ્યોગિક સ્થિતિ બદલ થવા માંડી હતી તે વિગેરે દનિદાસ આ બાળતનું બૂજૂ પણ જ્ઞાન ધરાવનારને હવે અમ્ય નથી. અમદાવાદના ઔદ્યોગિક પ્રદર્શનને ખુલ્લું મુકવાના સમારંભ વખતે સર શ્રીદા-જશાદ અને નામદાર ગાયકવાડ સરકારે આપણી ઔદ્યોગિક પરિસ્થિતિ અવનન થવાનો

કારણોમાં, અંદારમાં સૈકામાં અને ઝોગણીસમાં સૈકાની શરૂવાતમાં એટલે ઇંગ્લાંડમાં નિષ્કર વાણિજ્યની નીતિ દાખલ થતા સુધીમાં, આપણા દેશની પેદાશો ઉપર ખારે કર નમૂકવાનું ધોરણ, એ એક હતું એ વાત ઐતિહાસિક પ્રમાણેથી સિદ્ધ કરી હતી. પરંતુ તે સિવાય વરાળયંત્ર દાખલ થયાથી અને આપણી સામાજિક સ્થિતિમાં જુદી જુદી તરેહના થયેલા ફેરફારો અને તેને અનુસરતા ખીજા છુટ ફેરફારોની ખામી પણ કેટલેક અંશે જવાબદાર છે એ વાત પણ સ્પષ્ટ સમર્થ્ય તેથી છે. ઇંગ્રેજી રાજ્ય આબ્યાથી આપણા ક્ષાત્ર વર્ગ નિસ્તેજ અને નિર્માલ્ય થઇ ગયો. એ વર્ગની સાહસિકતાનો વિન્યાકાંક્ષાનો અને ઔદાર્યનો વિનાશ થયો, અને હાલમાં તેમનામાં યુરોપીય કેળવણી ફેલાવાથી તેમની સંપત્તિનો ધણો ખર્ચ ઉપયોગ યુરોપના વાણિજ્ય દ્વારા જ થતો હોવાથી આપણા દેશના વાણિજ્યને ખોટામાં ખોટા ધક્કે લાગ્યો. એટલું જ નહિ પણ તે કેળવણી જનમંડળમાં પણ ફેલાતાં યુરોપીય મીજાનો શોખ આપણામાં વધવા લાગ્યો અને પ્રમાણમાં આપણા દેશની કારીગરીને તે દેશની કારીગરીએ સ્થાનબદ્ધ કરી. ખીજી તરફથી વરાળયંત્ર દાખલ થવાથી હાથકારીગરી હરીશાહમાં ટકી ન શકી અને તેથી આપણા ઘણા કારીગરો જેઓ પ્રથમ બહુજ સમૃદ્ધ સ્થિતિમાં હતા તેઓ કાંતો હળરો વર્ગના વંશપરંપરાનો ઉદ્દોગ છોડી ખેતીવાડીમાં દાખલ થઇ ગયા છે અથવા અત્યારે કંગાલ દશામાં કદથી પોતાનું નિરુત્સાહ છૂપન પૂરું કરતા માલુમ પડે છે. આ બધાં કારણોના સમગ્ર જળથી ખેતી ઉપર ભાંસ વધી છે અને ખેતીનો આધાર વરસાદ ઉપર હોવાથી વરસાદની ખેંચ થતાં, પહેલાં કરતાં વધારે પ્રમાણમાં હિંદની પ્રજા કંગાલ થઇ જાય છે. તેથીજ દુષ્કાલની અસર વધારે 'બમકર' નીવડે છે અને એકાદ બે વરસાદની ખેંચથી આખો દેશ, સરકાર અને ઘોંટા તબંગર લોકોનાં મોં સાંકું, જોવા મળે છે.

આ સ્થિતિમાં જેમ જાને તેમ વાણિજ્યમાં વધારો કરવો-એટલે આપણા દેશમાં આપણા લોકોને હાથે અને બળે જનતા વાણિજ્યનો વધારો ને વધારે ઉપયોગ કરવો એજ એક ખર્ચ સાધન છે એમ માન્યા વિના ચાલે તેમ નથી. એ સ્થિતિ સંપાદન કરવા સારું સંભાળના અગ્રણી વર્ગ ઉપર બે મોટી ફરજો આપી પડે છે, એક તો એકે તેમણે સ્વદેશી વાણિજ્યનો ઉપયોગ બને તેટલો વધારો કરવો અને કાગવો, અને બીજું તેવાં વાણિજ્ય ઉત્પન્ન કરવા સારું શ્રમ લેવો. ખપ હોય તો છત થાય છે એ વાત જેમ ખરી છે તેમ વધતા જતા ખપને ઉત્સાહથી વધારી લેવા સારું અને તે ઉપર જનસમુદાયના મનને વિના કારણ અનાદર ઉત્પન્ન ન થાય તે સારું છતાં પણ તેને અનુસરતી હોવી જોઈએ એ વાત પણ એટલી જ સ્પષ્ટ છે. સ્વદેશી મીજાને નવીન યુગને ગમે તેવી ન થાય તેમ છતાં જનમંડળને તે જ વાપરવા બંધામણ કરવી એ મનુષ્યસ્વભાવની વિરુદ્ધ જવા જેવું છે. તે સંયોગમાં પરદેશી માલનો જેવાં જ રૂપ શુણ વાળી મીજાને આપણા દેશમાં પેદા કરવાની ફરજ પણ સર્વસા પ્રાપ્ત થાય છે. આપણા દેશની ઔદ્યોગિક સ્થિતિ સંખ્યા વિચાર કરનાર સહુને એટલું પ્રસન્ન થયેલું છે કે આપણા દેશનો વાણિજ્ય બંદાર એટલો ખોટો અને વૈચિત્ર્યવાળો છે કે તેમાંથી કંઈપણ, મીજા ખેતી ન શકે તેવું નથી. એટલું જ નહિ પણ બે એકવાર આપણા સમાજનું લક્ષ તે તરફ ગંભીર રીતે જાય. તો યુરોપી

બજારોને. પણ પુનઃ આપણા દેશની પાછી (manufactured) ખેદાશોથી આપણે ભરી નાંખીએ. ખામી તે સંબંધીના જ્ઞાનની અને કંઈક અંશે ધનની પણ છે. પણ તે બધી ખામીઓની પાછળ ઉત્પાદનની મોટામાં મોટી ખામી રહેલી છે જે અસંત શોચનીય છે.

તો પણ છેલ્લાં પચીસ વર્ષના આપણા ઔદ્યોગિક ઇતિહાસ ઉપર નજર નાંખતાં સમજાય છે કે ધીમે ધીમે પણ સંગીનપણાથી આપણે એ દિશામાં આગળ વધીએ છીએ. વિલાયતમાં મોસાવટિ ઑફ આર્ટ રબર આ વિષયનું બાવણ આપતાં મિ. ટોઝર કેટલાક અગત્યના આંકડાઓ આપી આપણી ઔદ્યોગિક સ્થિતિ આપણા આગળ બહુ સરળ રીતે રજૂ કરી છે અને આ પત્રના વાંચકવર્ગનું તે ઉપર ધ્યાન દોરાય તે સાર તેમાંના કેટલાક આંકડા તથા તે ગૃહસ્થે કરેલી કેટલીક મૂલ્યાંકનાઓ અહીં ઉતારવી યોગ્ય ધારી છે.*

આપણી ઔદ્યોગિક સ્થિતિનાં હાલતો બે મોટાં પ્રશ્નો છે. એક તો એ કે આપણા દેશની પ્રાચીન કારીગરીનો તાલ ન યાય અને તે જ કારીગરી નવીન યીજો પૂરી પાડવામાં મોતાનું હિસ્સું સ્થાપત લે; અને બીજું એ કે પરદેશમાંથી જે માલ આવતો હોય તેવો માલ આપણે સસ્તો બાવે અહીં બનાવી આપણા દેશની તમામ બજારોમાંથી પરદેશી માલ જેને માટે આપણે અત્યારે ધણાં જ વધારે નાણાં ખર્ચવાં પડે છે તેને જેમ બને તેમ ઓછો કરી નાંખવો; છતાં પણ આપણો અભિલાષ તો અવશ્ય એ જ હોવો જોઈએ કે જેવી રીતે આપણો દેશ બીજા દેશોને પાછા માલ પુરો પાડે અને પૂર્વેની પેઠે આપણે પરદેશના બજારમાં પહોંચીએ જ. હું કહુલ છું કે આ અભિલાષની સિદ્ધિ અત્યારે ઘણી દૂર છે. પરંતુ યોગ્ય શ્રમ સાહસ અને રાજકીય તથા સામાજિક અનુકૂલતા હોય તો એ આપણા દેશને માટે અસાધ્ય છે એમ હું માનતો નથી.

પહેલું એટલું ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ કે આપણે દર વર્ષે પરદેશથી ઘણો માલ આયાન કરીએ છીએ. એક માત્ર ઇંગ્લેન્ડમાંથી જ ૪૦,૯૧૭,૦૦૦ પાઉન્ડ અથવા રૂપિયામાં ગણીએ તો ૬૦૯,૨૨૫,૦૦૦, સાડ કરોડ બાણ લાખ અથવા ગોળ ગોળ આંકે એકરોડ કરોડનો માલ માત્ર ઇંગ્લેન્ડમાંથી આપણે વર્ષોવર્ષે લઈએ છીએ મિ. ટોઝર જતાવે છે કે સને ૧૯૦૪ માં લેન્ડેશિયરે જેટલો માલ બહાર મોકલ્યો તેનો ત્રીજો ભાગ તો રૂઝા હિન્દુસ્તાનમાં જ ખપી ગયો! અને આનું કારણ આપતાં મિ. ટોઝર જતાવે છે કે કેનેડામાં બીટીશ માલ ઉપર ૧૭ ટકા ન્યુઝિલેન્ડમાં ૯૬ ટકા ઑસ્ટ્રેલિયામાં ૧૬ ટકા અને દક્ષિણ આફ્રિકામાં ૩૬ ટકા જકાત લેવાય છે ત્યારે હિન્દુસ્તાનમાં ૨૬ ટકા જકાત લેવાય છે. હિન્દુસ્તાન સિવાયના બીજા દેશોમાં બ્રિટિશ માલનો આપ કરવા સાર જકાત નાંખવામાં આવી

* આ લેખનો મિ. ટોઝરના આંકડાનો આ પત્રના વાંચનારને પરિચય કરાવવો એ મુખ્ય હેતુ છે. એ આંકડામાં કેટલોક વિશેષ ફેરફારવાની જરૂર આ લેખક સ્વીકારે છે પણ તે કરવા અત્યારે તેને વખત નથી. એની અંદર કંઈ સમજન હોય તે તપાસવાનું પણ બન્યું નથી. આ પ્રત્યક્ષ સંબંધને સામાજિક રાજકીય અને બીજા મુશ્કેલીઓ છે તે બાંધન ઉપર કંઈ બીજાનાર વિવેચન કરવા આ લેખકનો હતાહો છે.

પ્રાન્ત. ૧-થી ૨૦ ૨૦ ઉપર કુલ કુલને હીસાબે
નંબર. ઉચાના સંકેતે ટકા.

મુંબઈ.	૨૮૯ ૩૨૭૪૦૦૦૦૦	૨૮૯ ૮૭૫૦૦૦૦૦	૨૮૯ ૪૧૪૮૦૦૦૦૦	પ્રમાણ. ૨૧
મધ્ય પ્રાન્તો. અને વરાહ	૧૯૯૦૦૦૦૦	૪૭૦૦૦૦૦	૨૪૬૦૦૦૦૦	૧૯
મદ્રાસ.	૨૩૮૦૦૦૦૦	૪૯૦૦૦૦૦	૨૮૭૦૦૦૦૦	૧૭
બંગાળા.	૪૩૮૦૦૦૦૦	૨૭૦૦૦૦૦	૪૬૫૦૦૦૦૦	૬
સંયુક્ત પ્રાંતો અને અજમેર.	૨૯૫૦૦૦૦૦	૪૦૦૦૦૦૦	૨૯૯૦૦૦૦૦	૧
પંજાબ.	૧૧૬૦૦૦૦૦	૪૦૦૦૦૦	૧૧૬૦૦૦૦૦	૦.૩
કુલ	૪૫૬૦૦૦૦૦૦	૧૦૦૨૦૦૦૦૦	૫૫૬૨૦૦૦૦૦	૧૮

આપણા દેશમાં જ જ્યારે ઉચા નંબરનું સુતર નીકળી શકે તેવું રૂ પેદા થશે ત્યારે આ આંકડા જુદા જ સ્વરૂપ ધારણ કરશે અને ત્યારે આપણે લેન્ડેશીયરમાંથી આયાત થતો માલ ઘણો ઘટાડી દેવા શકિતવાન થઈશું એ નિઃસંદેહ જેવું લાગે છે.

અત્યારે પણ હુબલી બરચ અને ધોલેરાનું રૂ ૪૨ નંબર સુધી કંતાઈ શકે છે આપણા દેશનું સરેરાશ રૂ ૩૨ નંબર સુધી કંતાઈ છે અને મુંબઈની મીલો ૨૪ નંબર સુધી તો એટલું સાફ કાંતી શકે છે કે તે નંબર સુધીનો માલ વિલાયતથી મંગાવવાની જરૂર પણ રહેતી નથી. નીચેનો કોઠો દેશી અને પરદેશી સુતરના આંકડા આપે છે.

નંબર	દેશી.	પરદેશી
૧ થી ૨૦	રૂ. ૪૭૪૫૦૦૦૦૦	રૂ. ૨૫૦૦૦૦૦
૨૧ થી ૩૦	„ ૮૬૮૦૦૦૦૦	„ ૪૦૦૦૦૦૦
૩૧ થી ૪૦	„ ૧૬૫૦૦૦૦૦	„ ૧૪૫૦૦૦૦૦
૪૦ ઉપર	„ ૯૦૦૦૦૦	„ ૪૮૦૦૦૦૦
કુલ.	„ ૫૭૮૭૦૦૦૦૦	„ ૨૫૮૦૦૦૦૦

ઉપરના કોષ્ટકથી જણાશે કે હવે આપણા દેશમાં ૩૧ થી ૪૦ નંબરનાં મુતર પરદેશથી આવે છે તેના કરતાં વધારે પેદા કરીએ છીએ. અને તેથી કરીને જ્યારે ૧૯૯૮-૯૯ પહેલાંના પાંચ વર્ષોની સરાસરીમાં આપણા દેશમાં ૪૮૪૦૦૦૦૦ રૂ. મુતરનું આયાત થતું ત્યારે તે પછીના પાંચ વર્ષોની સરાસરી ૩૫૫૦૦૦૦૦ રૂ. તરફની છે:-

મુતરના ઉદ્યોગમાં આપણે ધીમે ધીમે આગળ વધતા જઈએ છીએ એ આશા આપનારું ચિહ્ન છે તેમ જ બચિબ્જમાં પણ જેને માટે પુરતો અવકાશ છે તે પણ ઉપરથી સ્પષ્ટ થશે. અહીંની મીઠામાં નીચે શ્રેણીની તરેહનો દરવર્ષ માલ પેદા થાય છે.

તરેહ	રૂ. તરફ
નેનકલાદ માદરપાટ	૩૯૨૦૦૦૦૦
ઘોતીઆં	૨૬૭૦૦૦૦૦
ખરવી માદરપાટ જીન વિગેરે	૧૯૧૦૦૦૦૦
આદર	૧૪૧૦૦૨૦૦
પરમુરણ	૧૨૪૦૦૦૦૦
	૧૧૧૦૦૦૦૦

ઉપરના આંકડા ઉપર આપણી મુતરની મિલો દેશી કાપડ વાવરવાના આશયવાળા-

ઓને કેટલી સગવડ કરી આપે છે તે સહેજ સમજાશે. દિવસે દિવસે માલની ભત મુદ-
રતી જાય છે. ગયા મુંબઈના પ્રદર્શનમાં જેમણે સુતરનો માલ જોયો હશે તેમની ખાત્રી
થઈ હશે જ કે છેલ્લાં છ વર્ષમાં સુતરના ઉદ્યોગમાં કેટલો બધો મુદારો વધારો છે
તોપણ મિ. ટોમર કહે છે કે જે માલ પેદા થાય છે તે આપાત થતા સુતરાઉ
માલના ૨૫ ટકા જેટલો જ છે: અનુમાન ૨૫૯ છે કે હજી સુતરનો માલ પેદા કરવા
સાડૂ ચારગણો અવકાશ આપણા દેશમાં છે. નીચેના કોષ ઉપરથી જૂદા જૂદા
પ્રાંતોમાં આ ઉદ્યોગની શી સ્થિતિ છે તે જણાઈ આવશે.

હિંદુસ્તાનમાં સુતરની મિલોની સંખ્યા વિગેરે દેશ વિભાગ પ્રમાણે.

પ્રાંત.	મિલ.	તરાક.	સાળ.	રોજીદારો.
મુંબઈ	૮૪	૨,૬૩૮,૮૩૦	૨૫૩૫૯	૮૮૪૪૬
અમદાવાદ	૩૨	૫૦૯૯૨૮	૬૬૪૩	૨૦૧૨૫
ખીજી જગાઓ	૨૫	૪૮૦૫૨૮	૩૩૬૨	૧૮૫૮૪
સરવાળો મુંબઈ ધક્ષિણનો	૧૪૧	૩૬૨૯૨૮૬	૩૫૩૯૪	૧૨૭૧૫૫
બંગાળા	૧૦	૪૫૦૯૧૨	૨૧૩	૧૦૨૩૦
સંયુક્ત પ્રાંતો	૯	૩૦૯૬૨૭	૩૨૧૫	૮૯૪૦
મદ્રાસ.	૧૨	૨૮૭૭૦૬	૧૭૪૭	૧૨૩૪૦
મધ્ય પ્રાંતો. અને વરાહ.	૯	૩૯૮૫૩૨	૨૬૪૯	૧૦૬૦૬
પંજાબ અને વાયવ્ય સરહદ પ્રાંત	૮	૧૧૪૦૦૮	૪૭૫	૩૨૦૧
અજમેર-મેરવાડ.	૧	૧૨૩૧૨	૩૬૯	૭૦૮
ખીટીશ હિંદનો સરવાળો.	૧૯૦	૫૦૦૨૪૨૬	૪૪૦૬૨	૧૭૩૩૮૦

પ્રાંત મિલ.

દેશી રાજ્યો.	૯	૧૪૫૩૨૮	૧૦૨૦	૫૪૫૭
પોન્ડીચેરી.	૫	૧૫૬૦૦	૧૩૩૯	૭૬૩૪
કુલ સરવાળા.	૨૦૪	૫૨૧૩૩૪૪	૪૬૪૨૧	૧૮૬૨૭૧

આના ૧૮ સંબંધમાં હાથકારીગરીથી પેદા થતા માલની બાબતનો પણ આપણે વિચાર કરીએ. મિ. ટોન્ડર કહે છે કે એવી મજૂરી થયેલી છે કે હાથે બનાવેલું કાપડ સાંચાના કાપડ કરતાં તગણું ટકાઉ છે. અને જ્યારે સાંચાની એક સાળ રાજતું બારશેર કાપડ પેદા કરે છે ત્યારે હાથની સાળ બશેર પેદા કરે છે. વધારે ટકાઉ હોવાના કારણ-સર તેમ જ હાથે જે પ્રકારનું કાપડ બને છે તે સાંચાના કાપડ કરતાં વધારે ટકાઉ વસ્તુ નદાર અને ગરમ હોવાથી તે કાપડ પણ હજી કેટલાક ભોડામાં પહેરવા સારૂ અને બીજા વર્ગોમાં જોડાઈ રમણીઓ ટમરીઓ વીગેરે કામમાં ઉપયોગમાં લેવામાં આવે છે. અને જોડાઈ રમણીઓ જાનભો વીગેરે વસ્તુઓમાં હાથના બનાવેલા કાપડનો જેમ બને તેમ વધારે ઉપયોગ થાય છે એ છટ છે અને તેથી હાથકારીગરોને પણ ઉત્તેજન આપવાની જરૂર છે.

* આ રથજે અમને મિ. દત્તા "Victorian Age" માં નીચેનો પેરગ્રાફ માઠ આવે છે.

"But hand-looms still survive in India to some extent, in spite of power-looms. The reasons are not far to seek. India is pre-eminently a country of small industries and small cultivation. Land in England belongs to great landlords; the agriculturists are mere farmers and labourers. But land in India belongs primarily to small cultivators who have their hereditary rights in their holdings; the landlord, where he exists, cannot eject them so long as they pay their rents. In the same manner, the various industries of the country were carried on by humble artisans in their own villages and huts; the idea of large factories, owned by capitalists and worked by paid operatives, was foreign to the Indian mind. And despite the great results which are achieved by capital, it is nevertheless true that the individual man is at his best,—in dignity and intelli-

જે કામ આગ આઠ કે બાર રૂપીયાનું એક વિલાયતી રગ કરે છે તે જ કામ રૂઢદાર રળઈ કરે છે અને દસબાર રૂપીયાની ઉંચી 'ઉલ્લન' વેનિસ્યન જે અર્થ સારે છે તે જ અર્થ રૂઢદાર ડગલીઓ સારે છે એ વાત બ્યારે આપણે ધ્યાનમાં લઈએ ત્યારે આ દેશમાં પણ ઉત્તેજનની ઉપયોગિતા આપણને સ્પષ્ટ સમજાશે.

(અપૂર્ણ.)

ઉત્તમલાલ કેશવલાલ ત્રિવેદી.

gence, in foresight and independence,—when he works in his own fields or at his own looms, rather than when he is a paid labourer under a big landlord or a wage-earner in a huge factory. And every true Indian hopes that the small cultivation of India will not be replaced by landlordism, and that something of the home industries will survive the assaults of capitalism."

R. C. Dutt.

તાત્પર્ય કે મિલનના મજૂર કરતા પોતાના ખેતરમાં અને પોતાની સાળ ઉપર કામ કરનાર માણસમાં આત્મપ્રતિષ્ઠા, બુદ્ધિ, દીર્ઘદષ્ટિ અને સ્વતન્ત્રતાનો વધારો સભવ છે.

અખુટ કોવત આપનારા.

આતંક નિગ્રહ ગોળીઓ.

કિમતગોળી ૩૨ ની દબી ૧ નો રૂપીઆ ૧.

વૈદ્ય શાસ્ત્રી મણિશંકર ગોવિંદજી

મલિક, આતંકનિગ્રહ ઔષધપાઠ્ય—આપિત ધરસેન ૧૮૮૧.

હેડ ઓફીસ—જામનગર—કાઠિયાવાડ.

ગ્રાંથ ઓફીસ મુઆજ્. કાલકારેવી રો.

આયુર્વેદ રહસ્ય.

(હવેથી દરમામે ૧૯૧૨ ૫૩ છે)

૮૫૫૪ ખર્ચ સહિત પાર્શ્વિક લવાજમ ૦-૧૧-૦ તે ન બરી સર તેવાઓની પામે-
થી ૮૫૫૪ ખર્ચનાજ માત્ર ત્રણ આના અને ત્રણ મરીખને માત્ર નામ નોંધાવવાથી મફત
જ મોકલવામાં આવે છે.

વૈદ્ય શાસ્ત્રી મણિશંકર ગોવિંદજી.

શુદ્ધ યુગની ના.પાંતર તથા પૂરતા વ્યાખ્યાન સાથે.

Pay-Nothing-A guide to Health, Wealth and Prosperity
(In English p. p 100) Gratis Post free, Apply to,

Vaidya Shastri Manishanker Govindji
Jamnager, Kathiawad

શ્રી મહાગવદ્ગીતા.

કદ ૩૦મી આઠ પેલ સગમમ ૮૦ ફારમ. કિંમત રૂ. ૪ આર.

અરવા આગાની રીકીટ મોકલો નમુનો મંગાવી તેના કિંમતપણાની ખાતરી કરો.

વૈદ્ય શાસ્ત્રી મણિશંકર ગોવિંદજી.

જામનગર—કાઠિયાવાડ.

In 1903-4, the trade of India reached £200,000,000 and even this high figure has certainly been much exceeded in 1904-5. In Coronation year an inscription on a cereal arch erected in Whitehall claimed that Canada was 'the granary of the Empire'. But that position is really held by India, which is too modest or too unenterprising to advertise. During the last three years India has supplied England with 31,384,000 cwt of wheat, while Canada has furnished only 26,621 cwt of wheat and 6,227,000 cwt of flour. Again if we regard the three great countries as markets for British produce, we find that in 1903 the purchases of Canada and Australia together amounted to only £2,244,000, while those of India were £40,617,000, or nearly 18 percent greater. In 1904 also India bought us less than one third of Lancashire's exports of cloth. One great reason why so many British goods find their way to India is to be discovered in the second fiscal Blue Book of the Board of Trade (2337/04), which shows that the average duties levied on imported British manufactures are 17 percent in Canada, 21 in Zealand, 11 in Australia, and only 21 percent in India. The chief British import into India viz., cotton cloth pays only 81 percent and a countervailing excise duty is imposed, but in Canada similar goods pay 17 to 23 percent and no excise duty is levied. The one duty is for revenue the other for protection, largely against British manufactures. I can only advert to the extensive interests that England has in India owing to her investments of hundreds of millions of capital, and to the large numbers of Englishmen employed in the army and civil service and in mercantile pursuits. And last, but not least, it must be remembered that India contributes 1,000,000 men and £20,000,000 in money to Imperial defence an item that can not be disregarded as it is ultimately a charge on her industries."

*Mr. H. J. Ellis's Paper in the Journal of the
Society of Arts (June 1905)*

वसन्त.

इदं सत्यं सर्वेषां भूतानां मध्यस्थं सत्यस्य सर्वाणि भूतानि मधु यथा
 घुमस्मिन्सत्ये तेजोमयोऽमृतमयं पुरुषो येष्वयमव्यात्म सात्यस्तोजोमयोऽमृतमय
 पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ।

उपनिषद्

सत्यान्न प्रमदितव्यम् । धर्मान्न प्रमदितव्यम् । कुशलान्न प्रमदितव्यम्
 भूत्यै न प्रमदितव्यम् । व्याघ्राय प्रवचनाभ्यां न प्रमदितव्यम् ।

उपनिषद्

वर्ष ४, अंक ६.

[भासिके]

आश्विन, सप्त १९६१.

तन्त्री—श्री'सर आ'नन्दकर पापुभाष ध्रुव ओम ओ ओम् ओम् ओम्

दिगदर्शन

३२९

(१) "प्रेमघटा", (व्याख्यान)

(२) मि' नन्दी नि'गता ।

प्रेमानन्द

३३६

(१८ ग' देशनाना द'द' १५ तुर' भी ओ)

पुनरुक्तानां प्रदर्शने

३४२

(११ न' स'क'प्रभाष न'न'स'क' पापुभाषा भी ओ ओम् ओम् भी)

भागे व्याख्याय

३४९

(११ २१ 'व्याख्या')

न' पा' नन्दश'कर पु'न'स'क'र'ने' स्वर्गवान

३५६

(वसन्त-व्याख्यान)

લવાજમ.

(૧) લાઇબ્રેરીઓ, (૨) સભાઓ, (૩) વિદ્યાર્થીઓ, (૪) સ્ત્રીઓ, (૫) યુજરાતી શાળાના માસ્તરો, (૬) તળાટીઓ તથા (૭) માસિક રૂા. ૧૫ મુધીના સર્વ પગારદારો માટે વર્ષ એકના રૂા. ૨-૦-૦ (પોસ્ટેજ સાથે.)

ઉછરતી લાઇબ્રેરીઓને ખાસ બક્ષીસ નવી રચવાતી (એટલે કે એક વર્ષ અન્દરની) લાઇબ્રેરીઓને એક પ્રતિષ્ઠિત ગૃહસ્થના સ્ટીટફોક્ટ ઉપરથી આ પત્ર બક્ષીસ તરીકે મોકલવામાં આવશે માત્ર પોસ્ટેજ ખર્ચના આના ચાર મોકલના કૃપા કરવી. બીજા વર્ષ માં, રૂા. ૦-૮-૦

અન્ય સર્વ માટે વર્ષ એકના રૂા. ૨-૮-૦ (પોસ્ટેજ સાથે)

છૂટક નકલના

રૂા. ૦-૪-૦

મળવાનું ઠેકાણું—અનન્દશંકર આપુભાઈ મુવ
વમન્ત ઓફિસ—અમદાવાદ

નિયમો.

- ૧ પગાર સહીના અને તન્ત્રીની સહીના લેખો માટે તન્ત્રી જવાબદાર છે.
- ૨ “વસન્ત-ઓફિસ”ની સહીના લેખો માટે “વસન્ત-ઓફિસ” જવાબદાર છે.
- ૩ અન્ય સર્વ લેખો માટે તે તે લેખોના કર્તા જવાબદાર છે.
- ૪ કોઈ પણ લેખ-“વસન્ત”માં દાખલ કરવાનો યા કયો હોય/ક ન હોય-પણ તે લેખકને પાછો મોકલવાને અમો બધાતા નથી.

વ્યવસ્થાપક.

વેદ્યુપેયબલ.

વર્ષ પૂરે થવા આગું છે તેથી જ ગૃહસ્થોએ હજી સુધી લવાજમ ન ભર્યું હોય તેમણે તે મોકલી દેવા કૃપા કરવી નહિ તો તેઓએ વેદ્યુપેયબલ અઠ સ્વીકારવો. એજ વિનંતિ.

વ્યવસ્થાપક.

તાવની દવા માટે બબે આંદ.

બાતલીવાલા એગ્યુમિસ્ટર તથા બાતલીવાલા એગ્યુપિસ્ટની તરેહવાર નકલો ચાયછે, પણ અતે ફતેહ તો બાતલીવાલાનીજ છે. પુષ્કળ તાવની દવામાથી માત્ર ડાક્ટર બાતલીવાલા એકવાજ આવેલા, પણ આંદ મેળવી બબે આંદની ફતેહ મેલવવા પામ્યા છે પ્લેગના પુષ્કળ કેસો એનાથી સારા થયા છે, કીમત રૂ. ૧)

બાતલીવાલાની અમખીરીલ શક્તોની ગોળાઓના મારે મોટે વખાણ કરવા ગમતું નથી, પણ જો તમને બાતલીવાલા એગ્યુમિસ્ટર તથા પિસ્ટર બરોશો હોય તો તેવે જ બરોશો બાતલીવાલા પી અમખીરીલ શક્તોની ગોળાઓપર રાખજો. ધણે અબીપાસ કીધાથી ઉત્પલ થતી ચાક, ખંનની ઉદાશી, ફોકો એહેરો, નામરદી, શરીરને નમલાઈ, ઉગમાં ધાતનું જડુ, ખલીની સરવાત, પાચન શક્તિની નબળાઈ, માટે બાતલીવાલાની અમખીરીલ શક્તોની ગોળાઓ અસરકારક છે કીમત રૂ. ૧૧

કોલેરાનો અકસીર ઉપાય બાતલીવાલાની કું. કોલેરાલ છે. કી. રૂ. ૧ એકલા બનાવનાર, ડાક્ટર હો. લી. બાતલીવાલા.

ઠેકાણું વરલીનું દવાખાનું તથા સરવે ઠેકાણે મલશે

વસન્ત.

इदं सत्यं सर्वेषां भूतानां मध्वस्य सत्यस्य सर्वाणि भूतानि मधु यश्चा
यमस्मिन्सत्ये तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमव्यात्म सात्यस्तजोमयोऽमृतमयः
पुरुषाऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ।

નવનિર્ગ્

मत्प्राप्तं प्रमदितव्यम् । धर्मांश्च प्रमदितव्यम् । कुशलांश्च प्रमदितव्यम्
भूल्यै न प्रमदितव्यम् । स्वाध्यायप्रवचनाभ्यां न प्रमदितव्यम् ।

કપાનવન્

વર્ષ ૪, અક ૯.

[માસિક]

આશિત, સપ્ત ૧૯૬૨.

દિગ્દર્શન

* 'સન્તો મેરે, પ્રેમચટા હુક માર્દ'

(વ્યાખ્યાન.)

એક અંગ્રેજ મહાત્મિ કહે છે —

Our little systems have their day
They have their day and cease to be
They are but broken lights of thee
And thou my Lord art more than they

* ઉપરની અનુભવભરી વાણી મમમ રહસ્ય હું વ્યાખ્યાન કે વાચકને આપી શકીશ એમ માનતા હું જરા પણ ધાત્વ કંટો નથી એ “પ્રેમચટા” પ્રેમી હૃદય જ અનુભવી શકે છે, અને કોઈ પણ હૃદયને વ્યાખ્યાનથી પ્રેમી કરી શકાય એ સમજતું નથી તથાપિ આ ઉપક્રમ કરતાં મુખ્ય યોગ્ય એટલું જ છે કે—આ મયાગાની પકિત વાચી તથા એનો મનુર આવાપ હૃદયના ભરી એકાદ મર્યાદા વાચક પણ પરમાત્મદટિ પામશે એમ આ લેખને આપી છે અને એ દટિ વધારે વિશદ-ચોખ્ખી કરવાના સાધન કે આ હુંક વ્યાખ્યાન ચોખ્ખું છે

આ પકિતઓ સુપ્રસિદ્ધ છે, અને પૂર્વે વમનત્રયે મુદ્દર્શનમાં એક એ રચને ટકાઈ પણ ચૂકી છે—પણ પરમાત્માના રસપ્રપ્તિના વિચાર પ્રવામાં એ એવું યથાર્થ દર્શિનિન્દુ આપે છે, તથા જગતનો ધાર્મિક ઇતિહાસ એની દૈશિક અને કાલિક વિશાસતામાં સમજવાનું એ એવું સારૂ સૂત્ર છે — એનું પુનઃ સ્મરણ કરવામાં બાધ નથી એવું તાત્પર્ય એમ છે — મનુષ્યના આ પ વિચારો પરમાત્માના આનન્દને આપી શકતા નથી પોતપોતાનો સમય ઓગાવી આ ખરે એ વિચારો નાશ પામે છે, એ વિચારો તે પ્રભુનો ભાગ્યો તૂટ્યો પ્રકાશ માત્ર છે, અને નહુ પોતે એ મર્વ કન્તા અધિક છે કુમાર કહેવાનું કે, મનુષ્યશુદ્ધિ પરમાત્માનો પાર પામી શકતી નથી પણ જે કાર્ય કરના મનુષ્યશુદ્ધિ અમમર્થ છે, તે કરવાનું બીજું માર્ગ સાધન છે ? મનુષ્યહૃદય એ કરી શકે એમ ઘણીવાર કહેવામાં આવે છે જે પ્રભુ શ્રવણ મનન અને નિદિધ્યામનમાં કાનક્ષેપ કરનાર મુનિઓને ન મળ્યા તે પ્રેમથી ધસતી મળતી ગોપીઓને મળ્યા, એમ ભક્તિમત્રનો મહેલ છે — અને એ જ ભાવથી યોગ દિવસ ઉપર આપણા હૃદયે અન્તરમાયી જીભી માગ્યું હતું કે— ‘ મજનાથ કુલાલ સારી રેન ’ આજ તે દિવસતા હવત-ગ તરફ પાછી દૃષ્ટિ ફેરવીને જોએ છીએ તો એ હૃદયતન્ન પણ પરમાત્માના રસપ્રપ્તિને યથાર્થ રીતે પ્રદાન આપવામાં—ઓઠો પડતો—નાગે છે

શુ આપણું હૃદય પરમાત્માને પ્રેમથી વળગે, સમસ્ત જીવજીવંત એને જુનાવું અમ ઇચ્છ્યા કરે, એટલામાં જ એ હૃદયની તૃપ્તિના રજોઓ ધાર્મિક દૃષ્ટિને મનુષ્યની દૃક્ત અનિર્વાર્ય વૃત્તિ સમજે છે—અર્થાત્ એ વૃત્તિ સત્યને મહત્તી નથી પણ અન્ધવત્ સત્ય પ્રતિઅનિર્વાર્ય રીતે ધમે જાય છે એમ માને છે, તેઓને તો પૂર્વોક્ત ઇચ્છાના અસ્તિત્વમાં જ કદાચ પૂર્ણ મન્તોપ થાય તેમજ, જો ધાર્મિક વૃત્તિને માર્ગિક નિર્ણય પદાર્થને વિષય કરતી અને એને ક્રિડાળમાં અજોના પદાર્થની મારફત જુનાવવાની ઇચ્છામાં સમાપ્ત થતી મળે છે, તેઓ પણ એ દૃષ્ટિને—મહા ઉપર સમુદ્રનું મોલુ પથગાય તેમ—પરમાત્મા ઉપર પથગતી કે પે પણ પન્માત્મા છે એમ જોને નિશ્ચય છે—અને એમ જોને નિશ્ચય છે તેવાનો લક્ષીને જ આ આખ્યાન છે—તેનાના હૃદયમાં તો શુભભક્તિને અવમાય છે જ નહિ તેમજ વગી પરમાત્માને એજો જગ વિષય જોવો પણ કેમ મનાય કે જોઈ આપણા હૃદયનો ભાવ એના ઉપર રહ્યા કરીએ અને જના એ એના નિર્ણયન અને અકર્ષણમાં રહી આપણા પ્રેમનો જ્યાં ન વાળે ? શકસાર્થ યથાર્થ માને છે નિર્ણયની ભક્તિ સભરતી નથી નિર્ણય સમુદય ધર્મ ભક્તને પોતે છે આવી ‘ પુટિ ’ નો અનુભવ કરતા એ અમ્તજન એના જન્મજોને મનોધી કહે છે કે “ સન્તો મેરે, પ્રેમઘટા કુક માર્ક ” । ભક્તમનને અનુભવ થાય છે કે પરમાત્મા છે, વિશ્વની પાર કાઈક રચે છે એમ નહિ, પણ પોતા પ્રતિ એની “ પ્રેમઘટા ’ જુમો આપે છે આ અનુભવની કાઈક જાણી લેવા માટે—એમદ મેદાનમાં ઉભા રહે ના અને આકાશમાં અદ્ભુત દેખાવ વિસ્તારતી ધનઘટા નીરખના તમને પોતાને કરવો આપણું અંદિક જીવન એક મરુભૂમિનું રણ છે—ત્યાં સુધી એમા પરમાત્માપ્રેમની ધતપટાનું જળ સીંચાયું નથી, એ જળ સીંચાતા, એ જ ભૂમિ અર્થાત્કિ વસ્ત્ર ધારણ કરે છે અને મનુષ્યજીવનનું ‘ અન્ન ’ પૂરું પાડે છે આપણી રિવિધ ધર્મસરચાઓ—વચ, દાન, વ્રત, અર્ચન, ઉત્સવ, વહુશ્રમના

ધર્મ એ સર્વ—આ પરમાત્મરસથી સંત્યાઈ આપણી બ્યટિ અને સમયિની હૃદયબુધિમાં જોગેલી વિવિધ વનસ્પતિઓ છે: એના યદી જ આપણા જીવનનું પોષણ થાય છે.

પણ આ “પ્રેમઘટા” ઝુકી આવતી સર્વ કોઈ કેમ દેખાતી નથી? આ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપવો કઠણ છે. કઠણ છે એનું કારણ એમ નથી કે એના સત્યમાં કંઈ ખામી છે, પણ એના સ્વરૂપમાં પિશિટતા છે. તે એ કે જોને એ પ્રેમનો અનુભવ છે તેને એ સિદ્ધ કરી આપવાની જરૂર રહેતી નથી, અને જોને અનુભવ નથી તેને એની પ્રતીતિ થવી કઠણ છે. છતાં—જરા પરમાત્મા તરફ હૃદય દેરવશે અને તે સાથે કેટલાંક ચિહ્નો ઉપર દૃષ્ટિ કરશે તો એના પ્રેમની ઘનઘટા ક્ષિતિજ ઉપરથી ચરી આવતી દેખાવા માંડશે.

૧. પરમાત્માના મનુષ્ય ઉપરના પ્રેમની પહેલી નિશાની શી? આનો ઉત્તર જરા રિરોધાભાસી લાગશે, પણ તે વાસ્તવિક છે—અને તે એ કે દુઃખ, સંસારનાં દુઃખ. પરમાત્માની જેના ઉપર દૃષ્ટિ થાય છે તેના ઉપર જ એ દુઃખ નાંખે છે. અમંય્ય વિકટ પ્રસંગો અને આપત્તિઓનો અનુભવ મેળવી એ અનુભવથી પવિત્ર ચર્ધ કુન્તી કૃષ્ણ પ્રત્યે કરે છે—

“વિપદઃ સન્તુ નઃ શશ્વત્ તત્ર તત્ર જગદ્ગુરો”

હે જગત્ના પ્રભુ! હમેશાં અમારા ઉપર આવી વિપત્તિઓ જ હજો, જોથી અમેને તમારું નિલ દર્શન રહ્યાં કરે.

જેઓનાં હૃદય કૃપણતા અને કાવરતાથી ભરેલાં છે તેઓ સાંમારિક સુખનું એકેક ટપક આટલાં કરે છે: કુતરું દાડકું આટલા કરે તેમ! કદી જન્મારામાં જળે એ જોયું જ નહોય! ને કે દરોડો જન્મો ભોગવ્યાં કર્યું છે છતાં! એવા મનુષ્યોના ગાયકાપણો ખ્યાલ લાવો, અને તે સાથે ક્ષત્રિયમાતા કુન્તીની વીરત્વભરેલી ક્ષિતિ સરખાવો અને કહો કે એમાંથી કયો ભાવ વધારે ઉચ્ચ? અરે! આવા એ પિરુદ્ધ ભાવ વચ્ચે ‘વધારે ઉચ્ચ’ એવી સરખામણીના શબ્દો પણ શોભતા નથી. એક ભાવ કબૂલ કરતાં પણ આપણે શરમાઈએ છીએ, અને બીજા જ આપણા પુરુષત્વને છાજતો લાગે છે.

અત્રે સાંસારિક દુઃખ, એમ કહેવાની મતલબ એવી છે કે દેહદમનમાં ધર્મ સમાજેલો માની જોઓ વિવિધ તંપશ્ચર્યા રૂપી કૃત્રિમ દુઃખો—હાથે ઉપગમી—વેડે છે, તેઓની એ તપશ્ચર્યા તે ખરી તપશ્ચર્યા નથી. આપણે મારે પરમાત્માએ તપશ્ચર્યાનાં અસંખ્ય સાધનો સાંસારિક દુઃખ રૂપે રચી મૂક્યાં છે, એનો અનુભવ કરી પવિત્ર થવું એ દુઃખની ‘તપસુદ્રા’ લઈ પરમાત્માનાં સાંનિધ્યમાં જવું એ મનુષ્યનો મનુષ્ય તરીકે પરમ ધર્મ અને અધિકાર છે. શું પશુઓ પોતાના દુઃખમાં પરમાત્માના પ્રેમનું ઝરણું જોશે? તેઓ નો પીડા પામશે અને પામીને વીસરી જશે, ફરી પામશે, ફરી વીસરશે હંસાદિ. મનુષ્યમાં જ એવી શક્તિ છે કે એ દુઃખ ભોગવ્યાં, એટલું જ નહિ પણ એ દુઃખનો અર્થ કરવો: એટલે કે એનું

૨૧૩૫ સમજવું તથા પ્રયોજન તપાસવું; એની આગળ પાછળની કડીઓ તપાસી કાર્યકરણની સંકલનામાં એનું ક્યાં સ્થાન છે તથા એ શી ગરજ સારે છે એ નક્કી કરવું. જેમ નગરત્તા કોઈ પણ પદાર્થનું 'સાપન્ટ્રિક્સ' (શાસ્ત્રીય) રહસ્ય વધાર્યું સમજવા માટે એની આગળ પાછળ તથા આસપાસ જેવાની જરૂર પડે છે, તેમ આ જાગતમાં પણ છે. દુઃખમાં ગરહાવ થઈ ન જતાં, અર્થાત્ એના વર્તમાન કાળમાં જ સર્વ દષ્ટિ સમાવી ન દેતાં, એનાં ભૂત-ભવિષ્ય તરફ નજર કરીશું તો તુરંત જણાશે કે દુઃખ એ ભૂતકાળની મલિનતાનું વિશોધન છે, અને ભવિષ્ય કાળની આત્મોન્નતિનો અરણ્યોદય છે. ખરી વાન છે કે સર્વ કોઈના જીવનમાં દુઃખ ચાલી ઉમટા સેવા બળવતું જણાવું નથી: પણ કહો કે સંમુદ્ધ અનાજ ઉગાડવામાં આવશ્યક એવું જે ખાતર નેનો ઉપયોગ કેટલા કરે છે? છતાં, શું ખરો ખેડૂત કે કૃષિશાસ્ત્રી ક્ષણવાર પણ કૃત્ત્વ કરશે કે ખાતર એ પરમાત્માની સદિમાં નિરર્થક પદાર્થ છે? તે જ પ્રમાણે, જેને મનુષ્યજીવન પામી એ જીવન સફળ કરવાની ઇચ્છા છે અને જેણે એ જીવનની મુપરિત ઘટના ઉપર વિચાર કર્યો છે-એને સાંમારિક દુઃખ તે પરમાત્માની કૃપા સિવાય અન્યરૂપે કદી પણ બાસશે નહિ.

૨. પરમાત્માના અનુગ્રહનું ખીજું ચિહ્ન-શુભવાસના, અને શુભ આત્મભળ છે. મનુષ્યજીવનની ક્ષણે ક્ષણે કર્તવ્યથી ભરેલી છે, એ કર્તવ્યો કરવા માટે શુભ વાસના અને શુભ આત્મભળની અપેક્ષા છે-અને તે પરમાત્મામાંથી મનુષ્યને પ્રાપ્ત થાય છે. જ્યારે જ્યારે આપણા હૃદયમાં 'દેવાનુરમંકામ' થઈ દેશે અને એનું હારે છે સારે નક્કી સમજવું કે-જીવાત્મા રૂપી ઇન્દ્ર પોતાના જગથી જીવે નથી પણ વિષ્ણુપરમાત્માના બળથી જ તે વિજય મેળવી શકે છે: ક્ષુનિ વધાર્યું કહે છે કે "एष तं साधु कर्म कारयति य मूर्खं निनीषत" -જેને એ ઉચ્ચ બુદ્ધિએ લઈ જવા માગે છે તેની પાસે એ સાદું કર્મ કરાવે છે: અર્થાત્ કે મર્ચ શુભ વાસના અને તત્કાલ્ય કર્મ સ્વરાવનાર પ્રભુ પોને જ છે.

"But most it is presumption in us, when
The help of heaven we count the act of men."

All's Well that Ends Well.

અત્રે પ્રશ્ન થશે કે મનુષ્યને સ્વતન્ત્ર કર્તૃત્વ અર્થે કે નહિ? અને નહિ, તો એને જ સ્વતન્ત્ર કર્તૃત્વનું બાન છે તેના શા મુદ્દાસો?

આ બાનની દલીલ સામાન્ય પ્રવૃત્તિઓ માટે આવે, પણ આપણા પ્રકૃત વિષયમાં તે બહુ વજનદાર નથી. પરમાત્માને જીવું બાન જ નથી તેને શી બળર કે અમુક કાર્ય પોતે કરે છે કે પરમાત્મા કરે છે? જોએને એ તેજસ્વી બાન પ્રાપ્ત થયું છે તેમની સિદ્ધાન્ત તો બહુધા એ જ જોવામાં આવે છે કે-ફું કરેતો નથી, પણ પરમાત્મા કરે છે, કારણ કે એમનામાંથી અદ્વૈતકર્તૃત્વશુદ્ધિ વિલસ મામી ગઈ છે. આ સંબંધમાં શાંકર વેદાન્તનો સિદ્ધાન્ત ઉભય કાંઈને દીક ન્યાય કરે છે શાંકરાચાર્ય એવો મિદાન્ત બાંધે છે

કે જીવને ઉપાધિકૃત કર્તૃત્વ છે, પણ કારણિત્વ તો હૃદયરૂપ જ છે. કહે છે જીવ, કરાવે છે હૃદય; 'કરાવે છે' એટલે પ્રગટ પવન કે જળનો એક તણુને પાછળથી ધક્કે એ રીતે નહિ, પણ જીવના ચૈતન્યને અનુસરીને, રાગદ્વેષાદિ એની સમક્ષ ધરીને એ રીતે જ વિધિનિષેધમાં અર્થ રહે છે. §

હૃદય પરંત્યવત્ સર્વ પ્રતિ સમાન છે—જેવી જૂમિ અને બીજ તે પ્રમાણે અનાજનો પાક. પણ જેમ એ પાકમાં જૂમિ અને બીજ ઉપરાંત પરંત્યની કારણતા છે, તેમ પ્રવૃત્તિ માત્રમાં જીવના પ્રયત્ન ઉપરાંત પરમાત્માની અપેક્ષા છે. એ પ્રયત્ન પૂર્વ સંસ્કારથી નિયમાય છે, પૂર્વ સંસ્કાર પૂર્વતર પ્રયત્નથી બંધાય છે, એમ પાછળ અનાદિ સંકલ્પના વિસ્તરી રહી છે. કોઈ કહેશે કે આ રીતે અનવરથા પ્રાપ્ત થાય—તો એનો ઉત્તર કે આ અનવરથા પ્રાપ્તિથી છે એટલું જ નહિ પણ જરૂરની છે; જરૂરની એટલા માટે છે કે સંસારની કોઈ પણ કાળે શરૂઆત માનીએ તો પ્રશ્ન છે એ રહે છે કે તે તારીખ પહેલાંના કાળ શન્ય કેમ રહ્યો અને અમુક તારીખથી સદમા સંસારનો આરંભ કેમ થયો? આમ મદમોપતિ નિવારવા માટે અનાદિ અને અનન્ત કાળ અનાદિ અને અનન્ત સંસારથી બચે? ગાનવો ન્નેહ્યો. આમ હોવાથી અનવરથાદોષ આધક થતો નથી—બદ્ધે સાધક થાય છે.

હજી એક શંકા સંભવે છે. જો કે જીવની વર્તમાન પ્રવૃત્તિમાં એના પૂર્વ સંસ્કારાનુસાર હૃદયરૂપ કારણિત્વ છે, પણ એ પૂર્વ સંસ્કાર એના સ્વતન્ત્રપ્રયત્નજન્ય ખરા કે નહિ? ખરા, તો પછી જીવનું સ્વતન્ત્ર કર્તૃત્વ વર્તમાનમાં પણ સ્વીકારવામાં શો બાધ? આનો ઉત્તર કે પૂર્વ સંસ્કાર જીવના સ્વતન્ત્રપ્રયત્નજન્ય નહિ, (એમ હોય તો પૂર્વોક્ત અનવરથાની અપેક્ષા જ શી હતી?) કિંતુ એમાં પણ હૃદયરૂપ કારણિત્વ ખરું. કોઈ કહેશે કે બધે સર્વત્ર હૃદયરૂપ કારણિત્વ રહે, એથી જીવના કર્તૃત્વને શો બાધ આવે છે? જીવના કર્તૃત્વને બાધ નથી આવતો, પણ જીવના સ્વતન્ત્રકર્તૃત્વને આવે છે; અને એકનું કર્તૃત્વ પણ બીજાના કારણિત્વમાં વિલીન થઈ જાય છે; અને આ રીતે જીવના કર્તૃત્વનો હૃદયના કારણિત્વમાં સમાવેશ થઈ, છેવટનું કર્તૃત્વ હૃદયરૂપ જ રહે છે. જીવનું કર્તૃત્વ હૃદયરૂપ સૃષ્ટિમાંનું જ છે—તે એવી રીતે કે જેમ અમુક મહાનિયમોથી જન્ટ સૃષ્ટિ બંધાએલી છે તેમ અમુક મહાનિયમોથી જીવનું કર્તૃત્વ પણ બંધાએલું છે—એ કર્તૃત્વ પરમાત્માના મહાનિયમોને ઉઘાડીને બનેલું નથી; ઉઘાડેરણ તરીકે, એક આ નિયમ સુપ્રસિદ્ધ છે કે જેમ આપણે ખોટાં કર્મો કરીએ છીએ તેમ તેમ આપણામાં ખોટી લાલચો—રાગદ્વેષાદિ—સ્વામે ટક્કર ઝીલવાનું સામર્થ્ય પડે છે; તેમજ, જેમ જેમ આપણે સત્કર્મો કરીએ છીએ તેમ તેમ આપણો હૃદય પન્થ સરળ થાય છે. હવે કહો કે આ નિયમો આપણે પોતે રચ્યા છે?

* “પરાયત્તેऽપિ હિ કર્તૃત્વે કરોત્યેવ જીવઃ, કુર્વન્તે હિ તર્માશ્વરઃ કારયતિ”
શંકરાચાર્ય.

§ “ન હૃદયઃ પ્રબલતરપવન इव जन्तून्प्रवर्तयत्यपि तु तच्चैतन्यमनुरुध्यमानो रागाद्युपहारमुखेनैव चेष्टानिष्टमाप्तिपरिहारार्थिनो विधिनિषेधावर्धयन्ती भवतः”
વાચસ્પતિમિથ.

ના જ. આપણી બહાર કોઈક શક્તિ છે જેણે રચી મૂકેલા નિયમોને અન્યથા કરીને કાંઈ પણ કરી શકવાનું આપણું સ્વાતંત્ર્ય નથી. એ શક્તિને લાઇ પરમાત્માનું કર્તૃત્વ સર્વજન્યમાં આપણું કર્તૃત્વ ભાસે છે ત્યાં પણ—સિદ્ધ છે.

આ સામાન્ય નિરૂપણ આપણે પ્રકૃત વિષયને લાગુ પાડીએ. મનુષ્યમાં જે કાંઈ શુભ વાસનાનો ઉદય થાય છે અને એ પ્રમાણે આચરવાનું શુભ બળ ઉપજે છે—તે કરનાર ઇશ્વર પોતે જ છે. આપણે એક શુભ કર્મ કરીએ એટલાથી એવી વાસના બંધાય કે બીજી વખતે શુભ કર્મ કરવામાં આપણને તે મદદગાર થાય અને આપણો પ્રયત્ન સફળ કરે, એ નિયમ—જે આપણો પોતાનો કરેલો નથી પણ ઇશ્વરનો કરેલો છે—એ નિયમ પોતે જ પ્રભુની કૃપાનું ચિહ્ન નથી? કર્મ અને વાસનાના પરસ્પર સંબંધનો મહાનિયમ હુમ્મ યએલો કલ્પો, અને પછી વિચારો કે મનુષ્યની શુભ પ્રવૃત્તિ કેટલી શક્ય રહે છે? એ નિયમને અમારે મનુષ્યની સંસ્કૃતિ અને ઉત્કર્ષ (Civilization) સર્વથા અશક્ય યદ્યપ્ય એ, વિચાર કરતાં, સહજ સમજાઈ આવશે. માટે જ, જ્યારે જ્યારે હૃદયમાં શુભ વાસનાનો અંકુર ડુટે અને તદનુસાર શુભ કર્મ કરવાનું બળ મારુમ પડે ત્યારે એ શુભસંપત્તિ પરમાત્માની “પ્રેમઘટા” ઝુકી આવતી જોવી એમ શાસ્ત્રકારો ઉપદેશ છે.

૩. પરમાત્માના પ્રેમનું ત્રીજું ચિહ્ન બીજા સાથે જોડાએલું પણ એથી કાંઈક વિશિષ્ટતર હોઈ પૃથક્ ગણનાને પાત્ર છે. તે એ કે જેના ઉપર પરમાત્માનો પ્રેમ હજે છે તેને સર્વ જન્તુ ઉપર પોતાપણાનો ભાવ ઉપજે છે: કોઈનું પણ હું કલ્યાણ કરું, કોઈને પણ હું ઉપયોગી થાઉં એવી ઉત્કટ ઇચ્છા એના મનમાં રહ્યાં કરે છે. એક હિન્દુસ્તાની કવિ કીક કહે છે કે જે માણસે જન્મીને કોઈનો ઉપકાર કર્યો નથી એ પણ કરનાં પણ નપાટ છે: પણ તો મરીને એનાં હાડકાં ચાગડાં પણ કોઈકને કામ આવવા દે છે; જે માણસ જીવતાં કોઈને ઉપયોગી ન થયો તેનું જન્મ્યું તો નકામું જ સમજવું, કારણ કે એનાં તો હાડકાં-ચામડાં પણ કોઈને કામ આવતાં નથી. આ લોકોપયોગી થવાની યુક્તિ, એ હિન્દુસ્તાનની વર્તમાન દશામાં પરમાત્માના પ્રેમનો ખાસ આધારભાવ છે. આપણા દેશમાં જ્યાં નજર ફેરવશો ત્યાં અસંખ્ય રીતે લોકોપયોગી થવાના પ્રસંગો તમને નજરે પડશે અને એ સર્વમાં કાંઈને કાંઈ કરી શકવાનું આપણું દરેકનું સામર્થ્ય છે.

આ દેશમાં આપણો જન્મ થયો છે એ આપણું અહોભાગ્ય છે. એ ભાગ્યનો લાભ લેવો કે એને વૃથા વહી જવા દેવું એ ઉપર આપણા બધાંબધના સ્વરૂપનો આધાર છે. ઘણા કહે છે કે હિન્દુસ્તાનમાં જન્મ લેવો એ હતભાગ્યની નિશાની છે. પણ મને તો લાગે છે કે આનું સહભાગ્ય મનુષ્યને જવલે જ પ્રાપ્ત થતું હશે. પ્રાચીન કાળમાં હિન્દુસ્તાને જગતને કેવી અનુપમ સેવા કરી છે એ વાત બાબુપર રહેવા દો, અને વર્તમાન કાળ જ વિચારો; આપણા દેશમાં આજ કાલ આપણને જે કર્તવ્ય કરવાના પ્રસંગો પ્રાપ્ત થયા છે એવા બીજા કયાં છે? આને જ અનુલક્ષીને હું કહું તો પણ પૂર્ણ ચર્ચાર્થતાથી કહી શકું કે:—

“ સન્તો મેરે, પ્રેમઘટા ઝુક આઈ ”

એ “ પ્રેમઘટા ”ને સ્વીકારવી, એને જોઈ મધુરવત્ વ્રત કરવું કે કેકારવ ઉદ્-
ગારવા એટલું જ નહિ, પણ એક દૃઢ અને ખતીના ખેડૂતની મારફત હરખબર્ષાં નેત્રે એ
ઘટા સામું જોવું અને હળ કોરાળી અને પાવડો લઈ ઉમ્ર શ્રમ ઉઠાવી ખેતી કરવી એ
આપણું કામ છે. એ કામ કરતાં પરસેવો તો ઉતરશે-પણ તેટલા માટે કયો જાતવાન
ખેડૂત કહેશે કે ચોમાસું ન હોય તો સાઈ ?

જે બન્ધુભાવથી આપણા કવિએ એના સન્તભાષ્યોને સંબોધ્યા હતા એ જ
ભાવથી, જે કે મારી અસ્પતાના પૂર્ણ જ્ઞાન સાથે, હું મ્હારા વાચકોને પણ સંબોધું છું કે

“ સન્તો મેરે, પ્રેમઘટા ઝુક આઈ ”

આ તકનો લાભ લો: મનુષ્યજન્મ મરણ કરવાના આવા પ્રસંગો ફરી ફરીને નહિ મળે.

*

*

*

*

*

ઉપરના દિગ્દર્શનનો અન્ત ભાગ મિ. જસ્ટિસ રાનડેનું સ્મરણ કરાવે છે. એ મહાન
પુરુષ વિષે થોડાક દિવસ ઉપર રેવરન્ડ મેકનિકોલ નામે એક મિશ-
નરિ જસ્ટિસ નરિ ગૃહસ્થે વિલ્સન કોલેજમાં બાપણ આપ્યું હતું, અને તે વખતે
રાનડેની નિર્બંજતા! મિ. જસ્ટિસ ચંદાવરકર પ્રમુખસ્થાને હતા. એ મિશનરિ ગૃહસ્થે
મિ. રાનડેનાં કેટલાંક વખાણ કરવાની સાથે વિશ્લેષમાં જણાવ્યું કે
તેઓ સાહિત્યક શક્તિના હોઈ કોઈનું પણ મન દુભાવવા આહતા ન હતા અને તેથી તેઓ
સુધારક તરીકે નિર્બંજ નીવડ્યા—એમનો આત્મા “ સુન્દર ” પણ (“ intellectual ”)
“ નિર્વીર્ય ” હતો. મિ. જસ્ટિસ ચંદાવરકરે પ્રમુખ તરીકે વિવેચન કરતાં, આમાં થોડાક
ફેરફાર કર્યો: એમનું તાત્પર્ય એવું હતું કે મિ. જસ્ટિસ રાનડેનો આત્મા એશક “ સુન્દર ”
હતો, અને તે સાથે “ પ્રકાશ ” વિસ્તારનારો હતો. મિ. ચંદાવરકર એમને માટે ‘સુધારક’
કરતાં ‘ઉપદેશક’ પદ વધારે પસંદ કરે છે. સુધારક તો રાજા રામ મોહનરાય, કેશવચંદ્ર
સેન, સ્વામી દયાનંદસરસ્વતી, પંડિત ઇશ્વરચંદ્ર વિદ્યાસાગર, પંડિત વિષ્ણુ પરશરામ શાસ્ત્રી,
શેઠ માધવદાસ રઘુનાથદાસ અને કરસનદાસ મૂળજી. આ “વીર” સુધારકો જ્યારે લોકસમુ-
દાયને પોતાની સાથે ન ખેંચી શક્યા અને તેથી સુધારા પરત્વે લોક નિરુત્સાહ અને સારંગ
બનવા લાગ્યા—તે વખતે સુધારાનું ખર્ચે રહસ્થ-ખર્ચે દક્ષિણિન્દુ-સમજાવવાનું કામ માથે
લઈ એ કામમાં કસોટ મેળવનાર મિ. રાનડે હતા. મિ. રાનડેમાં દૃઢતા, દિગ્ભત, લડવાનું
બળ—એ ખરા સુધારકના ગુણો—નહતા. “ સમતિવચ ” નો ખરડો ‘ધારા સભામાં રજુ
થવાનો હતો તે પ્રસંગે પ્રથમ તેઓ તેની તરફેણમાં હતા, પણ જ્યારે પ્રજામાં એ સંબંધે
ઘણી વિરુદ્ધ લાગણી જોવામાં આવી ત્યારે મિ. રાનડે નબળા પડી ગયા. અને એમની
સલાહ લેવામાં આવી ત્યારે એમણે સમાધાનીનો માર્ગ ઉપદેશ્યો.

મિ. રાનડે વિશે ઉપર જણાવેલા વિચાર જરાબર છે? અમને લાગે છે કે જોએ મિ. રાનડેના જીવનમાં સંસાર-સુધારો મધ્ય બિન્દુએ સ્થાપે છે તેઓ એ જીવનનું રહસ્ય કદી પણ સમજી શકશે નહિ. મિ. રાનડેના સકળ આચારવિચારમાં રાષ્ટ્રીય દૃષ્ટિ પ્રધાન રચાને હતી, અને યદ્યપિ સંસાર સુધારાની આવશ્યકતા એ વારંવાર બતાવતા તથાપિ તેમ કરવામાં એમનું દૃષ્ટિબિન્દુ ખરું જોતાં રાષ્ટ્રીય હિતનું જ હતું: એમની દૃષ્ટિએ, સંસારસુધારાની કર્તવ્યતા વ્યક્તિના હક કે સ્વાતન્ત્ર્યમાંથી નહિ, પણ રાષ્ટ્રીય હિતમાંથી ફલિત થતી હતી. અને તેથી જ્યારે સંમતિવચના ખંડોએ આખા હિન્દુ-સ્તાનની પ્રજાને ખળભળાવી મૂકી, ત્યારે એમની સમક્ષ એ પ્રશ્ન ટુલમણિદાસીનો—સંસારસુધારાનો—મટી રાજકીય દૃષ્ટિબિન્દુએ અવલોકવાં જોઈએ થયો હતો; અને પ્રજાના હકથી અનિયંત્રિત સ્વતન્ત્રસત્તાક પરદેશી રાજ્ય પ્રજામતને એક વાર અવગણી શકે, અને એ અવગણુવો સહેલો છે એમ જાણે—એટલામાં કેટલો બધો રાજકીય અર્થ સમા-એસો છે (જેનું પ્રત્યક્ષ દર્શન આજકાલ આપણને વારંવાર થાય છે) એનો વિચાર એમની વિશાળ બુદ્ધિમાં આવી ગયો હોવો જોઈએ—જે, મિ. ચન્દાવરકર જેવા કેવળ સંસારસુધારકને એના પૂર્ણ અર્થમાં સમજાવું મુશ્કેલ છે. વળી જેમ કેટલાક સુધારકો અજ્ઞાન પ્રજા ઉપર ગિરિશુંગ ઉપરથી અભિમાન વિવિકતતા (isolation) અને એપર-વાહની દૃષ્ટિથી જુએ છે, તેમ મિ. રાનડેનું ન હતું. એમના હૃદયમાં પ્રજા પ્રત્યે ખરો બંધુભાવ અને સમાનભાવ હતો. આટલું ધ્યાનમાં રાખતાં મિ. રાનડેનું જીવન વધારે સંગત રૂપે પ્રતીત થશે. અમને તો એ જીવનમાં “સૌન્દર્ય” અને “પ્રકાશ” નજરે પડે છે એટલું જ નહિ પણ એ “પ્રકાશ” માં, અગ્નિની ખાશક ખાલ્યા પિના, નવું ચૈતન્ય ઉપજા કરવાનું સામર્થ્ય પણ દેખાય છે.

એક અંગ્રેજ ગૃહસ્થ મિ. રાનડેની સાર્વિકતાની ખરી કિંમત ન કરી શકે, તેમ આપણા મહિમાહેના ઝંઘડા એને ઓછા અનિદ્ર લાગે એ સ્વાભાવિક છે. પણ મિ. ચન્દાવરકર આ નિર્બળતાના આરોપમાં થોડી ઘણી પણ સમતિ આપે એ દિલગીરી ભરેલું છે. વિશેષમાં—સત્યના નિરૂપણમાં ગુણ અને દોષ ઉભયના નિરીક્ષણને અવકાશ છે, પણ અમે ધારીએ છીએ કે મિ. રાનડેના દોષ જોઈ શકવા જોઈએ સામર્થ્ય અને અધિકાર પ્રાપ્ત કરવાને હજી એક બે જમાનાની વાર છે.

પ્રેમાનન્દ.

(અનુસન્ધાન પૃ. ૨૯૬ થી)

વલ્લભનું લખાણ સામગ્ર વિરુદ્ધ હોવાનું અને અમર્યાદ છે, પ્રેમાનન્દ સામગ્ર વિશે લખે છે તે વિવેકની મર્યાદામાં રહી ગર્ભિત શબ્દમાં લખે છે. પ્રેમાનન્દમાં સાંત સમુદની ગંભીરતા છે. વલ્લભ તોશનમાં હિતગતા સામગ્ર જોવા છે. સામગ્ર પોતાને કપીશ્વર લખે છે તેથી ઉરકેરાઈ જઈ વલ્લભ પોતાને ધુરંધર કપીશ્વર કવિરાજશાસ્ત્રીશ્વર વગેરે લખે છે. સામગ્ર પોતે રચેલી વાર્તાના મુદ્દાનાં વખાણ સમાપ્તિએ કરે છે તેનાથી સત્યામાં વખાણ વલ્લભ પોતાનાં નવ રસનાં કાવ્યોમાં છેડે કરે છે. સામગ્ર વાર્તાના આરંભે હૃદયેવની સ્તુતિનું મંગળાચરણ કરે છે, તેથી હિતનું વલ્લભ કાવ્યની સમાપ્તિએ વ્યંગ વાણીમાં દેવની વંદના કરે છે, ને નારી તો પ્રેમાનન્દની જ કરે છે. સામગ્રની વાર્તાની પ્રસ્તાવનામાં બોલ વિક્રમની અન્યોક્તિથી અથવા તો પોતાના ઐતિહ્યની સીધી ઉક્તિથી રખીલાસની પ્રશંસા હોય છે; વલ્લભનાં કાવ્યોની પ્રસ્તાવનામાં સાહિત્યની અભિરુચિ અર્થેના સમારંભના કાષ્ટ ને કાષ્ટ પ્રમંગનું નિર્દેશન હોય છે. સામગ્રને બ્રહ્મા દોદરા ચોપાઈ ને હપ્પાનો અનાદર કરી વલ્લભે કવિતામાં જ મોટે ભાગે કવિતા રચી છે.

આ સાક્ષરવિમ્બદ આરંભે સાંત પડ્યો તે ખાતરીથી કહી શકાનું નથી. પરંતુ સદાકારી વીરજી રત્નેશ્વર વલ્લભ અને હારકાદાસના ગ્રમથી પાંચાલીપ્રસન્નપ્રાપ્તાનમાં પ્રેમાનન્દ સંતોષ દર્શાવે છે, તે ઉપરથી એ નાટક રચાયું તે પહેલાં વિમ્બદનો અંત આવ્યો દશે એવી અટકળ થાય છે. એ નાટકના નામ ઉપરથી વલ્લભે પોતાના અદ્ભુત રમના કાવ્યનું નામ કુંતીપ્રસન્નપ્રાપ્તાન રાખ્યું છે. એ અદ્ભુત રસનું કાવ્ય સંવત ૧૭૭૭ માં રચાયો લેખ છે. તે ઉપરથી સંવત ૧૭૭૦ મુધી ઝગડો પડ્યો એવું કહેવામાં જાય ગણાશે નહિ. એનો આરંભ તો સંવત ૧૭૨૫ પહેલાં થયો હતો. એ લેખે સમગ્ર વિમ્બદ આસારે પિસ્તાળીશથી પચાસ વર્ષ મુધી પડ્યો એમ કહી શકાય. આ સાંજા વિમ્બદથી જાની અખો તો અગગો જ રહ્યો. એ અગગાપણું જાગરાજા જ તે લખે છે કે ‘જ્યાનીને કવિમાં ન ગણીશ. કિરણ સૂરજનાં કમ વરણીશ.’ કમ વિમ્બદનો હેવાસ, વલ્લભઝગડો મળી આવે, તો યથાર્થ જાણવામાં આવે.

સામગ્રના કવનમગ્ગનો આરંભ વિ. સં. ૧૭૨૦ પહેલાં થયો જોઈએ. એ અરસામાં તે તેની પ્રતિષ્ઠા સારી જામી હતી. તેની વાર્તાઓ લોકપ્રિય થઈ વીરજી જેવાએ મુરેખાદરણ તથા કામાવતી કથા આદિ કથા દ્વારા તેની સરસાઈ કરવાનું આદ્યું હતું. ઉદરપૂરખની ચિંતાથી મુક્ત થઈ તે સીદ્ધનમાં વિક્રમભોજને રખીલાસનો જસ માતો હતો. પરંતુ રખીલાસનું તેનું આપતા પહેલાં અમદાવાદ પાસે વેગજીપુર જેને દાસ ગોમતીપુર કહે છે તે પરામાં રહી તેણે કેટલીક કવિતા કરી દશે, જેની કીર્તિ રખીલાસને શને પહોંચતાં સામગ્રનું સીદ્ધન જતું થયું. એ લેખે સં. ૧૭૧૦-૧૫ ના અરસામાં તેણે કવિતા કરવા માંડી એવું

ધારિયે તો, બહુ ખોટું નહિ હરે. એ સમયે એની ઉમ્મર વીશેક વરસની લેખિયે તો પાંચ વરસ પછી એ સીદુંજ નર્મ રહે એવી તેની ઉમ્મર ગણાય. આ ગણતરી જો ખરી હોય તો, સામળનો જન્મ સંવત ૧૭૯૦-૯૫ ના વરસામાં થયો હોવો જોઈએ. એના અવસાનકાળની આટલે કરવાનાં સાધન નથી. પરંતુ માર્કડેય પુરાણના આરંભમાં સામળની પતરાણું ઉપહાસ કરતી નીચેની પંક્તિ છે.

‘શિવપુરાણુ સંમર્થ કરે કવિ કે’ વાયુવશ તર્ણુ’

એ આખા સામળભટ્ટના નીચેનાં છંપાને ઉદ્દેશીને છે:

સિંહાસનખત્રીસી તરતીજ ન કીધી તેણે,
શિવપુરાણુ સંમર્થ અરથ જણાવિયો જેણે;
રીઝથી રેવાખંડિ દંડ જમદતનો ઠાળો,
ગંધારનો કાકોર વર્ણુવીને દદ વાળો;

વૈતાળ પત્રીસી વર્ણુવી, શુકબહોતરી બાવે ધરી;
વાયુને વશ છે તરણુ જ્યમ, લમ સામળ કવિએ કરી.

સિંહાસનખત્રીસીમાં વૈતાળપત્રીસી આવી જાય છે. છતાં તેને ફરીને નોંખી ગણાવી છે તે સામળસાઈ અનવધાનનો દર્શાવે છે. આ છંપામાં સામળના મુખ્ય મુખ્ય ગ્રંથોનાં નામ આવી જાય છે. એ બધા ગ્રંથો સંવત ૧૭૬૬ પહેલાં રચ્યા હરે છે.* શાથી ને આ છંપાને અનુલક્ષીને લખેલી પંક્તિ જે ઉપર આપી છે, તે માર્કડેય પુરાણમાંની છે; ને માર્કડેય પુરાણની રચ્યા સાલ સં. ૧૭૬૬ છે. એ ઉપરથી સામળના કવનકાળનો સંવત ૧૭૭૦ નો અડસદો અવધિ બાંધિયે તો અજોગ્ય નહિ ગણાય. આશરે અર્ધા શતકની સાક્ષર પ્રવૃત્તિ ધરાવનાર સામળે પ્રેમાનંદ જેટલું ન લાંબું આયુષ્ય ભોગવ્યું હોય. એવું ધ્યાનમાં લીધેલી હકીકત ઉપરથી સમજાય છે.

સામળ સાથેના વિગ્રહના જેટલા ન ગદ્યવનો પ્રેમાનંદનો પુરાણીઓ સાથેના

* ઉદયકર્મની વાર્તા પ્રેમાનંદના દૌપદીહરણુ પહેલાં એટલે સંવત ૧૭૪૫ પહેલાં, અને વિદ્યાવિલાસિની કિંવા વિનેચટની વાતો પ્રેમાનંદના અષ્ટાવકાખ્યાન પહેલાં એટલે સં ૧૭૬૬ પહેલાં રચાયેલા હોવાનો પૂર્વે કરી ગયા છિયે. પાંચાલીપ્રસન્નાખ્યાનમાં વલ્લભની જે ગૂઢ પ્રસન્ના છે તે તેની કૃષ્ણવિદિ જોઈ પ્રેમાનંદે પ્રસન્ન થઈ કરેલી ગણિયે તો અંગદવિદિ વલ્લભના કુંતિપ્રસન્નાખ્યાન પહેલાં એટલે સંવત ૧૭૭૭ પહેલાં રચાયેલ હરે. પ્રેમાનંદનાં સર્વ નાટકોમાં કહેવતોનો બહોળો ઉપયોગ છે તે સામળના રાવણમદોદરીસંવાદની સરસાઈમાં ક્યોં હોય એમ ટેવિયે તો તે પણ સંવત ૧૭૭૭ પહેલાં રચાયેલ કહેવાય. આ રીતે અમે એના કવનકાળનો અવધિ સંવત ૧૭૭૦ માં બાંધ્યો છે. અહિં કહેવું જોઈયે કે જી. કા. દો. અં. ૬ માં વૈતાલપત્રીસીને છેડે સં. ૧૭૭૫ થી સંવત ૧૭૮૫ સુધીમાં સિંહાસનખત્રીસીની અત્રીસ વાર્તા પૂરી કરી એવું લખ્યું છે; અને જી. કા. દો. માં પદ્માવતી સં. ૧૭૭૪ માં રચાયેલું જણાવ્યું છે.

વિરોધ છે. સંસ્કૃતમાં કથા કહેવી મૂકી ગૂઝરાતીમાં પોતે રચેલાં આખ્યાનથી પ્રેમાન્દ કથા કહેવા માંડી, ત્યાંથી જ વિરોધનું મૂળ રોપાયું. એની રસમય બાનીથી લોકનાં મન આકર્ષાયાં, ને પુરાણીઆવાનાં માન ઘટ્યાં. પ્રેમાનંદનાં આરંભનાં આખ્યાનોમાં વિષ્ણુદાસ નાકર ચિવદાસના વારાથી ચાલી આવેલી સૈધી પ્રમાણે સંક્ષેપમાં કથાભાગ જ થઈ કરીને ઉતારેલો. જેવામાં આવતો; મૂળના જેવો રસ જમાવવા તરફ લક્ષ હોય એવું ઘીસવું નહતું. તેને ઘીધે પુરાણીઓ તેનો ઉપદાસ કરતા. આથી પ્રેમાનંદે સંસ્કૃતને પીસરાવી દે એવાં રસમય ઋષ્યશુંગાખ્યાન, અભિમન્યુઆખ્યાન, મોંધાતાઆખ્યાન જેવાં આખ્યાનો રચ્યાં. ત્યારે મૂળનું યાન નહિ તેથી મૂળનો અર્થ અને રસ જેવો ને તેવો જાળવી નથી શકતો, કાચે તેમ ગપાટા મારે છે એવું કહી પુરાણીઓ પ્રેમાનંદનો અધિક્ષેપ કરવા લાગ્યા. એમનો નાદ ઉતારવા તથા તેમને જરા ખહેરાખોખરા કરવા અને રમેશ્વરને દેવથી કનડયાનો દાવ વાળવા પ્રેમાનંદે માકડેય પુરાણનો અનુવાદ દાધમાં લીધો. એ પુરાણને અંતે નીચે પ્રમાણે વચન છે:—

સાત હશે તે જાણશે અસાતને શું કહેવું
અતિશય વૃદ્ધિગત યયુતું નિદકતણું સિર દેવું
તે આ સમયે નવ આપિયે તો પરબવ પડે આપવું જાણ
જાડ માંડે જાડ કીમી વાળી બે માગતું નિર્વાણ
એમ જાણી આપી દીધું; વળી યાગ માગણ અન્ય કોઈ
ત્યારે ધર્મ શોધયું સદુ નેદયું, કહે કોઈ શું દિન મોર્ખ?
પનમાર્ગનીને ખીજવી મધ્ય મધ્યો પુરોગય પાવન
પછે મોંઘી રેવું બેસી, ક્ષમ પ્રસિદ્ધિપ્રાપ્તિ યાય પૂરન
મૂર્ખજન કરતા શોય એવો, નવ રહે ઉદય અરત સગય
કોઈ મહાબ્યાધ આવી માર્ગદો દબાશે તો પુરોગયને દેવી ખાય.

વેર ક્યારનુંએ એવું બારે જામ્યું હતું કે સંવત ૧૭૩૭ માં દરિદ્રાસે ભારતસાર કાખ્યો તેમાં એ ક્ષમપ્રધાન વશિકકવિથી પણ પુરાણીઓ ઉપર વાકપ્રહાર કર્યા વગર રહેવાયું નહિ. પીસમા કડવામાં તે લખે છે કે

કહે મુજે ભારત પૂરું છ તેનું આવરણ યાય અપૂરું છ
એ તો મૂર્ખકરી છે વાતો છ જાણો અસાનકેરી રાતો છ
નવ જાણે પુરાણી બાવા છ તેથી એવા દોંગ મચાવ્યા છ.

* કદાચ આ ‘જ્ઞાની’ પદને અનુલક્ષી વેદાંત મર્મતા અજ્ઞાવાખ્યાનના આરંભનાં કડવાને છેડે નીચેની પંક્તિઓ મૂકી-હોય:—

અદૈતકમલમકરંદ મોડા દુર્લુદ્ધિ શું આખે.

.....મારી ? દુર્લિત યાય કપાટ રે,

અહમ્યાની શો પ્રભુ. નહિ; માનું વસમી વાટ રે...

બીજી તરફ રત્નેશ્વરે સંવત્ ૧૭૩૯ માં તેજેદ્રેષી પુરાણીઓની વૃત્તિ મહાવવા બાગવત આરંભ્યું, અને રેડિયા બાગવતે પ્રભુ માછળથી રચ્યું અને આગળ જતાં નૈમિત્તિક ભારતનો પણ અનુવાદ આદ્યો. આમળ સાથેના વિવાદમાં મર્યાદા નળવી મંગે રહેનાર સાત્ત્વિક પ્રેમાનંદ શાંતિ ખોઈ પુરાણીઓ ઉપર માફડેય પુરાણમાં ઠેકાણે ઠેકાણે વાગવજ્ઞના પ્રહાર/ઉપર પ્રહાર કરે છે, તે વૈર બહુ જીકું જમ્યાનું સમયે છે. સંવત ૧૭૩૭ માં એ વૈર જૂનું થયું જણાય છે તે ઉપરથી સંવત ૧૭૩૦ માં એટલે કે સામળ સાથે ઝગડો જીતો થયા પછી પાંચેક વર્ષે એ વૈરનો આરંભ અટકળી શકાય છે. સમાધાનકાળ માફડેય પુરાણની સમાપ્તિના નીચેના વળણમાં સ્થિત છે.

ક્ષમા કરજો પુરાણી બાવા! આવા ધાશો ન; કોઈ જુએ ફરી રે.

૨. ૨. ઇચ્છારામ સર્ચારામ દેસાઈ માફડેય પુરાણાંતર્ગત હરિશ્ચંદ્રાખ્યાન અને દેવી-માહાત્મ્યની ગમે તે સાલ આપે, પરંતુ માફડેય પુરાણ તો સંવત ૧૭૬૬ માં રચાયું એમ ફરી ફરી એ અંધમાં કરેલા સમયનિર્દેશથી ખાતરી થાય છે; અને તે ઉપરથી પુરાણી સાથેના વિરોધની સમાપ્તિ સંવત ૭૬૫ માં એટલે સામળ સાથેના ઝગડાની સમાપ્તિ પહેલાં આશરે પાંચેક વર્ષે કરી શકાય છે. આ વિરોધનો પુણાંત વલ્લભે પ્રેમાનંદ-કથામાં સમાવ્યો જણાય છે.

પુરાણી બાવા સાથે મયેસો ઝગડો તમઃપ્રધાન હતો; સામળ બટ સાથેનો સાક્ષર-વિગ્રહ રત્નેશ્વરી હતો; બ્યારે હિંદુસ્તાની સાથેની પ્રેમાનંદની પ્રતિરૂપધા કેવળ સાત્ત્વિક હતી, એ પ્રતિરૂપધાની હકીકત હવે જોઈએ. વિક્રમના સત્તરમા અઢારમા શતકમાં હિંદુસ્તાની સિવાયની દેશી બાવાઓ બહુ પાછળ હતી. બ્યારે સિંધી કેવળ બીજવરધામાં હતી, બ્યારે બંગાળી પાંગરવા માંડી હતી, બ્યારે પંજબીનો રોપ જીછરી જાતો વધતો હતો, બ્યારે મરાઠીનો વેલો વાડની વાટ જોતો ભોંય પર પથરાતો હતો, ને ને વખતે ગૂજરાતીનું કટણીવન એક શતકથી સારા પાણી પાનારની ખોટથી નહરું સોટા નેતું જણાતું હતું, તે વખતે હિંદુસ્તાનીનો અક્ષયવદ અગળીડ સતાવધિ થઈથી અને અનેક યોજન ઘેરી લેતી ઘટાથી પ્રસિદ્ધ પંચવટીને ક્યાંએ પીસરાવી દે એવો ફાલી રહ્યો હતો. બૌદ્ધધર્મનો મહાશિઆવળો પ્રદીપ નિર્વાણ પાર્યો તે પછીના મંથનકાળમાં ધર્મમૂર્તિ રામચંદ્ર અને પ્રેમમૂર્તિ કૃષ્ણચંદ્રની ભાવના સાર્વત્રિક પ્રસાર ને પ્રચાર પામી, તેમજ સાત્ત્વિક ધર્મવૃત્તિમાં લીન અને રાજસ પ્રેમમૂર્તિમાં મમ તુલસીદાસ સુરદાસ આદિ અનેક કવિઓને જન્મ આપ્યો. તેમજ હિંદુસ્તાની સાહિત્યનો સાગર હલકાવી નાંખ્યો. એ હિંદુસ્તાની બાવા આખા આર્યાવર્તમાં પસરી હતી. બ્યારે બીજી બાવાઓ દેશવિરોધના નામથી

+ સંવત ૧૭૨૯ ના ઋષ્યશૃંગાખ્યાનમાં પુરાણીનું નીચે મુજબ ગૂઢ ઉપહાસ છે:-

બન્યા પુરાણી જુલજુલા, સુસ્વરે બાખે માન;

ફપુરાણ પુરાણનું; મેળમે બહુ માન.

ઓળખાતી હતી, સારે હિંદુસ્તાની ખામ કરીને બાખા એવાં ગૌરવ પ્રકાશતા નામથી વિખ્યાત હતી. પ્રાચીન કાર્ણમાં લોકબાષા દોષ ને કોઈ પ્રાકૃત છતાં શિષ્ટમંડળમાં, સંસ્કૃત જે પ્રતિષ્ઠા પામતી અને અર્વાચીન કાળમાં ઇંગ્રેજ પામે છે, તે પ્રતિષ્ઠા મધ્યકાળમાં હિંદુસ્તાની પામી હતી. તેમાં કાવ્યો આખ્યાનો અને રાસા જ માત્ર રચાયા ન હતા, પણ રસ અલંકાર છંદ સંગીત અને નીતિના શાસ્ત્રીય વિષય પણ રચાયા હતા. રાજનીતિમાં રાજ્યનાં અંગમાં કવિની ગણના થઈ હતી, અને રાજદરબારમાં હિંદુસ્તાની કવિતા પોસાતી તથા પૂજતી હતી. હિંદુસ્તાનના પામતજ દિલ્હીમાં જ નહિ, ગંગા યમુના અને સરયુના પવિત્ર તીરમાં જ નહિ, પણ જયપુર જોધપુર ઉદેપુર વગેરે રાજસ્થાનમાં, ગૂજરાતમાં અને છેક મહારાષ્ટ્રમાં પણ હિંદી કવિઓ સંમાન પામતા. આરબી અને ફારસીના પક્ષપાતી મુગલ શહાનશાહ શાહજહાન અને મહારાષ્ટ્રધર્મજો કંડો બહાવનાર મરાઠીના સંગી છત્રપતિ શિવાજીએ સુંદરશૃંગારના અને સિવરાજબાવનીના કર્તાને લખપસાપ આપ્યો હતો. આ રીતે દિમાલયથી માંડીને વિધાયજળ અને સાતપ્રહાની આઠ ઓળંગી હિંદુસ્તાની દક્ષિણમાં પહોંચે. યક્ષાવી રહી હતી. તે સમયના રાજરજવાડામાં, કવિકોવિદમાં અને સાધુસંતમાં માન પામતી બાષા જોછએતો હિંદુસ્તાની જ હતી. સ્વરાજ્યના પ્રતાપે મરાઠી * મહારાષ્ટ્રમાં પૂજા પામતી થઈ હતી. પરંતુ હિંદુસ્તાનીની બરાબર ને પણ થઈ શકી ન હતી. વસ્તુસ્થિતિ આવી હતી, સાં સ્વગળ્ય રહિત ધાર્મિક અને સામાજિક જીવનમાં ચૈતન્ય રહિત ગૂજરાતની બાષાની પદ્ધિ ક્યાંથી જાગી હોય ? હિંદુસ્તાનીનું રસપાન કરવાને દેવાયલા ગૂજરાતના સુગા સુન્નતના ને નવાઓ તથા રાવરાણાઓ ને રાજાઓનું મત જ એવું ભૂતબરેલું જાંઘાઈ ગયું હતું કે ગુર્જરગિરામાં અને ગુર્જરદેશમાં જાયા પ્રકારના સાહિત્યની ખીજવણી માટે યોગ્યતા જ છે નહિ ! ધાવને ધાવી જાહેરલા રાજવર્ગની સ્વમાતા પ્રત્યેની આવી અથડિત અવસ્થાને લીધે પ્રેમાનંદને ગૂજરાતના અધ્યક્ષો પ્રત્યે અલંત તિરસ્કાર વહુટે, અને તે શાંત સાર્વિક વૃત્તિનો પણ બાપાભિમાની કવિ તપતીઆખ્યાનની પ્રસ્તાવનામાં એવા અધ્યક્ષોને આ ભૂમિ બારે મારતા વર્ણવે એમાં શી અતિશયોક્તિ છે, શું આશ્ચર્ય છે ? અધ્ધસોસ ! સત્તરમા શતકની ગણતરીમાં ગૂજરાતી છેક તુચ્છ લેખાતી અને જે તે એમ જ કહેતા કે:—

અવેતવેકા સોલહિ આને, અઠકઠેકા વાર,
ઘાઠ હિં આને ફકહંતિકંઠં, શુંગાં પેસે ચાર.

આવાં અધિક્ષેપનાં વચન બાષાબક્ત કવિ સહન કરી શક્યો નહિ. ઉદાત્ત રોપથી તે હિંદુસ્તાની સાહિત્યને-જાંખું પાડે એવાં કાવ્યો રચવામાં પોતે ઉચુક્ત થયો, એટલું જ નહિ પણ પોતે સ્થાપેલા કવિમંડળમાં અમરસ્થાને વિરાજતા કુળદીપક વક્તવને હિંદુસ્તાનીને ટકાર મારે એવાં કાવ્યો રચવા આજ્ઞા કરી. પિતાપુત્રે કર્ણચરિત્ર, દુઃશાસનસાધરપાન

* જુઓ મુધિશિરટકોદરસવાદાખ્યાનમાંથી પૂર્વે આપેલા ઉત્તારાની નીચેની પંક્તિ:—

કોક બાપાદેવી દીન મહિન ને માલ વની,
કરે માલ વાળી દેને; સાજશો સખવિયો ! ! !

આદિ અનેક કાવ્યો રચી 'શુંશાં પેસે આર' કહી મૂજરાતીનું ઉપહાસ કરનાર હિંદુસ્તાનીને હંફાવ્યો. કુંતીપ્રસન્નાખ્યાનની પ્રસ્તાવના સર જ નીચે પ્રમાણે થાય છે.

ચંદે છંદખંદ રચ્યો રાસ આસ આંણી ઉર,
પ્રેમાનંદ આગે મંદ અતિ તેની લેખિયે;
ભારત સમું પ્રમાણ ! રાસાના તમાશા બાજો !
ક્યાં ભારત બેઠણ; આરત ઉવેખિયે !
પૃથ્વીસપ્રશંસા કથી માન શેતું મોથું તેમાં ?
પ્રેમાનંદની કવિતા સવિતા થી પેખિયે;
આત્મજુથી બાટ ચયા; વંશજ વિધિના આ તો;
કવીશ્વરના પિતાથી ચંદ મંદ દેખિયે.
કવી જેની કરિતા નિકંદન તેનું કરાચું;
પાંચ સાત નારી બેળી નર નીપજાવિયો;
તોડ્યા રાખ્દ છોડ્યા નદિ; જોડ્યા કર તોય જડ્યા;
હડા રસિકે ન જોયું ભાવ શો જાળવિયો ?
પેટ કાળે વેડ કરી ફેડ તેય ખોડી નદિ;
બેઠ ભૂંડી મણ્ડકાજે, દેશ આ તજાવિયો !
જવેરી જવેર-જાણ ! કરું શાં મુખે વખાણ ?
મદ ચંદ લખી 'ચંદ છંદ' થી સજાવિયો !
ચંદે એક રાસો લખ્યો સવાલક્ષ પૂરકેરો.
એક પુત્ર શા હિસાબે ? દુનિયાનો રાદ છે;
રાસા જેવડા બૃહત પૂરમાં અધિક એથી
તણુ અંચ લખ્યા પ્રેમે; કોની વાહવાહ છે ?
સુત મારા જેવો કવિ; રવિ જોઈ જાંખો પડે;
ચંદનો તે છંદ કશો ? મંદ સૌ ઉત્તમ છે.
કામી કોઠી ઢોલ વાઈ કવીશ્વર વલ્લભ કહે
ચંદ મંદ, પ્રેમ પૂર-આનંદ અનાહ છે.
મુઓ પ્રથીરાજ અરિહાય એ પ્રખ્યાત વ્રાત;
હણુકેરી એવી ખ્યાત, જગતજન જાણુ છે;
પ્રથીરાજરાસો અને કર્ણનું ચરિત્ર વાંચો;
રાસાનો તમાશો ચહે, કવિ વ્યર્થ વાણુ છે.
કરું લાંબું પિંગળ અમંગળની વાત જેમાં;
એમાં કવિત્વ કર્યું છે ? અત્ર તેનાં પ્રાણુ છે.

ઉપરનાં જીતરામાં સવાલક્ષ પૂરથી પણ મોટાં રાસાની સરસાર્પ કરનારાં તણુ કાવ્ય-માંથી એકેનું નામ સરખું આપણે જાણતા નથી ! કર્ણચરિત્ર પણ અપભ્રંશ કર્ણપરાક્રમ અને પૈઆમી મૂહૂતકથાની પેઠે માત્ર નામથી જ કર્ણગોચર છે, ને તે પણ વલ્લભે પ્રસં-

ગેવસાત નામ લીધું. છે તેથી જ. આટલાટકું કરનાર પ્રેમાનંદની કે તેના પુત્ર-વધ્વમની તેમની હયાતીમાં લોકે બૂઝ જાણી જણાતી નથી, જેને લીધે વધ્વભ અત્યંત રાષે ભરાઈ કુંતીપ્રસન્નાખ્યાનમાં લખે છે કે:—

ધિક ગુર્જર : છે ધિક ! ધિક ન સાધ રાખ્યો,
પ્રતાપી પ્રભાકરને પિછાણ્યો ના કોઈએ !
છંદ પ્રેમતણા પણા; પદમાં તો શેની મણા ?
ફહા ને ચોપાઈ પણી સાખબંધ બેઠ્યે.
ચાર જણે જેહ કર્યું, એક જણે કર્યું આ તો,
એકું નવ જુએ કોઈ: ખાંતે ખડે ખોઈએ;
મગા મદ નિર્મલજ્વર ફા પેટે પડ્યા પોષાણ :
ગૂજરાત ગુજક થયાં, શું રસાગ બોધ્યે ?

છંદ, પદ, ફહા ને ચોપાઈ લખવામાં પ્રેમાનંદની સરસાઈ નીચેના સુપ્રસિદ્ધ ફહા-માના ચંદબરદાઈ, ચરદાસ, બિહારીદાસ અને તુલસીદાસ સાથે અભિપ્રેત છે.

ચંદ ચંદ, પદ સુરકે, દૂહા બિહારીદાસ,
ચૌપૈ તુલસીદાસકી, કેશવ કવિતવિલાસ.

કેશવદાસનો અનિર્દિષ્ટ પ્રતિરુપર્યા તે વધ્વભ પાતે જ. સદ્બાળ્ય કે આત્મસ્વાધામાં પ્રવીણ ફક્ત કવિએ પોતાના કવિનનાં પજાણુ નથી કર્યાં :

હિંદુસ્તાની સામે જાકરી બાધા ત્યારે પ્રેમાનંદ પંદરાશની મરાઠીને વીસરી ગયો ન હતો, તે આપણે તપત્યાખ્યાનના ભરતવાચકમાં જોઈએ છિયે. તેમાં જોરવતું મર્મ પ્રકાશતું સાર્થક ‘મહા’ વિશેષણ જે ગુર્જરીને લગાડ્યું છે, તે ક્રિયક્રિયત્વત મહારાષ્ટ્રી સંસા સંભારીને લગાડ્યું જણાય છે. વળી એ જ નાટકની પ્રસ્તાવનામાં વજવાસી સાથે મદા-રાષ્ટ્રી નટને પણ ખટખટિયું આપવાનું કર્યું છે, તે દર્શાવે છે કે કવિ મરાઠીને ભૂલી ગયો ન હતો. રાષ્ટ્રસંકાસત્યભાખ્યાનના ચોથા અંકમાં ગોપ શ્રીદામાને મુખે ‘હિંદી’ અલિયે અલિયે’ તથા ગૂજરાતી ‘આલો ચાલો’ ની વચ્ચે ચલા ચલા થૂકી દીધું છે તે મરાઠીની સ્મૃતિ જાગૃત હોવાની સાક્ષી આપે છે. કેશવદાસ બિહારીદાસ અને તુલસીદાસના છંદ ગૂજરાતીમાં બિતાર્યા તેમ તુકારામનાં અબંધ અને વામન પંડિતનાં ટૂંકા પ્રેમાનંદ બિતારવા કાળજી દર્શાવી છે. પેસવાની ઘનધટામાં મહારાષ્ટ્રી મયૂરની કેશવકી સંભળાઈ, તે આપણી રસાગ ગુર્જરકુંજના કોકિલનો પંચમ સંભળાતો બંધ પડ્યો તેના પછી. પોતાના સમય પહેલાંના લોક પ્રિય કવિ તુકારામને અને વિદ્વત્પ્રિય કવિ વામનને તો પ્રેમાનંદે વીસાર્યા ન હતા. પરંતુ હિંદુસ્તાનીની સ્પર્ધા આદર્શ આદ મરાઠીની સ્પર્ધા આદર્શના જેવું રહેતું નથી એમ કરી તેને પ્રયાગમાં નહિ લીધી હોય.

હિંદુસ્તાની અને મરાઠી સાહિત્ય નવીન કલ્પના અને નાનાત્વના ચમત્કાર રહિત હતાં. દેવગિરાના સાહિત્યની સરખામણીમાં તે કંઈ જ ન હતાં. સંસ્કૃતના મહાકાવ્ય અને ચંપૂનાં, નાટક અને નાટિકાનાં, આખ્યાયિકા અને કથાનાં હિંદુસ્તાની મરાઠીને સ્વપ્ન પણ આપ્યાં ન હતાં. ગીર્વાણના જેવી નૂતન સૃષ્ટિ રચી ગુર્જરસાહિત્યને ઉચ્ચ સ્થાને પહોંચાડી અદ્ધરમાં શતકના સાક્ષરયુગના વિશ્વામિત્ર બનવું, એવી ઉદાર અભિલાષા બાયાબક્ત કવિના હૃદયમાં પ્રાદુર્ભાવ પામી. એ આંતર પ્રેરણાથી લોકની રસરુચિ ઉચ્ચગામી કરવા લોકપ્રિય દેશીના બંધારણમાં અભિમન્યુઆખ્યાન અને માંધાતાઆખ્યાન પ્રેમાનંદે રચ્યાં; એ આંતર પ્રેરણાથી સંસ્કૃત આદર્શનો પરિચય કરાવવા રઘુવંશ અને માર્કંડેય પુરાણના અનુવાદ આદર્યાં; એ જ આંતર પ્રેરણાથી અદ્ભુત તર્ક અને અલંકારનો ચમત્કાર દર્શાવવા ઋષ્યશૃંગાખ્યાન લખ્યું. વળી છંદશાસ્ત્રના ભર્મણને સંતોષવા ભતિ અને વૃત્તના અભવ્યા પ્રદેશમાં પણ તેને અંપલાવ્યું અને યતિબંધથી દૂષિત પણ મહાકાવ્યના લક્ષણથી ભૂષિત દ્રૌપદીહરણ આઠ દિવસમાં લખી કાઢ્યું; શાસ્ત્રમાં વ્યુત્પત્તિનો ભાસ આપવા મધુર નિર્દોષ વૃત્ત અને ભતિમાં અષ્ટાવક્રાખ્યાન લખી શાસ્ત્રકાવ્યનું ગુર્જર સાહિત્યમાં પહેલું પહેલું વિલક્ષણ આદર્શ પણ તેણે રચ્યું; અને જે વખતે સંસ્કૃતમાં પણ પંડિત કવિઓને હાથે સારાં નાટકો લખાતાં બધ પડ્યાં હતાં તથા હિંદુસ્તાની કે મરાઠીમાં નાટક મૂળમાં લખાયાં જ ન હતાં, તે વખતે કાલિદાસ, ભવભૂતિ, વિશાખદત્ત, હર્ષદેવ, સુદ્રક અને નારાયણે મળી જેટલાં નાટકો લખ્યાં છે તેટલાં પ્રેમાનંદે એકલે લખ્યાં; જેમાંનાં ત્રણ જ સ્વર્ગસ્થ દીવાન બહાદુર મણિભાઈ જસભાઈની યશસ્વી યોજનાથી મુદ્રાંકિત થવા પામ્યાં છે. એ નાટકો ગૂજરાતીમાં અત્યાર સુધીમાં રચાયેલાં બીજાં બધાં નાટકોથી અદિયાતાં છે; અને સંસ્કૃતમાં કાલિદાસ અને ભવભૂતિની કૃતિ બાબુ ઉપર રાખિયે તો બીજાં જે નાટકો રહ્યાં તેનાથી એ ઉતરે એવાં કહી શકાય નહિ. પ્રેમાનંદના આ મહાન આરંભનું એક તરફથી ભગતનાટ્યશાસ્ત્રને જ વળગી રહી સંકુચિત દૃષ્ટિ વાળા બનેલા પંડિતોએ અને બીજી તરફથી રાસલીલાના રસિયા વ્રજવાસીએ તથા આખ્યાનનાં પેખણનો પરિચય ધરાવતા મહારાષ્ટ્રીએ ઉપહાસ કરવા માંડ્યું હોય એમ તે તે નાટકની પ્રસ્તાવના ઉપરથી સમગ્ર થ છે. રાયદર્પિકાસત્યભામાખ્યાનમાં સંસ્કૃતનો હિમાયતી પારિપાત્તિક નીચેના શબ્દોમાં હૃદયમાં ન સમાતા રાયનો બભરો કાઢે છે:—

પારિપાત્તિક—“ભાવ!...કાલિદાસ ભવભૂતિ બાણ સૌમિલ જયદેવાદિ કવીશ્વરોનાં નાટક છતાં—તે તે પણ દેવગિરામાં, ગુણાદિથી હીન ગુર્જરગિરામાં—અને તે પણ નવીન નામધારી પ્રેમાનંદ અચિત વસ્તુનો પ્રયોગ કરવો એ કેવી હસારત! ! ! તમે તો નાટક શબ્દને પણ નાત બહાર મૂક્યો છે. આખ્યાન અને તે ભજવવું! શિવશિવ! આપણે તો નથી સાંભળ્યું, નથી જોયું, કે નથી જાણ્યું. ગમે તેમ થાઓ, પરંતુ કહો કે તમે ઉત્તમ પાત્રની જે દેવગિરા, તેનો તો ગોટો વાળી તેને કામે ગુર્જરગિરા વાપરશો, પણ સામાન્ય પાત્રની બાલભાષા વિષે શું બોલો છો?” તપત્યાખ્યાનમાં વ્રજવાસી અને મહારાષ્ટ્રી કૃત તિરસ્કારનું સૂચન નીચેની ઉક્તિમાં મળી આવે છે.

પારિપાત્તિક—“આર્ય...પેલો વ્રજવાસી અને મહારાષ્ટ્રી આ પ્રયોગનું ઉપહાસ કર્યા

કરે છે, તે અમારાથી દેખી ખમાતું નથી...એ એમ કહી મને ચીડવે છે કે ગુર્જરગિરા અને ગુર્જરદેશ આખ્યાન બન્યાં પા થોડાં નથી. તો શું મારે એ એમનું નસતાળાં જૂઠું કથન શ્રવણ કર્યાં કરવું. એવી તમારી ઇચ્છા છે? જો એમ હોય તો અપરાધનો ક્ષમા માગી કહું છું કે એવી ઇચ્છાપાળા અધ્યક્ષોએ જ આ જૂમિ બારે મારી છે!"

આવી પ્રતિકૂલતા છતાં પણ પોતે શી પ્રેરણાથી પ્રેરાઈ નાટક લખ્યાં તેના ઉત્તરમાં પ્રેમાનંદ પાંચાલીપ્રસન્નાખ્યાનમાં સ્વધારના મુખે નીચે મુજબ કાકુપ્રશ્ન કરે છે:—

સ્વધાર—મારિય!...—...પિધાતાએ શું આ રંગજૂમિ બાળી સ્વભાષા પર બાપ ધરે એવો એકેય રસત નહિ નીપળવ્યો હોય!

એ સ્વભાષા પર બાપ ધરનાર રસત તે પ્રેમાનંદ જાતે જ. એની જાન્યત્યમાન બાપાબક્તિ નાટકોનાં ભરતપાંચોમાં જલકી બેઠે છે. તેપણાખ્યાનમાં નટની પ્રાર્થના છે કે

જેવો આ ગૂજરાત દેશ સદુમાં શ્રેષ્ઠ પામી રહ્યો,
(તે મધ્યે અતિ શ્રેષ્ઠ આરતર છે, જાતે ન જાણે કલો)
એવા દેશની જે ગિરા ગુણવતી નામે મહાગુર્જરી
વાધો તે સુરસે કસે ગુણગણે જે પ્રિય વાંછે હરિ!

વળી પાંચલીપ્રસન્નાખ્યાનમાં નટો પ્રાર્થે છે કે

બાપા ગુર્જરી આર્યવર્તે અખિરે દેહાય શક્તી ધણી!
સર્વે દેશવિદેશ ગુર્જરગિરા સોહાય સોહામણી!
વાણી સંસ્કૃત મત્યુપામ્ત યત્ન છે; આ થાય શિશેમણિ!
અર્પો તો વિબ્રુ એ જ અર્પણ કરો એ આસ પ્રેમીનણી.

જમ વળી રાપદશિકામાં પ્રાર્થના છે કે

સાંગોપાંગ સુરંગ લ્યંબ્ય અનિશે ધારો ગિરા ગુર્જરી;
પાદે પાદે રસાળ જૂરણ વતી યાઓ સખી ઉપરી;
જે ગિર્વાણ-ગિરા ગણાય ગણતાં તે સ્થાન એ ક્યો વરી!
થાયે શ્રેષ્ઠ સદું સખીજનન વિષે જે આસ પૂરો હરિ!

પ્રેમાનંદની બાપાબક્તિ નીચેની ઉક્તિઓમાં પણ સારી રીતે પ્રકાશે છે:—ગુર્જરગિરા પ્રાચીને માટે સાહિત્યસાહ્યમાં વર્ણવેલા સર્વ ગુણાદિથી સંપૂર્ણ ભરેલી છે (તેપણાખ્યાન). પ્રાણનાથ! મારી કુસળતાને માટે ધન્યવાદ આપ્યા કરતો ગુર્જરગિરાનાં મધુર્ધને જ માન આપવું વધારે સુધારિત છે (પાંચાલીપ્રસન્નાખ્યાન). મારી સખી (ગુર્જરગિરા) આર્યપુત્ર આરંભેલા કાર્યથી ધણી ખુશી યત્ન છે.

વરં વિરોધોઽપિ સમં મહત્તમમિઃ એ નીચે સંસ્કૃત સાહિત્યની સરસાઈમાં

ઉત્તરવળખાયા બંકિત જે સમુદાય પામી તેનું દેશબંધિમાં સંક્રમણ થયેલું પણ પ્રેમાનંદમાં નોંધાયેલું છે. એ સ્વભૂમિના પક્ષપાતે, મોટે ભાગે ગોચરવાળું ચરોતર તે ચારતર બન્યું! અથવા, અપૂર્વ સાહિત્યસમૃદ્ધિથી પ્રેમાનંદે જેને ચારતર જ બનાવ્યું છે તેનું હવે મૂળ કાઢીને મણુ શું કામ છે? રોપદસિકાસત્યભામાખ્યાનમાં ચારતર ભૂમિમાં જન્મ પામનારને શ્રીકૃષ્ણભગવાનને મુખે બાળવાન બાખ્યો છે. તપત્યાખ્યાનમાં સત્રધારને મ્હોડે કહ્યું વસાવ્યું છે કે “ગુર્જર દેશ તો સર્વ પ્રકારના કાર્યારંભને માટે દેશવિદેશમાં વિખ્યાતિ પામેલો જ છે.” વળી એમાં જ આગળ ત્રજવાસી અને મહારાષ્ટ્રી પ્રતિપક્ષીનાં મુખ મ્હાન કરવા ઋતુવર્ણનના ગિયથી ગુર્જર ભૂમિનાં નીચે મુગળ નદી વખાણ કરે છે:—

અવલોકા વિદેશી લોકો રોડો દટિ વર્ષામાં;

ના બાજો *નાબાજો આતુરે આતુરે ચારંક તરવામાં.

નવચાવન કોઈ નારી રહી લીલી સાડી ધારી,

ભાત કંદગોપ શું પાડી; અષ્ટાદશ ભારની વાડી

વિવત રંગે વિહંગમ અનેત વહેત.

અરુધર પણ મંદમાતાં સતાંતાતાં છે આ વરવામાં;

પતિપત્ની સંયોગી ન રોગી ટ્રે’ છે શુદ્ધિ મુખ પરશામાં;

ધરવે ધાન્ય જાળ્યે વારી, પરવે માન્યની બક્ષિહારી.

આ નંદનવન ન્હોયે, અધિક ગુર્જરભૂમિ હોયે

વા ફાટે દંગભૂમિ કુમી ઝૂમી

પ્રેમાનંદનાં આ કાવ્યનાટકો લોકમાં એના ઓખાહરણ રણુવત, મુદામાચરિત્ર આદિ આખ્યાન જેવાં જાણીતાં નથી ચયાં. તેને લીધે કેટલાક વિદ્વાનો તેમના તરફ અનારથાતી દૃષ્ટિએ જુઓ છે. વળી ‘એક કાંકરીએ એ પંખી મારવાં’ અને ‘કાગડો કામદીને ધીરે એવો નથી’ જેવી ઈર્ષ્ય કહેવતોને મળતી ઉક્તિઓએ એ અત્યારે સુધી અપ્રખ્યાત રંગલા અધીમાં મળી આવે છે, તેને લીધે પણ તેમને પ્રેમાનંદની કૃતિ કહેતાં અચકાચ છે. જો લોકમાં અમુક કાવ્ય જાણીતું ન થયું માટે તે ચોક્કસ કવિની કલમથી લખાયેલું નહોત, એવી વ્યાપ્તિ બાંધી બેસાયે, તો ગુર્જરાતીમાં કાંઈજી રચવાનું માન બાલણુ ખોઈ બેસશે; ગોવિંદગમન અને સુરતસંગ્રામ રચ્યાનું યશોધન નરસિંહ મહેતાનું લઘુકાવ્ય જશે; અને સામળીની પણ કીર્તિ કેટલીક લઘુકાવ્યો પ્રસંગ આવશે. ખીજી તરફથી શિકારની કહેવતોના પ્રત્યે સંકાશીલ દૃષ્ટિથી જોવામાં આવે છે તે તો પ્રેમાનંદનાં બીજાં કાવ્યો ન વાંચ્યાનો પરિણામ છે. દ્રૌપદીહરણમાં શિકારનું સામાન્ય વર્ણન આપ્યું છે તે કારે રાખતાં અણવક્ષાખ્યાનમાં જનકવિદેહની મૃગયાના વર્ણનનું પ્રકરણ કોઈ જોશે, તો સહેજ તેના જાણુવામાં આવશે કે એ વિષે મૃગચારસિક શિક્ષા મુસલમાન અને રજપૂતના સમયમાં થયેલો પ્રેમાનંદ નંદરખારના રાજના સમાજમાં શિકારની સારી માનીતી ધરાવતો હતો.

આ અનાસ્થાશીલ વિદ્વાનોના મુકાબલામાં જોવા શ્રદ્ધાશીલ મનુષ્યો છે કે જેઓ પ્રેમાનંદના નામે ચહેલા દરકોઈ કવિતાના અંધને પ્રેમાનંદની જ કૃતિ માને છે. પ્રેમાનંદના માથે ભાગેલાં કાવ્યોમાંનું એક જેને રા. રા. કચ્છરામ સૂર્યરામ દેસાઈ દ્રૌપદીસ્વયંવર નામ આપે છે, તે છે. એ બૃહત્કાવ્યદોહનના છઠ્ઠા અંકમાં પ્રસિદ્ધ થયું છે. એમાં કર્તા તરિકે 'વડોદરાવાસી ચોવીસા કૃષ્ણસુત પ્રેમાનંદ' નું નામ છે. પરંતુ તે મુપ્રસિદ્ધ બટ પ્રેમાનંદની કલમથી લખાયેલું જણાતું નથી. એનું નામ પ્રકાશક દ્રૌપદીસ્વયંવર આપે છે ખરા, પરંતુ રચનાર તો તેને આદિપર્વ જ કહે છે. એ પર્વ પૂરું કરી તે પછીનું પણ પર્વ કપિ લખવાની સૂચના આપે છે. હવે પ્રેમાનંદે પણ ભારત રચ્યું છે. પરંતુ પ્રેમાનંદનું ભારત વ્યાસના મહાભારતના ક્રમને અનુસરે છે. તેથી જિલ્લું તેને નામે ચતાની દીધેલા દ્રૌપદી-સ્વયંવર એટલે વાસ્તવિક દૃષ્ટિએ આદિપર્વના કથાભાગમાં ફૂંદી ધેમાસુર કંકાણી અને કર્જીરાની સ્વપ્નમાં પણ ન કાને પડેલી કથાના જોળા મળવાની દીધા છે! સૈલીની બિ-જતા અને કથાભાગના તફાવત ઉપરાંત દેશીઓ પણ પ્રેમાનંદની નથી, પ્રસંગવર્ધન પણ તેનું નથી; અને પ્રતિષ્ઠા તો તેની નથી જ. આ આદિપર્વ ઉપે દ્રૌપદીસ્વયંવર એક જ પ્રતને આધારે છાપ્યાનું લખ્યું છે, તે છતાં પહેલાજ કટવામાં ઢાળને બદલે ત્રુટક એવું પાકાંતર આપ્યું છે! એ પર્વ રચ્યાની સાત્ર સંવત ૧૭૭૬ ના આસો પરી ૨ ને બુધવાર આપે છે અને અસત્ર પ્રત જિતાર્ધની સાત્ર સંવત ૧૯૮૫ ના શ્રાવણની જન્માષ્ટમી છે! એ પણ ફૂંદી ધેમાસુર કંકાણી અને કર્જીરાની કથા તુલ્ય જ વિચક્ષણ છે. આનું જ ખીજું પ્રેમાનંદને માથે મારેલું કાવ્ય કે જોડકાનું તે સ્વર્ગની નીસરણી છે. પંડિત રતનેશ્વર જેવા જેના શિષ્ય હતા અને જે કાંઈ મંદકૃત સાદિત્વના જ્ઞાનની પદે પદે માથી આપે છે, તે એક જીહ્વેના અઝાન જોડકાનાં જનનનાં પખું ન જાગે એવું નમાલું લખાણ લખે તે તો માનવાને બુદ્ધિ કયું કરતી નથી. આનું જ ખીજું એક દશગલીલા નામે ફૂંદું જોડ-કાનું ગને નાદોદ નામે લાહરસના શોધરસિક મહેતાજી હમનલાલ પિયાગમ તરફથી મળ્યું છે. એ પણ છે તો પ્રેમાનંદને નામે જ, પરંતુ પ્રેમાનંદની કૃતિ નથી, શંકરાચાર્યના મમ-યમાં અને તે પછી ચનારા બાપિક પુરુષોએ શંકરાચાર્યને નામે રતોમ આટક લદરી અને કાવ્યો લખેલાં આપણે જોઈએ છીએ, તેવી જ રીતે પ્રેમાનંદને નામે આ અને એવાં ખીજાં પુસ્તકો લખાયાં હશે. પરંતુ શેષદર્શિકાસત્યબ્રાહ્મણન અટાવકાખ્યાન વગેરેનો તિરસ્કાર કરતાં જેટલે દરજ્જે અચકાનું જોઈએ, તેટલે જ દરજ્જે આદિપર્વ ક્રિપા દ્રૌપદીસ્વયંવર, સ્વર્ગની નીસરણી વગેરેના આખો ખીજીને સ્વીકાર કરતાં પણ ખચ્ચનું જોઈએ.

પ્રેમાનંદે કેટલાંક નિર્માસ્ય પુસ્તકો લખ્યાં છે. પણ તે કેવા સંતેગોમાં લખાયાં છે તે જોવાનું છે. એનું લક્ષમણાદરણ એની કલમને જોઈ આપે એનું નથી. એ પોતે 'જ

* જુઓ છેલ્લું (૪ થું) કટવું કી ૧-૨

વૈશંપાયનને લાગી પાપ સ્તુતિ કરે જન્મેજવરાય:
તમ કૃપાને શ્રી રૂપાદિય, આગપર્વ સાંભળું અશ્વમેય:

... ..
હવે કહો નૌતમ પર્વ, જેમાં મનીતલું ચરિત્ર અપૂર્વ.

પ્રેમને કે આનંદને કે પરમાનંદ, નમું;
 નમું કવિભૂષણને, કે પ્રતાપવાનને;
 કૃષ્ણસુત પ્રેમાનંદ, કે રામચરણશિષ્ય,
 વેદપાઠી, આગમના નમું પ્રેમ પાત્રને;
 ચાતુરવિંશી મહિને; કે માધવમિત્ર નમું;
 રતન-ગિર-ગુર્જરને, નમું રૂઢયાનને;
 નમું નમું નમું કયું; કયે પશ્ય અંગે નમું !
 વલ્લભ કવીરા તોય ધારે ના એશાનને.

વલ્લભ માથે સંમત થઇ આપણે પણ કદિયે, કે આભારગુહિયી મુગ્ધ બન્યા સિવાય
 આર્થાત્ વાસ્તવિક યોગ્યતાના સ્વીકારપૂર્વક ભાગ્યપ્રેમની મૂર્તિરૂપ, કાવ્યાનંદના પ્રભવરૂપ,
 પર આનંદ ને બ્રહ્માનંદ તે પરમાનંદસ્વરૂપ, સંસ્કૃત-પ્રાકૃત-અતિપ્રાકૃત કવિઓમાં ભૂષણ-
 રૂપ, અકચિને કવિ બનાવે એવો પ્રતાપ ધરાવનારા, કૃષ્ણભટ્ટની ખ્યાતિ વધારનારા સપૂત,
 રામચરણ ગુરુનો આદેશ માથે ચલાવનારા સમ્પ્રિય, સ્વાધ્યાયનું અધ્યયન રાખનારા બ્રહ્મ-
 વૈદ્યસ્ત્રી, શાસ્ત્રપુરાણનું પ્રીતિયા પાત્ર દરનારા, ચોવીસા બ્રાહ્મણોમાં શિરોમણિ, ધીની નદી
 ચક્ષુની માકરની પાળ બાધનાર માધવગ્રેહના મિત્ર, ગુર્જર ગિરના ચૂડમણિ, શુદ્ધ સ-
 સ્વના પ્રાધાન્યથી સદૈવ પ્રસન્નમૂર્તિ ને પ્રેમાનંદ—તેમને નમઃકાર ! એ બંદાલા કવીશ્વરને
 કોઇ ને કોઇ રૂપની આત્મભાવનાથી શરી કરીને નમસ્કાર :

કેશવલાલ હર્ષદરાય વ.

અનુલેખ: -

પ્રેમાનંદની જયંતી ૬૫૨ તા. ૩૦ મી જુલાઇએ અમદાવાદની સાહિત્યસભામાં યાં-
 એશે આ લેખ છે. એ એકમાર્ગી છે. એમાં પ્રેમાનંદના જીવનના પાંચ મોટા બનાવો
 વિષે જ ચર્ચા છે. એ એકમાર્ગી હોવાથી એમાં તપસ્યાખ્યાન નાટકની પ્રસ્તાવનાનો બ્રહ્મ
 પાઠ 'વગવાસી' બદલી નાંખી 'મહાદાહટ્ટી' કલ્પનાનાં કારણો આપ્યાં નથી. એ જ એક-
 માર્ગિનાને લીધે પ્રેમાનંદે રચ્યાં ન છતાં તેને નામે ચઢેલાં બે ત્રણ કાવ્યનાં પ્રસંગોપાત્ત
 નામ જ આપી સંતોષ માન્યો છે; પરંતુ પ્રેમાનંદનું છત્રીસ કડવાંનું આખાહરણ બાજ
 ખેડાવાળા રાજરામ સુત ગોવિંદરામ-ને પ્રથમ કલ્યાણભક્તનો અને પાછળથી પ્રીતમનો
 શિષ્ય થયો હતો અને ને હરિશ્ચંદ્રાખ્યાનનો કર્તા છે—તેમને હાથે સંવત ૧૮૫૬ ના
 આસો સદિ ૭ ને ગુરુવારે કેવું વધીને છપ્પન કડવાંનું થયું અને દયારામને હાથે તેથી
 પણ વધીને બમણું ત્રણણું થયું, એ વાતનું સચન 'સરખું' કરાયું નથી. વળી નરસિંહ
 મહેતાના જીવનને લગતાં કાવ્યો વિષે પણ કહેવાનો અવકાશ મળ્યો નથી. સાહિત્યવિષયક
 ચર્ચા તો થઈ જ શકી નથી. ને પ્રસંગોનું અહિં નિરૂપણ કર્યું છે, તેમાંના વિવાદસ્પદ
 વિષયો ઉપર સંશોધકોને પ્રકાશ પાડવા વિનંતી છે.

કેશવલાલ હર્ષદરાય દુવ.

દુનરકળાનાં પ્રદર્શનો.

દેશી માલ વાપરો.

(અનુસંધાન ૪. ૨૭૮ થી)

વળી, જેમ કહેવામાં આવે છે કે સ્વદેશી દિવસ્યાત્ર નડામી છે, કારણ ગરીબ લોકો તે કબુલ રાખી શકે તેમ નથી.

ગયા એપ્રિલની તારીખ ૧૮ મીના “ ટાઇમ્સ ઓફ ઈન્ડિયા ” ના એક “ લીડરેટ ” માં આ વાત ચર્ચતાં લખેલું છે કે: પૈસાદાર વડીલો અને રાજદારી પુરુષો વધારે બાવ ખર્ચે પડે તો તેમ કરીને પણ સદુએ દેશી માલને ઉત્તેજન આપવાની સિખામણ આપ્યાં કરે છે, તે તેમને પોતાને માટે તો હીક છે. પરંતુ જેમને અલ્લેક સતી પદ્ધિ પણ મ્હોટી બાગત છે તેમને બે રૂપીયાને બદલે ત્રણ ખર્ચવા કહેવું તે લાંબી મુદત સુધી નબે એવું ગણાય નહિ. જો બરાબર તપાસ કરવામાં આવશે તો જણાશે કે લોકોનાં ધણા મ્હોટા ભાગ તો દેશી માલજ વાપરે છે, અને યોરી તથા સાદા મીઠાઈની નિખાવ લેવાની હોમની ટેવ એજ હિન્દુસ્તાનનાં દુનરકળાને મ્હોટામાં મ્હોટી મુશ્કેલી છે. અને જો તે ટેવ બદલીને લોકો વધારે ખર્ચાંજ રીતે રહેનાં યાવ તો સ્વદેશી દિવસ્યાત્રથી દુનરકળાને જો મદદ મળી શકે ને કરનાં વધારે નેથી મદદ મળે તેમ છે.

લોકોનો ધણો મ્હોટો ભાગ (જેમાં દરેક પદ જેને બહુ ઉપયોગી જણાય છે એવા લોકોનો સમાવેશ થઈ જાય છે) સ્વદેશી માલજ વાપરતો જણાશે એમ “ ટાઇમ્સ ઓફ ઈન્ડિયા ” માને છે ત્યારે બદોજે પૈસા તામરિયા કરનાર વડીલો વિગેરે સંબંધે જે આલેખ તે પત્ર કરેલ છે તે સંબંધે કંઈ કહેવાપણું રહેતું નથી, જો કે આ લેખમાં જે વર્ગને ખાસ ધ્યાનતી કરવામાં આવે છે તે પ્રથમ દરજ્જે ઉપરના તથા એવા પૈસાદાર લોકોનાજ બનેલાં છે. દેશી પરદેશી માલ વચ્ચે દોરો ફર પડે છે એ કહેવું પણ બરાબર નથી. અને જોકે પ્રથમ કિંમત કોઈક વધારે આકરી પડે તોપણ સરવાળે તો દેશી માલજ ચરનો નીવડે. અને આ વાતને આપણા સદુના અનુભવ ઉપરાંત ઉપરનાજ “ લીડરેટ ” થી ટેકા મળે છે. તેમાં જે લેખ સંબંધે ચર્ચા કરેલ છે તેજ લેખ દેશી માલને જરા બડામણો પણ વધારે ટકાઉ તરીકે અને ઈન્જનમાં થતા માલને (સામાન્ય રીતે પરદેશી માલને) ઉપર ઉપરના દેખાવ માણે તથા તકલાદી તરીકે વર્ખે છે છતાં તે ચર્ચામાં તે દલીલ સંબંધે કંઈ દીકા કરી નથી તેથી તે પત્ર તે વાત માન્ય રાખી હોય એમ ગણી શકાય.

હિન્દુસ્તાનના પૈસાદાર ન ગણાય તેવા તમામ લોકોએ સાદા રીતે રહેવું કે ખર્ચાંજ રીતે તે સંબંધમાં “ ટાઇમ્સ ” ને કહે છે તે જોતાં: વીશેલોનો દર કે કોઈક કર એજો

કરવા અગર ખીછ રીતે કંઈ મદદ આપવા માટે જ્યારે જ્યારે સરકારને અરજ કરવામાં આવે છે ત્યારે ત્યારે આ અને આવા સરકારના સંબંધકારો તથા દેશીઓના ઉપદેશકો તે તે લોકો જહુ ઉણક રીતે વર્તે છે એમ કહે છે, અને આવી બાબતોમાં તેઓ વધારે પડતી સાદી રીતે રહે છે એવો તેઓના ઉપર આશ્લેષ મૂકે છે. આમ જ વખતે જ શવે તે વખતે તે બોલનારાના કહેવા ઉપર આધાર રાખી વર્તવા જતાં ખાણમાંજ પડવાનો પારો આવે એટલે તે સવાલ તે કારણેજ જોવાની જરૂર જણાતી નથી, છતાં જ્યારે આપણામાંનાઓ પણ કેટલાએક ઉપરનો મત ધરાવે છે ત્યારે કહેવું જોઈએ કે જો ખર્ચાળ રીત સર્વત્ર દાખલ કરવામાં આવે તો જેટલા લોકો દેશી માલ વાપરે છે તેઓ પણ તમામ તેમ કરતા બંધ થશે એજ પરિણામ આવશે.

વધારે ખર્ચાળ રીતે રહેવાની જે બલામણુ કરવામાં આવે છે તેનો અર્થ શો છે ? નહિ કે વિવાદ વિગેરે પ્રસંગોમાં બોજન વિગેરે ખર્ચ વધારે કરવું, પરંતુ ઉચી જાતનાં કપડાં પહેરવાં. ઉચી જાતની ધરવખરી વાપરવી તથા તમામ ઉચી જાતનોજ માલ વાપરવો. જે આ શિખામણુ મનાવ તો પાણકોરાને જદલે ઉત્તરોત્તર રાલીનો સેનો, પંછી હન, બડા છાંટો, જગનાથ, ચેક, મલમલો અગર મંજુકાંક, ફલાનેલ, બનાત, કાંમીરી વિગેરે તેમજ ત્રાંખા પિતળનાં વાસણોને જદલે ખાસાં “એનેમ્સ” અગર કાચનાં વાસણો, દોવી તથા કોડીયાં તથા ડ્યાને જદલે ચીમની તથા વાંકસેરા, તાડીને જદલે બેન્ડી અગર શેમ્પેઇન વિગેરે વિગેરે! આની સાથે આ બિન પૈસાદાર લોકોએ જમ બને તેમ જોઈ કીંમત ખર્ચવી જોઈએ એ બલામણુ જોઈએ છીએ ત્યારે તેનો અર્થ તમામ લોકોએ પરદેશીજ માલ વાપરવો એજ થાય છે, કારણ આ બને સરતો પુરી પાડે એવી દેશી ચીજો હાલ એહી બનતી નથી એ સહુ ઘેઈ જાણે છે.

જ્યારે દેશમાં તેવી ચીજો ધયા લાગે અને પુરતી સંખ્યા તે વાપરતી ન હોય એ કારણે તે પડતર રહી તેના ઉદ્યોગને ધક્કે લાગતો હોય ત્યારે થાત જુદીજ ગણાય. પરંતુ તે સવાલજ હાલ ઉઠી શકે તેમ નથી. હાલ આ સંબંધમાં કરવા જેવું તે એટલુંજ કે તે માલ કેવી રીતે વધારે સારો વધારે ટકાઉ તથા વધારે સરતો બનાવી શકાય કે જેથી તે માલ મુકી પરદેશી તરફ તેમની ઇચ્છા જવા કારણ રહે નહિ.

આ ચર્ચાના પ્રસંગમાં “ ટાઇમ્સ ” એક ઉપયોગી બલામણુ કરેલ છે અને તે એ કે કંઈ કંઈ ચીજો એહી ક્યાં ક્યાં થાય છે અગર મળે છે તેવું પૂરેપૂરી તથા ખરી હકીકત બતાવનાર એક લીસ્ટ ચવું જોઈએ. આવું લીસ્ટ હજુ ક્યાંઈ તૈયાર કરવામાં આવ્યું હોય એમ મહારી જણુમાં નથી, અને ઘણું કરીને તેવું તૈયાર થયેલુંજ નથી. આટલાથીજ જણાશે કે આપણા આગળ પડતા લોકોએ હજુ કેટલું કરવાનું છે. કાઠીયાવાડમાંના બગસરાના બાગદાર હડગાના મેહેરજાન દરબાર સાહેબે આ સંબંધમાં બની શક્યા પ્ર- આણેનું એક લીસ્ટ તૈયાર કરાવેલ છે, જની નકલ આ લગત રાખવામાં આવેલ છે. ઘણું કરીને મુંબઈનાં પ્રદર્શનનાં વર્ણન ઉપરથી તે તૈયાર કરાવેલ છે. ક્યાંઈક ક્યાંઈક વધારો પાછળથી કરવામાં આવેલ છે.

રવદેશી જ માત્ર વપરાયા સંબંધનાં પ્રયાસ સંબંધે ઉપર જતાવ્યા પ્રમાણેની તથા બીજી પણ ઘણી મુશ્કેલીઓ નહે છે, તે મુશ્કેલીઓ તમામ રહેલથી તરાય તેમ નથી. એટલુંજ નહિ પરંતુ તે તરવા માટે પ્રયાસ કરવાનું કહેનાર 'માયુસ લોકો પાસે કેટલું સ્વાભાવીય કરવાનું કહી એક દુષ્કર કામ કરાવવાની માગણી કરે છે એ દેખીતું જ છે. આ તમામ મુશ્કેલીઓ એકદમ બંધ પડે, જો આપણી સરકાર આપણને આ બાબતમાં ન્યાય આપે તેમ હોય તો.

જકાતી અને બિન જકાતી પૌલીસી (આર્થિક નીતિ) માંથી હિન્દુસ્તાનને માટે કઈ વધારે સારી છે એ સંબંધે શંકા રહેવાપણું જ સંભવતું નથી. જકાતી પૌલીસી એ હિન્દુસ્તાનના નવા તથા જુના તમામ ઉદ્યોગોને, વનસ્પતિને યોગ્ય હવા પાણી તથા ગરમી જેટલાં જરૂરનાં છે તેટલી જ જરૂરની છે, છતાં તે તે અમુક અંશે પણ જરૂરની છે એમ કયુમ કરી તે પ્રમાણે સરકાર અમલ કરતી નથી તેનું કારણ સ્પષ્ટ જ છે. જે પ્રજા આપણી સરકાર છે તેને તે પૌલીસીથી કરોડોનું નુકસાન થાય તેમ છે એ વાત તેમનાથી અજાણી નથી. અમુક નંબરનાં પરદેશી કાપડ ઉપર પાંચજ રકમ જકાત નાંખવામાં આવી કે તે પછીના જ વર્ષમાં આશરે સાત કરોડ રૂપીયાનો અથવા કુલ ઐયા બાગ જેટલો કાપડની આયાતમાં ઘટાડો થઈ ગયો. આ આંકડાઓ જાણ્યા છતાં, અગર જાણ્યા તે લઈને જ, તે જકાત કાઢી નાંખ્યા જેવું કર્યું એ જ આપણી સરકારનું વળણ જતાવવા બસ થતું જોઈએ. અને આટલું જાણ્યું, છતાં આપણે માગ માગ કરવું એ એક જાતના બિખારી વેડા 'જ' કહેવાય.

જો સરકાર ધારે તો એક દસકામાં જ તૈયાર પરદેશી માત્ર પોતાને માટે મંગલ વવાની ફરજમાંથી હિન્દુસ્તાનને લગભગ મુક્ત કરી શકે તેમ છે, પરંતુ તેઓ જાણે છે કે જે આર્થિક સંસ્થાવંડ (હિન્દુસ્તાનના માલ ઉપર બારે જકાત, અને પાછળથી પોતાના માલ ઉપર હિન્દુસ્તાનમાં તે પ્રમાણે નહિ) તેઓ પોતે હિન્દુસ્તાનનાં દુનરકળાને આ દશા ઉપર લાવી શક્યા (કર્નગિહામના 'ઔથ ઓફ ઇંગ્લીશ ઇન્ડસ્ટ્રી એન્ડ કૉમર્સ'માં મળે તેવાં વાંચ્યાનું યાદ આવે છે કે અહીંના માલ ઉપર ઇંગ્લેન્ડમાં ઘણી સખ્ત રકમની મૂલ્યે એવું વાંચ્યાનું યાદ આવે છે કે અહીંના માલ ઉપર ઇંગ્લેન્ડમાં ઘણી સખ્ત રકમની અહીં મળી શક્યું નથી.) અને જે સંસ્થા યુરોપની પ્રજાઓ આજ પર્યન્ત આમનસામન વાપર્ય જાય છે તે જ સંસ્થા હિન્દુસ્તાનના હાથમાં દેવાથી ઇંગ્લેન્ડને ઘણું જ નુકસાન છે, અને તે એવડી રીતે, એક તો પોતાનો માલ અહીં અપે નહિ એટલે તેટલી નફામાં ખોટ, પોતાના વેપાર રોજગારને ધક્કા, અહીંનો કાચો માલ હાલ જે બાવે મેળવી શકાય છે તે બાવે મેળવી શકાય નહિ વિચરે; અને બીજી બાબત એ કે હિન્દુસ્તાનને આવી અનાથ સ્થિતિમાં રાખવાથી યુરોપના બીજા દેશો સંબંધે ઇંગ્લેન્ડ પોતાના માલ માટે જે જે શાયદાઓ ભોગવે છે તે પણ બંધ થઈ જાય.

આ હકીકત સ્પષ્ટ રીતે જાણીતી હોવા છતાં તે પ્રજા આ દેસને શુદ્ધ જકાતી દેસ

થવા દે એ સંબંધનું નથી. તમે કરોડોનું અને હમેશનું તેટલું તુકસાન સહન કરી અમને મદદ કરો એવી માગણી કરવી એ જ ગરજવાનને અકબ નહિ એ કહેવતનું સ્મરણ કરાવે છે; અને જેમની પાસે તે માગણી કરવામાં આવે છે તેઓ સામાન્ય મનુષ્યો જ છે અને દૈવી ફિરસ્તાઓ નથી એ વાત જૂલી જવાતી હોય એમ સૂચવે છે. કદાપિ રાંઠલાના કકડાઓ વખતો વખત ફેંકવામાં આવે તો પણ તે એટલે એટલે અંતરે અને એવી શરતે કે માગણીને આપતાં દાતા ધસાર્ધ નય નહિ, તેમ માગણી પોતે એવો હુલ્લુ પુલ્લુ થવા ન પામે કે દાતાનું જ ધન પરાણે પડાવી લેવાની હિંમત પણ ધરી શકે. કદાપિ હિન્દુ-સ્નાનમાં કોઈ ઊંચા દીલના અમલદારો આ બાબતમાં આ દેશને મદદ કરવા આવે તો પણ લોકેશ્વર વિલાયતની સરકારને તેમ થવા ન દેવા શરજ પાડ્યા વિના રહે એ માની શકાય તેવું નથી. અને તેમાં તેમનો વાંક પણ શો ?

આ કામમાં સરકાર આપણને જોઈએ તેવી મદદ કરશે એવે ભરોસે બેસી રહેવાની વાત ઉપર પ્રમાણે નકામી કરતાં લાવરીનાં જમ્યાંઓનો જે પાઠ આપણે સદુ ભણ્યા હતા અને જે 'ધણું બણતાં જૂથ્યા' તે કહેવત પ્રમાણે લગભગ જૂલી ગયા છીએ તેમાં આપેલી શિખામણ પ્રમાણે વર્તવા સદુએ તત્પર થવું જોઈએ; અને એક તરફથી દેશની પેદાશ વધારવા માટે તેવાં કારખાનાંઓ કાઢવાં, હાલ છે તેને સારી સ્થિતિ ઉપર મૂકવાં તે માટે જોઈતી મૂડી, ફળવણી વિગેરે સાધનો એકઠાં કરવાં જોઈએ. અને બીજી તરફથી દેશમાં જ થતો માલ અને ત્યાં સુધી વાપરવો એવો નિશ્ચય કરી તેને અમલમાં મૂકવો જોઈએ. તેમ કરવામાં ન આવે તો પ્રદર્શનોથી પહેલું તો તુકસાન એ છે કે તેઓ જોઈએ તેવો ઉપયોગ ન થાય તો તે એક મહાન છેતરનારી ચીજ નીવડે. આવી આવી સારી ચીજો અહીં યાય છે એ માન્યતા તથા તેથી થતાં અભિમાન તથા આનંદ અતુલ્યતામાં દેશી કારીગરિને દરેક પગલે ઉત્તેજનની જરૂર છે તે વાત વિસારે પડતી જાય છે. બીજી વાત એ છે કે પ્રદર્શનોમાં પરદેશી બનાવટો પણ મૂકવામાં આવે છે તે સંબંધમાં બોલતાં અહીંની જે ચીજો પ્રદર્શનોમાં મુકવામાં આવે છે તે તમામ જરૂરયાન'ધ તથા સસ્તી મળી શકે તેમ ન હોવાથી પ્રદર્શનનો લાભ તેને મળતો નથી, બ્યારે જે પરદેશી ચીજો તે મારફત જોવા જણવામાં આવે છે તે જરૂરયાન'ધ તથા સસ્તી મળતી જણાયેથી તેનો ખર્ચ વધારે જગતાં પરદેશી માલની આયાતમાં વધારો થાય અને સાથે તેની અવજી વપરાતી દેશી ચીજોનો ખર્ચ ઓછો થતો જાય. હવે જો અહીંની ચીજો પરદેશના પ્રદર્શનોમાં મોકલવામાં આવે તો તેનાં વખાણુ યાય તેથી આપણામાંના કોઈનું પેટ નહિ ભરાતાં ઉલટું તે પ્રદર્શનોમાં મુકાતી ચીજો તેની ઉત્પત્તિનાં સ્થાનમાં (અહીં) બહુ ઉપયોગી તથા કિમતી ગણાવી જોઈએ એ અનુમાને તે ચીજો જેવી જ ચીજો પોતે જતાવી પરદેશી પ્રજાઓ તે ચીજો જરૂરયાન'ધ અહીં મોકલે અને તે અહીંના કરતાં સસ્તી રીતે કરેલી હોવાથી સસ્તી વેચી શકાતાં અહીંના તે તે બાબતના ઉદ્યોગને મ્હોટો ધક્કો લગાડ્યા વિના રહે નહિ. અહીં વખણાતી ચીજો કઈ કઈ છે તે જાણી લઈ તેવો ધક્કો લગાડવામાં આવે છે કે શી રીતે તે કઈ ખાનગી બાબત નથી.

આ વિષયનો પ્રથમ ભાગ જે ગયા ચૈત્રના અંકમાં પ્રસિદ્ધ થયેલ છે તે ઉપર ટીકા

કરતાં મ્હારા એક માનનીય મિત્ર નીચે પ્રમાણે જણાવે છે, અને તેનો વિચાર સ્વાભાવિક રીતે બીજાઓને પણ આવે એમ હોવાથી તે સંબંધિતો મ્હારો ખુલાસો અહીંજ આપું છું કે જ્યાં વધારે સમજદાર ન થાય. તેઓ લખે છે “મહા નીતિ યોજને આપણા માલનો અપ (વેળામણ) વધારો, પરદેશી માલનો અપ ઘટાડો એ તમારો ઉપદેશ છે. બુદ્ધિબળ, દ્રવ્યબળ અને પ્રમાણિકપણું, પરસ્પર મદદ, પરસ્પર વિશ્વાસ એ પ્રકારનું નીતિબળ યોજને દેશમાં થાય છે તે પેદાશને વધારો અને મુધારો એ અર્થસામ્રાજ્યના ઉપદેશ છે.” તેમનું આ કહેવું યથાર્થ છે, પરંતુ ઉપરની બન્ને બાબતો પરસ્પર વિરુદ્ધ નથી. દુનરકળાને ઉત્તેજન દેવાના મુખ્ય ત્રણ રસ્તાઓ જણાય છે. એક તો અર્થસામ્રાજ્યના ઉપદેશ તરીકે જે ઉપર બતાવવામાં આવેલ છે તે આ ત્રણેમાં એક છે, અને ધારેલ કામ પાર પાડવા ઉપરાંત આખી પ્રજાને બીજી રીતે પણ ઘણી માનનીય અને ફાયદેમંદ ક્રિયાનિર્માણમાં મૂકનાર છે. પરંતુ તે સદુક્રોધથી હાથ ધર્યા તેવી બાબત નથી; તેમ કુંડા વખતમાં દક્ષ નિશ્ચય કંઈથી અમલમાં મૂકી શકાય તેવી પણ નથી. તે રસ્તે જ આરો આવશે એમ માની તેના માટે ઉપાયો લેવા સદુ ક્રોધ એ પોતાથી બનતું કરવાની સાથે, દરમી. આનને માટે તથા તે રસ્તે લઈ જનાર એક ઉપાય તરીકે સ્વદેશી દિલ્લાસને આ લેખમાં આગળ કરવામાં આવેલ છે. એ તો દેખીતું છે કે અપના પ્રમાણમાં દેશી ચીજો તુરંત મંગાવવામાં ન આવે અગર કાળે કરીને પણ બનાવી શકાય નહિ તો પછી તે અપ શા કામનો ? બીજો રસ્તો જરૂરથી પાલીસીનો છે તે આપણા હાથની વાત જ નથી એ. કહે તે વિષે વધારે કહેવાની જરૂર નથી, જે કે તેનો ઉપયોગ આપણા લાભમાં થાય તો ઉપર કલા પ્રમાણે સપારામાં કેશીદાર આ બાબતમાં તો ચર્ચા જાય. ત્રીજો તથા બહુજ ધીમે ધીમે અસર કરનારો અને ઘણી મુશ્કેલીવાળો રસ્તો તે આ સ્વદેશી દિલ્લાસનો છે. હવે જ્યાં સુદેશ તથા બીજા રસ્તાઓ બંધ અગર બંધ જોવા હોય ત્યાં તે ખુલા થાય તે દરમીયાનને માટે તો આવો રસ્તો પણ સર્વમાન્ય થવો જોઈએ, વિશેષ કરીને જ્યારે તે રસ્તો પ્રથમના એકેનો વિરોધી નથી, અને જ્યારે એમાંથી એક અગર બંને ખુલ્લો અગર ખુલા થવા માંડશે ત્યારે તે બાબતમાં ખાસ મદદગાર નીવડશે એટલું જ નહિ પરંતુ જો આગળથી જ તે રસ્તો લેવાશે તો પ્રથમના રસ્તા માટે તો તે અમુક તૈયારીઓ કરતો થશે તથા બીજાને પણ બહુ મદદગાર થશે એ પણ સ્પષ્ટ જ છે. વળી તેમાં સરકારની કે નાણાવાળા કે ખાસ સાદસિક માણસોની મદદની અપેક્ષા એટલે દર-જગે નથી કે તે વિના આગળ ન જ ચલાય.

વળી જ્યારે લોકો સ્વદેશી માલ વાપરવાનો આમદ રાખના થશે ત્યારે તે સંબંધી હકીકત પણ મેળવતા થશે અને તેમાંના જે સક્રિયમાન હશે તે પોતાને જોઈતો માલ નહિ થતો હોય તો પોતે તે બનાવવા સંબંધમાં કંઈક ઉપાયો લેવા લલચારો, અને જે માલ થતો હશે પણ તે ત્યાં વેચાતો મળવાની સગવડ નહિ હોય તે માટે તેની સગવડ થવા સંબંધમાં પણ પગલાં લેશે. આ વાત દંઈ તદ્દન આનુમાનિક નથી. સ્વદેશી દિલ્લાસના દ્વિમાપતી દક્ષિણમાં કંઈક કરી શક્યા છે તે દરકાઈ જાણી શકે તેમ છે, અને એક ન્હાના તાલુકાનો ધણી પણ આ બાબતમાં કેટલું કરી શકે તે દુનરકળા મે. ૧૨-

બાદ સાહેબના દરબાનતથી રહેજ સમજાશે. બનતાં સુધી સ્વદેશી માથ ન વાપરવો એવો નિયમ તેમણે કરેલ હોવાથી તથા પોતે-પોતાનો તમામ પોશાક પણ દેશી અપડોનો રાખતા હોવાથી પોતાની જ વસ્તીનાંથી જે સારા વસ્તુકરો છે તેમને સુતર રૂપી મુઠી ધીરવા વિગેરે રૂપી મદદ કરી સામરો માથ બનાવવાની શરૂઆત તેમણે કરાવી દીધી છે. સુરોપીયન એકની સાથે ઉમુ રહે એવું તથા કેટલીએક જાત તેથી ઉતરતા “શ્રીનીક” વાળી પણ ટકાઉપણામાં તેથી એક તેમ કીમતમાં પણ તેથી ૨૦-૨૫ ટકા ફાવશે કરે એવું એક સાં તૈયાર થવા લાગ્યું છે. આવાં એકની સાથે સુનાઈ ફેરા પહેરી દુવાવ વિગેરે તથા કનનો બર પણ તૈયાર કરાવવા શરૂઆત કરી છે. વળી પોતે અંટિહો કસાવ ધરાવે છે તેથી તેમના અમલકરો વિગેરે પણ તે કામમાં જલુ મદદગાર થતાં તેઓ પણ દેશી કાપકન બનનાં સુધી વાપરે છે ને તાલુકાના દરબારી કામ માટે જોઈતા કામને માટે પણ અહીંની મીસોથી બહોળા કરવામાં આવે છે વિગેરે વિગેરે.

સામાન્ય ધરધણીઓ અને નવા તાલુકાદારો ત્યારે આટલું કરી શકે છે ત્યારે હક્કાધિપતિ શૂદસ્યો અને હક્કાધિ કપજાગા રાખાઓ ધારે તો કેટલું કરી શકે તે એક જ સમજાય તેવું છે.

હાલના ઠંડરના મહારાજ શ્રી પ્રતાપસિંહજી ત્યારે લેધપુરનું કામકાજ કરના ત્યારે તે રાજ્યના ખાનગી ખાતાંવાળાઓએ અમુક જનનાં દેશી અપડોનો પોશાક પહેરવો (સુધી જાતના કપડાનો) એવો હુકમ કરેલ તેથી તે અપડોના ધધાને એકદમ સારી મદદ મળેલ. હાલમાં ગોંડળના નામદાર કાંચર સાહેબે એક એવો હુકમ કાઢેલો છે કે દરબારી કામને માટે જોઈતો માથ જને સાં સુધી ગોંડળની જ બનાવડનો વાપરવો, તેમ જલુ રૂપી માથ લાવવો પડે તે સંબંધે પણ માથ સારો અને ખાવમાં ફેર ન પડેના હોય સાં સુધી તે ગોંડળના જ વેપારી મારફત મંગારવો. આવી રીતે ચારે તરફ અશુભિનાં બિદ્ન જોવામાં આવે છે તે જોઈ દરકાર દેશમજા દરબારો એટલુંજ નહિ પણ પોતે પણ પોતાથી બનતું કરવા કરાવવા તત્પર થશે. બન્ને જુદાં કારણસર પણ જંગાણના કોડો પણ હાલ તો આ બાબતમાં ઝનુની જ ન્યા છે, અને તે ઝનુન માત્ર દુધના કીમત જેવું ન નીવડે એમ સદુ કોઈ ઈચ્છે છે. અત્વારમાં જ નવી જાર મીસો ઉપાડવાની તત્ત્વની જ માંલે છે. અને જો આવો ઉત્સાહ એક જાર માસન આવશે તો અપડોના કામમાં કિન્નુસ્તાન જોઈ સઘાય તેમજ દરજ્જે આગળ આવી શકશે એમ અણી સઘાય. દક્ષિણમાં તો આ કિશ્વચ જારી છે. જંગાણમાં ખાસ એરનેર હાલ જલાર આવેલ છે, ઉત્તર કિન્નુસ્તાનમાં પણ તે જમખર થયેલ છે. તે સમયનો લાભ લઈ આપણા ઝનુનાતી બાપ્તોએ પણ એવા દરોનો કરવા જલારતા છે. દરેક કામની મોસમ હોય છે, તેમ હાલ જ્યાં સુધી આ વા ચાલે છે ત્યાં સુધી તેની મોસમ હોવાથી જો શરૂઆત થઈ જશે તો પછી તે નમાની રાખવાનું જ જાણી રહેશે. મ્હારા સમજના પ્રમાણે આવી આ કામમાં સદુથી પગલ ઝીએ તો બનતું કરી મદુની દારે થવા નથા રહેવા પ્રવાસ કરી આવશ્યક જણશે.

અમેરિકાનો અન્યાય ન્યારે ખમાઈ ન શકાયો ત્યારે ચીનમાં અમેરિકન માલ ન લેવાની દિલચાલ થઈ, અને જેવી થઈ કે તંત્રતંત્ર તેની અસર અમેરિકા જેવી પ્રબળ પ્રજા ઉપર પશુ થઈ. આ સંબંધમાં લખતાં “ગુજરાતી” પત્રે એવાં શબ્દો રાખેલ છે કે સ્વરાજ્ય ચીનના ભોગવે છે તો આમ અમેરિકાને પશુ પાછા પગ લેવરાવી શકે છે ન્યારે આપણે તેનાથી દુર્ભાગ્યે રહિત છીએ તેથી રાઈ બેસી રહેવું પડે છે. સ્વરાજ્ય હોય તો ધારીએ તે ચાપ તે વાત ખરી છે પણ આવી બાબતોમાં સ્વરાજ્યનો સવાલ ઉભો કરી સોડાની વૃત્તિ બીજે દોરે ચલાવવી એ તુકશાનકારક જ નીવડે. કારણુ જો તેથી ફટકો દેવા મંગાવે હોય તો તેવા ફટકાની અસર સરકારને તો કંઈ થઈ શકે તેમ નથી, અને “ગુજરાતી” ના વાંચકો આ દોરે ચડતાં ચાલે ત્યારે આપણે પશુ તેના જેવું જ કંઈક કરીએ એવા વિચારથી બેનસીબ રહે એ ન બનવા ભ્રમ નથી. બંગાળી સોડો શું કરી શકે છે તે જોવાનું છે, પરંતુ તેનો આધાર “સ્વરાજ્ય” સાથે જોમ એક લેખે નથી તેમ જીજી રીતે “સ્વરાજ્ય” ઉપરજ છે. પોલીટીકલ સત્તા આપણી હોય તોજ આ કામ પાર ઉતરે તેમ નથી, પણ જો આપણે મન હાથ ગ્રામી કરેલા નિશ્ચયો પાર પાડવા રૂપી સ્વરાજ્ય કરી શકીએ તેમ હોય તો પછી રાજ્ય-સરકાર મને તે હોય તેની કંઈ શિકર નહિ. માટે ખરી વાત તો આપણા નિશ્ચય ઉપર જ રહેલી છે, તો ને બતાવવા સદુ કાષ્ટએ પ્રયાસ કરવો જોઈએ.

હવે જે સોડો સ્વદેશીજ માલ જાને ત્યાં મુધી વાપરવો એવા નિશ્ચય વાળા હોય તેઓને સંગવડ થાય તથા બીજા સોડોને તેવું વર્તન રાખવાનું કહેવા ઉપરાંત તે સંબંધે સંગવડ પશુ છે એમ તેઓ જતાવી શકે તેટલા માટે અમુક અમુક આંતરે આવેલાં શહેરોમાં તમામ જાતના દેશી માલની જુદી જુદી દુકાનો તથા કોલીઓ (ડીપો) ખોલાવવી જરૂરી છે. આર્મી અને નેવી કોઓપરેટિવ સોસાયટી જે ધોરણે કામ કરે છે તેજ ધોરણે આપણે આ દુકાનો વિગેરે કલાડવાં દીક પડશે કે તેમાં કંઈ ફેરફાર કરવા જેવું છે અને હોય તો શું એ સંબંધે સચનાઓ આપવાનું હવે પછીને માટે રાખવામાં આવેલ છે.

શ્રીકરમચંદ્ર નવલશંકર ધોળકીઆ.

પરિશિષ્ટ.

હિંદુસ્તાનમાં બનતી ચીજોનું લિસ્ટ.

નંબર.	ચીજોનાં નામ.	જે ગામમાં થતી હોય તેનાં નામ.	બનાવનારનાં નામ.
૧	મીઠુ બત્તીઓ.	ગુજરાત (અમદાવાદ) મીરત. મથુરા. મુંબઈ.	ગુજરાત કેન્ડલ ફેક્ટરી. દાકર.
૨	દીવાસળીઓ.	હરીજાવાદ (પંજાબ) ખીલાસપુર. અમદાવાદ. કલકત્તા. દોરા.	ગુજરાત ઇસ્લામ ફેક્ટરી. ગોખલે બ્રધર્સ. સવાઈ વર્કસ. અમૃત ફેક્ટરી.
૩	કાગળો નોટપેપરો.	મુંબઈ. પુના. સુરત. કવીશ્વર. ગ્વાલીયર. લકનૌ. કલકત્તા. કાનપુર. અમૃતસર.	ડેકન પેપર મીલ્સ. કુપર મીલ્સ.
૪	સાબુ.	મીરત. કાનપુર. વડોદરા. લકનૌ. રાજકોટ. મુંબઈ. અમદાવાદ. મથુરા.	બોસ અને કુમે. તથા રજીસ્ટ્રારીયલ વિગેરે.
૫	બટન્સ.	નાગર કોઈલ.	

	પંચમહાલ.	
૬ શરટ કોઠનાં એક	સવરીપલપન, મધુરા, મુસીરી, કન્નેવરમ.	
૭ લોહાની તેજુરીઓ છરી કાતર અબ્બા	માંગરોળ (કાઠીવાવાડ) ધૂળીયા.	લુહાર જીણા હીરા. મી. પેન્કર.
„ રેશમ તા.કોસી- સીસ્કના પદાર્થ સાડી રેન્ન ગાઉ પીસેલ.	બનારસ.	વરગને સગરની કુંપનીએલ :
૮ „ રેશમી સુતરાઉ ચાદરો છન લોંગ	મુંબઈ.	દીનશાહ માણેકજી પીટીટ. તાતાની એમ્પેસમીલ ખટાઉ- ની મીલ.
૯ કલોથ, જમગાથી સુતરાઉ તથા ઉ નનાં કાપડ.	લુધીઆના.	લાહોરીમલ. અનંત મણેશ ગાધે.
૧૦ મગદી ગુજરાતી નકસા તથા પુ- થીનો ગોળા.	કપડવંજ.	છોટાશાલ મગનલાલ.
૧૧ કાચના ખડીઆ તથા રીધીઓ.	અલીમટ. મુંબઈ મહેલ. માંગરોળ (કાઠીવાવાડ) સીરોન.	માડકર જ્વેલર્સ. ગોદરેજ અને બાર્થસ. વર્ધી પ્રમાણે લુહાર જીણા હીરા મી. પીનાક.
૧૨ નાનાં મોટાં તાળાં. „ તેજુરી કળા.		મી. કલ્યાણજી ગે. આપ્તે.
૧૩ સાદડીની પેટીઓ	કોલ્હાપુર.	મેસર્સ એસ. એન એન્ડ કો.
૧૪ હારમોનીયમની પેટી ત્રાંજવાનો યાંત્રિક	મોલ્હાપુર.	મસર્સ. કલ્યાણદાસ. મી. દેશાઈ.
૧૫ ડાયલવાળો કોટો.	બનારસ.	
૧૬ ધાતુનાં વાસણો. એલ્યુમીનમનાં વા- સણો.	તાંન્જેર.	
૧૭ ત્રાંજાપીતળ સોનાં રૂપાનાં નકસીવાળા પદાર્થ.	તાંન્જેર.	
૧૮ એનેમલડના પીત- ળનાં નકસીવાળા યાજો.		

૧૮	એનેમલ્ડ પોતળની ચિત્રવાળી બરણી.	જેપુર.	મી. ભમગરા.
૧૯	કુંજ, લંડા, પ્યાલા રકાળી થાળી ઘી- ડાકાર તબકો.	ત્રાવણકોર. નારાક. કચ્છ. શહોર. વંચળી. ભાડી. દોલ્હી. આગા. મુરાદખાદ.	
૨૦	વાળ તથા ઉનના બ્રશ.	અમદાવાદ.	મી. મોહનલાલ લાલજી
૨૧	મુથલુ કામની સા- દડીઓ.	તાનાવેલી.	એ. સુદરશાસ્ત્રી.
૨૨	ટેનીસ ક્રિકેટનો સા- માન.	મીયાલકોટ.	
૨૩	પાણી ટાંકવાના પીસ કરવાના બોરીંગ કે- રવાના મશીનના મોડેલો.		મી. પ્રેમજી હીરજી.
૨૪	વલાયતી દવાઓ.	મુબઈ.	કેમીકલ કુંપની.
૨૫	અલસીના તેલો.	મુબઈ.	પીરમહમદ એમ્બલમીલ.
૨૬	રંગ તથા વાર્નિસ.	કલકત્તા. મુબઈ. મદ્રાસ.	ધી. ગોર્ડ ફરે કું ફોર્ડર એન્ડ ફોર્ડ. રામાનુજ. જે. કે. ઉમરેકવાળા
૨૭	બોઇલર ફ્રેન્ચુઇઝ.		રતનજી કોરજી.
૨૮	હિન્દી મુળીયાઓ વસાણાં, ઝાડપાલાં વગેરે.		
૨૯	રબર વાર્નિસ એ- સ્પેરટોસ સીમેન્ટ એસ્પેરટોસ કાપર પુર રંગ ઇંડીયા રબર ઇંડીયારબર મુળચિત્રિતિમા ઠેર- વણું સાઇકલિંગ એમ્બલ વનસપ- તિની ચરખી ફી- ગરેની શીશીઓ.		મી. મોતીલાલ ડે. શાહ.

૩૦	શાહીઓ.	બંજાલ. પુના—ધોરપડે. મુંબઈ—	શર્મા અમેગીળા લરટે. વૈધ બ્રધર્સ. શર્મા સી. ટી. કેમીકલ લેબોરે- ટરી, ગીરગામ.
૩૧	સાલ રેસા બના- વટી રેશમના તા- ડના મુળોપામાંથી કાઢેલા ચુંદરના રી ટાના કીટુલને ચુ- લીના-ફેળના પાના તેમજ અડમાંથી ચ તા રંગીન આકાશ- ના રૂના બીંદાના રેસાઓ.		ડી. ડી. ઘોન્ડા પરવતા બ્રધર્સ.
૩૨	સુખડના લાકડામાં લાધદાંત.	અમદાવાદ. માંગરોલ (કાઠીયાવાડ)	મંજારામ ગોપીંદરામ, મિત્રી કચરા ફુલેબરામ.
૩૩	કાળા લાકડાના મે- ળે રકાળી છુકડેસો રકાળી.	પંજાબ. નગીના. મુરાદાબાદ. શાહગંજ. નેપુર. જામનગર. આમી દીંદી.	
૩૪	હસખા કારીગરોના રમકડા.		
૩૫	ચુડા ચુડીઓ.		હીમતલાલ મુંદરલાલ.
૩૬	કાચના કટકા મુ- કેલ ધાધરા ઓટ- ણાં કરવાના ચદરો ;,, રેટામાં બરતકામ.	ઉમરકોટ. ચરપારકર. કચ્છ.	
૩૮	ઊંટના વાળની શે- તંજી ઊંટના જીન.	સીધ.	
૩૯	ઉનની શેતંજી.	ખેરપુર.	ઈન્ડસ્ટ્રીયલ સ્કુલ.

૪૦	રેશમી સુતરાળ મ- લમલો મથર. " મલમલો " સાડીયો (હાથથી વણેલી) "	ઢંઢા. રાધનપુર. ડાડા. મુર્શીદાબાદ. ચીતાગામ.	
૪૧	ટેબલકલેય ફેટાઓ સાડીઓ સોનેરી કોરના ધોતીઓ	મુર્શીદાબાદ.	
	" મગીયાં. " છાપેલાં રૂમાલ " જીલી દીનારની સાડીઓ	વડોદરા. જળપુર. નાગપુર. ડીસા. શાન્તીપુર.	
૪૨	કીનખાળ અને રે- શમી વસ્ત્રો.	સુરત. ભરૂચ. અમદાવાદ. પોરબંદર. જામનગર.	
૪૩	ઊંચા ગાલીયા. " સુતરનાગાલીયા રોત્તું આસનીયા	દોલ્હી. આગ્રા. જેપુર. કાશમીર. સુરત.	મહાજનન અનોયાગ્રમ.
૪૪	રંગ, બેરંગી છાપો- ની રંગઈ પડદા. પલંગપોસ.	મુરશીદાબાદ. ચંદોશી. હાથી. ઉના-કાઠીયાવાડ.	
૪૫	ધોતીઓ પીછાડી " ચોરસા ટુવાલ રૂમાલ. પીછાડી. " ટુવાલ (ચાર ખાનાવાળા)	મદ્રાસ. મદુરા. કોઈમ્બર. વડોદરા. જામનગર. મુંબઈ. અમદાવાદ.	દીનશાહ માણેકજી પીટીટ, તાતલ કે. સ્વદેશ એગ્રેસ મીલ. ખટા- ઉની મીલ.

૪૮	કમરખાંધો ફેંટાઓ	મદ્રાસ.	સેનની કુંપની.
૪૯	રેશમના અનેક પદાર્થો.	કલકત્તા.	
૫૦	કમળના રેસાની સાદડીઓ.	નારાજીસેા.	બેસ અને શુધો.
૫૧	કોલબેલતો ધંટ.	કમ્બ.	
૫૨	સુગંધી પદાર્થો.		
૫૩	સાથો.	કાશ્મીર.	
૫૪	ટવીન.	કાનપુર.	
૫૫	જુદી જુદી જાતનાં ચેક-પેડેડી ચોક્કાન-ટુવાલ-ને-પકીન ખીસા રૂ-આલ શેત્રંગ લુંધી રેટા-સાવળીયા પેડેડી.	બગસરા. કાઠિયાવાડ.	

ઈન્ડિયન. સ્ટેસ લીમીટેડ બેચ ઓફીસ ૨૬૯. ૬૨ બાકિ બચાર સ્ટૂટ ૨૭૬ હેરીસનરોડ હોન્ગ્કોંગ રોડ મુંબાઈ.

એમના કેટલોગથી પણ કેટલી એક હકીકત મળી શકે છે પરંતુ સીમલા ધોતી લખ્યું હોય ત્યાં સીમલામાં ચતાં ધોતીયાં કે ફક્ત તે નામનાં જ (જાત બનાવનારાં) એમ સમજવું તે નક્કી ન હોવાથી તે ઉપરથી ઉતારો કરી આમાં તેણે સમાવેશ કરેલ નથી.

મારો સ્વાધ્યાય.

આઠ દસ મહીનાની લાંબી ગેરહાજરી પછી હું આજે વસન્તના વાંચનારાઓની સેવામાં હાજર થવાની રજા લઉં છું. આટલો વખત મેં શું કર્યું તેનો સંતોષકારક ઉત્તર કદાચ હું આપી શકું તેમ નથી પણ હું આપને આટલી ખાત્રી આપું છું કે ‘સ્વાધ્યાયોઽધ્યેતવ્યઃ’ એ મહાન આશા હું એક ક્ષણ પણ વીસર્યો નથી; અને હું, આશા રાખું છું કે મારી એ ખાત્રી આપ સ્વીકારશે. બાકી તો ‘વૈરાગ્યના પંથને વિઘ્ન આડાં ધણાં’ એ કવિસંકિત પ્રસિદ્ધ છે, એટલે ‘કોઽનુકમ્પ્યેતુ કોપઃ’ એ વાક્યનું સ્મરણ કરી-વીને જ વિરમીશ; અને આ નવીન આરંભમાં કંઈક કરમાઈ ગયલી પણ મારે હાથે ચુટેલી એક હૃદયંગમ સ્વાધ્યાયમંજરી આપને અર્પણ કરવાની રજા લઉં છું.

પૂર્વની ભાવના.

‘પૂર્વ તે પૂર્વ અને પશ્ચિમ તે પશ્ચિમ’—એ ભાવનાનો ન્યારથી જન્મ થયો છે સારથી આપણા પ્રજ્ઞોમાં એક પ્રકારની અનિવાર્ય મંજીરતા દાખલ થઈ છે. આ સૂત્રના પાયા ઉપર આપણા પાશ્ચિમાત્મ વિદ્વાનોમાંના કેટલાક સ્વદિગ્ભક્તિપરાયણ કવિઓ અને રાજ્યપુરુષો એવું મન્તવ્ય બાંધતા ચાલે છે કે પશ્ચિમના દેશો, તે દેશના વતનીઓ, જગતના બાદશાહ-ધણી થવાને સરળપણા છે; અને પૂર્વના દેશો તે હમેશાં તેમની પ્રજા-શુભાભિ થવાને જ સરળપણા છે. આ વિચાર એક તરફથી આપણા પૂર્વ મંડળોમાં અત્યંત આનંદ ઉત્પન્ન કરે છે, ત્યારે ધૃષ્ટ પાશ્ચિમાત્મોને આપણા ઐશિયા-ખંડને વધારે ને વધારે પોતામાં તાબામાં લેવાને ઉત્સુક કરે છે; જાણે કે પૂર્વના દેશોને તામે કરવા એ પોતાના પરમેશ્વરનો આયેલો હક જ હોય નહિ? યૂરોપની મહોદી બાદશાહતોની પરરાજ્યનીતિ એટલે કે ઐશીયા આફ્રિકા ખંડ સંબંધી નીતિ તે આવા જ ધોરણે રચાયે જાય છે અને પરિણામે ઐશીયાના મહોદા દેશો, મહોદી બાદશાહતો, એક પછી એક, એક અથવા બીજી યૂરોપીય બાદશાહતના પંજમાં લેવાતી જાય છે.

પાશ્ચિમાત્મોને આ વિચાર કંઈક અંશે પોતાના વર્તમાનની ઉન્નતતાનું અને કંઈક અંશે તેમની ભાવનાઓ તરફ આપણી તરફના લોકોનાં ચોંટાળેલાં હૃદયોનું પરિણામ છે. ચક્રનેમિના ક્રમથી વ્યક્તિઓની બાદશાહતોની અને દેશોની પણ દશા હમેશાં ફરતીજ રહે છે. ગ્રીક રોમન અને મુસલમાન બાદશાહતોનો ઇતિહાસ સુરપટ છે. રાજ્ય એક જીવંત શરીર છે અને જીવંત શરીરના ધર્મો એને પણ લાગુ પડે છે. આ વિચારને અનુરોધીને જ હાલમાં ‘યુનીવર્સલ રેટ’—સાર્વભૌમ મહારાજ્યની ભાવના જર્મન રાજ્યતત્ત્વચિંતકોએ ઉપજાવી છે. પ્રત્યેક દેશ અને પ્રજા પોતપોતાના દેશમાં સ્વતંત્ર અને પરપ્રજા ઉપર હથીઆર વાપરવાની બાધા—આ ધોરણ ઉપર જગતનું રાજ્યતંત્ર રચવાના હાલમાં વિચારો ચાલે છે. આવા પ્રકારની શાન્તિનો યુગ કોઈ કાળે આવશે કે નહિ એ સવાલ છે, પણ આ ભાવનાના આચારમાં—લલાદના તહનામાં કેટલીએક પ્રજાઓ વચ્ચે થવા માંડ્યાં

છે અને એમ આસા સખવામાં આવે છે કે એ તદનામાંનો સ્ત્રીકાર દિવસે દિવસે સર્વ-
બ્યાપી થશે અને એવો કાળ કોઈક દિવસે આવશે કે મ્હોટી મ્હોટી બાદશાહતો પોતાની
તકરારો લવાશે આગળ વડીલ બારીસ્ટરો દ્વારા લડશે.

આ ભાવનાનું મૂળ મનુષ્ય માત્રની એકતામાં છે. અમુક સીમાવાળો અમુક દેશ તે
બીજી સીમાવાળા બીજા દેશથી જુદો અને એક દેશની-રાજ્ય-પ્રજા-તે બીજા દેશને તાબે
કરવાને બળ હોય તો લકદાર, એ પશુજીવની જ નીચાની છે. આ વાત સમજવાથી
'હન્ટર નેશનલ લો' (વિવિધ પ્રજાએ એક બીજા સાથે પાળવાના કાયદા)ની ઉત્પત્તિ થઈ
છે, જેમાં સર્વ રાજ્યોને જુદથી રહેવા દેવાનો હક સ્વીકારાયો છે, અને લડાઈ કરવાના
પ્રસંગો યુક્તર કરવા કંઈક યત્ન થયો છે. છતાં અમલ શકાતું નથી કે પૂર્વ અને પશ્ચિમ-
એ બે કાદમનિક દિગ્વિભાગમાં એનું શું સ્વસ્થ સમાવર્ણ છે કે એક દિગ્વિભાગના દેશો
તે ધણી જ અને બીજાના તે ગુલામ જ. દિગ્વૃત્ત પ્રત્યેક ખિંદુ બીજા ખિંદુઓની અપે-
ક્ષાએ પૂર્વ, પશ્ચિમ, ઉત્તર અને દક્ષિણ છે. સારે એવું શું છે કે જેથી આવા અનિવાર્ય
ખંડો ઉત્પન્ન થાય છે. અને જે સંદિગ્ધ સામાન્ય નિયમોને કારે મૂકી એક ભૂખાંડને હમેશાં
અધિષ્ઠાતૃત્વ અને બીજાને અધીનત્વ જ આપે છે ?

જરાક વિચાર કરતાં પૂર્વ પશ્ચિમની ભાવનાઓ વચ્ચેના મનાતા ભેદની અવા-
રનવિકતા આપણને પ્રત્યક્ષ થશે. હિંદુસ્તાન સાથેના મારા સંપર્ક પછી સંસ્કૃત વિદ્યાના
રમણીય પ્રકાશ પછી, યીઝોસોફીની ઉચ્ચ ભાવનાના જન્મ પછી પ્રાણાદિક આંતર કોશોના
વધતા જતા અભ્યાસથી પશ્ચિમની ભાવનાઓમાં જે ધીમે ધીમે પણ અચૂક ફેરફાર
થવા માંડ્યો છે તે ઉપર મન સ્થિર કરતાંની સાથે સહજ સમજશે કે પશ્ચિમની પ્રજાઓ
પણ હમેશાને માટે પ્રાચલપ્રધાન રહેવાની નથી જ. પશ્ચિમના વિચારમાં હમણાં હમણાંમાં
જે મત્યંતર જોવામાં આવે છે, પશ્ચિમની પદાર્થવિદ્યાના સિદ્ધાન્તોના દિવસે દિવસે જે
નવા નિર્ણયો થતા જાય છે, પશ્ચિમે માનેલા 'હવાતા' ના ઇતિહાસમાં પણ ત્યાંના પદાર્થ-
શાસ્ત્રવિદ્ મંડળમાં હાથમાં જે (તેમને મન) નૂતન સત્યો રજુ થયાં છે, તે બધાં ઉપ-
રથી તેમનામાં-તે પ્રજાઓમાં ઇતિકર્તવ્યના સંજ્ઞા સિદ્ધાન્તોમાં ફરક પડ્યા વિના રહેશેજ
નહિ. અને જે આધ્યાત્મિક સિદ્ધાન્તો આપણી કહેવાતી નિર્બલતાનું પણ વાસ્તવિક જલણું
કારણ છે તે સિદ્ધાન્તો જેમ જેમ પદાર્થશાસ્ત્રદ્વારા તે પ્રજાઓમાં વધારે ને વધારે પ્રસારશે
તેમ તેમ તેઓનાં પ્રાપ્ત્યો પણ થોડાં ઘણાં આપણાં પ્રાપ્ત્યોને મળતાં આવશે; આપણી
પેટે તેમને પણ ઐહિક સમૃદ્ધિ ઉપર અનાદર થવા માંડશે, આપણી પેટે તેમને ભૂમંડળને
'દેશ' ના કાદમનિક ઉપાધિઓથી સંકુચિત કરવું અનુચિત લાગશે અને વંસુધાને કુદ-
અર્થવત્ માનવાની, સર્વ મનુષ્ય માત્રને જૂત માત્રને આત્મવત્ જોવાની આપણી પૂર્વની
જ્ઞતિઓ સાં પણ પ્રધાન અંશે જોવામાં આવશે.

પૂર્વ અને પશ્ચિમ વચ્ચે કોઈ અમ્બેદ્ધ અંતર છે એમ માનનારા મનુષ્યસ્વભાવનાં
અનિવાર્ય સત્યોની કંઈ અવગણના કરે છે. એમ કહેવામાં આવે છે કે પૂર્વ અને પશ્ચિમની

ભાવનાઓ જૂદી જૂદી હોવાને લીધે બન્નેનાં વિચારમાં અને આચારમાં અપ્રતિવિધિય અંતર છે. પણ જો તે ભાવનાઓની પાછળ શું રહ્યું છે તે જ્યારે આપણે જોઈએ, અને તે બધી ભાવનાઓ હવે કેવી રીતે ખચાતી જાય છે તેનો જ્યારે વિચાર કરીએ ત્યારે એ ભાવનાઓ હવે ઝાઝી ટકવાની નથી એમ આપણને જણાયા વિના રહેશે નહિ. ખીજી તરફથી જે ભાવનાઓ ત્યાં અત્યારે અસપાતન અમલ ભોગવે છે એમ કહેવામાં આવે છે તે ભાવનાઓ અહીં કેવળ અસ્ત છે એમ માનવું એ પણ ભૂલ ભરેલું છે. ફર એટલેજ છે કે આપણી પ્રજાનાં કોઈ અવિશેષ યુષ્યપ્રભાવથી આપણી પરિસ્થિતિને સમતોલ રાખવા માટે પ્રથમથી જ આપણા વિચારક્રમમાં અને પ્રવૃત્તિક્રમમાં યોગ્ય અને ધર્માત્મ વ્યવસ્થા થયેલી છે; પશ્ચિમ તરફ જે આપણા પૂર્વજો પૂરી કરી ગયા છે તે ધીમે ધીમે સમજાતું જાય છે અને તે જ પ્રકારની વ્યવસ્થા ફર સ્થિતિતેજમાં જણાયા માંડી છે. આપણે ત્યાં સિદ્ધ થયેલી વ્યવસ્થાની અવગણના કરવા કે આપણા જેટલો પ્રમાદ થયો તેટલું આપણે સોરથું અને હજી સોસવાતું; પશ્ચિમમાં જ્યાં સુધી તે વ્યવસ્થા સિદ્ધ નહીં થાય ત્યાં સુધી વર્તમાન ભાવનાઓનાં લાભહાનિ પ્રલક્ષ થયે જવાનાં અને અનુભવથી ઘરાઈને ધીમે ધીમે આપણા જેવીજ વ્યવસ્થાઓ સિદ્ધ પણ થવાની.

इसो જપાનિસ યુદ્ધના ઇતિહાસે, વિભૂતિ સંપાદન કરવા સાર જે ઉચા ગુણો આવશ્યક છે તે પૂર્વેની એક નાનકડી પ્રજામાં સારી રીતે છે અને આવી શકે છે એમ, સ્પષ્ટ બતાવી આપ્યું છે. અને એ ઉપરથી એટલું સિદ્ધ થાય છે કે યત્રનૌકાના સાધનથી જગતના સર્વ ભાગો વચ્ચે વધી ગયેલા સંવ્યવહારને લીધે પશ્ચિમનું શીલ અને પશ્ચિમની ભાવનાઓ પણ પૂર્વમાં આવયા લાગી છે અને પૂર્વની આંતરંગ ભાવનાઓની સાથે ભજતાં તેણે એટલું તો બળ ધારણ કર્યું છે કે પશ્ચિમની એક સર્વોપરિ સત્તાને પશ્ચિમની જ વિદ્યાથી રીતથી અને રચનાશક્તિથી તે નાનકડી પ્રજા મહાત કરવા શક્તિવાન થઈ છે. પૂર્વ અને પશ્ચિમની ભાવનાઓમાં તે પ્રજાના ગુણુશીલમાં કોઈ અચ્છેદ અંતર છે એમ માનનારાઓને આ બનાવે ખરેખર વિચારમાં નાંખવા જોઈએ. અને તેમના સિદ્ધાન્તોને ફરી વિચારમાં લેવરાવવા જોઈએ.

જેમ પૂર્વ, પશ્ચિમની ભાવના ગુણુ અને શીલ લઈ શક્યું છે તેમ પશ્ચિમ પણ પૂર્વના આધ્યાત્મિક સિદ્ધાન્તો ધીમે ધીમે સ્વીકારતું જાય છે એ આપણે આજકાલ સ્પષ્ટ જોઈ શકીએ છીએ. इसो-જપાનિસ યુદ્ધના પરિણામમાં જપાનની અદિતીય ફતેહ પછી તદ્દ કરવામાં જપાને જે ઔદાર્ય, માનવજાતિ ઉપર ભક્તિ, અને પ્રજાજીવનના લક્ષ્યમાં અર્થ કરતાં ધર્મનું પ્રધાનપણું, વિગેરે બતાવ્યાં છે તેની શુભ અસર પશ્ચિમ ઉપર ચલા વિના કંદી પણ રહેવાની નથી. સિદ્ધ પાશ્ચિમાત્મો જપાનના આ અસાધારણ ઔદાર્ય અને અહિંસાભાવથી ચકિત થાય છે, અને હજી કેટલાકે તો દેવી સંપત્તિના આ અસાધારણ દુષાન્તમાં આસુર સ્વાર્થજ જુએ છે; તોપણ પરિણામે દેવી સાથે સર્વત્ર સ્વીકારારો અને ઇતિહાસ જપાનના આદેશાદને અને તેના પ્રધાનોને દેવી સંપત્તયાગ રાજ્યકર્તાઓમાં ઉચે રથાને મૂક્યા વિના નહિ રહે. દેવી અને આસુરી સંપત્ત હમેશાં જગતમાં રહેશેજ અને

તેનાં-સુદ્ધ અને જયપરાજયો હમેશાં થયાં જ કરશે. પણ જે અભારે પશ્ચિમમાં ઉત્તમ પ્રકૃતિ લાગે છે તે વધારે અનુભવ અને શિશુશુદ્ધિ તેમના શિષ્ટોને નિઘં વિકૃતિ જણાશે. અને પૂર્વની હંચી અંતરગ ભાવનાઓ પશ્ચિમ પણ સ્વીકારશે. જ્યતનો પ્રતિહાસ ગમે તે દિશામાં વહન કરે, પૂર્વ, પાશ્ચિમના તાબામાં હમેશને માટે રહે અથવા પશ્ચિમને પૂર્વ કોઈ વખત હરાવી હંચાવી પોતાને તાબે કરે; અથવા, ઉત્તર કે દક્ષિણમાંથી કોઈ નવાજ પ્રકારના આસુર અભિમાનવાળી પ્રજા ભવિષ્યમાં સમ્રાજ્ય ભોગવે; પણ આટલું તો સિદ્ધ જ છે કે જેમ મનુષ્યજાતિ એક છે તેમ ધર્મ અને નીતિની ભાવનાઓ સર્વકાલમાં સર્વ દેશમાં એકજ છે. અને તે ધર્મ, આત્મવત્ સર્વભૂતેષુ યઃ પદ્યતિ સ પદ્યતિ, એ એક રીતે પરમગદન પણ બીજી રીતે અત્યંત સરલ અને સર્વથા અબાધિત વેદાન્ત-સિદ્ધાન્ત ઉપર રચાયેલો છે. ઉપનિષદસુ યે ધર્માસ્તે માયે સન્તુ; તે માયે સન્તુ. એ જ એક અભિસાપ સર્વને હેા.

આપને,

અભ્યારી,

રા. બા. નન્દશંકર તુળજશંકરનો સ્વર્ગવાસ.

“કરણુ શ્લેષા” ના કર્તા તરીકે અને “માસ્તર”ના ઉપનામે સુવિખ્યાત રા. બા. નન્દશંકર તુળજશંકરે યોગ્યક માસ ઉપર સ્વર્ગવાસ કર્યો એ વાત અમારા વાચકોના જાણવામાં આવી ગઈ છે. તથાપિ, સાદિલ સાથે સંબંધ ધરાવનાર એક પત્ર તરીકે, એ બનાવ નોંધવાની વસન્ત-પત્રની ફરજ છે.

રા. બા. નન્દશંકર જતાં, શુન્દરાતનો વર્તમાન સાક્ષરજ્યોતિર્મીલનો જૂનામાં જૂનો તારો અસ્ત થયો છે, એટલું જ નહિ પણ એક પુષ્પ વિચારવંત, અને સંગીન શુણ્ઠી બરેલા, તથા સલાહ લેવા યોગ્ય, કાર્યભારથી નિવૃત્ત શુદ્ધચેતી ખોટ પડી છે.

“કરણુ શ્લેષો” એ સમસ્ત શુન્દરાતી પ્રજામાં જાણીતું પુસ્તક છે, અને યદ્યપિ પાછળથી એતું અનુકરણ કરી બીજા અન્યકારોએ પ્રાચીન શુન્દરાતનું ચિત્ર આલેખતી એ ત્રણ વાર્તાઓ રચી છે, તથાપિ “કરણુ શ્લેષા” ની અપ્રતિમતા હજી પણ કાયમ રહી છે. એક વખત એવો હતો, કે નવલકથાઓમાં પહેલું પદ “કરણુ શ્લેષા” નું સર્વાનુમતે સ્વીકારાતું. આજ-“સરસ્વતીચન્દ્ર” પ્રસિદ્ધ થયા પછી—કેટલાકના મતમાં “કરણુ શ્લેષા”નું તેજ ઝાંખું થયું એલું ગણાય છે. તેમને યોગ્ય વિચારખિન્દુ આપવા એટલું કહીશું કે જો કે “કરણુ શ્લેષો” અને “સરસ્વતીચન્દ્ર” બંને નવલકથાઓ છે, અને બંનેનો પરસ્પર સુકાળલો બંનેનાં એક બીજાથી ભિન્ન સ્વરૂપ તળાસવા માટે તથા નવલકથાની વિવિધ જાતિ સમજવા માટે જરૂરનો છે—તથાપિ એવો સુકાળલો કરીને એમાંથી તારતમ્ય (ચટતા ઉતરતાપણું) ઉપ-

નવવું એ બરાબર નથી. સ્કૉટની ઐતિહાસિક નવલકથાઓનો રસ લેવા ઇચ્છનારે—જોઈએ ઇન્ડિયન, મેરેડિથ કે હાસના વા બરિખના બીજા તરવચિન્તક નવલકથાકારો, જેઓ મનુષ્યહૃદયની અને જનસમાજની વિવિધ શક્તિઓનો પરસ્પર સંબંધ વિચારવાનું માયે લે છે, તેવાની સાથે પૂર્વોક્ત રીતે મુકાબલો કરવા એ સર્વું એમાં એકને અન્યાય છે, તેમજ અરસગતા પણ છે. જુદા જુદા શોખના માણસો માટે જુદા જુદા પુસ્તકો હોય છે, એટલું જ નહિ પણ એક જ માણસને, જીવનને જુદે જુદે પ્રસંગે, તેમજ ઘડીએ ઘડીએ બદલાતી જુદી જુદી માનસિક દશામાં જુદા જુદા પુસ્તકો આનન્દ આપે છે.

પણ જેઓ રા. બા. નન્દશંકરને “કરજીલો” ના કર્તા તરીકે જ જાણે છે તેમને એ પુરવતુ બહુ થોડું જ જાન છે. રા. બા. નન્દશંકર એમના ખાનગી જીવનમાં બહુ જાણવા જેવા હતા આકસ્મિક તકથી કે આમળ ધસવાના સ્વભાવથી ધણા માણસોને જોઈ દરજ્જે ચઢતા આપણે જોઈએ છીએ—પણ રા. બા. નન્દશંકર જેવા, અકસ્માત અનુકૂળતા આવી પડ્યા વિના અને કેવળ મજીર શક્તિને પ્રભાવે જોઈ ચઢેલા પુરુષો કોઈક જ હોય છે. તેઓ સામાન્ય ‘માનિટર’ની જગ્યાએથી માડી દિવાન અને ઍડમિનિસ્ટ્રેટરની પદવી સુધી પહોંચ્યા તે એમની આવડ અને મજીર શીલતુ પરિણામ હતું. એમની માયે સહજ વાતચિત કરતા ગ્રાંથાને એમની બુદ્ધિમતા, માહિતગારી, અને એકાન્તવાસમાં પણ રાજકીય અને સાંસારિક વિષયો માટે દરકાર જણાઈ આવતા હતા આ લેખકને અસાર ગઈ નેશનલ કોન્ગ્રેસના વિઝિટરોમાં એમની હાજરી યાદ આવે છે. નેત્રે અશક્ત છતાં, એ વૃદ્ધ પુરુષ, ધણા જુવાનીઓને શરમાવે એવી કાળજી અને ધ્યાનથી પ્રતિદિવસ, સહવારથી સાઝ સુધી, બધાં ભાષણો સામળતા—એ દેખાવ જોઈ કોઈ પણ માણસને એમને માટે પૂજ્યભાવ ઉપજ્યા વિના રહે એમ નહોતું.

રા. બા. નન્દશંકર કુટુંબવતસલ પણ સારા હતા, અને એમની ગૃહકેળવણી અને સાક્ષરતાનુ રૂળ એમના ત્રણ પુત્રસનેમાં પ્રત્યક્ષ થાય છે. રા. માર્કેટ હાઇકોર્ટ પ્લીડર છે, ગ. મનુભાઈ વરોદરાજ્યમાં સારી પ્રતિષ્ઠા જોગવે છે, અને ગ. વિનાયક હમણા જ ઈન્ડિયન સિવિલ સર્વિસમાં પસાર થઈ ગુજરાતી હિન્દુઓમાં પહેલ વહેલા કોન્સ્ટન્ટ સિવિલિયન તરીકે અભિનન્દનપાત્ર થયા છે.

રા. બા. નન્દશંકરના કુટુંબને તેમજ ગુજરાતના સાક્ષર વર્ગમાં બેશક એ વૃદ્ધ પુરુષની ખોટ પડી છે, તથાપિ આર્યદૃષ્ટિએ વિચારતાં આવાં સુન્તાન મૂકી ૭૦ વર્ષની વયે સ્વર્ગસ્થ થનાર ગૃહસ્થ ખરેખર ભાગ્યશાળી ગણાવા જોઈએ. એ આદ્ય ગુજરાતી નવલકથાકારની કીર્તિ ઉજ્જવલ રહેા—એટલી પ્રભુને પ્રાર્થના કરી—આ નિવાપાત્રજિ એમને અર્પાએ છીએ.

[વસન્ત-ઓફિસ.]

અખુટ કોવત આપનારા.

આતંક નિગ્રહ ગોળીઓ.

કિંમતગોળી ૩૨ ની ૬ળી ૧ નો રૂપીઓ ૧.

વૈદ્ય શાસ્ત્રી મણિશંકર ગોવિંદજી

માસિક, આતંકનિગ્રહ ઔષધાલય—સ્થાપિત ઇસ્વીસન ૧૮૮૧.

હેડ ઓફીસ—જામનગર—કાઠિયાવાડ.

બ્રાંચ ઓફીસ. મુંબાઈ. કાલકારવી રોડ.

આયુર્વેદ રહસ્ય.

(હવેથી દરમાસે જુદા ૫૩ છે)

ટપાલ ખર્ચ સહિત વાર્ષિક લવાજમ ૦-૧૧-૦ તે ન બરી શકે તેવાઓની પાસે-
થી ટપાલ ખર્ચનાજ માત્ર ત્રણ આના અને તદ્દન ગરીબને માત્ર ત્રામ તોષાવવાથી મફત
જ મોકલવામાં આવે છે.

વૈદ્ય શાસ્ત્રી મણિશંકર ગોવિંદજી.

શુદ્ધ યુજનશી ભાષાંતર તથા પૂરતા વ્યાખ્યાન સાથે.

Pay-Nothing-A guide to Health, Wealth and Prosperity
In English p. p. 100) Gratis Post free, Apply to,

Vaidya Shastri Manishanker Govindji
Jamnager, Kathiawad.

શ્રી મહાગવદ્ગીતા,

૬૬ ડેમી આઠ પેજ લગભગ ૮૦ ફારમ. કિંમત રૂ. ૪ ચાર.

અરથા આનાની દીકરી મોકલી નમુનો મંગાવી તેના હિતમયણાંની ખાત્રી કરે.

વૈદ્ય શાસ્ત્રી મણિશંકર ગોવિંદજી.

જામનગર—કાઠિયાવાડ.

DANGERS OF THE NEW CENTURY.

The 'New York World' publishes the following replies to the question, "What in your opinion is the chief danger, social or political, that confronts the coming century?":-

Archbishop of Canterbury:-I have not the slightest idea.

The Bishop of Gloucester:-Self-advertising vanity.

Dean Farrar:-The chief social danger is the dominance of drink. The chief political danger is our apathetic laxity in facing serious problems.

Ian MacLaren:-Political collision of the Western powers in the East, and social anarchy.

Dr. Max Nordau:-The chief danger threatening civilization itself, seems to me to be that internal selfishness called by pseudo-philosophers "Individualism."

Dr. A. Conan Doyle:-I should say the uncontrolled supremacy of an ill-balanced, excitable, and sensation-mongering Press.

Mr. Stanley J. Weyman:-The influence upon half-educated nations of an irresponsible Press, whose first object must (with very rare exceptions) be pecuniary.

Mr. Gilbert Parker M. P.:-Apart from international questions, the spread of big monopolies and trusts.

Mr. Arthur W. Pinero:-Trades-Unions-the relations of workmen and employers.

Mr. William Watson:-Greed.

Madame Sarah Grand:-The sapping of the foundations of the society by laxity in the matter of marriage.

Mr. Max O'Bell:-An irresponsible and unbridled Press.

Lady Colin Campbell:-The results of universal education.

Miss Ellen Terry:-A lack of simplicity-in thought, manners and customs.

Lord Charles Beresford:-The Chinese question.

Earl of Wemyss:-Socialism, the State, and municipalities trying to play the part of Providence and traders.

Mr. John Dillon M. P.:-Imperialism, militarism, and the corruption of public life, arising from the Company's Acts, limited liabilities, and the immense development of the Stock Exchange.

Mr. T. M. Hearley M. P.:-Newspapers.

Mr. Asquith:-Militarism

Mrs. Ormiston Chant:-The glorification of sordidness.

Onida:-Tyranny, Tyranny of majorities; tyranny, military, medical, scientific, political.

Sir Walter Besant:-Increased naval armaments and Trusts

Karl Blind:-Imperialism.

Mr. Water Crane:-The pursuit of money.

વસન્ત.

इदं मय सर्वगतं ज्ञानं मयस्य सत्यस्य सर्वगतं भूतानां मयुः यथा
यमस्मिन्सत्ये ज्ञानमयाऽऽनमयं पूर्णं यथायमभ्यात्म सत्यस्तज्ज्ञानमयाऽऽनमय
पूर्णमयमेव न याऽयमममममममिदं ध्यातुं सर्वम् ।

उपनिषद्

મયાજ્ઞ પ્રમદિતમ્યમ્ । યમાજ્ઞ પ્રમદિતમ્યમ્ । કુસલાજ્ઞ પ્રમદિતમ્યમ્
મૂલૈ ૭ પ્રમદિતમ્યમ્ । મ્યાજ્ઞાયમ્પરગતમ્યા ૭ પ્રમદિતમ્યમ્ ।

વપાનય

વર્ષ ૪, અ. ૨૦	[માસિક]	કાલિ, સનત ૧૯૬૨
---------------	-----------	----------------

તન્ની—પ્રેક્ષ અ. ૧ સકાં જાણીએ છું એમ એ પેન એન બી

✓ અન્ધાવયોક્તન — ની જાણનામાં	૩૬૨
✓ માણે રનાધ્યાય	૩૬૪
(રા રા અજાણી)	
✓ “ ઉત્તિપાશની આરસી	૩૭૩
(રસન-આરિય)	
પિન્ડા ઓળ વે રાને આરકાર	૩૭૬
(રા રા જનતા ૧૫ ૨ દારક ની એ)	
✓ અસત્યભાવાદેષણ	૩૭૭
(રા રા ન સિદ્ધતા નોગાન ૬ થી એ સી એમ)	
• આપણા દેશની ઉલ્લેખ ન જાણો રિયલિ	૩૮૧
(રા રા ઉત્તરતાલ મ્યવનાન થી એ એન એ ૧ થી)	
શુ—એન્થુ છે ?	૩૮૩
(રા રા ન સિદ્ધતા નોગાન ૬ થી એ સી એમ)	

સવાજમ.

(૧) લાઇબ્રેરીઓ, (૨) સભાઓ, (૩) વિદ્યાર્થીઓ, (૪) સ્ત્રીઓ, (૫) યુવતીની શાળાના માસ્તરો, (૬) તળાવીઓ તથા (૭) માસિક રૂ. ૧૫ સુધીના સર્વ પગારદારો માટે વર્ષ એકના રૂ. ૨-૦-૦ (પોસ્ટેજ સાથે.)

ઉછરતી લાઇબ્રેરીઓને ખાસ બક્ષીસ: નવી સ્થપાતી (એટલે કે એક વર્ષ અંદરની) લાઇબ્રેરીઓને એના પ્રતિષ્ઠિત ગૃહસ્થના સર્ટિફિકેટ ઉપરથી આ પત્ર બક્ષીસ તરીકે મોકલવામાં આવશે. માત્ર-પોસ્ટેજ ખર્ચના આના ચાર મોકલવા કૃપા કરવી. જીમ વર્ષના, રૂ. ૦-૮-૦

અન્ય સર્વ માટે વર્ષ એકના રૂ. ૨-૮-૦ (પોસ્ટેજ સાથે)

છૂટક નકલના

રૂ. ૮-૪-૦

મળવાનું ઠેકાણું—આનંદચંકર બાપુભાઈ દ્રવ્ય.
વસન્ત આદિસ—અમદાવાદ.

શુદ્ધિપત્રક.

બાદપદના અંકમાં પ્રસિદ્ધ થએલા ડૉ. નરસિંહરાવના “સાહિત્યપરિપાટમાં જોડણી” ના વિષયમાં—

પૃ.	પં.	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૨૬૭	૨૦	tone	ton
૨૬૯	૧૫	વ્યાકરણુ તે	વ્યાકરણું નથી, પરંતુ સરખામણીનો વિષય તે નથી, વ્યાકરણુ તે
૩૦૧	૪	પૂરનોટ તે મૂળમાં ચિહ્ન કર્યું છે ત્યાં	
૩૦૨	૩૩	હાસ્યરસ મેલીરતાનો ઉત્પન્ન	હાસ્યરસ ઉત્પન્ન
૩૦૨	૩૪	માટે દાવે	માટે મેલીરતાનો, દાવે
૩૦૪	૧૨	પાસ	પાસ
૩૦૫	૭	કાલક્રમે	કાલક્રમે
૩૦૭	૧૩	આપ્યું, લખ્યું	આપ્યું, લખ્યું

બીજી જીણી બૂલો વાચકે સુધારી લેવા કૃપા કરી હશે.

તાવની દવા માટે બંબે ચાંદ.

આતવીવાલા એગ્યુમિસ્ટર તથા ખાતલીવાલા એગ્યુપિસ્ટની તરેહવાર નકલો ચાપછે, પંજુ અંતે ફતેહ તે આતવીવાલાનીજ છે. પુષ્કળ તાવની દવામાંથી મોત્ર ડાકતર ખાતલીવાલા એકલાજ આવેલા, પંજુ ચાંદ મેજવી બંબે ચાંદની ફતેહ મેલવવા પામ્યા છે. પંજેના પુષ્કળ કેસો એનાથી સાચ થયા છે, કીમત રૂ. ૧.

ખાતલીવાલાની અમખીરીલ શક્તીની ગોળાઓના મારે મોઢે વખાણ કરવા મમતું નથી, પંજુ જે તમને ખાતલીવાલા એગ્યુમિસ્ટર તથા પિક્સર બરોશો હોય તો, તેવે જ બરોશો ખાતલીવાલા II અમખીરીલ શક્તીની ગોળાઓ પર રાખજો. ઘણા અખીવાસ કીધાની ઉત્પન્ન થતી યાક, મનની ઉદાશી, ફૂકો એકેરા, નાગરદી, શરીરને નમકાઈ, હં મમાં ધાતવું જવું, ખડીની રાજાત, પાચન સમિતી નખખાઈ, માટે ખાતલીવાલાની અમખીરીલ શક્તીની ગોળાઓ અસરકારક છે. કીમત રૂ. ૫૦

કોલેરાનો અકસીર ઉપાય ખાતલીવાલાની કું. કોલેરાલ છે. કી. રૂ. ૧ એકલા બનાવનાર, ડાકતર હો. લી. ખાતલીવાલા, ઠેકાણું વરલીનું દવાખાનું તથા સરવે ઠેકાણું મલશે.

વસન્ત

૨૫૬. इदं सर्वं सर्वेषां भूतानां मध्यस्थ सत्यस्य सर्वाणि भूतानि मनु यश्चा-
यमस्मिन्सत्ये तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमभ्यात्म मात्यस्तजोमयोऽमृतमय
पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ।

उपनिषद्.

સત્યાન્ન પ્રમદિતવ્યમ્ । ધર્માન્ન પ્રમદિતવ્યમ્ । કુશલાન્ન પ્રમદિતવ્યમ
મૂલ્યે ન પ્રમદિતવ્યમ્ । આર્યાયપ્રવચનાભ્યાં ન પ્રમદિતવ્યમ્ ।

उपनिषद्.

વર્ષ ૪, અંક ૧૦.

[માસિક]

કાર્તિક, સંવત્ ૧૯૬૧.

અન્યાવલોકન.

(નવી) ગુજરાતી પહેલી તથા બીજી ચોપડી.

જે વર્ષ ઉપર મિ. કે. વ્હર્નનના પ્રમુખપણા નીચે, ભૂદેશીબાપાની વાચનમાળા સુધારવા માટે, જે કમિટી નીમવામાં આવી હતી તેનું કામ મધ્યે માર્ચ માસમાં '૩૨ થયું અને તેણે રચેલી નવી ચોપડીઓ હવે છપાઈને બહાર પડતી જાય છે. આ નવી વાચનમાળા તે માત્ર જૂનીમાં સુધારા વધારા કરીને બનાવેલી નથી, પણ તદ્દન નવા જ પાયા ઉપર રચેલી છે; ૧૬૫ કોઈકે કોઈકે ગણપાઠ કે કવિતાની લીટીઓ અસંખ રૂપે નજરે પડે છે, અને થોડેક ઠેકાણે પહેલાંના પાઠ નવે રૂપે જૂનું જોજખાણું બરી રાખે છે.

આ વાંચનમાળાની ' બાળચોથી ' (Infant Reader), જે અસંખની ' પહેલી ચોપડી ' ને સ્થાને આવવાની છે, તે હજી પ્રસિદ્ધ થઈ નથી. પણ ' પહેલી ' તથા ' બીજી ' ચોપડી—અસંખની ' બીજી ' તથા ' ત્રીજી ' ચોપડીને ઠેકાણે આલવાની—તે બહાર પડી છે. આ બંને ચોપડીના કાગળ ખરાબ છે, કિમત વધારે છે, બાંધણું તકલવી છે, અને સુક્રિમસનની કંપનીને છાપવાનું કામ સોંપાયું તે વખતે જે એમ આશા રાખવામાં આવી હતી કે આ કામ ઇંગ્લેન્ડમાં તૈયાર થશે અને અંગ્રેજી ' રાયલ રીડર ' ના જેવું અસા-

ધારણ સફાઈદાર અને વિવિધ ચિત્રોથી ભરપૂર અને મુશોભિત નીકળશે એ આશા ખોટી પડી છે. પહેલી ચોપડીમાં ‘સાંજે આકાશનો દેખાવ’ અને ‘આંખો અને ફેરી’ એ બે ચિત્રો ધણું સુંદર છે—પણ એ બે બાદ કરતાં, ત્રણ ચાર સાધારણ રીતે નભાવી લેવાય એવાં, અને બાકીનાં નજરે જોવાં પણ ન ગમે એવાં છે. ‘મા વિષે’નું ચિત્ર, ‘જિનણી’નું ચિત્ર, ‘હોડીની રમત’નું ચિત્ર, ‘છોકરા ને દેડકાં’નું ચિત્ર કે ‘કાપણી’નું ચિત્ર આં સર્વ ચિત્ર રાંધણ રીઝરના ચિત્રકારે કેવાં કાઢ્યાં હોત! અથવા ખીજી રીતે તપાસીએ તો, આ ચિત્રો અત્રેથી કાપી કાઢી ‘રાંધણ રીઝર’ માં મૂકીએ, અને જોઈએ કે ત્યાં એ કેવાં શોભે છે! ખીજી ચોપડીનાં ચિત્રો પહેલીનાં ચિત્રો કરતાં વધારે સફાઈદાર છે, પણ તેમાં જોઈએ તેટલી વિવિધતા નથી. ‘મેળા’નું ચિત્ર ધણું વધારે સુંદર થવું જોઈતું હતું. છતાં એકંદરે જોતાં અમે ખુશીથી કણુલ દરીશું કે જૂની વાંચનમાળા કરતાં નવી વાંચનમાળામાં ચિત્રોની બાબતમાં સુધારો છે.

‘નવી વાંચનમાળા’નું ‘અન્દરનું’ જન્મારણ—એમાં પસન્દ થએલા વિષયો, તથા એ વિષયોનું નિરૂપણ—જોઈએ છીએ તો અમને હીક સન્તોષ ઉપજે છે. અમે સારી રીતે જાણીએ છીએ કે આમારા કેટલાક પત્રકાર બન્ધુઓનો આ બાબત જુદો મત છે. પણ અમને લાગે છે કે સરકારે પ્રથમથી પ્રજાને સન્તોષ થાય એવી રીતે કામ લીધું હોત—અર્થાત્ પ્રજામાં પ્રતિષ્ઠા પામેલા વિદ્વાનોની કમિટી રચી લોકમતને શરૂઆતથી જ અનુકૂળ રાખ્યો હોત—તો હાલ જે ફરિયાદ સાંભળવામાં આવે છે તેમાંની ઘણી ખરી ઉત્પત્ત થવા ન પામી હોત. દરેક પ્રતિષ્ઠિત વિદ્વાનની આસપાસ કેટલોક લોકમત વીંટાએલો હોય છે, અને વિદ્વાનોનું મોટું મંડળ એકઠું કરવાથી સમસ્ત લોકમત અનુકૂળ થઈ શકત. પણ ઝડપ ખાતર સરકારે એક ઉત્તમ રાજ્યનીતિનું સૂત્ર અવગણ્યું છે; એ ભૂલ થઈ છે, અને એ ભૂલ નવી કમિટી નીમાઈ તે જ વખતે અમે જતાવી હતી.

પણ લોકમાં આ નવી વાંચનમાળા વિષે ચારે તરફ જે અસન્તોષ જાહેર કરવામાં આવે છે એ વસ્તુતઃ ખરો છે કે ખોટો? આમારો નમ્ર મત છે કે એ અસન્તોષ ખોટો છે. અને તે જતે દહાડે ઘણો ઝાંઝો થઈ જશે. સામાન્ય પ્રજામાં કેટલાકને ખબર પણ નથી કે નવી પહેલી ચોપડી તે જૂની ખીજી ચોપડીને ઠેકાણે ચાલવાની છે; કેટલાકને પોચું પોચું ખાવાની ટેવ પડી છે તેથી દાંત વાપરવાની મહેનત ગમતી નથી; કેટલાકને હોપ-વાંચનમાળા સાથે લાંબા વખતથી પ્રીતિ જધાએલી છે એ છોડવી મુશ્કેલ પડે છે; કેટલાકને નવી શિક્ષણપદ્ધતિ માટે અણમો છે; અને કેટલાકને પદાર્થપાઠનો ઉપયોગ પણ માલુમ નથી; અને કેટલાક તો સહજ સુધારી લેવાય એવી ખામીઓને પણ મદત્ત આપે છે. આમાં એમ કહેવું નથી કે આ વાંચનમાળા સર્વથા નિર્દોષ છે—નિર્દોષ તો હોપ વાંચનમાળા નહોતી અને આ પણ નથી; તેમાં વળી એકજ વ્યક્તિ ઉપર ઘણોખરો ભાર પડ્યો છે, એટલે એ ભાર વહતાં એ વ્યક્તિનાં પગલાં આડાં, અથવા પડી જાય એ પણ સ્વાભાવિક છે. છતાં, જરા શાન્તિથી અને સહાનુભૂતિથી એકંદરે વિચાર કરતાં અમને લાગે છે કે મિ. કૉન્વર્ટન અને મિ. જમિયતરામ શાસ્ત્રી આ વાંચનમાળાના કાર્ય માટે પ્રજાના અભિનન્દનને પાત્ર છે.

૧.

પહેલી ચોપડીના બે ભાગ છે : પહેલા ભાગમાં સામાન્ય વિષયના ૩૦ પાઠ છે, અને બીજા ભાગમાં સૃષ્ટિજ્ઞાન વગેરેના ૨૦ પાઠ છે. સામાન્ય પાઠમાં વિષયની યસન્દગી બાળકને રસ આપે તેવી તથા ઉત્તરને ધટતી છે, અને પાઠની ગોઠવણ સારી છે. બાળકને સ્વાભાવિક રીતે ગમી જાય તેવા પાઠથી—' દીવાળી ' થી—શરૂઆત થાય છે. તે દિવસોમાં હિન્દુ ધરના દેખાવમાં જે રમણીય ફેરફાર થાય છે જેમકે “ લોકો ધર લીધે ગુપ્ત છે. તેને ખડી કે ચુના વડે ઘેરે છે—આંગણમાં સાથીઆ પૂરે છે. આરણ દીવા મૂકે છે ” તેનું વર્ણન કર્યું છે, તથા સારાં સારાં લુગડાં ધરેણાં દારૂખાતું તથા વિવિધ પ્રકારનું ખાવાતું—જે બાળકોને લઈ બાળકના મનમાં દીવાળીનું ખાસ મહત્ત્વ છે—તે બાળકોને ગણાવી છે; અને બાળકોને ઘટાકા બહુ ગમે માટે તે વિષે ઉસાદથી કવિતાની એક કડી ગવડાવી સમાવિષ્ટ કરી છે. પાઠને આકાર નવીન શિક્ષણપદ્ધતિ પ્રમાણે છે: અર્થાત્ એકદમ વર્ણન કરવા ન બેસી જતાં “ માફ નામ ત્રણ આકારનું છે ” એમ કહી જે વર્ણન આપ્યું છે તે ઉપરથી છોકરાં તર્કશક્તિ દોડાવી દીવાળીનું નામ સહજ શોધી કાઢે છે. આવા કહેવડા છોડવાથી છોકરાંની તર્કશક્તિ ખીસે છે—અને આ કહેવડાનો વિષય એવો રમણીય છે અને દીવાળીનું વર્ણન એવું સ્પષ્ટ છે કે છોકરાં વગર જામે અને વગર દીસે ઉત્તર જાણી જાય. દીવાળીના દહાડાની વાત ઉપરથી બાળકોને સહજ રીતે ‘ વાર ’ (પાઠ. ૨) ઉપર લઈ જવાય છે. દરેક વારનાં નામ મેળેએ કરાવવા માટે આઠવાળેખાતું એક વર્તુલ કાઢ્યું છે અને તેમાં વારના વિભાગ પાડ્યા છે; વિરોધ માદિતીમાં કેટલાક વાર સંબંધી જણવા જોગ એકાદ હકીકત આપી છે—જેમ કે, ‘ રવિવારે સાહેબ લોકો દેવળમાં જાય છે. ’ ‘ શુક્રવારે કેટલાક લોકો છોકરાંને નિશાળે બેસાડે છે. ’ ‘ શુક્રવારે ચણા ખાય છે. ’ છોકરાંને નિશાળે આવવાતું ગમે તે માટે નિશાળ સંબંધી પાઠ (૩) છે. બાઈ બેન નિશાળમાં બધે ફરી વળે છે: અને ફુલ, ઝાડ, નકશા, કલાકની શીશી, ભીંતે ટાંગેલાં ચિત્રા, લખોટાનું ચોટકું, માટીનાં કેળાં દાડમ વગેરે રમકડાંનું અવલોકન કરે છે. પાઠ વંચાવતા પહેલાં છોકરાંને નિશાળમાં ફેરવવા, જેથી તેઓ એમની મેળે આવી ચીજો બતાવે, અને એ રીતે તેમની અવલોકનશક્તિ ખીસે એવા ઉદ્દેશથી આ પાઠ મૂકાયેલો છે. પછી, નિશાળીઆને શીખામણની કવિતા (પાઠ. ૪) આવે છે. એમાં દલપતરામની પેલી પ્રસિદ્ધ પંક્તિઓ “ નિલ જતું નિશાળમાં...” પણ ઉતારી છે. પાઠ ૫ માં છોકરાંનાં લુગડાં સંબંધી જ્ઞાન આપ્યું છે, અને લુગડાં ઉપરથી સરળ રીતે ‘ ચોરખાઈ ’ ના પાઠ (૬) ઉપર આવ્યા છે. હવે ઉપદેશ ‘ રહેવા દઈ પાછો આનન્દ લેવાનો વખત થાય ’ છે. તેથી પાઠ (૭) માં ‘ વરસગાંઠ ’ નો વિષય લીધો છે. ‘ વરસગાંઠ ’ સાથે ‘ સગાં ’ (પાઠ. ૮.) નો સ્વાભાવિક સંબંધ છે—પણ આ પાઠમાં ઝીણાં ઝીણાં સગપણનો નામ છોકરાંને શીખવવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે એ નકમો છે. એ વિષયનું નિરૂપણ પણ કાંઈ રસ ઉપજાવે એવું થઈ શક્યું નથી: થઈ શકવાનો સંભવ જ નહોતો—આખો પાઠ તે તે સગપણની વ્યાખ્યા આપી સમુદાય માત્ર જ છે. સગાંમાં સુખ્ય સ્થાન માતું છે તેથી ‘ મા વિષે કવિતા ’ (પાઠ. ૯) છે, અને ત્યાર પછી ‘ મોટાને માન આપવા વિષે ’ ઉપદેશનો પાઠ (પાઠ ૧૦) છે. આ પાઠમાં પારસી ધરનો રિવાજ બતાવી લેખકે એ કામને યોગ્ય માન આપ્યું

છે. મોઘપાઠથી કંટાળો ન આવે માટે પાછા આનન્દના પાઠ શરૂ થાય છે—પણ હવેનો આનન્દ માત્ર જાતિકો નહિ પણ એક ખીજની સાથે મળાને લેવાનો છે. પાઠ ૧૧ માં ‘ઊભણી’ ની વાત છે. પાઠ ૧૨ માં ‘હોડીની રમત’ છે—અમારા જાણુવાં પ્રમાણે આ રમત આપણામાં પ્રસિદ્ધ નથી અને તેથી એને બદલે ખીજ કોઈક રમત લેવી જોઈતી હતી. ‘મોટા મનવાળા હોડી’ નો પાઠ (૧૩) છોકરીઓની વાંચનમાળા હોત તો તેમાં વધારે ઉચિત ગણાત. છોકરીઓના જીવનની બાજતો છોકરાઓને તદ્દન નકામી છે અને છોકરા છોકરીઓનું એકઠું રમતું નુકશાનકારક છે એમ અમારો મત નથી—બદલે એથી એક ખીજ ઉપર બહુ ઉમદા અસર થાય છે. પરંતુ આ પાઠમાં તો ખંડ કાંચળી માણેકમાંથી ગંગા અને મણિ શિવાય ખીજ—છોકરાના જીવનને લગતી—વાત જ નથી. રમત રમતાં કોઈને નુકશાન ન કરતું એ બાજત ‘છોકરા ને દેડકાં’ નો પાઠ (૧૪) છે. અને એની સાથે ‘પ્રાણી ઉપર દયા રાખવા’ ના ગુણનો (પાઠ ૧૫) સ્વાભાવિક સંબંધ છે. પાઠ ૧૬ માં ‘એન ઘેન ને ડાહી (?)’ના ઘોડાની રમત બાજતનો છે—જેમાં ગમ્મત ઉપરાંત અંગકસરત પણ રહેલી છે. [‘ડાહી’ ને બદલે ધણે ડેઢાણે ‘દહાની’ કે ‘ડાઢનો’ ‘દાઢનો’ (દાવ, દા ઉપરથી) ઘોડો કહેવાય છે. તેથી અમે પ્રશ્ન—? મૂક્યો છે.] પાઠ ૧૭ મો ‘સાચ’ વિષે જૂની વાંચનમાળાના પાઠ ઉપરથી છે. અને તે જ પ્રમાણે પાઠ ૧૮ માં જુઠ્ઠાણાનાં માઠાં પરિણામના ઉદાહરણ તરીકે ‘વાઘ આવ્યો વાઘ આવ્યો’ ની વાત લીધી છે. પાઠ ૧૯ માં ‘રાજના કુંવર’ ને એક બાવાએ આપેલા પારસમણિના સ્પર્શથી રૂપાની પગની લંગરી સોનાની થઈ ગયાની વાત છે. આ વાત અંગ્રેજ ‘ફેરિટાઈલ્સ’ નો નમુનો લઈ રચાએલી છે, અને એ જ પ્રમાણે આ મોપડીમાં આગળ પણ એક એ પાઠ આવે છે. બાળકોની સમક્ષ શુદ્ધ ‘સાવન્સ’ જ ધરતું અને કલ્પિત વાર્તાઓથી એમને દૂર રાખવા એમ અમારો મત નથી—આવી વાર્તાઓનો હેતુ ગાદ્યજીવન રસ ઉત્પન્ન કરી કલ્પનાશક્તિ ખીલવવાનો છે, અને પશ્ચિમમાં નવી શિક્ષણપદ્ધતિ પ્રમાણે બાળકોના શિક્ષણક્રમમાં કલ્પનાશક્તિ ખીલવવા માટે ‘ફેરિટાઈલ્સ’ ને આસર આપવામાં આવે છે. જૂની વાંચનમાળામાં ચકલા ચઢીની અને બકરીના ઘરની વાત હતી તે આ જ હેતુથી લખા. એલી વાર્તાઓનો ખીજે પ્રકાર હતો. પણ પ્રકૃત પાઠમાં ‘ફેરિટાઈલ્સ’ નું અનુકરણ કરવામાં લેખક બરાબર ક્ષતેહમન્દ થયા નથી. વાર્તા તે વાર્તાની રીતે જ શરૂ કરવી જોઈએ. શરૂઆતમાં જણે એ બાળકની પોતાની વાત હોય એમ બતાવી, છેવટે ‘સિંહના બચ્ચા. સાથે રમનાર આ છોકરો કોણુ હતો? તે એક રાજાનો કુંવર હતો. તે એક ઋષિને ઘેર જંગલમાં રહેતો હતો.’—એમ ઉપસંહાર કર્યો એ આપણી વાર્તા કહેવાની રીત નથી. પાઠ ૨૦ માં ‘ગરીબનું દુઃખ જાણનાર’ છોકરાની વાત છે. એમાં, પ્રાણી ઉપર દયા રાખવા વિષેના પાઠ ૧૫ માંના સંસ્કાર મનુષ્ય પ્રતિ ખીજે છે. અને પછી તુરંત સર્વ સદ્ગુણના શિખરરૂપે પાઠ ૨૧ માં ‘ધર્મરતું બજન છે. ‘વીસડું નહિ પ્રજા નામ, કદી હું વીસડું નહિ પ્રજા નામ’ એ ‘ટેકવાણું’ પદ. બાળકોને ધર્મરતન માટે પ્રતિદિન નિશાળમાં ગવડાવવા રચ્યું હોય એમ જણાય છે. કવિને ‘તમામ’ પદનો શોખ વધારે જણાય છે—પાઠ ૨૨ માં ‘કરવા પાઠ તમામ’ એમ ઉપદેશ કર્યો હતો અને આગળ પણ પાઠ ૨૯ માં કહેશે કે ‘આવો આવો આમ, હે બાળકો તમામ’; અને આ બજનમાં પણ ‘પાલે

જીવ તમામ 'એમ' આવે છે; અને 'તમામ' આવ્યું તે 'બદામ' માગી જ લે—એટલે કવિને આંખા અને ગુલાબ સાથે 'આંખો ગુલાબ બદામ' એમ 'બદામ' જોડ્યા વિના છૂટકો થતો નથી. ગુજરાતના ઘણાક બાગમાં આ વિરલ ઝાડ બાળકને બતાવવું અશક્ય છે—પણ આંખા અને ગુલાબ જેવા ઉમદા ફળ ફુલ સાથે તો બદામ જેવો ઉમદા મેવો જ શોભે એમ વિચારી અમે અમારી ડીકા પાછી ખેંચી લઇશું. પાઠ ૨૨ મો 'શાહનગરી અને પરીઓ' નો 'ફેરિટકલ્સ' થી સચિત છે. અમને એ ગમતો નથી. પાઠ ૨૩ મામાં નાનાં 'છોકરાંએ હમેશાં મોંટાને પૂછીને કામ કરવું' એ બાબતનો એક ઉદરીઆમાં જવા લલચાતી ઉદરી અને એમી મા વચ્ચેની વાત રૂપે—છે. વાત સારી છે. પાઠ ૨૪ મો 'કીડી ને સાપ' નો છે. જૂની વાંચનમાળામાં પણ આ પાઠ હતો અને એમાંથી ઉપદેશ એ કાઢવામાં આવ્યો હતો કે "ઝાઝા નબળા લોકથી કદી ન કરીએ વેર"—અત્રે પણ એ જ ઉપદેશ કાયમ રાખ્યો છે પણ આમ વેર ન કરવાનો શાલુપણનો ઉપદેશ બાળકને શા કામનો હશે એ અમારાથી સ્મજાતું નથી. અમને લાગે છે કે આ જ વાતમાંથી ઝાઝા નબળા લોકો સાથે વેર કરવાના નુકશાનને બદલે ફક્ત સર્પને ઝાઝી નબળી કીડીઓ પણ સંપર્કી શું કરી શકે એ દર્શાવ્યું હોત તો વધારે સારું હતું. પાઠ ૨૫ મામાં શ્રવણને બદલે માધવ નાગ મૂકી માબાપની સેવા વિષે કવિતા રચેલી છે. પાઠ ૨૬ મામાં કાગડાની ચતુરાઈની વાત સારી છે. પાઠ ૨૭ ('કાપણી'), ૨૮ ('ખળાં') ૨૯-૩૦ (કાપણી અને ખળાંનાં ખેલગીત) એ ચાર પાઠ ગામડાંના લોકોના જીવનને લગતા છે. અમે એ વર્ગના આ કરતાં વધારે પાઠ. ધમ્મત, પણ ગામડાંની નિશાળો માટે વાંચનમાળાની ખાસ પૂરવણી યવાની છે એ જાણી અમે આટલા જ પાઠથી સન્તોષ માનીએ છીએ. પાઠ ૨૪ નું કાપણી સંબંધી કલ્યાણુ રાગમાં ગાવાનું ખેલગીત સારું છે.

"જે જે પેલી વાદળીઓ વરસીને ચાલી જાય;

બાર માસનું યાનાજ ખીરસી, સંપે રહે સદાય. આવો

ખેતર માંહે ઉભરાયો છે, કેવો સુંદર ફાલ !

લણીએ ચાલો ખંત ધરીને, કાં કરીએ સૌ કાલ ? આવો"

આ પંક્તિઓ ઘણી મનોહર છે. પણ પ્રશ્નજોપાત આવજાલ તો—હૃદય નિઃશ્વાસ મૂકી પૂછે છે કે હિન્દનાં એકૂતને 'ખેતર માંહે ઉભરાયો છે કેવો સુંદર ફાલ !' એમ કહેવાનો વખત ક્યારે આવશે ? આવશે. પાઠ ૩૦ મો ભેરવી રાગના ખેલગીતનો (ખળાં સંબંધી) છે. એમાં પાઠ ૨૯ માના જેવો કાવ્યરસ નથી પણ ખેલની વિવિધતા વિશેષ છે.

હવે સહિતાન સંબંધી બીજો ભાગ તપાસીએ. પહેલી ચોપડી "મા બા બૂ. પા" ની જ હોય. એમ જેની સમજણ જામી ગઈ છે. તેઓ તો આ ચોપડીમાં 'સહિતાન' જોઈ એકંદમ બડકશે પણ જે એટલું રમરણમાં રાજવામાં આવે કે મનુષ્યજીવનનો કોઈ પણ કાળ એવો નથી હોતો કે જ્યારે મનુષ્ય સૃષ્ટિ સાથે વાતચિત નથી કરતો—તો સહજ સમજશે. કે બાળકને પણ સહિતાન તો આપી શકાય; માત્ર તે કેટલું આપવું કેવું આપવું અને કેવી રીતે આપવું. એટલો જ પ્રશ્ન છે. આ વિભાગમાં જે કોઈ યાન સમાવવામાં

આવ્યું છે તે વગર પુસ્તકે બાળકને આપી શકાય એવું છે એમ અમારો નમ્ર મત છે. આજકાલ આપણે ત્યાં પુસ્તક વચનાં માણસોને પણ સરિસાન મેળવવાની સ્વાભાવિક ટેવ હોતી નથી, અને તેથી એ સંબન્ધી જે કંઈ આપણી આગળ રજુ કરવામાં આવે તે, 'સાયન્સ' ના વિક્ટ નામથી અંકાએક હોઈ, મહન દેખાય છે. પણ વસ્તુતઃ કરવાનું એટલું જ છે કે જે જે પદાર્થોની સાથે બાળકો વારંવાર સહવાસમાં આવે છે અને જે શું છે એ બાળકોની એમને સ્વાભાવિક ધ્વજા થાય છે તે પદાર્થો વિષે એમની ઇન્તેજરી તૃપ્ત કરવી. કયું બાળક આકાશ તરફ જિજ્ઞાસાથી જોતું નહિ હોય ? અને જુએ છે, તો પછી કરવાનું એટલું જ છે કે એની નજર એના ઉપર ફેરવવી અને એમ ફેરવતાં એને શું દેખાય છે એ પૂછવું, અને એ રીતે એની અવલોકનશક્તિ કેળવવી. અને એની માહિતી વધારવી. પાઠ ૩૧ મો 'આકાશની સહેલ' વિષે છે. એમાં સૂરજ, ચન્દ્રમા અને તારા સંબન્ધી બાળક પોતાની મેળે જોટલું કહી શકે તેટલું એના મનમાંથી એકઠું કરી બહાર લાવવામાં આવ્યું છે. માત્ર એક વાત એને નવી શીખવવામાં આવી છે તે એ કે 'દહાડે પણ તારા આકાશમાં હોય છે પણ સુરજના અજવાળાને લીધે તે દેખાતા નથી.' આ હકીકત સામાન્ય છોકરાને બદલે જરા મોટા છોકરા કદખીને એની પાસે કહેવડાવવી જોઈતી હતી, તથા તે જ પ્રમાણે આયમવાનો અર્થ પણ બાળકને ઘટતા રૂપમાં સમજાવી શકાય, તે સમજાવવામાં આવ્યો નથી. " જુઓ પેલાં વાદળાં ચઢી આવે છે. ચાક્રો વહેલા ધેર જઈએ " એમ આ પાઠ સમાપ્ત થાય છે. અને પછીના બે પાઠો (૩૨-૩૩) "વરસાદ" સંબન્ધી છે. આ પાઠ અંગ્રેજીમાં 'Raindrops' સંબન્ધી પાઠ છે એની પદ્ધતિ ઉપર લખાયા છે. ફારાં વાતચિત કરે છે એ જોઈ કેટલાકને નવાઈ લાગશે. પણ તેમ થવાનું કારણ નથી. જૂની વાંચનમાળામાં 'પાઘડીના તોરા' ના પાઠ આ જ ધોરણે લખાયા હતા અને એના વિષયમાં ઘણી વિગત હોવાથી તે ચોથી (હાલની ત્રીજીને મળતી) ચોપડીમાં ચૂકવામાં આવ્યા હતા. આ પ્રમાણે જડ વસ્તુમાં જીવજંતુઓ પહોંચીને વાર્તા રચવાની રીત બાળકના કદખનાશીલ મગજને સ્વાભાવિક રીતે ગમે છે. જુની વાંચનમાળાની બીજી ચોપડીમાં 'લોહું' કહે હું મ્હોડું, અને સોતું કહે હું મ્હોડું' એમ શરૂ થતો એક પાઠ છે, એમાં લોહા અને સોના વચ્ચેની હરીફાઈના વિચારમાં છોકરાંને આનંદ લેતાં અને જોયાં છે. હમણાં જ થોડા વખત ઉપર, શિક્ષણ સંબન્ધી એક અંગ્રેજી પત્રમાં, 'Mrs. Hedger' ની એક વાત અને વાંચી છે, અને એવી પદ્ધતિએ શિક્ષણ આપવાનું કામ પશ્ચિમની અસંખ્ય નિશાળોમાં પ્રચલિત છે. વરસાદનો પાઠ " આપ રે વરસાદ, ઘેબરીઓ વરસાદ " વાળા જૂના વરસાદના ગીતથી સમાપ્ત કરવામાં લેખકે હોય વાંચનમાળાના નિત્ય જાળવી રાખવા જેવા બાગ માટે યોગ્ય આદર દર્શાવ્યો છે. પાઠ ૩૩-૩૪ 'હેડુ', પત્થર ને રેતી તથા માટી સંબન્ધી છે. આ વિષય છોકરાંને બહુ રસ ઉપજાવે એવા નથી અને પાઠમાં વિગત પણ જોઈએ તે કરતાં વધારે છે. પાઠ ૩૪ મો લાંબો પણ ધણો છે. આવા વિષય છોકરાંએને શીખવવા તો જોઈએ, પણ આ ઉમ્મરે આટલી વિગત આપવી જોઈતી નહતી, અને વાંચતાં કંટાળો આવે એવા વિષયો રસિક વિષયો કરતાં ખાસ ટુંકા રાખવા જોઈએ. હવે તો આ ખામીનો ઉપાય એટલો જ છે કે વાંચનને બદલે છોકરાં પાસે માત્ર પ્રયોગ કરાવવા અને આ પદાર્થોના અમુક ધર્મ એમના બાળકોમાં આવે તો બસ છે એમ મણવું.

પાઠ ૩૫ મો ધાતુઓ સંબંધી છે. આ પાઠ સાદો છે, અને બાળકો સમજી શકે એવો છે. પણ ૩૬ મો (નાણું સંબંધી પાઠ) તદ્દન ખોટી પદ્ધતિએ લખાએલો છે. જેમ આગલા એક પાઠમાં જુદાં જુદાં સગપણની વ્યાખ્યા ગોખી લાવેલો છોકરો એ વ્યાખ્યાઓ એક ઉપર એક ખડકતો નય છે તેમ આ પાઠમાં નાણું કોણ ગોખી લાવી એક છોકરો પોપટ નાંદક એ બંધું બોલી નય છે. આ ઉમ્મરનાં છોકરાં સુખ્ય સુખ્ય નાણું ઝોળખી શકે અને એમનું પ્રમાણ જાણી શકે તો બસ; નાણું સંબંધી આખું કોણક પાઠમાં ગોખાવવું એ બંરાબર નથી. આ ધોરણમાં આ કોણક શીખવવાનો રિવાજ છે કે નહિ એ અમને યાદ નથી; પણ હોય તો પણ એ વિષય વધારે રસિક રીતે નિરૂપાવે જોઈએ. કુહાડી અને સોવનો પાઠ (૩૭) ઠીક છે—એના છવારોપણ માટે અમને બિલકુલ વાંધો નથી, પણ “આપણી માતું નામ લોહું” એમ માતું નાનપતર નામ હાસ્ય ઉપજાવે છે, અને કૃત્રિમતાનું એકદમ જ્ઞાન કરાવે છે. પાઠ ૩૮ થી ૪૨ વનસ્પતિશાસ્ત્ર સંબંધી છે. પાઠ ૩૮ મો “વાડી” વિષે છે તેમાં છોકરાં વાડમાં ફરી જાડ કુવો કાસ થાણું નીકમાં વહેતું પાણી વગેરે ખોટી ખોટી ચીજોનું અવસોદન કરે છે, તથા ગલગોટા ને મોગરા જેવા એક બે છોડ તથા જમરખી અને દાડમડી જેવાં એક બે ફળનાં જાડ ઝોળખે છે. પાઠ ૩૯ માં છોડવાનું બંધારણ બતાવ્યું છે. પાઠ ૪૦ મો જાડ અને ૪૧ માં વેલાનું સ્વરૂપ બતાવી, પાઠ ૪૨ માં બાલકને અત્યંત પ્રિય ફળ—કેરી—નું વર્ણન કર્યું છે. તે વર્ણન સીધી રીતે ન કરતાં છોકરાંની કલ્પનાશક્તિ ખીલવવા માટે કેરીને વાત કરતી કહી છે. અમે ઉપર કહી ગયા છીએ તેમ, આ વર્ણનપદ્ધતિનો બાલશિક્ષણ માટે પશ્ચિમની શાળાઓમાં ઘણો ઉપયોગ થાય છે, અને “પવને મને નીચે પાડવાનું ધણુંએ કર્યું પણ હું ડાળાએ બાઝી રહી—તે પેટીને લોટા જાટલો કહે છે...મને વધારે તાપ લાગ્યો તેથી મારી છાલ બદલાઈને પીળા થઈ” એવાં વાક્યો સાંભળતાં છોકરાંની કલ્પનાશક્તિ કેવી જગી ઉઠે છે અને એ વાક્યો છોકરાં એમનાં પોતાના મંડળમાં એકલાં હોય છે ત્યારે કેવાં આનંદથી ફરી ફરી બોલે છે, એ જોવાથી આ શિક્ષણપદ્ધતિના લાભ સમજાશે. બેશક મહેતાજીને રસિક રીતે વાત કહેતાં આવડવી જોઈએ, પણ તે નહિ આવડતી હોય તો પ્રિન્ટિંગ સ્કૂલમાં શીખતાં શીખતાં આવડશે. પાઠ ૪૩ થી ૪૮ પ્રાણિશાસ્ત્ર સંબંધી છે. પાઠ ૪૩ માં ગાય ને બેસ અને ૪૪ માં બકડે ને ઘેરું સરખાવવામાં આવ્યાં છે. આ બીજાં સરખામણી સારી સુક્તિવાળી વાત હારા કરી છે. અને જાડના પાઠમાં જ્યમ કેરીનો પાઠ આવે છે, તેમ પ્રાણીઓના પાઠમાં પાઠ ૪૫ માં દુધ વિષે ઉદ્દીકત છે. ઘેર પછી કુતરાનો પાઠ (૪૬) છે, એમાં કુતરાની સભાનું વર્ણન, ધણું રમુજી લોઈ, બોધ સાથે ગમગત જોડવાંની નવી શિક્ષણપદ્ધતિનો સારો નમુનો છે. પાઠ ૪૭ મો સામાન્ય “પંખી” વિષે છે, અને ૪૮ માં પોપટ ને કાગડના સંવાદરૂપે એ બે પક્ષીને સરખાવી જોયાં છે. ઉવટે, રસાયન શાસ્ત્રનો વિષય રહ્યો, તેની શરૂઆત રંગથી થવી જોઈએ તે માટે પાઠ ૪૯ મો રંગ વિષે છે. એ પાઠમાં અમુક રંગમાંથી બીજા રંગ બનાવવાની રીત બતાવી છે. બાઈ રંગ બનાવે છે અને બેન જુએ છે. પાસેના પાનામાં સાત રંગ ત્રણ વર્તુલમાં પૂરીને બતાવ્યા છે. બેન પાસે રંગ બનાવવાની, પાસેના પાના ઉપર સાચીઓ પૂર્વો હોત તો વધારે સાફ હતું. ચોપડીની પ્રસ્તાવનામાં મહેતાજીને આપેલી સૂચનામાં મહેલા તથા બીજા બાગના પાંદો સગવડ પડતા

ક્રમમાં શીખવવાની છુટ આપી છે, તદુપસાર દીવાળીના સાચીઆની વાત પછી આ રંગનો પાઠ એ જ સાચીઆ ઉપરથી શીખવવામાં આવત. બીજે એક સુધારે એ કરવા જેવો છે કે રંગની બતાવટ પહેલાં, રંગ અવલોકવા માટે અને એનાં નામ જાણવા માટે પારણાનો પાઠ (૫૦) મુકવો જોઈએ—અને મહેતાજીએને ક્રમ ગોઠવી લેવાની છુટ છે તો તેઓ આ ફેરફાર કરવો યોગ્ય ગણશે. પારણાના પાઠમાં ન્હાનાં ભાષ્યને નો ગ્રેમ મનોહર રીતે પ્રકટ થાય છે. અને છેવટે આપેલું “ હાલરું ” કોઈ પણ સારા કવિની મધુર કલ્પનાને શોભે એવું છે. પણ અમને અત્રે એક પ્રશ્ન થાય છે. કવિ નર્મદાશંકરની નમંદાના કાંઠાની ગરબી (ચોડક છાંટણ સાથે) અને નરસિંહરાવની મેઘાડમ્બરની ગરબીની પહેલી પાંચ કડીઓ (એકાદ ફેરફાર સાથે) અમે પાંચમી ચોપડી માટે સૂચવેલી તે કમિટીએ ગરબીના કારણથી છોકરાઓને માટે નાલાયક ગણી—અને આ વિચાર અસુક દષ્ટિબિન્દુ એથી જોતાં યોગ્ય પણ છે—તો આ “ હાલરું ” છોકરાઓ પાસે ગવણવતું કેમ ઉચિત ગણાશે એ પ્રશ્ન છે. માત્ર એક ખુલાસો સંભવે છે: પહેલી ત્રણ ચોપડીઓ છોકરાઓ અને છોકરીઓ માટે એકની એક છે—ચોથી પાંચમી અને છઠ્ઠી જુદી છે—એટલે આ “ હાલરું ” માત્ર છોકરીઓને માટે જ રાખવામાં આવશે. પરંતુ એમ આશય હોય તો તે પ્રસ્તાવનામાં જણાવવો જોઈતો હતો—અને હજી પણ કેળવણી ખાતાના સર્વેશ્વર દ્વારા મહેતાજીએને આ સંબંધી યોગ્ય સમજુત આપી શકાય એમ છે.

“ પહેલી ચોપડી ” ના પાઠનો અમે વિગતવાર હેવાલ આપ્યો. આટલી બધી વિગતમાં ઉતરવાનું કારણ કે પ્રાથમિકશાળાના શિક્ષણ ઉપર અને તેમાં પણ વાંચનમાળાના શિક્ષણ ઉપર દેશના હિતનો ધણો આધાર છે, અને આ નવી વાંચનમાળામાં પ્રકટ થતી શિક્ષણની ભાવના આપણા જનસમુદાયને નવી હોઈ એ તરફ ધણા શંકાની દષ્ટિએ જુએ છે. આ અવલોકનમાં અમે શુણ સાથે દોષ પણ બતાવી આપ્યા છે; પણ દોષ કરતાં શુણ તરફ વધારે લક્ષ આપું જણાવું હોય તો તેનું કારણ એટલું જ કે લોકની અપરિચિત પ્રત્યેની સ્વાભાવિક શંકાની દષ્ટિ સપ્ત અણુગમા રૂપે જનમી જાય તો આ વાંચનમાળાથી થવાના ધણા ખરા લાભ ઉગતા પહેલાં જ અસ્ત થઈ જાય. મહેતાજી વર્ગને અમારી નમ્ર વિનંતિ છે કે આ નવી વાંચનમાળાનું શિક્ષણ અણુગમાથી શરૂ ન કરતાં ગ્રેમથી શરૂ કરજો, શીખવતાં વિશેષ યુક્તિ અને કુશળતા વાપરવી પડે તો તે આપણા દેશના બાળકો માટે છે એમ સમજી ઉત્સાહથી કરજો, અને એની જૂજ ખામીઓને મોઢું રૂપ આપી ન દેતાં એમાં પોતાપણનો ભાવ રાખી બુદ્ધચૂક સુધારી લેવાનો યત્ન કરજો. અને આ રીતે કરતાં, અમને ખાતરી છે કે મિ. કૉન્વર્ટન અને રા. જમિયતરામ શાસ્ત્રીની વાંચનમાળા બાળકોના હિતમાં બહુ ફતેહમન્દ થતી માણુમ પડશે.

બીજી ચોપડી આવતા અંકમાં વધારે ઝડપથી અવલોકી જઈશું.

મારો સ્વાધ્યાય.

લાલા લજપતરાય.

પંજાબ-પંચનદની પતિતપાવની ભૂમિનું દૈવત હજી જાગતું છે. ભારત-આર્યોના પ્રથમ નિવાસ અને પરાક્રમની એ ભૂમિમાં ધૂમતી સરિતાઓ એ ભૂમિને રસપૂર્ણ કરે છે અને ત્યાંના નિવાસિઓની નસોમાં અખૂટ શૌર્ય અને ઉત્સાહ રહે છે. વસિષ્ઠ-વિશ્વામિત્રાદિ પ્રાચીન મહાત્માઓની ચરણરજથી પવિત્રતા પામેલી એ ભૂમિમાં હજી ખરા આર્યત્વના અભિમાનની જ્યોતિ જળાહણી રહી છે. ભારતવર્ષના રાજકીય દૈવની કસોટીના અનેક માર્ગિક પ્રસંગોમાં, અસાધારણ જળ અને વીરત્વનાં દક્ષ-તોની સાક્ષી થયેલી એ ભૂમિ હજી સુધી વીરત્વના ખરા નમૂનાઓ ઉત્પન્ન કરવા સમર્થ છે. લાલા લજપતરાય આ ભાગ્યશાલી ભૂમિનું એક વીર સંતાન છે. ચાલતી બ્રિટિશ-રાજ્યનીતિથી આપણા દેશની કેટલીક બાજતોમાં થયેલી દુર્દશા વિશે બ્રિટિશ પ્રજાને વાકેફ કરવા સારૂ ગદ્ય નેશનલ કોન્ગ્રેસે મોકલેલા આ એક આપણા વકીલ હમણાં જ ઈંગ્લંડથી પાછા આવ્યા છે. એમને આ દેશમાં પાછા ફરતી વખત મારો સ્વાધ્યાય રૂપી આવકાર આપતાં મને ધણે દર્પ થાય છે.

લાલા લજપતરાયનો જન્મ સને ૧૮૬૫ માં થયો હતો. એમના પિતા એક સાધારણ મહેતાજી હતા. પ્રથમથી જ લજપતરાયમાં બુદ્ધિવૈભવ જોવા પ્રકારનો જણાતો હતો. અને કેળવણીની અવસ્થામાં જ એમણે જોવાં લક્ષણો બતાવ્યાં હતાં. અદાર વર્ષની ઉંમરે તેમણે કાયદાની પરીક્ષા પસાર કરી અને વકીલાતનો ધંધો શરૂ કર્યો. સને ૧૮૮૩ થી ૧૮૯૨ સુધી પંજાબમાં આવેલા હિસર જિલ્લામાં તેમણે વકીલાત કરી પણ તે પછી તેમણે પંજાબની ગુપ્ત અદાલતમાં પોતાનો ધંધો શરૂ કર્યો અને ત્યારથી આજ સુધી તેઓ પોતાના દેશના હિતમાં દરેક કામમાં આગળ પડતો ભાગ લે છે. લાલા લજપતરાયે પોતાનું જીવન પોતાના દેશને અર્પણ કર્યું છે. ધંધાની તમામ ગીચત તેઓ દેશહિતના કામમાં વાપરે છે. પંજાબમાં એક પણ એવી સાર્વજનિક હિલચાલ નથી કે જેને લાલા લજપતરાયનાં સ્વદેશભક્તિ અને ઉત્સાહનો લાભ મળતો નહિ હોય. પંજાબના એ એક અગ્રસર છે, આર્યસમાજના નેતા છે, પંજાબની રાજકીય હિલચાલના આત્મા છે, સ્વભાવથી જ તેઓ આગ્રહી જનહિતૈષી છે, અને તેમની તે જોવી જિતિના લાભ કોન્ગ્રેસ જેવી મહાસંસ્થાઓને પણ નીડરતાથી, નિશ્ચયથી, અને જોવા સાત્વિક ઉત્સાહથી તેઓ વિનાસકાંચ આપે છે. પોતાના તનનું મનનું અને ધનનું ભરતખંડના હિત સારૂ બલિદાન આપનાર આ ગૃહસ્થનું નામસ્મરણ આપણને અત્યંત ઉત્તેજક હોતું જોઈએ.

કોન્ગ્રેસના ઇતિહાસથી વાકેફ રહેનાર સર્વ કોઈને સ્મરણ હોતું જોઈએ કે યોદ્ધાક કાળ ઉપર પંજાબ કોન્ગ્રેસથી અલગ થઈ ગયું હતું. તે માટે પંજાબના અમણીઓ દોષવાન છે કે નહિ તે સવાલ આપણે અત્યારે ચર્ચાશું નહિ, પણ ગઈ નેશનલ કોન્ગ્રેસની એકમાં પશ્ચિમ ભારતના યશસ્વી 'મુકુટ વિનાના નરખન' સર શીરાજશાહ મહેતાના ખાસ આગ્રહથી

પંજબનું કોન્ગ્રેસ મંડળ હાજરે યશું હતું અને તે વખતે લાલા લજપતરાયે ઊંચી સમાધાનબુદ્ધિથી પોતાની અને સર શીરોનંદરાજની વચ્ચે પડેલું અંતર ભાગીનાંખી કોન્ગ્રેસના બંધારણ (Constitution) નો સવાલ પુનઃચિન્તિત કરી પોતે કોન્ગ્રેસમાં સામેલ થયા હતા. લાલા લજપતરાયે આ વખતે કોન્ગ્રેસમાં બંગાળ જોઈ રાજ થનારા આપણા એંગ્લો-ઇન્ડિયન મિત્રોને પ્રત્યક્ષ રીતે જૂઠા પાડ્યા અને કોન્ગ્રેસનો એક્યધ્વનિ મુંબઈના સભામંડપમાં શરી એક વાર ગાજી રહ્યો. બીજા દિવસથી એક વખતે લાલા લજપતરાય અને બીજા પંજબના પ્રતિનિધિઓને કોન્ગ્રેસના સિંહાસનના પાર્શ્વમંડળમાં અગ્રેસર ભાગ લેનાર તરીકે જોઈને સર્વ કોન્ગ્રેસવાળાઓને અત્યંત હર્ષ થયો હતો. અને જ્યારે એક દરખાસ્ત ઉપર બાપુ આપવા તે સદ્ગૃહસ્થ ઉભા થયા તે વખતે ઉભારાઈ જતા આનંદથી એમને વધાવી લેવામાં આવ્યા હતા. લાલા લજપતરાયની શુદ્ધ અને દુરઅદેશી સમજસક્તિની સહાયતાથી છેલ્લા ત્રણ ચાર વર્ષથી કોન્ગ્રેસના મંડળમાં ફેલાયેલી ગેરસમજ દૂર થવા પામી હતી, કોન્ગ્રેસની એકતા સિદ્ધ થઈ શકી હતી અને કોન્ગ્રેસના દુસ્મનોના હર્ષને શોકમાં પલટાવી દીધો હતો. ગયા વર્ષની મુંબઈની કોન્ગ્રેસની બેઠક બીજા ધણા પ્રસંગોને માટે વિખ્યાત છે પણ તેમાં પંજબ સાથેના સમાધાનનો પ્રસંગ લગભગ સર્વથી શ્રેષ્ઠ ગણાય છે અને તેનું માન લાલા લજપતરાયની સમાધાનશક્તિ અને તેમના મંડળ અને તેમની વચ્ચેના પરસ્પર પ્રેમના સંબંધને ધણે ભાગે ધટે છે.

કોન્ગ્રેસની તે જ બેઠકમાં આપણા દેશમાંથી કેટલાક 'વકીલો' ને ઇંગ્લંડની પ્રમુખ આગળ આપણો 'કેસ' રજુ કરવા સારૂ મોકલવાનો ઠરાવ કરવામાં આવ્યો હતો અને પંજબ તરફથી લાલા લજપતરાયને પસંદ કરવામાં આવ્યા હતા. તે ગૃહસ્થે ત્યાં જઈને ધણી સારી છાપ પાડી છે અને તેમની તથા ઓ. જી. ગોખલેની વકીલાત છેક નિષ્ફળ નહિ જાય એમ આપણે અંતઃકરણપૂર્વક ઇચ્છીએ છીએ.

લાલા લજપતરાય સ્વદેશી હિલચાલના ખાસ હિમાયતી છે. અને 'બોલનું તેનું ચાલનું' એ સૂત્રના આગ્રહી ઉપાસક છે. પોતે પોતાને તથા પોતાનાં બાળકોને માટે 'સ્વદેશી માલ' જ વાપરે છે. જો સ્વદેશી માલ વાપરવાથી લાલા લજપતરાય જેવા જનમંડળમાં ઊંચી સ્થિતિએ પહોંચેલા સદ્ગૃહસ્થોનો નિર્વાહ ખુશીથી થઈ શકે છે તો પછી આપણા જેવા નાના માણસોને એમાં શું કામ સંકોચ આવે પડે છે તે સમજવું સહેલું નથી. 'સ્વદેશી' માલથી 'સ્વદેશભાવના' તીવ્ર થાય છે, આ દેશના સંતાન તરીકે આપણે બીજાને મોઢાએ ફરી શકીએ છીએ, તથા પંરધુરા નીચે પણ આત્મપ્રતિજ્ઞાની બુદ્ધિ જાગત રહે છે : અને તે ભાવના અને તે બુદ્ધિમાં સમાયેલાં સર્વ શુભ ફલો સહસાંજ પ્રાપ્ત થાય છે. સગવડ અને પ્રસન્નતાનો સવાલ બેઠક મોટો છે પણ તેમાં સર્વ યોગ્ય અનુકૂલતાઓ થઈ શકે તેવી છે તે લાલા લજપતરાય જેવાં દેશનો આપણને સાબીત કરી આપે છે.

લાલા લજપતરાયનાં જીવનના બે મોટાં લક્ષણો—સ્વદેશભક્તિ, અને સ્વાર્પણ—તેમની મોટાંકાંનાં અગત્યનાં અંગો છે. જગત્તા ઇતિહાસ તરફ આપણે નજર કરીશું તો જણાશે કે કોઈ પણ માણસ જેણે કાંઈ એક મહાન ભાવનાને પોતાનું જીવન અર્પણ

કર્તુ નથી તેને જગત ભાગ્યે જ સંભારે છે. પરંતુ તે મહાન ભાવના બ્યારે સુખોપભોગનો પણ તિરસ્કાર કરે છે અને સર્વસ્વ-અર્પણની બુદ્ધિને જન્મ આપે છે ત્યારે તે બા-ગ્યશાસ્ત્રી પુરુષ, પરમાત્મદર્શનને પામે છે. સર્વ ભયથી મુક્ત થાય છે અને પોતાના ઉત્તમ દૃષ્ટાન્તના પ્રકાશથી સમકાલીન અને ઇતિહાસથી ભવિષ્યની પ્રગળે ઉદ્ભોધિ છે. સાક્ષા લજ્જાતરાય આવી દ્રોષમાં મૂકાવા લાયક છે કે કેમ તેનો વિચાર ઇતિહાસ કરશે. આટલું તો સિદ્ધ જ છે કે જે ગૃહસ્થ સ્વદેશભક્તિમાં સર્વસ્વ અર્પણ કર્યું છે તે ગૃહસ્થને ઇતિહાસ-કાર એના સમકાલીનોમાં જિયું સ્થાન આપ્યા વિના નહિ જ રહે.

સાક્ષા' લજ્જાતરાયના હૃદયની આસાધારણ ઉત્તતિ તેમના જીવનમાં અને તેમનાં ભા-વજોમાં—હમણાં આપણી વકીલાતના પ્રસંગમાં ઈશ્વરમાં દરેલાં ભાવજોમાં, તેમજ તેમના લેખોમાં, પ્રત્યક્ષ થાય છે.

એમનો રાજકીય આગ્રહ-‘સ્વદેશભક્તિ’-સર્વ અર્થમાં અને સર્વ સ્વરૂપમાં ‘સ્વદેશભક્તિ’—એ એક શબ્દમાં સમાઈ જાય છે. જેઓ સ્વદેશનાં વખાણ કર્યાં કરનારા છે અથવા તા-ત્તસ્ય કૂપ ની ભાવનાનું પુંડું પકડી ખાઈ પાણી પીવા સુધીની સ્થૂળ બુદ્ધિવાળા છે તેમની સ્વદેશભાવનાથી સાક્ષા લજ્જાતરાયની સ્વદેશભાવના જૂદા જ પ્રકારની છે. તેઓની સ્વદેશપ્રીતિએ તેમને ‘સ્વદેશ’ ના દિવાદિત તપાસવામાં સ્વજનના ચારિત્રની ખામીઓ શોધી કઢાવવામાં તે ખામીઓ દૂર કરવાના ઉપાયો શોધવામાં અને તે ઉપાયો અમલમાં મૂકવામાં, તેના ઉપર વખત અને વિચાર અને ધન વાપરવામાં, બીજાઓને પોતાની પેઠે તેમાં સામેલ કરવામાં, અને સ્વદેશભક્તિનું એક જીવંત ઉમદા પાતાવરણ ઉત્પન્ન કરવામાં કામે લગાડ્યા છે. આ સ્વદેશભક્તિ જ ખરી સ્વદેશભક્તિ છે, જિંથી ભક્તિ જ, આ સર્વસ્વદાન જ, તેમની જનનજી અને તેમના વચ્ચેની પરસ્પર પ્રીતિનું સુખ નિદાન છે.

સાક્ષા લજ્જાતરાય પંચમ તરફ કોન્ગ્રેસના એક મહોટા સ્તંભ છે. અને કોન્ગ્રેસની નીતિમાં એ મહોટા સલાહોના હીમાવતી છે. એક કોન્ગ્રેસનું અન્ધારણ (Congratulation) અને બીજું બહિષ્કાર સહવર્તમાન સ્વદેશવલંગન. (જેને માટે સાધવની ખાતર ‘સ્વદેશિતા’ એ શબ્દ હવેથી વાપરીશું). કોન્ગ્રેસ સંબંધમાં કોન્ગ્રેસે તેમના જ આગ્રહથી જૂદા જૂદા પ્રાન્તોના પ્રતિનિધિઓની કમિટિ નીમી છે. અને તે કમિટિ શું મત આપે છે તે જોવાનું છે. પણ સાક્ષા લજ્જાતરાય એ સંબંધી શું વિચાર ધરાવે છે તે ‘દિ’દુસ્થાન ૫૩ માં લખેલા એમના એક સેખ ઉપરથી આપણે સમજી શકીએ છીએ. વાંચનારને યાદ હશે કે કોન્ગ્રેસે કેટલાક વખત ઉપર એક કાર્યભાર કમિટિ નીમી હતી અને તે કમિટિ કેટલાક કારણસર બંધ પડી ગઈ છે. આ કમિટિ નિરુપયોગી હતી અને તેથી વ્યવસ્થાને બદલે કલહી અ-વ્યવસ્થા થતી હતી એવા એક સજલ પક્ષનો મત છે. તો પણ સાક્ષા લજ્જાતરાય તેવી કમિટિ અગલની છે એમ બતાવે છે અને ‘સર દિરોજશાહને વખત ન હોય તો (મેદેતાને કાંઈક કટાક્ષથી) કહે છે કે તે કમિટિ મુંબઈ અને કલકત્તામાં અવાર નવાર મળે—માત્ર મળવાના સ્થળની અગવડતાના અથવા સર દિરોજશાહને કુરસેદ ન હોવાથી એ કમિટિ બંધ પડી છે’ એમ માનવાને આપણી પાસે પુરવાં સાધન નથી. અને સંદ દિરોજશાહ ઉપરનો કટાક્ષ આપણને ખાસ કરીને ઉદ્દેગ કરે છે કારણ કે સર દિરોજશાહે કોન્ગ્રેસને

માટે લાલા લજપતરાય કરતાં એણું સ્વાત્માર્થણું કયું નથી, એટલું જ નહિ પણ લાંબો અતુભંધ, જાંબો બુદ્ધિવૈભવ અને વિશાળ હક્કાપણ કોન્ગ્રેસનાં પક્ષમાં એમને એવે હોયે સ્થાને મૂકે છે કે જ્યાં તે પોતાના સમાનો સિવાય બીજાના વાસ્તવિકારથી લગભગ પર છે. કોન્ગ્રેસના બંધારણનો વિષય આ વખતે જ કોન્ગ્રેસ પાસે આવવાનો છે અને તેમાં શું નિર્ણય થાય છે તે જોવાનું છે, પરંતુ કોન્ગ્રેસવાળાઓના મતની નોંધ રાખનાર સર્વ કોઈ આટલું જાણે છે કે ધર્મજ સિવાય સર્વ પ્રાંતો જૂની કમિટીને નિરુપયોગ માનવામાં એક મતના છે. લાલા લજપતરાય આમને બધાને ફેરવી શકે છે કે કેમ તે આ કોન્ગ્રેસમાં જણાશે.

લાલા લજપતરાયનો બીજો આગ્રહ—બહિષ્કાર સાથે સ્વદેશિતાનો છે. આ પણ એક અત્યંત વિવાદનો વિષય છે. ‘સ્વદેશિતા’ યત્નુઓના પોતે મૂળથી સુસ્ત હીમાયતી છે અને બંગાળાએ અલારે જ તેને સ્વીકાર્યું છે એ ખરું છે. બંગાળાના ભાગલાની બાબતમાં સરકાર ઉપર દયાણુ લાવવાના એક સાધન તરીકે બંગાળી અંગ્રેસરોએ અલારે બહિષ્કારને સ્વીકાર્યું છે. પણ તે રિથિતિમાં એવા તો કેટલાક વ્યાવહારિક અને દૂરની અસરોના પ્રશ્નો સમાવળા છે કે કોઈએક વ્યક્તિનો એવો અભિપ્રાય છે એટલા ઉપરથી લાલા લજપતરાયના સિદ્ધાન્તો સર્વોંશે સ્વીકારી શકાય તેમ નથી. એટલું જ નહિ, પણ કોન્ગ્રેસ પોતે એ નીતિને સર્વોંશે સ્વીકારશે કે કેમ, સ્વીકારી શકે એમ છે કે નહિ એ વિચારવા જેવું છે. સ્વદેશિતા સર્વ રીતે પસંદ કરવા અને ઉત્તેજન આપવા લાયક છે. પણ સ્વદેશના માલની અલારની રિથિતિમાં અને ઈંગ્લાંડ જેવા વ્યાપારપરાયણ મહારાજ્ય સાથેના આપણા સંબંધ ઉપર નજર રાખતાં ઈંગ્લાંડનો બહિષ્કાર આપણને પોસાય તેવો છે કે નહિ એ સયાલ કોન્ગ્રેસ એક લમેસની નીતિ તરીકે સ્વીકારે તે પહેલાં સર્વ રીતે તપાસવા લાયક છે. આપણા દેશને જેમ અને તેમ પરદેશથી આપણી જરૂરીયતો અને મોજ શોખની ચીજો માટે સ્વતંત્ર રાખવો એ બાધના અત્યંત જાંબી ઉપયોગી અને વ્યાવહારિક નીતિના નિયમોને અતુસરતી છે એમાં કોઈ શક નથી. અને તેમ થવા સારૂ યતન કરવો, આગ્રહ રાખવો, અને આખી પ્રજાનું એ જીવન-મૂત્ર બનાવવા જેટલો ઉત્સાહ અને શ્રમ લેવો એ બધું આપણે સ્વીકારવું જોઈએ; પણ તે સાથે બહિષ્કારને શામીલ કરવો, એ પોતાના વ્યાપારની બાબતમાં આપણા કરતાં ઘણા બારે આ-મહત્વાળી, આપણા કરતાં અનેક ગણી સાધનસંપત્તિવાળી, એક પ્રજાના હાથમાં આપણી ચોટલી છે એ વાત સામેલ કરતાં, કેટલે અંશે વ્યાવહારિક છે, હક્કાપણુણું છે, કાર્યસાધક છે, સફળ થવાની આશાવાળું છે, એ વિચારવાની પૂરી જરૂર છે. કાર્યદક્ષ પુરુષો જાણે છે કે, કેટલીક વાર ક્રિયામાં ફેર ન હોય છતાં કોઈ ભાખ્યદીન શબ્દથી તે ક્રિયા અકારી થઈ પડે છે. તે શબ્દ વિના તે ક્રિયા આવકાર પામે છે. નિલ બહિષ્કારના સંબંધમાં આવી જૂલ ન થતી હોય એ જોવાની બહુ જ જરૂર છે.

લાલા લજપતરાય કેળવણીની બાબતમાં બહુ જ ઉત્સાહી છે. ધાર્મિક અને કલાકૌશલ્યની કેળવણીની સંસ્થાઓ માટે પોતે પોતાના પ્રાન્તમાં પૂર્ણ શ્રમ લે છે. એ વાત અત્યંત હર્ષજનક છે અને તેવો ઉત્સાહ આપણા પ્રાન્તમાં દાખલ થાય તેને માટે આપણે પ્રાન્ત-દે-તેજાર છે. કેળવણી—અને સરકારથી નિરપેક્ષ—કેળવણીની દિશામાં આપણા દેશનું પરમ ક-

તેવ્ય છે, આપણા શુભનું પરમ સાધન છે, આપણી બાપી સ્વતંત્રતાનું આવશ્યક પગલું છે એ વાત જોટલી વધારે અને વધારે જલદીથી સ્વીકારીએ તેટલું આપણા હમણાંના પ્રયત્નોનું ફલ સમીપ છે એમ મારું માનવું છે.

હાલો લજપતરાયની પેઠે કેળવણીની પાછળ પૂરતો શ્રમ લેનાર, તેને જ પોતાના જાહેર જીવનનું કેન્દ્ર બનાવનાર કોઈ ઉત્સાહી સત્પુરુષ ગુજરાતમાંથી નીકળશે ? ગુજરાતમાં અર્ધ-શાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ ધણું ‘ધન’ છે—ગુજરાતની જિંદગી જમીન એ એનું મોટામાં મોટું ધન. તે સિવાય પણ વેપાર અને ધંધાને માટે અભારે ગુજરાત જોડું’ સ્થાન ભોગવે છે. આપણી કુદરતી સંપત્તિને કેળવનાર, અને તેના ઉપરથી પાકો માલ બનાવી શકાય તેવા ઉદ્યોગને સાફ જોઈતી કેળવણીની સંસ્થાઓ સ્થાપનાર અભારે ગુજરાતનું મોટામાં મોટું શુભ કરી શકશે. ગુજરાતના સમૃદ્ધ અને દેશકાળની વસ્તુગતિને સમજનાર વર્ગને પોતાના હમણાંના અબ્યુદયકાળમાં અમે કલાકૌશલ્યની કેળવણી વેગથી આગળ વધારવાની વિનંતિ કરીએ છીએ, અને આમને આશા છે કે એ વિનંતિ કોઇના હૃદયમાં ઉતરશે. યોગ્ય ઉત્સાહ અને શ્રમ લઇએ તો કુદરતની વારીને કલાકૌશલ્યનું સંપ્રદરશ્યાન બનાવવાનું આપણા હાથમાં જ છે. પરમેશ્વર આપણામાંના એકાદને લાલા લજપતરાયની સદૃશ્યુદ્ધિ અને સદુત્સાહ આપે.

અભ્યારસી.

“ ઇતિહાસની આરસી. ”

(અનુસન્ધાન ૫. ૮૯ થી)

ઉપરના મથાળા નીચે આ પત્રમાં પૂર્વે ગ્રીસ અને રોમના ઇતિહાસમાંથી સૂત્રરૂપે કેટલોક બોધ તારવી કાઢવામાં આવ્યો હતો, તથા યુરોપના અર્થાચીન યુગનાં ખાસ લક્ષણ—ઐદિકતા (Secularism) અને વ્યક્તિદૃષ્ટિ (Individualism)—બતાવી, એની રાજકીય ઇતિહાસ ઉપર થએલી અસરનું દિગ્દર્શન કરાવ્યું હતું. આજ એ અર્થાચીન બાવનાની યુરોપના, ખાસ કરીને ઇંગ્લેન્ડના, આર્થિક ઇતિહાસ ઉપર થએલી અસર બહુજ સંક્ષિપ્ત રૂપે અવલોકીએ.

અર્થાચીન યુરોપના આર્થિક ઇતિહાસમાં ઐદિકતાની બાવના કેવી વ્યાપેલી છે. એ બતાવવા માટે તો બિલકુલ વિગતવાર ચર્ચા કરવાની જરૂર પડે એમ નથી. અર્થાચીન યુરોપની ‘વિત્તવણી’—દ્રવ્યલાભસા—એ પરલોકનું હિત સંપાદન કરવા માટે નથી, પણ ઐદિક સુખ અને જળના સાધન રૂપે જ છે એ સુપ્રસિદ્ધ છે. જરાક વિગતમાં ઉતરીને બતાવવા જેવી બાબત છે તે આર્થિક ઇતિહાસમાં પ્રકટ થતી વ્યક્તિદૃષ્ટિ છે. કુદરતથી મનુષ્ય માત્ર સમાન સ્વતંત્ર અને સૌજન્યથી ભરેલાં છે; મનુષ્યના કાયદાઓ એ જ સર્વે દુઃખનું મૂળ છે; અને કુદરતના સ્વાભાવિક નિયમોને અનુસરવામાં આવે તો સર્વે દુઃખ શમી જાય—આ સિદ્ધાન્તને જેમ રાજકીય બાબત છે તેમ આર્થિક બાબત પણ છે. ‘કુદરતના નિયમો’ ને જનસમાજને લગાડનારાઓમાં અસાદમી સહીના અર્થશાસ્ત્રીઓ પહેલ

વહેલા હતા. એ વખત સુધી સુધરેલાં રાજ્યોમાં પણ વેપાર અને ઉદ્યોગ ઉપર રાજ્યનો અંકુશ મૂકવામાં આવતો હતો. દેશમાં ઉત્પન્ન થતા માલને પૈસાની મદદ આપવાથી અને પરદેશથી આવતા માલપર નજાત નાંખવાથી પોતાના દેશના વેપાર ઉદ્યોગને પ્રોત્તિ મળે છે એમ આગળના રાજ્યકર્તા સમજતા હતા. આ સિદ્ધાન્ત, ગેરસમજણ બરેલા છે એમ એડમ સ્મિથ (ઈ. સ. ૧૭૨૩—૧૭૯૦) નામના એક પ્રખ્યાત અર્થશાસ્ત્રીએ પહેલ-વહેલું પ્રતિપાદન કર્યું. એડમ સ્મિથ અને એના અનુયાયીઓનું એમ કહેવું હતું કે સોડા વેપાર ઉદ્યોગ કરે છે તે પોતાના હિત માટે જ કરે છે, અને તેથી શું કર્યાથી પોતાને લાભ થશે તે તેઓ પોતાની મેજે જ શોધી કાઢે છે. રાજ્યકર્તાએ લોકોને પોતાને સ્વે તેવી રીતે ધન્ય કરવાની છૂટ આપવી જોઈએ. રાજ્યે વેપાર અને ઉદ્યોગને લગતા કાયદા ઘડી લોકના સ્વતંત્ર વ્યવહારમાં વચ્ચે પડવાની જરૂર નથી; જેમ જેમ ધન્યમાં હરીફાઈ ચાલતી જશે તેમ તેમ જ ધન્યમાં ખરે નફા હશે તે ટકશે અને નફા નહિ હોય તે એની મેજે નાશ પામશે. કોઈ પણ રાજ્યે આ સિદ્ધાન્ત પૂરેપૂરો તો અમલમાં મૂક્યો નથી. ઈ. સ. ૧૮૪૬ માં કૉન્ગ્રેસના ભગીરથપ્રયત્નને પરિણામે પરદેશથી આવતા અનાજ ઉપરથી નજાત ઉઠાડીને ઇંગ્લેન્ડના રાજ્યકર્તાઓએ આ સિદ્ધાન્ત ઘણે ભાગે પોતાની આર્થિક નીતિમાં સ્વીકાર્યો છે. આની ઇંગ્લેન્ડના વેપાર અને ઉદ્યોગ ઉપર સારી માઠી એમ મિશ્ર પ્રકારની અસર થઈ છે. તેમાંની બે ત્રણ આજતોની ખાસ નોંધ લઈએ.

પહેલી અસર તો એ કે એથી વેપારનો મ્હોટો વિસ્તાર થયો. મ્હોટાં મ્હોટાં કામ માથે લેવા માટે લોકમાં હિંમત, સાહસ, અને ઉત્સાહ પેદા થયા; નવી નવી શોધો થવા માંડી; અને જોડસો પૈસો મેળવવો પહેલાંનાં સોએક વર્ષ ઉપર તદ્દન અશક્ય લાગતો હતો તેટલો હવે સહેલાઈથી સંપાદન થઈ શકતો. પૈસાની જરૂર અને મહત્ત્વ સમજૂતી, પૈસાનો ખર્ચાવ થવા લાગ્યો, અને જેમ જેમ પૈસો ખર્ચતો ગયો તેમ તેમ તે પૈસો નવા ઉદ્યોગમાં ધીરાવા લાગ્યો, અને જેમ જેમ ધન્યમાં વધારે મૂકી શકાવા લાગી તેમ તેમ પેદાશ વધતી ગઈ. ખીજો લાભ એ થયો કે લોકો પોત પોતાને અનુકૂળ પડે તેવા વેપાર ચલાવવામાં એક ખીજ સાથે એકલા જોડાયા, અને લક્ષ્મીની સેરા ચોતરફથી એકઠી વહેવા લાગી. મ્હોટી મ્હોટી કંપનીઓ સ્થપાઈ અને એકત્રતાથી શા લાભ થાય છે તે લોકને સમજાવું, રેલવે, બેંકો, અને ખીજ અનેક તરેહની કંપનીઓ થઈ તેમાં મધ્યમ વર્ગને તેમ જ મજૂર વર્ગને ઘણો લાભ થતો ગયો. ટુંકામાં, પૈસો એક ઢેકાણે બરાઈ ન રહેતાં, ચારે તરફ વેરાવા માંડ્યો—અને વેરાવાથી ઘટ્યો નહિ, બદલે વધ્યો.

ત્રીજું—જેમ જેમ રાજકીય પ્રતિબંધ અને વગસમ દૂર થયાં તેમ તેમ પ્રવીણ અને જીદ્દિમાન પુરુષોને પોતપોતાને અનુકૂળ હોય તેવા ધન્ય કરવાનું સ્વાતંત્ર્ય મળ્યું. પણ તે સાથે એ પણ ધ્યાનમાં રાખવા જેવું છે કે પૈસાવાળો જેવી સહેલાઈથી હરીફાઈમાં ઉતરી શકે છે તેટલી સહેલાઈથી ગરીબ માણસ ઉતરી શકતો નથી. તેથી પરિણામ એ થયું કે પૈસાવાળો કાવવા લાગ્યા, અને કહેવત છે તેમ ‘‘ બરતામાં બરાવા માંડ્યું, ’’ અને સાધારણ ધનાઢય માણસો અયાગ ધનાઢય થઈ પડ્યા. એટલે ‘જેમ એક અસર પૈસો વિવિધ માર્ગે જોડાવાની થઈ તેમ ખીજ અસર એથી ઉલટી થઈ ધનિકના હાથમાં ધન બરાવા લાગ્યું.

એથી—જેમ જેમ આપણી કને પૈસો આવતો જાય છે તેમ આપણને વધારેને વધારે વસ્તુઓનો ખર્ચ જણાતો જાય છે. વળી ઉદ્યોગ વધતો ગયો તેમ તેમ લોકોને મજૂરી મળતી ગઈ, અને નિર્વાહનાં સાધન વધ્યાં અને પ્રજા, પણ વધતી ચાલી. પૈસાદાર લોકો જેમ જેમ વધારે પૈસો સંપાદન કરતા ગયા તેમ તેમ તેમનું ખર્ચ તેટલા પ્રમાણમાં વધતું ગયું, અને તે ખર્ચાએથી પૈસો કેટલોક અંશે ગરીબ લોકને મળતો ગયો, અને તેથી તેઓની સ્થિતિમાં સુધારો થયો—એ પણ આપણે કદાપી શકીએ. આ રીતે, ગરીબ લોકની સ્થિતિ પરત્વે એ પણ યાદ રાખવું જોઈએ કે પ્રજાની સંખ્યા વધવાથી નિર્વાહનાં સાધનમાં ભીડ થાય, અને એ ભીડની અસર મોટે ભાગે તવંગરને નહિ પણ ગરીબને જ સહન કરેલી પડે.

આમ ધંમેધોકાર અને સ્વતંત્ર આર્થિક પ્રવૃત્તિથી તવંગરને જેટલો લાભ છે તેટલો ગરીબને નથી. ગરીબને લાભ—હાનિ એકલાં છે. વળી, વર્તમાનકાળમાં વેપાર-ઉદ્યોગમાં જે આણધારી ઝડપથી ફેરફાર થાય છે તેને લીધે ધણા વેપારીઓ વેપારમાં અટકી પડે છે. અને મજૂરો એકદમ બિનરોજગાર બની જાય છે. પરંતુ આની રીતે જાણુએ એ પણ યાદ રાખવું જોઈએ કે ગરીબ પ્રજામાં જે લોકોને મરી ફીટવું પડે છે તેઓને તવંગર પ્રજામાં કાંઈ ને કાંઈ ધંધો મળી રહે છે. વળી તવંગર પ્રજામાં જે છૂટે હાથે ધર્માદા ખર્ચ થાય છે તેથી નબળાં અને નિર્ભાગીઓનું શુભચિન્તન ચાલે છે. ધણુ જનસમાજને તળીએ હજી પણ એવો એક નિર્ધનતારૂપી પંકનો ખાડો રહે છે કે જેમાં ગરીબ મજૂર વર્ગ નિર્વાહનાં સાધનમાં સહેજ ઘટાડો થતાં કે બાળજન્મ્યાંની સંખ્યામાં સહેજ વધારો થતાં આવી પડે છે. આમ દેશની લક્ષ્મી વધ્યા છતાં પણ ગરીબ લોકની ફિકર તો દરેક રાજ્યમાં હાથમ રહે છે જ. વેપાર ધંધામાં લોકને સ્વાતંત્ર્ય આપીને હરીફાઈ ઉપજાવવાથી સર્વથા ફાયદો જ થયો છે એમ નથી. એકદમ દ્વિમથ અને એના અનુયાયી સ્વાતંત્ર્યવાદીઓએ કહ્યું આ પ્રકારનું અનુમાન કર્યું જણાય છે:—‘ધંધામાં નફાની આશા એ માણસને સ્વાભાવિક રીતે દોરનાર વસ્તુ છે. માટે એ આશામાં કોઈ પણ રીતે આંડા ન આવવું, અને એ આશા જ્યાં દોરે ત્યાં જવું.’ પણ આ અનુમાનમાં ખૂબ એક યાચ છે તે એ કે—જે સ્વાભાવિક રીતે માણસને જેથી જાય છે તે જ ધણીવાર માણસને દસાવે છે. માટે સ્વાભાવિક નફાના લોભની વૃત્તિ ઉપર સાધ્યેતી, રહાપણુ, અને મધ્યમ-સરપણાનો અંકુશ—આર્થિક લાભ ખાતર, પણ—મુકવો જોઈએ. વળી આ અંકુશ વગરની માણસની સ્વાભાવિક વૃત્તિ એને અનેક અનર્થમાં ફસાવે છે. આથી કેટલાક માણસ અતિલોભી બની જાય છે, અને પોતે ઉપયોગમાં લઈ શકે કે પરાયેમાં ખર્ચવા છતાં તે કરતાં અતિ અધિક ધન એકઠું કરે છે. કેટલાક, લક્ષ્મી ઉકરણની માફક વધતાં, આજસુ બની જાય છે અને સુખચેનમાં પડી રહે છે. જનસમાજની દરેક વ્યક્તિ ઉપર આ અતિ-લોભ કે અતિઆલસ્યની યોદ્ધી ઘણી અસર પણ દેખાયા વિના રહેતી નથી. વળી, કેટલીક પ્રજાને જીજી પ્રજાના વ્યાપારવિષયક સ્વાતંત્ર્યથી નુકસાન થાય છે: જેમકે અંગ્રેજ વેપારીઓ સ્વતંત્રતાના સિદ્ધાન્તને નામે, જો કે ખરૂં જોતાં મોહક માલથી લોકનાં મન પરવશ કરીને, લાખો રૂપિયા હિન્દુસ્તાનમાંથી પરદેશ જેઝી જાય છે, અને પૂરતી જકાતના અંકુશને અભાવે નવા ઉદ્યોગો જામી શકતા નથી.

આ પ્રમાણે, વર્તમાન યુગના વ્યક્તિવાદે મનુષ્યની આસુરી સંપત્તિ ગણતરીમાં લેવાનું ભૂલી જઈને રાજકીય વિષયમાં જેમ જેવું રેવોલ્યૂશન ઉપજાવ્યો, તેમ આર્થિક વિષયમાં પણ આસુરી સંપત્તિને વિસ્તારદષ્ટિને મંજૂર સદાને, અને સહામાને હેગન કરીને મોટાએ માગ્યા ભાવ લેવા સારું જગતનો બધો માલ ખરીદી લેવાની યોજનાઓને જન્મે આપ્યો.

આમ જનસમાજના દૂષણો દૂર કરવાના ગ્રીસ રોમ પ્રાચીન (ખ્રીસ્તી) યુરોપ અને અર્વાચીન યુરોપના વિવિધ પ્રયત્નો કેટલે દરજે સફળ યા નિષ્ફળ થયા છે એ અતાવ્યું છેક વર્તમાન સમયની જગતની પ્રવૃત્તિનું તત્ત્વ શું છે એ હવે પછી એક એ લેખમાં વિચારીશું.

[વસન્ત ઑફિસ.]

પ્રિન્સ ઑફ વેલ્સને આવકાર.

(વસન્તતિલકા છંદ.)

આવો ભવિષ્યનુષ, હિંદતટે પધારો
આ ભાવરિનગ્ધજનતાકરિતપ્ત મહાલો,
આ દીન હીન મરુડી મહા પાય પાડો,
આ રાકડે વદન નેત્રમૂખ માડો. ૧.

જેશો અહાં સુજનતા નહીં ને યુગણી,
પ્રાકૃપત્રિભોદધિની સધિ થતી થાની,
આ ક્ષેત્ર શુભું જનતાનું રસાગ થાનું,
જેશો નના પ્રજાવળીજ વડે વવાનું. ૨

આશા તણા ગગનમાં ભેડીએ વિલાસે,
ને શીર્ષીએ ફરજ ભૂમિનો એ પ્રકારો
એ આશ ને ફરજ તણુ વડે વણાએ,
હીર્તપટે તમ મુનામ પ્રશુક્રપાએ! ૩

પોલિટિકલ કમ્પ, ચોપાની, તા ૮-૧૧-૦૫

બલવતરાય ક. ઠાકોર

૧૯૦૪-૫ નો હિન્દુસ્તાનનો વેપાર.

હિન્દુસ્તાનના વેપાર સંબંધી યોગ્ય અગત્યના આંકડા વર્ષમાં એકાદ વખત પણ દરેક હિન્દુસ્તાનીએ નજર તળે ઢાલવા જોઈએ.

આયાત અને નિકાસનો કુલ સરવાળો આગલા વર્ષ કરતાં ૧૭-૩ કરોડ રૂપીઆ જેટલો વધારે હતો. એટલે કે સેંકડે ૬-૨ ટકા મથા વર્ષ કરતાં અને ૨૧-૬ ટકા તે પહેલાંના વર્ષ કરતાં વધારે.

આયાત:—(૧) સુતર અને સુતરાઉ કાપડની આયાતમાં ૭ કરોડ રૂપીઆનો વધારો થયો હતો; રેશમી કાપડ જપાન અને ચીનથી આવ્યું હતું અને તેમાં ૧૫ ફે ટકા; અને જનના કાપડમાં ૪૨ ફે ટકા આયાત વધી હતી. સુતર અને રૂપાળી જાતનાં કાપડ કુલ આયાતના ૪૫ ટકા જેટલી કિંમતનાં હતાં. (૨) ખાનપાનની ચીજોના ૫૩ ટકા ખાંડની આયાત હતી. સુતરાઉ કાપડ પછી બીજો નંબરે ખાંડની આયાત છે. આખી દુનીઆના દેશ પૈકી હિન્દુસ્તાનમાં સૌથી વધારે ખાંડ ઉત્પન્ન થાય છે છતાં અત્રે ખાંડની આદરવી ભારે આયાત થાય છે. હિન્દુસ્તાનમાં માણસ દીઠ ૨૫ રતલ ખાંડનો ઉપયોગ થાય છે; ફ્રાન્સમાં ૧૯૦૨-૩ માં ૨૪ રતલ હતો, જો કે તે વખતે ખાંડના ઉપયોગ ઉપર ઘણા કૃત્રિમ અંકુશ નાંખવામાં આવ્યા હતા; જર્મનિમાં ૨૮ રતલ છે; અને ઈંગ્લેન્ડના માણસ દીઠ વાપરના પ્રમાણમાં અત્રે માત્ર સેંકડે ૨૮ ટકા જ હોય છે. (૩) દારૂ—ચોડા વધારો, ખાસ કરીને અંગ્રેજ દારૂનો. કુલ આયાત ૪,૬૦૦,૦૦૦ ગેલન; અને અત્રે બનાવેલો ૪,૬૦૦,૦૦૦ ગેલન—જેનો અડધો ભાગ લશ્કરમાં (૪) લોકોનો સામાન—તેમાં ૬૫ ટકા આયાત ઇંગ્લેન્ડ સ્કોટલેન્ડ આવેલ હતી; જર્મનિ અને બેલ્જિયમ ૧૮-૭ ટકા; ઑસ્ટ્રિયા હંગેરી ૭-૬ ટકા. (૫) ધાતુઓની આયાતમાં ચોડેક વધારો. હિન્દુસ્તાનમાં લોહ નીકળી શકે એમ છે, છતાં આમ આયાત થાય એ દિશાગીરી જરૂર છે. હાલમાં જંગાળમાં ખસકર ગામમાં માત્ર એક કંપની લોહ કાઢે છે. (૬) સાંઝાઓ ૧૫ ટકા વધારે; રેલવેનો સામાન એ કરતાં ૫૫ વધારે. (૭) રશિયન કેરોસીન તેલમાં ઘટાડો; બ્રહ્મદેશનું કેરોસીન તેલ એક કંપનીના હાથમાં છે, ૫૫ તે રશિયન અમેરિકા અને હવે ઇટ ઇન્ડીયાના તેલ કરતાં સોંધું હોવાથી—એમાં ૩૬ ટકા વધારો થયો હતો. (૮) હિન્દુસ્તાનમાં કોલસા નીકળવા માંડ્યા છે તેથી ઇંગ્લેન્ડના કોલસાની આયાત હાલમાં ઘટી ગઈ હતી, ૫૫ તેમાં તેલ જોતાં પાછો ૪૦ ટકા અને કિંમત જોતાં. ૩૨ ટકા, વધારો થયો છે.

નિકાસમાં ૧૯૦૩-૪ કરતાં માત્ર ૩ ટકા જ વધારો થયો છે; ૫૫ તે પહેલાંના વર્ષ કરતાં ૨૨ ટકા વધારે, અને છેલ્લા ચાર વર્ષમાં ૪૮ ટકા વધારે. (૫૫ ચાર વર્ષ ઉપર દુકાળ હતો એ બુલબું જોઈતું નથી.) (૧) અનાજનો નિકાસ ૩૨ ટકા વધારે—ઉપર દુકાળ હતો એ બુલબું જોઈતું નથી. (૨) કાપડ—જે કપડો ન પહેલી એવડી રકમ પડી છે: એટલે કે “અનીજ અને દાળ” ના ખાતામાં ૫૫ કદી ન પડેલી એવડી રકમ પડી છે: એટલે કે ૪૧૧૧ લાખ રૂપીઆ—કુલ નિકાસના ૨૬-૭ ટકા. (૩) કાંદી—જે કુર્ચ, મટાસ અને તાવણકારમાં થાય છે—એનો નિકાસ, તેલ જોતાં, છેલ્લાં પંદર વર્ષમાં ન. ય. એસો. એટલા;

પણ એની કિંમતમાં ઘટાડો. (૩) ચોખ્ખાની કિંમત ૧૯૦૩-૪ કરતાં ૭ ટકા ઓછી હતી એનો નિકાસ પૂર્વે કદી ન થએલો એટલો. એના ૪૬૩,૮૬૨ ટન તો જપાન ગયા હતા. ત્યાં લઘુ યાલતી હતી એ ખરું, પણ ત્યાં રંગેરતો પાક છેલ્લાં એ વર્ષમાં ઘણો જ સારો હતો એ પણ યાદ રાખવાનું છે. (૪) ઘઉંના નિકાસમાં, તોલમાં ૬૬ ટકાનો અને કિંમતમાં લગભગ તેટલો જ વધારો. એનું કારણ, ઉત્તર હિન્દુસ્તાનમાં વાવણી વધારે થઈ હતી. (૫) આહુનો નિકાસ ૨૦૬ ટકા વધારે છે, પણ એનું કારણ એમ ખતાવવામાં આવે છે કે પાક જોઈએ તે કરતાં જરૂરી છે. એની કિંમત જોતાં ૧ ટકા ઘટાડો છે. ઇંગ્લંડ સિવાયના દેશોમાં અને સંસ્થાનોમાં પહેલા કરતાં એનો વધારે ઉપાડ છે. (૬) તમાકુ ઉપર ઇંગ્લંડમાં ભારે જકાત લેવાય છે, અને તેથી અત્રેનો નિકાસ અટકે છે. હિન્દુસ્તાનની સિગાર સ્ટેમ્પડ સેટલમેન્ટ પછી ખીજે નંખરે—વધારેમાં વધારે ઇંગ્લંડમાં ખપે છે (૭) જર્મનીની ખતાવટી ગણી થતાં, અત્રેના ગણના વેધારને ધક્કે લાગ્યો છે. દસ વર્ષમાં ૬૬ ટકા જર્મીનનું વાવેતર થયું છે. (૮) તેલના નિકાસમાં ઘટાડો છે, પણ તે વનસ્પતિ તેલના; અલ-દેશના ખનિજ તેલ (જેમકે કેરોસીન) નો નિકાસ તો ૧૯૦૩-૪ કરતાં ૪ ફે ગણો છે. (૯) કાચા માલ પૈકી કોલસાનો નિકાસ—તોલમાં—ઘણો વધારે છે; કિંમતમાં ઘણો ઓછો છે. (૧૦) ૧૯૦૩-૪ માં અમેરિકાના રૂની તંગીને લીધે હિન્દુસ્તાનના રૂનો નિકાસમાં ઘણો જ વધારો હતો. અને આ વર્ષમાં રૂનું વાવેતર ૧૪૫ લાખથી વધી ૧૯૦ લાખ એકર થયું હતું. (૧૧) ચામડાં, શણ અને છીયાં ત્રણેના નિકાસમાં પણ, તોલ જોતાં, વધારો; કિંમતમાં, ચામડાંમાં વધારો. (૧૨) રેશમનો નિકાસ ૪૨૫ લાખનો તે છેલ્લાં સાત વર્ષમાં ઓછામાં ઓછો (૧૩) સુતર, સુતરાઉ માલ, શણનો માલ, લાખ અને કાથીની ખતાવટના નિકાસમાં વધારો; પણ કમાવેલાં ચામડાં તથા ઊન અને રેશમી કાપડના નિકાસમાં ઘટાડો. એકંદરે આ ખતાવટી ચીજોમાં ૬ ટકા વધારો.

જકાતની ઉપજ:—

(૧) જાનપાનની ચીજો (તેમાં મુખ્યત્વે કરીને દારૂ અને ખાંડ)—એ ઉપર ઉપજ્યા.	રૂ. ૧૨૫ લાખ.
(૨) સુતરાઉ માલ ઉપર,	રૂ. ૧૧૬ લાખ.
(૩) ધાતુ અને ધાતુની ચીજો ઉપર.	રૂ. ૭૧ લાખ.
(૪) પેટ્રોલિયમ (ઓઇલ) તેલ ઉપર.	રૂ. ૪૫ લાખ.

ટીકા:—ઉપરના આંકડાનું આર્થિક સ્વરૂપ નીચે મુજબ છે:—

(૧) આયાત અને નિકાસનો સરવાળો વધે એથી હિન્દુસ્તાનની આજાદી સૂચવાતી નથી. આયાત કરતાં જોરેલો નિકાસ વધારે તેટલો હિન્દુસ્તાનનો પૈસો પરદેશ તણાઈ ગયો સમજવો. જેમ આયાત વધારે, નિકાસ વધારે, અને અને વચ્ચે તફાવત થોડો—તેમ હિન્દુસ્તાનને લાભ. . . .

(૨) હિન્દુસ્તાનમાં બની શકે એવી ચીજો પરદેશથી બની આવે છે.

(૩) પરદેશ ચઢતી ઘણી ખરી ચીજો—જેમકે ચાહ વગેરે—અને યુરોપિયન—અંગ્રેજ—કંપનીઓ ઉત્પન્ન કરે છે, અને એનો નફો એમને જ જાય છે.

(૪) પરદેશ અનાજ જાય છે એ ફક્ત ત્યાંના રૂપીઆ અને એવી લાવવા માટે હોત તો ખેડૂતને શાયદો યાત, અને અનાજના ભાવ ચઢવા સાર્થક હતા. પણ આ અનાજ તો પરદેશી નોકરોના પગાર પરદેશી વેપારીઓની મૂઠીનો નફો વગેરે બરવા માટે પરદેશ મોકલવું પડે છે અને તેથી અનાજના ભાવ ચઢે છે તેનું નુકશાન ગરીબ પ્રજાને થાય છે.

[વસન્ત—આદિસ.]

અસત્ય ભાવારોપણ.

(અનુસન્ધાન ૫૪ ૨૧૯ થી.)

આ હેતુ ઉદાહરણમાંથી મદજ રીને (સ્વ)-(૨.) વાળા વિભાગમાં ઉતરી પડાય છે. આરંભમાં આપણે આત્મસંસ્કૃતિ કાવ્યમાં પ્રકૃતિ ઉપર કવિના હૃદયના ભાવની છાયા પડતાં અસત્ય આરોપણ થતું જોઈએ તેમ જ તેવી છાયા કાંઈક પડવા છતાં સમતોલનચક્રિતાનાં સૂક્ષ્મ બળોએ કરીને એ અસત્યતામાંથી બચી જનારાં ઉદાહરણો પણ જોવાં. પછી પરલક્ષી કાવ્યમાં એ આરોપનો પ્રવેશ થતાં અસત્યતાનો દોષ જતો રહેવાનાં ઉદાહરણો તપાસ્યાં, હૈમાં ઝીણા ઝીણા ક્રમે આવી શુદ્ધ નિર્દોષ કવિત્વથી શકે થઈ છેલા કાંઈક સદાય તરંગમાં પ્રવેશ થયો. ઉગ્ગલિચદન્મકચલ્લા ઇલાદિમાં. અને એ ઉદાહરણ લગભગ (સ્વ)-(૨.) વાળા વિભાગમાં પ્રવેશ કરતે કરતે યોગી ગયું છે. કેમકે (સ્વ)-(૨) ના વર્ગમાં કવિ પોતે—પોતાનાં ઉપજાવેલાં પાત્રોની દષ્ટા સાથે પ્રકૃતિને સમભાવ થતી જોવાનો પ્રકાર આવે છે. આદિ—ઉગ્ગલિચદન્મકચલ્લા ઇલાદિમાં કવિ નહિ પણ પાત્ર એમ સમભાવ કહ્યે છે તેથી આ વર્ગમાં એ કાવ્યનો સમાવેશ થતો નથી; પરંતુ બતાવતી ઘટના અને હેતુનો આરોપ મૂલગત અવાસ્તવિકતાવાળો હોવાને લીધે—કુલમણિલા-સીના વરનાં વચનોમાં થયેલા આરોપણની સૂક્ષ્મ તત્વપરતા અથવા વિધવાઓએ પોતાના હૃદયભાવની છાયા પાડેલી હૈની ગમ્ભીર સત્ત્વપરતા વગેરેના અભાવને લીધે—એ જ કાવ્ય અસંભવના હારમાં પેસતે પેસતે અટકી રહી (સ્વ)-(૧) અને (સ્વ)-(૨) ની વચ્ચે જાયે થોંબી રહેતું લાગે છે.

તો હવે (સ્વ)-(૨). વિભાગમાં આવિયે. ઉપર કહ્યું તેમ એ વિભાગમાં હેવાં કાવ્યો આવશે કે જેમાં કવિ પોતે—પોતાનાં ઘડેલાં પાત્રોની દષ્ટા સાથે પ્રકૃતિને સમભાવ થતી

વંશુવેછે. હેતું મ્હોતું ઉદાહરણ લીમરાવમાં પ્રચુરાનરાસામાંનો :શ્લોક ને આ ચર્ચાના આરમ્ભમાં મૂક્યોછે તે છે:-

“ ધ્વનિ તે પ્રસર્ગો રંધજે રંધજે,
સુધ્ધો રોષાં વન વૃક્ષ વેલિયો,
મૃગ પર્ણો રણાં જ રતખંધ તે,
પછી રોષાં ચિત શોક તો થયો. ”

આ પ્રકારનાં બીજાં ઉદાહરણો પણ જડશે:-

“ પ્રથુ રૂપ પડતે આ પૃથ્વી યે ડાઝડાલ,
જળચળ સધળામાં વર્સતો શોકરોળ
રજપૂત કુલબાતું અસ્ત આભાસ થાને
ગતતરુ નર્મી નીચાં પુષ્પના મુંજ છાંટે. ”

(પ્રચુરાનરાસ, સર્ગ ૧૦ મો, શ્લોક ૨૦ મો).

તેમ જ એ કાવ્યનાં ૧૧ માં સર્ગના શ્લોક ૧૧ થી ૧૪ નેમાં રવિ મેઘના પડ-
દામાં સંતાયો, દિશાએ અધકારમય ધર્મ (વાદળાંધી), સદિ બધી રોષાં, ગર્જના વીજ-
ળાના ઉત્પાત થયા, પવન જોરથી નિઃશ્વાસ નાંખવા લાગ્યો, સમુદ્ર મોજાંથી ઉલટ્યો,
નદીઓ ઉલટી વહી, * વગેરે પ્રચુરાનરાસ મરણથી સમભાવ બતાવનારા બનાવ દર્શાવ્યાછે.

નૃત્યં મયૂરાઃ કુલુમાનિ વૃક્ષા
દર્માનુપાત્તાન્ વિજહ્નુર્હરિણ્યઃ ।
તત્ત્વાઃ પ્રપન્ને સમદુઃખમાવ-
મત્યન્તમાસીદ્વૃદિતં વનેડપિ ॥

એ લક્ષમણ સીતાને વનમાં તજીને આવે છે તે વખતના વર્ણનનો પણ આ વર્ગમાં સમાવેશ થશે. આ પ્રકારની જ કદવના કદવના સુખમાં મુગ્ધતા, ઉપર લક્ષ્મણાં જ જોયું તેમ, કાંઈક અસત્યતાના દોષમાંથી બચાવ થાયછે. પણ અહિં કવિ જ આ અસંભવનું વર્ણન કરેછે તો તે દોષથી છૂટાતું નથી. પછી મધુરનું નૃત્ય, કુલુમનું ગરનું, વગેરે બનાવો વસ્તુતઃ બનવામાં અશક્યતા તો નહિં જ, મારાં એ બનાવોનો સમભાવનિત કૃતિ ગણી સમભાવનો હેતુ આરોપવામાંજ દૃઢ અસત્ય અંશ હોવાને લીધે, કેવળ અસત્યમય વર્ણન

* આ નદી ઉલટી જોવાનો બનાવ તો લક્ષ્મણાં જ નીચે બતાવીય તે અસંભવ-
હોવાનો પ્રકાર વખતે બનશે.

નથી થતું. અને એ દોષમાં કાંઈક અલ્પતા આણનારે અંશ આવેછે. કેવળ અસંભવનાં ઉદાહરણો તો બહુ જ પ્રકારનાં છે; એક જ લખ્યે:—

“ ચંદ્રે રજે ત્યાં પૃથિરાય જ્યારે,
સસત્ત્વ શૌર્ય ધૃતિમાન ભારે;
પ્રતાપથી શોભી સમગ્ર સૃષ્ટિ,
યદ્યપિ શિરે દિવ્ય સુપુષ્પવૃષ્ટિ. ”

અર્થ દિવ્ય પુષ્પની વૃષ્ટિની કલ્પના કેવળ અવાસ્તવિક જ છે એ વાતને પુષ્ટિની જરૂર નથી, આયોચ્ચ ઉધારી જ વાત છે, તો એ પ્રકારની રચના બાદ કરીશું. પરંતુ ઉપર બતાવેલાં અસંભવદોષવાળાં કાવ્યોમાં Pathetic Fallacy, અસત્ય બાવારોપણ, છે કે નહિ તે પ્રશ્ન રા. આણુંદશંકરે તથા રા. રમણભાઈએ મુખ્ય રૂપે પોતપોતાનાં દૃષ્ટિ-બિન્દુથી તપાસ્યોછે ત્હેનો જ વિચાર કરીશું. હું ઉપર સચવી ગયોછું તેમ શુદ્ધ pathetic fallacy, તો આત્મલક્ષી કાવ્યમાં જ આવે,—અને તે ક્યારે? કવિ પોતાના હૃદયભાવની છાયા પ્રકૃતિ ઉપર અયોગ્ય રીતે બુદ્ધિનું સમતોલન ઉપલાવી નાંખીને પાડે ત્યારે. અને પરબ્રહ્મી કાવ્યમાં એ પ્રકાર આવતાં એ અસત્ય બાવારોપણ હુમલવ ધાયછે, અને રહેછે તો છેક બિતરતા વર્ગની રચનામાં જ. તે કાવા અસંભવદોષવાળી રચનાઓ; જેમાં પાત્રના મુખમાં નહિ પણ કવિ પોતે જ પાત્રો જોડે પ્રકૃતિને અસંભવિત સમભાવ ધારણ કરતી દેખાડેછે. માટે રા. રમણભાઈએ રચનાઓને Pathetic Fallacyનાં ઉદાહરણ માનેછે તે આટલી વિશિષ્ટતા સાથે જ સ્વીકારવું ઠીક લાગેછે. રા. આણુંદશંકર હેમાં એ દોષ છે જ નહિ એમ ધારેછે તે ઉપરની એ દોષના સ્વરૂપની પરીક્ષાથી જણાશે કે સ્વીકારાય એમ નથી. રા. આણુંદશંકરે તો “યદ્યપિ શિરે દિવ્ય સુપુષ્પ વૃષ્ટિ” એ કલ્પનાને પણ સ્વીકાર્ય ગણેછે અને Pathetic Fallacy હેમાં પણ મનાવેછે એમ સ્વીકારીને રહ્યો આપેછે. પરંતુ એ તો નિતાન્ત અસંભવ અને અવાસ્તવિકતાનો જ પ્રકાર છે અને હેને તો રા. રમણભાઈ પણ ‘pathetic fallacy’ ગણતા હોય, એમ લાગતું નથી. ‘વૃત્તિમયબાવાનાસ’ ના હેમના નિબંધમાં આ પ્રકારની કલ્પનાઓ વિશે હેમણે સ્પષ્ટ રીતે કહ્યુંછે કે:—

* “ ચમત્કારી અલૌકિક બનાવો અને કલ્પરહસ સરખા અલૌકિક પદાર્થોના જ્ઞાતાન્ત કલ્પિત રૂપક તરીકે નહિ પણ વાસ્તવિક સત્ય તરીકે કવિતામાં સ્વીકાર્ય છે, કે નહિ એ બુદ્ધિ જ પ્રશ્ન છે. ”

વાસ્તવિક બનાવમાં જે વર્ણનનો પાયો જ નથી મૂકાયો તે વર્ણન આ પ્રકારમાં છે, કદી અદ્ભુત રસનાં પોષક ગણેજ નહિ પણ એ આ અસત્ય બાવારોપણનો વર્ગમાં તો આવશે જ નહિ. એ પ્રકારનાં કાવ્ય અદ્ભુત રસનાં ખરાં ઉદાહરણ ગણાય કે નહિ તે પણ સંશયની વાત છે. પરંતુ તે વિશે આ સ્થળે ચર્ચા વધારવાનો પ્રસંગ નથી, માત્ર એટલું

જ કહીશું કે અદ્ભુત રસ માટે અવાસ્તવિકતાની સામગ્રી જોઇએ એમ આવશ્યકતા નથી. હેવી સામગ્રી વિના અદ્ભુત રસની નિષ્પત્તિ થઈ સકે છે. અસંભવને અદ્ભુત રસનું ઉપાદાન ગણીશું તો તો—

“વાત રે વાત, કેરડાનો કોટો તે સાંઢાસત્તર હાથ, રહેના ઉપર વસ્ત્યાં તણુ ગોમ,
એ ઉઝડ ને એક વસે જ નહિ;—ઈત્યાદિ”,

અથવા—

એક માણસની હજમત કરતે હજમનો ચીપિયો નાકમાં પેશી ગયો, હજમને નાકમાં
ફૂકેા માર્યો, માંહિ પંદર વીસ જોટ ખોવાયલાં સોધતો જોડનો ધણી મળ્યો, અંતે પેલા
માણસે છોકે ખાધી એટલે હજમ, ચીપિયો, જોડનું ટાણું, જોડનો ધણી, બધાં નીકળી
પડ્યાં;—ઈત્યાદિ;—

હેવી ગંખાટક રૂઢાણીઓને, અને—

અયં વન્ધ્યાસુતો યાતિ ચપુષ્પકૃતશેષરઃ ।

મૃગતૃણામ્મસિ સ્નાતઃ શશન્કુઘનુર્ધરઃ ॥

હેવાં વર્ણુનોને અદ્ભુત રસનાં દશાન્ત માનવાનું દસવા જેવું પરિણામ આવશે. માટે
આ પ્રકારનાં ઉદાહરણો તે અદ્ભુત રસનાં ગણવાં વાજી નથી; અસંભવ અને અવા-
સ્તવિકતાના દોષના જ એ તો પ્રકાર છે. એ રીતનાં વર્ણુનમાં જ્યારે અન્તર્ગત કંઈ
ગૂઢ સત્યપર હેતુ હોતો નથી ત્યારે જ અવાસ્તવિકતા દોષ આવે છે—જેમકે પૃથુરાજ
ઉપર દિવ્ય પુષ્પની વૃદ્ધિનું વર્ણુન પૃથુરાજની અસાધારણ પ્રશંસા એ આ પ્રકારનો હેતુ
નહિં ગણાય. ગૂઢ શાશ્વત સત્યનું પ્રદર્શન હેમાં સમાયતું નથી. હેવા હેતુ પૂર્વક વર્ણુનમાં
હાવા પ્રથમદર્શને અસંભવિત બનાવેાનું વર્ણુન આવે તો અસંભવ દોષ મટી ખરા અદ્-
ભુત રસની જ નિષ્પત્તિ થાય છે. સ્પષ્ટતા ચવાને એકાદ ઉદાહરણ આપીશું. હૃદયવીણા-
માંના ‘એ સ્વપ્રદર્શન’ નામના કાવ્યમાં પ્રેક્ષો દિવ્યદૂત આવે છે ત્હેનું દેવવ્રત્તાદિકનું વર્ણુન—
સાન્ધ્ય ધનરંગનાં વસ્ત્ર, તારા જડેલી મુલાખી પાંખો, માથા ઉપર ઇન્દ્રધનુષ, ચાંદની વડે
રમેલી તુમ્બીની અને ચન્દ્રકિરણની તાંત્રોવાળી વીણા વગેરે વર્ણુન—તો અદ્ભુત રસનું
દર્શન કરાવે છે જ પણ તે અંશે કાંઈક ઊતરતા દરજ્જાના અને સામાન્ય રીતના છે. પણ
એ જ દૂત વિશે આગળ કહ્યું છે—

“ગાઈ એમ મીડું મન

દૂતે લીધું દરી મુજં બાનઃ

શંસ્તું રંજતરરિમ બાંધી,

નાવડું અર્ધચન્દ્રનું ત્હાંધી.

ચરિયો નાવ હું ધરી એમ.

દૂતે ખેડી લીધું હેમ.”

ત્યાં આ રૂપેરી દોરી વડે અર્ધચન્દ્રનું નાવ શંકુનું વગેરે બનાવ વસ્તુસ્થિતિની દૃષ્ટિએ હેની અસંભવિતતા છતાં, અદ્ભુત રસની નિષ્પત્તિ યવામાં ઉપયોગમાં આવેછે હેનું કારણ એ જ કે વાચક અને કવિ બંને બધું જ છે કે એ બનાવની. વાસ્તવિકતા શુષ્ક રૂપે માની જ નથી, માત્ર કાલ્પનિક રચના જ કરેલી છે અને હેમાં અલૌકિક કેટલાક તત્ત્વોનું દર્શન કરાવવાનો કવિત્વમય હેતુ સમાયલો છે. એ આખા કાવ્યમાં આ પ્રકારની અદ્ભુત રસની રચના છે. આ કાવ્યમાંનું બધું દર્શન સ્વપ્નનું છે એ જ્ઞાનથી પણ આ અવાસ્તવિકતાની સાંકેતિક વાસ્તવિકતા અસંભવદોષ ઉપજાવતો શેકેછે. આ પ્રકારની અદ્ભુત રસની નિષ્પત્તિ અને અસંભવદોષ તેમ જ અસત્ય ભાવારોપણ એ બુદ્ધિ બુદ્ધિ વસ્તુઓ છે.

મિલ્ટનના *Paradise Lost* કાવ્યના ચોથા સર્ગમાં હાલું જ એક અદ્ભુત રસનું ચિત્ર છે. ગેબ્રિયેલ નામના એ જ્વલ પેરેગ્રાઇસના દારના રક્ષણાર્થે નીમેસો હતો તેને સેટન આગ્ન્યાની ચેતવણી આપવાને યુરિયેલ નામનો એ જ્વલ પૃથ્વી ઉપર આવેછે તે વિશે કહ્યુંછે:-

"Thither came Uriel, gliding through the even
On a sun beam, swift as a shooting star
In autumn thwarts the night."

અને એ જ યુરિયેલ પાછો જાયછે તે વિશે પણ આમ કહેછે:-

"And Uriel to his charge

Returned on that bright beam, whose point now raised
Bore him aloft downward to the sun, now fallen beneath the Azores."

આ સૂર્યના કિરણ ઉપર યદને યુરિયેલનું સરી જતું એ કલ્પના જેવી સુંદર છે તેવી જ અવાસ્તવિક છે. છતાં સાંકેતિક વાસ્તવિકતા હોવાને લીધે એ અવાસ્તવિકતા દોષરૂપ ના થતાં અદ્ભુત રસની પોષક જ બનેછે.

એ જ પ્રમાણે હૃદયવીણામાં "સાગરકિનારનું સત્ત" એ મથાળાના કાવ્યમાં સત્તની કલ્પના વિશે સમજવાનું છે. અધારી સાંજમાં સાગરમાંથી એ સત્ત નીકળેછે અને કવિને કેટલાંક રહસ્યનું જ્ઞાન આપીને અન્તે, પૂર્વમાં ચન્દ્ર ઊગતાં

"ને ને ! થઈ આરદ સહસા યસિરસિમ પડે,
સત્ત સરી ગયું ગૂઢ ચન્દ્રબિમ્બમાં જઈ સમ્યું."

આ પ્રકારનાં અનેક ઉદાહરણ, મળી આવશે. પરંતુ અદ્દભુત રસનો સંબન્ધ પ્રસ્તુત થયાં જોડે પ્રાસંગિક જ છે, માટે વધારે વિસ્તારની જરૂર નથી.

તેવારે કેવળ અસંભવદોષવાળાં દિવ્ય યુષ્ઠિય વૃદ્ધિ જેવા વર્ણનવાળાં કાવ્યો તો ચર્ચામાંથી બાતલ જ કરવાનાં છે. આકો રસો કલ્પિત સમજાવની કૃતિનાં વર્ણન—ઉપર વન-વૃક્ષાદિકને કવિ પોતે જ રોનાં વર્ણવેછે તે. હેમાં વર્ણનની રસિકતા સમવાય એ રીતે રચના થઈ હોય તો જ એ ગુણરૂપ રહી સકે, નહિં તો તો હાસ્યજનક અકવિત્વ જ પ્રકટ થાય. ઘણાંએક વર્ષ ઉપર એક કેળવણી ખાતાના ‘ડિપોઝી સાહેબે’ એનચન લીધું તે પ્રસંગે લેખનું ‘વિરહવર્ણન’ કોઈ કવિએ છપાવ્યું હતું ત્હેમાં વરસાદના પાણીની ધારો છાપરેથી પડતી હતી તે એ ગૃહસ્થના વિરહથી નળિયાં રોવા લાગ્યાં એમ કલ્પના કરી હતી! આ કલ્પનાની હાસ્યજનકતા અને અકવિત્વ ઉપાસં જ છે. બીમરાવના પ્રકૃત શ્લોકમાં વનટક્ષ વેલિયો વગેરેનાં ઝુદનની કલ્પનામાં એ પ્રકારની અરુચિ નથી આવતી અને તેટલા જ કારણથી અને તેટલે જ અંશે, પૃથુરાન્નરાસાની ટીકામાં આ પ્રકારની કલ્પનાને રમણીય અને મુરુચિયુક્ત મ્હેં કહી છે; તેથી શ. રમણભાઈ એ પ્રકારની રચનાને Pathetic Fallacy ના દોષવાળાં બતાવે છે તે મતની સાથે મ્હારે કાંઈ એવો વિરોધ આવતો નથી. એ પ્રકારની રચનામાં એ દોષ આત્મલક્ષી કાવ્યમાં આવે ત્હેવો ઉત્કટ તો નથી જ આવતો, તેમ જ પરલક્ષી કાવ્યમાં આ રીતે જ આવે છે; એટલી વિશિષ્ટતા ઉપર બતાવી જ ગયો છું. તેમાં એટલું ઉમેરવું પડશે કે બીમરાવના પ્રસ્તુત શ્લોક જેવી કલ્પનામાં અસંભવનું તત્ત્વ વિશેષ પ્રમાણમાં હોવાને લીધે, હેનું વર્ગીકરણ Pathetic Fallacy કરતાં અસંભવ—અવાસ્તવિકતા—ની કોટિમાં વધારે યોગ્ય રીતે કરી સકાશે. દિવ્યપુષ્પ-વૃદ્ધિ જેવી નિતાન્ત અવાસ્તવિકતા અને બીજું અથા પ્રકારનું અસત્ય ભાવારોપણ એ બેની વચમાં આ પ્રકારની રચનાઓની રિયતિ છે.

૨. આણુંદર આ પ્રકારની રચનામાં આ દોષનું નિરસનું ‘નાયકવિષયા રતિ’ની કલ્પનાથી કરવા જાય છે. કવિ પોતે પોતાના ચિત્તસોભની દશામાં કેટલીક સલ વિરહ કલ્પના કરે તે કવિત્વમય હોય તો ક્ષન્તિય થાય; તેમ જ પાત્રના મુખમાં અસલ આરોપણ મૂક્યું હોય તો તે મનુષ્યસ્વભાવનું અનુલક્ષણ હોવાથી હેમાં pathetic fallacy નો દોષ ના આવે;—જે આમ છે તો વનટક્ષ વેલિયો રોવાં વગેરે કલ્પના સંયુક્તાની મુખમાં નથી મૂકી, પણ કવિની વાણીમાં છે, અને ચિત્તસોભ સંયુક્તાનો છતાં કવિના ચિત્તસોભની દશા નથી મટતી; કેમકે કવિનો નાયકપ્રતિ ભાવ—‘નાયકવિષયિકા રતિ’—એ જ ચિત્તસોભ છે;—આમ શ. આણુંદર મારે છે.

આ કલ્પના તપાસિયે. પ્રથમ તો એ જ કે આ કલ્પનાને આધારે પાત્રની લાભણીને કવિની જ એમ માનીયું તો તો કવિનાં વચન Subjective આત્મલક્ષી જ થઈ ગયાં; તો તો ઉલ્ટો અસલ ભાવારોપણનો દોષ સખગતર થશે. કેમકે મ્હેં ઉપર બતાવ્યું છે તેમ આત્મલક્ષી કાવ્યમાં જે અસલ ભાવારોપણ ઉત્કટ રૂપે રૂઢે છે પરલક્ષી કાવ્યમાં સંક્રમણ કરતાં હુમવત્ થાય છે, પાત્રના મુખમાં તો તેમ જ થાય છે. બીજું કવિની ‘નાયક વિ-

પયા રતિ' ગમે તેટલી પ્રશ્ન હોય પરંતુ પરલક્ષી કાવ્યમાં આત્મલક્ષી કાવ્ય જેટલો ઉત્કટ ચિત્તક્ષોભ ઉત્પન્ન કરનારી નો જ બને. એ રતિનું વર્ણન જો એક રતિ હોય તો કવિના સ્વકીય ચિત્તક્ષોભનું વર્ણન આત્મલક્ષી કાવ્યમાં અનેક તોણા થવા જશે. એટલું જ નહિ; એ રતિ અને ચિત્તક્ષોભ વચ્ચે માત્ર પ્રમાણનો ભેદ છે એમ નહિ; પણ સ્વરૂપનો પણ ભેદ છે. આ કારણને લીધે જ કાંઈક આત્મલક્ષી કવિતાના રચનારા પરલક્ષી કાવ્યની રચનામાં સફળ થઈ સકતા નથી; બનેમાં સફળ થનારા સમર્થ કવિ તો અતિ વિરલ જ હોય છે, કેમકે આત્મલક્ષી ચિત્તક્ષોભ કવિના પોતાના અનુભવને જ હુંદે છે અને પરલક્ષી રચનામાં તે પ્રકારનો ચિત્તક્ષોભ કોણે જ સાખી પાતળનના ચિત્તક્ષોભાદિકનું આલેખન કરવામાં તદ્દપ થવા માટે જેટલો સંભાવ જોધ્યે તેટલો જ ક્ષોભ કવિ કાણે, ભર પોર્તે અનુભવે એમ થવાની જરૂર રહેછે, પરંતુ તે સાથે જ પોતાની સ્વતન્ત્ર વ્યક્તિ રૂપ લાગણીથી એ ભિન્ન હોય છે. પરલક્ષી કવિનો વર્ણનન જોડે સંભાવ થવો જ જોધ્યે તો જ તદ્દપ વર્ણન થઈ શકે;—એ સામાન્ય તત્વનો ખોટો ઉપયોગ કરવાથી જ ઉપર કહેલી 'નાયકવિપયા રતિ' ની દલીલ ઉત્પન્ન થતી હોય એમ લાગે છે. પરલક્ષી કવિ તે ગૂઢ રૂપે આત્મલક્ષી કવિ જ છે એ અર્થ સત્યનો વિપરીત અર્થ કરવાનું પરિણામ આમ આવે છે. રૂઝિકને subjective (આત્મલક્ષી) અને objective (પરલક્ષી) એ બેદવાચક નામ તથા અર્થનો પ્રથમ ઉચ્છેદ, હેની પરુપ રીત પ્રમાણે કરીને જ આ pathetic fallacy ની ચર્ચા ઉપાડી છે એ ખરું છે. પરંતુ એક દૃષ્ટિએ એ ભૂલ જ હોય છે. એ ઉપર બતાવ્યું છે તેમ ખરો pathetic fallacy તો હોય તો ત્હારે જ આવે છે કે ત્હારે આત્મલક્ષી રચનામાં હૃદયભાવની છાપ પ્રકૃતિ ઉપર અસ્વાભાવિક રીતની પડે છે. તેમ રૂઝિકને જો એ શબ્દો તજવાનું કહ્યું છે તે એમ કરીને કે 'subjectively' આત્મલક્ષી દૃષ્ટિએ સત્ય એમ તત્વજ્ઞાનમાં માનનારાની દલીલ સમજાવી ટાળવી, પણ તેથી કરીને રસવિવેચન માટે ઉપયોગી, અને ચોખ્ખા મર્યાદામાં વાસ્તવિક, આ ભેદ તથા સ્વરૂપ (આત્મલક્ષી અને પરલક્ષી કાવ્ય એ ભેદ તથા સ્વરૂપ) તજવાની જરૂર પણ નથી અને તજવામાં ન્યાય પણ નથી.

(અપૂર્ણ.)

તરસિંહરાવ ભોળાનાથ.

આપણા દેશની ઉદ્યોગ સંબંધી સ્થિતિ.

(અનુસન્ધાન ૫૦ ૩૨૦ થી.)

શણનો ઉદ્યોગ.

હિંદુસ્તાનમાં ખીજ દરબજનો ઉદ્યોગ જુદા અથવા શણનો છે. સુતરનો ઉદ્યોગ જેમ મુબઈ ઇલાકાએ હાથ કર્યો છે તેમ બગાણામાં શણનો ઉદ્યોગ છે. છેલ્લાં વીસ વર્ષમાં એ ઉદ્યોગ કેવી રીતે વધ્યો છે તે નીચેના કોષ્ટક ઉપરથી જણાશે.

સને ૧૮૮૩-૪ ૧૮૯૩-૯૪ ૧૯૦૩-૪

માત્રા		૨૩	૨૭	૩૮
મુડી.	પાઉન્ડ	૧૩૫૭૦૦૦	૧૧૬૦૦૦૦	૨૭૬૩૦૦૦
	રૂ.	૧૧૫૦૦૦૦૦	૨૩૧૦૦૦૦૦	૮૦૩૦૦૦૦૦
તરાક		૧૧૨૬૫૦	૧૯૧૨૨૮	૩૭૬૭૧૮
સાજો.		૬૧૩૯	૯૧૮૦	૧૮૪૦૬
રોજીદાર.		૪૭૬૮૯	૬૮૨૯૧	૧૨૩૮૬૯

મી. ટોઝરના કહેવા પ્રમાણે આમાં હજી વધારો થયા કરે છે. જન-મુઆરી ૧૯૦૫ ને રોજ ૨૧૩૧૮ સાજો બંધી મળાને હતો અને તેમાં એ હજારનો વધારો થવાનો હતો. હજી કાચું શણ પરદેશ મોકલવામાં આવે છે. બહારગામમાં કોથળા અને શણના કાપ-હનો ખપ વધતો જાય છે.

મિ. ટોઝર આના સબધમાં એક વાત જણાવે છે જે બહુજ આશ્ચર્યજનક છે. તે કહે છે કે કલકત્તાને આમાં ખાસ લાભ છે. કોથળાની ખાણો નજીકમાં છે, કાચી પેદાસ પણ ત્યાં જ ઉત્પન્ન થાય છે. વિલાયતમાં ઇન્ડિયા શણની મિલો છે ત્યાંના કરતા કલકત્તાની મિલોમાં સાંચા વિગેરે પણ વધારે સારા છે એમ કહેવામાં આવે છે. અને અત્યારે પરિણામ એ આવે છે કે પહેલાં જ્યાં ઇન્ડિયા અદ્યોધી જેટલું ઉત્પન્ન એટલું કાચું

સણુ જરૂર સારે કલકત્તામાં હવે માત્ર વીસ ટકા જ જાય છે અને જે જાતનો માલ કલકત્તા બનાવે છે તે જાતના માલમાં તે હવે કોઈ ટકાણે ડિન્ડોનો માલ જતો જ નથી. યુરોપમાં સણુનો ખાસ ઉપયોગ ગલીયા વણુવામાં તથા પડદા અને બદનું કાપડ બનાવવામાં રેશમ તથા ઉનમાં ભેગ કરવામાં વપરાય છે. ઇંગ્લેન્ડ - સિવાય કલકત્તાને સણુની આજતમાં જર્મની, ફ્રાન્સ, ઓસ્ટ્રિયા, હંગેરી, અને ઇટાલિની સાથે હરીયાઈ કરવાની છે. પણ આ દેશો બાધક જકાતથી પોતાના ઉદ્યોગનું રક્ષણ કરે છે.

સણુનો ઉપયોગ વધતો જાય છે તો પણ તેની પેદાશ જેવી જોડાયે તેવી વધતી નથી. ૧૯૦૩ માં અંધુ મળીને ૭,૪૬૨,૦૦૦ ધોકડાં જોડેલા માલ પેદા થયો હતો (એક ધોકડું એટલે ૪૦૦ રતલ) અને તેની નીચે પ્રમાણે વ્યવસ્થા થઈ હતી.

કુલ ઉપજ.

૭,૪૬૨,૦૦૦ ધોકડાં

તેમાંથી:—

બહારગામ મોકલવામાં આવી.

૩,૭૮૮,૦૦૦,

„

મિલમાં ખપ્યા.

૩,૧૪૪,૦૦૦

„

સ્થાનિક ખપ.

૫૦૦૦૦૦

„

સિલક.

૩૦૦૦૦

„

સારે હજી એક તરફથી વધારે સણુના સંચા થવાને માટે અવકાશ છે એ વાત નોંધવા જેવી છે, તેમ જીજી તરફ મિ. રોઝર કહે છે કે સણુના ઉદ્યોગને વધારે ખીલવવા સારૂ સણુની ઉપજ પણ વધારવાની જરૂર છે. કારણ કે જે તેમ નદિ યાજ તો સણુનો પાક જીજી ડેકાણે થવા માંડશે; અથવા તેને બદલે જીજી ચીજો વપરાવી શકે થશે. આ બંને બાબતો સણુના ઉદ્યોગને તુકસાન કર્તા છે એ સ્પષ્ટ છે.

હિન્દુસ્તાનના કાચળા આખી દુનિયામાં જાય છે. પણ સણુનું કાપડ યુનાઇટેડ સ્ટેટસ અને ઓર્ગેન્ટાઇનામાં વધારે જાય છે. ૧૯૦૩-૪ માં ૬,૩૦૦,૦૦૦ પાઉન્ડની કિંમતનો એટલે ૯૪૫૦૦૦૦૦ નવ કરોડ પીસતાલીસ લાખ રૂપિયાનો માલ પરદેશ જાય છે. આ સ્થિતિ ઘણી આશાજનક છે અને આમાં વધારો થવા અવકાશ અને આશા છે.

ઉન અને રેશમનો ઉદ્યોગ.

૩ અને સણુ પછી ઉન અને રેશમનો ઉદ્યોગ ઉપર વિશેષ લક્ષ આપવાની જરૂર છે. આ ઉદ્યોગની ખાસ જરૂરીયાત શ્રીમંત વર્ગને માટે છે. પરદેશી ઉન અને રેશમનો માલ ખર્ચાળ શ્રીમંત અને વચસા વર્ગનાં લોકોમાં વપરાય છે અને દિવસે દિવસે આ ઉપયોગ વધતો જાય છે. ઉન અને રેશમનો વપરાય એ એક શ્રીમંતાઈનું ચિહ્ન છે અને કેટલીક વાર અવધારમાં અમુક દેખાવ કરવા માટે વાસ્તવિકતાએ મરીબ દોષ તોવા વર્ગને

પણ આ ચીજોનો ઉપયોગ કરવો પડે છે. એથી આ ઉદ્યોગો ઉપર ખાસ ધ્યાન આપવાની જરૂર છે. ઉનની અને રેશમની જે મોલક તેમ જ ઉપયોગી ચીજો પરદેશથી આવે છે તેનું નિવારણ સંવચ્છી થવું હું તો મુંટકીલ અને અચિરસ્થાથી માનું છું. મોડી પહેલી જ્યાં સુધી પરદેશી ચીજોના રૂપરૂપવાળી તેવી ચીજો આપણે નહીં ખનાવી એ ત્યાં સુધી એ ચીજો દ્વારા આપણા ઘણા જ પૈસા પરદેશી જવાનો એમાં કાંઈ જ સંશય નથી અને દીલગીરી એટલી છે કે આ જે ઉદ્યોગોમાં આપણે આપણી મહતા લગભગ ખોઈ જ એકા દીએ શાલો હવે ઘણું ભાગે નકામી થઈ ગઈ છે. કાંબળા છેક ગરીબ લોકો વાપરે છે અને હાથનું બનાવેલું ઉનનું પીનું કાપડ અનેક કારણથી એવું તો નાપસંદ આવે છે કે ઉનનું કાપડ વાપરવાની ઇચ્છા હોય તો સાંચાનું અને પરદેશનું જ વાપરવાની જરૂર પડે છે. રેશમના કાપડની એથી જરાક જુદી સ્થિતિ છે. ફેટલીક આખતોમાં રેશમ અને કસબના વણાટના કામમાં આપણે આપણી ઉમાઈ હજી રાખી થકયા દીએ, પણ કાન્સ અને જાપાનના નવા મોલક અને સસ્તા માલ આગળ આપણો પૂર્વનો વણાટ કેવળ નરમ થઈ ગયો છે અને તેની ખપત પણ ઘટી ગઈ છે. મિ. રોઝર વિશેષ કહે છે તે પ્રમાણે આપણે હાં ઉંચું ઉન તેમજ ઉંચું રેશમ ખેમાંથી એકે બનતું નથી. યુરોપ વિગેરે દેશો જ્યાં રંગ આપણા તે માત્ર ઉપર ચડતા નથી અને અને તેમાં સુધારો કરવાને આપણે જોઈએ તેટલી દરકાર રાખતા નથી એ દીલગીર થવાનું છે.

આ ઉદ્યોગોની અસારની સિંચિતિ નીચેના આંકડા ઉપરથી જણાય છે.

ઉન.

૧૮૬૩-૪

૧૯૦૩-૪

	રતલ.	રતલ.
માલ.	૧૯૫૩૦૦૦	૨૯૭૭૦૦૦
તરાક	૧૭૩૨૦	૨૫૨૧૬
સાજો	૫૨૬	૬૭૮

હિંદુસ્તાનમાં ઉનના છ. સાંચા છે. ૧ કાનપુરમાં ૧ ધારીવાલ (પંજાબ)માં ૩. મુંબઈમાં અને ૧ બેંગલોરમાં.

એ છ મિલોમાંથી કાનપુર અને પંજાબની મિલો જ ગણતરીમાં લેવા લાયક છે. તે બેમાં મળીને ૩૧૯૫૦૦૦ એકત્રીસ લાખ પચાસ લાખ રૂપિયાની મુદી રોકાયેલી છે. તેમાં આપણાં લક્ષ્મી માર્ટ અને પેટ્રિસને માર્ટ ઉનનું કાપડ વણાય છે. એટલું જ નહિ પણ

બનાવે, ટેવોલ, સંજ, સોલ, ફ્લોન, હોલીવેરી (ગ્રીન) કંપની, બ્લેન્કેટ (ફાબ્રિકા) રંગ વિશેષે હમેશાની વેપારીઓના માલ એમાં બને છે. ઉચ્ચ નિવૃત્તિ કંપની બનાવવા સારું મુદ્દા અથવા દેશી ઉત્પાદન સાથે બેજીવીને આંતરેલિયન ઉત્પાદન વપરાય છે. આ સિવાય બીજા વસ્તુ હાથનાં વણાટનાં કારખાનાં છે જેમાં દેશી ધોળા ગલીયા, રંગ બ્લેન્કેટ જેવા માલ વણાય છે. અને આ માલ જુજ ખરચે બનતો હોવાથી સસ્તો વેચાય છે જેથી તે માલને સંચાની દરીદ્રાઈનો બચ નથી. જેનાં અને કાશ્મીરમાં ઉચ્ચ સંસ્કારણોના માલ સાથે વિશેષ બને છે તે સુપ્રસિદ્ધ છે. પણ આ ઉદ્યોગ હવે નહીં થયા બેઠો છે અને તે ઉદ્યોગના કાશ્મીરનાં માણસો હવે ઉત્તર ગલીયાના કાશ્મીરમાં ધીમે ધીમે આવતાં જાય છે. ગલીયાનાં કારખાનાં અમૃતસરમાં આબાદી પામતાં જાય છે. પણ કહેવું જોઈએ કે હમણાંમાં હમણાં ગલીયાનો ઉદ્યોગ બાગી પડતો જાય છે. મિરજાપુરમાં હવે પહેલાં કરતાં હલકો માલ ઉપજે છે અને ઇશ્વર અને મહાવીરનાં કારખાનાં પણ મંદ સ્થિતિમાં આવી પડેલાં છે. હિંદુસ્તાનના ગલીયા ઈંગ્લેન્ડ અને યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સમાં જાય છે પણ તે બહુ જ નમળા પ્રમાણમાં જાય છે. મિ. ટોઝર એના આંકડા આપવાનું પણ નરેનું ધારતા નથી. અને ઉત્તરનાં જે માલ પરદેશ જાય છે તે ફક્ત આ જ છે. અને પરદેશથી આપણા દેશમાં ઉત્તરનાં ધણે માલ આવે છે જેની કિંમત ૧,૫૧૯૦૦૦ પાઉન્ડ એટલે ૨૨૭૮૫૦૦૦ બે કરોડ સત્તાવીસ લાખ પચાસી હજારનો આવે છે અને માત્ર ૨૭૪૫૦૦૦ સત્તાવીસ લાખ પચાસ ત્રણ હજારનો માલ આપણે બહાર મોકલીએ છીએ. એટલે એક ઉત્તરના માલમાં જ આપણે બાર મહીને બે કરોડ રૂપિયા પરદેશ મોકલીએ છીએ.

રેશમ.

રેશમના ઉદ્યોગની સ્થિતિ પણ આવી જ ગાંઠનીય છે. એક વખત એવા દત્તા કે યુરોપના બજારમાં આપણા રેશમનો માલ પ્રખ્યાત દત્તા. અત્યારે આપણા પોતાના જ દેશમાં રેશમનો માલ બહુ જ હલકો અને જાડો પેદા કરીએ છીએ એટલું જ નહિ પણ રેશમ પણ આપણે પરદેશથી મંગાવવું પડે છે. જે રેશમનો માલ મુંબઈની મિલોમાં બને છે તે ઉતરતા રેશમનો હોવાથી બહુ જ હલકો બરનો ઉતરે છે. બંગાળમાં હાથની બનાવટમાં કારખાનાં છે. તેમાં પણ ઉચ્ચ પ્રકારનો માલ બનતો નથી મુંબઈની મિલોમાં તેમજ અમૃતસરમાં ચીન અને જર્મની દેશોમાંથી રેશમ આવે છે. તે રેશમ દેશી રેશમ કરતાં વધારે સારી રીતે રંગ લઈ શકે છે. પણ દેશી રેશમ એટલું તો હલકું છે કે નવી તરફનો મોહક માલ બનાવવા માટે નાલાયક છે. ખુશી થવા જેવું છે કે રેશમની પેદાશ સુધારવા તરફ હાલમાં લક્ષ દોરાવું જાય છે. બંગાળમાં તેમ જ કાશ્મીરમાં આ બાબત થમ લેવાવા લાગ્યો છે. અને ત્યારે આપણે જોઈએ છીએ કે રેશમનો માલ દસ બાબત થમ લેવાવા લાગ્યો છે. અને ત્યારે આપણે જોઈએ છીએ કે રેશમનો માલ દસ વર્ષ કરતાં ત્રીજા બાબતો જ આપણે હાલ પરદેશ મોકલી શકીએ છીએ ત્યારે આપણા દિવસે દિવસે વધારે સુધારા કરવા તરફ આપણું મન લઈ જવાનું આપણને નરેનું જણાયે. પ્લાનમાં સંખ્ય જોઈએ કે રેશમનો પાંકો માલ આપણે પરદેશથી ૧૯૦૩-૪ માં રૂપિયા ૧૮૩૩૦૦૦ એક કરોડ તાંથી લાખ અને ત્રીસ હજારનો મંગાવીએ છીએ ત્યારે માત્ર

૮૪૦૦૦૦ આઠ લાખ ચાલીસ હજારનો પરદેશ મોકલીએ છીએ. અર્થાત રેશમના માલમાં આપણે વર્ષે દહાડે પોણા બે કરોડ રૂપીઆ પરદેશ મોકલીએ છીએ! આ બંને ઉદ્યોગમાં આવશ્યકતા આટલા ઉપરથી સમજાશે એવી આશા છે.

પરચુરણ ઉદ્યોગો.

આ ત્રણ ઉદ્યોગો સિવાય બાકીના ઉદ્યોગો મિ. ટોઝર જૂદા જૂદા ગણાવે છે પણ આપણે પરચુરણમાં મૂકીશું. તે નીચે પ્રમાણે.

૧. ચામડાનો	૬. ચાદ.
૨. ગળી.	૭. તંબાકુ.
૩. કાગળ.	૮. લાખ.
૪. લોખંડ.	૯. પેટ્રોલિયમ.
૫. ખાંડ.	૧૦. આટો.

અને તે સિવાય ૧—દાઝ, કાથા, (દારદા માદદી વિગેરે) દિવાસળી, છત્રી, માથુ, સોલ લેમનેડ વિગેરે, બરફ, ઘસ, અતર, છાપખાનાં, વગેરે—દમેશની વપરાશની ચીજો બનાવવાના ઉદ્યોગો.

૨. ખેતી પશુ અને જંગલની પેદાશમાંથી બનતો માવ જેવાં કે ચોખાની મિસો, કોફી, હાંકાનો બૂકો કરવાનાં કારખાનાં, લાકડા ષ્કેરવાના માંગા.

૩. ધાતુમાંથી બનતી ચીજોનાં અશ્વુમિનમ, માટી, ઘર બાંધવાના ઉપયોગમાં આ વતી ચીજોના કારખાનાં, ચુનાબઠૂઓ, રંગ, કાચ, વિગેરે.

આ સાથે ટાંકલા મિ. ટોઝરે આપેલા કોષ ઉપરથી આ બધા ઉદ્યોગોના સંબંધમાં શી સ્થિતિ છે તે તરત સમજાશે:—

ચીજ.	કારખાનાંની સંખ્યા	દમેશ કેટલાં કામ કરેછે તે સરેરાશ.	આ ધધામાં હાથ કારીગરીના કેટલાં માણસો કામે છે. વસ્તી-પત્રક પ્રમાણે.
૩.	૨૦૪	૧૮૬,૨૭૧	૩,૩૬૯,૯૬૭
સણ (Jute)	૩૮	૧૨૩,૮૬૯	
ગળી	૫૫૩	૮૧,૭૪૯	
કપાસ જીન વિગેરે.	૮૯૫	૭૫,૬૨૫	૨૪૩,૫૪૩

લોખંડ પીતલ.	૭૬	૨૨,૩૩૮	૬૨,૦૭૨૧
શણનાં પ્રેસો.	૧૫૫	૨૦,૯૯૬	
ચોખાની મિથો.	૧૧૨	૧૬,૨૨૩	
ઢાપખાનો.	૧૦૭	૧૩,૨૨૦	૩,૨૯૫
રેશમ કાડવાના (Silk platures)	૬૩	૯,૧૫૮	૧૩૭,૩૨૩
ચામડાના ઉદ્યોગો.	૪૩	૭,૯૦૭	૧,૦૨૨,૩૭૩
લાકડું વેરવાની મિથો.	૯૦	૭,૮૮૮	
લાખના સાંચા.	૯૩	૭,૬૩૫	
ઘટા-તેવાં વિગેરેના સાંચા.	૫૯	૬,૪૩૫	૭૬,૪૮૨
ખાંદ.	૨૧	૪,૮૯૬	
કાંદો.	૧૮	૪,૮૯૬	
તેલ.	૯૯	૪,૬૨૯	૫૨૯,૪૨૧
કાગળ.	૯	૪,૫૨૩	૩,૨૯૫
ઉનના સાંચા.	૬	૩,૦૪૧	૪૬,૬૩૪
વિન વણવાનાં ખીજ કારખાના.	૧૧	૪,૪૨૭	૨૭,૯૩૩

રેશમનાં સાંચાં.	૧૦	૨,૭૯૩	
આટો.	૩૫	૨,૬૪૯	૪૧૫,૭૧૮
દોરડાં.	૧૪	૨,૫૩૫	૨૩૩,૬૯૪
દાર કરવાનાં કારખાનાં.(breweries)	૨૭
સોડાવોટર બરફ વિગેરે.	૨૧	૭૫૬	...
દાર ગાળવાના કારખાનાં.	૧૦	૩૭૮	૨૩,૮૪૦
+ પેટ્રોલિયમ સાર કરવાનાં.	
+ રેલ્વે અને ટ્રાન્કે.	
+ એન્જીનીયરીંગ.	
પરચુરણ.	૧૪૯	૧૭,૫૪૯	૨૪૭,૦૭૪
કુલ.	૨૯૧૮	૬૩૨,૧૧૬	૭,૦૬૫,૬૧૨

નોટ.—ખીજ તથા ત્રીજ ખાતાના આંકડા કોશ (financial) અને વાણિજ્ય (Commercial) ખાતાના આંકડા ઉપરથી મૂકવામાં આવ્યા છે.

+ આમા વેચનારાઓનો પણ સમાવેશ થાય છે.

+ આ બાબતના આંકડા નથી. પણ તેમાં વસતી પત્રક પ્રમાણે નીચે પ્રમાણે માણ્યો કામો સામેલા છે.

પેટ્રોલિયમ સાર કરવામાં. ૩,૬૪૪

રેલ્વે અને ટ્રાન્કેના કારખાનાં ૧૭,૨૬૭

એન્જીનીયરીંગ કારખાનાં ૧૭,૫૪૯

ઉપસંહાર.

ઉપરથી આપણે જોઈએ છીએ કે આપણા દેશની વસ્તીમાંથી માત્ર ૭,૭૨૭,૭૨૮ એટલે આખી વસ્તીમાં સેંકડે ત્રણ ટકા જેટલા લોકો જ ખેતી સિવાયના બીજા ઉદ્યોગમાં કામે લાગેલા છે. આ વસ્તુસ્થિતિજ આપણને સ્પષ્ટ સમજાવે છે કે આપણા દેશમાં આવા ઉદ્યોગની ઘણીજ જાગી છે અને ઘણું કરવાનો હજી અવકાશ છે.—જે આ નીચેના કોષાઓ ઉપરથી આ વાત પણ પ્રત્યક્ષ ધરે.

હિન્દુસ્તાનથી કાચો માલ નિકાસ થાય છે તેનો કોષો.

ચીજ.	પ્રમાણ.	કિંમત રૂપિયામાં.
ટોપરૂં.	હંદરવેટ. ૩૫૪,૭૨૪	૩,૨૨૪,૬૦૦
ઘઉં.	„ ૨૫,૯૧૧,૩૧૨	૧૧૦,૮૮૯,૬૦૦
વગર ઘોઝેરી ખાંડ.	„ ૧૯૮,૦૦૫	૮૮૦,૫૦૦
મેન્ગેનિઝની કાચી ધાતુ.	„ ૩,૬૨૩,૭૮૯	૨,૨૯૧,૧૦૦
તંબાકુ પાંદડાં.	સ્તભ. ૧૧,૩૬૭,૯૯૬	૧,૨૮૬,૨૫૦
પ્રેશ બનાવવાના રેસા.	હંદરવેટ. ૮૩,૨૫૮	૨,૦૭૬,૩૦૦
કાથી.	„ ૨૫,૫૦૦	૨૨૬,૬૫૦
કપાસ.	„ ૭,૯૩૩,૦૭૫	૨૪૩,૮૯૬,૪૦૦
શણ.	„ ૪૭૭,૩૦૯	૪,૮૫૩,૮૫૦
કાચાં ચામડાં.	„ ૯૩૬,૧૧૭	૫૮,૩૬૨,૧૫૦

બુટ કાર્ય	„ ૧૩,૭૨૧,૪૪૮	૧૧૭,૧૮૧,૨૨૦
લાખ.	„ ૬,૩૮૩	૪૩૯,૨૦૦
બીઆં.	„ ૨૪૬૮૧૪૨૪	૧૪૫૧૫૮૩૦૦
રેશમ.	રતલ. ૧૮૬૨૩૧૬	૬૩૪૨૪૫૦
મીણ.	હંદરવટ. ૬૬૮૫	૪૪૧૬૫૦
ઉન.	રતલ. ૩૩૨૩૪૭૭૫	૧૩૭૭૩૯૦૦
કુલ.	x	૭૦૮૩૨૬૬૦૦

ઉપરથી જણાશે કે ચીતેર-લગભગ હકિતેર કરોડ રૂપિયાનો કાર્યો માલ હજી આપણે રદેશ પાકો થવા માટે મોકલીએ છીએ-આ વાત કુલકર્ણની નિદ્રા જગાડવાને શું બંસે નથી! પરદેશી માલનો આયાત અને તેને મળતા (corresponding) નિકાસનો કોઠો. સને ૧૯૦૩-૪ (સરકારી માલ સુદ્ધાંત.).

માલ.	પરદેશી આયાત.	નિકાસ ર.	માલ.	આયાત.	નિકાસ ર.
હથીયાર અને દારૂ ગોળા.	૧૧૪૯૦૦૦૦	૪૨૦૦૦૦	મીણબતી.	૯૬૦૦૦૦	૯૦૦૦૦૦
કપાસ સુતર.	૨૧૪૨૦૦૦૦	૮૮૪૧૦૦૦૦	ગાડી ગાડાં	૪૬૫૦૦૦૦
„ કાપડ.	૨૭૫૪૯૦૦૦૦	૧૪૮૩૫૦૦૦	કાચીનો સામાન.	૪૫૦૦૦	૪૬૮૫૦૦૦
„ બીજો માલ.	૧૪૧૬૦૦૦૦	૧૪૭૦૦૦૦	દોરડાં.	૫૮૫૦૦૦	૧૧૫૦૦૦

ફેબ્રિકસ અને હેમ્પ.	૨૪૧૫૦૦૦	૧૫૦૦૦	માટીનો સામાન પોર્સલેન.	૨૮૫૦૦૦૦	૪૫૦૦૦
જુટ-રેસા વણાટના.	૭૫૦૦૦	કાચ અને કા- ચનો સામાન.	૧૦૧૧૦૦૦૦	૯૦૦૦૦
„ કાચના.	૬૧૫૦૦૦	૪૫૬૪૫૦૦૦	સાફ કરેલાં.		
„ કાચડ.	૩૦૦૦૦	૪૯૪૫૦૦૦૦	રંગેલાં ચાંમડાં.	૯૧૫૦૦૦	૩૦૬૫૦૦૦૦
„ કેન્વાસ દોરડાં વિ.	૪૮૦૦૦૦	૫૧૦૦૦૦	ઝોખરો.	૪૬૬૫૦૦૦	
રેશમનો માલ.	૧૮૩૩૧૦૦૦૦	૮૪૦૦૦૦	દાઘીના પતરાં.	૧૫૦૦૦૦૦	૨૨૫૦૦૦
ઉનનો માલ.	૨૨૭૫૫૦૦૦	૨૭૪૫૦૦૦	લાખ.		૨૬૮૦૫૦૦૦
(apparel) કપડાં તૈયાર ખુદ ચુકાંત.	૧૯૮૦૫૦૦૦	૨૮૦૫૦૦૦	ચામડું અને ચાં- મડાનો સામાન.	૨૭૬૦૦૦૦	૩૦૦૦૦૦
છોટા નેવાં અને શીમેટ.	૨૫૫૦૦૦૦	૧૨૦૦૦૦	દીવાળી.	૫૦૮૫૦૦૦	
લાકડાનો ફેન્સી સા- માન અને ફર્નિચર.	૧૩૫૦૦૦૦	૩૬૦૦૦૦	સાદી.	૨૭૦૦૦૦	૧૦૦૦૦
રંગ રોમાન.	૪૨૭૫૦૦૦		બોજ.		૩૯૧૫૦૦૦
અતર સેટ વિગેરે.	૩૧૫૦૦૦	૧૩૫૦૦૦	તેલ.	૯૩૦૦૦૦	૮૩૪૦૦૦૦
કાગળ લખવાનાં અને ચુકાંતો.	૫૯૭૦૦૦૦૦		ધાતુ અને ધાતુનો સામાન મશીનરી રેલ્વેનો સામાન	૨૧૮૧૬૦૦૦	૧૩૫૦૦૦૦
સાબુ.	૨૬૫૫૦૦૦	૩૦૦૦૦	ઘોષેલી ખાંડ.	૩૩૪૫૦૦૦	૧૬૫૦૦૦

સ્થેશનરી.	૪૩૦૫૦૦૦		નખતુનો સામાન.	૪૬૬૫૦૩૦	૮૧૦૦૦૦
રમકડાં અને રમત ગમતનાં સાધનો.	૨૭૩૦૦૦૦	૨૮૫૦૦૦	પિલ્લ (malt) દાર.	૫૫૯૫૦૦	
ચાંટની પેટીઓ.	૧૩૮૦૦૦૦		પરચુરણ.	૧૯૨૧૫૦૦૦	૧૧૫૫૦૦
ધઉનો આટો.	૧૩૫૦૦૦	૫૨૯૫૦૦૦			
છત્રી.	૨૪૬૦૦૦૦				
લાકડાંનો સામાન.	૭૫૦૦૦૦	૪૦૫૦૦૦			
કુલ.	આયાત.	નિકાસ.			

૭૬૬૨૭૦૦૦૦, ૧૬૩૪૦૦૦૦૦

ઉપરના કાલ્પાઓ આપણી ઔદ્યોગિક સ્થિતિનું ખરું સ્વરૂપ આપણી આગળ ખરું કરે છે. આપણી કારીગરીને દલ ઘણો અવકાશ છે તે વાત આટલા ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે. આપણે દર વર્ષે લગભગ છકોતેર કરોડ રૂપિયાનો કાચો માલ પરદેશ મોકલીએ છીએ, સારે લગભગ શીતોતેર કરોડનો માલ પરદેશથી મંગાવીએ છીએ, જે ઉપરના આંકડા ઉપરથી જણાય છે. અને દલ આ આંકડા પુરા નથી. સારે આટલું તો સ્પષ્ટ છે કે જે તયાર માલ મંગાવીએ છીએ તેની મહેનતના પૈસા આપણે તેમને આપીએ છીએ, અને કાચો માલ તેમને કમાવા સાર આપણે મોકલીએ છીએ. આપણા દેશનો કાચો માલ આપણે જ તયાર કરીએ તો તે આપણા જ દેશને મહેનત પુરી પાડે અને કમાવી આપે. અને પરદેશથી તયાર થયેલો માલ થોડો મંગાવીએ તો આપણે સાંર પર પ્રભાવ તરફી આપવી મટે. ઉદ્યોગના પ્રશ્નમાં આ મોટો આર્થિક લાભ સમાવેલો છે. હું કયુલ કહે છું કે વિગતોમાં જ્યારે ઉતરીએ છીએ ત્યારે ઘણી મુશ્કેલીઓ નજરે દેખાય છે. પણ તે એટલું જ બતાવે છે કે બધી મુશ્કેલીઓની પાર જઈને કામ કરવાનું છે. તેની પાર જઈએ આપણા સત્ત્વ ઉપર જ આધાર રાખે છે. સામાન્ય જનસ્વભાવ અને દિલ્લો ખાસ જનસ્વભાવ જેવો છે તેવો જ છે; સામાજિક રાજકીય અનુકૂલતા પણ બહુ યોગી છે; પરંતુ સર્વ વસ્તુ ધ્યાનમાં લેતાં હોય એક સત્ય તો ઉજુંજ રહે છે કે

ક્રિયારિદ્ધિઃ સત્ત્વે ભવતિ મહતાં નોપકરણે.

ઉત્તમલાલ કેશવલાલ ત્રિવેદી,

*શું—એ શું છે ?

મહેરબાન વસન્ત પત્રના તન્ત્રી—

સાહેબ,

ગુજરાતશાળાપત્રના ઑક્ટોબર ૧૯૦૫ ના અંકમાં “ગુજરાતી ભાષાનો અભ્યાસી” ચર્ચાપત્ર લખી પૂછે છે કે—

(૧.)

શું વિચાર—

શું શિખામણ—

(૨.)

શો વિચાર

શી શિખામણ

વગેરેમાં ક્રિયો પ્રયોગ શુદ્ધ ગણવે.

એ પત્રના તન્ત્રીએ જાને પ્રયોગ સ્વીકારી પ્રથમ પક્ષમાં ‘શું’ તે નામ મળ્યું છે અને બીજા પક્ષમાં વિશેષણ મળ્યું છે. આ વિશે મહારી અદ્ય મનિ પ્રમાણે સજ્જતા વિચાર નોંધવાની જરૂર જણાવાથી તે માટે એમના પત્રમાં જગા માગી છે, પણ શાળાપત્ર અને વસન્ત બંનેના આદ્ય એકનાએક ન હોવાથી આપના માસિકની પાસ જગા રોકું છું.

‘શું વિચાર’ ઇત્યાદિ પ્રયોગ દોષયુક્ત છે એ બતાવતા પ્લેસાં કમ્પ્લેટ કરવું જોઈએ કે એ દોષ પ્રસિદ્ધ રીતે ઉદાહરણ પાડવાનું માન એ જણવે ધટે છે. રા. વરજરાય સંતોકરાય દેસાઈએ ડૉ. રેલરના અંગ્રેજીને માટે બતાવેલા ગુજરાતી વ્યાકરણના અગ્રેજી પુસ્તકનું અંવલોકન એક મદરાસના માસિકમાં કરેલું હતું. તેમાં જણાવ્યામાં બતાવ્યું હતું કે ‘શું વિચાર’ ઇત્યાદિ પ્રયોગો અશુદ્ધ છે. પછી રા. રમણભાઈ મહીપતરાએ હેમના “ગુજરાતી ભાષાનું હાલનું વલણ” એ ભાષણમાં* તેમ જ જુલાઈ ૧૯૦૫ માં મળેલી સાહિત્યપરિષદ વખત હેમના સ્વાગતભાષણમાં પણ એ પ્રયોગોની સંદોષતા વિશે પ્રચારો કર્યા હતા. આ અંશુદ્ધ પ્રયોગ મુંબાઈ શહેરમાં પારસી ગુજરાતીના એપને લીધે, તેમ જ એ અનેક પ્રદેશના લોકોના સંસ્કરણ બનેલા શહેરમાં ભાષા ચૂંથાઈ જવાના પરિણામે, પ્રચારમાં આવવા લાગ્યો છે; તેને શુદ્ધ ગુજરાતીના સર્વ સેવકોએ વેળાસર સાક્ષર ભાષામાંથી હદપાર કરવાની ફરજ છે.

* અમારા ઉપર પણ આ ચર્ચાપત્ર આવ્યું હતું પણ પ્રથમ રથજ સંક્રાંતિને લીધે અને પછીથી એનું વિસ્મરણ થવાથી તે પ્રકટ કરી શકાયું નહોતું.

તન્ત્રી.

† “કવિતા અને સાહિત્ય” ૫૪ ૭૩૩ પૃષ્ઠે.

‘શુ’ તે પ્રથમતઃ સર્વનામ છે, અને નામની પૂર્વે વિશેષણરૂપે જ આવેછે, અને તે વખતે વિકારી વિશેષણતુ પદ પામેછે, તેથી શો, શી, શુ, વગેરે લિંગાદિક વિકારનો સ્વીકાર કરેછે આ ખરી સ્થિતિ છે ‘શુ વિચાર’, ‘શુ શિખામણુ’—એમ વાક્યમા ‘શુ’ તે નામ શી રીતે ગણી સકાય તે કલ્પનામા ઉતરી સકતુ નથી એમ નામ ગણવામા psychological impossibility (વિચારની અશક્યતા) જ આવે છે આખા વાક્યના અવયવોની પરસ્પર ગૂંથણીમા ક્ષતિજ ઉત્પન્ન થાય છે સંસ્કૃત વ્યાકરણમા કારક પ્રકરણમા નિભક્તિયોના અર્થ, સ્વરૂપ, વગેરેની ચર્ચામા psychology (માનસશાસ્ત્ર) નું સૂક્ષ્મ સ્વરૂપ સમાયલું છે, તે વિચારતા આમા ‘શુ’ તે નામ અને ત્હેની જોડેનો ‘વિચાર’ તે પણ નામ એ કલ્પનામા ચતી ક્ષતિ જણાઈ આવશે “ત્હેમે શુ શિખામણુ લીધી” એ વાક્યમા ‘શિખામણુ’ નો અન્વય ‘લીધી’ જોડે કર્મરૂપે અને ‘લીધી’ ક્રિયાની દ્વારા ત્હેમે એ કર્તા જોડે સુઘટિત થશે, પણ ‘શુ’ તે પણ નામ ગણીશુ તો હેનો અન્ય કંઠા થયોના ? એ પદ તદ્દન છડુ છડકતુ જ રહેવાનું Case in apposition નો પ્રમાણ જોડો છે,—તે રીતે આ કલ્પનાનું મગાધાન ચર્ચ સકશે નહિ, ‘રામનો બાપ-દ્વારચ-પુત્રવિયોગથી પીડાયો’—એ વાક્યમા ‘બાપ’ અને ‘દ્વારચ’ એ બંને નામો apposition મા આવેછે તે રીત્યેના આ—“શુ શિખામણુ” એ પ્રયોગમા નથી એ સ્પષ્ટ જ છે પ્રથમના વાક્યમા બંને શબ્દો આરબથી નામ હોઇને જ apposition ના સજાન્ધમા જોવાયછે, અને બીજામા ‘શુ’ તે વિશેષણ છે છતાં વિકાર ના કયો માટે ‘શિખામણુ’ જોડે—સામાનાધિકરણ્ય તો છે એટલે, નામ છે એમ સ્વૈચ્છિક રીતે સ્વીકારી લેતા જેવું થાયછે તે કરતા એમ કશું હોય કે ‘શુ’ તે એ પ્રસંગે અવિકારી વિશેષણ ગણતુ તો હજી કાંઈ સુઘટિત થાય પરતુ મગધાર વિકારી અને કાષ્ઠવાર અવિકારી એમ સ્વૈચ્છિક રૂપ બતાવવાને કશું કારણ નથી અવિભરી રૂપ માત્ર અશુદ્ધ પ્રયોગોએ જ નિરૂપત કરેલું છે ત્હેને વિકલ્પના માનનો દમ પણ નથી અને અવિભરીના હોવાનું બીજા ‘શુ’ શબ્દની ન્યુત્પત્તિમા જણાઈ આવેછે

મસ્કૃત કૌટશમ, પ્રાકૃત-ફોરિસ, પ્રાચીન ગુજરાતી-કથુ, ગુજરાતી-શુ (પ્રથમના ‘ક’નો લોપ એ પ્રથમદર્શને અદ્ભુત લાગશે પણ account વિનાનો (અસ્વરિત) પ્રથમનો અવયવ (વયડી-syllable) લોપ પામવાના ઘણા ઉદાહરણો છે, જેમકે સંસ્કૃત વુમ્કા-વુમ્કા, ગુળ જૂળ, (અહિં વુ નો લોપ થાયછે)—વગેરે, ડૉ. લાંગરકરે આ પ્રકારના ઉદાહરણો હેમના Wilson Philological Lecture મા બતાવ્યા છે—‘કથુ’ એ પ્રાચીન ગુજરાતીમા ‘શુ’ ના અર્થમા વપરાતુ હતું

“ બાહુક મિદામણો આવી વરશે,
કદરૂપને વિયોગ તે કરશે ”

(પ્રેમાનન્દ—નળાખ્યાન)

અહિં ‘કશો’ નો પ્રથમ અર્થ ‘કેવો’ એમ પણ ખેસે ખરો પણ ‘શો’ એમ સ્વાર્થ છે, ‘કેવું’ એ શબ્દ ‘કિયું’ ‘શુ’ ના અર્થમા હાલ પણ ગામડામાં તેમ જ ‘કું

કે'વા ને એ વાત કે'વી ? (‘હે શો’ ને એ વાત સી) એમ નામરિક પ્રયોગમાં પણ, વપરાયછે, તે ઉપરથી એ વિચારની સંક્રમણશ્રેણી જણાઇ આવશે.

આ રીતે ‘શું’ તું પણ કીલ્લશમ એ રૂપમાં છે, અને તે સંસ્કૃતમાં વિશેષણ જ હોવાથી સિદ્ધાન્તવિચારને વશ છે તેથી ‘શું’ તે પણ ‘શો’ ‘શી’ ‘શું’ એમ વિધારી વિશેષણ થતું જ પ્રદિત રીતે સંભવેછે.

‘શું’ ને નામ ગણી સામાન્ય નપુંસકમ્ એ નામે નપુંસકલિંગના કસવવામાં હોય આવેછે; તે એ કે “ શું વિચાર ” “ શું સિદ્ધાન્ત ”—વગેરેમાં ‘શું’નું સિદ્ધાન્ત નપુંસક અને હેની જોડે અન્યપદોના પડે દેવા જવો ‘વિચાર’ ‘સિદ્ધાન્ત’નાં સિદ્ધાન્ત તેથી બિન,—એમ અન્યપદનાં થાયછે; સામાનાધિકરણ વૃદ્ધિ બળ છે; અને આ કારણથી case in apposition તું સ્વરૂપ પણ નથી સંભવતું, પણ સામાન્ય નપુંસકમ્ એ નિયમનું આ સ્થળ નથી; કેમ કે અર્થ તરફ નજર કરતાં ‘શું’ તે હેની પછીના યાદ ઉપર જ લક્ષ કરે છે અને તેથી તેના સિદ્ધાન્તને જ અનુસરી સકે, તેથી સામાન્યત્વને સ્થાન જ નથી મળતું.

સામાન્ય નપુંસકમ્ એ તત્ત્વ તો ત્યારે આવે કે ત્યારે કાઠ પણ સિદ્ધાન્ત વધિ-ક્ષિત જ ના હોય—અને સામાન્ય પ્રકારની વિવક્ષા હોય; જેમકે:—“હેણું શું કશું ?”, “ત્હમે શું ખાધું ?”—હત્યાદિ. આદિ. શુંથી ઉદિષ્ટ પદાર્થ કાઠપણ અમુક સિદ્ધાન્ત તરીકે વિવક્ષિત જ નથી,—આ કૌશલે પણ ‘શું’ તે નામ તરફ પણ સર્વનામ છે.

‘શું’ તું એક ખીન્નું વ્યાકરણમાં સ્થાન છે; તે અન્યપદો. “શું ? એમ થાય કે ?”, “એમ બોલાય કે શું ?” આ સ્થળોમાં ‘શું’ તે અન્યપદ છે. જેમ વિશેષણનું નપુંસક પ્રયેશ એકવચનનું રૂપ અન્યપદ તરિકે આવેછે. (ઉદા.

મન્દ મન્દ વાયો વિચલતિ

૧ મન્દ મન્દ સમીર બે તરફનાં બહુ-સેતો.

(કાન્તા-નાટક-મ. ન. દ્વિતીયક)

૧ આદિ ‘મન્દમન્દ’ તે સમીરનું વિશેષણ છે એમ ગણતું પાનખી નથી, મન્દ પવન બેછે—એમ કહેવાનું નથી, પણ પવન મન્દ બેછે (મન્દ રીતે બેછે) એમ ઉદેશ છે. વિશેષણ ગણીશું તો ‘સમીર’ એ કર્તાની જોડે સ્ત્રી ઉદેશપદ (હયજંજલ) નાં આવશે, એટલે ‘બેછે’ એ જ વિધેય (predicate) રહેશે; અને બેવાનું કાર્ય તો એકલું વિધેય (predicate) નથી; પરંતુ વહનક્રિયાની મન્દતા તે વિધેય પ્રધાન રીતે છે. તેથી ‘મન્દ’ તે ‘વહનક્રિયાનું’ વિશેષણ બની, ક્રિયાવિશેષણ અન્યપદ ગણતાં વિધેયપદમાં આવેછે. એમ જ ઉદિષ્ટ છે.

અવ્યક્તપદ્મવીરરાજા હવઃ કુઙ્ગર ઇત્યુત ,

(મદાભાગત

“ ધીરું બોલ્યો રાજ ત્યાદિ,
હથિયો-કુઙ્ગર, હઈ મનમાદિ ”,

આદિ મન્દમ્, ‘ મન્દ મન્દ, ’ અવ્યક્તમ્, અને ‘ ધીરું ’ તે આ પ્રકારના અવ્યય છે) તેમ ‘ શું ’ તે ઉપરનાં રથભામાં અવ્યય છે, એમ કલ્પના થઈ મકે અથવા તો ‘ શું ધારો છો ? ’ ‘ શું હો છો ? ’ કે દેવા અર્થના વાક્યમાથી રૂઢિબળે ક્રિયાપદનો ભાગ હુમ થઈને ‘ શું ’ માત્ર બી અવ્યયરૂપે ટકે, એમ પણ મળવે

આમ તદ્દારે ‘ શું ’ તે મરનામ, વિશેષણ અને અવ્યય હોઈ સકે છે. પરંતુ નામ તો ના જ બની સકે બ્યક્તરૂપમા ‘ નામ ’ કોને કહેવાય તે વિચારતા જ જણાઈ આરશે કે ‘ શું ’ તે નામ સબવે જ નહિ, અનેક વ્યક્તિમા મામાન્ય રૂપે રહેતા એક પદાર્થનું નામ,—ગાય, ઘોડો, છત્તાદિ, એક વ્યક્તિ-વિશેષનું ક્રિયા-નામ,—દસરથ, રામ, દ્વારથ, છત્તાદિ, બાવવાચક નામ,—મધુરતા, ગ્તાશ, છત્તાદિ.—આમ નામના રથજો છે, હા-માથી એકેમા ‘ શું ’ ના અર્થનો મળાવેશ થતો નથી એ સ્પષ્ટ જ છે. અર્થાત્—‘ શું ’ તે નામ થઈ મકે નહિ.

શ્રી

પદ્મ

રત્નાગિરિ

ના ૧૭-૧૦-૧૯૦૫.

નરસિંહરાય સોળાનાથ.

અખુટ કાવત આપનારા

આતંક નિગ્રહ ગોળીઓ.

કિમતગોળી ૩૨ ની ૬૦૫ ૧ નો રૂપીઓ ૧

વૈદ્ય શાસ્ત્રી મણિશંકર ગોવિંદજી

મૌલિક, આતંકનિગ્રહ ઔષધાનય—સ્થાપિત ઇસ્તેમ્લન ૧૮૮૧

હૈડ ઓફીસ—જામનગર—કાઠિયાવાડ.

બ્રાંચ ઓફીસ મુઆલ્ કાલકારવી રોડ

આયુર્વેદ રહસ્ય.

(હવેથી દરમાસે જદાર પડે છે)

હપાલ ખર્ચ સહિત વાર્ષિક લગભગ ૦-૧૧-૦૦ ને ન જરી શકે તેવાઓની પામે
થી હપાલ ખર્ચનાજ માન વ્રજ આના અને તલન ગરીબને માત્ર નામ નોપાવવાથી મફત
જ મોકલવામા આવે છે.

વૈદ્ય શાસ્ત્રી મણિશંકર ગોવિંદજી

શુદ્ધ યુજસાલી ભાષાંતર તથા પૂરતા વ્યાખ્યાન માટે

Pay-Nothing-A guide to Health, Wealth and Prosperity
In English p p 100) Gratis Post free, Apply to,

Vaidya Shastri Manishanker Goramaji
Jammiger, Kathiawad

મગવદ્ગીતા.

૬૬ રૂપી આઠ પેલ લગભગ ૮૦ ફારન કિ મત રૂ ૪ ચાર
૧૨૧૧ આનાની ડીપ્ટ મોકલી નમુનો મગાવી તેના કિતમપણાની ખાતરી કરો

વૈદ્ય શાસ્ત્રી મણિશંકર ગોવિંદજી.

જામનગર—કાઠિયાવાડ

IMPERIALISM VS. PATRIOTISM.

"There is, however, cause for grave reflection in the closing passage of Okakura's book, "The Awakening of Japan," where he says that "In the west international morality remains far below the standard to which individual morality has attained." "Aggressive nations," he adds "have no conscience and all chivalry is forgotten in the persecutor of weaker races." That this is far too sweeping a generalization. I have no doubt; but it is no bad thing sometimes to see ourselves as others see us, even if the picture is something of a caricature. This particular dictum may well suggest to us some possible weakness in the terms in which our own national aspirations have found expression in recent years. "Imperialism" for example has an inspiring ring about it. But it is not by any means necessarily "Patriotism." Imperialism may mean merely a policy of expansion of dominion and a tightening of the grip on material possessions. Whenever "Patriotism" means far more than that it means the preservation and extension of the nation's loftiest ideals and best traditions wherever its flag is unfurled.....

Depend upon it that "Imperialism," divorced from those principles is as tawdry as it is insecure. As surely as the faith of a nation dwindles, patriotism languishes and dies. When the Athenians became absorbed in Philosophy Alexander led them captive at his chariot wheels. When Rome forgot the rites of her gods she fell prostrate before the conqueror. When the Empire lost its faith it fell a prey to the Turk; and no sooner had France overturned the religion of her country than the "Reign of Terror" began. These lessons are well worth our laying to heart as Englishmen.....

Throne and people alike have much to answer for. We have been given great dominion, but we have also been given a momentous trust, a trust of which Greece and Rome had no conception. It means not only that we must be wise and politic as rulers, but that we must have the Love of God in our hearts as men: it means that the word Englishman must always and everywhere spell Christian virtue and Christian chivalry; it means that all race prejudice must die down—at least on our side; it means that wherever the British flag flouts that which we profess to have learnt at the foot of the cross shall become a manifest reality in our regard for the Universal Brotherhood of man."

Lord Bishop of Bombay.

वसन्त

इदं सत्यं सर्वेषां भूतानां मध्यस्थं मन्यम्य *सर्वाणि भूतानि मधु यथा
यमस्मिन्सत्ये तेजोमयाऽऽननयं पुष्पं यथायमध्यात्मसात्यस्तजोमयोऽऽननयं
पुष्पयोऽयमेव न याऽयमात्मनश्चमृत्तमिदं प्रहोव सर्वम् ।

उपनिषद्

नयात्र प्रमदितव्यम् । धर्मात् प्रमदितव्यम् । कुशलात् प्रमदितव्यम्
भूत्यै न प्रमदितव्यम् । स्वाध्यायप्रवचनाभ्यां न प्रमदितव्यम् ।

उपनिषद्

वर्ष ४, भा. ११.

[भा. ३]

भार्गवीय, सप्त १६५.

तन्त्री—श्रीकृष्ण आत्मज्ञानं प्राप्नुयात् त्रुः श्रेयः के अत्र अत्र १०

✓ जपान सत्यं श्रीकृष्ण साधना नवित्वा ला. १०१
(३१ रा 'श्रेयः') ४०२

✓ नरु अने वित्
(३१ रा 'श्रेयः') ४०३

✓ हिन्दुस्तानेन राज्यवर्द्धन-२०८० थी १२-५
(३१ रा 'श्रेयः') ४०४

✓ अतिशयैतुं साहित्य आपणा देशमा रीति रति उत्पन्न करुं ?
(३१ रा 'श्रेयः') ४०५

✓ अतिशयैतुं साहित्य आपणा देशमा रीति रति उत्पन्न करुं ?
(३१ रा 'श्रेयः') ४०६

સવાજમ.

(૧) લાઇબ્રેરીઓ, (૨) સમાજો, (૩) વિદ્યાર્થીઓ, (૪) સ્ત્રીઓ, (૫) મુજરાની મા-
જાના માસ્તરો, (૬) તળાટીઓ તથા (૭) આસિક રૂ. ૧૫ મુધીના સર્વ પગાઠકારો
માટે વર્ષ એકના રૂ. ૨-૦-૦ (પોસ્ટેજ સાથે)

ઉછરતી લાઇબ્રેરીઓને ખાસ બહીસ નવી સ્થપાતી (એટલે કે એક વર્ષ અનુગતી)
નાઇબ્રેરીઓને એમાં પ્રતિષ્ઠિત ગૃહમથના મંડિરોકેટ ઉપરથી આ પત્ર બહીસ તરીકે મોકલવામાં

આવશે માત્ર પોસ્ટેજ ખર્ચના આના ચાર મોકલવા કૃપા કરી ગીમ નર્વવા, રૂ. ૦-૮-૦

અન્ય સર્વ માટે વર્ષ એકના રૂ. ૨-૮-૦ (પોસ્ટેજ સાથે)

છૂટક નકલના

રૂ. ૮-૪-૦

મળવાનું ઠેકાણું—અખન-દશક બાપુભાઈ દ્રુવ

નમત ઓફિસ—અમદાવાદ

નિયમો.

- ૧ વગર સહીના અને તબીબી સહીના લેખો માટ નવી જવાબદાર છે
- ૨ "વસન્ત-ઓફિસ"ની સહીના લેખો માટે "વસન્ત-ઓફિસ" જવાબદાર છે
- ૩ અન્ય સર્વ લેખો માટે તે તે લેખોના કતો જવાબદાર છે
- ૪ કોઈ પણ લેખ-"વસન્ત"માં દાખલ કરવાનો પા કબ્જો હોય કે ન હોય-પણ તે લેખોને પાઠો મોકલવાને અમેા બધાતા નથી

વ્યવસ્થાપક

વૈદ્યુપેયબલ.

વપ પૂરૂ થના આચું છે તેપા જે ગૃહસ્થોએ હજી સુધી સવાજમ ન બધું હોય
તમણે તે મોકલી દેવા કૃપા કરવી. નહિ તો તેઓએ વૈદ્યુપેયબલ આક સ્વીકારવો એવ
વિનિતિ

વ્યવસ્થાપક.

તાવની દવા માટે બમે ચાંદ.

ખાતલીવાલા એગ્રુમિસ્ટર તથા ખાતલીવાલા. એગ્રુપિ'મની તરેહના નકલો આપકે,
પણ અતે ફોટો તો ખાતલીવાલાની જે મુજરા તાત્રી દ્રુવસથી આજ કમરે ખાત
લીવાલા એકવાજ આવેલા, પણ ચાંદ મેળવી બમે ચાંદની ફોટો મેળવવા પાયા છે.
એવના પુઠકા કેસો એનાથી લાસ થયા છે, કીમત રૂ. ૧)

ખાતલીવાલાની અમખીરીલ ચક્રોની ગોળાઓના મારે મોટે વખાણ કૃપા ગમ
નથી, પણ જે તમને ખાતલીવાલા એગ્રુમિસ્ટર તથા પિત્તલર બરોગો હોય તો તેવે
જ બરોગો ખાતલીવાલા ની અમખીરીલ ચક્રોની ગોળાઓપર ગખખો મળેા અનીયામ
કોધાથી ક્રુપમ થતી યાક, મનની ઉદાસી ફકો એદેરો, નાખરદી, શરીરને નખલાઈ, ઉ-
ગમા ધાતુનું જડુ, બહીની સરસાત, પાચન સમિતી નખખાઈ, માટે ખાતલીવાલાની
અમખીરીલ ચક્રોની ગોળાઓ અસરકારક છે કીમત રૂ. ૧)

કોલેરાનો અકસીર ઉપાય ખાતલીવાલાની કું. કોલેરાલ છે. કી. રૂ. ૧

એકલા બનાવનાર, ડાકતર હો લી. ખાતલીવાલા.

ઠેકાણું વરલીનું દવાખાનું તથા સર્વે ઠેકાણે મલમે

વસન્ત.

इदं सत्यं सर्वेषां भूतानां मध्यस्थं सत्यं सर्वानि भूतानि मधु यक्षा-
यमस्मिन्सत्ये ते जोमयोऽमृतमयः पुनरो यथाग्रमग्र्यात् सत्यस्ते जोमयोऽमृतमय
पुनरोऽयमेव न योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ।

उपनिषद्.

મન્યાજ્ઞ પ્રમદિતવ્યમ્ । ધર્મોજ્ઞ પ્રમદિતવ્યમ્ । કુશળાજ્ઞ પ્રમદિતવ્યમ્
ભૂત્યં ન પ્રમદિતવ્યમ્ । સ્ત્રાવ્યાયપ્રવચનાભ્યાં ન પ્રમદિતવ્યમ્ ।

ઉપનિષદ

વર્ષ ૪, અંક ૧૧.

[માસિક]

માર્ગશીર્ષ, મેંવત ૧૯૧૨.

જાપાન સંબંધી પ્રોફેસર શાર્પનાં સચિત્ર લાપણો.

મહોદ્યાન વસન્તના તન્ત્રીની મેવામાં —

મરકાદના ઉચ્ચ શિક્ષણ સંસ્થાની આજ્ઞાપક થતા કુત્સા માટે મને તેમ કહેનામાં આવે, પણ પ્રથમ અને મધ્યમ ઇન્જનના શિષ્યો માટે તેઓ કેટલુંક ઠીક કરે છે એમ નિઃપક્ષપાત વિચાર કરનારે કહ્યું હશે. વિન્સ આગરે નહિ થોડાક વખત ઉપર તેઓએ એન્જિનિયરિંગ કોલેજવાળા પ્રોફેસર શાર્પને જાપાન જઈ ત્યાંના શિક્ષણ વગેરે મેંબર્ની કેટલીક માહિતી મેળવવાના કામ ઉપર નીમ્યા હતા તે ત્યાંથી થઈ અગત્યની દ્રષ્ટિકોણ ચિત્રોમાં ભરીને અને લઈ આવ્યા છે, અને તે મોટા મોટા લેકેરોની સાથેમાં વિદ્યાર્થી વર્ગને 'મેનિક લેન્ટર્ન' એટલે કે 'બુલાવળના શનસ' પડે જતાવે છે. આ ચિત્રોનું એક

કે + જેઓ 'મેનિક લેન્ટર્ન' તે શું એ જાણતા નથી તેમની માહિતી માટે અને એટલું જોરેનું જોઈએ કે એનું સાઈ સ્વરૂપ આ પ્રમાણે છે — એક શનસમાં પ્રબળ દીવો બલે છે, અને શનસના મુખ આગળ નળી હોય છે. નળીના અંત અને દીવાની વચ્ચે અંત ઉપર ફોટોગ્રાફથી પાડેલા ચિત્ર મૂકવામાં આવે છે. આખા જોરમાં અંધારૂં ગમી, સામે એક સફેદ પાટા ઉપર ફક્ત એ શનસના દીવાનું અલ્પવાળુ પાડવામાં આવે છે, અને એ પાટા ઉપર પેલાં ચિત્રોના અધાર્મિકિયમ પડે છે. પ્રેક્ષકો પડકારી આ બાજુએ બેસે છે, અને શનસ એની પાછળની બાજુ તરફ હોય છે.

પ્રદર્શન, એક માયાળુ હેડ માસ્તરના આમન્ત્રણથી, જોવાનો મને લાભ મળ્યો હતો; અને એ લાભનો કાંઈક અંશ* “વસન્ત” ના વાચકોને અપાય તો હીક એમ ધારી અત્રે યો-
ગીક નોંધ રજુ કરવા માગું છું.

સરસ્વાત જાપાનના નકશાથી થઈ. જાપાનના ટાપુઓ પૂર્વ-પશ્ચિમ સાંકડા છે અને ઉત્તર-દક્ષિણ લાંબા વિસ્તરેલા છે, તેથી એનાં દક્ષિણ ભાગ અને ઉત્તર ભાગની દવા વચ્ચે ધણો ફેર છે. ઉત્તર ભાગમાં બરફ પુષ્કળ રહે છે. છેકરાંઓ બરફનું મનુ-
ષ્યાકાર પૂતળું કરીને રમે છે. એ દેશની પૂર્વ દિશામાં ઉન્ડા પાણીનો જલેજો આવેલો છે. અને પશ્ચિમે એશિયા ખંડ અને જાપાનની વચ્ચે દક્ષિણ ભાગ પાસે એક ટાપુ છે એ ઉપર થઈને જાપાની લોકો એ દેશમાં દાખલ થયા દશે એમ અનુમાન થાય છે. જાપાનીઓના પહેલાં એ દેશમાં અર્ધનું નામના લોકો વસ્યા હતા, અને તેઓની દાસ પણ યોદીક વસ્તી છે. અર્ધનું લોક રીંછના બહુ શોખીન છે; તેઓ રીંછનો શિકાર કરે છે, રીંછને પાજે છે, રીંછને પૂજે છે અને રીંછનું બિદિદાન પણ આપે છે. તેઓ શસ્ત્રમાં તીરકામમાં વાપરે છે. તેઓમાં બે મ્હોટા હોય છે. એક તો તેઓ ન્હાતા નથી તેથી બહુ ગંદા રહે છે, અને બીજું તેઓ દાર બહુ પીએ છે. તેઓમાં તેમજ જાપાનીઓમાં સરીરના વિવિધ ભાગ ઉપર પુષ્કળ છૂંદણું છૂંદવાનો આસ છે. અર્ધનું સ્ત્રીઓ છૂંદણું છૂંદીને મૂંછ બનાવે છે તેથી તે બહુ કદરૂપી લાગે છે. અર્ધનું સંખન્ધી વિશેષ વિગતમાં ન કતરતાં, આપણો મુખ્ય વિષય જે જાપાની લોક તે વિષે જ જાણવાનું હકીકત એકી કરીએ. જાપાની લોકના ઘરમાં આપણી પ્રથમ નગર ખેંચનાર વસ્તુ એ છે કે—ઘરમાં દિવાલ ચણીને ખંડ પાટામાં આવતા નથી, કાગળ ચોટલા પટ્ટા ભરી લેવામાં આવે છે; અને એક ખંડમાંથી બીજા ખંડમાં જવા માટે પટ્ટામાં ક્યાડવા વાસવાનાં બારણું હોતાં નથી, પણ પટ્ટાનો ગમે તે ભાગ ખરોડીને જવા આવવાનો માર્ગ કરી શકાય છે. વળી, તેઓનાં ઘરમાં ટેબલ ખુરશીઓ વગેરે બહુ શર્નિયર પણ હોતો નથી. સર્વત્ર સુન્દર યુવેલી સાદડી હોય છે અને એસવાનો દિવાજ ધણે ભાગે આપણી મારફ બોંય ઉપર જ હોય છે. જાપાનમાં એક મ્હોટી સગવડ હોટેલો (સુસાકરખાનો)ની છે. જે ગામ જાઓ ત્યાં તમને આ સગવડ મળી રહે છે—અને તે ફક્ત ઉત્તરના

* “એ લાભનો કાંઈક અંશ એમ કહેવાનું કારણ કે વધારે આ લેખને મથાજે મેં “સચિત્ર આપણ” શબ્દ વાપર્યો છે, તથાપિ ખરેખર રીતે તો તેને માટે “સમ્રાપણ ચિત્ર” શબ્દ જ યોગ્ય છે, અને ચિત્રોમાં વસ્તુને આભેદુબ દેખાવાની જે શક્તિ હોય છે તે મારા વર્ણનમાં આવવી અશક્ય છે. વિશેષમાં, એ ચિત્રને અભાવે, ડ્રો. શાર્પની પિનોદભરી વાણીનો અનુવાદ કરવાનું પણ અત્રે નહિ બની શકે. વળી, તે વખતે ટાંચણ કરી લેવામાં આવ્યું નથી, અને તેથી અવધાન ખરી જવાથી કોઈક દેકાજે રખ-
તન થયું હોય તો તે, માટે જવાબદારી પૂર્ણ મારી પોતાની જ છે. વર્ણક્રમ ઘણે ભાગે તો ડ્રો. શાર્પનો જ રાખ્યો છે પણ કોઈક સ્થળે સગવડ ખાતર જરા બદલી પણ લીધી છે. વર્ણન પણ ઘણે ભાગે મ્હારા પોતાના જ શબ્દોમાં છે.

પૂરતી જ નહિ; પણ ન્હાવા માટે ઉન્હા પાણી સુદ્ધ; અને તે માટે ચાકરો પણ વિનય-
 પૂર્વક હાજર રહે છે. પ્રો. શાર્પ એક હોટલનો અંદરનો ભાગ બતાવ્યો તે આપણે ત્યાંનાં
 વાડીનાં મકાનોની મ્હોટી ઓશરી જેવો પહેળો લાંબો અને ઊંચો હતો. સાધારણ રીતે
 હોલ વિશાળ ખુલ્લો રહેવા દેવામાં આવે છે, અને જેમ જેમ યુસાફરો આવે ત્યારે તેમ તેમ
 પડદા નાંખવામાં કે ઉપાડી લેવામાં આવે છે. જપાનમાં નાતજાતના ભેદ નથી, તેથી
 હોટલોનો લાભ સારો લેવાય છે. માત્ર સમુદાય નામનો આપણા રજપૂત વર્ગ જેવો એક
 ખાસ વર્ગ છે, એ સૌથી ઊંચો ગણાય છે. આ વર્ગના લોકને એક ન્હાની અને એક
 મ્હોટી એમ એ તરવારો બાંધવાનો ખાસ હક છે. આ તરવારો ઘણી ઉમદા અને વંશ-
 પરંપરા પ્રાપ્ત હોય છે. તેઓનાં રહેવાનાં મકાનો આપણા રજવાડાના દરબારમંદને
 ઘાટે, ઉપરાઉપરી તબક્કે આકારે, હોય છે, અને એ મંદી આસપાસ ખાઈ વગેરે
 જૂની દબનો બન્દોબસ્ત હોય છે. જપાની લોકનાં હુમ્મણાં 'ટાઇટ' નહિ પણ ખુલ્લતાં
 હોય છે, અને પુરુષોનો બદારનો કાટ પહેળી બદાખાં ઊંચા જબ્બા જેવો હોય છે.
 મને તો ખાસ કરીને જપાની સ્ત્રીઓનો પહેરવેશ બહુ ગમ્યો : એ પહેરવેશમાં પ્રો.
 શાર્પ બતાવેલી સઘળી સ્ત્રીઓ—મુઆઇની બોબ્બો જેવી—મનોદર દેખાતી હતી. તેઓ
 દેશરચના ઉપર બહુ ધ્યાન આપે છે, એ કામમાં બે તણ કલાક ગાળે છે, અને કેટલીક
 વારં તો સવારથી સાંજ પછી પડે છે! પણ હમેશા આ કામમાં તેમનો બધો વખત પૂરો
 થાય છે એમ ન સગજનું. આડે દશે દહાડે આ એંબોડો વાળવાનો રિવાજ હોય છે, અને
 તે દરમિયાન એ બહુ કાળજીથી સંભાળી રાખવામાં આવે છે. ઉશીકું એવા પાટનું હોય
 છે કે તે ઉપર ડાક આવે અને વાળ એની પેલી તરફ અંકર રહે, અને દબાય કે ચઢાય
 નહિ. જપાની લોક પગરખાં તરીકે ચાખડીઓ કે પરાળનાં બનાવેલાં એંપન પહેરે છે. મોજમાં
 અંધોડો બીજી આંગળીઓથી જુદો પાડેલા હોય છે. ટાપી ઉપર ટોપલીનો જેવી હોય છે અને
 જની કાગળની—એમચંદ રાયચંદ આજદિનમુધી જોડે છે એવી—હોય છે. જપાની લોકના
 જ્ઞાનમાં બગીચા તો સારા નથી હોતા, પણ તેઓના સાર્વજનિક બગીચાઓ બહુ સુંદર હોય
 છે. તેઓ પૂલના બહુ જ શોખીન હોય છે. વર્ષની દરેક ઋતુમાં ફાઇને ડાર્ડ પુષ્પનો
 સમય હોય છે જ, અને નવી પુષ્પફોળા નિદાગવા બેસવા સાર પાસે ચાલુદ હોય છે,
 એમાંએસીને લોક ચાહ પીએ છે અને પુષ્પનો આનંદ લે છે. તેઓ આપણી માફક કમળને
 પવિત્ર ગણે છે, અને કમળથી બરેલાં તળાવો બહુ રમણીય દેખાય છે. પ્રો. શાર્પે
 પુષ્પનાં બનાવેલાં પૂતળાંને એક નમૂનો બતાવ્યો. એ પૂતળું યમરાજનું હતું. એવું
 સુખ રક્તાપુષ્પોનું બનાવેલું હતું. તેઓ ફરવા દરતમાં ઘોડા ગાડી કરતાં આશુ મેથરાન
 વગેરે ડુંગરી સ્થળે વપરાય છે તેવી જિન-રિમશા (માથુસે ખેચવાની માડી) અને મંચિલ
 (ડાળી)નો વધારે ઉપયોગ કરે છે. જિનરિમશા એક માથુસ દિપસના ચાળીસ માઈલ ખેંચી
 (ડાળી)નો વધારે ઉપયોગ કરે છે. જિનરિમશા એક માથુસ દિપસના ચાળીસ માઈલ ખેંચી
 જાય છે! પણ ઘણું ખડું તો લાંબી યુસાફરીમાં, દસ માઈલે માથુસ બદલવાનો રિવાજ હોય
 છે. મજુર લોકો વાંસો અને ખભા ઉપર પાટીઆનું ચોક્કું ગૂળી તેમાં બોળને ઉપાડે છે.
 જપાની લોકના પેથમાં ખાસ કરીને ચાહ અને 'સાફે' નામનો તેઓનું દેશનો ચોખા-
 માંથી બનાવેલો દારૂ એ બે વાનાં છે. ખોરાકમાં, મુખ્ય ભાત અને માછલી—અર્થાત આ-
 પણે ત્યાં બંગાળી લોકોનો ખોરાક હોય છે તેજ છે. ભાત ઉપર કેટલીકવાર ચાદ રેડીને

આવાનો રિવાજ છે. તે એ સ્ત્રી પુરુષની લાકડીવતી પકડીને મ્હેમાં બંદરવામાં આવે છે. તેઓમાં સ્ત્રી વખત સંખી દસવવાનો પણ ચાલ છે, અને તે કામ આંધળાઓ કરે છે—જેથી એવા અપંગ લોકનું મુજબન સહેલાઈથી થઈ જાય છે. મલ્લ લોકો આપણા મૂળના મલ્લ જેવા જ ભડા અને ખેડોળ હોય છે, અને આપણી મારફત જ કુસ્તી રમે છે. અને પાંચ સાત માણસોનું જાડ એક માણસ ઉપરે એવી એવી જે દસરતો આપણા દેશમાં પણ કેટલીકવારે જોઈએ છીએ તે ત્યાં નજરે પડે છે. તેઓમાં કેટલાંક વખત ઉપર હુંદણાં હુંદવાનો ઘણો રિવાજ હતો, પણ યુરોપના સંસર્ગથી એ તરફ અણુગમે ઉપજતાં તેઓએ હુંદણાં ન હુંદવાનો કાયદો કર્યો—પછી બ્યારે ‘એક યુરોપિયન ગૃહસ્થ’ જાપાનમાં એક જાપાની પાસે પોતાના હાંથ ઉપર હુંદણાં હુંદાબ્યાં, ત્યારથી એ કાયદો રદ કર્યો ! આ યુરોપિયન ગૃહસ્થ તે આપણા પ્રિન્સ ઓફ વેલ્સ ! પણ હવે આ ચાલ ઘણી ઘટી ગયો છે. તેઓમાં હજી એક વિચિત્ર ચાલ છે. તેઓમાં આત્મધાતનું પાપ મનાતું નથી, અને તેથી આત્મધાત એ દેહાન્તદંડની શિક્ષાનો એક પ્રકાર છે. સ્ત્રી ગળું કાપીને, અને પુરુષ આરપાર પેટ ફાડીને આત્મધાત કરે છે. એ ક્રિયા ‘હારીદારી’ કહેવાય છે. એ સાક્ષીઓની સમક્ષ એ ક્રિયા થાય છે, અને છેવટે ગળે પ્રદાર કરવાનું કામ એક મિત્રનું હોય છે. આ કામ માટે પોતાનો દૃઢતમ મિત્ર પસંદ કરવામાં આવે છે ! વળી એક એ પણ ચાલ રાખવા જેવું છે કે જેમ આપણે ત્યાં અને યુરોપમાં મૃત્યુની સાથે કાળો દંગ જોડવામાં આવે છે તેમ એથી ઉલટું જાપાનમાં એની સાથે શ્વેત દંગ જોડાયો છે; અને દેહાન્ત દંડની શિક્ષા અગત્યમાં મુકતી વખતે અપરાધીને શ્વેત વસ્ત્ર પહેરાવવામાં આવે છે. પણ મૃત્યુનો દેવ તો આપણા દેશના જેવો છે એટલું જ નહિ, પણ એનું નામ પણ ‘યમ’ ઉપરથી છે.

કહે છે કે જાપાની છોકરાં રોતાં નથી ! આ છોકરાનું રમકડું બાગી ગયું છે તેથી એ રૂએ છે નો ખડા ! તેમ, અડધાં છોકરાંનાં નાકમાંથી તો લીંટ પણ દડદડતું હોય છે ! પણ એવાને જવાદઈ, વધારે આકર્ષક છોકરાં જોઈએ; અને આપણે એટલું પણ માની લઈએ કે છોકરાં બીજન દેસ કરતાં ત્યાં યોગ્ય રોતાં દરો—કારણ કે એમના તરફ બહુ પ્રેમથી વર્તવામાં આવે છે. આ છએક વર્ષનો છોકરો છે, એના હાથમાં ‘ઉદય પામતા સૂર્ય’ નો એના દેશનો વાવડો છે. ૭ થી દસ (૬-૧૦) વર્ષ એ પ્રાથમિક શિક્ષણના પૂર્વાર્ધનો સમય છે, અને બાર થી ચૌદ વર્ષની ઉમ્મર યતાં મુખી પ્રાથમિક શિક્ષણ પરોંચે છે. જાપાનમાં પ્રાથમિક શિક્ષણ ફરજિયાત છે, અને તે છોકરાઓ અને છોકરીઓ સર્વે લે છે. સેંકૌ ૯૦ ટકા છોકરા અને ૮૦ ટકા છોકરીઓ નિશાળે બસવા જતી હોય છે એ જેવી તેવી પાત નથી. જાપાની લોકો આશર ઉપર બહુ ધ્યાન આપે છે અને તે એક પ્રકારની ચિત્રકળા ગણાય છે. લખવામાં તેઓ કીણા બસ જેવી કલમ વાપરે છે. લખવાની રીત જાગણેથી ડાબે—એટલે કે દારસી લખાય છે તે રીતે-લખવાની છે. પણ ફર એટલો કે તેઓ આડી લીટીઓ ન લખતાં જમી લીટીઓ લખે છે. બાર થી ચૌદના વર્ષથી દ્વિતીય (મધ્ય) ભૂમિકા શરૂ થાય છે, અને તે ઝોગણી-સમા વર્ષ મુખીની છે. એ પહેલાં ધોરણે કુદીને કે ઝડપથી ચીખી લઈને પણ આગળ વધાતું નથી. અને એમાં સમાએલા શિક્ષણના વિષયો—જેમાં જાપાની ઉપરાંત અંગ્રેજ ફરજિયાત છે, અને સ્વદેશના દ્વિતીય ઉપરાંત આખા જગતનો દ્વિતીય શીખવવામાં આવે છે—ને

આવી ઉચ્ચ ભાવનાઓ જ ધરે છે, અને તેઓના ઉચ્ચ આદનો એક દાખરો એ છે કે વર્ષમાં અમુક ઉત્સવને દિવસે છોકરાઓવાળાં માળાપ પોતાના ઘર ઉપર એક જાતની કાગળની માછલી કરીને ધ્વજરૂપે બાંધે છે; એનું મર્મ એવું છે કે જેમ એ માછલી ખડકા કૂદી જાય છે તેમ છોકરાઓ છાંદગીની મુશીબતોની પાર જશે. પાર જાય એમાં આશ્ચર્ય પણ શું? જાપાનમાં પુરુષો માટે લગ્નની ઉમ્મર વીસથી ત્રીસની છે, અને સ્ત્રીઓ માટે સત્તરથી વીસની છે. લગ્ન માટે માળાપની પરવાનગી જોઈએ છે, પણ કાઈ એક વયલા માણસ મારફત પસન્દગી વગેરે સઘળી ગોઠવણ થાય છે. લગ્નનો વિધિ બહુ જ સાદો છે. વર-કન્યા સાથે બેસે છે, અને વરની તરફ પેલો વયલો માણસ અને કન્યા તરફ એ માણસની સ્ત્રી બેસે છે, અને એમની સમુદ્ધ લગ્ન થાય છે. 'સાકે' ત્રણ વાર વર પીએ છે અને ત્રણ વાર કન્યા પીએ છે; ફરી ત્રણ વાર વર પીએ છે અને ત્રણ વાર કન્યા પીએ છે; ફરી ત્રણ વાર વર પીએ છે અને ત્રણ વાર કન્યા પીએ છે—એમ દરેક જણ નવ વાર પીએ છે. એટલી દિલગીરીની વાત છે કે ત્રીજા ભાગ જેટલાં લગ્નો અસન્તોષ-કારક નીવડે છે, અને છેડા છૂટકા થાય છે. સામુ સાથે વહુના અણબનાવના ઘણા દાખલા થાય છે. મુડાંને દાટવાનો કે બાળાને દાટવાનો રિવાજ છે. યુરોપિયનોમાં મુડાંને પેટીમાં લાંબું સુવાડે છે, અને જાપાનીઓ ચોરસ પેટીમાં બેસાડે છે. મરનાર માણસની યાદગીરી માટે ઘરમાં કાળા પાટીઆ ઉપર સોનેરી અક્ષરે એનું નામ લખી રાખવામાં આવે છે, જોવા એક નામ ઉપર જાપાની અક્ષરે કાંઈક લખેલું હતું એ શું છે પૃછતાં મિ. શાપેના દુબાપીઆએ જણાવ્યું કે એ સંસ્કૃત શબ્દ છે. અત્રે આવીને તપાસ કરતાં મિ. શાપે નક્કી કર્યું છે કે એ મૂળ સંસ્કૃત "ઓમ્" છે. હિન્દુસ્તાનની આ વિશ્વતિ—મિ. શાપેનો શબ્દ વાપર્યે તો "a bit of India" હિન્દુસ્તાનનો એક કક્કો—જાપાનમાં આ પ્રમાણે વિરાજે છે. મિ. શાપે આ શબ્દો ત્રણ વાર ઉચ્ચાર્યા, અને હિન્દુસ્તાનની વર્તમાન અવન-તિમાં પણ દરેક હિન્દુ શ્રીતાનું હૃદય પ્રાચીન હિન્દુસ્તાનના મદિમાનું સ્મરણ કરી સ્વદેશ-ભિમાનથી ભરાયા વિના નહિ રહ્યું હોય. મારે પણ કહેવું જોઈએ કે "ઓમ્"—શબ્દનું ધાર્મિક મને જેવું આજ સમગ્રયું તેવું પૂરું કદી પણ સમગ્રયું નહતું. જાપાનમાં બે ધર્મનું મિશ્રણ છે; એનો જૂનો ધર્મ 'શિન્તો' અને હિન્દુસ્તાનમાંથી દાખલ થયેલો ધર્મ બૌદ્ધ. શિન્તો ધર્મનાં મંદિરમાં મૂર્તિ હોતી નથી, પણ અમુક ઘાટના લુગડાના કડકા તથા દર્પણ હોય છે. એનો દરવાજો લાલ રંગેલા લાકડાના ચોક્કસનો હોય છે, અને દરવાજાની બે બાજુએ સિંહ યા સ્વર્ગના કુતરા ચૂકેલા હોય છે. અંદરના ચોગાનમાં એક ઘોડાની મૂર્તિ હોય છે, અને તે વિશે એવો વહેમ ચાલે છે કે ઘોડાને માથે અને ત્યાં મુખી પહોંચી ન શકાય તો ગમે તે બાગ ઉપર હાથ ફેરવી માણસ પોતાને માથે હાથ ફેરવે તો માથું દુઃખતું મટી જાય, અને તે જ પ્રમાણે શરીરના જુદા જુદા ભાગના રોગો પણ મટાડી શકાય. બૌદ્ધ દેવાલયમાં પણ આને મળતી મનુષ્યાકૃતિની મૂર્તિ હોય છે. પિતૃપૂજા એ શિન્તો ધર્મનું ખાસ લક્ષણ છે. બૌદ્ધ મંદિરોનો દરવાજો લાલ ચોક્કસનો નહિ, પણ હાપરાવાળો હોય છે. અત્રે એટલું કહેવું જોઈએ કે જાપાનમાં ઘરો પાવાના આધારે નહિ પણ હાપરાના આધારે રહે છે, એટલે કે હાપરું એવું બારે બનાવવામાં આવે છે કે જ્યાં ઘર પવન થકી ઊડી ન જાય. દરવાજાની બે બાજુએ ઇન્દ્ર અને અક્ષાની મૂર્તિઓ બેસાડવામાં આવેલી છે, પણ

દેખાવનાં પણ એ ચિત્રો હતાં. છેલ્લી દરિયાઈ લઢાઈ ચઈ તે વખતે દરિયો તોફાની હતો અને ધુમ્મસ પુષ્કળ હવાએહું હતું, છતાં જાપાની ખલાસીઓ તોપ કેવી તાકી શકતા હતા એ બતાવનારું એક ચિત્ર હતું. તથા જાપાનના મહા પુરુષો—એનો ડાહ્યો મન્દ્રી માર્કિવસ ઇટો, એનો કુશળ મૌકાસેનાધિપતિ એઇમિરલ ટોગો, અને એનો ભાગ્યશાલી નરપતિ મિકાડો—એનાં પણ જુદાં જુદાં ચિત્રો હતાં, અને તે સર્વે વિદ્યાર્થી, વર્ગે બહુ માનથી વધાવી લીધાં. મિ. શાપે મિકાડોની પટ્ટરાણીનું ચિત્ર બતાવીને કહ્યું કે ‘યુરોપિયન પહેરવેશમાં શોભનારી જાપાનની સ્ત્રી આ એક જ છે.’ કમનસીબે પટ્ટરાણીને છોકરું નથી. મિકાડોને ઉત્તરતા દરજ્જાની સ્ત્રીઓ બારેક છે તેમનાથી છોકરાં થયાં છે. બહુ સ્ત્રી પરણવાનો આ રિવાજ સારો નથી એમ હવે લોકો સૌને લાગ્યું છે, અને બચિબ્બના મિકાડો એક જ સ્ત્રી પરણશે એમ સંભવ છે. મિ. શાપે મિકાડોને એક પાણીદાર અને ઉજાગતા ઘોડા ઉપર સ્વાર થએલો બતાવ્યો—અને એના સંબંધી ગંભીર અર્થભર્યું માત્ર એક જ વાક્ય કહ્યું— ‘આ રાજા જે ઇ. સ. ૧૮૬૭ માં જન્મ્યો હતો તેણે પોતાની કારકીર્દીમાં પોતાના દેશમાં જે અદ્ભુત સુધારો થએલો જોયો છે તેવો સુધારો જગતના ઇતિહાસમાં આજ પર્યંત કોઈ રાજાએ થયો જોયો નથી.’

સિં

આપનો આનંદ સેવક,

“ પ્રેક્ષક. ”

(પ્રો. હેકલના સિદ્ધાન્તનું સર આસિપર લોજે કરેલું ખંડન.)

(અનુસન્ધાન પૃ. ૧૯૭ થી.)

૨. હેકલના મુખ્ય સિદ્ધાન્તો—જેના ઉપર એવું આપું તન્ન રચાયેલું છે—તે એ છે. અને તેની ટુંકામાં મતલબ નીચે મુજબ છે—

(૧) પ્રાણ (Life), પ્રયત્ન (Will) અને પ્રજ્ઞા યા બુદ્ધિ (Consciousness) એ જડનો જ વિકાર છે

(૨) જે વસ્તુ નિત્ય—સત્ હોય એ જ પરમાર્થ—સત્ય છે.

(૧) પહેલા સિદ્ધાન્તનો અર્થ એ છે કે જડ એની મેજે પોતામાંથી ગૈતન્ય ઉપજાવે છે: પણ હજી મુઘીના સાયન્સના સિદ્ધાન્ત પ્રમાણે તો જીવમાંથી જ જીવ નીપજી શકે છે (Biogenesis), અને તેથી ઉપરનો સિદ્ધાન્ત સાયન્સની હાલની માન્યતાથી વિરુદ્ધ છે;—કાંઈ નહિ તો, સાયન્સ એને ટેકા આપતું નથી એમાં તો શંકા નથી જ. બસે બવિખ્યમાં સાયન્સ સિદ્ધ કરે કે જીવ તે જડનો વિકાર માત્ર છે, પણ હાલના સાયન્સમાં તો હજી આ સિદ્ધાન્ત સ્થાન પામી શક્યો નથી.

(૨) ખીજા સિદ્ધાન્તને એ અધિજ્ઞાનપદાર્થવાદ (Problem of Substance) કહે છે. એ માની લે છે કે ભૌતિકપદાર્થશાસ્ત્રીઓ એટલું તો સ્વીકારવા દેશે કે જડ (Matter) અને રજૂર્તિ—શક્તિ (Energy=રૂપન્દ) એ એ પદાર્થો દમેશમાં કાયમ રહે છે—એની ઉત્પત્તિ કે વિનાશ સંભવતાં જ નથી, અર્થાત્ કે એ જે નિત્ય સત્ છે. આ જેને મારે એ અધિજ્ઞાનપદાર્થ એટલે કે Substance એવો એક શબ્દ વાપરે છે અને એ અધિજ્ઞાનપદાર્થમાં 'છે' કહેવાતા પદાર્થ માત્રનો સમાવેશ કરે છે. આ અધિજ્ઞાનને એ પરમાર્થ—સત્ય કહે છે અને પરિદ્રશ્યમાન સર્વ વસ્તુઓને એ આભાસરૂપ ગણે છે. અને કહે છે કે જડ અને રજૂર્તિમાં પદાર્થ માત્ર આવી જાય છે, અને આ મૂલ્ય પદાર્થોના અન્તરમાં એવું કાંઈક ગર્ભિત રહેલું છે કે જેના ગુણ ધર્મ યા વિકાર રૂપે પ્રાણ, બુદ્ધિ, સ્વતન્ત્ર કૃતિ, આત્મોત્સાહ, આનન્દ વગેરે ઉપજે છે, અને આ પદાર્થો તથા તેમના આ ધર્મો મળીને આપણું આ બ્રહ્માંડ બનેલું છે એટલું જ નહિ પણ ઈશ્વર એવી જો કાંઈ વસ્તુ હોય તો તે આ એ પદાર્થો રૂપે જ છે.

હેકલ એના પુસ્તકના મધ્ય-સ્થાને રહેલા "The Problem of Substance" પાને અધિજ્ઞાનપદાર્થવિચાર નામના એક પ્રકરણમાં ભૌતિકપદાર્થશાસ્ત્રની હદમાં ચારવાર પેશી જાય છે. પરન્તુ એ સંબન્ધમાં હું હાલ એટલું જ કહેવું બસ ગણું છું કે જડ અને રજૂર્તિની નિત્યતા મિ. હેકલ ધારે છે તેવી સ્વતઃ સિદ્ધ નથી. ગણવા જેવું છે કે

હેકલના પોતાના ૧૮ જીવતાં, પરમાણુ ભાગી પડી એવો પદાર્થ બની રહેવાનાં ચિહ્નો ૧૮ જણાય છે કે જેને સાધારણ અર્થમાં ૧૮ પદાર્થ ન કહી શકાય. અને એમ પણ સંભવે છે કે થોડા વખતમાં કદાચ પ્રયોગશાળામાં ૧૮ પદાર્થના નવા પરમાણુઓ પણ ઉત્પન્ન કરી શકાશે.

છતાં, હું એટલું કબૂલ કરું છું કે હેકલના સિદ્ધાન્તમાં તત્વજ્ઞાનની કલ્પના રહેલી છે, અને તે વિચારવા જેવી છે. એ કલ્પના તે સાધ-સનો સિદ્ધાન્ત નથી, પરન્તુ એક સંભવિત પણ કલ્પિત તર્ક છે. એક અર્થમાં એવી કલ્પના સંભવે છે કે—જે પરમાર્થ સત્ય છે તે હમેશાં કાયમ રહેવું જ જોઈએ : જે વસ્તુતઃ પાયામાંથી સત્ છે—અર્થાત્ કે નજીવા અર્થમાં સત્ નહિ, પણ ગંભીર અને નિરુપાધિક અર્થમાં સત્—તે અસત્ થઈ જાય, શબ્દ થઈ જાય, એ સંભવતું નથી. સોપાધિક કાદાચિત્ક પરમાણુઓના સંયોગો ઉત્પન્ન થાય અને નાશ પામે, પણ એ સર્વના મૂળમાં એવો પદાર્થ રહેશે હોય કે ને નિત્ય જ હોવો જોઈએ.

પદાર્થોના સમૂહો નાશ પામતા દેખાય છે, અને તેથી ઉપર સ્વીકારેલા સિદ્ધાન્ત પ્રમાણે એમનું અસ્તિત્વ સોપાધિક અને તુચ્છ દરે છે. દીવાની જ્યોત ખુદાઈ જાય છે, અને નાશ પામી જાય છે; પર્વત વરસાદ અને પવનમાં ખુદો પડેલો હોઈ ધીમે ધીમે ધસાઈ એની રેતી થઈ જાય છે; એક મદ કે સૂર્ય બીજા સાથે અથડાઈ નષ્ટ થઈ જાય છે. આ બધા પરમાણુઓના કાદાચિત્ક એટલે કે અનિત્ય સંધાતો છે. પણ હવે તો વળી જણાયું છે કે પરમાણુ પોતે પણ તૂટી જઈ વિદ્યુત્કુરણરૂપ થઈ રહે છે, અને આ ચક્રવર્તી પણ કોઈક દહાડે મૂલ 'ઇથર'—(સર્વતી પ્રકૃતિરૂપ આકાશ)—રૂપ દરશે. આમ છે તો આ સર્વ પદાર્થો—પરમાણુ સુદા—અનિત્ય છે, અને આ જડ જગતમાં 'ઇથર' તથા એ 'ઇથર'માં ગતિ વિષય આદિ જે કાંઈ નિત્ય ધર્મ હોય તે—જ કાયમ રહે છે. આ રીતે જડ વિશ્વની અત્યાર સુધીમાં જણાએલી સર્વથી મૂળમાં મૂળ પ્રકૃતિ તે 'ઇથર' (આકાશ) છે.

પણ શું આ ઉપરથી આપણે એમ સિદ્ધ થએલું માનવું કે એ જડ 'ઇથર' સિવાય વિશ્વમાં બીજું કાંઈ છે જ નહિ ? શું એક વસ્તુ છે એટલે તે ઉપરાંત બીજી છે જ નહિ ? એમ માનવું તો તદ્દન અસક્ય છે. આપણે ઉપર જોયું તેમાં પ્રાણ વા જીવ એની તો વાત જ થઈ નથી. જીવ અને 'ઇથર' વચ્ચે યા જીવ અને 'ઇથર'ની સ્પર્શિત વચ્ચે કશો સંબંધ સ્થાપી શકાયો નથી; જીવ શું છે એ હજી જણાયું નથી. જીવ નિત્ય ન હોય ? એવું જડ બોળીયું નાશ પામે છે તેથી એ પણ નાશ પામે છે ? કે જેમ કાગળ બળી ગયા પછી એ કાગળ ઝંસ રૂપમાં ઝાળખી શકાતો નથી તેમ જીવ પણ એવી નવી પરિસ્થિતિમાં સંક્રાન્ત થાય છે કે ત્યાં એ એનો જે છે એવું અનુસન્ધાન રહેતું નથી ? જીવ જડ પરમાણુઓના કોઈક વિશિષ્ટ સંધાત સાથે આવિર્ભાવ પામતો એવો ક્ષણિક પદાર્થ છે કે જે સંધાતનો બંગ થતાં 'નથી' થઈ જાય છે ? કે જીવ તે કોઈ અજડ મૂળ પદાર્થ છે, જે જડ સંધાતથી સ્વતન્ત્ર હોઈ એ સંધાત હારી જડ જગતમાં પોતાને પ્રકટ કરે છે ?

પ્રો. હેકલ આનો તુચ્છકારખર્ચ નકારમાં જવાળા વાળે છે ! અને જેમ પ્રાણને એ

જડનો વિકાર માને છે તેમ ચિત્ત અને વિદ્યાનને પણ—પ્રેમ—ક્રોધ—હાવ્ય—ધર્મ તેમજ ખીજા અનેક અનુભવો જે મનુષ્યે ઉત્પત્તિક્રમમાં સંપાદન કર્યા છે તે સર્વને—એ એમ જ માને છે. ‘પણ હું તમને હાક મારીને પૂછું છું—કે શા પ્રમાણની રૂઢિએ તમે આમ કહો છો? હેંકલ કલ્પના કરે છે કે આ સર્વે ધર્મો જડ પરમાણુઓમાં લપાઈ રહેલા છે તે આધિર્ભાવ પામે છે: એ પરમાણુઓમાં જ પ્રાણ વિવેક અને વિદ્યાનની શક્તિ ગુપ્ત રહેલી છે. અને તે જ પ્રકટ થાય છે. કલ્પના તરીકે આ બરાબર છે, પણ સાયન્સ તો વાળખી રીતે એટલું જ કહી શકે કે “અમને ખબર નથી.”

ઉપરની કેટલીક દીકાનો જવાબ વાળી પ્રે. હેંકલ કહેશે કે ‘હું જે કહું છું તે માત્ર ‘સાયન્સ’ ના એટલે સિદ્ધપદાર્થવિજ્ઞાનના દૃષ્ટિબિન્દુથી નહિ પણ તત્ત્વજ્ઞાનના એટલે કે આધ્ય-પદાર્થવિજ્ઞાનના દૃષ્ટિબિન્દુથી—બવિષ્યમાં દૃષ્ટિ નાંખીને.’ પ્રે. હેંકલનો આ ઉત્તર સર્વના જાણનામાં અને સમજવામાં આવે તો મને પૂરું સન્તોષ છે. તત્ત્વજ્ઞાની તરીકે તો બીજા તત્ત્વજ્ઞાનીના કરતાં પ્રે. હેંકલના વિચારને ખાસ વળનદાર ગણવાનું કારણ નથી. તત્ત્વજ્ઞાની તરીકે એ લખના હોય, અને એમાં ભૂલ કરતા હોય તો પણ, મારે એમને જવાબ દેવાનું રહેતું નથી, કારણ કે હું તત્ત્વજ્ઞાની ગણાતો નથી.

હાલ વિવિધ જણાતા પદાર્થો બવિષ્યમાં એક સિદ્ધ થશે એમ ઘણા સાયન્સવાળાઓ માને છે, પણ હજી સુધી એ સિદ્ધ કરવાનો કોઈ પણ મન ફતેહમંદ નીવડ્યો હોય એમ હું જાણતો નથી. આવા ભગીરથપ્રયત્નની સફળતા માટે વિશ્વનું ઘણું જ ઘણું વિશાળ જ્ઞાન મેળવવાની જરૂર છે, અને તે વધારે સિદ્ધ કરવાની તો આશા નથી, તો પણ એ દિશામાં કાંઈક એવા બજાવી શકાય. જેઓ માનતા હોય કે આ બાળનમાં તેઓએ કાંઈક નવું શોધ્યું છે અને તે જગતનો આપવા જેવું છે—તો તે આપવાની તેમની ફરજ છે. ખીજાઓ એ-માંથી જે જ સાત લાગશે તે ઘ્રસણું કરશે, અને એ સત્યને વિશેષ ચિકિત્સાપશે. આ દૃષ્ટિ-બિન્દુથી જોતાં, પ્રે. હેંકલનો પ્રયાત્ન બરાબર છે. પણ મને સામે છે કે કમતરસીએ, એ વિદ્વાન જે કે અદ્વૈતપ્રકૃતિવાદ રૂપી તત્ત્વજ્ઞાનના તરંગમાં તણાયા છે, તો પણ એના વિ-શેષ વિચારમાં ઉતરી, જડવાદની એવી બાજતો એકસ રીતે વિગતવાર રચાવવા તેમજે પાત્ર કર્યા છે, અને આપણા અનુભવનો વિષય બનતા આ જગતનો એવો સાંકડો અને પરિચિત્ત વિચાર બાંધે છે, કે જર્મનીમાં પ્રે. હેંકલ, આ તરફ કળાકર્મમાં હર્બર્ટ સ્પેન્સરની માફક, એકલા કિનારે પડી રહ્યા છે, અને મનુષ્યવિચારની ભરતીનું મોતું તો બીજા જ તરફ વહેવા માંડ્યું છે. ઓમળીસમી સદીના મધ્ય કાળમાંથી આવતો એમનો સ્વર એકલો એકલો સંભળાય છે, તે વખતના વિચારના તેઓ ઉત્તમ ઉપદેશ છે, પણ એ વિચાર હવે પાછળ રહી ગયા છે. એટલે હવે પ્રે. હેંકલનો સ્વર અરણ્યરહિત જેવો છે. હવે એ એક લસકરના અમણી તરીકેની હાક રહી નથી, પણ લસકર બીજા તરફ વળ્યું છે, અને પોતે એક નિશાનદાર જેવા પ્રથમને દેશાણે નિશાન ત્રાંસી બાંધી છે.—જે કે દ્વિમતથી અને દ્વિતાથી બાંધી છે એમાં તો શક નહિ. અને પોતાના વીરજન્યુઓને નિશાન તરફ પળવા હાક મારી રહ્યા છે! એમની હાક હવે હૈંસબરી રહી નથી પણ નિશાસથી અંકાએલી છે.

૩. હવે આપણે વિચાર કરીએ કે જડ અને ચિત્તેતી એક બીજા ઉપર થતી અસર વિષે 'સાયન્સ' ની પદ્ધતિથી શું શું નક્કી થયું છે? સર્વનો, તળીએ જતાં, સાર આટલો છે:— જડ પદાર્થનું એક જળુ જેને આપણે મગજ કહીએ છીએ એ પ્રમાતા અને પ્રમિતિ (સંવિત-બુદ્ધિ) નું વાદિત્ર પાને કરણ-સાધન છે. એ કરણને જામત કરવાથી માનસિક ક્રિયા ઉપજે છે; અને એ બગડે છે કે ભાગે છે એટલે માનસિક ક્રિયા પ્રકટ થતી બન્ધ પડે છે. વળી આ ઉપરાંત એમ પણ માનવામાં આવે છે અને એ વિષે શંકા કરવાનું કારણ નથી, કે દરેક માનસિક ક્રિયામાં (અત્રે માનસિક ક્રિયાના અર્થમાં આપણે જાણી-અજાણી સઘળી માનસિક ક્રિયાનો સમાવેશ કરીએ છીએ.) મગજના પદાર્થનો કેટલોક ભાગ ખપી જાય છે.

ધારો કે આ સઘળું આપણે કબ્જ કરીએ. તથાપિ શું? આપણે કબ્જ કર્યું છે તે એટલું જ કે ચિત્તેતી જડ ભૂમિકા ઉપર આવિર્ભાવ થવા માટે મગજ—જડ મગજ—એ સાધન છે, મગજ દ્વારા જ આપણે ચિત્તેતી ઓળખીએ છીએ; પણ આપણે એમ કબ્જ કર્યું નથી કે જડ આવિર્ભાવમાં સકલ ચિત્તેતી સમાવેશ થઈ જાય છે; તેમ આપણે એમ પણ માની શકીએ નહિ કે જડની બહાર ચિત્—બુદ્ધિ—વિજ્ઞાનનું કોઈ પણ પ્રકારનું અસ્તિત્વ જ નથી. આત્મા જડમાં મૂર્તિમન્ત-દેહવન્ત બને, પણ તે સાથે દેહની પાર પણ રહેલો હોય ખરો. મગજ એ ચિત્ અને વિજ્ઞાનનું ખરેખર સાધન છે, અને મગજ વિનાના પ્રાણીઓ માટે આ શબ્દો—ચિત્ અને વિજ્ઞાન—અર્થહીન છે; પણ એટલા ઉપરથી એમ કહેવાની કોઈને છૂટ નથી કે એ શબ્દોનો ઉપયોગ જે સત્ય પદાર્થ ઉપર રચાયેલો છે તે પદાર્થ આપણા આ પાર્થિવ મગજ સિવાય કોઈ જ ન શકે. તેમ આપણે એમ પણ ન કહી શકીએ કે જે જડ પદાર્થ મગજને નામે ઓળખાય છે તે વિના ચૈતન્યનું બીજું કોઈ સાધન સંભવી જ ન શકે. છતાં, જડવાદી યા હેકલની તરેહનો અદ્વૈતવાદી એટલે કે જડ-અદ્વૈતવાદી કહે છે તે આ જ છે! અને આ જડ તે પણ આ પૃથ્વી ઉપર માણસના અનુભવમાં આવતા રાસાયનિક પદાર્થો જેમાં 'ઈથર' જેવા, સાયન્સના સાંકડા પ્રદેશની બહારના, અને જેને સિદ્ધ નહિ પણ સાધ્ય માનીને સાયન્સ પ્રવર્તે છે એવા, પદાર્થનો સમાવેશ થવો પણ અશક્ય છે!

આગળ જતાં, આખરે જડ અને ચિત્તેતી કોઈક આન્તર અને આવશ્યક સંબન્ધ સિદ્ધ થશે એ વાતની ના પાડવાની નથી; જે કે અત્યારે, એ થશે જ એમ પ્રતિપાદન કરવું પણ અશક્ય છે. એમ કહ્યના કરવામાં આવી છે કે જેમ જડના પરમાણુ અને હવન્ત પરમાણુના પરસ્પર સંબન્ધ અને ગતિમાંથી મનુષ્યના મગજનો હવપરિમંદલ પાને અવગવહવ (cell) બનેછે, તેમ આ વિશ્વના પૃથ્વી વગેરે અસંખ્ય મદ હવમદ સર્વ આદિ, 'ઈથર' (આકાશતત્ત્વ) ના સમુદાયથી કોઈક પર એવા અજેય આત્માના મગજના અવગવહવ બનતા હોય. આ માત્ર કહ્યના જ છે, પણ તેમાં અશક્યતા કશી જ નથી. અને સાયન્સથી એ વાત દજ સિદ્ધ થઈ નથી તેટલા માટે તદ્વિજ્ઞાનની દૃષ્ટિએ અસાધ્ય—અધિત છે એમ ન કહેવાય. ઉપર જણાવ્યા તેવા ઉચ્ચ અર્થમાં જડ અને ચિત્ વચ્ચે નિત્ય અને આવશ્યક સંબન્ધ કોઈ શકે; અને એક જ મૂલ પદાર્થનાં જુદાં જુદાં સ્વરૂપો કોઈ શકે; પણ જે નીચ અર્થમાં,

જડ એટલે આ પૃથ્વી ઉપરની ધૂળ અને આ આસપાસ દેખાતા સ્થૂળ પદાર્થો, અને ચિત્ એટલે માણસને ચતુર્થ વિચાર, એમ સમજવામાં આવે છે તે તો બલે ઝોગણીસમી સદીના અધુક ભાગને-જેમાં સાયન્સે ધર્મધોષકાર કામ ચલાવ્યું છે—તેને લાપક હોય, પણ નિલ સાયન્સા સિદ્ધાન્ત તરીકે એ ટકી શકે એમ લાગતું નથી.

જડ તે ચિત્તનું “વાદિત્ર” કહેવાય છે : એ ‘વાદિત્ર’ શબ્દ ઉપર વિચાર કરે—તો પણ, જડવાદી પોતાનો સિદ્ધાન્ત બાંધતાં અંધકાર. વાદિત્ર વિના સંગીતનો અવિર્ભાવ અશક્ય છે : પણ વાદિત્રદ્વારા સંગીત રેલ ધરે છે—એ સાધનવડે જડ જગત સાથે એ સંગીત સંબંધમાં આવે છે, હવાને અને આપણી કર્ણન્દ્રિયને હલાવે છે, અને આપણાથી થકી શકાય છે, એ વાદિત્રને બગાડશે તો સંગીત બેસડું થશે; અને બામશે તો તે બિલકુલ સંબળાતું બંધ થશે. પણ આટલી વાત ઉપરથી શું એમ કહી શકાશે કે આ જડ અવિર્ભાવ શિવાય “સંગીત” શબ્દનો કાંઈ અર્થ જ નથી ? ગવૈયાએ કાગળ ઉપર કરેલી નોંધ અને વાદિત્રમાંથી કરેલા અવિર્ભાવ શિવાય—શું સંગીતનો કાંઈ આદૈકિક અર્થ જ નથી ? ખરી વાત છે કે ચોમ્પ વાદિત્ર વિના અને ચોમ્પ કર્ણન્દ્રિય વિના આપણે સંગીત વિષે કાંઈ જ જાણીએ નહિ, પણ એથી એમ મનાય નહિ કે તે વિના સંગીતનું અન્દર રહેલું તત્ત્વ હવાથી ભોગવતું નથી કે અર્થહીન છે. શું આ વિષયમાં એવા અગમિત પદાર્થો ન હોય કે જેનો અવિર્ભાવ કરવાને જડ-આપણે જેને જડ કહીએ છીએ તે—અશક્તિમાન હોય ? શું દરેક આદૈકિક પ્રસાદાન પુરુષની આ શ્રિયાદ નથી કે એના વિચારો જડ આકારમાં પૂરેપૂરા ભૂતિમન્ત કરી શકતા નથી ?

જેઓ એમ માને છે કે જે કાંઈ છે તે આ પૃથ્વી ઉપર ચતા અવિર્ભાવમાં જ સમાયેલું છે તેઓને પોતાનું તત્ત્વજ્ઞાન છે, અને એ તત્ત્વજ્ઞાન તેઓ બન્ને સ્વીકારે; પણ ને તેઓ બીજાને એવો અદૈતવાદનો ઉપદેશ કરે કે—હાલ જડ પદાર્થની જે શક્તિ જોવામાં આવી છે એટલું જ સભ છે અને એ શિવાય બીજું કાંઈ નથી; સાંકડા અર્થમાં જે પ્રકૃતિ દેખાય છે તે જ ઇશ્વર છે અને તે ઉપસંત ઇશ્વર એવો બીજો કાંઈ પદાર્થ છે જ નહિ; ચિત્ અને જેને તેઓ જડ કહે છે તે બે પરસ્પર એવા યુગ્માએમાં છે કે ચિત્ તે જડની પાર હોઈ શકે જ નહિ; મગજની ખોપરી વિના જ્ઞાન વિવેક ભાવ પ્રેમ રસ આદિ જે ઉચ્ચ ગુણો તરફ મનુષ્ય શંકાં ખરતું જાય છે તે રહી શકે જ નહિ; આત્મા એ અધુક ઉપન્ત પરિમંદલ (cells)માં યતી ગતિઓનો સરવાળો, તે શિવાય બીજું કાંઈ જ નહિ; અને પ્રકૃતિનો વિકાસક્રમ એનું નામ જ ઇશ્વર, ઇશ્વર એટલે “સઘળી પ્રકૃતિની શક્તિ-ઓનો અનન્ત સરવાળો, પરમાણુશક્તિઓનો અને આકાશતત્ત્વનાં સ્ફુરણોનો સરવાળો”,—ને તેઓનો અદૈતવાદનો ઉપદેશ એવો જ હોય, તો એના તત્ત્વજ્ઞાનીઓએ અણુપદ લોકોનો શ્રોતસમાજ મેળવીને સન્તોષ ખાનવો; અને ને તેઓ સાયન્સના વિદ્વાન તરીકે એ પ્રતિપાદન કરવા ઇચ્છતા હોય તો તેઓએ જાણ્યું કે એમની સ્દામે બીજા સાયન્સના વિદ્વાનો છે જ—જેઓ નિમ્યું તેમના કરતાં વધારે વિશાળ અવલોકન કરવા સમર્થ છે.

૪. જડ પદાર્થમાં સતતગતિશી બળ છે, અને એ શક્તિવડે એની ગતિ થયાં કરે છે—

પણ જડમાં કે જડના બળમાં સ્વતન્ત્ર નિયામક શક્તિ નથી. જડમાં જે બળ રહ્યું છે તેમાં એવી નિયામક શક્તિ રહી નથી કે અમુક દિશાએ જ એને દોરવું અને બીજી દિશાએ નહિ. નિશ્ચેષ્ટ—નિર્ણય જડ પદાર્થ પાછળથી લાગતા ધક્કેલાથી જ હડશેલાય છે, બલિષ્ઠ એના ઉપર અસર કરતું નથી, પહેલેથી વિચારી સમજા માગે એ જડતું નથી, પ્રયત્નથી નક્કી કરેલા ઉદ્દેશ્યસ્થાનને એ શોધતું નથી.

સજીવ પદાર્થની રીત જુદી છે. બલિષ્ઠનો વિચાર એના ઉપર ખાસ અસર કરે છે. બુદ્ધિમાન પ્રાણીને પાછળથી ધક્કો દેશે તો તે એને પરવડશે નહિ; પોતાની ખુશીથી તમારું ખોલાવ્યું એ આવશે, અને એ જ એને જરાખર લાગશે.

રચના, હેતુ—એ એતનનું આન્તર તત્ત્વ છે. કેટલાક આ વિશ્વમાં રચના જેવું કંઈ સ્વીકારતા જ નથી. પણ જો મનુષ્યમાં એ મુલ્ય (રચના માટે જોઈતી બુદ્ધિ) જોવામાં આવે છે તો એમ કેમ કહેવાય કે વિશ્વમાં એ મુલ્ય નથી ? જોમ આપણામાં ઉદ્દેશ્ય પ્રતિ આપણી ક્રિયાઓને દોરવાની અને નિયમવાની શક્તિ છે તેમ આખા વિશ્વમાં પણ એવું જ બુદ્ધિપુરઃસર થતું નિયમન હોય, એમ માનવું શું વધારે યોગ્ય નથી ?

એક મુસાદર હુંગરામાં જૂઓ પડ્યો હોય તો તે રસ્તો હાથ લાગતાં હરખાઈને કહેશે કે : " સાફ થયું; આ રસ્તો મને ઘેર દોરી જશે. " પ્રો હેકલ એમ કહેનારને હસી અને તિરસ્કારી કાઢશે, અને કહેશે કે "જડ પદાર્થમાં વળી દોરી જવાની શક્તિ કેવી ? તે જ પ્રમાણે વિશ્વમાં પણ દોરવાની શક્તિની વાત કરવી તે અર્થહીન છે. વસ્તુઓ—અથાવસ્થિત—જેવી છે તેવી છે કારણ કે છે તે કરતાં અન્યથા થવાની તેઓનામાં શક્તિ જ નથી; નહિ કે બુદ્ધિપુરઃસર તે તેવી છે. ધાસધસાઈ જઈને પગથી પડે તે પગથી કેમ જાણે કે તમે મ્માં રહોહો, અને તે શી રીતે તમને તમારે ઈચ્છેલે સ્થાને દોરી લઈ જાય ? વળી, જે કંઈ જ્ઞાન કે ઉદ્દેશ એ પગથી દર્શાવે છે તે એ પગથીમાં પોતામાં જ હોવાં જોઈએ, એના પરમાણુના જ ધર્મ હોવા જોઈએ. એ પરમાણુઓમાં જ્ઞાન ઈચ્છા વગેરે ધર્મોના કાંઈક અંશ કદાચ માની શકાય, અને મુસાદર એ સમજી શકે તો તે વસ્તુનો ઉપયોગ પણ કરી શકે; પણ એ પગથી કાંઈપણ પ્રકારના બુદ્ધિપૂર્વક હેતુથી સર્જનએવી છે એમ કાંઈ માનતો હોય તો તે માત્ર વહેમને જ ચરણ ચાપ છે, અને એવી સમજણથી એ પગથીએ ચાલતાં પર્વતની કરાડે નીકળી ખીણમાં પડે તો નવાઈ નહિ. "

આ શબ્દો હેકલના પોતાના નથી, પણ રૂપકવાળી ભાષામાં એમનું તાત્પર્ય જણાવીએ તો તે ઉપર પ્રમાણ છે. મારું કહેવું એવું છે કે જડ એ ચિત્તનું સાધન અને આશ્રય છે; ચિત્ત દેહ ધારણ કરીને આ પરિદેશમાન જગતની સાથે વ્યવહારમાં ઉતરે છે, અને એ રીતે જગતના નિયમનનું અને વ્યવસ્થાનું તત્ત્વ પૂરું પડે છે; અર્થાત્ એ વડે જગત અમુક ઉદ્દેશ તરફ દોરાય છે; જડની બુદ્ધિભરી રચનામાં ચિત્ત દેહ ધારણ કરે છે. ઉપર કહી તેવી પર્વતની પગથીમાં પણ ઉદ્દેશ તરફ દોરવાનો ચૈતન્યનો ધર્મ છે; એ પગથી પોતે જો કે જડ છે, તથાપિ એમાં ચિત્તશક્તિ પ્રસક્ત દેહવતી થાય છે.

પાં દરે, આ વિશ્વમાં આપણું સ્થાન વિચારો: એ ખરેખર વિચારવા જેવું છે. આપણે આ જમડીનો એક ભાગ છીએ; એક તરફથી એતાં, આ ૧૮ જમડીનો ભાગ છીએ એમ કહીએ તો પણ ચાહે—જે ભાગને પોતાને પોતાનું માન મેળવવાની શક્તિ પ્રાપ્ત થઈ છે. પ્રથમ તો, આપણે ૧૮માંથી વિદ્યમાને એક જીવંત ભાગ થયા; ૧૮ અવસ્થા કરતાં આ જીવંત અવસ્થામાં યોગી અધિકતા નથી—એમાં ઘણી નવી શક્તિઓ દાખલ થાય છે, પણ ૬૭ એમાં જવાબદારીનો ધર્મ આવતો નથી : ૧૮ જેમ પાછળથી હંડીલાય છે તેમ જીવંત હંડીલાતું નથી; પણ એમાં અમુક હાજરો પૂરી પાડ્યા તરફ સ્વાભાવિક રીતે ખેંચાયેલા છે—જેમ લોહચુમ્બક લોહને ખેંચે તેમ જે બાહ્યવિષય ઉપર સ્વાભાવિક દબા મોટીથી હોય છે તે તરફ એ ખેંચાય છે. પણ દરે તો આપણે એ દબા કરતાં પણ એક પગલું આગળ પહોંચ્યા છીએ; આપણને પોતાનું માન પ્રાપ્ત થયું છે અને આગળ પાછળ એક શક્તિઓ છીએ, જીવજાગમાંથી સીખામણુ લઈ શકીએ છીએ અને બલિષ્ઠ કાગમો ધારણા ઉદેશ તરફ જવા પાન કરી શકીએ છીએ; આપણને સાફ ખોટું સમજવાનું માન મળ્યું છે, અને સાફ પસન્દ કરવાની અને ખોટું તજવાની શક્તિ આવી છે—અને તેથી આપણા કૂંડા માટે આપણે મારે જવાબદારીનો બોલે પડ્યો છે. ૬૭ પણ જે વિષય ઉપર આપણું મન સૌથી વધારે મોટું હોય છે તે વિષય તરફ આપણે દોરણાએ છીએ, પણ આપણામાં જેવું કશુંક આવ્યું છે કે જેને લીધે એ વિષય આપણને દોરણા આપણે બાળી શકીએ છીએ અને જેનાથી એ વિષયનું આપણા મન ઉપરનું બળ નિષ્કાય છે. જેમ પશુઓ વિષય પ્રતિ ખેંચાય છે તેમ આપણે પણ ખેંચાઈ શકીએ અને પશુશર ખેંચાઈએ છીએ પણ ખરું; પણ તે સાથે આપણે આપણી સ્થિતિ પર અતુરતાં શકીએ, અર્થાત્ અમુક વિષયને તામે ન ચતાં બીજા તરફ જવા પારીએ તો ૧૮ શકીએ.

આ સૂચી હી રીતે આપણું એ માનસધર્મોત્પત્તિવિચારના શાસ્ત્ર (Eustatic Psychology) વિચારવા લાયક બાજત છે. પણ સાદી ભૌતિક જુદિના માણસથી તો એ સમજ સહજા જેવું નથી. આપણા પ્રાચીન પૂર્વજોએ એના ખુલાસા માટે કેટલીક પાતાઓ કહી હતી—જેમાં ઘણું જીંડું સત્ય રહેલું છે.

૬૭ આ વિશ્વની લગભગ પૂરેપૂરી આપણને સોંપાઈ નથી. મનુષ્યમનિની કેળવણી એક લાંબી ક્રિયા છે, અને ૬૭ વઢાણુ હંકારવાનું સંપૂર્ણ ચત્ત આપણા હાથમાં મૂકાયું નથી. પણ સાફ ખોટું વિચારવાની અને એમાંથી એક પસન્દ કરવાની ચત્ત આપણને પ્રાપ્ત થઈ છે, અને તેથી જ તે દહારે દેશેની શક્તિ અને જવાબદારી આપણામાં આપ્યા વિના રહેવાની નથી. જ્યારથી આપણામાં પાપ કરવાની શક્તિ આવી ત્યારથી આપણે અધઃપાત થયો એમ દેખાય છે અને દુર્લભી માણસ પણ કરતાં પણ નીચે ગએલો આપણને લાગે છે—એ ખરું; પણ જ્યારે ચાપની શક્તિ સાથે પુણ્યની શક્તિનો વિચાર કરીએ છીએ અને બલિષ્ઠતાં કેવા સાસ થવાનું સામર્થ્ય આપણા હાથમાં મૂકાયું છે એ બેજોએ છીએ, ત્યારે જણાય છે કે મનુષ્યજાત એ પૂર્વની અવસ્થામાંથી અધઃપાતની સ્થિતિ નથી, પણ જીર્ણ મનિની સ્થિતિ છે.

આપણી અને પ્રકૃતિની એકતા છે એ વાત દિલગીરી ઉપજાવનારી નથી, ખરાબ સમજવામાં આવે તો ઉલટી એ ખુશીની વાત છે. જે જીવમાં જીવ્યા વિચાર સુધી મનુષ્ય પહોંચી શકે છે તેનાથી ઉતરતા કોઇપણ વિચારથી એને શાન્તિ જ વળતી નથી. ખરેખરી વસ્તુસ્થિતિ કરતા વધારે જીવો અને વધારે ઉમદા વિચાર સંભવતો જ નથી, આપણા જીવમાં જીવ્યા વિચાર એ સત્ય વસ્તુસ્થિતિની સમીપમા સમીપ હોવા જોઇએ, નહિ તો એવા વિચાર આપણને આઘ્યા જ ન હોત; તેમજ આપણા હૃદયની ઉચ્ચમાં ઉચ્ચ અભિલાષાઓ પણ સત્યની સાથે મળતી જ હોવી જોઇએ, નહિ તો ત્યાં સુધી આપણુ હૃદય પહોંચી જ ન શકે. જ્ઞાન (knowledge) ની અને સાદુતા (goodness) ની ભાવના (જે અદ્વૈતની ભાવના છે તે) સત્ય વસ્તુસ્થિતિ કરતાં અધિક હોઈ શકે જ નહિ; માત્ર દેશ કાળ ભેદો તે અધિક જણાય, અર્થાત્ કે અત્યારે અને આ રથજે જે વસ્તુસ્થિતિ (દૈત) જણાય છે તે કરતા તે આગળ પડતી દેખાય. અને સમસ્ત વિશ્વનું તન્ત્ર આપણે ગ્રહણ કરી શકીએ તો તેને ભાગીને પાંચું મનગમતું ગોઠવવાના કરતાં, એ જોવું છે તેવું મથાર્થ ગ્રહણ કરવું—અને શવે તેવી અપમાન્ય દૃષ્ટના ન કરવી—એ જ આપણને વધારે સાર લાગશે. વિશ્વ આપણી દૃષ્ટનાની બેડીથી બધાએજું નથી—આપણી દૃષ્ટનાથી એ સ્વતન્ત્ર છે, આપણી દૃષ્ટના પોતે જ એનો એક ભાગ છે, અને તે જોઈતી એને મળતી આવે તેટલી જ એ અવિરોધી અને નિર્દોષ થાય. જે આપણને નિર્દોષ અને અવિરોધી રીતે પ્રતીત થાય તે તેટલા જ કારણથી વિશ્વમાં હોવું જ જોઈએ, અને એ પ્રતીતિ તે વર્તમાન કરતાં ઉચ્ચતર સત્યની પૂર્વજાયા છે એમ સમજવું.

આવી મારી માન્યના છે, અને જે કે એમાં આશાનો ભાગ ધણો છે, તોપણ સિદ્ધપદાર્થજ્ઞાનીએ માનવા જેવો સંયુક્તિક મત એ જ છે. સિદ્ધપદાર્થજ્ઞાની, જડ અને ચિત્તના દ્વૈતનો પ્રસંગ આવે એ આલેપથી ન ડરતા, સારી રીતે માને છે કે આપણા સર્વ આત્માઓ—જ્ઞાન ઇચ્છા આદિ સર્વ ચૈતન્ય ધર્મ સુદ્ધો—

“are all but parts of one stupendous whole
Whose body Nature is and God tho soul.”

—એક ‘પરમ’ કૃત્ત્વ’ વસ્તુ (મહાન એક અખડ વસ્તુ) ના ભાગ છે, જે વસ્તુનું શરીર:તે આ પ્રકૃતિ છે, અને આત્મા તે ઇશ્વર છે.

[વસન્ત-ઓફિસ.]

*હિન્દુસ્તાનનો રાજ્યપદ્ધતિ—૧૮૮૦ થી ૧૯૦૫.

ပုဂံပါဠိ၊

કેઈ પણ દેશનો રાજ્યવહીવટ છૂટાં છૂટાં રાજ્યકુલે રૂપી મણકાની માળા નથી, પણ એક અખંડ શરીર છે; તેમાં પણ જો દેશમાં એ વહીવટ બહુધા એક જ સત્તાના હાથમાં રહેલો હોય ત્યાં તો એ તે સત્તાના જ દષ્ટિબિન્દુથી નિયમિતો હોઈ, એવું આજનું સ્વરૂપ તે દાલેના સ્વરૂપ સાથે બહુ સ્પષ્ટ અને સાદી રીતે અન્તરમાંથી જોડાયેલું હોય એ સ્વાભાવિક છે. ઇ. ૧૮૮૦ થી ૧૯૦૫ સુધીના હિન્દુસ્તાનના રાજ્યવહીવટનાં બીજા ૧૮૫૮ થી ૧૮૮૦ સુધીના રાજ્યવહીવટમાં વચાએલાં છે. આ પૂર્વાર્ધનું વિગતવાર સ્વરૂપ અવલોકતાનું આ લેખ ખાટે જરૂરું નથી, તથાપિ ઇ. સ. ૧૮૮૦ માં સ્થિતિ થી હતી એ પૂર્વગીઠિકા રૂપે બતાવવાની તો અગત્ય છે જ.

૬. સ. ૧૮૭૬ માં સર જોન સ્ટુઅર્ટ એ હિન્દુસ્તાનના ખજાનચીટ પદ લીધું અને એણે રાજ્યના આર્થિક તત્વના ધણા મહત્વના ફેરફાર કર્યા. એના સમજા આર્થિક નીતિ. પરિશ્રમનું ફળ એના પોતાના સમયમાં મળી શકવાનું નહતું, પણ ફરજીએ કરતો ગયો અને ધણું કરવા ધારતો હતો. એટલામાં અન-

* આ દેશ આપણા છે અને એના રાજ્યવહીવટના મુશ્કેલીમાં આપણા પોતાના દિત-અદિત સમાજોમાં છે. આ રાજ્યવહીવટ જેટલો આપણા દેશીઓના હાથમાં છે તેટલો આશે તો આપણી જવાબદારી બિપારી જ છે. પણ અંગ્રેજ રાજ્યકર્તાઓની રાજ્યનીતિ જેટલે દરબજે આપણને નુકસાનકારક હોય તેટલે દરબજે તે કામદેસર સુધારવાની જવાબદારી પણ આપણે જ ભાગ્યે છે. આ પ્રાંત ચોખ્ખી રીતે કરવા માટે, આસતા રાજ્યવહીવટ વિશે આપણને એકસ અને પૂરતી માહિતી હોવી જોઈએ. પણ તે માહિતી સામાન્ય જનને થી રીતે પ્રાપ્ત કરવી ? શાળાઓમાં શીખવાતા હિતદાસ ઇ. સ. ૧૮૫૮ મુથી આવીને અટકે છે; અને જલ્દી તો લોક લિટરેચર મુખી પહેલે છે—પણ તે પણ ખાળકોને ઉપયોગી થાય એવા જ સ્વરૂપમાં. વર્તમાનપત્રો આ વિષયના જ્ઞાનનું સાધન છે, પણ ધણે ભાગે તેઓના ઉદ્દેશ આસતી લોકલાભમુખી દર્શાવવા ઉપરાંત અધિક હોતો નથી; વળી એમાં સમાજોની માહિતી આપ તેમ વીખતજેલી હોય છે, અને તે એક વખત કાલપ્રવાહમાં વહી ગયા પણ તે તરર ફરી દૃષ્ટિ ફેરવવાનો સિવાજ જલ્દી થોડો હોય છે. આ કચરખુદી કેટલાક સારા પ્રામાણિક મનને આધારે “વસન્ત” માટે આ લેખ રચવામાં આવ્યો છે. તેમાં રાજ્ય અને પ્રજા ઉભયના વિચારોનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. મૂળ સર ઓકલંડ દેવિવનના લેખ ઉપરથી લખ્યું છે જેટલે એમાં સરકારના દરિમિન્દને અન્યાય થવાનો સંભવ નથી. ટીકામાં પ્રજાપક્ષના અરજીઓના વિચારો જણાવ્યા છે. વિરોધમાં કેટલીક નવલુપા બોગે હકીકત પણ નીચે ઉમેરી છે. આશા છે કે યુવરાતી વાંચકને, આપણા દેશના રાજ્ય-વહીવટ વિશે નિષ્પક્ષપાત વિચાર બાંધવા માટે આ લેખ કાંઈક ઉપયોગી થશે.

તત્ત્વી,

તુઝી.

ધાનીસ્તાન સાથે લઢાઇ બગવાથી એની સધળી યોજનાઓ અમલમાં ન મૂકી શકાઇ. પહેલાં, ઉત્તરમાં સિન્ધુથી તે દક્ષિણમાં મહાનદી સુધી ૨૩૦૦ માઇલની મીઠાજાતની સરહદ બાંધેલી હતી અને તે ઉપર લગભગ ૨૦૦૦ માણસ રોકવાં પડતાં હતાં એ સરહદ એણે કાઢી નાંખી. અને દેશની અંદરની મીઠા જાત સર્વત્ર એકસરખી કરી: બંગાળામાં અને ઉત્તર હિન્દુસ્તાનમાં ઘટાડી, અને મુંબાઇ મદ્રાસમાં વધારી. દેશી રાજ્યોને કોમ્પેન્સેશન (પૈસા રૂપે બદલો) આપી, એમાં આવેલા ઘણા અગરો અંગ્રેજ સરકારે સ્વાધીન કરી લીધા. મીઠાનો ઉપભોગ એકદમ વધ્યો અને તે પ્રમાણે સરકારની ઉપજ પણ વધી. ૧૮૭૫-૭૭ માં ૨૪,૪૨૪,૦૦૦ મણ મીઠું ઉપડતું તેને બદલે ૧૪૭૯-૮૧ માં ૨૭,૫૫૦,૦૦૦ મણ ઉપડ્યું, અને ઉપજ પણ ૫,૯૯૬,૦૦૦ પાઉંડ (આ લેખમાં સર્વત્ર ૧૦ રૂ. નો પાઉંડ સમજવો) થી વધીને ૬,૮૩૪,૦૦૦ પાઉંડ થઇ. એવાં જ ફેરફાર પરદેશથી આવતા સૂતરાડિ કાપડ ઉપર લેવાતી જાકાતની બાબતમાં કરવો ધાયો હતો, અને તેની કાંઇક શરૂઆત પણ થઈ હતી. ઇ. સ. ૧૮૭૭ ના જુલાઇમાં હાઉસ ઓફ કોમન્સે ફરાવ કંપી કે હિન્દુસ્તાનમાં સૂતરાડિ કાપડની આવક ઉપર લેવાતી જાકાત વેપારમાં પ્રતિબંધકારક છે અને તેથી તે બનતી સગવડે રદ કરવી. ૧૮૭૮ માં એમાં થોડોક ઘટાડો કરવામાં આવ્યો, અને બીજી જાકાતમાં પણ કેટલોક ફેરફાર કર્યો, જેથી હિન્દુસ્તાનની ઉપજને ૭૭,૦૦૦ પાઉંડની ખોટ લાગી. ૧૮૭૯ માં સૂતરાડિ કાપડની જાકાતમાં વળી ઘટાડો કર્યો જેને પરિણામે ૨૦૦,૦૦૦ પાઉંડની ખોટ પડી; અને એ કરતાં પણ વધારે નુકશાન ખમવાની સરકારની ઇચ્છા હતી, પણ આફઘાનીસ્તાનની લઢાઇએ એ ઇચ્છા પાર પડવા દીધી નહિ.

૧. આ આર્થિક નીતિ વિષે તદ્દન કલેટા જ મત પ્રગટાવ્યો છે. મિ. ફ્રાંક એમના "Victorian Age" માં જણાવે છે તે પ્રમાણે હિન્દુસ્તાનમાં આવતા વિલાયતી કાપડ ઉપર લેવાતી જાકાતનો ઇનિહાસ બહુ ખેદકારક છે. બળવા પછી કંપનીની સત્તા રાણી સરકારના હાથમાં ગઈ તે વખતે બળવાનું સધળું ખર્ચ તથા કંપની પાસેથી આ સત્તા વેચાણ લીધી તેની કિંમત-એ સર્વ બોલે હિન્દુસ્તાનને શિર નાંખવામાં આવ્યો. એ ભારે દેવું વાળવા માટે હિન્દુસ્તાનની ઉપજ વધારવાની જરૂર પડી, અને તેથી વિલાયતી સૂતર કાપડ ઉપર જાકાત નાંખ્યા શિવાય છૂટકો નહતો. પણ ૧૮૬૦ થી ૭૪ સુધીમાં વિલાયતી માલ ઉપર જાકાત વારંવાર ઘટાડવામાં આવી. ૧૮૭૧ ના જાકાતના કાયદામાં વિલાયતી સૂતર ઉપર ૩૩ ટકા અને કાપડ ઉપર ૫ ટકા જાકાત હતી તે સ્થાને મેન્ચેસ્ટર (લાંકેશીયર) ના વેપારીઓએ સખ્ત ધાંધળ મચાવી મૂક્યું, અને જો કે એમની આરજમાં એક સ્થળે હિન્દુસ્તાનના ગરીબ લોકને કાપડ મેંધું ન પડે એવો પરોપકારનો હેતુ દર્શાવ્યો તથાપિ એના બીજા ભાગમાં અન્તરૂનો આશય પ્રકટ કરી દીધો અને હિન્દુસ્તાનમાં ઘણી મિલો ચલા માંડી છે એમ શ્રિયાદ કરી. હિન્દી સરકારનું વાજબી ફહેલું હતું કે જાકાત બહુ જૂજ છે અને તેનો બોલે લોક ઉપર પડતો નથી; ઉલટું, એ ઉપજ કાઢી નાંખીએ તો લોક ઉપર કર નાંખવાની જરૂર પડે એમ છે. આ વખતે (૧૮૭૪) લિબરલ પક્ષની હાર થઈ, કન્ઝર્વેટિવનો કારભાર શરૂ થયો હતો. તેઓએ લંકેશીયરના વોટ ખાતર હિન્દુસ્તાનનું હિત અવગણી, જાકાત કાઢી નાંખવા તરફ વૃત્તિ દેખાડી. લૉડ નૉર્થબ્રૂક લિ-

લૉર્ડ મેયોનાર વખતમાં, હિન્દુસ્તાનના જુદા જુદા ભાગની ઉપજ તે તે પ્રાંતમાં જોઈ આપવાની યોજનાનો આરંભ થયો હતો; એટલે કે તે તે પ્રાંતની ઉપજના અને ખર્ચના કેટલાક ભાગ આપત તે તે પ્રાંતિક સરકારને સ્વતંત્ર અપવાર સોંપવામાં આવ્યો હતો, જેથી હિન્દુસ્તાનની વડી સરકારને માથેથી કેટલોક ભોળો ધટ્યો. ૧૮૭૭-૭૯ માં આ યોજના વધારવામાં આવી. અમુક પ્રાંતાની ઉપજ પ્રાંતિક સરકારને સોંપી દીધી—જેથી તેઓ એ ઉપજમાં પોતાને અતુલ્ય પડ્યો સુધારો કરે, અને એમાંથી કેટલું શી આપતમાં ખર્ચવું એ વિષે વિચાર કરીને પોતાને ઠીક પડે તેમ ખર્ચે. આ સાથે, કેટલાંક પ્રાંતાનું ખર્ચ, પણ પ્રાંતિક સરકારને માથે નાંખ્યું, અને પ્રાંતિક સરકારને અમુક ઉચ્ચક

અરસા હતો અને બિનજગતી નીતિ પસંદ કરતો હતો, પણ એ સાચો અને ન્યાયી. મહર્ષિજી જનરસ હતો અને જાણતો હતો કે એ જગત ગાત્ર ઉપજ પૂરતી જ છે અને તે ગાત્ર ઉપર પડતી નથી, તેથી તેણે જગત તદ્દન કાઢી નાંખવાનું તો કયુલ ન કર્યું—પણુ સને ૧૮૭૫ માં નવો જગતી કાયદો પડ્યો તેથી વિલાયતના વેપારીઓને કેટલોક ફાયદો થયો અને હિન્દુસ્તાનની ઉપજમાં ૩૦૮,૦૦૦ પાઉંડનું નુકશાન થયું. તથાપિ સરકાર કાયદો ઉપર જે જગત રાખી તેથી હિન્દુસ્તાનને ૮૦૦,૦૦૦ પાઉંડનું નુકશાન થતું તે વાશે અટક્યું. પણ કન્ઝર્વેટિવ પક્ષના અગ્રણી મિ. ડિઝરએક્સીએ અને હિન્દુસ્તાનના પ્રધાન લૉર્ડ સૉસ્થરફિએ તો ખુલ્લી રીતે સંજ્ઞાપિત કરાવ્યું બતાવી કૅટેશીયરની મહેરબાની મેળવવા ખાતર સન ૮૫૮ની જગત કાઢી નાંખવાનો લૉર્ડ નૉર્થચૂકને બહુ આગ્રહ કર્યો. લૉર્ડ નૉર્થચૂકને નવી અધ્યાપીસતાન પ્રત્યેની સંવચનીતિ પસંદ નહતી અને આર્થિક નીતિમાં પણ હિન્દુસ્તાનનાના સેક્રેટરી ઓફ રેવેન્યુ લૉર્ડ સૉસ્થરફિ સાથે વિરોધ થયો—તેથી નેમજો સંજ્ઞાપિત આપ્યું, અને જગત મારી નાંખવાનો વૃક્ષ લૉર્ડ લિટને આવી અમલમાં મૂક્યો. લૉર્ડ લિટનેની કાઉન્સિલના ઘણા ખસ મેમ્બરો મિ. બ્લિટ્સિ સ્ટ્રોકર. વગેરેએ હિંમતથી પોતાનો મતભેદ નોંધાવ્યો—મિ. દત્ત એમના પુરતકમાં વાચકને એમનાં નામનું શુભ સ્મરણ કરાવે છે; અને સેક્રેટરી ઓફ રેવેન્યુની કુમક રહેનાર સર રેચર્ડ સ્ટ્રેચી અને હિન્દી સરકારની મદદ રહેનાર સર જૉન સ્ટ્રેચીનો ફિટકાર કરી સમાપ્તિમાં કહે છે કે—વોટ ખાતર કરેલી આ નીચતા વોટ મેળવવામાં પણ સફળ ન થઈ: સને ૧૮૮૦ માં કન્ઝર્વેટિવ પક્ષે હાર આપી.

૨ મિ. દત્ત લૉર્ડ મેયોની આર્થિક વ્યવસ્થામાં એ મહેન્ટાં દૂખણે બતાવે છે:—(૧) જે બાંધકામમાંથી પાછું વળતર થતું હોય, જેમકે રેલવે, તે વાર્ષિક ઉપજમાંથી ન કરતાં નવી જોન કાઢીને કરવાં—આ વ્યવસ્થાનું પરિણામ એ થયું કે ત્યારથી ધમધોકાર અને ગેરવા-જાખી ખર્ચ થવા માંડ્યું; (૨) પ્રાંતિક સરકારને કેટલીક આર્થિક સ્વતંત્રતા આપતી વખતે, તે તે પ્રાંતને વંડી સરકાર તરફથી અમુક રકમ આપવાની દેવાની, અને તે પહેલેથી જાણી જોઈને એટલી થોડી રાખી કે તે પૂરી કરવા ખાટ પ્રાંતિક સરકારને પોતપોતાના પ્રાંતમાં નવા કર નાંખ્યા શિવાય છૂટકો ન થાય. આ નવો કરનો ભોળો જમીન ઉપર પડ્યો. આ બીજી વ્યવસ્થા વિષે રિનેસ કમિટિને લૉર્ડ લૉરનેસે વિરુદ્ધ આંબાપા આપ્યો હતો. આમાંની પહેલી વ્યવસ્થા વેલ્થ-કમિસનનો રિપોર્ટ જોતાં જણાય છે કે મૂળ લૉર્ડ લૉરનેસે ૧૮૬૯ ની જાનેવારીની પોતાની મિનિટમાં સૂચવી હતી.

રકમ આપવાની કરાવી એમાંથી એમણે એ આખત પોતાની મરજી પ્રમાણે ખર્ચ કર્યું. એથી પ્રાન્તિક વહીવટમાં વધારે કરકસર અને સુધારો થવા લાગ્યો; અને વડી સરકાર પ્રાન્તિક સરકારની વારંવાર નાણાં માંટેની માગણીમાંથી મુક્ત થઇ. એ માગણી બરાબર છે કે નાહ એ વિષે અભિપ્રાય બાંધવાની, ખરૂં જોતાં, વડી સરકારની યોગ્યતા પશ્ચ ન હતી.

૧૮૮૦ પહેલાંના એકવીસ વર્ષમાં ઉત્તર અને દક્ષિણ હિન્દુસ્તાનમાં કેટલીકવાર વિનાશ-

કારક દુકાળ પડ્યા હતા; તેમાં ૧૮૭૭-૭૮ નો મદ્રાસ ખલાકાનો

દુકાળ:

દુકાળ ધણો સખ્ત હતો. એ દુકાળને પરિણામે ૧૮૭૮ ના જન્યુઆરી

રેલવે અને જળાશય. માસમાં જનરલ સ્ટ્રેંગીના પ્રમુખપણા નીચે, ભવિષ્યમાં આવ્યા દુકાળો

પડે તો તેનું સંકટ કેવી રીતે ઘટાડી શકાય તે વિષે સૂચના કરવા, સાર,

એક કમિશન નીમવામાં આવ્યું. ૧૮૮૦ માં એ કમિશને રિપોર્ટ રજુ કર્યો, તેમાં દુકાળ

વિષે સંપૂર્ણ મીમાંસા કરી. તેમણે ચર્ચલા વિષયમાં મુખ્ય વિષય રેલવે વધારવા આખતનો

હતો. ૮૭૮ માં, ગૅરેન્ડીથી પહેળા પાટાની છેલ્લાં ૨૮ વર્ષમાં બંધાએલી ૬૦૦૦ માઇલ

રેલવે હતી; અને સરકારની પોતાની, તે પહેલાંનાં નવ વર્ષમાં પહેળા પાટાની ૧૦૫૦ માઇલ,

અને સાંકડા પાટાની ૧૨૦૦ માઇલ હતી—એટલે, બધી મળીને આખા દેશમાં ૮૨૫૦

માઇલ રેલવે હતી. ગૅરેન્ડી આપીને રેલવે બંધાવવી સરકારને મોંઘી પડતી હતી, અને તેથી

લૉર્ડ એગ્રોએ, લોન કાઢીને અને તે સાથે વાર્ષિક ઉપજમાંથી કેટલુંક નાણું નાંખીને સરકારે

પોતાની સ્વતન્ત્ર રેલવે બાંધવી એવો ધારો શરૂ કર્યો હતો.^૩ ઉપર જણાવેલા દુકાળ કમિ-

૩. 'ગૅરેન્ડી રેલવે' (સરકારની જમીનગીરીની રેલવે) અને 'રેટ રેલવે' (સરકારની સ્વતન્ત્ર રેલવે) સંબંધી મિ. દાદાબાઈનું નીચે પ્રમાણે કહેવું છે:—

"The guaranteed railways not only ate up everything in this manner, but compelled India to make up the guaranteed interest also from her produce. The remedy then was adopted of making State railways. Now, under the peculiar circumstances of India's present prostration, State works would be, no doubt, the best means of securing to India the benefits of English capital. But the misfortune is that the same canker eats into the State works also—the same eating up of the substance by European employes. The plan by which India can be really benefitted would be that all kinds of public works or mines, or all works that require capital, be undertaken by the State, with English capital and Native Agency, with so many thoroughly competent Europeans at the head as may be absolutely necessary."—*The Poverty of India*.

(ભાવાર્થ:—ગૅરેન્ડી રેલવે યુરોપિયન નોકરોના પગારરૂપે અને કંપનીના નફારૂપે બધું ખાઈ જતી એટલું જ નહિ, પણ સરકારે કબ્જેલું બાજ દેશની સામાન્ય ઉપજમાંથી બરી આપવું પડતું. તેથી સરકારે પોતે રેલવે બાંધવા માંડી. વર્તમાન સ્થિતિમાં ઇંગ્લંડની મૂડીનો હિન્દુસ્તાનને લાભ આપવાનો આ સારામાં સારો રસ્તો છે. પણ ડઃબ એ છે કે સરકારી રેલવેમાં પણ યુરોપિયન નોકરો પગારરૂપે પૈસા તાણી જાય છે. હિન્દુસ્તાનને ખરો લાભ લાવે જ મળે કે જ્યારે મોટી મૂડી જોઈએ તેવાં રેલવે આજુ વગેરે લોકોપયોગી કામ ઇંગ્લંડની મૂડીથી પણ દેશી લોકને હાથે સરકાર પોતે કરે.)

શને એવી ગણતરી કાઢી કે દુકાળમાં ઉપયોગી થઈ પડવા માટે કુલ ૨૦,૦૦૦ માઇલ રેલવેની જરૂર છે. તેઓએ જણાવ્યું કે “ જ્યાં સુધી દેશમાં એટલી રેલવે અને નહેરો ન થાય કે જે વડે અનાજ જ્યાં જરૂર પડે ત્યાં સેધિ ભાવે અને મોટા જગ્યામાં લઈ જવાય, ત્યાં સુધી સરકારે કેટલોક સ્થળે અને કેટલાક લોકને અસાધારણ મદદ આપ્યા વિના ચાલશે નહિ, અને દુકાળ રૂપી ભારે આશ્રત આવી પડવાનો ભય નિવારી શકાશે નહિ. માટે, દેશની અન્દર એક સ્થળેથી બીજે સ્થળે માલ લઈ જવાનાં સાધનોમાં સુધારો કરવો; વેપારના સ્વતંત્ર માર્ગમાં જે જે પ્રતિબંધ હોય તે દૂર કરવા; થોડા સ્થળે, ખેતરોમાં પાણી પૂરું પાડવા માટે, નહેરો, તળાવ વગેરે જાળાશયો રચવા; અને ખેતીમાં સુધારો કરવો—આ અમને વરસાદની તાણુથી ઉત્પન્ન થતી અનાજની તંગીમાંથી બચવાના ઉપાયો જણાય છે”. આ પ્રમાણે એ કમિશને સચવેલી ચોજનામાં જો કે વખત જતાં કેટલોક સુધારો વધારો કરવો પડ્યો છે, તથાપિ રેલવેની જરૂરિયાત સંબંધી એણે આપેલી સલાહ સરકાર હજી સુધી અનુસરે છે. તેમજ એ કમિશને, પબ્લિક વર્ક આતા તરફથી યએલાં જાળાશયો ઉપર વિચાર કરીને, દરેક પ્રાંત માટે, તે વખતની ચાલતી ચોજનાનુસાર, ઘણો વધારો કરવાની ભલામણ કરી હતી. ૧૮૯૮ ના કમિશનના રિપોર્ટમાં ટાંકેલા આંકડામાંથી જણાય છે કે ૧૮૭૮ માં ૫,૧૭૧,૪૯૭ એકર જમીન ખેતરમાં પીવાયો લઈ પાણી આપવા માટે બાંધેલી નહેરોથી, પવાતી હતી.

ધ. સ. ૧૮૭૪ માં બંગાળમાં દુકાળ પડ્યો ત્યારથી લૉર્ડ નૉર્થચૂકે જણાવ્યું હતું કે હડાપણુવાળા સત્યવહીવટમાં ખર્ચ કરતાં કાંઈક ઉપજનો વધારો દુકાળ નિવારણ પડવો જ નોંધએ પણ તેટલા વધારા ઉપરાંત સારાં વર્ષોમાં જે વધારો પડે તેમાંથી અચૂક રકમ બાબતુ ઉપર રાખવી અને એનું દુકાળનિવારણ ફંડ કરવું. દુકાળનાં વર્ષોની સદાસરી કાઢતાં પાછા જોઈ એમ નક્કી કરવામાં આવ્યું હતું કે દુકાળથી થતું ઉપજતું નુકશાન અને ખર્ચનો વધારો મળીને, વર્ષ દીક ૧,૫૦૦,૦૦૦ પાઉંડથી* વધારે નોંધશે નહિ. ૧૮૭૭ માં સર-

૪ આગળ જતાં, પંદર લાખને બદલે માત્ર દસ લાખ દુકાળ ખાતે બાબતુપર મુકવામાં આવતા, અને કેટલીક વખત તે બીજા કામમાં ખરચાઈ પણ જતા. તે માટે વેક્ષની કમિશન સમક્ષ મિ. ગોખલે, મિ. વાજ વગેરે પ્રજાપક્ષના અચણીઓએ સખ્ત વાંધા લીધા હતા. એના જવાબમાં સરકાર પક્ષ તરફથી એમ જણાવવામાં આવ્યું હતું કે જ્યારે પંદર લાખને બદલે દસ લાખ આ કામ માટે બસ જણાયા ત્યારે સરકારે દસ લાખ રાખવા માંડ્યા તેમાં કાંઈ ખોટું કંઈ નથી. મિ. ગોખલેનું એમ કહેવું હતું કે લઘાઈ વગેરેનાં કેટલાંક અવળાં ખર્ચ માટે ઊઘાડી રીતે કર નાખતાં લોકની બેઠેલી યાય; તે ન થાય તેટલા માટે પાંચ લાખ દુકાળફંડખાતે ઓછા ઉધારી, જમેમાં પાંચ લાખ ફૂનિમ રીતે વધારે બતાવી, એને સામાન્ય ઉપજ ગણી, એમાંથી લઘાઈનું ખર્ચ કાઢવામાં આવતું—આ એક સરકારની ખોટી યુક્તિ હતી, અને એટલી રકમ ન નોંધતી હોય તો જે કર નાખીને એ ઉત્પન્ન કરવામાં આવી હતી તે કર ઘટાડવા. લઘાઈના કારણથી જ દુકાળફંડ ખાતે ઉધારવાની રકમ ઘટાડવામાં આવી હતી એની પુષ્ટિમાં મિ. વાજએ

કારણ એમ માનવું હતું કે તે વખતના ડિપન અને ખર્ચના આંકડા એ સિન્ડુસ્તાનની સામાન્ય સ્થિતિના હતા, અને તેથી દુકાળના પ્રસંગ માટે ઉપર જણાવેલી ગણતરી મુજબ ડિપનમાં ૧,૫૦૦,૦૦૦ પાઉંડનો વધારો કરવો જોઈએ, તથા તે શિવાય કોઈ અણધાર્યું ખર્ચ આવી પડે તો તે કાલ્યા માટે બીજા ૫૦૦,૦૦૦ પાઉંડ જોઈએ. આ પ્રમાણે ૨,૦૦૦,૦૦૦ પાઉંડનો વધારો પડવો જોઈએ, તેમાંના મોટા ભાગ ઉપર અતાવેલી લૉર્ડ મેયોની જોડવાણીને અને પ્રાન્તિક સરકારને માંથે નાંખવામાં આવ્યો; અને આફ્રીના માટે ક્લોક ઉપર નવો કર નાંખવામાં આવ્યો. પંચગાળ, વાયવ્ય પ્રાન્ત, અવધ અને મધ્ય પ્રાન્તમાં જમીન ઉપર પ્રચુરણ વેરા નાંખીને ૩૨૫,૦૦૦ પાઉંડ વધારી લીધું. વેપાર ઉપર “લાઇસેન્સ ટૅક્સ” નાંખ્યો તેના ૮૨૦,૦૦૦ પાઉંડ ઉપજ્યા—આ રીતે દુકાળનિવારણ

જણાવ્યું હતું કે ૧૮૮૬ થી ૮૯ સુધીનાં ત્રણ વર્ષમાં જ્યારે ક્ષત્રદેશમાં અને અન્યત્ર લાઇધનું કામ ચાલતું હતું તે જ વખતે પંદર લાખને બંદેલે ૩૦૮૦૨ પાઉંડ ૯૧૪૦ પાઉંડ અને ૭૮૩૩ પાઉંડની જૂજ રકમો આ દેશમાં કાલ્યામાં આવી હતી—એ શું માન કાકતાલીય જ હતું? સરકારને હવે દુકાળ ખર્ચ માટે પંદર લાખની મોટી રકમ જુદી રાખવાની જરૂર નથી એ વિષે વેલ્ષી ઇમિશનમાં સર જેમ્સ પીલ અને મિ. ગોખલે વચ્ચે થયેલી ઝપાઝપીમાં મિ. ગોખલેએ કહેલા શબ્દો કેવા ખરા પડ્યા છે એ જણવા જોગ હોવાથી નીચે ઉતારીએ છીએ:—

Sir J. Peile—“Did you see what Sir James Westland said as to the results of the Famine Grant, that, though the present famine is a very much more widely extended one than the famine of 1876, yet the Government anticipated that the expenditure would be considerably less; and that he attributed to the construction of protective railways from the Famine Insurance Grant?”

Mr. Gokhale—That remains to be seen; if the famine extends over two years as it did 30 years ago, I fear things will be too horrible to think of. That is my view.

Sir J. Peile—It is not necessary to assume that, in order to give a dark colour to the picture?—

Mr. Gokhale—I do not want to, but you must compare like with like. That famine lasted two years; how can you compare that with this famine?

આ સંવાદની તારીખ 13th April 1897—સંવત ૧૮૫૩. સાર પછી “એ વર્ષમાં” દુકાળે કેવું ભારે રૂપ પકડ્યું, તાત્કાલિક મદદ માટે કેટલાં કેટલાં ફંડો ઊભાં કરવાં પડ્યાં, અને છેવટે ભવિષ્ય માટે પણ જયપુરના મહારાજાની ઉદારતાનો કેવો લાભ જોવો મળ્યો છલાદિ હકીકત સુવિદિત છે. આપણા અંગ્રેજ અધિકારીઓ આ દેશ વિશેની પોતાની માહિતીનું જેમ થોડું અનિમાન રાખે તેમ સૌંદર્ય.

૫ લૉર્ડ કર્ઝને વાયવ્ય પ્રાન્તમાં દુકાળફંડ માટે નંખાએલો વેરો દૂર કર્યો છે એ સ્મરણમાં રાખવા જેવી હકીકત છે.

૬ નવાઈ જેવું છે કે જ્યારે સર આંકલંડ કૅશિયન લાઇસન્સ ટૅક્સ દુકાળ ફંડ માટે નાખવામાં આવ્યો હતો એમ કમુલ કરે છે, સારે સર જેમ્સ પીલ એ વાતની ના કહે છે. ખરું છે કે લાઇસન્સ ટૅક્સના કાયદામાં આ વાત જણાવવામાં આવી નહતી,

માટે તે વખતે કુલ ૧,૩૪૫,૦૦૦ પાઉંડનો ઉપજમાં વધારો કરવામાં આવ્યો. આ પૈસામાંથી અથવા કોઈ વર્ષમાં દુકાળ આવે તો તેનું ખર્ચ કાઢતાં ૧૫ લાખ પાઉંડમાંથી બચત રહે. તો તેમાંથી, જેનું વાળવું, તથા અનાજદિના વખતમાં લોકને ઉપયોગી થાય અને એમાંથી ઉપજ પણ આવે. એવાં બાંધકામ કરવાં—અર્થાત્ રેલવે બાંધવી તથા જળાશય બનાવવાં. પણ જે વર્ષે સરકારને ઉપજ કરતાં ખર્ચ વધારે થઈ જતું તે વર્ષમાં, દુકાળ ખાતે આ રકમ કાઢી શકાતી નહિ, અને સામાન્ય ખર્ચમાં એનો વિનિયોગ મંદ જતો.

ઈ. સ. ૧૮૫૮ પછીનાં વીસ વર્ષમાં કેળવણીનો પણ વધારો થયો હતો—જે કે ક્ષેત્રજ્ઞ અને વસ્તી જોતાં એ ઘણી જ પછાત સ્થિતિમાં હતી. ૧૮૫૪ માં કેળવણી. ઇંગ્લંડથી હિન્દી સરકાર પર આવેલા ખરીતામાં, સરકારી કેળવણીખાતું કેવે ધોરણે ચાલશે તે જાણત વગતવાર અને ચોક્કસાણી બતાવવામાં આવી હતી, અને ૧૮૫૯ ના ખરીતામાં, પહેલાના નિયમે માણસોમાં અને વધારે વિસ્તૃત દરવામાં આવ્યા હતા. આ જે ખરીતાઓ એ હિન્દુસ્તાનની કેળવણીનું તાત્કાલિક છે. ૧૮૫૯ માં સરકારી અને ગામડી બંધી મળીને કુલ ૫૦,૦૦૦ નિશાળો હતી, અને તેમાં કુલ ૯૨૫,૦૦૦ વિદ્યાર્થી ભણતા હતા, તેમાંના ૫૦૦,૦૦૦ તો ગામડી નિશાળના. ૧૮૮૧-૮૨ માં ૧૧૨,૬૩૨ નિશાળો હતી (જેમાં યુરોપિયન અને યુરેઝિયન માટેની અને બીજી ખાસ શિક્ષણની આવી જાય.) અને એમાં વિદ્યાર્થીની સંખ્યા ૨,૬૧૫ હતી. બ્રિટિશ અસહેશ બાદ કરતાં બ્રિટિશ હિન્દુસ્તાનમાં, ૧૮૮૧ ના વસ્તીપત્રક પ્રમાણે ૪૨ પુરુષની વસ્તી દીઠ એક પુરુષ અને ૮૫૮ સ્ત્રીઓની વસ્તી દીઠ એક સ્ત્રી ભણતી હતી. આ આંકડા સ્થાને યુરોપની કેળવણી બાબતની ગણતરી લઈએ: ત્યાં નિશાળો જતાં છોકરાં કુલ વસ્તીનો $\frac{1}{4}$ ભાગ ગણાય છે, અર્થાત્ ૬ માણસની વસ્તી દીઠ ૧ માણસ નિશાળે જાય છે. માટે પ્રાથમિક શિક્ષણનો વિસ્તાર વધારવાની ઘણી જરૂર હતી, અને બીજી અર્થ રીતે પણ કેળવણીની ગતિ ઘણી મંદ હતી. ૧૮૫૭ માં હિન્દી ધારાસભામાં પસાર થયેલા કાયદાથી કલકત્તા મદ્રાસ અને મુંબાઈની યુનિવર્સિટીઓ (મહાવિદ્યાલયો) સ્થાપાઈ હતી. તેમાં બીજા બધા પ્રાંતો કરતાં બંગાળ અને મદ્રાસ એકંદરે કેળવણીમાં આવડળ વધાર્યા હતાં; પણ એની મહોદી અને બુદ્ધિશળી પારસી વસ્તીને લઈ મુંબાઈ પણ હમેશાં કેળવણીમાં ઝંપુ પદ ભોગવે છે.

હિન્દી ધારાસભાની કૃતિ જેને લીધે બની રહી છે એવા ત્રણ મહોદા કાયદાઓ પાંચે કોડ (ફોર્મલરી સિસ્ટમનો કાયદો) ક્રિમિનલ પ્રોસીજર કોડ કાયદાઓ: (ફોર્મલરી ક્રાઇમ ચલાવવાનો કાયદો) અને સિવિલ પ્રોસીજર કોડ (દીવાની ક્રાઇમ ચલાવવાનો કાયદો) જે ૧૮૫૦ અને ૬૦ વચ્ચેના દશકનો પૂર્વ ભાગમાં થયા. સર હેન્રી સમ્નર એડન, અને સર ફ્રિડ્રીક્-લેમ્સ રેડીન્ડન—

પણ તે વખતે સેક્રેટરી ઓફ સ્ટેટ વગેરે સરકારના અધિકારીઓનાં બાબતોમાં અને લેખોમાં લાઇસન્સ ટેક્સ નાખવાનું આ જ કારણ બતાવવામાં આવ્યું છે અને તેથી એ કરનાં ઉપજનો બાજે માથે ઉપયોગ કરવો એ સેક્રેટરી ઓફ સ્ટેટ આપેલી કબુલાતનો ભંગ છે એમ પ્રમુખના અંતરણીઓનું કહેવું છે.

એમના શ્રમથી હિન્દી કાયદાની પુસ્તકમાળામાં પુરાવાનો કાયદો, ખ્રિસ્તી લંડોનો કાયદો, મુસલમાનના અને પારસીઓના લંડોનો કાયદો, છોકરીઓને દૂધ પીતી કરવાનું અટકાવવાનો કાયદો, તોશની કોમને લગતો કાયદો, તથા નાના પ્રકારના જંગલ ખાતાના કાયદા ઉમેરાયા. ઉત્તર હિન્દુસ્તાન અને અને અવધમાં જમીનદાર અને ખેડૂત વચ્ચેના સંબંધની ખાખતમાં ધારાસભાએ લક્ષ દીધું. કલકત્તા મદ્રાસ અને મુંબાઈને મળતી હાઈકોર્ટ વાયવ્ય પ્રાન્તમાં સ્થાપવામાં આવી. પોલિસખાતું આખા હિન્દુસ્તાનમાં ફરી રચવામાં આવ્યું. તથા આરોગ્ય ઉપર ધ્યાન દેવાની ખાસ જરૂર સ્વીકારવામાં આવી.

હિન્દુસ્તાનનો વેપાર સ્થૂલ આંકડા લેતાં, ૧૮૫૯-૬૪ માં ૪૧૦ લાખ પાઉંડ આયાતનો અને ૪૩૦ લાખ પાઉંડ નિકાસનો હતો, તે વધીને વેપાર-ધન્યો. ૧૮૮૦-૮૧ માં ૬૨૦ લાખ પાઉંડ આયાત અને ૭૬૦ લાખ પાઉંડ નિકાસનો થયો. ખાસ કરીને ચાહનો ઉદ્યોગ જમી ગયો, અને આજ કરતાં કાલે વધારે એમ હમેશાં વધતો ગયો. ૧૮૭૯ માં સુતર અને કાપડની બધી મળીને ૫૮ મિલો થઈ. એમાં ૧૫ લાખ તરાકો અને ૧૨૦૦ સાળો ચાલતી હતી, અને એમાં ૪૦,૦૦૦ માણસો ધન્યે લાગ્યાં હતાં. એમાંની ૪૪ મિલ તો મુંબાઈ તળમાં અને છલાકામાં મળીને હતી; ૬ કલકત્તામાં, ૩ મદ્રાસમાં, અને બાકીની ખીજે ડેકાણે હતી. તે વખતે ૨૧ જ્યૂટ (શણ) ની મિલ હતી, અને તે ધણી ખરી બંગાળામાં હતી. દારૂ તૈયાર કરવાની રીત દાખલ થઈ હતી, અને તે ફેલાતી જતી હતી. કાગળ બનાવવાનાં વરાળખત્રો, અને ખીછ કેટલીક પરચુરણ ચીજો બનાવવાના ધન્ધા પણ જગ્યા હતાં.

આ એકવીસ વર્ષ (૧૮૫૮ થી ૧૮૮૦) ના અર્ધ કરતાં સહેજ ઓછો વખત હિન્દુસ્તાનનું રાજ્ય લૉર્ડ લૉરન્સ અને લૉર્ડ નૉર્થબ્રૂકને હસ્તક હતું. સામાન્ય લક્ષણ. બંને અધિકારીઓ વિચારીને પગ ભરે એવા હતા, અને હિન્દુસ્તાનના રાજ્યવહીવટના પ્રશ્નોમાં બંને જણા જેમ બને તેમ ઓછો ફેરફાર કરવા ચાહતા હતા. દેશના અન્દરના રાજ્યવહીવટમાં ખચેનો ઓળે ન વધવા દેવા તરફ એમનું લક્ષ હતું, અને બહારના રાજ્યવહીવટમાં હિન્દુસ્તાનની સરહદ બહાર જેમ બને તેમ ન જરૂં એમ એમનો નિશ્ચય હતો. 'લૉર્ડ કેનિંગ', લૉર્ડ એલ્ગિન, અને એકન્દરે લૉર્ડ મેયો પણ

૭ આ સત્ત્વશુણી વૃત્તિ ઇંગ્લંડની તે સમયની રાજ્યનીતિનું પ્રતિબિમ્બ હતું એમ મિ. દત્ત બહુ સારી રીતે બતાવી આપે છે. કીમિયન વિગ્રહ પછી ઇંગ્લંડમાં શાન્તિ કરકસર અને દેશની અન્દરના સુધારાનો સમય બેઠો હતો, અને લિબરલ પક્ષ પ્રબળ હતો. કોન્ઝર્વેટિવ પક્ષના અગ્રણી મિ. ડિઝરાઇલીના ખ્રિષ્ટિય સામ્રાજ્યવાદનો હજી ઉદય થયો નહતો. એ અગ્નિના પ્રથમ બડકા આપણા દેશમાં સર પાર્ટલ ફિયરે અને ઇન્ડિયા કાઉન્સિલમાં સર હેન્રિ રૉલિન્સને સળગાવવા માંડ્યા હતા, પણ સર જૉન લૉરન્સે બહુ દૃઢતાથી એ રહામે યુદ્ધ ચલાવ્યું, અને સરહદ બહાર ન છુસવાની એની રાજ્યનીતિ એના પછીના ગવર્નર જનરલ લૉર્ડ મેયોએ પોતે કોન્ઝર્વેટિવ છતાં—ચાલુ રાખી, અને એના પછીના લિબરલ ગવર્નર જનરલ લૉર્ડ નૉર્થબ્રૂકે પણ એ જ કાયમ રાખી. લૉર્ડ લિટનના વખતથી એ બદલાઈ.

પોતાપોતાના સમયમાં એ જ પન્થે ચાલનારા હતા. તેથી ૧૮૫૮ પછીનાં સત્તર વર્ષમાં એટલે કે બળવાના વખતથી ૧૮૭૬ સુધીમાં રાજ્યવહીવટનો સૂર ઉછળીને પગ ન ભરવાનાં સિદ્ધાન્તનો હતો. એ વર્ષો દરિદ્ર ઇન્ડિયા કંપની અને બળવાના સમયની સમીપનાં હતાં. આખા રાજ્યવહીવટનાં ચક્રો આ સમયના પૂર્વાર્ધમાં એક પછી એક તપાસવામાં આવ્યાં હતાં, અને દરેક ખાતામાં થોડો ઘણો જરૂરપૂર્વક ફેરફાર કરવાનો પ્રયત્ન થયો હતો. મુખ્યત્વે કરી, કિયા કરતાં પહેલાં જે અંબાસ અને વિચાર જોઈએ તેનો આ સમય હતો; કંપની શાસેથી રાણીસરકારને હસ્તક આવેલા રાજ્યવહીવટમાં ઠાપણુવાળો પણ ઊંડો પરિવર્ત કરવાનો આ સમય હતો. ૧૮૫૯ પહેલાં થોડાજ વખતથી જે કળવણી અને ખીજ સુધારાની અંસરે શખલ થવા માંડી હતી તેનો અનુભવ હવે ચવા લાગ્યો હતો. પંચુ હજી દરેક ભૂમિદાની અને દરેક વર્ગની વસ્તીમાં બધ મન્દતા અને જરૂતા વસેલાં હતાં. ૧૮૬૦—૭૦ ના દશકના ઉત્તરાર્ધમાં, તે પહેલાં ઉત્પન્ન થએલો નવી રાજ્યનીતિ પરત્વેનો વિશ્વાસ અને એનો અનુભવ પોતાનું સ્વરૂપ દર્શાવવા લાગ્યો.

આપણે જે સમયનો રાજકીય ઇતિહાસ આલેખવા માગીએ છીએ તેના અરણ્ય-દ્યના વખતમાં રિયતિ ઉપર મુજબ હતી. દેશની ઉપજ સંગીન અવરથામાં હતી; દેશ શાન્ત અને સંતુષ્ટ હતો; વખતે અને અવસેકને કેટલોક સુધારો સૂચ્યો હતો; ૧૮૫૭ના બચકર વખત પછી એક જમાનો ઉભો થઈ ગયો હતો. એટલામાં એકદમ ૧૮૭૮ ની અપ્રધાનીસ્તાન સાથેની લડાઈ જાગી. એ લડાઈમાં વિજય પ્રેળવવા માટે જે વર્ષ સુધી હિન્દુસ્તાનની તીન્નેરીએ તાણુ વેડી, દેશનો ઉત્કર્ષ બધ પડ્યો, અને એની નાણાં સંબંધી રિયતિમાં સુધારો થતો અટકી ગયો. આખરે આરે લડાઈ બધ પડી, અને ૧૮૮૦ માં લોર્ડ લિટન વિલાયત વિદાય થયો—ત્યાર પછી એ સુધારાનું કામ પાછું હાથ ધરવામાં આવ્યું. અને સુધારા માટે સરકારે લીધેલી મહેનતથી અને વખત જવાથી દેશ હવે તે ચાર પંચુ થયો હતો.

ઈ. સ. ૧૮૫૯ થી ૧૮૮૦ સુધીના રાજ્યવહીવટમાં ઘણા નામાંકિત પુરોષોએ બાગ લીધો હતો, પણ તે વખતના કોઈ પણ રેખાચિત્રમાં એટલું દર્શાવવા જેવું છે કે સૂચનારો. સર રિચર્ડ સ્ટ્રેચી અને સર જૉન સ્ટ્રેચી એ જે બાધઓએ હિન્દુસ્તાનને સૌથી વધારે સેવા બજાવી હતી, અને ૧૮૬૪ થી ૧૮૮૦ સુધીમાં તેઓએ અનેક ઉચાં પદમાં રહી એક પછી એક આવતા વ્હાઈસરોયને મદદ કરી છે. એક ઐન્જિનિયર ખાતામાં અને બીજો સિવિલ સર્વિસમાં હતા. તેઓએ એકા રહી રચેલા "The Finances and Public Works of India from 1869 to 1881" (૧૮૬૯ થી ૧૮૮૧ સુધીનું હિન્દુસ્તાનનું ઉપજ-ખર્ચખાતું તથા બાંધકામખાતું) એ નામના પુસ્તકમાં તેઓએ સૂચવેલાં અને ચાલુ કરેલાં રાજ્યવહીવટનાં કૃત્યોની કિંમતી નોંધ છે.

[વસન્ત-ઓફિસ.]

* ઇતિહાસનું સાહિત્ય આપણા દેશમાં શી રીતે ઉત્પન્ન કરવું ?

સાહિત્યસભામાં દાખલ થયા પછી, સાહિત્ય સંબંધી ચર્ચા કરવી યા નિબંધ વાંચવો, એ નિયમ હોવાથી, તે ૧૨૪ અદા કરવા આ લેખ લખવાનું સાહસ કર્યું છે.

પ્રથમ મેં જુના શિક્ષા સંબંધી લેખ લખવા ધાર્યું હતું પરંતુ તે વિષય બહુ નાનો અને જનસમૂહને નીરસ અને શુષ્ક થઈ પડે તેવાં હોવાથી, શિક્ષાએ, ઇતિહાસ સાથે અતિ નિકટ અને ઘાડો સંબંધ ધરાવે છે-જે પ્રાચીન ઇતિહાસ તે વખતના રાજ્યો, તેમના રાજ્યની સરહદ, તેઓએ કેટલી મુદત રાજ્યો કીધાં, તેમના વખતનાં કળા કૌશલ્ય, ખાંજ દેશોની અને આસપાસના રાજ્યોની તેમના દેશ પર થયેલી અસર-વિગેરે વિગેરે બાબતો પર પુષ્કળ પ્રકાશ પાડે છે, તે વિષય આ નિબંધના છેવટે ટુંકાણમાં આણીય. પરંતુ વિશેષમાં તો, તેને મળતાં ખાંજ ઉપયોગી અને મહત્વનાં સાધનો જેવાં કે તામ્રપટ, શિલાલેખ, પૌરાણિક વાર્તાઓ, દંતકથાઓ, પરદેશી મુસાફરોના અહેવાલો અને સાહિત્યનાં પુસ્તકમાંથી મળી આવતા ઐતિહાસિક બનાવો વિગેરે જે આપણા દેશના ઇતિહાસનાં પુસ્તક રચવામાં સાધનભૂત થઈ પડે છે તે પર વિવેચન કરીશું; કેમકે આપણા દેશમાં ઇતિહાસના અન્યની મોટી ખોટ છે, અને જેટલા છે તે પૈકી પ્રમાણ અંધ ગણી શકાય એવાં પુસ્તકો તો થણાં જ થોડાં છે, પ્રાચીન ઇતિહાસનું તો પ્રમાણ અંધ ગણી શકાય એવું એક પણ પુસ્તક મળી આવ્યું મુશ્કેલ છે અને જે અર્વાચીન ઇતિહાસો છે તે પણ માત્ર અમુક જ સદાના અને અપૂર્ણ છે તો આ ખોટ પુરી પાડવા સારું ઇતિહાસનું સાહિત્ય આપણા દેશમાં શી રીતે ઉત્પન્ન થાય, ખીલી વધારો પામે, અને દેશનો સારો અને સંપૂર્ણ ઇતિહાસ રચવામાં આ બધાં સાધનો શા કામમાં આવે અને શી મદદ કરી શકે, તે પર વિચાર કરી, વાદવિવાદ કરવો નિરર્થક નહિ ગણાય.

પ્રાચીન સમયથી આપણો દેશ જણીતો છે અને દેશાંતરોમાં સેંકડો વર્ષ થયાં 'સૌરાષ્ટ્ર' * સારી ભૂમિ તરીકે વિખ્યાત છે.

* આ લેખ "શુજરાત સાહિત્યસભા"માં વંચાયો હતો.

* જુઓ "Indulging in such political tendencies, this sentimental race styled Kathiawar "Saurashtra" which according to some of the wise means the 'fair region' or according to others, the, 'region of the sun' and they could not write of it even in state documents without applying to it landatory epithets; as for instance when granting in perpetuity a fief to one of his subjects, the monarch or rather his scribe styles his country "the beautiful kingdom of Vallā Bhadrā" or "Vall the Happy." "Bombay Quarterly Review."

દેશ પર ઘણી વિદ્યાળણ પડી જુદી છે. દગ્ગરો અને લાખો પરદેશીયોએ, દેશને પાયમાલ કરી, યુરી રિયતિએ લાવી મેલ્યો છે. ગૌરવ અને ગ્રીક રાજ્યો, સત્રપ અને મુખ વંશો, વલ્લભી અને ચાલુક્ય રાજ્યો, અને વાઘેલા અને પરદેશીઓની સરદારી નીચે, દેશમાં ઘણી ઉચ્ચલપાચલ યર્ષ ગર્ષ છે. કોઈક સમયે દેશમાં મુલેદાં સ્વપણી નિશ્ચિન્ત, પૈસે રહે સુખી, કળાકૌશલ્યમાં આબાદ અને ચોર છુટાસથી નિર્ભય, કંઈ પણ ફીકર ચિંતા વિના, નિડરપણે, અને આનંદ નિમગ્ન અને છંદગી માગતા હતા, વિક્રમનું રાજ્યસુખ ભોગવતા હતા અને કોઈકવાર અધાધુધી તોફાન આગ અને છુટફાટ અને મારામારી અને કાપા-કાપીથી દેશમાં ત્રાસ વર્તી રહેતો હતો. આવાં આવાં ઘણાં કાળચક્રમાંથી, ચડતી પડતીનાં સુખ દુઃખ અનુભવતો આપણો દેશ પસાર થયો છે. આ સમયના કોટલે પડેલી બાર તેર (૧૨-૧૩) સદીના સાંસારિક, ધાર્મિક, રાજકીય અને સાહિત્યની બાબતોથી આપણે ઘણા અત્તાન છીએ.

એલ્ફીન્સ્ટન લખે છે કે:—

"No date of public event can be fixed before the invasion of Alexander, and no connected relation of the national transactions can be attempted until after the Mahomedan conquest."

દિલ્લીરીની વાત છે કે હાલ ઇતિહાસના લાભ અને હેતુઓથી ખાદિનગાર જનાં, દેશનો સાહો અને સરળ, સર્વ વિપયોથી બરપૂર, મનને આનંદ આપનાર, અને નીતિ અને હકાપણનાં શિક્ષણો સીખવે અને વ્યવહાર કામમાં ઉપયોગ કરી શકાય એવો એક પણ ઇતિહાસ આપણે પ્રસિદ્ધ કરી શક્યા નથી. સાધનો નથી એમ નથી પણ આ તરફ મોઢાં લાલ આપતું નથી. પરિણામમાં આપણો દેશ બીજી પ્રગતી આખમાં દલગે પડ્યો છે. એક દેશો ગૃહસ્થ હાલ લખે છે કે:—

"India suffers to-day in the estimation of the world more through that world's ignorance of the achievements of the heroes of Indian history than through the absence or insignificance of such achievements."

હાલ ગ્રીસ અને રોમ, હજુમ અને એસીરીઆ, ઇંગ્લાંડ અને ફ્રાન્સ, જાપાન અને કેરીઆના ઇતિહાસો આપણે વાંચીએ છીએ, બણીએ છીએ, પણ આપણામાંના ઘણા યોદ્ધા દેશના ઇતિહાસ તરફ લક્ષ આપે છે અને જે યોદ્ધા નિહાનોએ દેશના ઇતિહાસનો અભ્યાસ કર્યો છે તેમણે આપણા દેશના ઇતિહાસના સાહિત્ય સાફ કમું કંઈ નથી. દેશના ઇતિહાસની આ વર્ગે શી સેવા બગવી છે? હું. હું. હું કે ઇતિહાસની આ જગનામાં માન્ય થતી વ્યાખ્યા પ્રમાણે આપણા દેશમાં હજુ સુધી આપણા દેશો વર્ગ તરફથી એક પણ પ્રસ્તુત બહાર પડેલું આપણને માલુમ નથી. આ ફરજ અંદાં કરવી, એ દરેક દેશોનું અને ખસુસ કરી આપણા સભાસદોનું ખાસ કર્તવ્ય છે. વિચાર કરતાં પ્રથમ સ્વાભાવિક ઉદ્દેશો કે શું આ પ્રાચીન અને ગત ઇતિહાસ રચવાને આપણી ખાસે પૂરતાં સાધનો અને પ્રત્તિકો

છે ? હું ખાત્રીપૂર્વક કહું છું કે આપણા દેશમાં મળી આવતાં શિક્ષા, તામ્રપટ્ટો, શિલાલેખો અને ગુફામાં આવેલા લેખો, પૌરાણિક ઇતિહાસો અને દંતકથા, પરદેશી મુસાફરોના વૃત્તાંતો અને રાસાઓ વિગેરેનો અભ્યાસ જો ઉદ્યોગ અને ખેત, ધીરજ અને સચ્ચતા કરવામાં આવે તો દેશનો એક સારો અને સરસ ઇતિહાસ રચવાને સાધનો પુરુષ અને મોટા જગ્યામાં મળી આવે એમ છે. આદ્યમમયના અગ્રેષ્ઠ ઇતિહાસકાર Vincent A. Smith લખે છે:—

“ The sources of original authorities for the early history of India may be arranged in four classes; the first of these is tradition, chiefly as recorded in native literature; the second consists of those writings of foreign travellers and historians which contain observations on Indian subjects; the third is the evidence of archæology which may be sub-divided into the monumental, the epigraphic, and the numismatic; and the fourth comprises the few works of native literature which deal expressly with historical subjects ”

આ લેખમાં, આ સર્વ પર નહિ લખતા માત્ર archæology એટલે ‘પુરાણવસ્તુશાસ્ત્ર’ પર આસ લક્ષ આપીશું. શિક્ષા, તામ્રપટ્ટ, શિલાલેખો અને ગુફામાં આવેલા લેખો, ખડિઅરો અને પુરાતન મકાનો અને અસલી મસ્જિદોનાં બાધકામો, આ સઘળાનો અભ્યાસ એ ‘પુરાણવસ્તુશાસ્ત્ર’ ના છુટાં હવાયાં પ્રકરણો છે. દરેક પર જુદું જુદું વર્ણન અને વિવેચન કરવા તથા તેના ગુણ દોષ તપાસવા માટે જોઈતા અવગણના અભાવે ફરી, આ નિબંધમાં તેપર છુટક છુટક લખાય તેમ નથી. પરંતુ Archæology જેમાં આ બધા વિષયોનો સમાવેશ થાય છે તે પર જ સામદ્ય વિવેચન કરીશ અને શિક્ષા પર વિશેષ ધ્યાન આપીશ.

પુરાણવસ્તુશાસ્ત્રનો અભ્યાસ ત્રણ કામ સારે છે:—

૧. જે કુદરતી ઉત્કંઠા દરેક મનુષ્યમાં પરમેશ્વર પ્રેરેલી છે તેને આકર્ષે છે અને તેને અજાયબીમાં ગીરજતાર કરે છે.
૨. સાક્ષર વર્ગ આ જોઈને, આનંદમાં ગરકાવ થાય છે અને તેની ઉત્પત્તિ અને તવારિખ વિગેરે વિશે મહિત્તી મેળવવા ઇતેન્નર બને છે.
૩. આ અભ્યાસથી, જુના સમયમાં, શિલ્પશાસ્ત્ર, નકશી અને કાતરણી કામ, શી સ્થિતિએ હશે, કેટલે હોયે દરજ્જે પહોંચ્યું હશે, તેનો આછો પણ શિક્ષણ અર્થે નજરમાં રાખવા જોગ, મહત્વનો અને ઉપયોગી ચિતાર આપણી પાસે રજુ કરે છે.

આ રીતે, શિક્ષા, શિલાલેખ, તામ્રપટ્ટ, ખડિઅરો અને ગુફામાં કાતરેલા લેખો—આ પાછલા યુગના રહી ગયલા ભાગાંટુટાં નીશાનો—સાધારણ માણસને, વિદ્યાન વર્ગને, ઈન્જનેર અને ચિતારાને કંઈ નવું જાણવા શીખવાને માધન પૂરાં પાડે છે. મનુષ્યની માનસિક શક્તિ

એવી તાલુબ રીતે રચાયેલી છે કે જે ચીજો પોતાના જમાનામાં બનાવેલી હોતી નથી પણ પુરાતન કાળની હોય છે, તે જ્યારે પાછલા યુગનાં સુંદર અને બધા મનને આકર્ષે મહેલો મનોહર અને રમણીય દેખાવે, તેની નજરે પડે છે, ત્યારે તેના મનમાં કંઈ નવીન અને ઓરજ લાગણી ઉત્પન્ન કરે છે. માનસિક સ્વભાવ અદ્વાદિક છે-એક વેતિઓ પુરૂષ જોઈ આપણે કેટલા આશ્ચર્ય પામીએ છીએ! બાલક પ્રથમ ઇંછું જોઈ, કેટલું બધું અનુભવ થઈ, સંકેદો મનના તરંગ રમે છે! તેમ જ શું આપણે જ્યારે સીદી મસીદની પ્રસિદ્ધ કોતરેલી બારી અથવા વેગલુપુરનો મુજતો મીનારા જોઈએ છીએ! આવી જુનામસિદયા સાહિત્યકારો રાજે, આરોહીએ આવેલી સીદી મસજિદ અથવા બદનાં બધા મનને જોઈ અચંચો પામ્યા નથી? શું આ દેખાવોથી આપણા મનમાં પૂરુષ અને ઉચ્ચ જાતનાઓ તેમના બંધાવનારા સાફ પેદા થઈ નથી? આ જોઈ આપણે કંઈ અદ્વાદિક લાગણી, વિચાર અને સુખ અનુભવીએ છીએ, સાધારણ મનુષ્ય આ મંદીરો અને મસજિદો જોઈ, રસમય બની, કારીગરીનાં વખાણ કરી, જુના જમાનાની આબાદીથી મગર થઈ માત્ર દેખાવોથી જ વિરમ્ય બની શાંત પડે છે પણ તેજ વસ્તુઓ વિદ્વાન અને સાક્ષર વર્ગમાં કંઈ બિન અને નવીન બાંધ પેદા કરે છે. માત્ર બહારના સ્વરૂપથી મોહિત થઈ બેસી ન રહેતાં, જાનો બાંધનાર કોણ દશે, કયે સમયે બંધાયા હશે, આ સંબંધી શી શી દંતકથા તથા લોકવાયકા છે, તથા શા પ્રયોજને બાંધવામાં આવ્યા હશે, કુંડાણમાં તેની સર્વ માહિતી, આ સંબંધી સંપૂર્ણ તવારિખ જાણવાને ઉત્ક્રાંતિ થશે અને તેમાં કોઈ ઉતરી તેનો સચિત્તર અભ્યાસ કરી તે સમયના બાંધકામ, નક્કરી કામ, કળા કૌશલ્ય, સંસ્કૃતિય રિયતિ, આબાદી, રાજ્યની સરદાર, લોકોના આચારવિચાર ધર્મ વિગેરે અગત્ય અને મહત્વના સવાલોપર વિચાર કરી, તવારિખપર નવીન અજવાળું પાડશે અને કુમાઈ રહેલી અજાણી બાબતો લોકોની જાણ સાફ બહાર પાડશે. પોતેજ આ અભ્યાસનો મર્મ લઈ બેસી ન રહેતાં, પોતાના વિચાર આ બાબત પર પ્રસિદ્ધ કરી, વધારે અભ્યાસ સાફ સાધન પૂરાં પાડી દેશને અનંદ આબારી કરશે. આમજ, ઇન્જનેર, ચિતારા વિગેરે પોતાના જમાનાનાં દુનિયા અને વિદ્યા તપાસી, પાછલા સમયનાં કળા કૌશલ્ય સાથે સરખામણી કરી, ગુણદોષ તપાસી, સારાસારનો વિચાર કરી પોતાના લાભની બાબતો અદ્યુ કરી, દોષોથી વિમુક્ત થઈ, આ શાસ્ત્રોમાં વિશેષ સુધારો કરી, મુલકને આબાદ કરવા પ્રયત્ન કરશે અને દેશમાં સુંદર અને મનહર બધા મહેલો અને મસજિદો મીનારા બાંધી સુશોભિત બનાવશે. આ પરથી આપણે જોઈ ચકીરું કે

* આ વાતને ધણક જણ જોડી માને તો તે પુરવાર કરવા, બે ઉતારા નીચે આપીયું.

"A little force at the arch of the upper gallery made both minarets shake, though the roof of the mosque remained unmoved."—*Ahmedabad Gazetteer.*

"He took us, to the wonder of his quarters, the shaking minarets. When a person mounts to the top of one of these, and moves his body, it vibrates and the vibration is imparted to the other, though at a distance of about forty feet, the width of the mosque to which they belong."

'Sketches of Persia' Vol. I.

‘પુરાણવસ્તુશાસ્ત્ર’ એક કરતાં વધારે રીતે જ્ઞાનદાયક અને ઉપયોગી થઈ પડી આ નંદમાં મશગુલ કરે છે. આગ્રાનો તાજમહેલ, દીલ્હીની જુમામસિદ અને કુતુબમીનારો, ઇશ્વરા અને કારલીની શુક્રાઓ, ગીરનારના શિલાલેખ, અશોકના લેખો, ક્ષત્રપ અને ગુપ્તવંશના શિક્ષાઓ, વલ્લભી અને ચાલુક્ય વંશના તામ્રપટ્ટો, બાટ ચારણોના ચોપડાઓ, જુની દંતકથાઓ, પ્રાચીન હસ્તલેખો અને કહેવતો, વિગેરે જોઈ, સંભળી અને વાંચી કોણ હર્ષિત થઈ વિસ્મય થયા નથી? આ અભ્યાસથી થતા લાભ અને પુરી પડતી હાજતો સંબંધી મી. વીન્સેન્ટ સ્મીથનો અભિપ્રાય તેમજે હાલ બહાર પાડેલી પ્રાચીન હિન્દુસ્તાનેના ઇતિહાસ સંબંધી પ્રવૃત્તિ ચોપડીમાંથી આપીશું.

“Unquestionably the most conspicuous and important source of early Indian history is the epigraphic, and the accurate knowledge of many periods of the long forgotten past which has now been attained is derived mainly from the patient study of inscriptions during the last 70 years.”

“પ્રાચીનવસ્તુશાસ્ત્ર” ના હેતુ અને લાભથી માહિતગાર થયા પછી ઉત્કૃષ્ટ સ્વાવિક ધાય કે આ અભ્યાસની શરૂઆત કરનાર કોણ હશે અને તે કયા સમયથી શરૂ થયો? આખી દુનિયામાં પૂર્વના અભ્યાસ કરવા સ્થાપેલી સોસાયટીમાં, પ્રથમ આવી જાતની સભા સ્થાપવાનું માન ભોગવનાર, ખગોળ રોયલ એશિઆટીક સોસાયટીનો પાયો નાંખનાર અને હિન્દુસ્તાનના ‘પુરાણવસ્તુશાસ્ત્ર’ ના અભ્યાસની શરૂઆત કરનાર સર વિલયમ જેન્સ હતો અને તે પુરૂષે ૨૮ બાપાનો અભ્યાસ કર્યો હતો. આખો દેશ, આ સભા સ્થપાતા પહેલાં, પુરાણો મકાનો અને ખંડીયરો, બાગાંટુટાં દેવળો અને મૂર્તિઓ, શિક્ષા અને શિલાલેખ વિગેરે સાધનોથી ભરપૂર હતો. પણ આ તરફ ધૈર્ય કંપનીના કોઈ પણ પંડિત યા લેખકનું ધ્યાન ખેંચાયું નહોતું. તેઓ પોતાના કંપનીના કારભાર અને વેપારની જાનજમાં ગુંચવાયલા રહેતા તેઓએ હજુ સુધી માત્ર દારસી બાપાનો અભ્યાસ કર્યો હતો અને તેનું કારણ પણ હું સર જેન્સના પોતાના શબ્દમાં નીચે આપીશ:-

“Our Indian Company began to take under their protection the Princes of the country, by whose protection they gained their first settlement; a number of important affairs were to be transacted in peace and war between nations equally jealous of one another, who had not the common instrument of conveying their sentiments; the servants of the company received letters they could not read, and were ambitious of gaining titles of which they could not comprehend the meaning; it was found highly dangerous to em-

* જેમકે હોયમાં દડો, બંગલમાં મોઈ, હવેલી-લેતાં પેચાઈ ખોઈ; વાતમાં ને વાતમાં લલ્લુભાઈએ ભર્યું ગુમાવ્યું. વગેરે

play the natives as interpreters upon whose fidelity they could not depend and it was at last discovered that they must apply themselves to the study of the Persian language in which all the letters from the Indian princes were written."

Jones' "Persian Grammar."

પણ તેઓએ બ્યારથી સંસ્કૃતનો અભ્યાસ શરૂ કર્યો ત્યારથી હિંદના પ્રાચીનવસ્તુશાસ્ત્રના અભ્યાસનો પાયો નાખાયો કહી શકાય. તે સમયે લોકો અત્યંત અને અબણ હતા, અને હુદદશ દેશમાં બ્યાપી રહ્યા હતા. અને લોકોને મોટા ભાગ ધર્મમાં દુરાગ્રહી અને વહેમી હતો. સંસ્કૃતનો અભ્યાસ બ્રાહ્મણ વર્ગ સીવાય બીજાને કરવા દેવામાં આવતો નહોતો, તો પરદેશથી આવેલા, આચાર વિચાર, રૂઢિ અને બ્યવહાર અને ખાવા પીવામાં જુદે માંગે ચાલનાર, બાપણ યુરેપીઅનો શી રીતે અને ક્યાંથી સંસ્કૃત ભણી શકે? કાઈ પંડિત અગાધ પૈસા આપતાં પણ સંસ્કૃત શીખવવા અગાડી આવતો નહિ આખરે હિંદના સુભાગ્યે સર પિદ્ધમ બેન્સને એક વિદ્વાન મળી આવ્યો જેણે તેને સંસ્કૃત શીખવવા બીડું ઝટક્યું. ધીમે ધીમે સંસ્કૃત, પાત્રી, એરેબીક વિગેરે ભાષા તેઓ શીખવા લાગ્યા અને સને ૧૭૮૪ માં સર બેન્સે પોતાના સાથીઓ ચાર્લસ વિન્નટી-સ, હેન્ડ્રી યોમ્સ, અને કોલબ્રુક, વિગેરે સહયુદ્ધસ્યોની મદદથી, બંગાળ રાયસ એક્ઝીઆટીક સોસાયટી જે બાબે આખી દુનિયામાં પૂર્વના વિદ્યાભ્યાસ સારું સ્થાપિત થયેલા મંદલમાં સૌથી જુની છે તેનો પાયો નાખ્યો અને આજે પ્રાચીનવસ્તુશાસ્ત્ર સંબંધી જે માહિતી અને સાધન, જે હુંકો પણ ખરા અને વાળખી હિંદુસ્તાનનો ઇતિહાસ આપણે હયાતીમાં બેઠાએ છીએ તે આ ખતિશા અને પરીપકારી ગૃહસ્થોની અધ્યાગ મહેનત અને અત્યંત સમુદાયકૃત છે, અને આપણા દેશના ઇતિહાસને સજીવન કરવા પાછળ, શહેર શહેર આચરી, પૈસા ખર્ચી, જે સાધનો આપણને મેળવી આપ્યાં છે તે બદલ તેમનો જેટલો આભાર માનીએ તેટલો જોડો છે. આપણા દેશમાં ઇતિહાસ લખવાનો પ્રચાર નહોતો. ઇતિહાસો લખાતા હતા પણ તે ખરી આવતો ત્રાયે દંતકથા તથા લોકવાયકા અને અતિસર્થોક્તિથી ભરેલા જુતોતોથી ભરપૂર છે. અને તેઓ ખરા ઇતિહાસને બદલે 'રોમેન્ટીક' વાતોઓ જેવા યર્ષ પડ્યા છે.*

(અપૂર્ણ.)

હીરાલાલ ત્રિ. પારેખ.

સરખાબો "There were fervid poets who could only give a false colouring to all that they touched and who in describing their city made use of those tropes and rhetorical flourishes in which the natives only of sunny lands delight. They compare Valabhi to Vaikuntha, where Adipoorush, who embodied divinity in a human form and appeared on earth as the first of men for ever reigns.....others of these fanciful poets who do not compare their city to paradise are nevertheless contented with nothing but highflown and entravagant figures of speech."

Valabhi, in the Seventh century-Bombay Quarterly Review.

અસત્ય ભાવારોપણ.

(Pathetic Fallacy.)

(અનુસન્ધાન પૃષ્ઠ ૩૮૫ થી)

(સ્વ)—(૨) વિભાગમાં આવે હેતું એક બીજું ઉદાહરણ લખ્યે. સર વૉલ્ટર સ્કૉટ એક કાવ્યમાં કહે છે:—

“Call it not vain—they do not err,
Who say, that when the poet dies,
Mute Nature mourns her worshipper,
And celebrates his obsequies;
—Who say, tall cliff and cavern lone
For the departed Bard make moan;
That mountains weep in crystal rill,
That flowers in tears of balm distil,
Through his loved groves that breezes sigh,
And make in deeper groans reply;
And rivers teach their rushing wave
To murmur dirges round his grave”

આ કાવ્યમાં કવિના મરણ વખતે પ્રકૃતિ શોક કરે છે એ કલ્પના ખોટી છે એમ કહેવાયે ના માનવું એ મતલબનો સિદ્ધાન્ત મૂક્યો છે. તે આ વર્ગમાં સમાવેશ પામે કે કેમ તે વિષે ક્ષણવાર ચંકા કત્પત્ત થાય છે. કદી આ વર્ગનું ઉદાહરણ હાને ગણિયે તો પણ હેમાં “ નાયકવિપયા રતિ ” નો પ્રસંગ જ નથી. હામાં જે કલ્પનાનું પુટીકરણ કર્યું છે તે એ રીતે કે કવિ તે પ્રકૃતિનું બાહક હોઈ પ્રકૃતિ હેતી જેડે હેના મરણ વખતે પણ સમભાવ થાય છે;—જે કે આ તર્કમાં તરંગમયતા ઐટલી છે કે હેમાં અસત્ય આરોપ-પણનો દોષ આવી સકશે. કવિ અને પ્રકૃતિ વચ્ચેના ખાસ સંબન્ધ ઉપર મુખ્ય ઝોક આ કલ્પનામાં છે. તે સંયુક્તાના દૃષ્ટાન્તથી કેવળ જૂઠું જ છે. સંયુક્તા જેડે પ્રકૃતિ સમભાવ થઈ કલ્પી રહેમાં કવિ અને પ્રકૃતિના સંબન્ધ જેવી અન્ય સંયુક્તા અને પ્રકૃતિ વચ્ચે હોવાનો સભવ જ નથી.

હવે (સ્વ)—(૩) વાળો વિભાગ લખ્યે;—હામાં વર્ણન કરેલા માનવ વૃત્તાન્તોને અનુકૂળ પ્રકૃતિના બનાવોનું ચિત્ર, પદ્માદ્ભૂમિ તરીકે અને સફળ સંબન્ધની ગૂઢ છાયા પાડવાને, નજર આગળ મૂકનારા કાવ્યો આવે છે. ઉદાહરણ લખ્યે:—“ ક્ષી પડેલી બાળ વિ-

ધવા' (હૃદયવીણા પ. ૧૩)-એ કાવ્યમાં આ પ્રકારની ચિત્રરચના સમગ્ર ગ્રંથાયત્રી જણાશે.

“ગંભીર ધર્ધર રવે સરિતા કુદે છે
અધાર સાથ કંઈ વાત હોડી વહે છે,
તારાગણો ઉછળતા સરિતાતરંગે,—
ને કોણ આ તટ જોઈ નહિં કોઈ સંગે ?
પાકો ચૂંકો ધન તરુવનમાં ફરે છે,
ને રૂંધવાટ કંઈ નાગ સમો ફરે છે,
જોડો સમીરણ બજો કંઈ ઘોર ગાન;—
ને કોણ આ મુણી રહી બનીં એકતાન ?
તીણે સ્વરે તમતમે તમરાં અસંખ્ય,
કોઈ વને ધુધવનાં ધુવડો અસંક,
ને હરુંશે વિરલ કંઈશ નાદ ગાય:—
ને કોણ આ ધડકતોં નિજ છાતીં સ્થાય ?—
અધાર આ નયન કલ્પલ કાળું આંગે,
ને કાળું ઘોર સરિતાજલ ઝેડું ગાંગે,
તે અન્ધકાર મહિં ઝેડું જોડું નિહાળે,
કોટે જળે નિરખતી રહીં રુ તું આલે ?”

આ ઘેરી વર્ણુઆવાતું ચિત્ર જેટલું પ્રમાણભરપૂ છે તેથી વિશેષ આ મધિન-
નિર્મલમૂર્તિ વિધવાની હૃદયની અવસ્થામાં, હેના જ્ઞાન-તમાં, ઓતપ્રોત છે; એટલું જ નહિં
પણ આત્મઘાત થવાનો છે તે ઘોર ભાવિના પૂર્વે બહુકારાં પણ એ વર્ણનમાં સંભળાવાનો જોડો
ધ્વનિ છે. આ રીતે જ્ઞાન-તને અનુકૂળ વર્ણનમાં પ્રકૃતિનો વિલક્ષણ સમભાવ છપાયો છે. હાલે
પ્રસંગે આત્મલક્ષી ભાવરોપણની અસત્યતા તો સંભવે જ નહિં, પણ પરલક્ષી ભાવરોપણ
પણ હાલોં સ્થળોમાં નહિં મનાય: અસત્યરૂપ, દોષરૂપ, તો નહિં જ મનાય. કેમકે હેમાં
કુદિવ્યાપારના ઉપર અયોગ્ય જોર ચલાવીને ભાવરોપે પોતાનું બળ ફેલાવ્યું નથી. ઉલટું
જ્ઞાન-તના રહસ્યનું ઉદ્ઘાટન કરવાનું સાધન જ આ પ્રકારની કલ્પનાથી મળે છે. આ વિ-
ચારની સત્યતાનું વિશેષ પ્રમાણ એક છે. આ કાવ્યનું સમાપન આરંભના શ્લોકનું ઘટતા
ફેરફાર સાથે પુનરાવર્તન કરીને થયું છે:—

ગંભીર ધર્ધર રવે સરિતા કુદે છે,
અધાર સાથ કંઈ વાત હોડી વહે છે,
તારાગણો ઉછળતા સરિતા જળે જો !
ને સસવાટ કરતો જ સમીર જોતો.

આમ સમાપન છે. જેમ - આરમ્ભમાં વિધવાની દશા જોડે સમભાવ અને બાધિ આત્મધાત જોડે કરુણાપૂર્ણ દૃષ્ટિ પ્રકૃતિની સૂચવાય છે, તેમ આ સમાપનમાં પણ એ આત્મધાત રૂપી કરુણ જનાવ જની ગયા પછીનો, એ વૃત્તાન્તની પરિણામ રૂપ છાયા ધારનારો, શોક કરુણા વગેરે બાવનો ધ્વનિ યાય છે. પરંતુ તે જ ક્ષણે-આમ સમભાવના ધ્વનિ પછી બીજે જ ક્ષણે-એ ભાવ ઉઘસો ખાઈને માનવ દશા તરફ પ્રકૃતિની ઉદાસીનતાનું સ્વરૂપ પણ કાંઈક ધ્વનિત યાય છે. જે નદીતરંગ નીચે, હમણાં જ અનાથ વિધવાની મલિનનિર્મલ મૂર્તિ ઝુડી છે, તે એ વાત જાણે જાણતા જ ના હોય તેમ 'તારા તરંગશિખરે ઉછળ્યા કરે છે.' અને એની એ 'ગંભીર ધર્ધર રવે સરિતા, વહે છે.' આ પ્રથમ દર્શને પરસ્પરવિરોધી વૃત્તિયો-સમભાવ અને ઉદાસીનતા-નું સમાધાન થઈ સફે એમ છે, પરંતુ અહિં તે જાખત વિસ્તાર કરવાનો પ્રસંગ નથી. જણાવવાનું માત્ર એટલું છે કે આ પ્રકારના બંને વૃત્તિના ધ્વનિથી એટલું શક્તિ યાય છે કે પ્રકૃતિ ઉપર ભાવની છાપ પડેલી છે તે, કલાવિધાનના હેતુ પુરુષર જ હોઈ, બુદ્ધિવ્યાપારને દબાવી દેનારી કલ્પના નથી, અને તેથી જ અસત્યભાવારોપણનો દોષ આવતો નથી.

એ જ કાવ્યમ. આરમ્ભના ત્રીજા શ્લોકનું પુનર્યોગન વચમાં કર્યું છે, તેનું સ્વરૂપ પણ આ પ્રકારની ભાવચાયાનું દર્શન બને છે.

‘જે પાપ ! જેનું તુજને રક્તું અટકાસે.’

જેમ કવિ અથવા કોઈ અદૃશ્ય વાણી વિધવાને ચેતવે છે, અને તરત એ સંવાદ ઉપરથી અને વિધવાની ઉપરથી દૃષ્ટિ ખસેડી, આસપાસની સુદૃઢિ ત્રિયતિ ઉપર ધ્યાન જોવાને કવિ વર્ણવે છે.—

‘તીણે સ્વરે તમતમે તમરાં અસંખ્ય,
લિંડાં વને લુપ્તતાં લુપ્તો અરાંક,
ને દર્દુરો વિરલ કર્કશ નાદ ગાય,
ને ફૂંકવાટ કરી ઘોર સમીર વાય.”

તે જેમ મુખ્ય ચિત્રનાં આલમ્બન તરીકે—પશ્ચાદ્ભૂમિ તરીકે—કામ કરે છે, તેમ જ પાપનાં અટકાસતું ઇન્દ્રિયગમ્ય રૂપ જ ખડું કરવાનું કાર્ય સારે છે.

આ પ્રકારમાં પણ પ્રકૃતિનો વૃત્તાન્ત જોડે સંબંધ. અતુલ પશ્ચાદ્ભૂમિના આલેખનની સાથે વૃત્તાન્ત જોડે ગૂઢ મિશ્રણનો સૂચવાય છે. હામાં પણ ઉપર પ્રમાણે જ અસત્યભાવારોપણનો દોષ નથી જ આવતો.

આ પ્રકારની યોજનાનું એક ઉદાહરણ અંગ્રેજી સાહિત્યમાંથી લઈએ. મેકમેય નાટક-માંના એ ભાગ છે. જે રાત્રિએ મેકમેયે ઠંકનનું ખૂન કર્યું તે રાત્રિનું તે દેશના પ્રચંડ શીતકાળનું સ્વરૂપ કવિ આપણી આગળ મૂકે છે, તે એ ધોર કૃત્યની જોડે જેમ અનુરૂપ છે તેમ તે કૃત્યથી નાણુસોનાં મનમાં જે ભાવ ઉત્પન્ન થાય છે તેની છાયા પણ ખરેખર પાડે છે.

“Lennox.—The night has been unruly: where we lay,
Our chimneys were blown down, and, as they say,
Lamentings heard in the air, strange screams of death;
And other prodigies.

Macb.—T'was a rough night.

Len.—My young remembrance can not parallel
A fellow to it.”

ખૂન ચાસન ચર્ચું તે પ્લેસાં તરતની વખતનો આ સંજ્ઞાપરૂપ એ પ્રસિદ્ધ થયા પછી દિવસનું સ્વરૂપ હાલું છે:—

“by the clock, 'tis day
And yet dark night strangles as the travelling lamp.”

આ અત્યંત સ્વાભાવિક સૃષ્ટિવર્ણનનું ચિત્ર અને ધોર મનુષ્યવધનો બચાનક વ્રતાન્ત બંને કેવાં અ-ચોત્તનાં પોષક થાય છે! મનુષ્યવ્રતાન્તનું ચિત્ર અનુકૂળ પશ્ચાદ્ભૂમિ પામે છે; અને પ્રકૃતિ ઉપર એ વ્રતાન્તની ગૂઢ છાયા વમર પ્રવાસે પડે છે. આ પ્રકારના પ્રકૃતિસ્વરૂપના દર્શનમાં અસંભવ નથી આવતો, કપેસ નથી આવતો, અને, ક્યાં સ્વાભાવિકત્વજ છે ત્યાં, અસત્ય આરોપણ તો ક્યાંથી જ આવે?

માટે આ પ્રકારના પ્રકૃતિદર્શન અને આત્મલક્ષી અસત્યભાવારોપણ વચ્ચે તો અ-નેક યોજનનું અન્તર છે. અર્થાત્, હું ઉપર-અનેકવાર કહી ગયો છું તેમ, આત્મલક્ષી રચનામાંથી પરલક્ષી રચનામાં સંક્રમણ કરતાં, એ ભાવારોપણ દોષરૂપ, અસત્યરૂપ, ખા-છળ જ મૂકીને જાય છે. આ છેલ્લા પ્રકારની રચનાથી સ્પષ્ટિત થતી, અને હેના સ્વરૂપ-માંથી જ કાંઈક ઉદ્ભવતી બીજી રચનાઓ છે;—તથાપિ તે સ્વરૂપે આ સર્વથી ભિન્ન જ છે, અને હેમાં તો અસત્ય ભાવારોપણનો ગન્ધ પણ નથી આવતો એમ હું ધારું છું.

“The moon doth with delight
Look round when the heavens are bare.”

વર્ણસ્વર્ણની આ અતીવ ચારુ દ્રશ્યના વિશે રા. આણંદશંકરની ચંકનો ઉત્તર રા.

રમણભાઈ 'વૃત્તિમય ભાવાભાસ' ના નિબંધમાં સવિસ્તરે આપી ચૂક્યા છે. તે પ્રદેશમાં ઉત્તરવાની જરૂર હવે રહેતી નથી. મદારે આ કાવ્યકલ્પનાનું રહસ્ય તપાસવાની જ છાંછા છે, અને તેમ કરવામાં આપોઆપ પ્રકૃત પ્રશ્ન જોડે હેનો સંબંધ પ્રકટ થશે. અહિં કોઈ પણ મનુષ્યના ભાવની-કવિના હૃદયના ભાવની કે પાત્રના ભાવની-છાયા ચન્દ્રની આનન્દ-વૃત્તિ કલ્પવામાં પ્રકૃતિ ઉપર પડાઈ છે જ નહિં. એટલે એ પ્રકારનું ભાવારોપણ તો દૂર પાસ્ત જ છે. રહ્યું માત્ર ચન્દ્રમાં ચેતનરૂપ કલ્પી ચેતન પદાર્થ જેવા ભાવની કલ્પનાનું તત્ત્વ. એ વિશે પરીક્ષા કરતાં ખેલાં કહેવાની જરૂર છે કે કવિની અથવા પાત્રની લાગણીના ક્ષણિક-તાત્કાલિક અને અસ્થાયી-લાગણીની છાયા પ્રકૃતિનાં સ્વરૂપો ઉપર પાડવી તે એક જૂદો વિષય છે, અને પ્રકૃતિમાં ચેતન તત્ત્વનો ધ્વનિ જોઈ હેનાં સ્વરૂપોમાં ચેતનવત્ ભાવની રેખાઓ આંકવી તે એક જુદો વિષય છે,—આ વિષયવિભાગની સ્પષ્ટ મર્યાદાનું ઉલ્લેખન શ. આણંદશંકરની ચર્ચામાં થયેલું નજરે પડે છે. પ્રથમના વિભાગમાં અસત્ય ભાવારોપણનો પ્રસંગ અમુક સ્થળોમાં આવે છે ને હું સવિસ્તર ઉપર બતાવી ગયો છું; બીજા વિભાગમાં તે પ્રસંગ જ નથી. જે વખત બીજા વિભાગમાં હેવો અસત્ય ભાવારોપ આવે છે તે વખત તરંગમય રચના થઈ કવિના હૃદયભાવની જ આરોગ્ય છાપ પડેલી જોવામાં આવે છે.

ઉદાહરણ:—

“ અહો ઉદારીન તમે કુંવારા !
પાડો રડીને સિદ્ધ આંસુધારા ?
જો શોક આ શીતળ સ્થાનમાં તો
અડગો તમારાં હૃદયે ઉભા નો ?

x x x x
x x x x

શું આ જગત્તા વિધિરંગ દેખી,
તમે રડો છો જૂદ મર્મ લેખી ? ”

(મિ. ખળરદારકૃત વિલાસિકા—

પૃ. ૧૧૫-૧૧૬)

“ ઉદધિનો તટ વાટ ઉર્મંગથી
મુજ પ્રિયા મળવા થકીં જોય છે;
વિવિધ દાખવતો નિજ રંગથી,
વિકળ એ બનીં ધૈર્યજ ખોલ છે !

સકળ રેતીન રાઢ જુએ અહિં;
વિસરી શું ગઈ હોય ગરીબને,
તન પવિત્ર જ ક્યાર ખુશી મહિં
યરમના અર્ધો-ચુમ્બનથી બને !

x x x x
x x x x

ઉઠિ શોર બકોર અહીં તથા
અધિક આ કરતો બહુ બંગના;
સુજ પ્રિયા મળવા ધસતો તથા,
તલપો હાય ઉછળી તરંગના. "

(વિશ્વાસિકા ૫. ૮૨—૮૩)

इदं नक्तनं दाम पीष्यतेद् दिवातनम् ।

मुचेवौदूबल्य नावायां प्रम्लायति तया विना ॥

(ભદ્રિકાવ્ય)

આ સરં ઉગ્રાદરભોમાં જઃ પદાર્થોમાં ચેતનવત્ ભાગની કલ્પના છે, પરંતુ એ સર્વ કવિ અથવા પાત્રની ક્ષણિક લાગણીની છાપનાં જ દર્શાવત છે; અને તપાસતાં જણાશે કે ખીન્ન વિભાગનાં નહિં પણ પ્રથમ વિભાગનાં જ એ સ્વરૂપો છે.

તો કવિ અથવા પાત્રના હૃદયભાવની ઊંડાથી અસ્પૃશ્ય રહી ચેતનકલ્પનાયાળાં પ્રકૃતિ રૂપો વિશેનાં કાવ્યો તરફ જ વળિયે: ઉપરની વર્ણસ્વરૂપની ચન્દ્રની સ્વરૂપરેખાનું સહસ્ય શું છે ? વાદળોથી ભરાયલા આકાશમાંના ચન્દ્રની સ્થિતિના પડછામાં વાદળોથી સુક્ત સ્વચ્છ આકાશમાંના ચન્દ્રની સ્થિતિનું ભાન થવા માટે સ્વાભાવિક કલ્પના જ ચન્દ્રના આનન્દમય સ્વરૂપની યર્ષા આવે છે. એટલું જ નહિં પણ આનન્દથી પોતાની આસપાસ સર્વત્ર જુવે છે એ કલ્પનાથી એ દેખાવતું ઊંડું અંતર્ગત સ્વરૂપ એક બે રેખાત્રેખનમાં કેવું પ્રત્યક્ષ યર્ષા જાય છે ! આમ પ્રકૃતિનાં સ્વરૂપનું ઊંડું અન્તઃસ્વરૂપ પ્રગટ કરવાનું બળ અને શળ જ આ પ્રકારની સજ્જારોપણની કલ્પનાનું છે. વસ્તુતઃ ચન્દ્રને ચેતનવત્ હર્ષશોકના ભાવોનો અનુભવ નથી; પરંતુ, મનુષ્ય પોતાના ક્ષણિક અને અસ્થાયી હૃદયભાવથી કલુષિત દૃષ્ટિ વિના જો પ્રકૃતિ તરફ જુવે તો પ્રકૃતિનું સ્વરૂપ હાવે રૂપે જ ભાસે અને તે જ સત્ય દર્શન;—આ તરવની દૃષ્ટિથી આ સુંદર સાદા ચિત્રમાં ચેતનવત્ કલ્પનાને સ્થાન મળે છે. આ પ્રકારના વર્ણનમાં કોઈપણ રીતે અસત્ય ભાવારોપણુ આવડે સકતું જ નથી; હેતુ' લક્ષ કવિના હૃદયની શક્તિ તરફ નથી, પણ પ્રકૃતિના સ્વરૂપના અન્તરતત્ત્વ તરફ જ છે.

આ જ રીતે વર્ણવ્યું Daffodils વિશેનું કાવ્ય પણ આ પ્રકારના અસત્યભા-
વારોપણથી વિમુક્ત છે.

"All at once I saw a crowd,
A host of golden daffodils
Beside the lake, beneath the trees,
Fluttering and dancing in the breeze.
Continuous as the stars that shine
And twinkle on the Milky Way
They stretched in never-ending line
Along the margin of a bay
Ten thousand saw I at a glance,
Tossing their heads in sprightly dance."

આ માત્ર બાહ્યસ્વરૂપનું વર્ણન થયું, પરંતુ માત્ર શુદ્ધ વર્ણન તો નથી જ, ખીન
પદાર્થો વિશે ઝીણી સૂચનાઓ કરીને, તેમજ સ્વેચ્છાપૂર્વક ચળનક્રિયા હેમનામાં ખતાવીને,
હેમનું સ્વરૂપ નયનગોચર કર્યું છે, સૂનેરી રંગ, તત્ત્વ, ડોહાનું હલાવણુ;—આ ચિત્રરેખાઓ
એ નયનગોચરતા ઉત્પન્ન કરે છે. પરંતુ હવે હેમના અંતરતત્ત્વમાં કવિ પેસે છે:—

"The waves beside them danced, but they
Outdid the sparkling waves in glee
A poet could not but be gay
In such a jocund company"

રેફ્રેશલ કુસુમોને આનન્દના ગત્ય કરતા અદિ ખતાવ્યા છે ત્હેનો અર્થ એમ નહિ.
આસ્તવિક રીતે પુષ્પો આનન્દનો અનુભવ કરવાને મમર્થ છે, પરંતુ તાત્પર્ય એ છે કે
સૌન્દર્ય અને પરિપૂર્ણતા, સ્વચ્છન્દ અને લલિત ગતિ, એ આનન્દનાં સમુચિત સંબન્ધી છે,
અને સુધટિત હૃદયને આનન્દ આપ્યા વિના રહે જ નહિ. આ સ્વરૂપ અને એ કુસુમોના
દેખાવનું અંતરતત્ત્વ આમ પ્રગટ કરી તે વિશેષ સ્ફુટિત કરવાને કવિ રૂઢે છે —

"Oft when on my couch I lie
In vacant, or in pensive mood,
They flash upon that inward eye
Which is the bliss of solitude
And then my heart with pleasure fills,
And dances with the daffodils."

* આ કાવ્ય ઉપરની ચર્ચાનો મ્હોટો ભાગ Bellars ના Fine Arts નોમના
પુસ્તકમાંથી લીધો છે. એ પુસ્તકના પૃ. ૩૦-૩૧ જુઓ.

આમ પ્રકૃતિ ઉપર કવિના શિક્ષાભાવનછાપ પડવાને બદલે ઉચ્ચટી પ્રકૃત પોતાના સ્વરૂપનું અન્તસ્તત્ત્વ કવિના હતી દાક્ષિણ્ય તેને હુમ કરીને પોતાના અન્તઃસ્વરૂપની છાપ કવિ ઉપર પાડતી જણાય.

કુસુમભાગામાં 'કરેણા' વિશાળ્યકે ત્હેરણુ આ પ્રકારની જ કસોટી લગાડવાની છે:-

“ તણુશન્નૂકી ગિરિજ વિશે
મહસા રૂં આ રચણો દીમે ।
સમુસોત મળી એસે
શું અન કરેણુ કુમુદમે ।
મદુ રંગુલાળી મુખવન
સો પ્રભરવિદ્યુતિ ત્યાગમે !
મદુ ટો મળી અદિા મ્મ
રમતાં તાં શું હમં હસે ”

તણુશન્નૂકીના સુગ્રાપનો પડછો આ અસાધ્ય કરેણાનાં ફૂલ, સ્વંવારના સૂર્ય-પ્રકાશમાં વિશેષ સુગ્રાળી તેનાં પ્રકાસતાં, આનન્દના ભાવના પ્રતિબિમ્બરૂપે જણાય તો હેમાં એ દેખાવનું વસ્તુ સ્વરૂપ જ છે, કવિના હૃદયની છાપા તો નથી જ પડતી, અને અસંબવિત કે મલ આરોપ નથી આવતો. મન્દ પવન અડકતાં પાંત મર્ય કુમુદમે દાલવાથી હેમનરંગરેખામાં જાગ જણાતો હતો ત્હેને વિશે

સહુને જલિં સમીર નુમ,

મત મન્દ રમે કુમુમે.

દલ્લા કઈ આંમમે

હુને મુખ કોહરમે ”

હેવી કલ્પના કરવામાં નિર્દોષામકુમારીને અનનો સ્પર્શ થતાં, સુમ્બનપરિચયથી રીઠી થયેલી નગરયુવતીથી જન, અપૂર્વ અપ કૌતુક તથા હર્ષનું રિમત માલ ઉપર વિલક્ષણ ભાવરેખા પાડે તો અનુભવ એને ચતો વર્ણવવાથી એ વર્ણવ્યાવાનું આલે તેમજ અન્તઃસ્વરૂપ છાવવા ઉપરાંતપણુ હેતુ કે કથ ન હોવાથી, અસલ આરોપણનો પ્રમંગ નથી અતો.

તે જ રીતે 'ફૂલની યે રમત' (પા ૪. ૩૩) માં—

‘ મહેને મુખડુ તહમાડુ રે સલ્લુ ધામે બહાડુ
હુમા નિર્મળ પ્રીતિ રે મથી હસતી કાનુ

x x >

x x >

નહિ તમમા કુટિલતા રે નહિ વગી કે પાણુ
નહિ વચન કપટના રે હૃદય પ્રેમાગ્રાધણુ
કદી રાસ કરતા રે, તે નિશ્રે આનનભયો,
કરમાઈ કદી સૂતા રે તો સત્યે કુખે જ મજ્યા
જે’તુ અતર યાયે ર, હેલુ તમમુખડુ દીસે,
જે’તુ મુખ દેખાએ રે તે’તુ તમ હૃદય નિન ’

(અપૂણુ)

તસિ હુરાવ સોળાનાવ.

અખુર કોન આપનારા.

આતંક નિગ્રહ ગોળીઓ.

કિમતગોળી ૩૨ ની ઢળી ૧ મો રૂપીઓ ૧

વૈદ્ય શાસ્ત્રી મણિશંકર ગોવિંદજી

આવિઠ, આતંકનિગ્રહ આપધાનવ્ય—સ્થાપિત ધરતીસન ૧૮૮૧

હોડ ઓફીસ—જામનગર—કાઠિયાવાડ.

આંચ ઓફીસ મુખ્યોઈ કાઠકાદેવી રોડ

આયુર્વેદ રહસ્ય.

(હવેથી દરમાસે બદલ ૫૩ છે)

દપાલ અર્થે સવિન નાર્થિક લવાજમ ૦-૧૧-૦૦ તે ન બરી શરૂ નેરાઓની પાસે
થી દપાલ અર્થેનામ માત્ર ત્રણ આના અને તલન ગરીબને માત્ર નામ નોધારવાથી મફત
જ મોકલવામા આવે છે

વૈદ્ય શાસ્ત્રી મણિશંકર ગોવિંદજી

ગુરૂ ગુજરાતી ભાષાંતર તથા પૂરતા વ્યાખ્યાન સાથે

Pay-Nothing-A guide to Health, Wealth and Prosperity
In English p p 100) Gratis Post free, Apply to,

Yashra Shastri Manishanker Govindji
Jamnager, Kathiawar

મગવદ્ગીતા.

ક્ર: ૩મી આઠ પેલ લગભગ ૮૦ શરૂમ કિમત રૂ. ૪ આજ
રના આનાની ટીપ્પી મોકલો નમુનો મગાવી તેના ઉત્તમપણાની ખાતરી કરો

વૈદ્ય શાસ્ત્રી મણિશંકર ગોવિંદજી,

જામનગર—કાઠિયાવાડ

વસન્ત.

इदं सत्यं सर्वेषां भूतानां मध्वस्य सत्यस्य सर्वाणि भूतानि मधु यथा-
यमस्मिन्सत्ये तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यथायमप्यात्मं सात्यस्तेजोमयोऽमृतमय
पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ।

वसन्ति.

સત્યાન્ન પ્રમદિતવ્યમ્ । ધર્મોન્ન પ્રમદિતવ્યમ્ । કુસાલાન્ન પ્રમદિતવ્યમ્
મૂલ્યે ન પ્રમદિતવ્યમ્ । સ્વાધ્યાયપ્રવચનભ્યાં ન પ્રમદિતવ્યમ્ ।

વસન્તિ.

વર્ષ ૪, અંક ૧૨.

[માસિક]

પાંચ, સંવત ૧૯૬૨.

અસત્ય ભાવારોપણ.

(Pathetic Fallacy.)

(અનુસન્ધાન ૫૪ ૩૮૫ થી)

આમ દૂલની હૃદયની સ્થિતિનું સ્વરૂપ જતાવ્યું છે ત્હેમાં, જેમ મનુજસ્વભાવમાં
રહેલા કુરિલતા, કપટ, કૂટા, પ્રેમશત્યતા, વગેરે ભાવોની સાથે વિરોધ જતાવાયછે, તેમ
એ કુસુમોના અન્તાસ્પર્શનું ઉદ્ઘાટન પણ થાયછે; એ જ કાર્ય સારવાને ચેતનવત્ ભાવના
અનુભવની કલ્પના આવેછે; તે તે ભાવને અનુકૂળ તે તે સ્વરૂપનું દર્શન થાય છે, વિરોધી
દર્શન નથી થતું; અને પ્રજ્ઞતા તે આનન્દનું પ્રતિબિम्બ છે અને સ્થાનતા તે શાસ્ત્રનું
ચિહ્ન છે, એ જ તાત્પર્ય છે; દૂલ પરેખરાં સુખદુઃખ અનુભવે છે એમ નહિં.

“આમ મધુર સ્વ જાન્યો દાક્ષિણ્ય એ ગાય,

સિન્ધુતટે એકાન્તમાં” પર્યુકુનીની માંભ;

ગર્જન્તો અટકી રહે ધર્મી ધર્મી સિન્ધુ મહાન,

ભાંડું, મધુરું, નિર્મળું” સાંભળવા એ માન.”

(“દુઃખાલ્લી વિધવા અને હેનું માંડું બાળક” કુસુમભાષા ૫. ૪૭-૪૮).

૬૬૫૯ (૧૧)

જનમંડળથી તન્મયલી, અસહાય, અનાથ વિધવાને નિર્જન સિન્ધુકિનારે રૂપડીમાં પોતાના માંદા બાળકને હાથેમાં ગાતી અહિં નેધ્યે ઢિયે; હેના ઉપર કોઈ પણ દયાશ્રુતિ, સમભાવ રાખનાર છે? નથી. જગતના જનમંડળમાં તો નથી. એક અનાથનો નાથ, પરમ દયાનું નિધાન, હેની તરફ મૂઠ રીત્યે આર્દ્ર દૃષ્ટિથી જોનાર છે; એ મૂઠ તત્ત્વ સ્વયવવા સમુદ્ર 'ગર્જતો અટકી રહી સાંભળતો એ ગાન' એમ કલ્પના અહિં યદ્યપે પ્રકૃતિના સ્વરૂપદારા-જડ પ્રકૃતિના સ્વરૂપ દારા-પરમચેતનમય પુરુષ એ સમભાવનું શ્રોત પસરાવે છે. આ મુખ્ય અને જાહેર હેતુ આ પ્રકારની કલ્પનાનો છે. પ્રકૃતિમાં શુષ્ક રૂપે ભાવસંચલન-મનુષ્ય પ્રત્યે ભાવસંચલન-યથેહું કહેવાનો હેતુ છે જ નહિ. સમુદ્રકિનારાનું ચત્ત્વ એકાન્ત, તે રચનની ચિકટ શાન્તિ, વિધવાની અસહાયતા અને હેની તરફ જનમંડલની ઉપેક્ષા-આ સર્વ સ્થિતિનું ચિત્ર ખીછ કોઈ રીતે સખળ છાપવાનું થવું અશક્ય છે. એકલી હાથેમાં ગાય છે તે કોઈ નથી સાંભળતું? કોઈ નથી સાંભળતું-પણ નહિ! પેલો મહાન્ સિન્ધુ ફાળે ફાળે ગર્જતો, પણ ગર્જના અને ગર્જનાની વચમાં થોભતો, એ ગાન સાંભળે છે; આથી રસિક હૃદયને આત્માસન મળે છે કે વિધવા અનાથ નથી. પરમ દયામય નાથનો હાથ હેના ઉપર છે. સિન્ધુનું ગર્જનાની વચ્ચે થોભવું તે જ્ઞાતાનું જરાક બાલ સ્વરૂપ તપાસવાથી ચિત્રરેખા વધારે જોળખી ચકાશે. ખાસતોદાની નહિ તેમ, તળાવનાં સ્થિર પાણી જેવો શાન્ત નહિ, હેવો જગદારે સાગર હોયછે ત્હારે હેના તરંગ ધુધવાટ કરીને પછડાય છે, પછી ફાણે એ ફાણે મૌનચુકત શાન્તિ, રાખે છે, વળી પાછા પછડાઇને ધુધવે છે,—એ સ્વાભાવિક બનાવ દરિયાકિનારે જેણે અતુલમયો અને ધ્યાનથી જોયો હશે ત્હને તરત આ કલ્પનાનું બાલ સ્વરૂપ જણાઇ આવશે. એ ધુધવાટથી ઢંકાતું હાથેડાનું ગાન, સમુદ્રમાં વચમાં વચમાં યતા મૌનમાં રેલાતું એ હાથેડાનું ગાન,—એ ગર્જના અને એ વિધવાના ગાનનો પરસ્પર સંસ્પર્શ,—એ ચિત્ર પણ આ કલ્પનાથી બાહરેખા રૂપે ખડું કરવાનો હેતુ છે. ગાન સાંભળવાને સિન્ધુ વચમાં વચમાં થોભેછે એમ કલ્પનાથી જ એ ચિત્ર સખળ રીતે અંકાય છે તે ખીછ રીતે થવું કાંઈ નહિતો કહણ છે. અને જરાક નેપથ્યું તો સિન્ધુને ત્રિશે આ સાંભળવાના હેતુની ઉત્પેક્ષા વ્યર્થ રૂપે આ કાવ્યમાં રહેલી જ છે. તો કાંઈ નહિ તો એટલાથી જ અસત્ય આરોપનું તેમ જ અતિ સત્ય ચેતનવત્ ભાવ અને કૃતિનું સાથેલાનું સમાધાન યદ્યપે જાયછે. આ કારણથી રા. રમણભાઈ આ કલ્પનામાં અંશતઃ 'વૃત્તિમય બાવાભાસ' જીવે છે, તે મહારા નમ્ર મત પ્રમાણે ખરી સ્વરૂપરીક્ષા નથી; તેમ રા. આણુંદશકર પ્રકૃતિમાં અક્ષરશઃ ચેતનવત્ ભાવની કલ્પના હામાં જીવે છે તે પણ યથાર્થ નથી.

ઉપરના કાવ્યમાંની કલ્પના જેવી જ, પણ કેટલીક રીતે ભિન્નરૂપની, કલ્પના મણિલાલ દ્વિવેદીના 'કાન્તા' નાટકમાં છે.

“મન્દ મન્દ સમીર વહે તરુકુંજમાં જાડુ મ્હાલતો,
ગિરિ-ગજદરે અઘણઈ મીઠા રાગ મૃદુ આલાપતો,
વ્યોમ, તરુ, તટવિશ્વ સઘળું નાચતું પ્રતિબિમ્બમાં,
જેઆ સુંલે ગિરિવર રંભા જહું ગાન ગર્જીરતાઈમાં.”

આ અનુપમ સૌન્દર્યવાળા ચિત્રમાં મોથી લીલીમાંની કદપનાથી પર્વતોને બધું આ-
સપાસતું ગાન સાંભળતા કદખ્યા છે, ત્હેમાં પવનનું તરુકુંડમાં મન્દ ગાન, ગુફામાં કાંઈ
સખળ પણુ મૃદુ ગાન, અને સરોવરમાં પ્રતિબિમ્બિત આકાશ, કિનારાનાં ઝાડ, વગેરેનું
વૃક્ષ,—એ સંગીતના પડછામાં શાન્ત ગમ્ભીર મૈત્રાધારી પર્વતની સ્થિતિ બતાવવાને તે-
મજ આ વિજ્ઞત રથળમાં ખીલું કોઈ સાંભળનાર નથી એ તીવ્ર ભાન કરવાને હેમને. એ
સંગીત સાંભળતા (અને જોતા) કદપવાથી એ પ્રકૃતિના દેખાવનું અન્દરનું સ્વરૂપ અદ્-
ભુત રીતે પ્રગટ થાય છે. આ હેતુથી જ આ ગ્રવણની ચેતનવત્ કૃતિની કદપના થાય
છે, અસત્ય આરોપણ નથી. અહિં તો ભાવનું આરોપણ પણુ નથી; છે તો માત્ર કુતૂ-
હલના ભાવનું, પણ ત્હેમાં અસત્યપણુનો પ્રસંગ જ નથી. કવિના કે પાત્રના હૃદયભાવની
છાયા પાડવાનો પ્રયત્ન નથી; કાન્તા આ વર્ણન કરે છે ત્હેના હૃદયમાં યતા કુતૂહલની
છાયા વખતે હશે એમ કોઈ કહેશે; પરંતુ પર્વતાદિકની સ્થિતિનું સ્વરૂપ—એ કાન્તાના
કુતૂહલથી નિરપેક્ષ જ—હેવા કુતૂહલભાવવાળું હોવું કેવળ સંભવિત જ છે, તેથી હેના
હૃદયની છાયાથી સ્વતન્ત્ર જ એ ભાવકદપના છે. પૂર્વોક્ત ‘ગર્જનો અટકી રહે ઘડી ઘડી
સિન્ધુ મહાર’ એ કાવ્યમાં મનુષ્ય જોડે સમભાવનો ધ્વનિ છે તે પણ આ રથળે નથી;
અહિં તો માનવઅંશ તદન ખરી જઈ પ્રકૃતિના સ્વરૂપની સ્વતન્ત્ર સ્થિતિનું જ દર્શન
છે, છતાં ચેતનવત્ ક્રિયા—ગ્રવણક્રિયા—અને કુતૂહલના ભાવનો આરોપ તો છે જ;
પરંતુ ઉપર અનેકવાર કહેલા કારણથી દોષમય આરોપ નથી. પ્રકૃતિના આ સ્વરૂપનું
જિંદાણુ ખીજી રીતે દર્શાવાય એ સંભવનું જ નથી. કવિ તે જિંદાણુનું મહણુ કરી એક
જે લેખનીરૂપણીથી રસિકકલાવિધાનથી નજર આગળ ઊભું કરે છે.

હવે એક ખીજ પ્રકારનું કિલ્લદાણુ જોઈએ.

“ને મન્દહાસ તુજ નીરખીને ઉપાએ

જે હાસ કીધ મૃદુ તે વિસયું ન ભાએ.”

(કુસુમમાળા,—“હુનાળાના એક પ્દરોડનું સ્મરણ.”)

અહિં કાવ્યનાયિકાનું મન્દ હાસ્ય એક તરફ થયું, અને ખીજી તરફ ઉપાનું મૃદુ હાસ
(હાસ જેવી રંગની છાયાનું સ્વરૂપ) થયું; એ જે મૂલતઃ સ્વતન્ત્ર બનાવોને અરસપરસ
કવિત્વકદપનાથી જોડ્યા છે. એ કદપનામાં ઉપાને કાવ્યનાયિકાનું હાસ જોઈને હસતી
કદખી છે, તે વસ્તુતઃ સત્ય નથી; છતાં કવિત્વદષ્ટિએ અસત્ય આરોપ પણ નથી. જે સ્વ-
તન્ત્ર બનાવોનો રસિક જોનાર—કવિ—એક જ છે અને હેના હૃદયમાં એ બંને હાસની
છાંપ એક ખીજ સાથે અનુકૂળ રૂપે ભજેલી પડે છે, તેથી એ અન્યોન્યને પ્રતિધ્વનિ દેતાં
હાસ જ જીવે છે. હામાં કવિના હૃદયની છાયાની અયોગ્ય છાંપ નથી પડતી. કેમ કે એ
બંને હાસની છમિયું ખરું સંમિલિત સ્વરૂપનું દર્શન તો આ પ્રકારની કદપના વડે જ થાય.
અહિં તો તો નાયિકા હસી; ઉપા હસી—એમ અમિલિત વૃત્તાન્ત મૂકતાં રસ વર્ચમાંથી જ
દોળાઈ જાય; અમિલિત મૂકી સકાય જ એમ નથી. અને સાથે આવતાં સંબન્ધ આપો આપ
જોઓ થાય છે, અને તે રસિક અકોડી કવિ ઉપાડી લઈને રસિક રૂપમાં બતાવી દે છે.

“ ને ઝીણી ગાલલંહરી રમી ત્યાં રહી જે,
તેને રૂમી લીધી સ્ત્રીલીં । રસે ત્યાં રહે,
તે દીકું ઝીણી નજરે તહિં તારલાએ. ”

(કુસુમમાળા—એ જ કાવ્ય.)

અહિં એકાન્તમાં થયેલા સુખનને ઝીણી નજરે તારાએ દીકું એ કલ્પનામાં તારાને ચેતનરૂપ ક્રિયા કરતો કલ્પ્યો છે તે વસ્તુતઃ ચેતન માનીને નહિં એ ઉધાકું જ છે; રસિક સંકેતતું જ ચેતનરૂપ કલ્પેલું છે, અને એ રીતે જ એ સુખનની શુભતા, સ્થળની એકાન્તતા, અને સમયની શાન્તતા, પ્રાદુર્ભૂત ભોરથી યર્ષ સકે છે. જેમ પેલી વિધવાના હાલે-હાના ગાનને સાંભળનાર કોઈ નહોતું, પણ માત્ર સિન્ધુ સાંભળતો હતો; જેમ પેલા કાન્તા નાટકમાંના વર્ણુતમાં પવનતું ગાન સાંભળનાર અને પ્રતિબિમ્બજગત્તું નૃત્ય ભેનાર કોઈ નહોતું; પણ માત્ર પર્યંત ઊભા ઊભા સાંભળતા ને ભેતા હતા; તેમ અહિં આ સુખનને ભેનાર કોઈ નહોતું;—માત્ર, પેલો તારો એટલો છાનોમાનો જુવે છે—એમ કલ્પના છે; અને વસ્તુસ્થિતિનો ક્રમ ભેતાં સુખન થયા પછી કોઈ પણ ભેનાર નથી એ જ્ઞાન થતાં, નાયક-નાયિકાને તારો નથી ભેતો પણ તારા ઉપર નાયકની નજર પડે છે, એ બનાવમાં જ આ તારાએ ભેયાની ઉલટાવેલી કલ્પનાતું બીજ છે. અર્થાત્ વૃત્તાન્ત વગેરેતું ઊંકું ચિત્રસ્વરૂપ ખંદાર કાટીને બતાવવાનું કાર્ય જ આ પ્રકારની ચૈતન્યકલ્પક કલ્પનાઓ કરે છે.

આમ આપણે આ પ્રશ્નને અંગે જુદાં જુદાં કાવ્યોની Kaleidoscope જેવી ઝીણી ઝીણી રંગની પરિવર્તિયો ભેધ. એક તરફ કાવ્યનો કડકો ખસ્યાથી જેમ Kaleidoscope માં રંગીન કાચના કડકાથી બનેલા ચિત્રમાં રૂપાન્તર યર્ષ જાય છે, તેમ કાવ્યમનિા માનવ હૃદયનો અંશ બીજામાંથી ખસી જવાથી અથવા હેમાં બાવચ્છાયા બદલાયાથી કાવ્યમાંના ચિત્રતું—આ પ્રશ્નને અંગે—રૂપ બદલાઈ જતું આપણે ભેધું. આમ ઝીણા ઝીણા રંગના ફેરફાર થાય છે ખરા; પરંતુ અસત્ય બાવારોપણને સંબંધે જે સ્થૂલ વિષયવિભાગ રહે આરમ્ભના ભાગમાં બતાવ્યા છે તે તો યથાવત જ રહે છે; હેને આ ઝીણાં પરિવર્તનો સ્પર્શ નથી કરતાં. આત્મલક્ષી કાવ્યમાં જ અસત્ય આરોપનો ખરો અવકાશ છે,—બુદ્ધિના બળને દબાવીને કવિની ક્ષણિક અંશાશ્રિત લાગણી અધોગ્ય સામાન્ય ચલવી પ્રકૃતિને પોતાના સ્વરૂપથી રંગે ત્હારે; આત્મલક્ષી કાવ્યમાંથી પરલક્ષી કાવ્યમાં સંક્રમણ થતાં એ આરોપણની અસત્યતાનું સ્વરૂપ બહુધા લુપ્ત જ થાય છે, જ્યાં રહે છે ત્યાં બહુ કરીને અસંભવના રૂપમાં ઉત્કટ રીતે તરી આવે છે, (અને તે જ્ઞારે કવિ પોતે જ પાત્રોની લાગણીઓ એડે પ્રકૃતિને અનુચિત રીતે સમભાવવાળી કલ્પે છે ત્હારે);—આ સ્થૂલ વિષયવિભાગ સ્પષ્ટ છે એ ઉપરાંત જ્યાં પરલક્ષી કાવ્યમાં અસંભવિત બતાવેતું જ વર્ણન આવે છે—દિવ્ય પુષ્પવૃદ્ધિ જેવાં—તે તો અવાસ્તવિકતાના દોષતું જ ઉદાહરણ છે, હેમાં અસત્ય બાવારોપણનો પ્રસંગ પણ નથી; તેમજ અદ્ભુત-રસનો પણ ખરો વિષય એ નથી.

જરાક ખીછ રીત્યે આ વિષયભાગ અને પેદાવિશ્વાગતું, સંભાલોકન કરી જઈશું તો નીચે પ્રમાણે સ્વરૂપવિભાગ દર્શિત થતા જણાશે:—

(૧) (ક) શુદ્ધ અસત્ય ભાવારોપણ:—

કવિ પોતે પોતાના વ્યક્તિગત ક્ષણિક ભાવ પ્રકૃતિમાં અયોગ્ય રીત્યે આરોપે તે. ઉદા—

“ રે નર્મદ ! અધારી રાત્ર,
ત્હેને મળતી ત્હારી જાત,—” ઇત્યાદિ.

તેથી ભિન્ન સ્થળોમાં એ દોષ ના આવવાનો; જેનાં અનેક ઉદાહરણ પાછળ આખાં છે.

(જ) કવિયે ઉત્પન્ન કરેલાં પાત્રો પોતાના હૃદયભાવના રંગથી પ્રકૃતિને રંગે તે. (આ પ્રકારમાં મનુષ્યસ્વભાવનું કવિ આલેખન કરે છે તેથી આરોપણમાંથી અસત્ય દોષ નીકળી જાય છે).

ઉદા—

“ આનનો દહાડો લાગે મુંઝળો,
દીસે ઝાંખો દિનકર દેવ—હો રાણાજી. ”

(પ્રેમાનન્દ.—રણપરા)

“ દુખમાં મહુ આવિ આ સમે,
રવિનું તેજ પડે ઉદારીમાં ; ”

“ તું વિના સુવિલાસ વસ્તુમાં,
નહિં કંઈ પણ કાર્ય તો દીસે;
હાગિયા પણ વ્યર્થ ચન્દ્રમા,
જહુ ફીકી નહિં ચન્દ્રિકા દિસે. ”

(પદ્યરાજરાસા—સંયુક્તનો વિલાપ.)

હામાં પ્રથમનું ઉદાહરણ કટુષ્ઠ બનાવની પૂર્વની ભાવમ્ભાષાનું છે,—ભાવિ દુઃખનું સ્પર્શ છે; અને સંયુક્તા વાળું ઉદાહરણ દુઃખમય જ્વાન્ત પદ્ધતીની ભાવની છાયાનું છે; એ જીલો બેદ છે.

(૨.) અસંભવ દોષ: જ્યાં કવિ પોતે જ પ્રકૃતિને પાત્ર બોડે સમભાવ થતી કદી અસત્ય રીતે પ્રકૃતિમાં સ્વતન્ત્ર રૂપે ભાવસંગલન અને ત્હેનાં ચિહ્ન જતાવે છે.

ઉદાહરણ—‘પ્રથુરાજ રાસા’ માનો તકરારી શ્લોક—

‘સુણી રાયાં વનવૃક્ષવેલિયો’—એ વચનવાળો.

(૩) પ્રકૃતિમાં મનુષ્યના હૃદય પ્રત્યે સમભાવની ઉત્પ્રેક્ષા (વાચ્ય અથવા વ્યરૂપ);

(વાચ્ય)—

‘ઝગલિઅદ્ભકવલા’—ઇત્યાદિ.

અહિં મુગ્ધાન્તિ અસ્તુવિઅલદાઓ છે ત્યાં દિવ, શબ્દથી ઉત્પ્રેક્ષા વાચ્ય છે.

[વ્યરૂપ]—

“ગર્જતો અટકી રહે ધડો ધડો સિન્ધુ મહાન,

જોડું મધુરું નિર્મળું સાંભળવા એ માન.”

(અહિં ‘સાંભળવા’ એ વસ્તુસ્થિત હેતુ રૂપે હોવાથી વ્યરૂપતા નથી એમ આ-
અહ યાય તો જુદી વાત છે.)

(૪).—કરિત્વમય ભાવિ અનર્થનું સૂચન;

ઉદાહરણ—

શેકસપિયરના એકબેથ નાટકમાં ડંઠનના ખૂનની રાત્રિની બયાનકર્તાનું વર્ણન છે તે.
તેમજ, એ બનાવની પૂર્વેનું નીચેનું વર્ણન (પાત્રના મુખમાં મૂકેલું તો ખરૂં જ.)

“The raven itself is hoarse

That croaks the fatal entrance of Duncan

Under my battlements.”

“ગંભીર ધર્ધર રવે સરિતા કુદે છે;—ઇત્યાદિ.”

(દ્રશ્ય પડેલી બાળવિધવા—હૃદયવીણા.)

“આજનો દહાડો લાગે ધૂંધળો ઇત્યાદિ.”

(રણચર—ત્રેમાનન્દ).

(૫) પ્રકૃતિમાં સાચત અને સામાન્યરૂપે પોતાના જ ભાવનું ઉદ્ઘાટન—

The moon doth with delight

Look round when the the heavens are bare.”—ઇત્યાદિ.

આ સર્વે ચર્ચા ઉપરથી જણાશે કે અસત્ય આરોપણનો દોષ સ્વીકારીશું તો કવિતા નિર્વિપય થઈ જશે એ રી. આભુ'દયકરનો બધા અક્ષરો છે. એ પ્રકારના અસત્ય આરોપનાં સ્મરણ કેટલાં મર્યાદિત છે, અને તેથી બાકીનાં સ્થળોમાં આભાસી આરોપમાં અસત્યનો અંશ નથી અને બાકીનો પ્રદેશ કેટલો વિશાળ રહે છે, તે હવે સ્પષ્ટ જણાશે તો આ ચર્ચા સફળ થઈ હું માનીશ. ખરી વાત એ છે કે સત્ય એ એક વિલક્ષણ વસ્તુ છે, હેને અનેક બાજુઓ છે, અને એક જ બાજુથી જોયાથી હેતું સમગ્રદર્શન થઈ શકતું નથી; આ કારણથી કવિતાની હૃદયતમ ભાવના સત્યના પ્રદર્શનમાં જ સમાવી હોવાને લીધે, અને મનુષ્યની ભાષા, અને વિચાર, પણ અચુક સંકોચને વશ હોવાને લીધે, કવિતા સત્યનું 'દર્શન કરાવતાં અનેક પ્રકારના રંગની છાયાઓ બતાવનાર Prism (અનેક પહેલવાળા કાચ) નું રૂપ ધારણ કરે છે, અને તેથી જે અસત્ય ભાવારોપણ જેવું હજીવાર લાગે છે તે ખરી રીતે તેમ નથી હોતું; એ અસત્યનો પ્રદેશ તો કેવળ શુદ્ધ જ છે; તેનો સંસર્ગ એ કવિતાના Prism ને થતાં છુદા જ અને ખોટા રંગ તરત જણાઈ આવે છે; અને તે બતાવવાનો અવપ્રભતિ પ્રયત્ન આ ચર્ચામાં કર્યો છે. એ ચર્ચાથી જણાયું હશે કે પ્રકૃતિનાં સ્વરૂપો તરફ કવિની ઇતિમાં ખૂબ ભાવમય અનુદર્શન જ્યાં હોય છે ત્યાં અસત્ય આરોપ નથી લેખ્ય થતો; અસત્ય આરોપ તો ત્યાં જ થાય છે કે ત્યાં પ્રકૃતિના સત્ય સ્વરૂપ અને તત્ત્વને કવિની શબ્દિક લાગણીઓ પિઠારૂપે રીતે પોતાનો રંગ અર્પે છે, અને પ્રકૃતિ માનવને જે ખરા અને જાણ સંદેશા પહોંચાડે છે તેનું સ્વરૂપ મનુષ્યની પિઠારૂપિત દૃષ્ટિ મચી નાંખે છે. આટલી જ વિષય-મર્યાદા છે. નહિ' તો તો પછી બધી કવિતાના પ્રદેશ ઉપર પાણી ફરી વળશે, કેમકે કવિતાનું ખીજ ભાવશોભન છે. તેમ જ આ ચર્ચાથી એ પણ જણાયું હશે કે પ્રકૃતિનો મનુષ્ય જોડે સંબંધ કવિ અનેક રીતે શુદ્ધ છે એ ખરું, પરંતુ તેટલા માટે પ્રકૃતિ સ્વતઃ ચેતનરૂપ નથી. પ્રકૃતિનું મનુષ્યના ભાવમય જગતમાં વહન તે કાંઈક મનુષ્યના પોતાના ભાવમાંથી બહિઃપ્રેરિત છે અને કાંઈક મનુષ્ય અને પ્રકૃતિ બંનેમાં પ્રવર્તનાર પરમાત્મચેતનનું પ્રેરણું છે (પ્રકૃતિને સાધનરૂપ કરીને). આ કારણથી,

"We receive but what we give,
And in our life alone does Nature live;
Ours is her wedding garment, ours her shroud."

એમ કોલરિજ રહે છે હેનો અર્થ અક્ષરશઃ લેવાનો નથી પરંતુ કેટલીક મર્યાદા સાથે જ લેવાનો છે. એ મર્યાદાઓ ઉપરની ચર્ચામાં સ્પષ્ટ થઈ ગઈ છે. અને કોલરિજ પોતે જ સ્પષ્ટ રીતે એ મર્યાદાનું ધ્વનન કરે છે. રહે છે—

"If in nature we would see
Aught of higher worth,
From the soul itself must issue forth,
A light, a glory, a fair luminous mist

Enveloping the Earth,
And from the soul itself must there be sent,
A sweet and potent voice, of its own birth,
Of all sweet sounds the life and element."

આ વચનમાં પ્રકૃતિ મનુષ્યના ચેતનરૂપની અપેક્ષા રાખે છે તે પ્રકૃતિની જરૂરતા જ સૂચવે છે, તેમ જ પ્રકૃતિમાં જે પ્રકાશ—

The light that never was on sea or land,
The poet's consecration and the dream.

કવિ જીવે છે ત્હેના સ્થાયી શાશ્વત રૂપનું આત્મેષ્વર કોલરિજના આ વચનમાં હોઈ, ક્ષણિકવૃત્તિની બાધા પાડવાની અસત્યતા જ સૂચવાય છે.

પરંતુ આ બતાવેલા પ્રકૃતિ અને મનુષ્યના સંબંધ ઉપરથી એકદમ ટૂંકી પડીને એમ ફસિત કરવાનું નથી કે કવિત્વમય ચૈતન્યવાદ, Poetic Pantheism, અને દૃઢ અદ્વૈત સિદ્ધાન્ત એ ત્રણની સૂક્ષ્મ વિભાજક મર્યાદાઓનો લોપ થઈ ત્રણેની એકત્રતા કરાય છે. પ્રત્યેકના વિષય જુદા જુદા છે. કવિત્વમય ચૈતન્યવાદની વિષયમર્યાદા ઉપરની ચર્ચામાં જણાઈ હશે જ; સમુદ્રમાં શાન્તિ, ગામ્ભીર્ય, વગેરે ભાવનું દર્શન જડ શ્રુતોને અનુસર્યું નથી, પરંતુ કવિનું દૃઢ્ય એ ચૈતન્યમય ભાવનાનાં પ્રતિબિમ્બ એ સ્વરૂપોમાં જીવે છે, અથવા તો એ સ્વરૂપો એ ભાવનાનું સૂચન કવિને કરે છે, એ આ કવિત્વમય ચૈતન્યવાદનું સ્વરૂપ છે. આ ભાવનાના સ્વરૂપ જોડે વાસ્તવિકતાનો સિદ્ધાન્ત ઘટાવવાને માટે રા. આશુર્દશકરને એક જ માર્ગ જડે છે, અદ્વૈતવાદનો માર્ગ. પરંતુ ઉપર એ ચૈતન્યવાદનું સ્વરૂપ બતાવ્યું તે ઉપરથી જણાશે કે વાસ્તવિકતાના સિદ્ધાન્ત જોડે એ વાદને કોઈ પણ પ્રકારે પ્રતિકૂળ આધાર થતો નથી. *इत्यलम्.*

અગદાવાદ

તા. ૧૧-૮-૦૫

નરસિંહરાવ શેઠાજીનાથ.

રેડિયમ—૨૬૨૫.

ઈ. સ. ૧૮૯૫ માં એટલે આજથી આસરે દસ વર્ષ ઉપર સર વીલ્યમ કુકસની ઉદ્વિકત નળિકાના પ્રયોગ કરતાં પ્રો. ફ્રેન્કલેન્ડને પોતાના પ્રયોગશાળામાંની કાગળમાં વીંટાળેલી સમ્રળી ફોટોગ્રાફિક પ્લેટ સ્થાપ પડી ગયલી માલમ પડી. આ પ્રયોગો એકઠે વારંવાર કર્યાં. અને દર વખતે આનું આ જ પરિણામ આવ્યું. તે ઉપરથી એકને એવો નિશ્ચય થયા કે આ નળીકામાંથી કોઈ નવીન જાતનો રશ્મિ નીકળતો હોવો જોઈએ. અને તે રશ્મિમાં કાગળની આરપાર થઇને જવાનો શુણ્ણ હોવો જોઈએ. ત્યાર પછી એ સંબંધી એકઠે ધણા જૂઠા જૂઠા પ્રયોગો કર્યા અને તે પ્રયોગોને પરિણામે એકને માલમ પડ્યું કે આ રશ્મિઓ ધણાખરા પદાર્થમાં થઇને જઈ શકે છે, અને બારે પદાર્થો કરતાં હલકા પદાર્થમાંથી તે વધારે સુગમતાથી જાય છે. જ્યારે આ નવીન અને અમત્કારક શોધ પ્રો. ફ્રેન્કલેન્ડને પ્રસિદ્ધ કાગળી ત્યારે સુરોપ અને અમેરિકામાં ધણાજ ખગતજાટ ધઈ રહ્યા. કારણ અપાર-દર્શક પદાર્થોમાં થઇને રશ્મિઓ જઈ શકે એ આવ જુધી અસંભવિત લાગતું હતું. આ શોધ થયા પછી ક્રાન્સના મહાન અભિતસારી પોઈનકારને એમ લાગ્યું કે જેમ આ પર પ્રકાશિત નળીમાંથી આવી વિલક્ષણ રશ્મિ નીકળે છે તેમ બીજા પણ એવીજ રીતે પ્રકાશિત થનારા અને પ્રકાશ કરનારા પદાર્થોમાંથી એવા રશ્મિઓ નીકળવા જોઈએ. આ વાતની એકઠે ત્યાંના જડપદાર્થ-શાસ્ત્રવેતા મરયુ. હેન્ડ્રી બીકરલને સૂચના કરી અને તેકઠે યુરેનીઅમ નામની ધાતુની રાસાયનિક માત્રા વડે કેટલાક પ્રયોગો કર્યા. આ માત્રાઓમાં એવો શુણ્ણ છે કે જે એને થોડોક વખત સર્વના તેજમાં રાખી પછી અધારામાં લઈ જઈએ તો તેમાંથી કેટલોક વખત જુધી આવે આવ તેજ નીકળ્યા હશે છે. આ પ્રયોગોના પરિણામે એકઠે ઈ. સ. ૧૮૯૬ માં એનું શોધી કાઢ્યું કે આ માત્રા જે કાગળથી વીંટાળેલી ફોટોગ્રાફિક પ્લેટ આગળ રાખીએ તો તેના પર કુકસની નળિકાના રશ્મિઓના જેવી અસર થાય છે. બીકરલની આ શોધ પછી એડમ કુરીએ એકે એક તત્ત્વનું ધણીજ સૂક્ષ્મ રીતે પરીક્ષણ કીધું, અને એ પરીક્ષણને પરિણામે તેઓને માલમ પડ્યું કે આ શુણ્ણ એટલે રશ્મિજનક શુણ્ણ યુરેનીઅમમાં છે એટલુંજ નહિ પણ આવો જ શુણ્ણ થોરીઅમ નામની ધાતુમાં પણ છે. અને તેની સાથે એકને એમ પણ માલમ પડ્યું કે આનો આ જ શુણ્ણ જે કાગળી ધાતુમાંથી યુરેનીઅમ કાઢવામાં આવે છે તેનામાં પણ છે અને તેનામાં એ શુણ્ણ યુરેનીઅમ કરતાં પણ ચાર ગણો વધારે છે. આથી તેમને એમ લાગ્યું કે આ કાગળી ધાતુમાં યુરેનીઅમ શીવાય કોઈ બીજી એનાથી પણ ઉત્કૃષ્ટ શુણ્ણ ધરાવનારી ધાતુ હોવી જોઈએ. રાસાયનિક પ્રયોગોથી શોધ કરતાં આ તર્ક ખરો પડ્યો. અને આખરે તેકને ઈ. સ. ૧૯૦૦ માં તે કાગળી ધાતુમાંથી યુરેનીઅમ કરતાં પણ દશ લાખ ગણી વધારે શક્તિ ધરાવનારી ધાતુ હાથ લાગી. આ ધાતુનું તેકઠે રેડિયમ નામ પાડ્યું. યુરેનીઅમ, થોરીઅમ અને રેડિઅમ શીવાય એનીએજ કાગળી ધાતુમાંથી આનો આ જ શુણ્ણ ધરાવનારી બીજી બે ધાતુઓ નીકળે છે, અને તે બેને પોલોનિયમ અને એક્ટિનીઅમ કહે છે. કુકામા યુરેનિયમ, થોરીઅમ, રેડિઅમ, પોલોનિયમ અને એક્ટિનિયમમાંથી સ્વતંત્ર રીતે કોઈ પણ પ્રકારના પ્રકાશની સહાયતા વિના રશ્મિઓ નીકળે છે. આ પાંચે ધાતુઓ કેટલાક શુણ્ણ

Enveloping the Earth,
And from the soul itself must there be sent,
A sweet and potent voice, of its own birth,
Of all sweet sounds the life and element."

આ વચનમાં પ્રકૃતિ મનુષ્યના ચેતનરૂપની અપેક્ષા રાખે છે તે પ્રકૃતિની જડતા જ સૂચવે છે, તેમ જ પ્રકૃતિમાં જે પ્રકાશ—

The light that never was on sea or land,
The poet's consecration and the dream.

કવિ જુએ છે તેના સ્થાયી શાશ્વત રૂપનું આલેખન કોલરિજના આ વચનમાં હોઈ, ક્ષણિકવૃત્તિની છાયા પાડવાની અસત્યતા જ સૂચવાય છે.

પરંતુ આ બતાવેલા પ્રકૃતિ અને મનુષ્યના સંબંધ ઉપરથી એકદમ કૂદી પડીને એમ કહીત કરવાનું નથી કે કવિત્વમય ચૈતન્યવાદ, Poetic Pantheism, અને 'દૃઢ અદૃત સિદ્ધાન્ત એ ત્રણની સૂક્ષ્મ વિભાજક મર્યાદાઓનો લોપ થઈ ત્રણેની એકત્રતા કરાય છે. પ્રત્યેકના વિષય જુદા જુદા છે. કવિત્વમય ચૈતન્યવાદની વિષયમર્યાદા ઉપરની ચર્ચામાં જણાઈ દેશે જ; સમુદ્રમાં ચાલિ, ગામ્ભીર્ય, વગેરે ભાવનું દર્શન જડ શુભોને અતુલ્યનું નથી, પરંતુ કવિનું દૃઢ્ય એ ચૈતન્યમય ભાવનાનાં પ્રતિબિમ્બ એ સ્વરૂપોમાં જુએ છે, અથવા તો એ સ્વરૂપો એ ભાવનાનું સૂચન કવિને કરે છે, એ આ કવિત્વમય ચૈતન્યવાદનું સ્વરૂપ છે. આ ભાવનાના સ્વરૂપ જોડે વાસ્તવિકતાનો સિદ્ધાન્ત ઘટાવવાને માટે શા આશુદંશ કરને એક જ માર્ગ જોડે છે, અદૃતવાદનો માર્ગ. પરંતુ ઉપર એ ચૈતન્યવાદનું સ્વરૂપ બતાવ્યું તે ઉપરથી જણાશે કે વાસ્તવિકતાના સિદ્ધાન્ત જોડે એ વાદને કોઈ પણ પ્રકારે પ્રતિકૂલ આધાર મળતો નથી. *इत्यलम्*.

અમદાવાદ

તા. ૧૧-૮-૦૫

નરસિંહરાવ લોખાનાથ.

રેડિઅમ—૨૬૨૫.

ઈ. સ. ૧૮૯૫ માં એટલે આજથી આસરે દસ વર્ષ ઉપર સર વીલ્યમ કુકસની ઉદ્વિક્ત નળિકાના પ્રયોગ કરતાં પ્રો. રૅન્ટજનને પોતાના પ્રયોગશાળામાંની કાગળમાં વીંટલેલી સઘળી ફોટોગ્રાફિક પ્લેટો સ્વામ પડી ગયલી આવમ પડી. આ પ્રયોગો એકઠે વારંવાર કર્યાં, અને દર વખતે આનું આ જ પરિણામ આવ્યું. તે ઉપરથી એકને એવો નિશ્ચય થયા કે આ નળીકામાંથી કોઈ નવીન જ્વલનો રશ્મિ નીકળતો હોવો જોઈએ. અને તે રશ્મિમાં કાગળની આરખાર થઇને જવનો સુષુ હોવો જોઈએ. ત્યાર પછી એ સંબંધી એકઠે ઘણા જૂઠા જૂઠા પ્રયોગો કર્યા અને તે પ્રયોગોને પરિણામે એકને માલમ પડ્યું કે આ રશ્મિ-ઓ ઘણાંખરા પદાર્થમાં થઇને જઈ શકે છે, અને બારે પદાર્થો કરતાં દલકા પદાર્થમાંથી તે વધારે સુગમતાથી જાય છે. ત્યારે આ નવીન અને અમહારક શોધ પ્રો. રૅન્ટજનને પ્રસિદ્ધ કીધી ત્યારે યુરોપ અને અમેરિકામાં ધણેજ ખગભગાટ થઈ રહ્યો. કારણ અપાર-દર્શક પદાર્થોમાં થઇને રશ્મિઓ જઈ શકે એ આજ સુધી અસંખ્યિત લાગતું હતું. આ શોધ થયા પછી કાન્સના મહાન ગણિતશાસ્ત્રી પોઈનકારને એમ લાગ્યું કે જેમ આ પર પ્રકાશિત નળીમાંથી આવી રિલક્ષણ રશ્મિ નીકળે છે તેમ બીજા પણ એવીજ રીતે પ્રકાશિત થનારા અને પ્રકાર કરનારા પદાર્થોમાંથી એવા રશ્મિઓ નીકળવા જોઈએ. આ વાતની એકઠે ત્યાંના જડપદાર્થ—સાંત્રવેતા મરચુ, હેન્ડી બીંડરલને ધ્યાન કરી અને તેજે યુરેનીઅમ નામની ધાતુની રાસાયનિક માત્રા વડે કેટલાક પ્રયોગો કર્યા. આ માત્રાઓમાં એવો સુષુ છે કે જો એને થોડોક વખત સૂર્યના તેજમાં રાખી પછી અંધારામાં લઈ જઈએ તો તેમાંથી કેટલોક વખત સુધી આપે આજ તેજ નીકળ્યા કરે છે. આ પ્રયોગોના પરિણામે એકઠે ઈ. સ. ૧૮૯૬ માં એવું શોધી કાઢ્યું કે આ માત્રા જો કાગળથી વીંટલેલી ફોટોગ્રાફિક પ્લેટ આગળ રાખીએ તો તેના પર કુકસની નળિકાના રશ્મિઓના જેવી અસર થાય છે. બીંડરલની આ શોધ પછી એડમ કુરીએ એકે એક તત્ત્વનું ધણીજ સૂક્ષ્મ રીતે પરીક્ષણ કીધું, અને એ પરીક્ષણને પરિણામે તેઓને માલમ પડ્યું કે આ સુષુ એટલે રશ્મિજનક સુષુ યુરેનીઅમમાં છે એટલુંજ નહિ પણ આવો જ સુષુ થોરીઅમ નામની ધાતુમાં પણ છે. અને તેની સાથે એકને એમ પણ માલમ પડ્યું કે આનો આ જ સુષુ જે કાગળી ધાતુમાંથી યુરેનીઅમ કાઢવામાં આવે છે તેનામાં પણ છે અને તેનામાં એ સુષુ યુરેનીઅમ કરતાં પણ ત્યાર ગણે વધારે છે. આથી તેમને એમ લાગ્યું કે આ કાગળી સુષુ યુરેનીઅમ શીવાય કોઈ બીજી એનાથી પણ ઉત્કૃષ્ટ સુષુ ધરાવનારી ધાતુ હોવી જોઈએ. રાસાયનિક પ્રયોગોથી શોધ કરતાં આ તર્ક ખરો પડ્યો. અને આખરે તેકને ઈ. સ. ૧૯૦૦ માં તે કાગળી ધાતુમાંથી યુરેનીઅમ કરતાં પણ દસ લાખ ગણી વધારે સૂક્ષ્મ ધરાવનારી ધાતુ હાથ લાગી. આ ધાતુનું તેકે રેડિઅમ નામ પાડ્યું. યુરેનીઅમ, થોરીઅમ અને રેડિઅમ શીવાય એનીએજ કાગળી ધાતુમાંથી આવો આ જ સુષુ ધરાવનારી બીજી એ ધાતુઓ નીકળે છે, અને તે જોને પોલોનિયમ અને એકિટનીઅમ કહે છે. હુંકામાં યુરેનિયમ, થોરીઅમ, રેડિઅમ, પોલોનિયમ અને એકિટનિયમમાંથી સ્વતંત્ર રીતે કદાં પણ પ્રકારના પ્રકારની સહાયતા વિના રશ્મિઓ નીકળે છે. આ પાંચે ધાતુઓ કેટલાક સુલોમ

એક એકને મળતી આવે છે અને કેટલાંક ગુણોમાં જુદી પડે છે, પણ સઘળી ધાતુમાં કેટલેક અંશે સમાનપણું છે, અને એ સમાનપણાને લીધે તેઓને એક વર્ગમાં દાખલ કરવામાં આવ્યા છે અને આ બધી ધાતુઓને રશ્મિજનક (Radio-active) ધાતુઓ કહે છે.

આ ધાતુઓમાંથી નીકળતા રશ્મિઓ ફોટોગ્રાફિક પ્લેટને સ્થાપ કરે છે, વાતાવરણને વિદ્યુત્તવાહક બનાવે છે, અને કેટલાક પદાર્થને પ્રકાશિત કરે છે, અને તેથી આ રશ્મિઓનું અસ્તિત્વ જાણવાને આ ત્રણમાંથી કોઈએક ગુણનો આશ્રય કરવામાં આવે છે. પણ મુખ્યત્વે કરીને ખીજનો જ ઉપયોગ થાય છે.

રેડિયમ-ગોત્રની ધાતુઓમાં રેડિયમે જન્મતને જેટલો મોઢ ઉપજાવ્યો છે તેટલો ખીજ કાઢી ધાતુએ ઉપજાવ્યો નથી, અને તેનું મુખ્ય કારણ એજ છે કે એના આવિર્ભાવો કાંઈક વિલક્ષણ અને મનોરંજક છે. સામાન્ય રીતે સઘળી શાસ્ત્રીય શોધોની સઘળી મનુષ્ય જાતિને ખબર હોતી નથી તથા તે તરફ સમજાનું લક્ષ પણ જતું નથી; પણ જ્યારે તે શોધથી કાંઈક શપદો થવાનો સંભવ લાગે છે અથવા તે શોધ દુનિયાને તૃપ્ત કરે છે ત્યારે તે શોધમાં આજુ જન્મત ભાગ લે છે. રેડિયમને પણ આ જ નિયમ લાગુ પડે છે; અને તેમાં વિશેષ વાત એ છે કે રેડિયમનો ઉષ્ણતોત્પાદક ગુણ જ્યારે મરુ મુઠીએ શોધી કાઢ્યો ત્યારે લન્ડનના અગ્રગણ્ય વર્તમાન પત્ર (The Times) માં એ વાત પ્રસિદ્ધ થઈ અને આ વિલક્ષણ ગુણથી સંબંધિત ધ્યાન તે તરફ ખેંચાયું. અને તેને લીધે પણ આજે સામાન્ય લોકો રશ્મિજનક પદાર્થો તરફ જેમ ખીજ શાસ્ત્રીય શોધ તરફ દુર્લક્ષ કરે છે તેમ કરતા જણાતા નથી. આ ધાતુ પીયપ્લેન્ડ નામની કાચી ધાતુમાંથી કેટલીક રાસાયણિક ક્રિયાથી જુદી પાડવામાં આવે છે. અને તેમ કરતાં કેટલી અથાગ મહેનત તથા કેટલો ખર્ચ થતો હશે તે કહેવા કરતાં એટલુંજ કહેવું બસ છે કે ત્રણ ખાંડી પીયપ્લેન્ડમાંથી ફક્ત વાઘ જે વાલ રેડિયમ નીકળે છે, અને આ ધાતુની આટલી અછત છે તો તે સુવર્ણ કરતાં પણ હજારો ગણું મોંઘું પડે છે એ તો કહેવાની પણ જરૂર નથી.

શોધોનીઅમ શીવાય બાકીની ધાતુઓમાંથી નીકળતા રશ્મિઓ ત્રણ પ્રકારના છે, અને તેને આદ્ય (અ) ખીટા (બ) અને ગામા (ક) રશ્મિ કહે છે. આમાંની આદ્ય રશ્મિઓ એક્ઝુમિની અમ ધાતુના સ્વસ્થ ઈય જેટલી જગ્યાના ચાર પત્રાંથી શોષાઈ જાય છે, અને ખીટા રશ્મિ તો એવાં પચ્ચીસ પત્રામાં થઈને પણ જઈ શકે છે. અને આ પચ્ચીસ પત્રાંથી તેમાંના ફક્ત અર્ધ ભાગનુંજ શોષણ થાય છે. ગામા રશ્મિઓ પણ વધારે પત્રામાં થઈને જઈ શકે છે અને જ્યારે આદ્ય અને ખીટા રશ્મિઓ સીસામાં થઈને ખીલકુલ જઈ શકતા નથી ત્યારે આ ગામારશ્મિઓ તો સીસા જેવી બારે ધાતુમાં થઈને પણ આરપાર નીકળી શકે છે.

આમાંના આદ્ય અને ખીટા રશ્મિઓ તેજ-રશ્મિઓ જેવા નથી પણ તેજરશ્મિ અને આ રશ્મિમાં આટલો ભેદ છે. તેજરશ્મિ તરંગમય છે અને આ રશ્મિઓ દ્રવ્યમય

છે. આદ્યારસ્મિદ્રવ્ય અધિક (positive) વિદ્યુતયુક્ત છે, અને બીટારસ્મિદ્રવ્ય ન્યૂન (negative) વિદ્યુતયુક્ત છે. આદ્યારસ્મિદ્રવ્યના પરમાણુનું મહત્ત્વ બીટારસ્મિદ્રવ્યના પરમાણુના મહત્ત્વ કરતાં બે હજારમણું વધારે છે. બીટારસ્મિના પરમાણુનો વેગ તેજના વેગથી રહેજેજે ઓછો છે એટલે બીટારસ્મિ-દ્રવ્યના પરમાણુ એક સેકન્ડે એક લાખ માઇલની ગતિ કરે છે. આદ્યના પરમાણુઓનો વેગ આના કરતાં ઘણો ઓછો છે અને તે દર સેકન્ડે અદાર હજાર માઇલ ચાલે છે. મામારસ્મિઓ આ બેથી તેમજ સાધારણ તેજ-રસ્મિથી કાંઈક વિલક્ષણ પ્રકારની છે. એ દ્રવ્યમય નથી, તેમ તેજ-તરંગમય નથી પણ એ તેજને વધારે મળતી આવે છે. આ ત્રણે રસ્મિઓથી કેટલાક પદાર્થો પ્રકાશિત થાય છે. આ ત્રણે ફોટોઆર્થિક પ્લેટને સ્થાય કરે છે અને વાતાવરણને વિદ્યુતવાહક બનાવે છે.

ઉપર વર્ણવેલી ત્રણ જાતના રસ્મિ સિવાય કેટલાક રસ્મિજનક તત્ત્વોમાંથી એક જાતનો વાયુ નીકળે છે, અને તે વાયુમાંથી પણ આદ્યારસ્મિઓ નીકળે છે, પણ એ બન્નેના વેગમાં ઘણો અંતર છે. આ વાયુ 'Emanation' (સ્ફુરણ) નામે ઓળખાય છે. બધા રસ્મિજનક તત્ત્વોમાંથી આવેલ વાયુ નીકળતો નથી. રેડિયમ, થોરીઅમ, અને એકિટનીઅમમાંથી નીકળે છે, પણ યુરેનીઅમ અને પોલોનીઅમમાંથી નીકળતો નથી. વળી આ વાયુમાં એવો ગુણ છે કે તેને જે પદાર્થ જોડે સ્પર્શ થાય છે તે પદાર્થને પણ તે રસ્મિજનક બનાવે છે. અને આ ગુણ કાંઈક પારમખણિના ગુણનું સ્મરણ કરાવે છે. આ રસ્મિજનક વાયુ રેડીઅમ ગ્રેડે પદાર્થોની દરેક રિયતિમાં નીકળતો નથી. દૃષ્ટાંત તરીકે જ્યારે રેડીઅમ ઘનરિયતિમાં હોય છે ત્યારે મામાન્ય ઉષ્ણ-માને (temperature) તે નીકળી શકતો નથી. પણ જ્યારે તેને ખૂબ તપાવીને લાલચોળ ક્રિયામાં આવે છે ત્યારેજ નીકળે છે. વળી રેડીઅમને જે પાણીમાં ઓગાળી નાંખવામાં આવે છે તો તે ઘણો સંકલાર્ધથી નીકળી શકે છે, અને જ્યારે આ રેડીઅમના પાણીને ઉદ્બળવામાં આવે છે ત્યારે તેમાંથી બધા વાયુ નીકળી જાય છે. બધો વાયુ નીકળી ગયા પછી રેડીઅમની રસ્મિજનક શક્તિનો ઘણોજ હ્રાસ થયેલો માલમ પડે છે, અને રેડીઅમને પોતાની મૂળ રિયતિપર આવતાં ઘણો વખત લાગે છે.

આ વાયુમાંથી પણ આદ્ય રસ્મિઓ નીકળે છે, અને આદ્ય રસ્મિઓ નીકળ્યા પછી જે રહે છે તેને emanation=સ્ફુરણ કહે છે. આ emanation માંથી પાછા નવા આદ્યારસ્મિ નીકળવા માંડે છે અને તેની સાથે એક બીજો નવો વાયુ પેદા થાય છે આ બીજો વાયુ પણ અસ્થિર અવસ્થામાં હોય છે. અને તેથી એ બદલાઈને વળી વીજે આ બીજો વાયુ પણ અસ્થિર અવસ્થામાં હોય છે. અને આ તેની ચોથી અવસ્થા છે. આ નીકળે છે, અને તેથી તેનું નવું પરિણામ થાય છે. અને આ તેની ચોથી અવસ્થા છે. આ ચોથી અવસ્થાવાળા પદાર્થમાંથી આદ્ય અને બીટા રસ્મિઓ નીકળે છે. અને એ રસ્મિઓ નીકળી રહ્યા પછી કાંઈક નવોજ પદાર્થ રોપ રહે છે. આ પદાર્થમાં કાંઈ વિકાર થાય છે કે નહિ તે હજી જણાયું નથી. રેડીઅમના આ બધા વિલક્ષણ ગુણ શીવાય પણ એક બીજો અતિ વિલક્ષણ ગુણ છે. પદાર્થ માત્રનું ઉષ્ણમાન સામાન્ય રીતે તેની આસપાસના વાતાવરણના ઉષ્ણમાન જેટલું હોય છે પણ રેડિયમનું ઉષ્ણમાન વાતાવરણના ઉષ્ણમાન કરતાં હમેશાં દોઢ અંશ વધારે જ હોય છે. એ ઉપરથી એમ સિદ્ધ થાય છે કે રેડીઅમમાં પોતાની મેળે ઉષ્ણતા ઉત્પન્ન કરવાનો અત્યાર સુધી નહિ જણાયેલો અસાધારણ ગુણ છે.

રસ્મિજનક શક્તિ ધ્રુવ રેડીઅમ-ગોત્રની ધાતુઓમાં જ છે એમ નથી. આવી શક્તિ વરસાદના પાણીમાં, કેટલાક 'કુવા' નદી અને તળાવના પાણીમાં, કેટલીક જળ્યાની માટીમાં, કેટલીક ગુફાઓમાંના વાતાવરણમાં, અને કેટલાક અનોજના લોટમાં પણ માલમ પડે છે, અને તે ઘણું કરીને સર્વ પદાર્થોમાં ન્યૂનાધિક પ્રમાણમાં હોય છે.

રેડીઅમની રસ્મિજનક શક્તિથી કેટલાક રાસાયનિક પરિણામો નીપજે છે. પાણીનું સ્વતંત્ર પૃથક્કરણ થાય છે, ઑક્સીજન બદલાઈને ઓઝોન થઈ જાય છે, સફેદ ફોસ્ફરસનો લાલ ફોસ્ફરસ બને છે, આયોડોફોર્મમાંથી આયોડીન બહાર પડે છે, અને જે કાચની શીશીમ રેડીઅમને ખરી મૂક્યું હોય છે, તે શીશીનો પણ રંગ બદલાઈ જાય છે.

રેડીઅમને આમડીની પાસે રાખવાથી મોટા મોટા ફોલાઓ પડે છે. અને તે ફોલાઓ જલદીથી રૂઝાતા નથી. આખની પાસે રાખવાથી દૃષ્ટિને અકુશિત કરે છે. કેટલાક મૂશ્ક જંતુઓને તેની પાસે રાખવાથી તે જંતુઓનો તે પ્રાણુ લે છે. એ પદાર્થ—સ્વયંપ્રકાશ—છે, તે જગ કેટલાક પદાર્થ એની પાસે રાખવાથી પ્રકાશમાન થાય છે. આથી એમ ધારવામાં આવે છે કે એક એવો દલાડો પણ આવશે કે જ્યારે રેડીઅમના દીવા સાધારણ થશે. અને આપણને આત્માર સુધી જે મુશ્કેલી નડતી હતી તે દૂર થશે. આત્માર સુધી આપણે પ્રકાશને સાફ જે જે યુક્તિઓ કરી છે તે બધામાં પ્રકાશની સાથે ઉષ્ણતા હોય છે. આ ઉષ્ણતાનો લેશ માત્ર પણ ઉપયોગ નથી પણ લાચારીથી એવા દીવા આપણને કમુલ કરવા પડે છે. રેડીઅમના દીવાથી ઉષ્ણતારહિત પ્રકાશ મળવાની આશા છે.

રસ્મિજનક પદાર્થના ઉપર વર્ણન કરેલા ગુણો બીજા બધા પદાર્થના ગુણો કરતાં વિલક્ષણ છે એમ તો સર્વ કોઈના લક્ષમાં આવ્યું હશે. હવે આ વિલક્ષણતાનું શું કારણ છે, એ જાગત શું શું મીમાંસા થઈ છે, અને આખરે શું નિર્ણય થયો છે, તેનું સંક્ષેપમાં વર્ણન કરી આ લેખ પુરો કરીશું.

દરેક રસ્મિજનક પદાર્થમાં કાંઈક ધીમી પણ સ્વેચ્છાનુસાર વિક્રિયા થયા કરે છે. તે પદાર્થોના ધીમે ધીમે લય થઈ કાંઈક નવો જ પદાર્થ થાય છે એમ ઉપર આપણે જાણ્યો. આ ઉપરથી પદાર્થની ઉત્ક્રાન્તિનું કાંઈક દર્શન થાય છે. આત્માર સુધી એમ મનાવું આવ્યું છે કે પરમાણુનું પૃથક્કરણ થઈ શકતું નથી, અને આપણને જે આશરે સીત્તર તત્ત્વનું જ્ઞાન છે તે દરેક તત્ત્વના પરમાણુ એક એકથી ગુણુ અને સ્વભાવમાં ભિન્ન છે. પણ રસ્મિજનક પદાર્થના ઉપર વર્ણવેલા આ વિભાવોથી આ સિદ્ધાંતનો ત્યાગ થયા જેવું થયું છે, અને જહ પદાર્થની ઉત્ક્રાન્તિનો એક નવો જ સિદ્ધાંત દર્શિગોચર થાય છે. રેડીઅમમાંથી મળેલા આદ્યારસ્મિઓ નીકળે છે. આ આદ્યાર-રસ્મિઓ રેડીઅમના પરમાણુનો એક ભાગ છે. આદ્યારસ્મિના આવી રીતે છુટા પડવાથી પરમાણુના બાકી રહેલા ભાગની રચના બદલાય છે. અને તેનો નવો વાયુ બને છે. આ વાયુમાંથી બીજા આદ્યાર પરમાણુઓ નીકળે છે એટલે બાકી રહેલાનો કાંઈ નવો જ પદાર્થ બને છે. આ પણ ઘણી જ અચિર અવસ્થામાં હોવાને લીધે એમાંથી પણ આદ્યાર પરમાણુ નીકળવા માંડે છે.

અને આ પ્રમાણે કેટલાક આદર્શ પરમાણુ નીકળ્યા પછી અને એ પરમાણુની રચનામાં કેટલાક ફેરફાર થયા પછી અતે કોઈ નવો જ પદાર્થ બાકી રહે છે. આ નવો પદાર્થ હું હશે એ કહી શકાયું નથી. કારણ કે જે વાયુના ફેરફારથી આ પદાર્થ બને છે તે વાયુ હજી થયા જ એવા પ્રમાણમાં મળી શકે છે. પણ એમ ધારવામાં આવે છે કે વખતે તે હીલ્થમ હોઈ શકે. (હીલ્થમ એક વાયુ છે.) રેડિયમમાંથી નીકળતા વાયુને થોડા દિવસ રાખી મુકવાથી તેમાં હીલ્થમનું અસ્તિત્વ માલમ પડે છે. અને તે ઉપરથી એમ લાગે છે કે સંઘળા ફેરફાર થઈ રહ્યા પછી હીલ્થમ બાકી રહેતું હશે. અથવા તે કોઈ નવો જ પદાર્થ હોઈ શકે અને રેડિયમમાંથી નીકળતા આદર્શ પરમાણુઓ હીલ્થમના પરમાણુઓ હોઈ શકે. કારણ કે આદર્શ પરમાણુ નીકળે છે તેનું વજન અને હીલ્થમના પરમાણુનું વજન સરખું છે. તેથી એવી પણ ધારણા બાંધવામાં આવી છે કે આદર્શ પરમાણુ અધિક વિદ્યુતયુક્ત હીલ્થમના જ પરમાણુ છે. અને તેમ હોય પણ રેડિયમમાંથી હીલ્થમની ઉત્પત્તિ થાય છે એ વાતની તો કોઈ શંકા જ નથી. આ એક જાન્યે જાન્ય-વિક કીમીઓ છે. આવા કીમીઓ આપણે કોઈ પણ રીતે કરી શકીએ એવું કાલ નથી. કારણ સંસાધનિક ક્રિયાથી અથવા ઉષ્ણતા તેજ વિગેરે બીજી ક્રિયાઓથી આણુની રચનામાં ફેરફાર થઈ શકે છે, પણ પરમાણુની રચનામાં ફેરફાર થઈ શકતો નથી. તેમ છતાં પણ કીમીઆને આપણે આત્માર મુધી અસંભાવત ધારી નેટસો કારણપાત્ર ગણતા હતા તેટલો તે કારણને ખાત નથી એમ સિદ્ધ થાય છે.

જે જે વિકારોનું આપણે વર્ણન કર્યું તે વિકારો રસમજનક પદાર્થના દરેક પરમાણુમાં થતાં નથી. પણ તેમાંના ફક્ત કેટલાક પરમાણુમાં જ થાય છે, અને આ વિધાર ધામનાં પરમાણુનું પ્રમાણ સમસ્ત પરમાણુની સંખ્યા પર આધાર રાખે છે. હજાંત તરીકે આપણે એક શેર રેડિયમ લઈએ તો એક વર્ષમાં તેમાંના ફક્ત ૪૪૦૦૦ મા બાગમાં આ પ્રમાણે વિક્રિયા થાય છે. આ ગણતરી પરથી એમ માલમ પડે છે કે એક શેર રેડિયમ ને અગ્નિ શેર થતાં પંદરસો વરસ લાગે છે, અને દર હમ્મર વર્ષ પછી તો તેનો સોમો ભાગ જ બાકી રહે છે. (યુરેનીઅમ અને થોરીઅમના લાગતી ગતિ ધણી મંદ છે, અને એ દરેકનો સોમો ભાગ બાકી રહેવાને થવી જોઈતી વિક્રિયાનો કાળ દર અમજ વર્ષનો ગણવામાં આવ્યો છે!) રેડિયમની વિક્રિયાનો વેગ ધણો જ ત્વરણાળો છે. અને તેથી મીત્રથી પચાસ હમ્મર વર્ષ પછી એનો દર લાખમો ભાગ પણ બાકી રહેતો નથી. રેડિઅમની આટલા ટુંકા આયુઅયઅવધિ ઉપરથી એમ સિદ્ધ થાય છે કે આજે જગતમાં જે રેડિઅમ છે તે આવજી પચાસ હમ્મર વર્ષ પછી ફક્ત નાખસોઈ પછ જશે, અને જે બીજા કોઈ રીતે રેડિઅમની ઉત્પત્તિ ન થતી હોય તો, અને પરમાણુવાદ પ્રમાણે સર્વ તત્ત્વો હમેશા કોઈ પણ વિકાર પામ્યા વિના પોતાના મૂળ સ્વરૂપમાં રહેતા હોય તો, પૃથ્વીને અથવા તો આખા વિશ્વને અસ્તિત્વમાં આવ્યાને ફક્ત પચાસ હમ્મર વર્ષ જ થયાં હોવાં જોઈએ. પણ પૃથ્વીને સજીવ પદાર્થને વસવા ગોઝ્ય થવાને આજે કેસોડો વર્ષ થયાં છે (તેનો વિચાર આપણે આગળ કરીશું) તો પણ પૃથ્વીને અસ્તિત્વમાં આવ્યાને ફક્ત પચાસ હમ્મર વર્ષ થયાં એમ તો શી રીતે કહેવાય? આ ઉપરથી આપણે એક જ સિદ્ધાંત કાઢી શકીએ છીએ. અને તે એ કે પૃથ્વીમાં રેડિઅમની કોઈ બીજી ધાતુમાં સતત ઉત્પત્તિ થયા જ કરે

છે. આ બીજી ધાતુ યુરેનીયમ અથવા ચોરીઅમ હોય એમ લાગે છે, કારણ જે કાચી ધાતુમાંથી રેડીઅમ નીકળે છે તેમાંથી જ યુરેનીયમ અને ચોરીઅમ પણ નીકળે છે. આ સિદ્ધાંતને આધારે આશરે એક વર્ષ સુધી ચલાવેલા પ્રયોગો પરથી પણ એમ જ જણાય છે કે યુરેનીઅમમાં ધીરે ધીરે ફેરફાર થઈ તેમાંથી રેડીઅમ અને છે પણ યુરેનીઅમની લય-ગતિ મન્દ હોવાને લીધે રેડીઅમનું પ્રમાણ ઘણું જ સૂક્ષ્મ હોય છે. અને તેથી કાંઈ પણ નિશ્ચય પર આવી શકાયું નથી. પણ દરેક તત્વ કાંઈ પણ વિક્રિયા વિના તેની તે જ સ્થિતિમાં રહે છે અને તેમાં કાંઈ પણ ફેરફાર થતો નથી. પરમાણુ અભય છે અને દરેક તત્વના પરમાણુ બીજા તત્વોના પરમાણુથી ગુણ અને સ્વભાવમાં ભિન્ન છે એ વાદ હવે નિર્મળ થયો છે.

જો આવી રીતે યુરેનીઅમ, ચોરીઅમ, રેડીઅમ અને હીલ્થમ એકેકમાંથી ઉત્પન્ન થતાં હોય તો તે પ્રમાણે બીજા તત્વોમાં પણ વિક્રિયા થઈ તેમાંથી પણ નવા પદાર્થો ઉત્પન્ન થાય છે કે નહિ એવો પ્રશ્ન સ્વાભાવિક રીતે ઉભો થાય છે. આ પ્રશ્નો ઉત્તર “થાય છે” આપવા કરતાં “થતો હશે” આપવો વધારે અનુકૂળ છે; કારણ અત્યાર સુધીમાં જે જે પ્રયોગો થયા છે તેપરથી એમ માલમ પડે છે કે પૃથ્વીપરના સઘળા પદાર્થો એકા વસ્તુ રશ્મિયુક્ત છે. પણ એ રશ્મિઓ તે પદાર્થના છે કે ઉપર કહેલા પાંચ રશ્મિજનક પદાર્થોમાંના કોઈના છે તે કહેવું ઘણું મુશ્કેલ છે. કારણ રેડિઅમ વિગેરે રશ્મિજનક પદાર્થ પૃથ્વીમાં સર્વવ્યાપક હોય એમ લાગે છે. આ સિવાય પણ એક બીજી વાત આપણે યાદ રાખવાની છે. રેડીઅમની વિકૃતિઓમાંની એક વિકૃતિ એવી છે કે તેમાંથી કોઈ પાંચ જાતના રશ્મિઓ નીકળ્યા વિના તેમાં ફેરફાર થાય છે. આવી રીતે બીજા પદાર્થોમાં પણ રશ્મિરહિત વિકૃતિ થતી હોય અને તેથી તેમાં થતા વિકારોથી આપણે હમેશાં અજાન રહેતા હોઈએ એ અસંભવિત નથી.

રશ્મિ-યુક્ત પદાર્થોમાંથી જ્યારે આ પ્રમાણે દ્રવ્યમય રશ્મિઓનો પ્રવાહ આવે છે ત્યારે તેના પરમાણુમાં એક જાતનું ઘટસ્ફોટ થાય છે. અને તેને પરિણામે તેમાંથી ઘણી શક્તિ બહાર પડે છે. દષ્ટાંત તરીકે એક શેર રેડીઅમમાંથી દર કલાકે જ શક્તિ નીકળે છે તે શક્તિ, એક શેર બરફ જેવા થંડા પાણીને ગરમ કરીને ઉકાળવાને જેટલી ઉષ્ણતા જોઈએ, તેટલી ઉષ્ણતા ઉત્પન્ન કરે છે. રેડીઅમની આ અમાધ શક્તિએ સૂર્યના અને પૃથ્વીના આયુષ્યનો પ્રશ્ન ઉભો કર્યો છે.

સૂર્યમાંથી તેજ અને ઉષ્ણતા હમેશાં નીકળ્યા કરે છે. અને તે એમાં થતાં હોય એમ હજી સુધી આપણને જણાતું નથી. તો એ તેજ અને ઉષ્ણતા શી રીતે નવા નવા પેદા થતા હશે એનો આજ સુધી એવો ખુલાસો કરવામાં આવતો હતો કે સૂર્યના કદમાં ફેરફાર થવાથી અને બીજા બહારના પદાર્થો સૂર્ય સાથે અથડાવાથી સૂર્યમાં તે જ અને ઉષ્ણતા ઉત્પન્ન થાય છે અને તેથી તેમાં આપણને કાંઈ ન્યૂનતા માલમ પડતી નથી. પણ આ ખુલાસાનો હવે ત્યાગ થાય એવું લાગે છે. કારણ જો સૂર્યમાં પણ રેડીઅમ હોય તો એ રેડીઅમના પરમાણુના પ્રયત્નોથી આપણે ઉપર કહ્યું તે પ્રમાણે ઉષ્ણતા ઉત્પન્ન

થયાં કરે અને તેને લીધે સૂર્યની ઉજ્જ્વલતામાં કાંઈ પણ ફેર પડે નહિ. પ્રથમ ખાસ એટલે એ છે કે સૂર્યમાં રેડિયમ છે કે નહિ? રેડિયમનું અસ્તિત્વ હજી સુધી સૂર્યમાં જણાયું નથી. પણ હાલ્યમ સૂર્યમાં છે એ પાત આપણે જાણ થયાં વર્ષ થયાં જાણીએ છીએ, અને જો હાલ્યમ છે તો રેડિયમ પણ હોયું જ જોઈએ. અને જો રેડિયમ સૂર્યમાં છે તો પછી સૂર્ય કેટલા વર્ષ આયુષ્ય જોગવશે એ સૂર્યમાં રેડિયમનો પ્રમાણ પર આધાર રાખે છે. જો સૂર્યના એક કરોડ ભાગમાં ફક્ત પચ્ચીસ ભાગ રેડિયમ હોય તો જે પ્રમાણે આજે સૂર્યમાંથી તેજ અને ઉજ્જ્વલતા નીકળે છે તેટલાં તેજ અને ઉજ્જ્વલતા કરોડો વર્ષ સુધી આવ્યાહતે નીકળ્યા કરે. પણ જેમ રેડિયમના પરમાણુનું પૃથક્કરણ થાય છે તેમ સૂર્યની અપરિમિત ઉજ્જ્વલતાથી બીજા પદાર્થોના પરમાણુનું પણ પૃથક્કરણ થતું હોય અને તે થતુ હશે એ ઘણું સંભવિત છે-તો જુના સિદ્ધાંત પ્રમાણે નહીં કરેલા પચ્ચીસ પચાસ કરોડ વર્ષના આયુષ્યને બદલે સૂર્યનું આયુષ્ય પાંચશે ગણું વધારે હોય તો તેમાં કાંઈ આશ્ચર્ય જેવું નથી.

ઈ.સ. ના ગયા શતકના પાછલા ભાગમાં જડપદાર્થશાસ્ત્રવેત્તા અને જૂનર્ભશાસ્ત્રવેત્તા વચ્ચે પૃથ્વી ઉપર વનસ્પતિ અને પ્રાણીઓ રહી શકે એવી સ્થિતિમાં આવ્યાને પૃથ્વીને કેટલા વર્ષ થયાં હશે એ વિષે એક પ્રચંડ વાદ હોયો થયો હતો. જડપદાર્થશાસ્ત્રવેત્તાઓએ પૃથ્વીના અંદરના અને બહારના ઉજ્જ્વલતા ઉપરથી ગણતરી કરી એવું સિદ્ધ કરીું હતું કે આજથી આશરે કરોડ દોઢ કરોડ વર્ષ પર તો પૃથ્વી પ્રવાદી સ્થિતિમાં હોવી જોઈએ અને તેથી પૃથ્વીને સજીવ પદાર્થોને રહેવા યોગ્ય સ્થિતિમાં આવ્યાને દોઢ કરોડ વર્ષથી વધારે વર્ષ થયાં હોય એ તર્કન અસંભવિત છે. આથી ઉભડું જૂનર્ભશાસ્ત્રવેત્તાની ગણતરી પ્રમાણે તો ત્રીસ કરોડ વર્ષ પણ પૃથ્વીને એવી સ્થિતિમાં આવ્યાને થયાં હોય તો ઘણાં ઓછાં છે. આ વાદનું નિરાકરણ રસમિયુક્ત પદાર્થોએ રહેજનાં કરી નાંખ્યું છે. કારણ રસમિયુક્ત પદાર્થોમાંથી જે ઉજ્જ્વલતા નીકળે છે, તે ઉજ્જ્વલતા જડપદાર્થશાસ્ત્રવેત્તાઓએ પોતાની ગણતરીમાં લીધી નથી. જો એ ઉજ્જ્વલતાને સમાવેશ કરવામાં આવે તો પૃથ્વી અત્યુક વેગે ફડી થતી જાય છે એ અનુમાનથી કરેલી ગણતરી ઉધી વળી જાય છે. રસમિયુક્ત પદાર્થને લીધે પૃથ્વીનું ઉજ્જ્વલતા જડપદાર્થશાસ્ત્રવેત્તાના ધાર્યા પ્રમાણે ધીમે ધીમે ઓછું થવાને બદલે રસમિયુક્ત પદાર્થના દહિજોર થાય છે. ઈ.સ. ૧૮૯૭ માં પ્રો. રામ્સને વિદ્યુત્તેજોના પરથી એક એવો સિદ્ધાંત કાઢ્યો હતો કે પદાર્થ માત્ર વિદ્યુત્તેજ છે. જેમ સામાન્ય દ્રવ્ય પરમાણુ છે તેમ વિદ્યુત્તેજ પણ પરમાણુઓ છે. અને એ વિદ્યુત્તેજપરમાણુઓ દાહજોગના પરમાણુ કરતાં ઘણું જ સૂક્ષ્મ છે; અને એક દાહજોગના પરમાણુ વિદ્યુત્તેજ એક દહાર પરમાણુને બંનેથી સમૂહ છે. સર્વ દ્રવ્ય પરમાણુઓ વિદ્યુત્તેજ-પરમાણુઓના બનેલા છે અને દરેક દ્રવ્યપરમાણુમાં વિદ્યુત્તેજપરમાણુના પ્રમાણ અને જોડાણ ભિન્ન ભિન્ન હોય છે. આ

રસમિ જનકપદાર્થના ગુણ અને આવિર્ભાવોથી એ તત્ત્વોનું તેજન પદાર્થ માત્ર સામાન્ય બંધારણ દહિજોર થાય છે. ઈ.સ. ૧૮૯૭ માં પ્રો. રામ્સને વિદ્યુત્તેજોના પરથી એક એવો સિદ્ધાંત કાઢ્યો હતો કે પદાર્થ માત્ર વિદ્યુત્તેજ છે. જેમ સામાન્ય દ્રવ્ય પરમાણુ છે તેમ વિદ્યુત્તેજ પણ પરમાણુઓ છે. અને એ વિદ્યુત્તેજપરમાણુઓ દાહજોગના પરમાણુ કરતાં ઘણું જ સૂક્ષ્મ છે; અને એક દાહજોગના પરમાણુ વિદ્યુત્તેજ એક દહાર પરમાણુને બંનેથી સમૂહ છે. સર્વ દ્રવ્ય પરમાણુઓ વિદ્યુત્તેજ-પરમાણુઓના બનેલા છે અને દરેક દ્રવ્યપરમાણુમાં વિદ્યુત્તેજપરમાણુના પ્રમાણ અને જોડાણ ભિન્ન ભિન્ન હોય છે. આ

ભેદને લીધે દ્રવ્યના ગુણોમાં ભેદ મોલમ પડે છે. પરમાણુની અંદરના વિદ્યુતપરમાણુઓ દ્રવ્ય-પરમાણુના મધ્ય બિંદુની આસપાસ દબેશ બ્રમણ કરે છે, અને તેની ગોઠવણ એક ચક્ર-મંડળને ઘણે અંશે મળતી આવે છે. આ સિદ્ધાંત સ્વીકારવામાં અત્યાર સુધી જે મોટા બાધ આવતો હતો તે એ જ કે જે આ પ્રમાણે પદાર્થ માનતું બંધારણ હોય તો વિદ્યુતપરમાણુની ગતિને લીધે કાળે કરીને એ પરમાણુના પરસ્પર સંબંધ અને સ્થિતિમાં ફેર પડે એ, અને તેથી કરીને દરેક પદાર્થનું સ્થિત્યન્તર થતું જોઈએ. જે વખતે આ સિદ્ધાંત પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યો તે વખતે રશ્મિજનક પદાર્થ અને તેમાં થતા ફેરફાર જમતને અગ્રાત હતા, તેથી તરત આ સિદ્ધાંત સ્વીકારવામાં આવ્યો નહિ. પણ રશ્મિજનક આવિર્ભાવોએ આ સિદ્ધાંતને ઘણી પુષ્ટિ આપી છે.

આ સિદ્ધાંત પ્રમાણે રેડીઅમ-ગોત્રના તત્ત્વોમાંના પરમાણુના વિદ્યુતપરમાણુની ગતિને લીધે એ તત્ત્વના પરમાણુને કાંઈક આકર્ષિક અસ્થિરતા પ્રાપ્ત થાય છે. કારણ કાળે કરીને તેનો વેગ મંદ પડી જાય છે. વેગમાં આમ ફેર પડવાથી વિદ્યુતપરમાણુની ગોઠવણમાં ફેર પડે છે, અને તેથી એ પરમાણુમાં ઘટ-રેડિયેટ થઈને એક જાતની શક્તિ ઉત્પન્ન થાય છે. અને તેને અંતે તે પરમાણુના કેટલાક વિદ્યુત પરમાણુ છુટા પડી જાય છે, અને તેની જ સાથે બાકી રહેલા પરમાણુમાંથી કોઈ નવો જ પદાર્થ ઉત્પન્ન થાય છે. આ પદાર્થ તે આપણે ઉપર વર્ણન કરેલા emanation વાળું છે.

આ ઉપરથી આટલું તો સિદ્ધ થાય છે કે સજીવ પદાર્થોની જે પ્રમાણે ઉત્ક્રાન્તિ થાય છે તેમ ધાતુ જેવા નિર્જીવ પદાર્થની પણ ઉત્ક્રાન્તિ થાય છે. સજીવ પદાર્થનો મૂળ આધાર Protoplasm છે, નિર્જીવ પદાર્થનો મૂળ આધાર વિદ્યુત પરમાણુ છે. પણ આ વિદ્યુતપરમાણુ તે જ એ પ્રકારે બાકી રહે છે.

બાલકૃષ્ણદાસ ખીતાબરદાસ દલાલ.

* ઇતિહાસનું સાહિત્ય આપણા દેશમાં શી રીતે ઉત્પન્ન કર્યું ?

(અનુસંધાન ૧. ૪૩૧ થી.)

મુસલમાનો હિન્દુસ્તાનમાં આવેલા તે પહેલાંના ઇતિહાસ તો જવશેજી મળી આવે છે. એટલું વખતે કહી શકાય કે સાચી રીતે હાલ ઇતિહાસ લખાય છે, હાલ જેમ ઇતિહાસને સમજવામાં આવે છે, ઇતિહાસના ચાકુલા અને હેતુ છે અને જે લાભ અને ફિત્ત સાથે આજે ઇતિહાસ લખાય છે, તેને અનુસરીને પ્રાચીન ઇતિહાસિક પુસ્તકો આપણા દેશમાં નહિ લખાયાં હોય એવું માનવું છે. મળી આવતા ઇતિહાસમાં આપણને ફક્ત વંશાવળી, સાલગારી, લલાઈનાં સ્થાનો, મહાન ઉચ્ચ પાત્રો વિગેરે જોઈ જાય તો પર ઉપર ચોટિયું જ્ઞાન અને માહિતી મળે છે. આ ઇતિહાસોને આપણે મનુષ્યના હાથિંજર સાથે સરખાવી શકીશું. આમાં જીવનનાં અનુભવ, લોહીમાંસ આદિ માત્રમ પડ્યા નથી, ખેડા, નિરુપયોગી, અને નિરર્થક હાડકાં દેખાય છે. પણ હાલ ઇતિહાસ જે સાહિત્યમાં સુખ્ય પાત્ર બન્યું છે, તે પરથી દેશના ભવિષ્યની અગમચેતી કરવામાં આવે છે, અમુક બાબતો અને ચાકસ બીનાઓ કયું વલણ લેશે, તે તર્કસંક્રિતથી માનવામાં આવે છે.*

હુંકાણમાં, જેમ જોકે હથ્થુટ, જળરો અને મજાનુત ઉગતો ધુવાન, દુનિયાના વ્યવહાર કામમાં ઉપયોગી થઈ પડે છે, તેમ હાલના ઇતિહાસનું કહી શકાય. કાશ્મીરની રાજતંશિલ્લી અને લંકા (Ceylon) નો મહાવંશ જે ઇતિહાસિક પુસ્તકો હાલ આપણી પાસે છે. આ પુસ્તકો પણ બહાર પ્રસિદ્ધિમાં લાવવાનું માન વંશાગ રાવલ એસિઆટીક સોસાયટીને છે. આપણા ઇતિહાસમાં બધી કસ્તિ અને બનાવટી જુદી જાણતો છે અને જેમ ચીઝ એને દામમાં ઉમટા કુટુંબના તખીરાઓ, પોતાના વંસજોને છેક સાતમે આકાશે, હરંકચુલીશ અને જોવના સગપણ સુધી લંબાવતા હતા તેમ આપણે આદિ પણ છે. રાજ્યની સારો પણ બુદ્ધિવિદ્યાના મનાયલા વિનાજો કરતાં પણ કોઈ કોઈવાર જનની હોય છે. હુંકાણમાં આપણા લોક ઘણા ધર્મિક અને અધ્યાત્મ હોવાને લીધે અને મધ્ય કાળમાં લોક અજ્ઞાન અને વહેમી ચચાચી, આજણુ વર્ગનું જોર ચડી વાગવાથી બધી જોડી અને ખીન પાયાદાર જુની વાતો, જવજાનો રાજ રાખવા છેતરપીંડી કરી પોતાનું પાપી પેટ ભરવા, ઇતિહાસમાં સુધારા-વધારા કરી, પોતાના મતને મળતી વાતો દાખલ કરી, આપણા દેશનો ઇતિહાસ બગાડી મુકવાનો આરોપ તેમના પર કરવામાં આવે છે.*

આ પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનો તરફથી કરવામાં આવતો આરોપ, કેટલે અંશે વાસ્તવિક છે. આમાં વાજબી શું અને જોડું કયું, દોષ કોના હતા, તે તપાસવાનું કામ હાલ માંડ નથી. આપણે અમારી જોયું છે કે આપણો દેશ ઇતિહાસના સાહિત્યમાં ઘણો મરીમ અને અર્વાચીન સુધરેલી મંજરી ઘણો પછાત છે. આવી શેષકારક આપણા ઇતિહાસની નિયતી

• Vide, Seeley's "Introduction to Political Science."—

"History without political science has no fruit. Political Science without history has no root."

હોવાથી, આપણા હિંદનો પ્રાચીન ઇતિહાસ, ચોંટા પશુ તૈયાર કરવાને સમર્થ થયા હોયે પ્રાચીનવસ્તુશાસ્ત્રના અભ્યાસે જન્મે-સ, કોમલચુક, પ્રીતસેપ ચોમસ, કાનિંગદામ, વીન્સેન્ટ તે સ્મિથ, રાજેન્દ્ર લાલમિત્ર, બાદરકર, ન્યુટન, ફરગુસન વિગેરે ગૃહસ્થોએ આપણા દેશમાં મુસાફરી કરી, શિલાલેખ શોધી કાઢી, તેની નકલો મેળવી, તેને ઉકેલી, તેમાંથી ઐતિહાસિક વિગતોનો સંગ્રહ કરી, ગામેગામ, તાલપત્ર, શિક્ષા, હસ્તલિખિત ચોપડીઓ સાદે કાગળ લખી, મેળવી, તેમને સાફસુદ કરી, જુલો-સુધારી, તેમાંથી ઘણી નવી અને જાણવા જેગ વાતો બહાર લાવી ચકયા છે.

હિતર હિંદુસ્તાનમાં આવેલા શિલાલેખ અને પદાર્થોમાં કોતરેલા, ફારસી અને એરેબીક લેખોમાંથી જ, બંગાળના મુસલમાની સમયનાં સાધનો ભેગાં કરી, બ્લોકમેન તે વખતનો એક ઐતિહાસિક ગ્રંથ રચવા શક્તિમાન થયો છે. નીચેના અને બેલિયોનનાં ખંડિઅરો અને જુની ગ્રીસેના સંગ્રહના બંગાર તપાસનાર વિદ્વાનોએ તે મુદ્દના ઇતિહાસને નવીન સ્વરૂપ આપ્યું છે અને તે સંબંધી એક મોટું સાહિત્ય પેદા કીધું છે. તેમ જ, ઇશ્વરના પીરામીડીસ અને પેપિરિસ અને પ્રાચીન વસ્તુઓના અને શિક્ષાના અભ્યાસથી વિશેષ માહિતી મળી છે. આથી જ જુના ઇશ્વરના ઇતિહાસનો પ્રાયો નખાયો છે. એક લેખક, આપણા દેશમાં 'એન્ડીકવીટી' થી ચંચલા લાભ નીચેના ઉમેશ પેદામાં જણાવે છે.

"But if a visitor will commence only a superficial search, an occasional block of granite or a ponderous brick, half buried in the earth, will direct his thoughts into a channel of speculation. In fact a close investigation has already led to the discovery that here stood formerly the proud city of Vallabhi.....But Vallabhi has been for long like Ninevah and Babylon. Antiquaries have at last discovered the site where once she stood in her pride. For eleven centuries, herdsmen only had occasionally visited those mounds of rubbish and had talked with superstitious awe over the legends with which they were associated. At night Jackal's doleful cries were interpreted to be

* The Brahmins, who have long conducted all the business of the country, are correctly described by Mr. Chaplain as an "intriguing, lying corrupt and licentious and unprincipled race of people" to which Captain Grants adds with equal truth "that when in power they are coolly unfeeling and systematical oppressive." *Elphinstone's Report.*

આ કરતાં વધારે અવિવેકી અને ઇતિહાસ વિરુદ્ધ આરોપ ખાત્રે કયો હોઈ શકે! ચંચળાતમાં ક્રિશ્ચનોએ ક્રિશ્ચન પાદરીઓએ અને જાહજોતી કુરાજતાથી હારેલા પરદેશી રાજ્યતંત્રીઓએ આ આરોપ મૂક્યો, અને તે આપણી પરતન્ત્ર જુદિએ માની લીધો! આપણા પૂર્વજોએ ગમે તેટલી પરતન્ત્રતા ભોગવી હશે, પણ પરદેશીઓને જુદિ સોંપી દેવાનું માન તો આપણા જમાનાએ જ સંપાદન કર્યું છે! ઇશ્વરકૃપાથી એ જાન્યનો હવે તૂટયા, માંડ્યાં છે.

the wailings of the departed, and then none would venture to approach its haunted precincts. But no such fears have restrained the curiosity of the European stranger. He has made diligent search amidst the debris, which scarcely deserves the name of ruins and he has been partially rewarded. The voice of history which on this topic only faltered, is rendered more distinct, and she now claims the city of Vallabhi as her own."

Bombay Quarterly Review.

જુના શિક્ષા પર હવે ખાસ વિવેચન કરીશ. આ સંબંધી જોડવાને માત્ર બે કારણો છે. આપણો દેશ જુના શિક્ષાથી ભરચક છે. અમલવાદ શહેનશાહી શહેર અને રાજ્યનું પાય તખ્ત હતું અને વિશેષ, મહેમદાબાદ, ચંપાનેર, અહમદનગર વિગેરે શહેરો બહુ નજીક હોવાથી, આ સઘળા જગ્યાની ટંકશાજિના શિક્ષા ધણી જાણે છે. આપણે 'પ્રાચીનવસ્તુશાસ્ત્ર' સંબંધી સામાન્ય વિવેચન કરતાં જોયું કે શિક્ષા, આ અભ્યાસમાં મુખ્ય ભાગ ભજવે છે. આનંદદાયક અભ્યાસ સાથે શિક્ષા ઇતિહાસના બહેળા કામમાં આવે છે. આપણા લોકમાં અને ખસુસ કરી વિદ્યાર્થિવર્ગમાં, શિક્ષા સંબંધી, અજ્ઞાનતા અને ખેદરકારી માલમ પડે છે. આ તરફ, આ સર્વ લક્ષ આપી, અભ્યાસ કરે. એ આ લેખનો ઉદ્દેશ છે. શિક્ષાનો સંગ્રહ કરવાથી શું હેતુ મળે અને લોકો તરફથી કરવામાં આવતા કદાશોનો ખયાલ કરતાં પહેલા, શિક્ષા કેટલી રીતે, કામ કરી શકશે, ઐતિહાસિક બાબતમાં ઉપયોગી અને મદદરવાના યથા પડે છે તે જોઈશું.

૧. શીક અને મિઠમરીટીક શિક્ષાપર, સમુદ્ર પ્રદેશના રણીયાગણા સીંગા પારેલાં હોય છે. તે પદ્ધતી તે રાજ્યોની સરહદ અને તેમના રાજ્યોના બહેળા વિસ્તાર સંબંધી જ્ઞાન મળે છે.

૨. શિક્ષાપર આવતા લેખો, જેવા કે કોરાનના કલમા, શાસ્ત્રનાં મુત્રો અને બીજા લેખો માત્રગ પડતાં હોવાથી, તે સમયની સાંસારિક અને ધાર્મિક રિયલિટી ખજાર પડે છે.

૩. શિક્ષા પર જુદાં જુદાં ચિહ્નો અને નિશાની મળી આવતાં, બિન બિન પથો અને ધર્મ યથા ગયા તે વિશે માહિતી મળે છે.

૪. ઐતિહાસિક ઈંચોમાં રહી ગયલા દોષો અને ખોટી સાલવારી અને એકબીજા ઇતિહાસોમાં જે મલતો માલમ પડે છે, તે સુધારી ખરું શું છે તે જાણવા શિક્ષા બહુ કામમાં આવે છે.

૫. અમુક રાજ્યોએ, શિક્ષા પર પોતાની ચરજ અને ઇન્જિન્યુસાર પાડવેલાં ચિત્ર અને દેખાવથી તેમના સંબંધી તેમની રહેણી કરણીનો નિર્ણય કરાય છે.

૬. ઇતિહાસમાં અમુક બન્યા બન્યા હોય અને તે સમયે, તે બાબતને રચાવી સ્વરૂપ આપવા જે શિક્ષા પાડવામાં આવે છે, તે ઇતિહાસના લખાણને સાબિત કરી, અજુત પુરાવો આપે છે.

૭. શિક્ષા પંચના લેખોની ભાષાથી, આપણી, બાંધામાં સુધારો વધારો થી રીતે થયો, કયે સમયે વિકાસ પામી અને છેવટે કયુ વલ્લેષું પકડ્યું, તે બાબતનો માહિતી મળે છે.

૮. તે સમયનાં બીજાં કામ, નક્સી અને કોતરણી કામ, કયે દરજ્જે હશે ક્યારે આ હુન્નરો ઉતરતા જઈ નાણુદ થવા લાગ્યા હશે અને આ શાસ્ત્રોમાં બીજા દેશોની શી અસર થઈ હશે તે વિદિત થાય છે.

૯. શીક્ષા પરથી તે વખતનો પહેરવેશ, હથિઆર અને તસખીર સંગ્રહી જ્ઞાન મળે છે.

૧૦ બીજા દેશના શિક્ષા, આપણાં મુલકમાં જડી આવતાં, જે દેશ વચ્ચે ચાલતો વેપાર અને એક બીજા દેશની, અરસપરસ, કળા કૌશલ્ય અને હુન્નરપર થયેલી અસરની ખબર પડે છે. બહુમાંથી શિક્ષાનો એક સંચય મળી આવ્યો હતો તેમાં વેનીસ, ઇટલિ, ટુર્કસ્તાન, દીલ્લી વગેરે રથગના શિક્ષાઓ હતા. સાંધી છેલ્લી સાલ આદમા સૈકાની હતી. આ ઉપરથી એ સંચય એટલા અરસામાં થયેલો. તેમજ તે વખતે ભરૂચનો વેપાર બહોળો હશે એમ અનુમાન કરી શકાય છે. દુકાણમાં બીજા લાભો પણ ધણા છે. આપણા ગુજરાત દેશના પ્રાચીન ઇતિહાસપર જુના શિક્ષાએ પુષ્કળ પ્રકાશ પાડ્યો છે અને કોઈક સમયે આ સંગ્રહી લખાણથી વિવેચન કરીશું. શિક્ષાપર ભુમધ્યસમુદ્ર અને તેના આસપાસના સુંદર મનોરંજક દેખાવો પાડેલા હોવાથી, ગ્રીક અને બાકરીઆન રાજ્ય કેટલે દરજ્જે અગાડી વધ્યાં હશે તેનું તથા તેમના માનસિક સ્વભાવનું આથી આપણને જ્ઞાન થાય છે. અકબરના ધર્મના લેખો શિક્ષાપરથી મળી આવતાં, તે વખતની ધાર્મિક અવસ્થાનું જ્ઞાન થાય છે. બીજાપુર પાસેના ગામમાંથી જડી આવેલા, સોનાના શિક્ષાપર શૈવ અને જૈન ધર્મના ચિહ્નો હોવાથી, તે રાજ્યના, એકજ વંશમાં, કમવાર થયેલા ત્રણ રાજાના સમયમાં, પહેલાના વખતમાં જૈન ધર્મની ચડતી અને ત્રીજાના સમયમાં શૈવ ધર્મની ચડતી, એમ, લેખોએ પડાવેલા, જૈન અને શૈવ છાપવાળા શિક્ષાપરથી, માલમ પડે છે અને આ પ્રમાણે આ જે ધર્મની ચડતી પડતીનું જ્ઞાન મળે છે. ડાકટર ટેલરે, સીકંદરી અને મીરાતે અહમદી વિગેરે 'મગોમાં, અમુક રાજ્ય કઈ સાલમાં મરણ પામ્યો અને કઈ સાલમાં ગાદીએ આવ્યો અથવા કેટલા વરસ રાજ્ય કીધું તે સંબંધી જે ભુલો જણાતી હતી, તે શિક્ષાના શોધનથી સુધારી છે. જહાંગીર પાદશાહે સુશોભિત સાત રાશીઓના શિક્ષા પડાવ્યા છે અને કેટલાક શિક્ષાની બીજા બાજુએ, દારૂની પ્યાકી પડાવેલી હોય છે. તે પરથી, આ રાજાના મોહલા અને લહેરી સ્વભાવનું ચિત્ર ખડું થાય છે. જહાંગીર અને નુરજહાં ક્યારે દીલ્લી બંતુ પ્લેગ અને દુકાળથી પીડિત હતું, ક્યારે તેઓ અમદાવાદમાં, જહાંગીરના 'જહાંનામાંનાદમાં'—આવી વસી રહ્યા હતા અને આ સુકાકાતની રચાથી માંદગીરી-કાલમ રાખવા, નુરજહાંના નામથી શિક્ષા પડાવ્યા હતા. આ શિક્ષા પંચથી ઐતિહાસિક બતાવને ટેકા મળે છે. આ સંબંધી કેટલાક ઇતિહાસકારો, નુરજહાંએ અમદાવાદની સુએગરી કરી હતી એમ જણાવે છે પણ આ ખોટું છે. મી. ટેલરે East and West માં નુરજહાં વિશે લેખ લખી સાબિત કીધું છે કે નુરજહાંએ અમદાવાદમાં રાજ્ય કર્યું નહોતું. કેન્થ લેખક પેરોને નુરજહાંના એક હાથ લાગેલા શિક્ષા પરનો લેખ વાંચતાં બુલ કરીને, લખ્યું કે નુરજહાં

અમદાવાદની 'queerest-legend' યા બાનુ-સુબેદાર હતી. આ ના બુધ, મી. બ્રીગસ, ઇંગ્લાસ, કેમ્પબેલ વિગેરે શ્રેયકારોએ મી-પેરનને અનુસરી ન્તરી રાખી હતી. પણ તેલે પોતાની પાસેના શિક્ષ પરથી પુરવાર કીધું છે કે આ બીજકુલ ખોટું છે-તે લખે છે કે—

"As a student for some years now of the Moghul coins of Gujarat I, cordially acknowledge the large service they can render to the historian; coins rightly render help in the making of history, but wrongly read, they help in the making of fiction. The 'Ahmedabad ruler' is on Perron's misreading of the legend on the coin and his statement that Nurjahan was at one time Lady governor of Ahmedabad is but the consequent fiction."

ખીન દાખલાઓ લેખ બહુ લાંબો થઈ જવાને બધે નહિ વર્ણવતાં એટલું ના જાણીશ કે જે શિક્ષ ભેગા કરવામાં આવશે તો દેશને ઘણો લાભ થશે. ઘણા તરફથી એમ કહેવામાં આવે છે કે શિક્ષ ભેગા કરવા એ વેલ્લહ છે. ટીકીટ ભેગી કરવી અથવા ચોપડીઓની બિન બિન આદતિઓનો સંગ્રહ કરવો, વા સાક્ષર અને મદાન પુરોના દસ્તાવેજ ભેગા કરવા એ વેલ્લહ નહિ તો બીજું શું ? આ સવળાં નવરાનાં કામ છે. આ કદાચ તદ્દન ગણતર અને ખીન વાળી છે. ઇંગ્લાંડની માલતી બપ્પદાસ બાબતોનું નિરીક્ષણ કરતાં માલમ પડે છે આ દેખીતી નજીવી અને નિરર્થક બાબતો પણ ઉપયોગી છે. ટીકીટ સાઈ સેંકડો રૂપિયા ખરચાવ છે. કોચરના સાતની ટીકીટ સાઈ મોં માખા પેસા. ગળે છે. ખીચારા મીઠાનને તેના 'Paradise Lost'ના દસ્તાવિજિત પુસ્તક સાઈ માખ દશ પાંડ મળ્યા હતા, હમણાં સારે એવું પુસ્તકના એક અમેરીકને, ૧૦૦૦ રા. ખરચી વેચાતું લીધું છે-શિક્ષ આથી પણ વિશેષ જરૂરના અને બહોળા ઉપયોગના છે. શિક્ષથી થતા લાભોનું શરીયા વિવેચન નિરૂપયોગી માની, સામા પક્ષને ઉત્તર આપીશું કે જે વગર સમજે પણ શિક્ષાનો સંગ્રહ કાઢવું કરે તો દેશની સેવા બજાવી શકે એમ છે. આપણા દેશમાં સેંકડો શિક્ષ કંસારાની ભૂમીમાં ગાળી નાંખવામાં આવે છે. હમેશને માટે તેઓનો નાશ થાય છે; અને દેશના ઇતિહાસનું ધુધું અને કાંમતી જ્ઞાન આવી રીતે લોપ પામે છે. ખીન સાહિતી અને વગર અભ્યાસે પણ જે શિક્ષ ભેગા કરવામાં આવે તો, -કાંઈ દિવસ તે સંગ્રહ કાંઈ વિદ્વાન અને શિક્ષ શાસ્ત્રમાં નિપુણ એવાના હાથમાં આવી પાડતાં, આ મોંધા ઐતિહાસિક દસ્તાવેજો ઘણા ઉપયોગી થઈ પડે, ઇતિહાસની ખુટતી બાબતો પુરી પાડી, દેશની મહા સેવા બજાવે. આવા સંગ્રહ કરનાર વગર સમજે પણ દેશનો લોપ થતો શુભ ઐતિહાસિક બંધાર સાચવી રાખી, દેશને આબારી કરે છે. મી. વિન્સેન્ટ સ્મીથ લખે છે કે:—

"The numismatic evidence is more accessible as a whole than the epigraphic.....From the times of Alexander's invasion coins afford invaluable aid to the researches of the historian in every period; and for the Bactrian, Indo-Greek and Indo-Parthian dynasties, they constitute almost the sole evidence."

"Early History of Ancient India."

પણી માફી સ્થિતિ હોવાને લીધે, આપણી સભા કે જેનો ઉદ્દેશ દેશનું સાહિત્ય ઉત્પન્ન કરવાનો છે, તેની ખાસ ફરજ છે કે સારું હસ્તલિખિત ગુનાં પુસ્તકો ભેગાં કરી, પ્રાચીન વસ્તુશાસ્ત્રના વિચારમાં ઉપયોગી થતી સંગ્રહ કરી, તે સર્વનો ઐતિહાસિક કામમાં ઉપયોગ કરવા સાર એક દેશી મ્યુઝીઅમ સ્થાપવું નેહાયે. જે આપણા વિદ્વાનો અને શ્રેષ્ઠો, પોતે અભ્યાસ કરી, નવીન ઇતિહાસ રચે તો દેશને વધારે લાભ થશે. સાહિત્યની ભાવના નહિ પણ આખો દેશ જુરી દશાએ પહોંચ્યો છે. એ સુવિધિ છે. દેશની ઉન્નતિ કરવી એ આપણા દરેકની ફરજ છે.

પરદેશીઓ પર આજ સુધી આપણે બહુ આધાર અને બરોસે રહ્યા છીએ. પણ હવે વખત આવ્યો છે કે આપણે તૈયાર થઈ, કમર કસી, આપણા દેશની અને દેશના સાહિત્યની સેવા કરવા તત્પર થવું નેહાયે. આપણી બાહ્યાવસ્થા પૂરી થઈ છે. આપણે પૂર ગુણાનીમાં આબ્યા છીએ. પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોનો માત્ર ટેકારૂપ આધાર લઈ આપણે પોતાના બાહુબળ અને બુદ્ધિ અજમાવી, આપણી ઉન્નતિ કરવા તૈયાર થવું નેહાયે. જે આપણા સાહિત્યના કામ કોઈ કરી શકે એમ છે તો આપણા જેવી સભાઓ જ તે કામ પાર પાડી શકે. સર્વે ભેગા થઈ, આ કામ કરે તો ઘણો લાભ થાય. મારે આપણી સભા, આ તરફ જુજ લક્ષ આપી, સભા તરફથી મ્યુઝીઅમ સ્થાપવા ગોઠવણ કરે તો, ઐતિહાસિક બાબતો પર સારી રીતે અભ્યાસ કરી શકાય. હેવટેન્જણવાનું કે જુના લેખો, શિક્ષા લેખો અને શિક્ષાના અભ્યાસથી આપણે ઘણું જાણી શક્યા છીએ. નવીન ભાષાઓ શીખી શક્યા છીએ અને તેથી આપણા સાહિત્યમાં પણ બહુ વધારો થવા પાડ્યો છે. મી. પ્રીનસેપે મહા પ્રયાસથી પાલી બાળા શોધ કઢાડી, બુદ્ધધર્મના સાહિત્યનો એક મોટો પ્રદેશ ખુલ્લો કીધો છે અને તેથી તે ધર્મ સંબંધી આપણે બહુ મહત્વનું જાણી શક્યા છીએ. આ મંળી આવતી ગીતો પરથી, ઈજીપ્ત ગ્રાથેનો આપણા સંબંધ, આપણા દેશ પર તેથી થયેલી અસર, આપણા વેપારનો વિસ્તાર, જનતામાંથી મળી આવતા ધાર્મિક દેવજાથી માધ્યમ પરતો આપણા ધર્મનો બહોળો ફેલાવો, આપણા રાજ્યની સીમા, દક્ષિણમાં મળી આવતા રોમન વખતના શિક્ષાથી બે દેશ વચ્ચે ચાલતો વ્યવહાર વિગેરે ઘણી અગત્યની બાબતોની આપણને માહિતી મળે છે. આથી આપણે એક કઠી ચકીરું કે જે આ જુના જમાનાના સંગ્રહ તરફ લક્ષ આપી, અભ્યાસ થાય તો દેશના ઇતિહાસ પર ઘણું નવીન અજવાળું પડશે અને વિશેષ મહત્વની ખાબતો બહાર આવશે. અને તેનો એક તાલ્લો, ઉત્તમ દાખલો, મી. વીન્સેન્ટ સ્મિથનો હાલ બહાર પડેલા પુસ્તકમાંથી આપીશ.

"By a strange irony of fate this great King-Samudra Gupta-warrior, poet and musician,—who may fairly claim the title of the Indian Napoleon—who conquered all India and whose alliances extended from the Oxus to Ceylon is unknown even by name to the historians of India. His lost fame has been slowly recovered by the minute and laborious study of inscriptions and coins during the last seventy years and the fact that it is now possible to write a long narrative of the events of his memorable reign is perhaps the most

conspicuous illustration of the success gained by patient archaeological research piecing together the fragments from which alone the chart of the authentic early history of India can be constructed."

છેવટે મી. કેલ્ડવુડનો અભિપ્રાય હિંતારી આ લેખ સમાપ્ત કરીય.

"In the scarcity of authentic materials for the ancient and even for the modern history of the Hindoo race, importance is justly attached to all genuine monuments and especially inscriptions on stone and metal, which are occasionally discovered through various accidents. If these be carefully preserved and diligently examined and the facts ascertained from them be judiciously employed towards elucidating the scattered information which can yet be collected from remains of Indian literature, a satisfactory progress may be finally made in investigations the history of the Hindus. (Asiatic Researcher.)

હીરાલાલ ત્રિ. પારેખ.

સં. રા. નરસિંહરાવ ભોળાનાથના ચર્ચાપત્રનો પ્રસ્તુતર.*

'યું વિચાર છે', 'શો વિચાર છે', 'યું ચિખામણ', 'શો ચિખામણ' ઇત્યાદિ પ્રયોગો વિશે અમે અંગ્રેજીબરના શાળાપત્રમાં લખ્યું છે કે બીજો પ્રયોગ 'જો વિચાર', 'શો ચિખામણ' એ વધારે સારો છે; અને પહેલા પ્રયોગનું સમર્થન કરતું હોય તો 'સામાન્યે નપું-સકમ્' એ વાંતિકાથી ચર્ચા કરે એમ છે. અમે એ પ્રયોગમાં 'યું'ને નામ ગણ્યું છે તે અંગ્રાસ કહેવાનું તાત્પર્ય એવું છે કે એ પ્રયોગમાં 'યું'ને સમાનાધિકરણ કોઈ નામ ન હોવાથી 'સામાન્યે નપુંસકમ્' થી એવું સમર્થન કરી નામ તરીકે વપરાયેલું ગણ્યું. અંગ્રેજી એ પ્રયોગ ૯૯ નથી જ એ તો અમે બીજો પ્રયોગ એના કરતાં વધારે સારો

* આ લેખ ગુજરાત શાળાપત્રના તન્વી—૨૧ રા. પ્રિન્સિપાલ કમળાચંદ્રે પ્રાણ-શંકર ત્રિવેદી-એમણે ગુજરાત શાળાપત્રમાં રા. નરસિંહરાવના ચર્ચાપત્રના પ્રસ્તુતર તરીકે લખેલો તે અંગ્રેજ પ્રિન્સિપાલ યંગ-એમણે લેખી કે વસન્તના વાગકે નમણે રા. નરસિંહરાવનું કાર્તિકના વસન્તમાં પ્રિન્સિપાલ એમણે ચર્ચાપત્ર વાંચ્યું હોય તેઓ આ પથુ વાંચી શકે. —તન્વી.

છે એમ લખ્યું છે તેથી જ સમજાશે. માત્ર સમર્થન કરવાની રીત જ દર્શાવી છે. જેમ 'સશક્ત' એ પ્રયોગ 'અશક્ત' થી ઉલટા શબ્દ તરીકેનો ઘણા લેખકો કરે છે તે અમને બીલકુલ ઇષ્ટ નથી, પરંતુ એ અશુદ્ધ જ છે એમ અમારાથી કહી શકાય નહિ; કેમકે એનું સમર્થન થઈ શકે એવું છે. માથે ક્તઃ થી 'શક્ત'ને 'શક્તિ'ના અર્થમાં ગણવો અને 'સશક્ત'નું શક્તિસંહિત, સમર્થ એવો અર્થ કરી 'સ્થિતેષુ સમર્થનમ્' એ કાવ્યપ્રકાશકારને ન્યાયે સમર્થન કરવું એમ અમે શાળાપત્રના પુ. ૪૨ પૃ. ૧૩૮ મે વિવેચન કર્યું છે. તેજ પ્રમાણે 'શું વિચાર' એ પ્રયોગ પણ અમને ઇષ્ટ નથી; પરંતુ પ્રયોગ થતો જોવામાં આવે છે એમ માની અને સમર્થન થઈ શકે એવો ધારી સમર્થન કર્યું છે. " 'શું'ને વિશેષણ તરીકે ન લેતાં નામ તરીકે લઈએ તો 'સામાન્યે નપુંસકમ્' એ વાર્તિક પ્રમાણે સમર્થન થાય " આમ અમે જે લખ્યું છે તે અમારું તાત્પર્ય એટલું જ છે કે પ્રયોગ તો અમને ઇષ્ટ નથી; પરંતુ સમર્થન કરવું હોય તે 'સામાન્યે નપુંસકમ્' પ્રમાણે થઈ શકે એમ છે. નામ લઈએ તો જ 'સામાન્યે નપુંસકમ્' પ્રમાણે સમર્થન થાય એવો અર્થ અમારા લખાણનો થતો જણાય છે તે અમારો વિવક્ષિત અર્થ નથી. સમર્થન કરવા માટે 'શું' ને નામ લેવું પડેજ એમ નથી. તેમજ અમે 'નામ' કહ્યું છે તે 'વિચાર' સાથે સામાનાધિકરણ ન હોઈ શકવાથી, નામ તરીકે વપરાયલા જેવું ગણીનેજ નામ કહ્યું છે. હવે 'સામાન્યે નપુંસકમ્' એ વાર્તિકથી કેવા પ્રયોગોનું સમર્થન સંસ્કૃતમાં કર્યું છે તે વિશે કંઈક કહીએ. 'સ્ત્રિયાઃ પુંચત્ત્વા માપિતપુંસ્કાદનૂઢ્ સમાનાધિકરણે સ્ત્રિયામપૂરણાપ્રિયાદિષુ' ' ૬।૩।૩૪ એ સત્રમાં કહેલા પ્રિયાના ગણમાં મત્તિ શબ્દ છે તો દ્વદામત્તિઃ એવોજ જડુત્રીદિ સમાસ થવો જોઈએ. પણ દ્વદમત્તિઃ પણ જોવામાં આવે છે તો તેનું સમર્થન શી રીતે થાય ? તેને માટે સિદ્ધાન્તકૌમુદીમાં 'સામાન્યે નપુંસકમ્' દ્વદં મત્તિર્યસ્ય સ દ્વદમત્તિઃ । સ્ત્રીત્વવિવક્ષાયાં તુ દ્વદામત્તિઃ' અર્થાત્, દ્વદ વિશેષણ જ છે; પરંતુ સ્ત્રીત્વની વિવક્ષા ન હોય તો 'સામાન્યે નપુંસકમ્' વાર્તિક પ્રમાણે દ્વદં મત્તિઃ એવો પ્રયોગ થઈ શકે. 'સામાન્યે નપુંસકમ્' એ વાર્તિક વિશે તત્ત્વબોધિનીકાર કહે છે કે 'અનિયતલિઙ્ગવિષયકામિદમ્' અર્થાત્, જેનું લિંગ અનિયત છે તેનેજ—વિશેષણનેજ એ લાગે છે. 'નિરોક્ષ્ય મેને શરદઃ કૃતાર્થતામ્', 'સા મુમોચ રતિદુઃસ્વશાંલતામ્' એમાં કૃતાર્થ અને રતિદુઃસ્વશાંલ પુલિંગ છે અને તેના વિશેષ્યો શરદ્ અને સા સ્ત્રીલિંગ છે એ પ્રયોગોનું સમર્થન પણ 'સામાન્યે નપુંસકમ્' એ વાર્તિકથીજ તત્ત્વબોધિનીકાર કરે છે. અર્થાત્, 'સ્થિતેષુ સમર્થનમ્' એ ન્યાયને અનુસરીને જ અમે 'શું વિચાર છે' એવા પ્રયોગનું સમર્થન કર્યું છે. અમને તો એ ઇષ્ટ નથી એ અમે બીજા પ્રયોગને વધારે સારો કહ્યો છે તેથીજ સ્પષ્ટ છે.

શુભરાતશાળા પત્રના—એડિટર.

સ્વદેશી ચીજો.

વસંતના તન્ત્રી સાહેબ,

ત્હમારા આસો મહીનાના વસંતમાં હિંદુસ્તાનમાં બનતી ચીજોનું સિરઠ આવ્યું છે તેમાં વિલાયતી દવા વેચનાર કેમીકલ કંપનીને દાખલ કરી છે તે બૃહ્મ દશે એમ લાગે છે. કેમકે તેમાં દેશી બનાવટ બાગ્ગેજ વેચાતી દશે. તેમ જ તેમાં ફેટલીક બનાવટ માટે લખેલું નથી તેથી જે જે યાદ આવી છે તે સિરઠમાં નથી તે લખી મોકલી છે તે ત્હમાર વસંતમાં દાખલ કરશે એવી આશા છે.

ચીજોનાં નામ.	જે ગામમાં થતી હોય તેનાં નામ.
લાકડાનાં રમકડાં વગેરે લાખેલો સામાન દાખડા, પલંગ, પાલણી, વગેરે. (*તાસકો તથા દાખડા ઉપર મહુવામાં છખીઓ ઉતારે છે.)	મહુવા* (કાઠીયાવાડ.) મીરપુર ખાસ.) ખેરપુર (સિંધ.) હાલો તાલુકો. સાવંતવાડી. સંખેડ બાધરપુર (ગુજરાત.) રત્નાગિરિ (રત્ન બોધ ઇન્ડસ્ટ્રીમાં.)
લાકડામાં મીનાકારી કલમ દામ. કપાટ, સાઈડબોર્ડ, ફ્રેમીંગ ટેબલ, પે-ટીઓ, ફોટોફ્રેમ, ટેબલ, પુરશી, ટીપાર્ષ, ચેર ઓફ ફ્રેમર્સ વગેરે.	વિજયપુર્ગ. (રત્નાગિરિ.)
કચકડાનો સામન નકશીદાર છાખડીઓ, મૂર્તિઓ, દાખડા, કાંસકીઓ વગેરે.	સુરત.
કચકડાનો સાધારણ સામન જેમકે બંગ-ડીઓ, વીટીઓ, ઘડિયાળના ચણોડા વગેરે.	જૂન. પાટણ. ભામનગર.
સુડીઓ.	શીરોઈ.
તલવારનાં પાનાં.	પાલણપુર.
ચુમીઓ.	કમડવંજ.
સાથ.	કુબલી (ભીલમાં.)
ગરમ ખુનસ વગેરે.	

રેશમ તથા સુતરના દોરાની, સાલ ઉપર જાળીની બનાવટ.	પંજાબ.
રેશમનાં જાળીનાં નાણાં.	અમદાવાદ. હાલા. (સિંધ.)
સુતર મશરૂ.	પાટણ.
રંગ ભેરંગી જાણાં કપડાં, પડદા, ચોશાળ, પલંગ પોશ વગેરે.	નસરપુર. (સિંધ.)
રેશમી તથા કસબી કાગોળી સાડીઓ, કપડાં, ખંડ વગેરે.	અમદાવાદ. ભુરાનપુર. ચંદેર. પેઠણ. શાલાપુર. નાગપુર. ખંભાત.
પાખડીઓ તથા રેશમી તથા કસબી કા- ગોળી સાડીઓ વગેરે.	ચેવલા. (નાસિક.)
સુખાણું કોતરેલું કામ પેટીઓ, ફોટાફે- ર, રમકડાં વગેરે.	હોનાવર. કુમટા. અંકોલા. મંસુર. સુરત.
સુખાણી ચમરીઓ.	હોનાવર. મંસુર.
હાથીદાંતનું કોતરેલું કામ તથા હાથી- દાંતમાં મીનાકારી કામ.	સુરત.
હાથીદાંતનું કોતરેલું જાળીવાળું કામ તથા હાથીદાંતની ચમરીઓ.	મથુરા.
હાથીદાંતના ચુડા, ચુડીઓ વગેરે.	અમદાવાદ. સુરત. રાજકોટ. જાલવનગર. સિંધમાં પ્રતે ઢેઠાએ.

હાથીદાંત ઉપર લાખેલી અને સુનેરી વેલ્ડો ચીતરેલી ઝીણી, મોટી ચુડીઓ.

શ્રીજી.

નાળીયેરની કાચલી ઉપર ઉપર પ્રમાણે બનાવટની ચુડીઓ.

શ્રીજી.

આરસમાં મીનાકારી કામ તથા જાળીનું કામ. જાલ જાલની વસ્તુઓ બને છે.

આશા.

અકીક, તારામંડળ, સ્ફટિક, વગેરેની બનાવટની વસ્તુઓ; બટન, ધાવણીઓ, શેત્ર-જનો, મોહોરો ચકલીઓ વગેરે.

ખંભાત.

પીતળમાં મીનાકારી કામ.

દોલ્લી.

પીતળનાં વાસણ, પેટીઓ, ટાંચા, દાંચ-ડીઓ વગેરે.

પુના

મોના રૂપાના જડાય દાગીનામાં મીનાકારી કામ.

દોલ્લી.

મોનાના તારના જાળીવાળા દાગીના.

મેંજોર.

રૂપાના તારનો જાળીવાળો સામાન; પેટીઓ, રૂકાળીઓ, મુલાબ વગેરે ધણી જાતનાં ફુલ, અતરદાનીઓ વગેરે.

ઓદીયા.

માટીનાં ચળકતાં વાસણ.

પાટણ. (ચુબરાત.)
ઢાલ. (સિંધ.)

મોતીની બનાવટ સીલ વગેરે.

જામનગર.

ચામડાનું કામ પાકીટ, પેટીઓ વગેરે.

સોલાપુર.

ચામડાની ધણી વસ્તુઓ.

કાનપુર.

ટેબલકલોચ, નેપકીન, પલંગપોચ; તથા કોટ પાટલુનનાં કપડાં, તથા રંગબેરંગી બેરાંઓના કબજા વગેરેનાં.

મેંજોર (એસસમીયન.)

સિ.

“સ્વદેશીની.”

એકવીસમી ઇન્ડિયન નેશનલ કોંગ્રેસ.

પ્રમુખનું ભાષણ.

“Remember that there are two branches of this controversy, I think they are closely intermixed, and yet it is possible to treat them separately, one is the *economic* side, the other is the *Imperial* side.....I am not in the least afraid of meeting the economic arguments in this question, but I assert that of the two they are the least important.”—*Mr. Chamberlain at Oxford.*

હિન્દુસ્તાનનાં રાજકીય દુઃખો સંબંધી ઈંગ્લેન્ડની પ્રજાને માહિતગાર કરવાના ભગી-રથ પ્રયત્નનું આશાસ્ત્રનક મગજાચરણ કરી આનંદપલ મિ. ગોખલે હિન્દુસ્તાન પાછા આપ્યા એ વાતને હજી એક માસ બાગ્યે થયો છે તે પહેલાં તો તેમને બનારસમાં મળેલી ઇન્ડિયન નેશનલ કોંગ્રેસના પ્રમુખની કાર્યધુરા વહેલી પડી છે. આજકાલ કાશીથી કલકત્તા સુધીનો ભાગ ‘સ્વદેશી’ દિવસપાલથી ખળખળી રહ્યો છે—એવે પ્રશ્ન એ અને એવે સ્થળે કોંગ્રેસના પ્રમુખનું કામ જાળવવું સહેલું ન હતું. પણ મિ. ગોખલે છેલાં ચાર પાંચ વર્ષથી પોતાની નિર્ભય નિઃસ્વાર્થ અને પૂર્ણ તત્પરતાભરી દેશસેવાને લીધે આખા હિન્દુસ્તાનની પ્રજામાં અનન્યસાધારણ માન બોગવે છે એ કારણથી, તેમ જ કોંગ્રેસમાં ભાગ લેનારા જનો ખરી દેશદિલતી લાગણીથી જ પ્રવર્તેલા છે અને એમના એ સંબંધી પ્રયત્નમાં સરકાર સદામે તોફાન મચાવવાનો કે લોકમાં ક્ષણિક માન મેળવવાનો મૂર્ખ ઉદ્દેશ રહેલો નથી તેથી, પ્રમુખપદનું કાર્ય નિર્વિઘ્ને પાર બીત્યું હતું. ‘સ્વદેશી’નો પ્રશ્ન—જે આજકાલ સર્વ વિચારોમાં મોખરે આવીને બેઠો છે—તે વિષે મિ. ગોખલે શું બોલે છે એ જાણવાને સામાન્ય પ્રજા ઉત્સુક હતી એટલું જ નહિ, પણ જેઓનું કાર્ય દેશના જુદા જુદા ભાગોમાં પોતાના વિચારથી પ્રજાને યથાશક્તિ દોરવાનું છે તેઓ પણ અનેક દૃષ્ટિબિન્દુથી વિચારવા જેવા આ વિકટ પ્રશ્ન ઉપર મિ. ગોખલે શો પ્રકાશ નાંખે છે એ જોવાને ઇન્તેજાર હતા.

મિ. ગોખલેએ પ્રમુખપદેથી આપેલા ભાષણમાં—પ્રથમ નામદાર પ્રિન્સ ઑફ વેલ્સ અને પ્રિન્સેસ ઑફ વેલ્સને આવકાર આપી, તથા લૉર્ડ મિન્ટોના માર્ગમાં ખોટા વિશેષ ન નાંખવાની આપણી ફરજ જણાવી,

(૧) લૉર્ડ કર્ઝનની રાજ્યનીતિ,

(૨) ‘સ્વદેશી’ દિવસપાલ,

(૩) અને કોંગ્રેસના ઉદ્દેશ.

એ ત્રણ વિષયની સવિસ્તર ચર્ચા કરી હતી.

(૧.) મિ. ગોખલેએ હોર્ડ કર્ઝનની ઔરંગઝેબ સાથે સરખામણી કરી. જેઓ ઔરંગઝેબને કાવતરાખોર અને હિન્દુઓ ઉપર જુલમ મુઝારનીર તરીકે જ જાણે છે તેઓ આ બાબતોને ચકિત થયા વિના નહિ રહે. પણ મિ. ગોખલેએ પોતાનું લાઘવ્ય જરા પણ ખોટી રીતે સમજાવ્યું એવું રાખ્યું નહતું. એમણે સ્પષ્ટ કાઠ કરીને જણાવ્યું કે ઔરંગઝેબનાં વખતમાં પણ “આજ પ્રમાણે આતંત્ર એકદમ અને તદ્દન એક જ વ્યક્તિનું રાજ્ય ચલાવવાનો ચત્ત હતો; આવો જ સજ્જ હોદ્દા અને આતંત્ર કર્તવ્યનું પ્રયત્ન બાન, કામ કરવાની આવી જ અદ્ભુત ચકિત અને આવી જ એકલપણની લાગણી, તથા અવિશ્વાસની અને દબાવી દેવાની નીતિ માટે આવો જ દુરાસદ હતો—જેનું પરિણામ એ થયું કે મોતરફ કટવો ખીજવાટ પેદા થયો.” આ સાથે મિ. ગોખલેએ છટકી કરીકણે કે “કેટલીક આખતોમાં હોર્ડ કર્ઝન અને આરેલા મહેદામાં મહેદા અંગ્રેજોમાંના એક છે. એમની આશ્ચર્યજનક બુદ્ધિ, પોતાના વિચાર દીપ્તિવાળા બાપમાં દર્શાવવાની ચકિત, ચકિત કરે એવી કાર્યશૂભતા, અને કામ કરવાનો નિરવધિ ઉત્સાહ—એ વાતોની અને પુષ્ટક પ્રસન્નતાને પાત્ર છે.” છતાં, રાજકર્તા તરીકે હોર્ડ કર્ઝનની કારકીર્દી ખરાબ નીવડી તેનું કારણ મિ. ગોખલે એમ બતાવે છે કે હોર્ડ કર્ઝને સરખાતથી અમુક ખોટા સિદ્ધાન્ત બાંધી મૂક્યા હતા; એમનું એમ માનવું હતું કે “આ દેશમાં અંગ્રેજો સધળી સત્તા ધાર-ચંદ્ર દિવાકર પોતાના જ હાથમાં રાખવાની છે અને પોતાની દરજ વિષે દબેશમાં માત્ર બોલ્યાં જ કરવાનું છે. હિન્દુસ્તાનનું કામ તો પારકાને હાથે રાજ્ય પામ્યા કરવાનું, અને એ શિયાળ એણે કાંઈ પણ ઉચ્ચઆદ રાખવો એ તો મહાપાપ!”

પ્રજા તરફ રાજ્યકર્તાએ શી રીતે વર્તવું એ બાબત મિ. જોન્સનનાં એક
મહાસૂત્ર—Liberty as a factor in human progress સ્વતંત્રતા મનુષ્યની
પ્રગતિનું એક મુખ્ય કારણ થઈ શકે છે.—એ મહાસૂત્રની હોડ કર્ને અવગણવા દરી છે.
અને ભાવખળા કલ્યાણમાં આપેલા પોતાના ઉદાહરણમાં એમણે સ્પષ્ટ નજાવી દીધું
હતું કે “આ દેશના લોકને રાજકીય હથે આપવા એમાં એ લોકનું દિત વિચારતાં ઠઠા-
પણ કે રાજ્યનીતિ લાગતાં નથી.” હોડ કર્નેની રાજકીય બારના ‘edification’ ની
એટલે કે રાજ્યપત્રને પ્રજાળ બતાવવાની, હતી—પણ એનો અર્થ તો, મિ. ગોપહે કહે
છે કે એટલે જે હતો કે પોતાના જેવી આપખપ્યારીથી અને સાંભ અમલદારોથી આ
દેશના લોક ઉપર રાજ્ય કરવું! હોડ કર્ને ભાવખળાવાળા ભાવખળામાં, કેળવણીમાં વર્ગને
પ્રજાના બાકીના ભાગથી જુદો માટે અને અંગ્રેજા અંગ્રેજીને આ ખીજા ભાગનું દિત
સાચવનારા તરીકે એની બેગા મૂકયા। અને જણાવ્યું કે પોતાની રાજ્યનીતિ પ્રજાના
સૌકંડે ૮૦ ઠકાના દિતાયે ચેત્તિએલી હોઈ જતે ફક્ડે એ તેઓનો આશીર્વાદ પામશે.
હોડ કર્ને ધારણ કરેલા મરીખના બેલી મણાવાળા આ દાયના મિ. ગોપહેએ પોતાની
અહણુત પ્રયક્ષણવાળી દલીલથી ઉત્તર પામેલા. કેળવણીમાં વર્ગને પોતાના મરીખ અને
... અંગ્રેજ—અનુભવે માટે જે દામ હોય તે પરદેશીઓને હોવી અશક્ય છે,
જેનાંઓના પણ હોડ કર્ને મરીખ પ્રજાના દિતાયે પોતે જે મુધારા કરેલા
... મરીખના કરમાં પ્રત્યેક ક્યો, ફક્ડાગનાં વર્ગની બાકી માંડી વાળી,

એકવીસમી ઇન્ડિયન નેશનલ કોંગ્રેસ.

પ્રમુખનું ભાષણ.

"Remember that there are two branches of this controversy, I think they are closely intermixed, and yet it is possible to treat them separately, one is the economic side, the other is the Imperial side.....I am not in the least afraid of meeting the economic arguments in this question, but I assert that of the two they are the least important."—Mr. Chamberlain at Oxford.

હિન્દુસ્તાનનાં રાજકીય દુષ્પ્રેરણા સંબંધી ઇંગ્લંડની પ્રજાને માહિતગાર કરવાના બીજા રથ પ્રયત્નનું આશાજનક મંગળાચરણ કરી આનંદબલ મિ. ગોખલે હિન્દુસ્તાન પાછા આવ્યા એ વાતને હજી એક માસ બાંધે થયો છે તે પહેલાં તો તેમને બનારસમાં મળેલી ઇન્ડિયન નેશનલ કોંગ્રેસના પ્રમુખની કાર્યધુરા વહેવી પડી છે. આજકાલ કાશીથી કલકત્તા સુધીના ભાગ 'સ્વદેશી' દિલચાલથી ખળખળા રહેા છે—એવે પ્રસંગે અને એવે સ્થળે કોંગ્રેસના પ્રમુખનું કામ બળવતું સહેલું ન હતું. પણ મિ. ગોખલે છેલ્લાં ચાર પાંચ વર્ષથી પોતાની નિર્ભય નિઃસ્વાર્થ અને પૂર્ણ તત્પરતાબરી દેશસેવાને લીધે આખા હિન્દુસ્તાનની પ્રજામાં અનન્યસાધારણ માન ભોગવે છે એ કારણથી, તેમ જ કોંગ્રેસમાં બાગ સેનારા જનો ખરી દેશહિતની લાગણીથી જ પ્રવર્તેલા છે અને એમના એ સંબંધી પ્રયત્નમાં સરકાર સ્હામે તોફાન ગચાવવાનો કે લોકમાં ક્ષણિક માન મેળવવાનો ખૂબ ઉદ્દેશ રહેલો નથી તેથી, પ્રમુખપદનું કાર્ય નિર્વિઘ્ને પાર લાવ્યું હતું. 'સ્વદેશી'નો પ્રશ્ન—જે આજકાલ સર્વ વિચારોમાં મોખરે આવીને બેઠો છે—તે વિષે મિ. ગોખલે શું બોલે છે એ જાણવાને સામાન્ય પ્રજા ઉત્સુક હતી એટલું જ નહિ, પણ જેઓનું કાર્ય દેશના જુદા જુદા ભાગોમાં પોતાના વિચારથી પ્રજાને યથાશક્તિ દોરવાનું છે તેઓ પણ અનેક દૃષ્ટિબિન્દુથી વિચારવા જેવા આ વિકટ પ્રશ્ન ઉપર મિ. ગોખલે શા પ્રકાશ નાંખે છે એ જાણવાને ઇન્તેજાર હતા.

મિ. ગોખલેએ પ્રમુખપદેથી આપેલા બાવણમાં—પ્રથમ નામદાર પ્રિન્સ ઓફ વેલ્સ અને પ્રિન્સેસ ઓફ વેલ્સને આવકાર આપી, તથા લૉર્ડ મિન્ટોના માર્ગમાં ખોટા વિશ્લેષ ન નાંખવાની આપણી ફરજ બતાવી,

(૧) લૉર્ડ કર્ઝનની રાજ્યનીતિ,

(૨) 'સ્વદેશી' દિલચાલ,

(૩) અને કોંગ્રેસના ઉદ્દેશ.

એ ત્રણ વિષયની સવિસ્તર ચર્ચા કરી હતી.

ઐક્યમાં છે અને, અને એકમાં ખાનગી કામગીરી કરી શકે છે. દેશની વિકાસના કારણે આ બધું જ થોડું નાણું છે (તેમાંથી વળી, એકને લાગે છે કે, સરકારી નોકરીમાં કેટલુંક નાણું રાજવાડાએનું હશે તથા કેટલુંક શ્રેણીવાદ દોષ તે આ કરતું જોઈએ) તથાપિ થોડું ઘણું મળી શકે એમ છે તે આ છે. આ સંબંધમાં જોણવાં મિ. જોખરેએ જાણના બનાવ જાગીનદારેની જવાબદારી બતાવી, અને કહ્યું કે આમ કરવાનો એમ જેનું નથી કે જરૂરથી સલાહ તે જાગીનદારેની જ છે, પણ કાયમ મહેસૂલના લાભ જાગીનદારેની જોખરે છે અને તેથી તેઓ ઉપર વિશેષ રસ રહે છે. મિ. બેલનક તરફથી આ સંબંધમાં મરફી ઉપરોક્ત સલાહ તેઓને મળી શકશે હતાદિ કહી મિ. જોખરેએ આ પ્રમ સમાપ્ત કર્યો.

૩. કોંગ્રેસના હોદ્દાનું નિરૂપણ કરતાં મિ. જોખરેએ રાષ્ટ્રીયતાને જાણવું કે કોંગ્રેસ દિ-દુસ્તાન મારે સ્વરાજ્ય—ખ્રિસ્તી સામ્રાજ્યના એક અવગણ્ય તરીકે સરકારોના નેતૃત્વ સંસ્થાન—માર્ગે છે. સરકાર એ એકદમ આવી કે એમ એમનું કહેવું નથી. કેસ લાઇ એ મહાન લક્ષ્મી હોદ્દાવારી કરે છે, અને એ માટે જોખરે સંપાદન કરે છે. પણ દરેકમાં જોખરેનું બદલાવું કહી શકાય એ નિરૂપણ એ જરાજર નથી. મિ. ઝેલ્સ્ટનના મંબોદેશાવધાન બંદેશ સમ્રો દાંડીએ તે "It is liberty alone which fits men for liberty. This proposition, like every other in politics, has its bounds; but it is far safer than the counter doctrine, wait till they are fit." લાલનો વલીવટ મેલના દાયમાં ન હોવાથી—કેટું કોઈક રી. તો કુલ ઉપરનોથી ભગવત આડપો આડપ રૂકમ લાલપાનામાં જાય છે; કે બામ, વિદ્યાવનમાં પગાર-પેન્શન—અને બાલ (સરકારી આતાનું આડું ખર્ચ જાદ કરતાં) બરવામાં જાય છે; અભિ, આ બે જા-ખતો મળી પણ કોઈક રી. જીડી જાય છે. માર-પાંચ કરોડ રૂપીઆ અગ્રે મુકેરિયન અમ-લતરના પગાર ખાતે જાય છે—એટલે, આખરે માત્ર દસ કરોડ રૂપીઆ ખર્ચ પાસનાં લોકોપયોગી ખર્ચમાં વપરાય છે. પણ રેલ્વે આ રિયલિમાં રહે એમાં થું આમર્ષ ?

મિ. જોખરેએ કોંગ્રેસની સંપૂર્ણ માગણી ચર્ચાની સરખાના મારે નીચેના માર્ગ વર્ગમાં જોડીને—

(૧) રાજ્યવલીવટમાં એટલે કે પાસ સમામાં તથા સરકારી નોકરીમાં રેલ્વેએ પગારે બામ મળના જાગતની—

(૨) ન્યાયમાં સુધારો કરવા જાગતની—એમકે, વસુધાની અને રાજ્યવારી કામો છૂટાં, પાસવાં, પોલીસ ખાતું સુધારણું વગેરે.

(૩) ખર્ચ જાગતની—એમકે સરકારી ખર્ચ, જાગીનદારે કરે વગેરે પદાવધાની.

(૪) લોકોપયોગી સુધારણા જાગતની. અને આપોમિસ કેમળજી

અને તુરતને માટે નીચે પ્રમાણે વિગતવાર સૂચના કરી.—

- (૧) ધારાસભાનો સુધારો—હાલમાં બહાઇસર્ણવની ધારાસભામાં ૨૫ મેમ્બરો છે તેમાંના માત્ર પાંચ જ રૈયત તરફથી પસંદ કરેલા હોય છે—તેમાંનો વળી એક તો કલકત્તાના ‘મેમ્બર ઓફ કોમર્સ’ એટલે ચુરેપિચન, અને માત્ર ચાર પ્રાન્તમાંથી એક એક જ ખરા પ્રજાના પ્રતિનિધિઓ હોય છે. આ પાંચને બદલે ૧૨ મેમ્બરો રૈયત તરફના ઠરાવવા, તેમાંનો એક વ્યાપારી વર્ગ તરફથી અને એક ખીજે ઉદ્યોગખાતાનો અને બાકીના ૧૦ સામાન્ય પ્રજાના—જેમાંના બે બે મુખ્યાઇ મદ્રાસ અને બંગાળ તરફથી અને એક એક પંજાબ અને સમુક્ત પ્રાન્તો તરફથી. હાલ બજેટ સરકાર પોતે જ પસાર કરે છે અને ધારાસભામાં તો માત્ર ચર્ચા માટે રજુ જ કરે છે. તેને બદલે એ ધારાસભામાં જ પસાર થવું જોઈએ, મેમ્બરો તે ઉપર સુધારા મૂકી શકે, પણ એક મેમ્બર એક કચ્છાં તથા સુધારો મૂકી ન શકે એવો નિયમ કરવો એટલે એ પસાર થવામાં ખોટી દીવ ઉત્પન્ન થવાનો દર નહિ રહે વળી કુલ ૨૫ માથી પ્રજાપક્ષના તો માત્ર ૧૦ જ પ્રતિનિધિઓ રહેવાના એટલે તેઓ કદી પણ વધુ મતે સુધારો પસાર કરાવી જશે એમ સરકારે બધા રાખવાનું કારણ રહેતું નથી. પ્રજાપક્ષનો સુધારો સાચો હોવાથી, સરકારપક્ષના મેમ્બરોમાંથી થોડાક, સરકાર વિરુદ્ધ પડી, એ તરફ મત આપશે તો પણ, બહાઇસર્ણવને ગમે તે સુધારો પોતાની આપખાખવારીથી નાપાસ કરવાની છૂટ આપવી, એટલે સરકારને કોઈ પણ જાતનું જોખમ મ્હેશે નહિ. પ્રાન્તિક ધારાસભામાં દરેક જિલ્લાને એક એક સભાસદ પસંદ કરવાનો હક આપી સભાસદોની સખ્યા વધારવી.

- (૨) મેકેટરિ ઓફ સ્ટેટ—હિન્દુસ્તાનના મંત્રીની સભામાં મુખ્યાઇ, મદ્રાસ અને બંગાળ તરફથી એક એક પ્રતિનિધિ નીમવો

- (૩) સધળા જિલ્લાઓમાં કલેક્ટરની મદદમાં ‘લોકલ બોર્ડ’ ઉપરાત ‘એડવાઇઝર બોર્ડ’ એટલે કે સલાહકાર મંડળ નીમવું કલેક્ટર પોતાના કામમાં સ્વતંત્ર રહે, પણ આ મંડળનો સલાહ માટે ઉપયોગ કરે. આથી મ્હોટો ફાયદો એ થશે કે અત્યારે સરકારના રાજ્યવહીવટમાં જે છાનાછાન રહે છે તે દૂર થઇ શકે અને રાજ્યનો પરસ્પર વિશ્વાસ વધશે. મિ. રાનડે આવા મંડળ સ્થાપવાં જોઈએ તે આગત બહુ આગ્રહ ધરાવતા હતા

- (૪) મિલિલ સર્વિસની ન્યાયખાતાની શાખા હિન્દુસ્તાનમાં કમ્પાના ધંધાવાળા માણસોથી ભરવી

- (૫) હાલ વસુલાત અને ફોજદારી કામ—અર્થાત્ અમલદારી અને ન્યાય—એકજ મેનિ-સ્ટ્રેટના હાથમાં હોય છે તે છૂટા પાડવા.

- (૬) લશ્કરી ખર્ચ ઘટાડવું

(૭) પ્રાથમિક કેળવણી ધણી વધારવી

(૮) ઔદ્યોગિક શિક્ષણ માટે વિશેષ ઝાઝવણ કરવી.

(૯) ખેડૂતોનું દેવું દિટાડવા માટે અનુભાવશ ઘણવ યોજના ધરી મદવી અને તે એમદ માગ પસદ કરીને ત્યા અનુભાવી બેવી

ઉપર પ્રમાણે મિ. ગોખલેએ તુગત માટે કેટલીક સૂચનાઓનું દિગ્દર્શન કરાવ્યું અને છેવટે પોતાના સુચ મદાન સનડેની ઉપદેશવાણીના તથા જગત્પાત્ર પરમાત્માના સ્મરણ સાથે બાપણ નીચે પ્રમાણે સમાપ્ત કર્યું—

Gentlemen, one word more and I have done. I have no wish to under rate the difficulties that lie in our path, but I am convinced more than ever that they are not insuperable. Moreover, the real moral interest of a struggle such as we are engaged in lies not so much in the particular readjustment of present institutions which we may succeed in securing, as in the strength that the conflict brings us to be a permanent part of ourselves, the whole life of a people which is broader and deeper than what is touched by purely political institutions is enriched by failures, provided the effort has been all that it should be. For such enrichment the present struggle is valuable. "The true end of our work," said Mr. Ranade nine years ago, "is to renovate, to purify, and also to perfect the whole man by liberating his intellect, elevating his standard of duty, and developing to the full all his powers. Till so renovated, purified and perfected, we can never hope to be what our ancestors once were—a chosen people, to whom great tasks were allotted and by whom great deeds were performed. Where this feeling animates the worker, it is a matter of comparative indifference in what particular direction it asserts itself and in what particular method it proceeds to work. With a liberated manhood, with buoyant hope with a faith that never shirks duty, with a sense of justice that deals fairly by all, with unclouded intellect and powers fully cultivated, and, lastly, with a love that overleaps all bounds, renovated India will take her proper rank among the nations of the world; and be the master of the situation and of her own destiny. This is the goal to be reached—this is the promised land. Happy are they who see it in distant vision, happier those who are permitted to work and clear the way on to it, happiest they who live to see it with their eyes and tread upon the holy soil once more. Famine and pestilence, oppression and sorrow, will then be myths of the past, and the gods will then again descend to the earth and associate with men as they did in times which we now call mythical."

Gentlemen, I can add nothing that may be worthy of being placed by the side of these beautiful words. I will only recall to your minds the words of another great teacher of humanity who asks us to keep our faith in spite

of trying circumstances and warns us against the presumption of despairing because we do not see the whole future clearly before our eyes:—

“ Our times are in His hand

Who saith “ A whole I planned,

Youth shows but half; trust God See all, nor be afraid ”

બાપણુ સર્વોંશે મિ. ગોખલેને અને વર્તમાન સમયને અનુરૂપ હતું/ મિ. ગ્રેડસ્ટનનાં મહાન રાજકીય સત્રો ઉપર કોન્ગ્રેસની માગણીઓનો પાલો રચી, મિ. ગોખલેએ અનારસ-માંથી હિન્દુસ્થાનના સિબરસ પક્ષનો વાવણ કરાવ્યો—કોન્ગ્રેસની નિર્બાણસ અને આત્મ-પ્રતિષ્ઠાભરી વૃત્તિ જે પોતાની મનોહર બાપાથી સર શીરોજીદાદે ગયે વર્ષે જગાડી હતી તેને પોતાના હૃદયની જ્યાળા લગાડી મિ. ગોખલેએ અધિક પ્રદીપ્ત કરી. અત્રે સરકાર અને પ્રત્ન પક્ષને વિગતવાર મરખાવી લેવાનો અવકાશ નથી, તેથી પ્રભુ ગર્ગ-પ્રજા ઉભયની એમ્પ્લિફિકેશન હિન્દુસ્થાનનું સર્વથા શ્રેય કરે એટલી વાંછના ઉચ્ચારી આ લેખ પૂરો કરીએ છીએ.

[વસન્ત-ઓક્ટિસ.]

અનેરી આશા.

૧

સ્થિતભરી સદાયરી નિરતર શર્પધુન્ધર જનમે
અંતગ્નાં કે હેત અનેરાં ઉર હવોહત્ર બરશે
ત્યારે આગી ઝમમે: શાંતિમાં દુઃખડાં યમમે:

૨

મન્નત લેડાં જાતભોગથી પગલિતમા પરવરશે:
અગ્નિ ધૈર્ય ને શૌર્ય બર્ષા મંતાન હીન્દમાં સરશે:
ત્યારે દેવેન્ અવતરમે, વિરલા નરવીર તરવરશે:

૩

પોતાના પ્રિય દેશીજનનાં દુઃખ પરસ્પર ધરશે
જન્મભૂમિનાં ભોળાં બાંકુ ભોળાં હળશે મળશે
ત્યારે પ્રભુતા સંચરશે, સ્વર્ગ ગમ સુન્દર હીન્દ યશે.

૪

હીન્દજનો અણુપ ધૂધવશે, ને શ્રદ્ધાંડ નચવશે
ડગમગતા કુંગર ડોલવશે, રંગરાગ રેલવશે:
એવું એકથ યમે. એવી લખિત લીલા ખીલશે

‘સંલિત.’

અનુક્રમણિકા.

વર્ષ ૪ થું.

સંવત્ ૧૯૬૧-૧૯૬૨.

વિષય.	પૃષ્ઠ.	લેખક.
અનેરી આશા (કાવ્ય)	પૃ. ૩૭૮	(રા. રા. " લલિત. "
અલેક્ઝાન્દ્રિયાની લામબેરી.	પૃ. ૨૩૬	(રા. રા. હરસિદ્ધભાઈ વણુભાઈ દીવેડીઆ.)
અસલભાવરોપણ. પૃ. ૨૫૭, ૩૭૭, ૪૩૨, ૪૪૧		(રા. રા. નરસિંહરાવ ભોળાનાથ. ખી. એ. સી. એસ.)
આપણા દેશની હુદોગ સંબંધી સ્થિતિ.	પૃ. ૩૧, ૩૮૬	(રા. રા. હતમલાલ કેશવલાલ ત્રિવેદી. ખી. એ; એવૂ એવૂ ખી.)
હતિદાસની આરસી.	પૃ. ૮૫, ૩૭૩	(વસન્ત-ઓદિસ.)
હતિદાસનું રોહિલ આપણા દેશમાં		
ગી રીતે ઉત્પન્ન કરવું ?	પૃ. ૪૨૬, ૪૫૭	(રા. રા. હીરાલાલ. ત્રિ. પારેખ.)
ઉદ્દ્યોધન (કાવ્ય.)	પૃ. ૧૨૦	(રા. રા. " નરહરિ કુવ. ")
એક સેનાપતિનું મધ્ય ગરેચિન્તન.	પૃ. ૧૧૧	(રા. રા. નરસિંહરાવ ભોળાનાથ. ખી. એ; સી. એમ.)
એકવીસમી દિવસને રાત્ર કો-એસ પ્રમુખનું આપણ.	પૃ. ૪૭૦	(રા. રા. " જમર. " ખી. એ.)
કળી (કાવ્ય.)	પૃ. ૧૨૯	(રા. રા. " કુસુમ. ")
કિન્ડરગાર્ટનનો ઉદ્દેશ.	પૃ. ૧૩૭, ૧૭૭	(રા. રા. " કાન્ત. ")
કુસુમની બિમારી. (કાવ્ય.)	પૃ. ૨૫૬	(રા. રા. " કાન્ત. ")
ગિરનારને ચરણે (કાવ્ય.)	પૃ. ૧૯૦	(રા. રા. ન્હાનાલાલ પતરામ. કવિ એમ)

અનુક્રમણિકા.

અન્યાવશોકન-નવી વાંચનમાળા

જડ અને ચિત્ત. પૃ. ૦

જન્મમુખિનું જન્મગાળ. (કાવ્ય)

જાપાન સંબંધી ગ્રેફિસર શાર્પનાં

સચિત્ર આપણા.

જાપાની ધર્મ અને નીતિ. ૫

હાથયલી વિધવાનો ન્યાય. ૪

તાંબુલ-ખાડિતા. (કાવ્ય.)

દિગ્દર્શન.

પ્રાસંગિક.

ધીરો.

"નજાયા પ્રજાનું સારી રેન."

(૧) "પ્રેમધટા." (વ્યાખ્યા)

(૨) મિ. રાનડેની નિર્ણય.